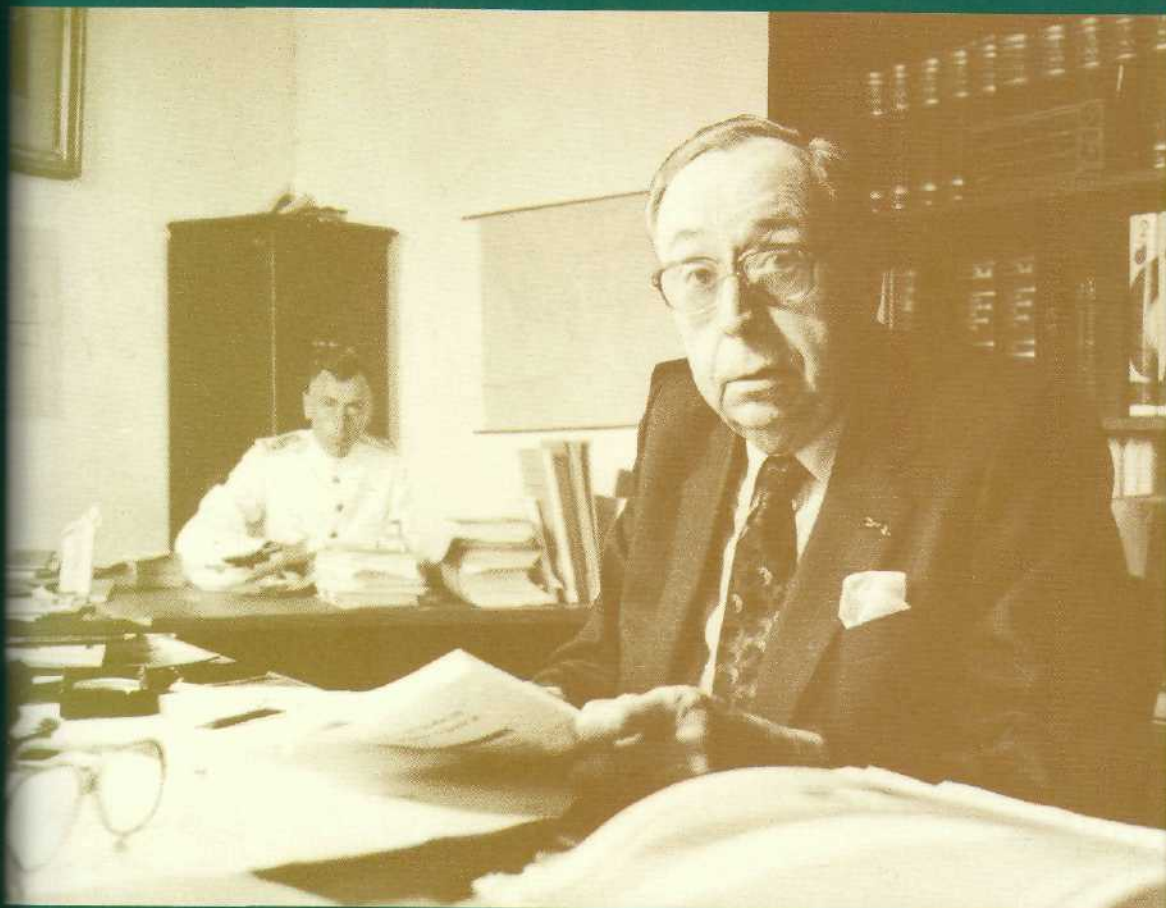

J. van Baal

ONTGLIPT VERLEDEN

VERHAAL VAN MIJN JAREN IN EEN WERELD DIE VOORBIJING

TOT 1947: INDISCH BESTUURSAMBTENAAR IN VREDE EN OORLOG

ONTGLIPT VERLEDEN

Omslagontwerp: G.J. Campagne
Foto omslag: 't Sticht B.V.

Deze uitgave kwam tot stand met steun van het Prins Bernhard Fonds

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Baal, J. van

Ontglipt verleden ; verhaal van mijn jaren in een wereld die voorbijging
/ J. van Baal. – Franeker : Wever

I: Tot 1947 (Indisch bestuursambtenaar in vrede en oorlog).

ISBN 90-6135-405-6 geb.

SISO az.z.-indo 945 UDC 959.4.'19' UGI 510

Trefw.: Nederlands Oost-Indië ; geschiedenis ; 20e eeuw.

© by Uitgeverij T. Wever B.V., Franeker

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.

J. van Baal
**ONTGLIPT
VERLEDEN**

Tot 1947: Indisch bestuursambtenaar in vrede en
oorlog

UITGEVERIJ T. WEVER B.V. - FRANEKER

voor onze kleinkinderen

*Wij volemdigen onze jaren als een gedachte
De dagen onzer jaren, daarin zijn zeventig jaren
en, indien wij sterk zijn, tachtig jaren,
Wat daarin onze trots was, is moeite en leed*

Psalm 90

Verantwoording

Als kind moest ik voor het naar bed gaan, behalve de rommel die ik gemaakt had, ook mijn speelgoed opruimen. Thans raakt een andere bedtijd in zicht, de finale bedtijd. Ruim vijftig jaar heb ik het spel der grote mensen meegespeeld en dat spel loopt op zijn eind. Het gaat net als in mijn kinderjaren; ik klungel nog wat na, mijzelf het air gevende van heel druk bezig zijn, maar het eigenlijke, het echte spel is uitgespeeld. Ik kijk uit over de rommel die daaruit is overgebleven. Die moet nu opgeruimd en daar valt wel het een en ander aan te doen. Het is niet allemaal rommel die zo in de vuilnisbak kan; er zitten bij wijze van spreken nog wat blokken en loden soldaatjes tussen die bewaard moeten blijven om weggeborgen te worden in de speelgoedkast van het Algemeen Rijksarchief of die van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. Van enkele stukken is dat zonder meer duidelijk. Van andere is het op zijn best problematisch. Wat schuilt er nog aan waardevols in die baaierd van brieven en bescheiden, die ik door de jaren heen naast die meer belangrijke documenten heb meegesleept?

Om die puzzle tot een oplossing te brengen heb ik, geheel gelijk vroeger, de meest tijdrovende methode gekozen. Deze keer echter kan ik die keuze rechtvaardigen. Ik heb die grote stapel rommel gebruikt voor het schrijven van mijn levensverhaal, opzij leggend wat bepaald bewaard moet blijven en alles weggooiend wat ik òf niet gebruiken kon òf na gemaakt gebruik niet meer nodig had. Achteraf blijkt, dat wat bewaard moet worden maar een schimmetje is vergeleken bij wat weg kon. Tot dat laatste behoort ook datgene dat, als al te persoonlijk, niemand aangaat. Een levensverhaal moet niet ontwaarden in een totale uitverkoop van eigen verleden. Ook doden laat men in het graf hun hemd.

Het is overigens nog maar één hoek van mijn levensspeelkamer, die nu aan kant is geruimd. Het is de hoek, die reikt tot het tijdstip waarop ik voor de tweede keer naar Indië vertrok. Dat was medio 1947. Of ik ooit gereed zal komen met de volgende periode, die de

jaren van 1947 tot 1958 omvat, hangt puur van de klok af. Gelukt dat, dan is het ook met het schrijven gedaan, want dan is de taak voltooid die ik mij gesteld heb: iets te vertellen van een nu ontglipt verleden. Wat na 1958 is gebeurd hoort te zeer bij het heden om er nog veel over te schrijven. Ik stel mij voor, dat ik ieder een dienst bewijs wanneer ik, na enkele zaken terzijde te hebben gelegd, de rest van de papieren uit die periode eenvoudig wegdoe. Een modern mens kan het hoofd alleen boven water houden door op een rigoreus gevulde prullenmand te gaan staan.

Aan de publicatie van dit boek is een familie-editie voorafgegaan, die gedrukt werd door de firma PRINT 81 te Doorn. De oplage was beperkt tot 50 exemplaren die mijn vrouw en ik hebben verdeeld onder familie en vrienden ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van ons huwelijk in mei 1984. Die gelegenheid heeft ook de vorm bepaald waarin het boek geschreven werd, die van een verhaal voor de kleinkinderen. Hun in de eerste plaats wilden wij iets laten meebeleven van een verleden dat, ofschoon voor ons als grootouders eerst gisteren, voor hen een nauwelijks meer herkenbare wereld beschrijft.

Sedert hebben diverse vrienden erop aangedrongen, dat ik dit ego-document aan de openbaarheid zou prijs geven, niet omdat het een objectief stuk geschiedschrijving zou zijn, maar omdat het de neerslag bevat van de wijze, waarop ik die wereld van gisteren heb meebeleefd. Aan deze aandrang gehoor gevend heb ik gemeend, de oorspronkelijke puur familiale toonzetting te moeten verruilen voor een meer neutrale. Tegelijk heb ik, het verhaal inhoudelijk latend zoals het geschreven was, enkele vrijmoedigheden wat teruggedraaid, o.a. waar het personen betreft wier namen er noch voor het verhaal noch voor de geschiedschrijving als discipline toe doen. Tevens heb ik mij beijverd wat meer verklarend materiaal aan de tekst toe te voegen, die nogal wat termen en afkortingen bevat die voor de lezer problemen kunnen opleveren. Wel heb ik naar vermogen getracht die in de tekst te verklaren, maar ik heb het ook wel eens verzuimd. Daarenboven is één keer verklaren niet genoeg, wanneer het herhaaldelijk voorkomende namen, termen en acroniemen betreft. In gevallen waarin aan verklaring behoefte bestaat, kan de lezer die vinden in het daarvoor bestemde Alfabëtisch Trefwoordenregister achterin. Ook werd een beknopte literatuurlijst toegevoegd. Daarin echter heb ik mij beperkt tot werken uit de vaklitera-

tuur en daaruit weer alleen die, waarvan de titels in de tekst niet overal voldoende gespecificeerd zijn.

Deze heruitgave was tevens een goede gelegenheid om gebruik te maken van de kritische opmerkingen, die mij uit mijn beperkte lezerskring ten deel vielen. Op een aantal punten, waarop ik wat al te zorgeloos op mijn geheugen had vertrouwd, heb ik de weergave der feiten gecorrigeerd. Ook heb ik enkele formuleringen herzien die ik, verleid door de context van een familie-verhaal, te luchthartig had neergeschreven. De inconsistentie echter, die men ook in de oorspronkelijke tekst vindt waar het de spelling betreft van Indonesische woorden en plaatsnamen, heb ik gehandhaafd. Vaak heb ik de moderne Indonesische spelling gevolgd, welke van de oude afwijkt door *c* te schrijven voor *tj*, *j* voor *dj*, *y* voor *j* en *u* voor *oe*. Even vaak echter heb ik mij aan de oude spelling gehouden, soms om redenen die men 'historisch' zou kunnen noemen, soms omdat ik vreesde, dat de moderne spelling ietwat verwarrend zou overkomen, zoals die van Cilacap voor Tjilatjap.

Aan het einde gekomen van dit voorwoord, past mij allereerst een woord van dank aan het Prins Bernhard Fonds, dat door verlening van een subsidie deze uitgave mogelijk heeft gemaakt. Daarnaast ook aan de vrienden en verwanten, die mij op feilen wezen, die ik hier kon recht trekken. Hun namen te noemen zou hun nauwelijks genoeg doen en dat laat ik derhalve achterwege.

Heel anders ligt dat met haar naar wie mijn dank boven alle anderen uitgaat, mijn vrouw. Haar rol is in mijn levensgeschiedenis aanmerkelijk groter en ingrijpender geweest dan hier verteld kon worden. Dat er van mijn leven zo veel nog redelijk goed tercht is gekomen, dank ik meest van al aan haar, die zo vaak op de achtergrond bleef. Vanuit die achtergrond heeft zij dit leven gestuurd en tegelijk door wegcijferen van eigen voorkeuren mogelijk gemaakt. Zij heeft daaraan veel moeite beleefd, waarvoor ik bij haar voor altijd in de schuld sta.

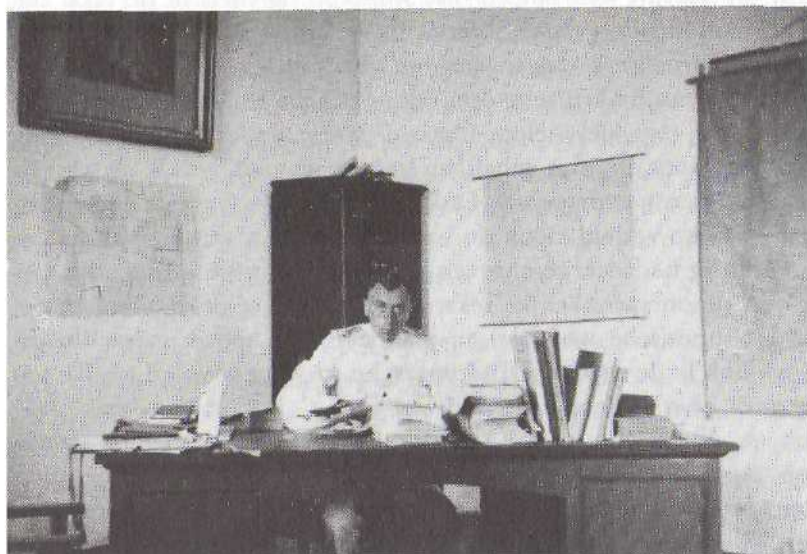
Doorn, in de zomer van 1985

J. van Baal

BIJ DE TWEDE DRUK

In deze herdruk zijn enige rectificaties aangebracht.

v.B.

Merauke, Zuid-Nieuw-Guinea, 1937

Doorn, 1986

Inhoud

Verantwoording	5
Inhoud	9
I Gereformeerden voor en na de eerste wereldoorlog	
Een stukje ethnografie	13
1 Een cultuurschets	13
2. Huiselijk milieu	26
3. Verschuivingen in Scheveningen	36
4. Jeugdijaren	40
II. Leertijd	57
1 De reis	57
2. Kediri	61
3. Madura	74
4. Jember	79
III. Kennismaking met Nieuw-Guinea	91
1. Molukkenvaart	91
2. Merauke en omgeving	98
3. Het leven in Merauke	107
4 Kennismaking met het bestuur	118
5. Kennismaking met tourneren	125
6. Eerste reis naar Frederik Hendrik eiland	133
7. Tweede reis naar Frederik Hendrik eiland	141
IV. Controleur van Zuid-Nieuw-Guinea	151
1. Een stekelig boeket van functies	151
2 Over feesten	169
3. De eerste maand	178
4. De tweede maand	190

V.	Controleur van Zuid-Nieuw-Guinea; vervolg	194
	1. Beslissingen. Haga en de stervende gevangenen	199
	2. Goeroes, Pu-anim en de bevolking	206
	3. Bestuurlijke problemen ter hoofdplaats; de Javanen-kolonie te Mopa	215
	4. De kunst van tourneren	222
	5. Drie gevallen van toverij	229
	6. Een reis langs de Kumbe; Sesam en Sosom	236
VI.	Controleur van Zuid-Nieuw-Guinea; slot	252
	1. Lasten en lusten van het dagelijks leven	252
	2. Van varen en lopen. Een grensincident	260
	3. Problemen rond de rol van Zending, Missie en Onderwijs. Een pleegzoon toe	272
	4. Naar midden Fly en Boven-Digul; november/december 1937	286
	5. Maanden van moeite	300
	6. Weg uit Merauke	312
VII.	Jaren van oorlogsdreiging	321
	1. Banyumas	322
	2. Poerwokerto in vreedstijd	331
	3. Nederland bezet	347
	4. Lombok	356
VIII.	Oorlog	367
	1. Volharden zonder hoop	367
	2. Gevangen	385
	3. Makassar	392
	4. Paré-Paré	416
	5. Bodjo	427
	6. De laatste loodjes	441
IX.	Bevrijding zonder vrede	451
	1. De weg terug. Australië	451
	2. Batavia	462
	3. Thuis in Doorn	479
	4. Schaduwen van morgen. Vertrouwing en frustratie in het leven van een verlofganger	485

Alphabetisch Trefwoordenregister	497
Beknopte literatuurlijst	509
Kaart van Zuid-Nieuw-Guinea	150

Hoofdstuk I

Gereformeerden voor en na de eerste wereldoorlog. Een stukje ethnografie

1 Een cultuurschets

Naast mij liggen twee dikke ordners afgepakt met oude brieven, alle van voor de Tweede Wereldoorlog; het merendeel brieven van onze ouders. Toen ik op 9 mei 1942 door de Japanners gevangen genomen werd, lagen zij in een kast van mijn bureau, stijf op stapeltjes gepakt die door een touwtje bijeen werden gehouden. Hun bestaan was ik grondig vergeten toen ik ze in oktober 1949 terugvond, niet op Lombok waar ik gevangen genomen was, maar in Medan, en nog altijd in mijn bureau. Het was wonderlijk gegaan met dat meubelstuk, dat ik nauwelijks verwacht had terug te vinden toen ik in 1948 als assistent-resident op Lombok weerkeerde. Ik ontdekte het bij toeval toen ik een ambtelijk bezoek bracht aan onze oude vriend Soesilo, die daar hoofd van de veeartsenijkundige dienst was. Toen ik onder het praten zijn bureau als het mijne herkende, bood hij aan het onmiddellijk terug te geven. Aangezien dat op dat ogenblik hem meer last dan mij gemak zou opleveren, spraken wij af dat teruggave zou plaats vinden zodra één van ons van Lombok vertrok. Ik bleek het eerst aan de beurt en trouw aan de afspraak liet hij het bureau inpakken en met mijn verhuisboedel naar Medan sturen. Bij het uitpakken bleek tot mijn verbazing één der goed gesloten kasten stevig gevuld te zijn. Toen schoot mij te binnen, dat ik ergens nog een bos met sleutels had, die ik zonder goede reden de hele kamptijd door had meegesleept. Die sleutels pasten. Tot onze verbijstering kwamen niet alleen die oude brieven te voorschijn, maar ook de boekensteunen van Trenggaleks marmor, die nu nog op mijn schrijftafel staan, en een kerkboekje met gouden slot dat mijn vrouw had achtergelaten bij haar vertrek naar Java (februari 1942). Zonder geluk vaart niemand wel!

Onlangs, een dikke drie-en-dertig jaar later, heb ik die pakken eindelijk eens te voorschijn gehaald, ze opengemaakt en de brieven

gelezen en geordend. De brieven uit Holland (en er waren niet zo veel andere) verplaatsten mij weer in de wereld van onze ouders, die wij in 1934 verlaten hadden. Die ouders schreven feitelijk niets bijzonders. Het zijn meest keuvelende brieven, waarin zij van week tot week vertelden wie er bij wie op bezoek of uit logeren was geweest, wat zij gezien hadden van de begrafenis van Prins Hendrik of genoten van gebeurtenissen als het regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina en het huwelijk van Prinses Juliana, en al zulk soort zaken meer. Tussendoor ook ernstiger dingen: de werkloosheid en de bezuiniging waardoor mijn vader het geluk had al op zijn 62ste met pensioen te kunnen gaan (toen dus ook al een VUT!) en vader König het ongeluk dat zijn kleermakers-bedrijf steeds verder versukkelde, een gestaag verdriet waaruit hem in 1938 zijn overlijden verlost heeft. Daarnaast ook commentaar op de politieke gebeurtenissen, die gaandeweg onheilspellender vorm aannamen, en tussendoor antwoord op onze brieven (het is juist om te zeggen: de brieven van mijn echtgenote, want ik schreef maar weinig) waaruit valt af te leiden wat wij in die tijd hadden meegemaakt. Maar temidden van al die varia, beslommeringen en commentaren is er één vast thema, dat in elke brief weerkeert: de belijdenis en vermaning dat God voor ons zorgt en al wat ons gebeurt uiteindelijk tot ons heil geschiedt. De Heer regeert en bepaalt ons aller lot. Het is goed ons vertrouwen op Hem te stellen.

In de brieven van mijn schoonouders, goede Hervormden naar redelijk confessionele snit, komt dit alles wat minder systeemvast tot uitdrukking dan in die van mijn gereformeerde ouders, wat minder gelardeerd ook met verwijzingen naar de Heilige Schrift en de beloften Gods, maar het grondthema is het zelfde: de gedachte dat God regeert; niet regeert in het algemeen maar in alle bijzonderheden.

Er waren bij mijn ouders thuis dan ook niet minder dan negen vaste gelegenheden voor gebed per dag. 's Ochtends bij het opstaan en 's avonds bij het naar bed gaan individueel en geknield voor stoel of bed; collectief (waarbij vader voorging) voor en na de drie maaltijden en 's avonds laat voor het gezin opbrak om zich ter ruste te begeven. Voor het gebed na de maaltijd las vader voor uit de Bijbel, waarbij in later jaren de schriftlezing na de koffiemaaltijd wel verplaatst werd naar het late avonduur. Des zondags werd er na de schriftlezing na de middagmaaltijd gezamenlijk een psalm gezongen, waarbij mijn broer Ies zich voor het orgel zette. De Zondag

immers was aan de Heer gewijd. Dan werd er twee keer ter kerk gegaan. Daar tussendoor wandelde men wat (niet te ver) of ging bij elkander op bezoek. Maar spelletjes anders dan met een bouwdoos of legplaat waren taboe, evenzeer als breien of naaien, timmeren of de tuin doen. De Zondag was een dag van inkeer en stilte, waarin het leven niet dan schoorvoetend op gang kwam. Ik heb dat nergens zo sterk meegemaakt als, in mijn kinderjaren, in Maassluis waar wij des zomers altijd een paar weken bij mijn moeders familie doorbrachten. Dan lag 's ochtends de heiligheid des Heren over de grachten van het plaatsje tot, om half tien, het geschuifel van de voeten der kerkgangers hoorbaar werd. Dan gingen ook wij mee ter kerke, waar Ds. Akkerhuis met zijn scherpe stem het woord des Heren wel sneed en ons onze zondigheid bewust maakte. Al won de gezelligheid het gaandeweg van de inkeer, het bleef toch een godgewijde dag, waarin alleen de Rotterdammers, die zich per fiets door het stadje naar De Hoek van Holland begaven, een lichte ergernis wekten.

Het klinkt alles nogal bigot en dat was het ook wel. Als jongen heb ik de zondag vaak ervaren als een vervelende dag, die allerlei vreemdsoortige beperkingen oplegde. Fietsen op zondag was aanvankelijk maar zo-zo, alleen geoorloofd als men er gegronde reden voor had. Schaatsen was helemaal uitgesloten; dat was vermaak. Wij hadden (farizees argument) als kinderen van de bovenmeester een voorbeeld te geven! En dan te bedenken, dat onze huisregels niet eens extreem waren. In dit verband schiet mij het verhaal te binnen van de man, die op een late zaterdagavond met de tram (lijn 8) naar huis komend er niet bij de Keizerstraat uitstapte, maar al bij de Promenade omdat hij op zijn horloge gezien had dat het toen 1 minuut voor 12 was. Dat kostte hem een kwartier extra lopen, maar hij zat tenminste niet op zondag in de tram! Ook farizeïsme? Het lijkt zo. Maar deze zelfde man leed als boekbinder armoe, omdat hij vreesde door een gerechte prijs te vragen voor zijn arbeid (en hij was een deugdelijk vakman) zich aan geldgierigheid schuldig te maken. Wat bigotterie lijkt, was niet onecht. Deze mensen hadden een nauw geweten en zij leefden met God. Hun gebed was dan ook niet beperkt tot de vaste tijden en gelegenheden, die ik al noemde. Ook onder hun werk spraken zij voortdurend met God die steeds nabij is en alles weet. De Heer is mijn Herder was geen frase voor hen, ook al waren er toen al mensen die het wat minder nauw namen. Maar mijn moeder niet alzo. In één van haar brieven

schrijft zij hoe zij, hersteld van een operatie, op de wandeling die zij sinds jaren voor het eerst weer zonder moe te worden maken kon, vervuld raakte van het psalmvers: 'Vergeet nooit één van Zijn weldadigheden, Vergeet ze niet, 't is God die z'U beweest' (Ps. 103:1). Zij zong veel en altijd geestelijke liederen, waaronder bij voorkeur psalmen.

In de jaren voor 1920 verschilde het publieke leven in Scheveningen, waar ik in november 1909 als derde kind van mijn ouders geboren werd, aanmerkelijk van dat in Maassluis. Scheveningen was toen een elite badplaats, rijk aan grote, dure hotels. Het onbrak er 's zomers ook niet aan dagjesmensen, die aan het strand verkoeling kwamen zoeken, al overheersten zij het door deftigheid bepaalde beeld niet zoals dat in later jaren het geval zou worden. Het hield echter wel in, dat op zondagen het openbare leven bepaald niet door rust gekenmerkt werd. De kerk zag zich hier duidelijk geconfronteerd met de wereld, een confrontatie van oud met nieuw. Scheveningen was niet alleen een badplaats, maar ook een oud en tegelijk belangrijk vissersdorp. De visserij was er belangrijk genoeg om er een voor die tijd goede vissershaven voor te graven, die in 1904 gereed kwam en een effectieve bijdrage betekende tot de voortgaande modernisering van deze bedrijfstak, de tweede poot waarop de welvaart van het dorp berustte. Die vissers vormden een geheel eigen bevolkingsgroep, een vroom volk met een mystieke inslag. Met aandoening zongen zij de 107de psalm: 'Zij die de zee bevaren op schepen rijk bevrucht, Zien op de grote baren Gods heerlijkheid en macht.' Die rijke bevruchting mankeerde wel eens, maar van Gods macht hadden zij ervaring. Vissen was in die tijd een riskant beroep, dat jaarlijks slachtoffers eiste.

Naast de oude Scheveningers wier bestaan zich in of rondom de visserij afspeelde en de nieuwe Scheveningers, die van de al dan niet mondaine badplaats-activiteiten leefden, was er nog een gestadig groeiende derde groep, die van welvarende forensen die hier hun villa's hadden gebouwd en van de Hagenaars, die gaarne wat dichterbij strand of duinen woonden. Men vindt dit alles weerspiegeld in de bevolkingscijfers die ik ontleen aan het overigens maar mediocre boekje van E.M.Ch.M. Janson, *Scheveningen, Uit de geschiedenis van een vissersdorp* (1974). In 1825 bedroeg het aantal inwoners rond 4000, in 1886 (wanneer de ontwikkeling van de badplaats al aardig op weg is) 16000, in 1907 32000 en in 1917 44000. Het

effect van de immigratie is duidelijk. Maar die immigranten vormden wel een uiterst gemêleerde groep. De top werd gevormd door de rijke forensen in hun ruime villa's, de onderlaag lag op arbeidersniveau, hetzelfde als dat van de gewone visserman. Het was dan ook een standenmaatschappij.

Dat was voor Scheveningen niets nieuws, want ook het oude Scheveningen kende zijn standen. Aan de top stonden de reders en hun economisch gelijken. Daaronder de nering- en ambacht-drijvende middenstand waartoe zich ook de schoolmeesters rekenen mochten. En tenslotte, onderaan, de vissers, die tot 1920 weggestopt waren in de wonderlijke sloppen en stegen van het oude, thans nog alleen maar in enkele straatnamen voortlevende dorp. Er waren natuurlijk nog fijnere gradaties, maar daarover spreek ik maar niet. Wel daarover, dat die standen ook in de schoolorganisatie zoals die in mijn jongensjaren bestond, tot uiting kwamen. Er waren volksscholen en burgerscholen, en van die laatste was de ene weer wat 'beter' dan de andere. Mijn vader was hoofd van een volksschool met overwegend visserskinderen. Het was bovendien een gereformeerde volksschool, zoals er ook een hervormde volksschool was. Daarnevens had men – en die waren van iets jonger datum, kort na de eeuwwisseling – een gereformeerde en een hervormde burgerschool, welke laatste iets 'beter' was dan de eerste. Daarnaast waren er uiteraard ook openbare lagere scholen. Het ligt voor de hand aan te nemen, dat die ook een bepaalde mate van standenonderscheid kenden, maar ik ben daar niet zeker van. Veel interessanter is in dit verband, dat ik van dit onderwijs niets afweet. Het tekent de scheiding tussen kerk en wereld waarin wij zijn opgegroeid. Aanraking tussen hervormden en gereformeerden was er nog wel, naar de kant van de ongodsdienstig geachte 'wereld', geïncorporeerd in het openbaar onderwijs, niet. Met de 'roomsen' had men, maatschappelijk gesproken, ook geen zaken.

Het christelijk onderwijs was in Scheveningen op gang gekomen in de tachtiger jaren van de vorige eeuw met de gereformeerden als koplopers. Die waren er toen nog een vrij recent verschijnsel. Eerst in 1877 kwam er de eerste Christelijk Gereformeerde Kerk (de oude benaming van de kerken der Afscheiding) tot stand. Ik heb daar een curieus boekje over van bijna 150 bladzijden, geschreven in een stijl die bepaald niet meer die van 1952 is, het jaar waarin het boekje verscheen, uitgegeven door een commissie bestaande uit Ds. J.G. Feenstra, D. van Gelderen, Dr. H. Holtrop en A. Huisman,

van welke de laatste de eigenlijke auteur is. De twee getitelden waren dominees, D. van Gelderen mijn neef Dirk, in mijn vakjargon mijn mozuzo (moeders zusters zoon). Het boekje verscheen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan der kerk onder de veelzeggende titel *Om 's Heren Huis* en voerde als motto de volgende passage uit Ps. 122:3 berijmd:

Om 's Heren Huis, in U gebouwd,
Waar onze God Zijn woning houdt,
Zal ik het goede voor U zoeken.

Het tekent de sfeer die het boekje doordrenkt, het bewustzijn Gods volk te zijn, een volk dat als uitverkoren volk op één lijn ligt met Israël, waarmee God zijn verbond gesloten had. In dat verbond is ook de kerk der Christ-gelovigen als het nieuwe Israël begrepen, een heilsfeit dat de gelovigen de plicht oplegt die kerk zuiver te houden en gestalte te geven. In die geest herdenkt het boekje in zijn pathetische inleiding het feit der Afscheiding (p. 1 v):

De bekende kerkhistoricus, Dr. J.C. Rullman, heeft zich in zijn rede 'Uit de Nachtschool', in 1929 gehouden ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van de Nederlandse Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag, als volgt uitgelaten:

'Zoals ge weet, liggen de drie machtige brokstukken van onze landshistorie in drie lagen uitgevlijd. Het oudste stuk landshistorie, dat nog nawerkt, is het Roomse, het jongste is het Revolutionnaire, dat op het eind van de 18de eeuw aanving, en tussen die beide in ligt als middenmoot ons Calvinistisch verleden, groot in 1550-1650, dalend in 1650-1750, schijnbaar uitgestorven in 1850, maar sinds met toenemende veerkracht herleefd.'

Het zag er inderdaad in de eerste decenniën van de vorige eeuw in ons vaderland droevig uit met de belijdenis en de beleving van dat beginsel, dat ons volk groot had gemaakt in de wereld.

Op de kansels van de Vaderlandse Kerk triomfeerde het ongelooft.

Aan de rede werd meer gezag toegekend dan aan Gods woord. De aloude belijdenisgeschriften golden niet meer.

Christus' Koningschap werd onttroond door de bundel Reglementen van de Ned. Hervormde Kerk.

De Here betoont Zich echter de Getrouwe.

Hij deed door de Afscheiding de Kerk weer geboren worden. Als instrument in Zijn hand gebruikte God geen genie, geen geleerde, maar de eenvoudige, onbekende dorpsdominee van Ulrum: Hendrik de Cock. In de Acte van Afscheiding en Wederkeer werd door Kerkeraad en Gemeente te Ulrum verklaard, dat zij overeenkomstig het ambt der gelovigen (art. 28 der Nederlandse Geloofsbelijdenis) zich afscheidten van degenen, die niet van de Kerk zijn, en dus geen gemeenschap meer wilden hebben met de Ned. Hervormde Kerk, totdat deze terugkeert tot de waarachtige dienst des Heren.

Het gaat hier niet om de vraag of Rullman werkelijk zulk een bekend kerkhistoricus, of De Cock zo'n eenvoudige dorpsdominee was (op beide valt iets af te dingen) maar om de presentatie van de Christenheid als een afgezonderd volk gelijk destijds Israël. Het is niet bij toeval, dat men in de laatste paragraaf van het werkje een verwijzing vindt naar 1 Petrus 2:9: 'Maar gij zijt een uitverkoren geslacht, een koninklijk priesterdom, een heilig volk, een verkregen volk: opdat gij zoudt verkondigen de deugden Desgenen, die u uit de duisternis geroepen heeft tot zijn wonderbaar licht.'

Het was toen 1952 en in die tussentijd hadden de Christelijk Gereformeerde Kerken der Afscheiding een machtige impuls gekregen door hun vereniging met de Dolerenden (die zich in 1886 hun aanspraken op reformatie der Hervormde Kerk door de Synode ontzegd zagen) tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. Die kerken waren zich bewust in Nederland de zuiverste vorm te vertegenwoordigen van de ware kerk, de kerk waar, naar de eis der geloofsbelijdenis, het Woord Gods recht gepredikt en de sacramenten naar de instelling van Christus bediend worden. Daar dienen alle gelovigen zich te verzamelen en de slotparagraaf van het boekje, de lijn van de inleiding weer opnemend, klaagt er dan ook over dat dat met de Christelijk Gereformeerden en Oud-Gereformeerden niet gelukt is, terwijl hun die, hoewel van gereformeerde gezindte, toch in de Hervormde Kerk gebleven zijn verweten wordt, dat zij daarmee tegen hun consciëntie zondigen.

Er zou over het boekje nog heel wat te zeggen zijn. Zo zou men zich vrolijk kunnen maken over de naïeve wijze waarop het zich concentreert op de dominees, die de kerk van Scheveningen 'gediend' hebben; of het hoofd schudden over de rappe wijze waarop het het feit dat de gemeente in 1952 niet minder dan zes predikanten telt, als een duidelijk bewijs van Gods zegen presenteert. Van

meer belang echter is het te wijzen op twee andere punten, het bewustzijn geroepen en zelfs uitverkoren te zijn, en de invloed van Kuyper, de leider van Doleantie, die dit uitverkoren volk een cultuurtaak voorhield.

Dat bewustzijn een uitverkoren volk te zijn heeft natuurlijk te maken met de leer der predestinatie. Men vergist zich echter, wanneer men de oorsprong daarvan zoekt bij Calvijn of, verder teruggaand, bij Augustinus. Zij ligt dieper: in de identificatie van de kerk met het volk Gods, het 'bondsvolk' Israël. Dat is bepaald niet hetzelfde als identificatie met het Joodse Volk. Dit laatste is een ethnisch, het 'bondsvolk' een theologisch begrip, een onderscheid dat niet altijd de aandacht krijgt, die het verdient. Onder de hedendaagse Christenheid valt een duidelijke geneigdheid waar te nemen tot solidariteit met het Joodse volk. Ten dele is dat het gevolg van de deernis met de Joden, gewekt door Hitlers vervolgingen. Zij heeft echter ook andere oorzaken, waaronder die van de voortgaande secularisering van de Christelijke heilsverwachting een der voorname is. De tegenstelling tussen het door Jezus gepredikte koninkrijk Gods en de Joodse heilsverwachting is vervaagd, waardoor een Christelijk activisme zijn intree kon doen, dat de Scheveningse vissersbevolking van 60 jaar geleden vreemd was. Meer over het theologisch aspect van dit alles valt te lezen in mijn boekje *Boodschap uit de Stille* (1985); dat meerdere is hier niet terzake.

Interessanter in het verband van mijn verhaal is Kuypers invloed in Nederland. Hij achtte het de taak der Christenheid een christelijke cultuur en samenleving te scheppen, die zich baseerde op 's Heren ordonnantiën. God heeft wetten en regels gegeven, ook voor de menselijke samenleving. De beginselen van die wetten en regels zijn te vinden in de Heilige Schrift, Gods Woord, en het is des Christens taak die beginselen op te sporen en uit te werken. Vanuit de Heilige Schrift krijgt men een andere kijk op de wetenschap, is een eigen, christelijke wetenschap mogelijk. Vandaar de stichting, onder zijn leiding, van de Vrije Universiteit, die aan die christelijke wetenschap gestalte moest geven. Vandaar ook de stichting van een eigen christelijke partij, de antirevolutionaire of christelijk historische partij (zij zouden eerst later in tweeën uiteenvallen) die in haar program van beginselen vastlegde wat de eisen van Gods Woord zijn voor het politieke en sociale leven in de samenleving van vandaag. Vandaar ook een christelijke vakbeweging, die streed voor de

rechten en aanspraken die arbeiders op grond van Gods Woord maken konden.

Voor het ontstaan van zulk een christelijke samenleving moest bovenal de jeugd gemobiliseerd worden. Christelijk lager, middelbaar en hoger onderwijs diende haar te vormen tot medestrijders voor het uiteindelijke doel van alle menselijk handelen, de ere Gods. Maar onderwijs alleen was niet voldoende. De jeugd moest ook worden geactiveerd. Dat geschiedde in de jongelingsverenigingen die wekelijks samenkwamen om, veelal 's zondagsavonds, zich te buigen over de Schrift en over de beginselen van kerk, staat en maatschappij. De eerste helft van de avond was gewijd aan Schrift en Kerk, de tweede aan maatschappij en staat. Elk der leden had de plicht op zijn beurt op zulk een avond een inleiding te houden, waarbij hij gebruik diende te maken van de voor dit doel samengestelde leidraden voor elk dezer onderwerpen, leidraden die tevens een rooster vormden. Dat was geen misse zaak, want zulk een inleiding gaf onveranderlijk aanleiding tot brede discussie, waarbij de leden niet schroomden duidelijk te maken wat naar hun inzicht op elk dezer terreinen de eisen van de Schrift en het Koninkrijk Gods waren. Een feit is, dat daar een hecht kader gevormd werd, dat bepaald niet alleen bestond uit jongelui die middelbaar onderwijs genoten hadden. Een feit is ook, dat de organisatie goed in elkaar stak. De bond van jongelingsverenigingen had haar eigen secretariaat met aan het hoofd Ds. Vonkenberg, die zorg droeg voor de leidraden en voor het jongelingsblad, dat elke week verscheen. Hij deed dat goed en met vaste hand, met een oog voor maat wakend tegen ontsporing. Ik herinner mij uit de tijd dat ik zelf lid was van de jongelingsvereniging Jonathan in Scheveningen (aan bijbelse namen geen gebrek!) dat in de vragenrubriek van het jongelingsblad de volgende vraag door Vonkenberg beantwoord werd. De jongeman die haar stelde bracht naar voren, dat hij een grote kuif had en deswege door zijn vrienden (op een jongelingsvereniging noemde men elkaar vriend) beschuldigd was van wereldse ijdelheid. Hij echter meende, dat hij die kuif ook ter ere Gods kon laten groeien. Het antwoord van Vonkenberg was ontzuiverend: gewoon doen, kuif afknippen en de ere Gods te heilig achten voor zulke onbenulligheden. Althans woorden van die strekking.

Het bleef overigens niet bij de jongelingsverenigingen. Als voorbereidende fase kenden zij de knapenvergaderingen voor jongens van 12 tot 16 jaar. Er waren ook meisjes- en jongedochtersvereni-

gingen. In later jaren kon men na de jongelingsvereniging ook nog lid worden van de mannenvereniging, waar men elkander niet meer aansprak met vriend maar met broeder. Ook voor speciale doeleinden had men christelijke verenigingen, waarvan de meest bekende is de christelijke boeren- en tuindersbond. Het gerucht gaat, dat er zelfs een christelijke geitenfokkersvereniging is geweest, maar voor de waarheid daarvan wil ik niet de hand in het vuur steken. Ik heb met dit alles genoegzaam duidelijk gemaakt, dat Dr. Rullman geen ongelijk had toen hij sprak van een herleving van het Calvinistisch verleden met toenemende veerkracht.

Op één punt echter is nog niet genoeg gezegd. In mijn studententijd kreeg deze Calvinistische beweging een nieuwe, alomvattende impuls door de introductie van de wijsbegeerte der wetsidee, waar de V.U.-hoogleraren Dooyeweerd en Vollenhoven de herauten van waren. Ik behoorde tot degenen die er brood in zagen en Dooyeweerd overhaalden voor een daartoe door ons in het leven geroepen kring van SSR-leden in Leiden een acht- of negental lezingen te houden om ons te vertellen wat het allemaal inhield. Hij heeft ons niet teleurgesteld. Hij was niet alleen een alleraardigste man, hij kon ook helder uiteenzetten hoe het met deze kosmos was gesteld in haar onderworpenheid aan de door God gestelde wetten, die de diverse aspecten der werkelijkheid beheersen. Hij sprak dan van de zin-zijden van getal, ruimte, beweging, organisch leven, gevoel, logische analyse, historische ontwikkeling, taal, omgang, economische waardering, schone harmonie, recht, moraal en geloof, die in de tijd vervlochten zijn in een universele zin-samenhang in welke de volle werkelijkheid zowel haar wets- als haar subjectszijde heeft. Het leek allemaal heel verhelderend, want hij gebruikte die filosofie niet om de resultaten van de moderne wetenschap te bestrijden, maar om ze te duiden als blijken van Gods scheppende hand. Hij was bepaald geen 'Dunkelmann' die zich verzette tegen de evolutiegedachte of de Bijbel gebruikte als bron van wetenschap. Hij had oog voor de historische bepaaldheid van de bijbelverhalen en wat dat betreft kon ieder wetenschappelijk uit de voeten. Het ging er voor alles om eigen wetenschap te zien in een ander perspectief.

Toch was dat perspectief hier en daar rijkelijk troebel, vooral als hij sprak over de wortel van de herboren mensheid in Christus. Dat was een stuk mystiek dat ik nooit recht heb kunnen plaatsen, ook in die dagen niet. De belofte echter van een verzoening tussen geloof en wetenschap hield ons in haar ban en wij deden ons best het

allemaal te begrijpen en eigen wetenschappelijke problemen te formuleren in de eigenzinnige termen van deze filosofie. De leden van de in die tijd opgerichte vereniging voor calvinistische wijsbegeerte (waarvan ik ook lid werd) waren daar druk mee. Op den duur echter, nadat ik vanuit eigen levenservaring van al dit enthousiasme wat afstand gekregen had – dat was met name toen ik voor de eerste maal in Nieuw-Guinea zat – bekreep mij het wantrouwen, dat bij hen de vertaling van eigen problemen in het jargon van die dierbare wijsbegeerte de plaats had ingenomen van het begrijpen. Van het een komt het ander. Het werd mij gaandeweg duidelijk dat hier sprake is van een ontologie, welker auteurs de Schepper als het ware over de schouder gekeken hadden om te weten hoe alles in elkaar steekt, waardoor het antwoord op tal van problemen van te voren vaststond. Terug op Java vond ik mijn twijfels bevestigd door Verkuyl, toen gereformeerd zendingspredikant in Poerwokerto, nu emeritus-hoogleraar van de Vrije Universiteit. Pure scholastiek noemde hij deze filosofie. Wij zijn het later nooit meer zo eens geweest met elkaar.

Het was in feite een pogen om het raadsel van het zijn te beantwoorden in menselijke formuleringen van de geheime bedoelingen Gods. In wezen overmoed. Maar het gaf wel gestalte aan het levensgevoel dat het streven en werken der gereformeerden van die dagen beheerste: de mens is medewerker Gods in de uitvoering van Zijn raadsbesluit, de uitvoering van Gods plan met de wereld. Het is een verheven gedachte, maar nederig is zij niet. Ik heb na mijn gesprekken met Verkuyl met de vereniging voor calvinistische wijsbegeerte gebroken. Ik heb er echter nooit toe kunnen besluiten naar Dooyeweerd toe te gaan om hem te vertellen wat ik tegen zijn filosofie had. Daarvoor was hij een te aardige en te bescheiden man. Ik kon hem dat niet aandoen.

Dat betekent intussen niet dat die filosofie, historisch gezien, geen betekenis had. Zij vormde een climax en tegelijk de afronding van een krachtige reactie tegen de ongodsdienstigheid en het gladde rationalisme, dat zich sedert de Aufklärung van Europa had meester gemaakt. Zij stond daarin niet alleen. In het roomse leven deed zich exact hetzelfde verschijnsel voor. Daar had zich het neo-thomisme van de kardinaal Mercier meester gemaakt van het denken en doen der katholieke gemeenschap. De coalitie van rooms-katholieken en anti-revolutionairen (ik mag wel zeggen gereformeerden) is niet toevallig. Neo-thomisme en gereformeerdendom zijn pro-

ducten van een zelfde pogen nog eenmaal het oude en zijn godsdienstige waarden in hun heerlijkheid te herstellen.

Het is ook geen op zichzelf staand verschijnsel. Jaren later sprak ik met G.W. Locher over het merkwaardige verschijnsel dat de Sukuma van Tanzania, toen zij dank zij de katoenteelt geld verworven hadden, hun nieuwe rijkdom besteedden aan de viering van grootse, traditionele zangfestijnen, veel omvangrijker dan zij tevoren gekend hadden. Locher wees mij er toen op, dat zich bij de Haida en Tlingit in British Columbia precies hetzelfde had voorgedaan met de viering van hun oude *potlatch* ceremoniën. Het is, zei hij, alsof bij het scheiden van de markt, het oude nog eens in zijn volle glorie beleefd moet worden.

Wanneer ik dit toepas op neo-thomisme en gereformeerdendom is dat een hard oordeel. Daar is echter wel reden voor. De gereformeerden hadden het ook wat minder ambitieus en zelfverzekerd kunnen aanpakken, bijvoorbeeld zoals het Barthianisme dat deed, dat sedert de twintiger jaren een steeds belangrijker rol speelde binnen de hervormde kerk. Daar was men er overigens ook niet mee uitgekomen. Het feit blijft bestaan, dat het overgeleverde openbaringsgeloof zijn grond verloren had sinds niet meer te ontkennen viel, dat men in die woord-openbaring niet te maken heeft met de rechtstreekse zelf-openbaring van het God genoemde raadsel dat achter onze principieel beperkte denkmogelijkheden en kennis ligt, maar met menselijke ervaringen van het bestaan van dat raadsel en menselijke interpretaties van die ervaringen. De weigering deze feitelijke stand van zaken te erkennen leidt noodzakelijk tot een impasse, die alleen door modernisering van de vormgeving der religieuze ervaring doorbroken kan worden. Dat vraagt om een theologie, die afstand neemt van het byzantijnse godsbeeld van een god die op eer belust is en daartoe deze kosmos geschapen heeft, om daarvoor in de plaats een theologie op te bouwen van het mysterie dat door de mens ervaren wordt als grond van alle dingen, een mysterie waarin hij zichzelf een plaats zoekt als deelgenoot.

Van dat inzicht was men toen nog ver verwijderd. Er speelde zich in die jaren in gereformeerde kring een ontwikkeling af, die zich laat interpreteren als bewijs van eigen gelijk. De gereformeerde kerk was begonnen als wat Kuyper noemde de kerk der kleine Luyden. Dat was zij al lang niet meer. Sober levend en hard werkend ter ere Gods hadden tal van gereformeerden zich een positie opgebouwd van materiële welstand. Men denkt daarbij onwillekeu-

rig aan de theorie van Max Weber, die de oorsprong van het kapitalisme verklaart uit het calvinisme. Nu ben ik het om redenen die hier niet terzake zijn met die theorie grondig oneens. De gereformeerden in Nederland vormen in feite het enige geval waaraan men ter ondersteuning van die theorie bewijskracht kan ontleenen. Dit laatste was voor de gereformeerden uiteraard geen argument om met Weber te coquetteren. Dooyeweerd was er nogal allergisch voor. En terecht. Het ging de gereformeerden erom gestalte te geven aan het koninkrijk Gods. Zij zagen de toenemende macht en rijkdom in hun kring wel als een zegen Gods en als een bevestiging van de juistheid der beginselen waarnaar zij trachtten te leven, maar die zegen was hun tegelijk een bron van toenemende bezorgdheid over de wereldgelijkvormigheid die de weelde op de voet volgde.

Het was hun echter geen aanleiding zich te bezinnen op de vraag of de realisering van het koningschap van Christus, dat zij opeisten voor alle terreinen des levens, ooit leiden kon tot iets dat op het Koninkrijk Gods gelijkt. Dat was voor hen geen vraag maar een truïsme, een waarheid als een koe, al gaf men gaarne toe dat het in deze zondige, tijdelijke bedeling nooit in volkomenheid te bereiken valt. Toch leveren zowel de Heilige Schrift als de werkelijkheid stof te over op voor twijfel op dit punt. De Bijbel ontkent, dat het Koninkrijk Gods van deze wereld is. En de werkelijkheid leert dat, waar men er ooit bij benadering in slaagde het koningschap van Christus op alle terreinen des levens te realiseren (zoals in het Genève van Calvijn en op de door zendelingen beheerste eilanden in de Stille Zuidzee) in wezen slechts een tyrannie der deugd aan de macht kwam, die eerder de naam verdient van een vervelende *civitas terrena* dan van een stukje Koninkrijk Gods. Maar het is hier niet de plaats uit te weiden over de gronden van mijn overtuiging, dat het Koninkrijk Gods slechts bestaan kan in co-existentie met een *civitas terrena*, het ene niet, het andere wel van deze wereld. Het ging mij erom iets te zeggen over de levenssfeer waarin ik opgegroeid ben, een levenssfeer waarin men terecht bezorgd was voor wereldgelijkvormigheid. Echte vroomheid en strijd om invloed in het maatschappelijke leven van alle dag hebben het moeilijk met elkan-

2. *Huiselijk milieu*

Hoe mijn vader in dit gereformeerd milieu terecht is gekomen, heeft hij ons nooit in bijzonderheden verteld. Zijn jeugd was niet gemakkelijk geweest en over eigen verdriet sprak hij bij voorkeur niet. Hij was opgegroeid in een betrekkelijk ongodsdienstig milieu in Oostburg, waar zijn vader timmerman en aannemer was. Een klein baasje, verzekerde mij mijn oom Ko, grootvaders zoon uit zijn tweede huwelijk. Vaders moeder was namelijk jong gestorven, vlak na de geboorte van het kind dat op mijn vader volgde. Vader heeft haar dus niet of nauwelijks gekend. Wanneer zij geleken heeft op haar altijd ongetrouwd gebleven zuster, Johanna Carels, in de wandeling tante Wantje genoemd, moet zij een lieve vrouw geweest zijn met een zelfs voor een redelijk bemiddelde boerendochter in die jaren opmerkelijke beschaving. Maar dat is speculatie. Vast staat alleen, dat Vader weg wilde uit Oostburg en daartoe een mogelijkheid zag in het onderwijzersambt. Vast staat ook, dat hij het zich daarbij niet gemakkelijk heeft gemaakt, want, veertien jaar oud, ontstelde hij de familie door godsdienstig te worden en over te gaan tot de gereformeerde kerk. Had hij dit niet gedaan, dan had hij wellicht kunnen hopen op steun bij de studie. Nu ging hij de harde weg; overdag werken als kwekeling op een lagere school en 's avonds naar de cursussen van de normaalschool. Of die cursussen in Oostburg gegeven werden of ergens verder weg, weet ik niet meer. Maar toen hij een jaar of 18, 19 was behaalde hij het diploma voor hulponderwijzer zoals dat toen heette, en verdween kort daarop naar Maassluis, waar hij onderwijzer werd aan een gereformeerde school.

Daarmee was hij opgenomen in een kring van geheide Kuypertianen. De Doleantie had grote aanhang in Maassluis, Kuypers geboorteplaats. Mijn vader moet zich daar thuis gevoeld hebben. Hij werd lid en later voorzitter van de jongelingsvereniging, stortte zich in het werk van de kiesvereniging, vond daar tussendoor tijd om zijn hoofdkate te halen en zich toe te leggen op zijn hobby, de vaderlandse geschiedenis, en tenslotte ook nog om verliefd te worden op mijn moeder, de zuster van zijn vriend Niek Booster. Maar toen het zo ver was ging hij weg om onderwijzer te worden in Scheveningen. Dat moet in 1902 geweest zijn. Was het alleen omdat hij daar promotie-kansen zag? Het was stellig een goed argument, want het salaris van een onderwijzer aan een bijzondere school was in die ja-

ren miserabel, nauwlijks meer dan de helft van dat van een onderwijzer aan een openbare school. Hij althans achtte het niet voldoende om op te trouwen. Mijn ouders trouwden dan ook eerst toen hij in 1904 hoofd van de Bethel-school in Scheveningen was geworden op een salaris van f 1.000,-- 's jaars. Zijn oude baas, Verschoor, werd toen hoofd van de gereformeerde burgerschool, de Lohman-school.

Toch kan ik het vermoeden niet van mij afzetten, dat hij zich in Maassluis uiteindelijk niet zo thuis voelde als hij voorgaf, omdat het rationele gereformeedendom daar in zijn starheid hem beklemde. Het had niet de ruimte voor anderen, die hijzelf geboden achtte. Hij was tenslotte in een ander, meer bourgondisch milieu opgegroeid dan het wettisch burgerlijke waar hij in Maassluis in verzeild was geraakt. Ik bedoel daarmee niet te suggereren, dat zijn bekering niet echt was geweest. Het tegendeel is waar. Het feit alleen al, dat hij over die bekering nooit sprak, wijst daarop. Bovendien, godsdienstige twijfel was hem volkomen vreemd. Ik herinner mij de verbazing waarmee hij, thuisgekomen van de wandeling, ons vertelde dat hij op een bankje een lang gesprek gehad had met zijn sinds kort gepensioneerde collega van de hervormde volksschool, Te Winkel, die de verzuchting had geuit dat hij wel eens vreesde, dat al dat geloof per saldo maar een aangeleerd lesje was geweest. Hoe kon de brave Te Winkel nu daarover tobben! Zo iets ontging hem. Hij zelf leefde uit het geloof en zag Gods hand overal. Bovenal in de geschiedenis. God, Nederland en Oranje was voor hem geen kreet, maar diepste waarheid, doorgaand feit van Gods leiding in de geschiedenis. Hij kon daar ook bezielend en bezielend over spreken, want hij was een voortreffelijk redenaar, die het als voorzitter van de antirevolutionaire kiesvereniging goed zeggen kon. Als vader heeft hij bij mij belangstelling gewekt voor de beoefening der geschiedenis en zelfs voor een zo uit-de-tijdse figuur als Potgieter, wiens bewondering voor de Gouden Eeuw hem uit het hart gegrepen was.

Als goed nationalist sleepte vader ons gaarne mee naar zulke gebeurtenissen als Prinsjesdag en de militaire parade op het Malieveld op Koninginnedag, toen 31 augustus. Als kleine jongen werd je dan opgesierd met een oranje sjerp om het lijf, terwijl de meisjes een grote oranje strik in het haar droegen. Andere favorieten van vader waren oude kerken, het Mauritshuis en de Gevangenpoort, waar ik de martelpraktijken van de Gouden Eeuw heb leren ken-

nen. Het mooiste van al vond ik altijd weer de parades. Gedurende de oorlog 1914-1918 kwam men overal militairen tegen; een golf van nationalisme moet toen over het land zijn gegaan, want in die jaren sloot Verkade, in plaats van prentjes van dieren en bloemen, plaatjes van soldaten in bij de koek. Die plaatjes waren van dun karton zodat je ze op kon zetten. Ik had er wel honderd en speelde er uren mee, dromend van een militaire carrière, op een groot paard voor de troep uitrijdend. Er was ook allerlei oorlogswerk, dat ik gaarne bekeek. Maar van de oorlogswerkelijkheid heb ik niets begrepen of geweten. Die is mij pas duidelijk geworden toen ik, als eerste- of tweedejaarsstudent, Remarque's *Im Westen nichts Neues* las. Ik ben daar drie dagen kapot van geweest. Gelukkig maar.

Er waren ook vredelievender kanten aan vaders belangstelling. Hij wandelde veel en nam ons gaarne mee, onderweg ons de namen lerend van de planten en bloemen die wij tegenkwamen. Ik denk dat die wandelingen mijn broer Ies op het spoor van de biologie gezet hebben.

Of ik vanwege dit alles mijn vader een ideale vader vond? Als kind zeker niet. Hij was gesteld op orde en tucht en liet zich, wat dit laatste betreft, zelden weerhouden die aan den lijve uit te meten. Het zou misschien niet zo erg geweest zijn, als hij niet, behalve een emotioneel ook een driftig mens geweest was. Dat gaf wel eens onnodige conflicten. In later jaren viel dat braaf mee. Dat ik mij tegenover hem slachtoffer gevoelde van een zekere mate van onnodige vrijheidsbeperking, lag meer aan mij dan aan hem. Als kind was ik asthma-patiënt, wat voor mijn ouders een bron was van grote zorg. Toen tussen mijn elfde en dertiende jaar de aanvallen geleidelijk wegbleven, bleef toch hun bezorgdheid over mijn gezondheid. Die week langzamer dan mijn asthma, wat aanleiding heeft gegeven tot gevoelens van frustratie, die het mij moeilijk maakten hem zo te waarderen als hij verdiend had. Eerst veel later heb ik begrepen hoeveel ik te danken heb aan de stimulans, die van zijn belangstelling voor het maatschappelijk gebeuren en de geschiedenis uitging, aan de ruimte ook die hij in zijn gereformeerd milieu voor de opinie en goede trouw van anderen kon opbrengen. Ik had hem dat graag nog eens verteld, maar toen was hij er al niet meer. Nu, alles op groter afstand beschouwend, komt bij mij wel eens de bedenking op dat hij, met zijn romantische bewondering voor grote mannen, de eierzucht van het ziekelijke knaapje dat haakte naar overcompen-

satie, te veel heeft gestimuleerd. Jarenlang heb ik mij overgegeven aan dagdromen van roem en eer. Eerst in gevangenschap zijn die geleidelijk weggeëbd.

Met mijn lieve, zorgzame moeder heb ik nooit conflicten gehad zoals met mijn vader, maar ik heb ook nooit aansluiting bij haar gevonden. Toch was zij een moeder die er altijd was, die overal voor zorgde. Praten deed zij niet veel, zich er voor hoedend zich in de haar te geleerde of te luchthartige gesprekken van haar zoons te mengen. Alleen als het haar te gortig werd, kwam ze kort en bondig uit de hoek. 'Zo is het je niet geleerd', zei ze dan, terugvallend op wat voor haar onwrikbare waarheid was, de gereformeerde leer en regel. Naar die regel heeft zij geleefd, een regel van strikte soberheid. Sport, theater of concert hadden daar geen plaats in. Hoogstens een huiselijk spelletje met kinderen of familie. Mijn vader mocht nog wel eens naar een concert gaan als daar een bijzondere reden voor was. Dat kon bijvoorbeeld zijn omdat tante Wantje bij ons logeerde. Wanneer die naar de stad kwam competeerde zij een bezoek aan een concert. Zij speelde goed piano en genoot van de muziek even hard als van de verbaasde blikken van het publiek naar haar Cadzandse dracht. Vader apprecieerde deze wereldse geneugten. Hij is zelfs eens met een neefje en mij samen naar een cabaret geweest op de pier in Scheveningen. Voor mijn moeder was dit ondenkbaar. Voor haar was het zondige ijdelheid. Haar leven is een leven van onthouding geweest, een leven van dienstbaarheid aan haar man en haar kinderen. Voor haar telde de verwachting des eeuwigen levens. Maar toen ik haar op haar sterfbed bij ons thuis daarover sprak en haar voorlas wat daarover in de Corinthenbrief staat, reageerde zij niet meer. Zij was al te moe van 80 jaar dienen. Zij ging even stil heen als zij geleefd had. Onopvallend, ja. Maar de kerkbode van Vlaardingen waar zij (evenals tijdens en kort na de oorlog) de laatste jaren gewoond had, verzuimde niet haar op passende wijze te herdenken. Haar levensstijl spreekt moderne mensen evenmin toe als ze mij deed. Maar die stijl was wel echt. Zij was ingetogen in alle dingen.

Mijn moeder had er nooit moeite mee op vriendelijke wijze afstand te bewaren en dat kwam wel van pas in de Vijzelstraat, waar het schoolbestuur een huis voor de nieuwe bovenmeester had gekocht. Het was toen een lange, saaie straat in het midden van een na 1880 gebouwde volkswijk. Ons huis was een van de weinige die twee ver-

diepingen telden, een kelder en een zolder. De andere huizen waren meest etagewoningen of éénverdiepingshuisjes, bestemd voor de beter gesitueerde arbeider. Er waren ook wat winkeltjes in, een groenteboer, een melkhandel, een kruidenier en een water-en-vuurzaakje. Verderop was er ook nog een kroeg, zeer tot verdriet van mijn moeder, die zich ergerde aan de 'opgedirkte' dochters van de kroegbaas, die een enkele keer door de straat paradeerden. Er stond ook nog een openbare school, maar daar hadden we evenmin zaken mee als met de kroeg.

Typerend voor de tijd was de water-en-vuurzaak. Daar haalde men, vooral op wasdag, emmers heet water. Je kon er ook dove kolen krijgen, tot gloeien gebrachte briketten die in een testje in een stoof geschoven werden, waarop de vrouwen, wanneer zij zittende arbeid verrichtten of gezellig met elkander praatten, de voeten warm hielden. Je moest er natuurlijk wel voor op een rechte stoel zitten, maar dat was in die tijd nog gewoonte. Leunstoelen zijn een luxe van later tijd, net als centrale verwarming. In de kerk had je in die jaren dan ook stovenzetsters, die tegen luttel geld de kleumende kerkgangers in het koude gebouw van een warme stoof voorzagen. Maar terug naar het winkeltje. Als ik me wel herinner, kon je er ook snoep krijgen, een cent drop of twee centen zoethout. Het kan echter ook zijn dat we daarvoor naar de kruidenier moesten, die een paar deuren verder onder de eerlijke naam 'De kleine Winst' zijn negotie dreef.

Interessant was onze beneden-buurman links. Hij was melkslijter en had daartoe een soort handkar met een grote trekhond eronder. Bovenop stonden twee grote, koperen kannen, een voor melk en een voor karnemelk, die per liter aan de deur verkocht werd. Flessenmelk had je toen nog nauwelijks. Ieder nam en kookte zelf de melk in een daartoe bestemde melkkoker. Maar onze buurman was ook een aardige man. Omdat ik altijd ziek was, leende hij ons een paar dikke jaargangen van een weekblad, waaruit ik met rode oren de geschiedenis heb gelezen van Robin Hood. Het was te aardiger van hem omdat hij rooms was en dus wel niet de klandizie gehad zal hebben, want kopen deed je bij voorkeur bij 'huisgenoten des geloofs' en dat waren er meestal niet weinige, zodat moeder per week diverse bakkers, melkboeren en slaggers aan de deur kreeg, ieder op zijn vaste dag.

Men had in die tijd de merkwaardigste specialisten. Er waren spekslaggers, paardeslaggers en slaggers in fijne vleeswaren. Wij had-

den ook een aparte boterboer, die vanuit Leidschendam of daaromtrent ons boter bezorgde in keurige keulse potjes. In het voorjaar, als de koeien gekalfd hadden, was de boter bovenop versierd met een klein, boteren schaapje met een groen blaadje in de bek.

Een huishouden was in die jaren een ingewikkelde zaak. Er was wel gas, maar koken deed men nog bij voorkeur op een kolenfornuis, dat in de keuken stond. Electriciteit was er nog niet en voor de verlichting van de gangen beneden en boven gebruikte men een peterolie-lampje aan de muur. Zo iets zal ook wel gehangen hebben op de bodenkamer op zolder. Want al moest alles zuinig aan, wij hadden toch een meid in die jaren, Grietje Kassa. Dat was met drie kleine kinderen (mijn jongere zuster dateert eerst van 1916) geen weelde. Was er 's winters naloop van kachels, 's zomers moest men zorgen voor de wintervoorraad. Dan moesten andijvie, sperciebonen en snijbonen worden ingemaakt. De bonen gaven het meeste werk, vooral de snijbonen, die, na te zijn afgehaald, met de hand gesneden moesten worden. Daar had men nog geen molentje voor. Het gebeurde met een keukenmes waarop een aan beide zijden van een klemmetje voorzien ijzerdraad was geschoven. Meestal kwamen er een paar vriendinnen om te helpen, wat uiteraard een wederzijdse verplichting inhield. Als de andijvie gekookt en de bonen afgehaald en gesneden waren ging alles, soort bij soort, onder het toevoegen van zout in een grote keulse pot. Op de groente werd, nadat ze stevig was aangeperst, een rond houten plankje gelegd, dat verzwaard werd met een grote straatsteen, een klinker van het soort waarmee men toen rijwegen verhardde.

De inmaak werd bewaard in de kelder. Daar was ook het aardappelhok, want het was in die tijd gewoonte aardappelen voor de winter in te slaan. In het najaar waren ze nog goedkoop. Daar was eveneens het kolenhok, terwijl tegen de muur de turf lag opgestapeld, lange en korte turf. Of het allemaal goed was voor wat daar verder aan etenswaren werd koel gehouden, is bij mijn weten nooit een punt van discussie geweest.

Met verwarming werd zuinig aan gedaan. Begin april gingen de kachels uit en ze werden voor oktober niet meer aangestoken. Alleen het fornuis in de keuken vormde een uitzondering in de jaren, dat daar nog geen gasstel stond (wat wel niet zo heel lang geduurd zal hebben, maar dat weet ik niet meer). Hoe de mensen het uithielden in de kou van lente en herfst? Heel eenvoudig; zij kleedden zich dik. De vrouwen droegen twee of drie rokken over elkaar, die

tot de schoenen reikten, en droegen lange, vaak eigengebreide wollen kousen. De mannen en jongens liepen in lange wollen onderbroeken, de laatsten met lange zwarte, eigengebreide kousen, waar je ieder ogenblik een gat op de knie in viel, dat dan weer ijverig gestopt werd. Kniekousen kwamen pas na de eerste wereldoorlog in de mode. En dan het overige ondergoed! Op het lijf een flanelen hemd met korte mouwen, daaroverheen een wat langer katoenen hemd met dito mouwen en 's winters nog een borstrok met lange mouwen. Vrouwen kleedden zich navenant, zij het zonder lange mouwen. Korte mouwtjes aan het ondergoed waren er echter vaak wel, althans wat mijn moeder betreft. Décolletés waren uiterst bescheiden en bij voorkeur behangen met een voiletje, dat naar boven toe uitliep op een gazen boordje, dat met baleintjes staande gehouden werd. Al te veel kou kon men op die manier niet lijden!

In die kleren-cultuur, die een stevige basis bood aan het naakt-ta-boe, pasten geen badkamers of douches. Die waren alleen voor de rijken. Vaste wastafels met warm en koud stromend water waren een zeldzame luxe. Normaal was een wastafel met waskom en lampetkan. Bij een strenge winter kon het voorkomen, dat je 's ochtends eerst een ijslaagje in de kan moest doorstoten. Was dat het geval, dan was het wassen gauw gedaan. Ik herinner mij die ellende uit de koude winter van 1929 toen het Leidse stadhuis afbrandde, dat er dank zij de bespuiting door de brandweer als een ijsberg uitzag. Maar wij wisten ons wel te redden. Ik was toen negentien en al aan scheren toe. Je ging dus naar beneden en haalde wat meer heet water dan anders. Erger was de wekelijkse grote beurt. Het oude recept was die te nemen naast een teil met heet water, staande op een zeiltje, met een spons in de hand. Gelukkig waren er in de twintiger jaren al enkele publieke badhuizen, waar je tegen goed geld een echt bad kon krijgen. Ondanks de kosten gaf ik daar, eenmaal student geworden, verre de voorkeur aan. De meesten moesten het doen met die ellendige spons.

Dit echter speelde zich af in een tijd dat wij al lang uit de Vijzelstraat weg waren. Ik moet daar nog even naar terug om mijn 'stukje ethnografie' af te ronden. Ons huis daar vertoonde een typisch archaisch trekje. Tussen de beide kamers beneden en boven bevond zich een alkoof, een piepklein kamertje, waarin oorspronkelijk rechts en links bedsteden waren gebouwd. Beneden waren die bedsteden omgevormd tot kasten en de ruimte daartussen bood ons speelgelegenheid. De voorkamer, die erop aansloot, was onze huis-

kamer. Daar stond de eettafel met, eromheen, vaders leunstoel en de houten stoelen met matten zitting voor moeder en de kinderen. Toen mijn ouders 12½ jaar getrouwd waren kregen zij van hun broers en zusters eetkamerstoelen met veren en zeildoek bekleding. Wij hebben dat als kinderen als een grote weelde ervaren.

De achterkamer was door de week gesloten. Dat was de salon met de toen onvermijdelijke canapé met twee crapeaus, keurig wijnrood en heel lelijk. Maar voor die tijd wel deftig. Althans, zo meenden wij. Meer herinnering heb ik aan de bovenverdieping. Die had, voor en achter, ook twee kamers met, in het verlengde van de gang, aan beide zijden een klein kamertje dat kabinet heette. In die kabinetten sliepen mijn broer en zuster, hoewel één ervan, als het pas had, ook dienst deed als logeerkamer. De grote voorkamer was mijn vaders kamer. Daar stond zijn bureau, een ouderwets geval met een ronde houten kap, die over de schrijftafel sloot. Hij zat daar alleen overdag, want 's avonds was hij vrijwel altijd uit naar een vergadering van kerkeraad, schoolbestuur of kiesvereniging, dan wel als ouderling op huisbezoek. In de namiddag of de vroege avond was hij er vaak te vinden. Dan schreef hij daar het wekelijks hoofdartikel voor *De Scheveninger*, het gereformeerde plaatselijk blaadje, dat hij samen met Verschoor had opgericht om de vissersbevolking aan het lezen te zetten. Buiten het hoofdartikel gaf het krantje nieuws, dat hij ijverig uit *De Standaard* bijeen knipte, en wat advertenties. Of er voor dit goede doel ook uit de *Haagsche Courant* bijeen geknipt werd, het neutrale blad waar mijn moeder soms met enig hoofdschudden naar keek, weet ik evenmin als hoe het hele geval gefinancierd werd. Maar het gaf hem wel heel wat werk.

Aan dat bureau hield hij ook zijn boekhouding bij. Hij deed dat met grote nauwkeurigheid, op het dubbeltje af. Later, toen ik als Indologisch student eigen geld kreeg, f 83,33 in de maand, heeft hij getracht mij daar ook toe te brengen. Mijn eerste poging over de eerste maand bevredigde hem nauwelijks. Er stond een ruime post diversen op en hij was wijs genoeg om dat te vertalen met 'gaat je niet aan'. Toen hij er een paar maanden later weer naar vroeg en ontdekte, dat ik onder uitgaven alleen f 83,33 aan diversen had geboekt, was hij wederom wijs en gaf het op.

Maar ik ben alweer op mijn verhaal vooruitgelopen. De achterkamer was de slaapkamer van mijn ouders en rechtstreeks verbonden met de alkoof waar, in de ene nis, het bed stond van Jantje, wiens asthma-benauwdheden hen verontrustten en die dus dicht in

de buurt diende te zijn. In die jaren was ik meestal een week ziek met heftige benauwdheid, een week beterend, en een week gezond, waarna de ellende opnieuw begon. 's Nachts sliep ik, vaak in kus-sens zittend, in de alkoof. Overdag werd ik in het bed van mijn ouders gezet van waaruit ik in de tuin kon kijken. Het was (in mijn herinnering) een vrij diepe tuin, die ruimte bood aan een kippenhok met ren, drie bomen en een grasveldje dat gebruikt werd voor de bleek. De boom achterin was een kastanje. 's Zomers kon ik vanuit bed de kaarsjes zien bloeien, waar ik met vertedering naar keek. Ik doe dat elke zomer nog, kijken naar de kastanjes die mijn zoon Frits en ik in 1962 uit het bos voor ons huis gehaald hebben en tussen de rododendrons geplant als laatste herinnering aan dat verrukkelijke bos, dat toen gekapt werd.

De beide andere bomen zijn in de oorlog omgehakt. Tegen 1917, bij het begin van de verscherpte duikbootoorlog, ontstond aan alles gebrek. Bonboekjes en distributiekaarten deden hun intrede. Alles was mondjesmaat, ook de brandstof. Gelukkig voor mijn vader vond hij goede hulp voor die kapperij, want hijzelf had twee linker handen. Dank zij zijn bemoeienis met het christelijk militair tehuis kwamen er bij ons regelmatig militairen over de vloer. Twee van hen werden huisvrienden, Govert Slob uit Hoornaar (hij is later vele jaren wethouder in Noordeloos geweest) en Jans de Lange uit Groningen. Die hebben het karweitje keurig geklaard. Het was wel een uitkomst, want gebrek aan brandstof is een akelig ding.

Overigens hebben wij geen armoede geleden. Men was een sober leven gewend. Ook in beter tijden kwam vlees niet elke dag op tafel. Dan nam een hard gekookt ei er de plaats van in. Op vrijdagen was het altijd uitgebakken spek en het overschietende vet werd gemengd met stroop tot stroopvet, een lekkernij op de boterham. Regel was ook, dat er niet op alle boterhammen beleg was. Minstens één boterham was een boterham met tevredenheid, zoals dat heette. En dan was er vis. De meester kreeg nogal eens een zootje vis als de vader van een van zijn leerlingen 'met behouden teelt' was thuisgekomen. Tegen het eind van de oorlog werd dat moeilijker. Vissen werd door de talrijke mijnevelden steeds gevaarlijker en ook de vis ging op de bon. Wanneer er weer vis was binnengekomen, werd die (op de bon) in het openbaar verkocht. Dat geschiedde op de hoek van de Vijzelstraat en de Pinkstraat. Daar werd zuster Truus dan met een emmertje heen gestuurd. Een enkele keer mocht ik mee in de rij staan.

Van de ernst van de oorlog hebben wij zodoende weinig gemerkt, al waren de sporen ervan overvloedig zichtbaar. Het tegenwoordige Westbroekpark was toen ingericht als interneringskamp voor Britse militairen, die op een of andere manier in ons land terecht waren gekomen en door de neutraliteitsbepalingen niet naar Engeland teruggestuurd mochten worden. Het terrein heette nog lang het Engelse veld. Het was een geliefde speelplaats voor de jeugd. Een grote attractie was er het balkengat, waar boomstammen uitgewaterd werden. De grap was over de stammen van de ene naar de andere kant te lopen zonder in het water te vallen. Jantje mocht daar vanwege zijn zwakke gezondheid uiteraard nog veel minder aan meedoen dan andere jongens.

Hoogtepunten in ons bestaan waren de vakanties. Dan gingen we uit logeren of hadden zelf logés met wie dan werd uitgegaan naar strand of speeltuin. Maar het mooiste was natuurlijk zelf uit logeren gaan. Dat gebeurde altijd bij familie. Een hotel was te duur en kamperen kwam nog nauwelijks voor. Trouwens, mijn ouders konden niet fietsen. Zij (en als kinderen ook wij) waren dus aangewezen op openbaar vervoer. Meestal ging de reis naar moeders familie in Maassluis, een enkele keer naar Oostburg. Dat was echter wel een zeldzaamheid, wat niet alleen met de afstand verband zal hebben gehouden, maar ook met het feit dat mijn grootvader reeds in 1914 overleden was en met broers en zusters daar niet de nauwe banden bestonden, die mijn beide ouders in Maassluis hadden. Ik herinner mij er dan ook weinig van. Dat beperkt zich tot de frambozen in grootvaders tuin en het feit dat mijn vader mij op de Schelde een tweetal Nederlandse oorlogsbodems wees. Dat moet in augustus 1914 geweest zijn, toen de oorlogsdreiging al over het land hing.

De reis naar Maassluis was eenvoudiger. Dan gingen we met het Duinspoortje (sedert vervangen door lijn 11) naar de stad tot dicht bij de Lijnbaan, waar de Westlandse tram wachtte, die ons al klingelend langs de Loosduinse Vaart en de Loosduinse Weg het Westland insleepte om na 2½ uur Maassluis te bereiken. Met vakantie kon vader royaal zijn. Het is wel gebeurd dat we niet met het Duinspoortje, maar per rijtuig naar de Lijnbaan gingen. Het verhaal gaat echter dat ik, half ziek zijnde, het plezier der familie in die uitspatting danig verknoeid heb door de gehele weg te blèren. Maar dit terzijde. Doordat we nogal vaak in Maassluis kwamen kreeg ik er vrienden onder mijn neven, met name Jan van Gelderen

en Niek Booster, van wie de laatste nu in 's-Gravenzande woont. Door die vriendschappen ben ik ook later nog vaak naar Maassluis geweest, d.w.z. tot ik naar Indië vertrok. Daarna is er niet veel contact meer geweest, behalve met Dirk van Gelderen, wiens naam ik eerder vermeldde. Maar ook dat contact was sporadisch. Zo groeit men langzaam uit elkaar.

3. Verschuivingen in Scheveningen

Het jaar 1917 bracht, ondanks de oorlog, de eerste tekenen van modernisering. Het eerste daarvan maakte grote indruk op mij. Het was de komst van elektrisch licht. Gedurende de aanleg had ik ernstig zitten puzzelen hoe dat nu moest met lampen, die naar beneden hingen. Ik hoef niet uit te leggen, dat dit bevredigend werd opgelost. In diezelfde tijd werden ook de straatlantarens van elektrisch licht voorzien, waarmee al spoedig een bekende figuur uit het straatbeeld verdween, nl. de lantarenopsteker met zijn laddertje en de lange haak, waarmee hij boven de gaskraan opendraaide zodat het waakvlammetje het licht kon ontsteken. Het is misschien niet onnut erop te wijzen, dat het elektrisch licht een hele verandering gebracht heeft in de leefgewoonten van de mensen. Oudtijds was het gewoonte lang te schemeren voor men besloot het gas aan te steken. Velen zaten dan graag voor het raam naar het leven op straat te kijken, daarbij zeer geholpen door een zgn. spionnetje, een kleine spiegel aan het zijkozijn waardoor men de straat kon overzien. Niet dat wij thuis zo'n ding hadden, want mijn moeder was niet zo extrovert. Tegenwoordig ziet men die dingen alleen nog langs de walletjes in Amsterdam, waar ze een commerciële functie hebben. Moderne mensen schemeren niet meer. Zij steken het licht aan en (het kan verkeren!) laten zich bekijken.

Een andere stap vooruit werd gemaakt op kerkelijk gebied, namelijk de vereniging van de kerken A en B. Dat maakte op mijn kinderziel uiteraard geen enkele indruk, maar het vormt een goede aanleiding om nog iets van dat oude Scheveningen te vertellen. De kerken A en B waren oorspronkelijk de kerken van respectievelijk Afscheiding en Doleantie. Zij werkten wel al lang samen, maar (en zo iets moest overal plaatselijk tot stand komen) nu besloten zij tot volledige samensmelting. Dat had gevolgen, want men kon er nu een grote tweede kerk bij bouwen, die het veel te kleine kerkgebouwtje van kerk B in de Nieuwe Laantjes verving. Dat was het gebouwtje waar wij 's zondags ter kerk gingen, twee uur lang neerzit-

tend onder het gehoor van Ds. Eisma. Men preekte lang in die tijd. Ook het bidden duurde lang. Het gebed voor de preek, het zgn. grote gebed, duurde een kwartier. Dan werden de Almachtige alle noden van Kerk, Staat en Maatschappij voorgelegd, samen met de bijzondere noden van zieken en rouwdragenden. Bij het bidden gingen de mannen staan. Daarbij hadden veel mannen de curieuze gewoonte de hoed of pet voor de ogen te houden. Niet zo maar een pet of hoed natuurlijk, maar een hoge. Ook mijn vader ging onder de hoge hoed naar de kerk, maar hij bad er niet in. Naast hem staand heb ik mij eens aan die hoed vergrepen om die ook voor de ogen te houden, maar ik had onmiddellijk een tik te pakken. Ik begreep eruit, dat mijn vader onder het bidden ook wel eens de ogen open hield.

Die Ds. Eisma moet een typische rechtlijnig gereformeerde man geweest zijn, die zich kante tegen het zoeken van mystieke belevenissen, wat juist onder de vissers een grote plaats innam. Zij kregen gezichten of een bijzonder woord van de Heer, die rechtstreeks tot hen sprak. Dat laatste heette 'een waarheid krijgen'. In gereformeerde kring had men daar weinig waardering voor. Zo herinner ik mij het verhaal van de jonge weduwnaar die een gezicht had gehad van het bezoek van een vrouw in een zwart kleed (geen zeldzaamheid in Scheveningen, waar vele vrouwen in de rouw liepen voor een omgekomen familielid) en daarna de waarheid kreeg: 'Ga heen en ontbind de ezelin,' een verwijzing naar Math. 21:2. Welnu, de andere dag kwam er een vrouw in een zwart kleed en veertien dagen later kondigden zij hun huwelijk aan. Eisma moest daar allemaal niets van hebben en toen op een zondag, voor de dienst, een ouderling naar hem toekwam met de mededeling dat hij die nacht een gezicht had gehad, voegde hij hem toe: 'Ik slaap 's nachts en dat moest gij ook maar doen.'

Het is daarom geen wonder, dat deze bevindelijken zich in de gereformeerde kerk weinig thuis voelden en in Scheveningen de oud-gereformeerde gemeente gestadig groeide. Deze gemeenten zijn in ons land ontstaan uit zgn. conventikels, bijeenkomsten van gelovigen die zich niet vinden konden in de meer verlichte prediking van de dominees van hun eigen hervormde kerk. Waar er veel deelnemers waren aan zulke conventikels, organiseerden zij zich als gemeente. In Scheveningen nam die gemeente zelfs zo toe, dat het kerkgebouw aan de Nieuwe Laantjes aan haar verkocht kon worden, toen de grote nieuwe kerk, de Prins Willemkerk aan de Hoge

Prins Willemstraat, gereed kwam. Deze oud-gereformeerde gemeente had een eigen predikant, die op eigenaardige wijze bezoldigd werd. Bij de uitgang hing nl. een grote bus met daarop geschilderd 'Voor den Dienaar'. Wanneer dominee 's maandags de bus openmaakte, kon hij op de cent nauwkeurig natellen hoe hij de zondag daarvoor gepreekt had. Het lijkt heel handig, maar van leiding geven aan een gemeente kan op die wijze niet veel terecht komen. Een goede spreekbuis echter was hij zeer zeker wel.

Dat bleek toen in 1922 het vrouwenkiesrecht werd ingevoerd, tegelijk met de verplichting tot deelname aan de verkiezingen. De oud-gereformeerden achtten vrouwenkiesrecht onschriftuurlijk en hun vrouwen verschenen dus niet op het stembureau toen zij daartoe werden opgeroepen. Zij werden voor het kantongerecht gedaagd, waar hun dominee hun pleitbezorger was. Hij beklagde zich welsprekend. 'Dat we vervolgd worden, meneer de rechter, dat weten we. Dat was in de middellandse eeuwen ook al zo', moet hij gezegd hebben. Veel indruk heeft het kennelijk niet gemaakt, want de vrouwen kregen allen iets van f 5,- boete te betalen. Een notoir stukje gewetensdwang in vrij Nederland! Mijn broer Ies interesseerde zich ervoor en ging de daarop volgende zondag naar de kerk in de Nieuwe Laantjes. Het was een emotionele dienst. De voorlezer moest psalm 130 vers 1 voorlezen, 'Uit diepten van ellenden, roep ik tot U, o God'. Nog voor het einde van de eerste regel barstte hij in tranen uit. 'Onze broeder is in het harte geroerd', zei de dominee. 'Laat ons thans zingen.' Toen het aan het einde van het vers nog niet over was, werd het tweede couplet gezongen. Maar ook toen snikte hij nog. Toen werd het verlossende woord gesproken. Achteruit de kerk riep iemand: 'Laat ons thans zingen: De Heer zal opstaan tot de strijd!' Dat werkte. Toen dit lied uit de 68ste psalm gezongen was, was de voorlezer weer in staat verder zijn dienst te doen. Na 2½ uur stond mijn broer weer op straat met een verhaal waarvan wij genoten hebben. Terecht?

De voor 1960 alweer afgebroken Prins Willemkerk, die de kerk in de Nieuwe Laantjes verving, werd gebouwd met een toren. Zij kwam in 1919 gereed. Op de schoorsteen in de consistorie-kamer stond, in gouden letters, een snorkend vers:

Met goud in bange oorlogsjaren
Ontworsteld aan de zilte baren,
Dorst men geleid door Godsvertrouwen
Dit Bedehuis met toren bouwen.

Het gedenkboek van het 75-jarig bestaan van de kerk laat niet na dit met aandoening te vermelden. Maar mijn vader had zich aan het vers geërgerd. Hij had van dat godsvertrouwen weinig gezien. Wel van ijdelheid en tegen elkander groot doen, ook van winstbejag en vuile streken met verzekeringspremies. Het was de tijd, waarin wel eens schepen werden 'weggebracht' naar het recept van Heyermans' *Op Hoop van Zegen*. Een toneelstuk waarvan hij zei, dat het de mensen alleen maar op een idee had gebracht en nooit vertoond had mogen worden. Maar hij onthield er zich van man en paard te noemen waar het Scheveningse reders betrof.

Het Gedenkboek heeft hij niet meer gezien. Hij zou ook het hoofd geschud hebben over de passage waarin de groei der gemeente tot een gemeente met zes predikanten vol nauwverholen zelfvertrouwen aan Gods zegen werd toegeschreven. Hij sprak zich over zulke dingen zelden uit, maar ik heb het gevoel dat ik op zijn lijn lig, wanneer ik stel dat een kerk die roemt in haar succes op de verkeerde weg is. Ook al zou hij het met mijn gronden voor die uitspraak bepaald oneens zijn geweest.

Intussen kondigden zich heel wat ingrijpendere veranderingen aan. Het oude vissersdorp was een krottendorp, een broeinest van tbc, dat hoognodig gesaneerd moest worden. Reeds in 1915 was men begonnen maatregelen te treffen voor de bouw van een nieuwe wijk Duindorp, waarheen te zijner tijd een deel van de vissersbevolking zou moeten verhuizen. De oorlog vertraagde de voortgang, maar toen die op een eind liep begon de ingreep op gang te komen. In 1917 of 1918 werd begonnen met de onteigeningsprocedure binnen het oude dorp ten behoeve van de aanleg van een brede straat (de latere Jurriaan Kokstraat) van waaruit de verdere vernieuwing (en afbraak) beginnen moest. Daartoe moest onder meer de klompenschool van mijn vader met haar 600 leerlingen verdwijnen. Aangezien voorshands nog maar een klein deel van de bevolking verdwijnen zou, werd voor een nieuwe school een terrein in de buurt gereserveerd. Het grensde aan dat van de nieuwe Prins Willemkerk die toen in aanbouw was. Op dat terrein stond ook nog een oud herenhuis. Het werd bestemd tot woning voor het hoofd der school. Eind 1918 of begin 1919 verhuisden wij. Ik heb zodoende de bouw van de nieuwe school van nabij meegemaakt. Zij kwam gereed in 1920.

In diezelfde tijd trokken de eerste vissers naar Duindorp, meer berustend dan gewillig. Duindorp ligt aan de overzijde van het

Verversingskanaal en had al spoedig de bijbelse naam gekregen van Het Overjordaanse. De zelf-identificatie van het vissersvolk met Israël, het bondsvolk Gods, klonk ook door in de verzuchting van de schilder die bij ons thuis het washok opverfde: 'Jeruzalem zal dorpsgewijze bewoond worden'. Mijn moeder, op dit punt veel gewend, was verbaasd. Het klonk bijbels, maar dit kon zij niet thuis brengen. En met reden. Het woord 'dorpsgewijze' is ontleend aan oudere edities van de Statenvertaling en komt in de nieuwere niet meer voor. Ik heb er dan ook in de 15de druk van Trommius' *Concordantie* tevergeefs naar gezocht. Maar ik ben er intussen wel achter gekomen. Het wat citaten betreft onvolprezen *Gedenkboek van het 75-jarig bestaan der kerk* meldt dat Ds. Oosten, de in Scheveningen terecht zeer geziene predikant van de oude kerk A, bij de inwijding der Prins Willemkerk, refererend aan het ontstaan van de nieuwe wijk Duindorp, had gezegd: 'Jeruzalem zal dorpsgewijze bewoond worden vanwege de veelheid harer inwoners'. Het is duidelijk een parafraze van Zach. 2:4. Wat mij treft is dat die eenvoudige schilder dit opgepikt had. Hoe die mensen luisterden naar wat dominee zegt!

Intussen, met die schoorvoetende uittocht der vissers begon de geleidelijke verburgerlijking van Scheveningen en dat niet alleen doordat het van buiten gekomen bevolkingselement meer gewicht begon te krijgen, maar ook door een geleidelijke verburgerlijking van de vissersbevolking zelf. De mannen pasten het eerst hun traditionele dracht aan. De vrouwen zouden pas later volgen. Maar de klompen verdwenen. De nieuwe school had geen klompenbakken meer zoals de oude. Ook ons leven thuis veranderde. Het huis was ruimer en lag op een aanzienlijk betere stand. De gelijkstelling van het bijzonder onderwijs met het openbare bracht een aanmerkelijke verbetering van vaders salaris. Alles ging wat gemakkelijker. Ook wij hadden deel aan de verburgerlijking en voortgaande modernisering. Na enige jaren reeds deed de telefoon haar intrede. Het heeft van nu aan geen zin nog veel over Scheveningen te schrijven. Het wordt tijd om te zien hoe het Jantje verging.

4 Jeugdijaren

Officieel was ik bij mijn vader op school, maar van schoolgaan kwam de eerste jaren niet veel. Ik was te vaak ziek. Daar was niets mee verloren want mijn vader zorgde wel, dat ik thuis leerde lezen,

rekenen en schrijven. Eerst toen ik de vierde klas had bereikt kon ik meer regelmatig naar school. De asthma-aanvallen werden toen minder frequent. Ook kreeg ik in die tijd ademhalingsgymnastiek in een vervallen schoolgebouw in de Keizerstraat, waar een vriendelijke Joodse dame, mevrouw Van Dantzig, mij trainde. Ik heb nog altijd het gevoel dat ik haar grote dank verschuldigd ben, meer dan de huisdokter en de specialisten waar mijn ouders mij heensleepten. De asthma-aanvallen bleven meer en meer uit.

Toen was ook de tijd aangebroken, dat vader het nodig oordeelde mij weg te halen uit het klompen-milieu van zijn school aan de Heemraadstraat en mij te sturen naar de hervormde burgerschool op de hoek van de Helmstraat en de Doornstraat. Voor mij was dat geen verrassing want vóór mij was mijn broer al die weg gegaan. Achteraf echter verbaast het mij een beetje. Waarom koos vader niet de gereformeerde burgerschool van Verschoor, zijn eerste baas en tegelijk zijn voorganger aan de Bethel-school? Was het inderdaad omdat het milieu van de hervormde school onmiskenbaar 'beter' was? Of was het een stil protest tegen de scherpte van de scheidingslijn tussen hervormd en gereformeerd? Het lijkt mij niet onmogelijk, want bij meer dan één gelegenheid toonde hij zich bewust dat de term 'doleren', treuren, een mogelijkheid tot terugkeer inhoudt, zodra aan bepaalde voorwaarden voldaan is, een mogelijkheid die dezer dagen, meer dan zestig jaar later, in vervulling lijkt te zullen gaan. Hoe dat zij, de verhouding met Verschoor hield hij werkbaar door mij naar de Franse les te sturen, die deze na schooltijd op zijn school verzorgde, zo tussen half vier en half vijf. Daar leerde ik dat 'Papa fume une pipe'. Veel verder reikte dit onderwijs niet.

Maar wat deerde dat? Ik kwam door de hervormde school inderdaad in een voor mij nieuw milieu dank zij de vriendschap die ik er sloot met Jacques Zaneveld. Het was bij hem thuis minder stijf dan bij ons. Hij had ook mooier speelgoed en meer snoep. In de zesde klas zaten wij naast elkaar. Het was een hecht team. Hij was goed voor de snoep en ik voor de sommen. Jacques was niet zo goed in het leren. Ook later niet, want hij maakte de HBS niet af. Maar hij was wel eerder hoogleraar dan ik. Zijn geschiedenis heeft mij overtuigd dat belangstelling niet voortvloeit uit intellect, maar intellect uit belangstelling. Hij had via de padvinderij een diepe interesse gekregen voor de natuur en toen het op die vervelende HBS verkeerd ging, was hij maar middelbaar biologie gaan doen. Dat

ging ineens voortreffelijk. Hij slaagde. Toen riep de grote Baas Becking hem bij zich, dezelfde die als nieuw hoogleraar in de botanie in Leiden zijn studenten tot hun ontzetting – en al spoedig ook tot hun verrassing omdat zij het resultaat ervan zagen – aan de differentiaalrekening had gezet. Hij legde Jacques glashelder uit dat wiskunde binnen zijn bereik lag. Die keerde terug naar de HBS, had binnen het jaar zijn eindexamen, deed kandidaats en doctoraal, promoveerde, en maakte carrière door Zuidpoolonderzoek. Wij zien elkander zelden tegenwoordig, maar schrijven of telefoneren elkaar nog steeds op verjaardagen.

Aan het einde van de zesde klas was ik elf jaar, wat jong om net als mijn broer naar de HBS te gaan. Bovendien was er nog altijd mijn gezondheid, die wel beter maar nog niet perfect was. Het geval wilde, dat de gereformeerde schoolvereniging toen juist besloten had een MULO-school te openen. Een kopschool noemden zij dat. Verschoor werd daar directeur van. Daar de school op slechts tien minuten lopen van ons huis lag, moest ik er maar heen. Drie jaar lang heb ik die school bezocht. Drie zwarte jaren in mijn leven. Ik was de zwakste van de klas, het jongetje dat veilig gepest kon worden. Een van de klasseleraars, een pas geïmporteerde, uit de klei getrokken Fries, die het over een akte had als hij een achtste bedoelde, ging erin voor. Die drie jaar sla ik over. Vermeldenswaard is alleen dat ik, veertien jaar oud, het MULO-examen A haalde. Tijdens het examen had ik mij heel klein gevoeld. Het was een examen voor vele scholen tegelijk en veruit de meeste kandidaten waren al mannen of wat ik daarvoor hield. Het gaf mij een bijzondere kick-up dat veel van die grote kerels zakten als bakstenen. Mensenmin had ik aan die christelijke kopschool niet overgehouden.

Ik was inmiddels toegelaten tot de derde klas van de Christelijke HBS in Den Haag. Mijn vader had mij liever naar de kweekschool gehad. Evenwel, mijn broer studeerde toen al en twee studerende zoons was meer dan bruin kon trekken. Maar ik had na de kopschool niet de minste ambitie in het onderwijzerschap en dus werd het toch de HBS. Het was een gelukkige beslissing. Het was een betrekkelijk kleine school waar de directeur nog al zijn leerlingen bij name kende. De verhoudingen waren er goed. Wel moest ik gedurende het eerste jaar nog met de tram naar school, maar bij mijn overgang naar klas vier kreeg ik een fiets. Daarmee begon een normaal jongensleven en tegelijk een schooltijd, die me steeds meer in beslag nam.

In die jaren kreeg ik belangstelling voor literatuur. Een bijzondere stimulans waren de lessen van Dr. Harm Noordhof, de leraar Frans, die niet alleen goed Frans gaf maar dat combineerde met literatuurgeschiedenis, waarbij hij zich niet tot de Franse beperkte. Er ging iets open van een Europees geestesleven. Ik begon steeds meer te lezen en niet alleen romans. De tachtigers, die door de leraar Nederlands uitgebreid behandeld werden, hadden mij de ogen geopend voor de schoonheid van het woord. Ik begon verzen te schrijven, al spoedig ook sonnetten. Ik had eindeloze gesprekken over literatuur met mijn vriend Bobbie Wiechers, een jongere broer van Ir. Izak Wiechers, die nog altijd een huisvriend van ons is. Bobbie kon voortreffelijk verhalen schrijven en de vriendschap tussen hem en mij is lang aangebleven, ook toen hij in Delft ging studeren en ik in Leiden. Maar na de oorlog vestigde hij zich in Zuid-Afrika en de enkele keer dat ik hem sindsdien bij zijn broer ontmoette, wilde het vlotte gesprek van vroeger niet meer op gang komen. Onze levens waren uit elkaar gegroeid en de literatuur bood geen aanknopingspunt meer. Of hij ervan af was weet ik niet; ik in ieder geval wel. Het dichtvuur in mij was gaandeweg gesmoord in de rook van de wetenschap. Niemand hoeft naar die verzen te zoeken in mijn nagelaten papieren, want al jaren geleden heb ik al die poëzie zorgvuldig vernietigd. Het enige wat mogelijk nog ergens te achterhalen is, zijn wat spot- en schimpliederen verschenen in de *Annuaaria van SSR*, een enkele ook in het maandblad van SSR, *Libertas ex Veritate*, waarin ook wat verhaaltjes van mijn hand zijn afgedrukt, alle onder het pseudoniem Lorre. Ook wat ik daarvan heb teruggevonden, heb ik maar weggedaan. Niet alle beuzelarijen en grappen zijn waard herinnerd te worden. Eén van die liederen is trouwens oorzaak geworden van veel kwaad. En aangezien die geschiedenis een serieuze waarschuwing inhoudt tegen het gebruik van studentikoze omgangsvormen na intrede in de burgermaatschappij, mag ik die hier wel ter lering inlassen.

Het vers in kwestie bestond uit een serie grafschriften op mijn Leidse SSR-vrienden, gepubliceerd in het *Annuaarium van 1933*. Ze waren alle in de stijl van het ene couplet dat in mijn geheugen is blijven hangen. Het ging over een wat oudere indoloog, die er uitgesproken opinies op na hield over de Indische politiek.

Komt vrienden, netjes 't petje af,
Wij naadren hier Renes zijn graf.

En zegt nu allen, bruin of blankie

Dien grooten staatsman dankie.

Het vers laat nog heden een zure smaak bij mij na. Jan Renes overleed aan een snel verlopende infectie te Sigli (Atjeh), waar hij na zijn verlof de plaats had ingenomen van Jaap Koelewijn, die wegens tbc naar het vaderland was teruggekeerd, waar hij overleed. Niet zo ver daar vandaan, in Seulimeum, sneuvelde later Tiggelman, die bij de komst der Japanners vermoord werd door (gelijk het BB-Gedenkboek het uitdrukt) opstandige Atjehers. De tragiek van het gebeuren zal wel de oorzaak zijn, dat ik mij juist dit vers nog herinner.

Hoe dit alles wezen moge, mijn grafschriften hebben mijn vriend Jan Held, ook oud SSR-lid en toen werkzaam voor het Bijbelgenootschap te Manokwari, gediend tot model voor een lied op zijn stadsgenoten, dat hij op een klein feestje van een hunner voordroeg. Ik heb mij sedert aan de hand van de originelen ervan overtuigd, dat de kritiek in Jans plagiaat heel wat milder was dan die in mijn origineel. Maar de stijl viel niet. Jaren later heeft Bouwien, zijn weduwe, mij het hele verhaal verteld. Op de ochtend van het feest kreeg het echtpaar Held bezoek van de gezaghebber van de Reiger, een zgn. witte boot (zie beneden: p. 58). De gezaghebber, wijd en zijd bekend als een nurks, informeerde belangstellend hoe het kwam, dat er in Manokwari geen ruzie was. 'Vind je dat soms nodig?' vroeg Held hem. De gezaghebber legde uit dat ruzie natuurlijk nodig was en beloofde, dat hij daar wel voor zorgen zou. Hij heeft zijn woord gestand gedaan. Hij was ook op het feestje tegenwoordig en zodra hij de daar niet aanwezige zendingsleider Starrenburg ontmoette, lichtte hij die in over het schandelijk lied dat Held, zowel op het BB als op de zendelingen, ten beste had gegeven. Het was niet aan dovemansoren geklopt. 'Starrepiet' was een verre van gemakkelijk man. De verhoudingen, tevoren al gespannen, waren nu grondig verstoord en zijn niet meer goed geworden. In 1940 ging Held weg uit Manokwari en werd taalambtenaar.

Ik ben met dit alles ver buiten het bestek van mijn verhaal geraakt en moet daarheen terug. Deze keer echter om kort te zijn. Het heeft geen zin hier herinneringen op te halen aan mensen die, met uitzondering van Michiel Taal, sedert geheel of goeddeels uit mijn gezichtsveld verdwenen zijn. Ik ga daaraan voorbij, zoals ik voorbij ga aan de jongelingsvereniging waarvan ik in mijn latere

HBS-jaren lid werd en bleef tot kort na mijn kandidaats-examen. Het enige wat van belang is hier, is mijn toenmalige leeshonger. Ik was al vroeg geboeid geraakt door reisverhalen zoals die van Sven Hedin door Perzië en van Nansen naar de noordpool. Daar kwam, dank zij de literatuur, nu de *Max Havelaar* bij. Die boeide mij buitengewoon. Bestuursambtenaar in Indië: dat moest echt leven zijn. En dat niet alleen: het bood ook een kans om te gaan studeren. De kandidaat Indisch ambtenaar kreeg in die jaren een studietoelage van f 1.000,- 's jaars. Liever was ik geschiedenis gaan studeren, maar daar was geen kans op. Dus meldde ik mij voor de Indische dienst. Ik werd gekeurd en tot mijn verrassing goedgekeurd. Eindelijk een certificaat van gezondheid! In die zelfde tijd deed ik eind-examen HBS B en werd ik opgeroepen voor het vergelijkend examen voor de bestuursdienst. Ik slaagde en verbond mij tot het volbrengen van de studie der indologie en tot minstens vijf jaar dienst in Nederlands-Indië daarna.

Zeventien jaar was ik toen ik student werd; een leeftijd rijkelijk jong om zelfstandig op kamers te gaan wonen. Daardoor kwam de sinds kort tot stand gekomen, conservatief getinte opleiding in Utrecht niet in aanmerking, ofschoon gereformeerden daar onder Colijns invloed enige voorkeur voor hadden. Zo werd ik spoorstudent in Leiden, waar ik nog altijd dankbaar voor ben, want Leiden was wetenschappelijk belangrijker beter toegerust dan Utrecht. Direct na mijn inschrijving meldde ik mij als lid van SSR, de Societas Studiosorum Reformatorum. Dat was de plaats voor gereformeerde jongens aan een openbare universiteit. Mijn broer Ies was er ook lid van. Toen ik in 1927 toetrad, zat men er nog wat na te hijgen van de discussies over de zaak-Geelkerken. Geelkerken had zich voor de gereformeerde synode moeten verantwoorden over het feit, dat hij de slang in het paradijs symbolisch opgevat wilde zien, een gedachte die hij op de kansel had uitgedragen. Nu waren er onder de gereformeerde jongeren van die tijd genoeg, die de paradijsgeschiedenis niet een zo ijzersterk verhaal vonden, dat ze per se letterlijk genomen moest worden. Maar de synode, gedragen door het biblicisme dat de gereformeerde kerken groot had gemaakt, besliste dat de slang echt gesproken had. Het gevolg was dat een aantal lieden de kerk verliet. Dat houdt echter niet in dat de blijvers het zonder meer met de synode eens waren. Velen waren van oordeel, dat dit nooit tot een kwestie had mogen uitgroeien. Die hebben het op den

duur gewonnen, want de gereformeerde synode heeft sedert soortgelijke uitspraken vermeden, zelfs wanneer er inhoudelijk meer aanleiding toe was. Binnen SSR had het dispuut natuurlijk zijn repercussies gehad. Aangezien SSR interkerkelijk was (er waren ook vrij wat hervormden lid van) had men zich officieel op de vlakke gehouden door het standpunt in te nemen, dat het conflict een kerkelijk conflict was dat als zodanig de vereniging niet regardeerde. Maar er was heel wat over gedisputeerd, ook in *Libertas*, het orgaan der vereniging, zo veel dat er nu een neiging bestond om theologische discussies te vermijden. Enige jaren later zou de introductie van de wijsbegeerte der wetsidee de theologisch geïnspireerde belangstelling een heel andere kant uit sturen.

SSR was niet maar een theologisch georiënteerde vereniging zoals NCSV en VCSB, ze was daarnaast ook een gezelligheidsvereniging, een corps. Dat hield o.m. in dat men er een overigens binnen redelijke perken gehouden groentijd kende, en ook dat men er de eerstejaars kort hield. Die mochten alleen spreken als hun dat gevraagd werd. Dat laatste tikte wel even aan, want SSR kende niet het instituut van jaarclubs. De afdeling (elke universiteit had haar eigen afdeling) was opgedeeld in disputen, elk van 15 tot 20 leden. Bij hun installatie werden de novieten door het bestuur over die disputen verdeeld. Die disputen kwamen maandelijks ten huize ('op de kast') van een der leden bijeen om te luisteren naar een lezing van drie kwartier à een uur en naar een memorisatie van ongeveer twintig minuten, elk door een medelid bij toerbeurt te presteren. In het debat dat op beide volgde, werden de eerstejaars zonder pardon betrokken. Zij kregen het eerst het woord. Ook moesten zij om de beurt een improvisatie houden over een buiten hun tegenwoordigheid vastgesteld onderwerp, waarvoor zij tien minuten bedenktijd kregen. Er was aan dit alles een sterk verbale kant, maar het was tegelijk een goede intellectuele oefening, waarbij de meest uiteenlopende onderwerpen ter sprake kwamen. Ook de belletrie kwam er aan haar trekken. Een matig alcoholgebruik en ruime pauzes droegen ertoe bij, dat het geheel niet in een theekransje ont-aardde. Het was er gezellig en de gesprekken konden tot ver na middernacht uitlopen. Dat behoefde de spoorstudent niet te deren; hij vond altijd bij een der Leidenaars wel een bank of divan waarop hij de rest van de nacht kon doorbrengen.

Zo groeiden geleidelijk vriendschappen, ook – dank zij de afdelingsvergaderingen – met leden van andere disputen. Had ik

eerst, bij ontstentenis van een SSR-societeit (die kwam eerst jaren later) mijn middagboterham gegeten in een café, in mijn tweede jaar werd dat al spoedig de kast van de man, die ik hier naar Abraham Kuyper maar Bram zal noemen. Hij is door de jaren heen een te goed vriend geweest om hem hier met naam en toenaam op het publicatiebord te spijkeren. Daarenboven kan het cognomen hem onmogelijk kwetsen, want hij was een wel gefundeerd Kuyperiaan, die zich aan twijfels niet overgaf. Wat meer is – althans in mijn ogen: in de zijne waarschijnlijk niet – hij was ook een hartelijk en gastvrij mens. Tussen twaalf en twee waren op zijn kamer altijd wel een man of vijf zes te vinden. Zij vormden een hechte vriendenkring die in het SSR-bestel van die jaren ruime invloed heeft uitgeoefend. Hier werd het initiatief genomen tot de oprichting van de wijsgerige kring die zich om Dooyeweerd schaarde. Ook vond men hier de enthousiastelingen voor deelname aan de jaarlijks in Lunteren gehouden congressen van de Calvinistische Studentenbeweging, waarin ook de Vrije Universiteit en Kampen participeerden. Wij hebben er zelfs de oprichting van een nieuw dispuut bekokstoofd. Held (wiens kast een ander trefpunt van deze vriendenkring was) werd er de eerste en bezielende praeses van.

Dit laatste geschiedde echter eerst in mijn vijfde jaar, toen ik zelf in Leiden woonde. Ik was lang spoorstudent gebleven, waar ik een grondige reden voor had. Ik was namelijk verliefd op een meisje dat ook spoorstudent was, nu mijn vrouw. De treinreis schiep mogelijkheden tot ontmoetingen, die anders maar moeizaam tot stand konden komen. Het werd alles veel eenvoudiger, toen wij officieel verloofd raakten rond Kerstmis 1929. Het bond ons des te meer aan Den Haag, ook al was zij inmiddels eveneens lid geworden van SSR, dat een eigen meisjesdispuut had. Zo geviel het, dat ik eerst in mijn vijfde jaar in Leiden ging wonen, een beetje uit de loop (aan het Utrechtse Jaagpad) want het was toen hard werken geblazen. Het was voor ons beiden het laatste jaar. Het afscheid van het studentenleven begon in zicht te komen.

Op dat leven terugziende past de erkenning, dat het een goed leven is geweest en dat SSR daaraan een grote bijdrage heeft geleverd. Maar van de vriendschappen uit die tijd is bijzonder weinig overgebleven. Mijn grote vriend Ton Vreeken, een scherp jurist en snedig debater, sneuvelde in de mei-dagen van 1940 onder tragische omstandigheden. Bram heb ik na de oorlog wel opgezocht, maar reeds toen was ik niet meer zulk een geheid calvinist dat het

gesprek gemakkelijk vlotte. Ik voelde me ook niet zo gelukkig met de trots en blijdschap, waarmee hij over zijn elf kinderen sprak. Een paar jaar geleden heb ik hem nog eens opgebeld om te verkneden of ik er verstandig aan deed toch eens bij hem langs te gaan. Maar hij begon weer over de vreugde die hij in zijn elf kinderen en hun nakroost schepte. Toen heb ik er na enig nadenken maar van afgezien. Een godsvertrouwen dat tot zulk een roekeloos leven leidt, stuit me tegen de borst.

Van de overige vrienden zijn de enigen met wie ik blijvend contact heb gehad Held en Wegner. Met Wegner (die ik nog wel eens ontmoet op een BB-reunie) meer sporadisch, met Held (die ook vakgenoot was) veel intensiever. Helaas stierf deze reeds in 1956. In het eerste nummer van het tijdschrift *Nieuw-Guinea Studiën* (1957) heb ik hem herdacht. Wat al terugziende overblijft is een gevoel van vervreemding, een gevoel dat mij ook bekruipt, wanneer ik een enkele keer een bijeenkomst van een SSR-reunistenkring bijwoon. Wat, wie uit die tijd is overgebleven, is alleen mijn vrouw. Samen zijn wij een andere, een eigen weg gegaan.

Daar heeft van alles toe meegewerkt, maar een van de belangrijkste factoren is toch wel de spanning geweest die er bestaat tussen het geloof waarin ik was opgevoed en de wetenschap met welke beoefening ik in voortgaande mate te maken kreeg. Dat is op zichzelf geen verrassing; het conflict tussen geloof en wetenschap was voor ons toen een bekend probleem. Wij meenden het te kunnen omzeilen door de Bijbel te beschouwen als openbaring Gods in vormen en bewoordingen, die waren aangepast aan een archaisch patroon van cultuur en kennis. Dat wij op die weg uiteindelijk gedwongen zouden worden de vraag naar de mogelijkheid van religie überhaupt onder ogen te zien, een vraag waarbij religie ineenschrompelt tot een door de tijd bepaalde cultuurvorm, dat wilde er bij ons toen niet in. Er waren trouwens wegen genoeg om die vraag te ontwijken. Ze wordt ook niet in elke tak van wetenschap zo indringend vastgesteld als in het vak waarop om geheel andere redenen mijn keuze viel.

Indologie was namelijk een rare studie. Ze had niets te maken met wat men tegenwoordig indologie noemt, de studie van het Indiase cultuurgebied en de daar gesproken talen. Ze was een opleiding voor toekomstige bestuursambtenaren in Nederlands-Indië, die op wetenschappelijke wijze dienden te worden ingeleid in de talen en culturen van dat gebied enerzijds, en de daar relevante pro-

blemen van economie en recht anderzijds. Dat is nogal iets; het hield onder meer in, dat de studie verzorgd moest worden door een samenwerkingsvorm van de faculteiten van letteren en rechten in Leiden, de Verenigde Faculteiten. Het hield ook in, dat men twee studierichtingen kende, één met de nadruk op de literaire kant, de andere met het accent op rechten en economie; de eerste leidend tot een taalkundig doctoraal, de tweede tot een economisch doctoraal examen. Het was echter wel zo, dat wie de staatkundig-economische kant op wilde een taalkundig candidaatsexamen moest doen, wie zich aangetrokken voelde tot de taalkundige kant een economisch candidaatsexamen. In wezen kwam dit erop neer, dat twee keer een kandidaats-examen moest worden afgelegd, van welke het tweede doctoraal heette. Bovendien was het allemaal niet al te moeilijk. Er bleef veel tijd over voor andere bezigheden en liefhebberijen. Voor het laatste bood het doctoraal examen zelfs een officiële mogelijkheid, nl. het keuzevak. Wie gelijk ik voor het economisch doctoraal examen getekend had, moest staatsrecht of economie nemen als hoofdvak, het andere als bijvak. Als derde had men dan nog dat keuzevak. De oorspronkelijke bedoeling was, dat men bij dit doctoraal een vak als strafrecht of adatrecht nemen zou, maar voorgeschreven was het niet. Zodoende bood het keuzevak de mogelijkheid tot verdere verdieping in een der vakken, die men al voor het kandidaats beoefend had. Ongehinderd door enige deskundigheid koos ik aan het begin van mijn studie voor het taalkundig kandidaats, menende dat de daarop volgende specialisatie in met name het staatsrecht (en mogelijk het recht meer in het algemeen) mij wel liggen zou. Het zou anders uitpakken.

Dat kwam in hoofdzaak, doordat ik me voorgenomen had echt te studeren, er iets van te maken. In die tijd was studeren een voorrecht, dat slechts voor weinigen was weggelegd en zo ervoer ik het ook. Ik werd daarin gesterkt door de eerstejaarsrede die Flip Sizoo (later hoogleraar natuurkunde aan de Vrije Universiteit) voor de SSR-novieten hield. Hij hield ons voor: 'Jongens, het doet er niet toe wat je studeert. Maar wat je ook doet, studeer met je hart.' Dat ik mij dat nu nog herinner bewijst, hoezeer mij dat gepakt heeft. Het stelde echter wel voor de opgave eerst eens grondig te verkennen wat er alzo te studeren viel. Dat was niet zo weinig. Naast Javaans en Maleis hadden wij colleges te volgen over geschiedenis, instellingen van de Islam en volkenkunde. Er waren ook aanbevolen colleges in zendingsgeschiedenis en theoretische volkenkunde. Ik

volgde ze alle en besloot ook nog filosofie te gaan lopen bij De Sopper.

De mogelijkheden om iets extra's te doen waren in die tijd vele. Een jaargenoot van me liep wiskunde. Je behoefde niets anders te doen dan een collegezaal binnen te lopen en je naam en adres in te vullen op de collegelijst, die op het aanvangscollege circuleerde. In die tijd had men ook geen wetenschappelijke medewerkers of assistenten. Behalve de privaat-docenten, gaven alleen professoren en een doodenkele lector college. Die colleges werden officieel aangekondigd in het latijn op de Series Lectionum, die iedere student zich aanschafte en op zijn kamer aan de deur prikte. Zo hoog mogelijk, want er moest elk volgend jaar een andere overheen komen die iets lager hing, zodat je zien kon hoeveelste jaars je was. Andere studieprogramma's dan deze Series waren er niet. De aanvang en plaats der colleges werden *ad valvas* bekend gemaakt door een handgeschreven papiertje op de deur of op het mededelingenbord van het hoofdgebouw der universiteit aan het Rapenburg. Dat kon allemaal omdat in die dagen de universiteit nog een kleine affaire was. Er waren hooguit 1100 studenten in Leiden. Toen ik aankwam was het zelfs nog gewoonte, dat je als eerstejaars naar de rector gestuurd werd om daar een hand en je collegekaart te krijgen. Dat was heel plechtig, want de rector hield daartoe zitting in de senaatszaal, die met al haar geschilderde portretten niet naliet indruk te maken.

Het had in de lijn van mijn oorspronkelijke belangstelling gelegen wanneer ik mij in het bijzonder had toegelegd op geschiedenis, temeer omdat de betrokken hoogleraar, N.J. Krom, een uitnemend vakman was. Maar het eerste jaar gaf hij Hindoe-Javaanse geschiedenis, een stuk historie, waarvan hijzelf de schepper was. Boeiend, maar geen zaak om in verder te gaan zonder kennis van Sanskrit en Oud-Javaans. En Sanskrit valt zonder ondergrond van Grieks en Latijn niet wel te leren. Meer kans bood de studie van de Islam, die op voortreffelijke wijze gedoceerd werd door Wensinck, die het jaar tevoren Snouck Hurgronje had opgevolgd. De wijze waarop hij Mohammed als profeet plaatste in het kader der oud-testamentische profeten, was even verhelderend als zijn vergelijking tussen de vroeg-Islamitische theologie en de oud-Christelijke theologie van de Syriërs. Hij had niet voor niets tevoren Hebreeuws en Syrisch gedoceerd. Ik ben dan ook in mijn tweede jaar bij Wensinck Arabisch gaan lopen.

Dan was er de volkenkunde van Nederlands-Indië. De hoogle-

raar A.W. Nieuwenhuis was, meenden wij, een beroemd man. Hij was dwars door Borneo getrokken en had er een tweedelig werk over geschreven, *Quer durch Borneo* (1904/07). Het viel allemaal niet zo mee. Wat hij gaf was, naar de uitdrukking van G.W. Locher, volkjeskunde. Theoretisch was hij nooit verder gekomen dan Tylor's *Primitive Culture* (1871). Een voortreffelijk boek, maar niet een kompas om na meer dan vijftig jaren nog op te varen. Daartegenover was de theoretische volkenkunde, gedoceerd door de bijzonder hoogleraar J.P.B. de Josselin de Jong, een verrassing. Hier geen verhalen over 'uitermate eigenaardige milieus' (een standaarduitdrukking van Nieuwenhuis), maar een zakelijk relaas van opvolgende en elkander bekritiserende theorieën over maatschappijvormen waarin het evolutionistische model van Nieuwenhuis aan de hand van de feiten veer na veer moest laten. Op soortgelijke wijze leidde 'Jos' ons het tweede jaar in in de theorieën over religie. Geen vaag gepraat, maar een duidelijke samenvatting van de stand van de wetenschap.

Toen ik aan het eind van mijn tweede jaar mijn kandidaats deed, stond ik voor een dubbele keus: de ene was die tussen staatsrecht of economie als hoofdvak, de andere die tussen het normale, op de bestuurspraktijk gerichte studiepakket met strafrecht of adatrecht als keuzevak, of gebruik maken van de door het keuzevak geboden vrijheid om zich verder te bekwamen in een vak, dat ik voor het kandidaats al beoefend had, om op die wijze tot echt wetenschappelijke verdieping te komen. Dat zou dan in mijn geval theoretische volkenkunde moeten worden, want voor Islam was grondige kennis van het Arabisch vereist en daar wist ik inmiddels genoeg van om te beseffen, dat ik daartoe gedurende ruim twee jaar drie dagen per week alleen aan taalstudie zou moeten besteden.

De uiteindelijke keuze was niet zo moeilijk. Ik was per saldo om te studeren naar Leiden gekomen, en niet om na een doctocaal examen, dat in wezen een tweede kandidaats was, met de grootste spoed naar Indië te verdwijnen. Sommigen deden dat. De eisen waren niet hoog en verscheidenen zagen kans de studie in vier jaar af te ronden om drie maanden later als aanstaand bestuursambtenaar naar de Oost te vertrekken. Dat was natuurlijk de bedoeling van de studieregeling niet, maar in de praktijk betekende het, dat je je jaargenoten op de ranglijst een jaar vooruit lag. Voor hen, die het om de toekomstige baan ging en niet om de studie, een doorslaggevend argument. Het feit, dat zulk een bekorting van de studieduur

mogelijk was, demonstreert welk een ruime mogelijkheid de indologische studie bood om op eigen gelegenheid er nog één en ander bij te doen, dat niet op het rooster stond. Er waren dan ook enkelen, die de beoefening van hun hoofdvak of keuzevak zo uitbouwden, dat zij kans zagen tegen de tijd van hun doctoraal een dissertatie praktisch klaar te hebben. Dat was gemeenlijk een dissertatie op staats- of adatrechtelijk gebied. In die vakken bestond behoefte aan zakelijk gehouden monografieën over speciale onderwerpen. Een ijverig en niet te dom student kon daarbij rekenen op de volle steun van Van Vollenhoven als promotor en eventueel als pleitbezorger wanneer men op die wijze wat te laat was met het doctoraal examen. Kees (van Vollenhoven) was meer dan een groot geleerde. Hij was ook een uiterst goedaardig mens.

Nu was het mij wel duidelijk dat het met theoretische volkenkunde wat anders gesteld was en dat De Josselin de Jong aan een dissertatie bepaald hoger eisen stellen zou dan de juridische faculteit placht te doen, maar de kans leek niet bij voorbaat uitgesloten. Ik was in ieder geval voornemens aan de late kant doctoraal examen te doen. Onze verloving lag in het verschiet en mijn aanstaande moest gelegenheid hebben haar doctoraal examen te doen voor wij naar Indië verdwenen. Aangezien zij wiskunde studeerde, had zij daar iets meer dan de volle vijf jaar voor nodig. Bovendien waren er toen al tekenen dat de financiële toestand bij haar thuis het noodzakelijk zou maken, dat zij haar verdere studie door les geven zelf bekostigde, wat alleen vertragend werken kon. Ik besloot dus volkenkunde bij De Josselin de Jong als keuzevak te nemen en te zien wat dat aan kansen opleverde. Als hoofdvak koos ik economie, wel een meer omvattend vak dan staatsrecht maar tegelijk een vak dat nauwer verwant was aan de sociale wetenschappen dan de juristerij. Er was bovendien kort tevoren een nieuwe hoogleraar benoemd, speciaal voor de tropische staathuishoudkunde, wiens leer van de dualistische economie een sterk appèl deed op de kennis van inheemse cultuur.

In de zomervakantie, volgend op mijn candidaats, heb ik een voettocht door de Ardennen gemaakt, samen met een oude schoolvriend, Ben Wientjes, die in Rotterdam economie studeerde. Toen wij op de terugweg in Brussel de *Haagsche Post* kochten om te vernemen wat er intussen allemaal gebeurd was, lazen wij dat er een enorme beurskrach was geweest in New York. Al spoedig volgde de ene jobstijging na de andere. De markt voor tropische produkten,

zoals suiker, koffie en rubber, stortte ineen, een ramp voor het budget van Nederlands-Indië. In de loop van 1930 begonnen geruchten te circuleren, dat ook de uitzending van Indische ambtenaren wel eens klem kon lopen. Voor sommigen was dat aanleiding om hals over kop doctoraal te doen. Ik ging naar De Josselin de Jong om eens over de mogelijkheid van een promotie bij hem te spreken. Als er toch vertraging in zat, was het raadzaam daar een nuttig gebruik van te maken. Gelijk iedere promotor stelde 'Jos' mij de vraag of ik iets in gedachten had. Nu, dat had ik wel. Nog op de HBS had onze leraar aardrijkskunde, zelf een wat opgewonden Indische jongen, ons boeiende verhalen verteld over koppensnellen. Althans, ze boeiden mij. Waarom weet ik niet; zo achteraf vind ik het een nogal morbide soort belangstelling. Een nawerking van de jaren doorgebracht op de christelijke kopschool in Scheveningen? Ik kan het met geen mogelijkheid traceren, maar Jos hield zich goed en in plaats van mij te bedelven onder een hoop dubieuze literatuur over Celebes en Borneo, vanwaar mij dit gebruik bekend was, raadde hij mij de studie van Nieuw-Guinea aan. Hij had - als altijd - gelijk. Ook heden zijn de desbetreffende gegevens van Celebes en Borneo controversieel. Die over Nieuw-Guinea zijn en waren van heel wat beter kwaliteit. Ik moet er overigens aan toevoegen, dat het mij eerst onlangs (1984) gelukt is iets over het koppensnellen op Nieuw-Guinea te zeggen, dat ik voor werkelijk verstandig houd (in G.H. Herdt, *Ritualized Homosexuality in Melanesia*). Maar daarmee loop ik vooruit op mijn verhaal, dat daarmee begint dat ik met een arm vol boeken over Nieuw-Guinea bij De Josselin de Jong vandaan kwam. Dat zou zich nog menigmaal herhalen.

Het was intussen duidelijk geworden, dat de in 1929 ingetreden crisis vèrgaande gevolgen had. Op een gegeven ogenblik werd de uitzending van aanstaande bestuursambtenaren naar Nederlands-Indië inderdaad stop gezet. Voor zover zij waren afgestu-deerd kwamen zij op wachtgeld, een wachtgeld dat wel minder bedroeg dan de studietoelage, maar toereikte om in leven te blijven. Dit betekende, dat ik inderdaad nog zou kunnen promoveren, mits ik mijn doctoraal examen deed op een zodanig tijdstip, dat er een ruime periode van wachtgeld op volgen kon. Ik deed dus mijn doctoraal niet in juli (gelijk min of meer voorgeschreven) maar in november 1932. Ik kon er toen al min of meer op rekenen, dat ik eerst in mei 1934 behoefde te vertrekken: een alleszins verheugend vooruitzicht, want nu had mijn vrouw ruim tijd voor haar doctoraal

wiskunde, dat zij op 30 mei 1933 aflegde. Zij had intussen een baan als lerares, terwijl ik een wachtgeld genoot van iets van f 66,- in de maand, ruim voldoende voor iemand die niet anders te doen had dan bij zijn ouders thuis te studeren.

Ik zette me dus met vlijt aan mijn dissertatie, waar ik, alle inspanning ten spijt, nog niet ver mee gevorderd was. Ik stuitte aldoor weer op de bezwarende omstandigheid dat de meest uitgesproken koppensnellerscultuur van Nieuw-Guinea die van de Marind-anim was, waarover wel een rijkdom aan literatuur voorhanden was, maar zo innerlijk contradictoir, dat er zonder stelselmatige analyse niets mee te beginnen viel. Toen ik mijn doctoraal deed was mij allang duidelijk, dat ik het koppensnellen als onderwerp diende op te geven om mij te concentreren op de Marind. Het enige nut, dat ik tot dusverre van mijn Nieuw-Guinea specialisatie gehad had, was de gelegenheid een goede scriptie te schrijven voor Boeke (tropische economie) over ruil en handel in Nieuw-Guinea. Het is de enige keer geweest, dat ik werkelijk iets gehad heb aan Dooyeweerds filosofie met haar onderscheiding van wetskringen. Zij bracht mij tot een strenge scheiding tussen (geschenken)ruil als sociaal gekwalificeerde goederentransactie en handel als een economisch gekwalificeerde transactie, een onderscheiding die ook later, zij het in andere termen, vruchtbaar gebleken is. Ik moet er overigens wel bij zeggen: veel later, nl. in het eerste opstel in mijn boekje *Reciprocity and the Position of Women* van 1975. Hier is alleen van belang, dat Boeke het een goed verhaal vond.

Intussen bleek de bewerking van het Marind-materiaal een zware opgave. Wel had De Josselin de Jong ermee ingestemd om dit als dissertatie-onderwerp te nemen, maar ik had mijn moeilijkheden zelf op te lossen aangezien hij voor meer dan een jaar naar Indonesië verdween voor een onderzoeksreis, waartoe hem de Rockefeller Foundation in staat had gesteld. Het feit, dat hij mij voor eventuele hulp had aanbevolen bij Nieuwenhuis, was meer een beleefdheid tegenover de laatste dan een soulaas voor mij. Daarvoor lagen de gezichtspunten te ver uit elkaar. Eerst toen ik de samenvatting van het materiaal al helemaal gereed had, brak bij mij wat helderder inzicht door in het bizarre mythenmateriaal, waardoor vrijwel alles herschreven moest worden. Dit bracht mij in uiterste tijdnood. Ik heb voor en na van mijn leven niet zo hard gewerkt als in maart en april 1954 om het vrij omvangrijke boek (267 blz.) gereed te krijgen. Eerst enige jaren later zou blijken hoe mislei-

dend het toen beschikbare materiaal was. Het suggereerde een niet bestaande driedeling. Mijn promotor, op soortgelijke wijze misleid als ik, stond aarzelend tegenover mijn analyse, maar aanvaardde haar wel als dissertatie. Wij hebben er op de promotie een stevig debat over gehad, dat eindigde met de erkenning dat ik mij goed verdedigd had.

De promotie viel op 16 mei 1934. Twee dagen later trouwden wij, want wij zouden 30 mei naar Indië vertrekken. Aan dat trouwen was intussen wel een en ander voorafgegaan. Er waren kerkelijke moeilijkheden. Mijn aanstaande echtgenote voelde er niets voor om gereformeerd te worden. Ik had daar geen moeite mee. Voor haar was ons huwelijk toch al een moeilijke beslissing geweest. Zij wist hoe zwaar het haar ouders viel haar, hun enig kind, te missen. Gedurende de crisisjaren kwam daarbij, dat het met de kleermakerij van haar vader niet best ging. Als lerares kon zij financieel enige (overigens bescheiden) bijstand bieden, maar dat hield op met ons vertrek naar Indië. Daar stond wel tegenover dat het in deze jaren iets heel bijzonders was, als de aanstaande man een vaste baan in het vooruitzicht had. Maar de vreugde daarover leed toenemend onder de economische zorgen thuis. Op het verdriet van haar ouders over haar vertrek naar Indië nu ook nog het verdriet te stapelen van haar vertrek uit de Hervormde Kerk, waaraan beiden zeer gehecht waren, ware liefdeloos geweest. Wij hadden dat erkend toen wij ons verloofden, maar nu wij gingen trouwen rees de vraag in welke kerk dit geschieden moest. Terwijl ik dit neerschrijf, treft mij opnieuw hoe stupide het allemaal was. Ik had natuurlijk hervormd moeten worden. Mijn vrouw bracht met haar huwelijk een groter offer dan ik. Maar als het om de kerk gaat, zijn de redelijkheid en de liefde al gauw zoek. Dan komen zulke prachtige argumenten ter tafel als de plicht Gode meer te gehoorzamen dan de mensen. Ik had dat thuis stellig te horen gekregen, zeker van mijn moeder, voor wie kerk en eeuwig heil nauw met elkander verbonden waren.

Veel erger is, dat ik zelf aan zo veel gezond verstand niet toe was. Ik was te zeer vergroeid met het gereformeerde denken en doen om vertrek uit de kerk wegens buiten het geloof gelegen redenen oirbaar te achten. Ik voelde mij gereformeerd, ondanks het feit dat de sprekende slang van de Asser synode mij best een argument had kunnen bieden om weg te wandelen. Dit temeer, omdat de vergelijkende godsdienstwetenschap reeds toen haar effect niet geheel had

gemist. Ik was diep genoeg doordrenkt van Durkheims leer dat religie een groeps- en cultuuraangelegenheid is, om mijzelf toch bij tijd en wijle af te vragen hoe het met mijn gereformeerd credo zou aflopen, wanneer ik, gelijk binnenkort te gebeuren stond, in een totaal ander milieu terecht kwam. Maar dat was een zaak van de toekomst en voor het moment zat ik nog geheel in de ban van de gereformeerde subcultuur.

Zo werd door mijn ouders zonder tegenspraak mijnerzijds doorgedreven, dat wij zouden trouwen in de gereformeerde kerk. Als concessie aan de bruid en haar familie werd goedgevonden dat het, vanwege haar Haagse woonplaats, een Haagse gereformeerde kerk zou zijn. Het principe echter, dat de man het hoofd van het gezin is (een principe waaraan toen niet getornd werd) was gered. Voor deze keer. Een paar jaar later kregen mijn ouders de rekening gepresenteerd. Toen trouwde mijn zuster Truus met een hervormde man. Zij – en Truus, die heel sterk aan de Scheveningse gereformeerde kring gehecht was – hebben toen hemel en aarde bewogen om dat in de gereformeerde kerk te laten geschieden. Daar echter wilde men dit alleen doen als het jonge paar zou beloven eventuele kinderen gereformeerd te laten dopen en op te voeden. Toen zij dit weigerden, moest de inzegening wel in de hervormde kerk plaats vinden. De brieven van mijn ouders uit die tijd getuigen ervan hoeveel leed hun dat deed, hoe kwalijk zij de gereformeerde kerkeraad die beslissing hebben genomen. Ten onrechte uiteraard. Zij hebben zich trouwens voor die beslissing gebogen.

Aldus trouwden wij op 18 mei 1934, twee dagen na mijn promotie. Over de moeilijkheden die geweest waren, werd niet meer gepraat. Die avond vertrokken wij voor een korte vakantie in de Ardennen. De laatste week van mei brachten wij door bij mijn schoonouders. Het waren moeilijke dagen, want het afscheid drukte. Dat viel op een winderige ochtend op het Staatsspoor Station in Den Haag (het tegenwoordige Centraal Station). Daar vertrok de trein naar Genua. Uit het raampje groetten wij ten afscheid, zwaaiend naar onze ouders. Een verdrietig stel oude mensen. Niemand bevreedde toen dat het een afscheid voor twaalf jaar was en dat wij de vaders niet terug zouden zien.

Hoofdstuk II

Leertijd

1 De reis

De trein voerde ons snel voort naar een nieuw bestaan, dat van twee volwassen mensen die op elkaar en verder op niemand zijn aangewezen. Wij waren beiden vervuld van eigen gedachten. Bij mij slingerden ze tussen de voldoening nu een eigen leven te kunnen leiden en de vraag of die gereformeerde vorming van blijvende betekenis voor mij zou zijn. Ik dacht aan die twijfel, waar mijn vader zich zo verbaasd over had getoond: dat het alles achteraf een aangeleerd lesje zou kunnen blijken. Midden in de nacht stond de trein lange tijd stil in Basel. Mijn vrouw soesde in haar hoekje aan het raam en ik ging het perron op. Daar raakte ik in gesprek met een wat oudere medereiziger, die zich bekend maakte als de assistent-resident Reyling. Hij keerde terug van verlof en sprak uitvoerig over zijn ervaringen binnen de Oxford-groep in Den Haag. Hij had er God ontmoet. Het trof mij als een antwoord op mijn twijfels, als een ervaring van de beschermende hand Gods. Ik was voor geruime tijd van mijn twijfels genezen. Het ontging mij uiteraard niet, dat hier sprake was van toeval. Maar toeval kan betekenis hebben, zeker wanneer het je confronteert met het mysterie achter het menselijk bestaan en je uit eigen geworpen-zijn (Heidegger) terugvoert tot verbondenheid.

Maar de trein ging verder en de andere dag zaten wij aan boord van de 'Christiaan Huygens' in een naar toenmalige begrippen alleszins comfortabele tweedeklas hut. Onze vooruitgezonden hutkoffers stonden er al. Aan tafel troffen wij goed gezelschap: twee deskundigen van het suiker-proefstation, Dr. Brink en Dr. Homans, en een gezaghebber van de gouvernementsmarine, Neesen, allen met hun vrouwen. Brink zou ik dertig jaar later terugzien als mededirecteur van het Instituut voor de Tropen. Neesen heb ik nooit weer gezien, maar omdat de gouvernementsmarine elders in mijn verhaal nog een rol speelt is het dienstig reeds hier uit te leggen, dat

het Gouvernement er een eigen, burgerlijke marine op nahield, welker schepen door de Dienst Scheepvaart ter beschikking werden gesteld aan de hoofden van gewestelijk bestuur voor het onderhouden van verbindingen met plaatsen die niet door de KPM (Koninklijke Paketvaart Mij.) konden worden bediend en voor dienstreizen van ambtenaren binnen het gewest. Deze schepen, de zgn. witte boten, werden ook gebruikt als opnemingsvaartuigen, zorgden waar nodig voor betonning en bebakening, en werden ook wel ingezet ten behoeve van expedities. Daarnevens oefenden de commandanten van deze schepen enig toezicht uit op het beheer van de gewestelijke vaartuigen, de motorboten die ter beschikking stonden van de eiland-controleurs voor hun dienstreizen. De commandanten van de gouvernementsmarine werden aangeduid met de titel gezaghebber, dezelfde als gebruikt voor niet-universitair opgeleide bestuursambtenaren die de functies vervulden van een controleur BB. Deze gezaghebbers in bestuurlijke zin vond men alleen in de buitengewesten. Hun hoogste rang was die van assistent-resident titulair. Na de oorlog echter werden zij in de algemene ranglijst van het binnenlands bestuur opgenomen en konden zij alle rangen bereiken, ook die van resident.

Maar terug naar de 'Christiaan Huygens'. Het schip had gelukkig niet al te veel vermaak aan boord, zodat wij de rust konden vinden om wat aan Maleis te doen. Voor mijn vrouw was dat vrijwel nieuw, terwijl ik het in de latere jaren van mijn studietijd had verwaarloosd en er gaandeweg helemaal uit was. De reis zelf, die vele malen beschreven is, verliep als gebruikelijk. Wij gingen aan de wal in Port Said en Colombo, genoten van de tocht door de meren van het Suez-kanaal, hadden het benauwd van de hitte in de Rode Zee, en werden zeeziek op de Indische Oceaan na het passeren van Kaap Guardafui. Iets bijzonders is daar niet aan. Achteraf wel bijzonder was de aversie die de ontmoeting met de Oosterse wereld te Port Said bij ons opwekte. De brief, die ik daarover kort voor aankomst te Colombo naar huis schreef, liegt er niet om: vol minachting voor het 'stinkende tuig' dat zich aan alle kanten aan ons opdrong om iets te verkopen dat we niet nodig hadden, voor de 'vuilakken' die acht man sterk ons op onze wandeling door de stad omringden tot een naderende politie-agent er enigen deed afdruipe. Aan Europees gevoel van meerwaarde geen gebrek, aan begrip des te meer.

Merkwaardigerwijze rept de brief nog wel van de dubbeltjes-duikende jongens in Port Said, maar niet van de goochelaars, die

rechts en links kuikentjes uit hun burnous toverden. Overigens was Colombo wat dat betreft indrukwekkender. Na een bezoek aan een tempel, waarbij wij onderweg weer op de bekende maar voor ons hoogst onwennige wijze door om *bakshish* dreinende bedelaars waren geplaagd, stuiten wij op een in het wit gehulde bezweerder, die de 'trick' van de mangga-boom vertoonde, een truc die ik zelden beschreven en nooit verklaard heb gevonden. Een kale mangga-pit werd in de grond begraven. Daar ging een witte doek overheen. Gestadig prevelend bewoog de bezweerder zijn handen boven de doek. En toen geschiedde het: de doek werd van onderuit langzaam opgetild. Toen de man de doek weghaalde stond er een jonge, levende mangga-spruit.

Na wat wij van Azië gezien hadden, was Sabang een verademing: geen bedelaars, geen vuil, maar orde en netheid temidden van een haast uitbundige natuur. Hier lag ook het gebruikelijke telegram dat mijn bestemming meldde: Kediri in de provincie Oost-Java, met de mededeling dat wij van Batavia met de 'Huygens' moesten doorvaren naar Soerabaja en daar ontschepen.

De eerstvolgende stop was Belawan, waar mijn jaargenoot en mede-SSR-lid Jelle Terpstra ons van boord haalde en mee naar huis nam in Medan. Terpstra had tijdig zijn doctoraal gedaan en was nog in 1932 naar Indië gekomen. Hij vertelde ons veel nuttigs; het was de eerste keer dat wij iets van Indië proefden. Wij zouden hem helaas niet weerzien. Hij is in de oorlog omgekomen, in Bangkok overleden aan bacillaire dysenterie.

Op de ochtend van aankomst in Priok trok ik voor het eerst mijn uniform aan. Het was hetzelfde als dat van een controleur: witte epauletten met een lauwertak en één balk van gouddraad op de schouders, en één gouden (geelkoperen) knoop in de bovenste van de drie witte krullen, die op de mouw waren aangebracht. Verder een witte pet met een gouden, gelauwerde W op een zwart veld. De pet was van hetzelfde model als die van een tramconducteur destijds. Je ziet dat model nog wel (in rood uitgevoerd) op het hoofd van een perronbeambte van de NS. Een goede pet om geld mee op te halen. Als alternatief kon men ook een witte tropenhelm dragen versierd met hetzelfde embleem, maar dat gold als minder officieel. Zo kende men ook twee typen uniform: één met een gesloten witte jas met hoge staande kraag (de jas tutup), en één met witte colbertjas, wit overhemd en zwarte das. Dit laatste gold als meer officieel. (Officieel, niet ceremonieel. Daarvoor was er het groot-tenue van

zwart laken, dat ik nooit heb gehad: vanwege de crisis en de bezuiniging waren we ontslagen van de plicht zulk een kostbaar geval aan te schaffen. In gevallen waarin groot tenue was voorgeschreven, kon de controleur in jaquet verschijnen. Ook mooi, en ook warm. Wel is er gaandeweg nog iets anders in de mode gekomen voor feesten: dinner-jacket met epauletten, maar dat was goeddeels van later datum.

Ik heb nooit goed begrepen waarom bestuursambtenaren zo noodzakelijk in uniform moesten lopen en heb in later jaren het gebruik beperkt tot gelegenheden waarop de conventie dat voorschreef, of de omstandigheden het gewenst maakten mijzelf iets anders te voelen dan anders, bijvoorbeeld wanneer ik als rechter moest optreden. Anderen echter waren erg op dat uniform gesteld en ik ben daarover nooit in debat gegaan. Daarvoor was het niet belangrijk genoeg. Het was alleen een vervelend gedoe met al die knopen, die dagelijks met een speld aangezet en weer losgemaakt moesten worden omdat je in de tropen een witte jas nu eenmaal maar één dag dragen kunt. Maar dit alles speelde niet toen ik voor het eerst in Priok aankwam. Een kersverse adspirant heeft geen recht op een oordeel in deze zaken en, bijgestaan door mijn wederhelft, kleepte ik mij zo netjes mogelijk aan om mijn opwachting te maken op het Departement van Binnenlands Bestuur. Wie ik daar allemaal ontmoet heb weet ik niet meer. De enige die ik mij herinner is Mej. Mr. Martis van Personeelszaken. Door de jaren heen is zij de schuts- en beschermengel geweest van alle bestuursambtenaren, altijd vriendelijk maar ook altijd onverbiddelijk efficiënt, op meesterlijke wijze hart met plicht combinerend. Zij is nu oud, heel oud, maar als erelid van de Vereniging van Ambtenaren bij het Binnenlands Bestuur kan men haar op de jaarlijkse reünie nog steeds aantreffen. Er is er geen een daar, die nooit eens uit de grond van zijn hart gezegd heeft: 'Dank U, juffrouw Martis.'

Na het bezoek aan het departement zijn we nog op bezoek geweest bij een tante van mijn vrouw, tante Martien, die ergens in de stad een tehuis voor vrouwen en meisjes beheerde. Zo zagen we nog iets van het oude Weltevreden, het wooncentrum van Batavia waar veruit de meeste Europeanen huisden: een vriendelijke maar ook wat slaperige tuinstad. Dat is het tot de oorlog gebleven. Groot Batavia telde toen hooguit 530.000 inwoners. Vandaag telt Jakarta er een kleine 7 miljoen. Ook dat oude wooncentrum is een gonzen-de bijenkorf geworden.

Een paar dagen later gingen we van boord in Soerabaja waar zich hetzelfde ceremonieel van opwachting maken herhaalde, nu op het gouverneurskantoor en bij de gouverneur Kuneman persoonlijk. De andere ochtend gingen we per trein door naar Kertosono, waar we overstapten op het treintje naar Kediri. Het landschap dat we te zien kregen viel tegen; vrijwel alles bouwland met alleen in de verte hier en daar een berg. Pas op het laatste traject leverde de Wilis een imposant uitzicht. Wat wel meeviel was de ontvangst. We werden afgehaald door Henk Ionker, de residentie-secretaris, die ons op de hem eigen besliste wijze meedeelde, dat we voorlopig te zijnen huize logeerden. We hebben het er voortreffelijk gehad. Hij en zijn vrouw Marianne hebben ons, gedurende de veertien dagen dat we bij hen verbleven, op uitnemende wijze ingevoerd in het Indische leven; hij mij in het ambtelijk bestel, zij mijn vrouw in het Indische huishouden. Ik heb later begrepen dat het in het BB (zo heette het binnenlands bestuur nu eenmaal) niet ongewoon was een stel baren aldus op te vangen. Maar de Ionkers hebben het wel erg goed gedaan. Daarenboven, zij waren in dit geval bepaald niet de meest aangewezenen om deze taak op zich te nemen. Dat was of de assistent-resident aan wie ik zou worden toegevoegd, of de onder hem dienende controleur. Maar de assistent-resident was er maar weinig gelukkig mee, dat hij een jaar voor zijn pensionering nog een kersverse adspirant op zijn dak geschoven kreeg en kon zich beroepen op de wankele gezondheid van zijn echtgenote. De controleur was om andere redenen weinig geschikt.

2 Kediri

Ionker bracht mij eerst naar de resident, die mij de ambtseed afnam. Daarmee had ik de dienst aanvaard. Daarop ging het naar de assistent-resident, de heer A.E.J. Blok, die er de controleur Krüss bij haalde als de man, die verder mijn wegen zou besturen. Ook kreeg ik een kamer en een schrijftafel toegewezen. Met een bezoek aan de regent was de eerste rondgang afgelopen. Later zou Krüss mij meenemen naar al de verdere autoriteiten bij wie ik een bezoek ter kennismaking had af te leggen. Mijn ambtelijk leven was begonnen.

Intussen moesten wij een woning huren en inrichten. Dat ging alles heel vlot. Veertien dagen na aankomst betrokken wij een ruim huis op Baloewerti, waarvoor wij *f* 40,- per maand huur betaalden.

Het kan ook *f* 35,- geweest zijn. In ieder geval was het goedkoop, zoals alles op Java in die dagen goedkoop was. Raadselachtig goedkoop zelfs. Een Javaans gezin kon van een dubbeltje per dag in leven blijven. Dat was geen overdrijving. Later vertelde Hartevelt, dat hij had deelgenomen aan een onderzoek naar de halve cent op Midden-Java. Tijdens dat onderzoek had men op de pasar (markt) geklaagd, dat men die halve cent wel in tweeën geknipt wilde zien. Voor dat bedrag immers konden twee personen een maaltijd van gapek (tapioca-meel) krijgen op de markt. Nu is gapek wel het armste eten dat er bestaat (mijn vrouw en onze twee kinderen hebben er in het Jappen-kamp een jaar lang op moeten leven!), maar het tekent toch de situatie. Overigens een situatie, voegde Hartevelt eraan toe, waar we echt niet trots op behoeven te zijn. Ze is er één van optimale armoede. Er was inderdaad optimale armoede, ook in het Kediri'se, waar nog maar een enkele suikerfabriek draaide van de talrijke suikerondernemingen die daar tot kort te voren een redelijke welvaart hadden bezorgd.

De eerste maanden echter braken wij ons daar het hoofd niet over. Ons ging het toen primair om de vraag of wij zelf konden rondkomen van een salaris van *f* 275,- per maand. Een paar jaar tevoren bedroeg het beginsalaris nog *f* 400,- per maand en wij hadden ons aanvankelijk enige zorgen gemaakt of we met die *f* 275,- wel rond zouden kunnen komen. Dat viel braaf mee. Een half jaar later bleek, dat we zelfs geboft hadden, want toen ging het aanvangssalaris nog verder naar beneden, naar *f* 220,-.

We namen dus, gelijk in Indië bij elke plaatsing of overplaatsing gewoonte was, welgemoed twee maanden salaris op als voorschot en met die *f* 550,- richtten we ons huis in. Alles tweedehands; alleen de bedden lieten we nieuw maken van Djati-hout (teak-hout). Met wat geld dat we overgespaard hadden (waaronder *f* 100,- die we bij ons huwelijk van mijn onvolprezen tante Wantje gekregen hadden) ging het allemaal. Alleen een auto kon er niet op overschieten. Trouwens, autorijden hadden we geen van beiden geleerd. Wel paardrijden; dat was ons in Holland door het ministerie aanbevolen. We hebben er later in Merauke veel plezier van gehad. In Kediri echter had het geen nut. Daar kreeg ik een abonnement eerste klas op de Kediri-stoomtram en op de SS (staatsspoorwegen) voor het traject Kertosono-Tulungagung. Daar heb ik op tournee nog al eens mee gereisd. Voor lokaal vervoer vond je overal wel een dokar (een tweewielig rijtuigje met paard ervoor) om je naar je be-

stemming te brengen. En thuis hadden we elk een fiets.

In sociaal opzicht hadden we het goed in Kediri. We hadden al aanstonds geluk met onze bedienden, een jong echtpaar uit kampong Pocanan, vlak bij ons huis. Hij heette Munaris, zij Marsinem. Zij huisden in de bijgebouwen van ons huis, naast de keuken waar Marsinem voor ons en henzelf kookte op een houtskool-vuur. Wij hadden trouwens ook nog een primus, een peterolie-comfoor onder druk. Moen en Nem zijn ons door de jaren heen zeer trouw gebleven. Helaas raakte Moen tegen het vertrek uit Merauke zijn Marsinem kwijt aan een politie-agent. Hijzelf bleef bij ons tot ongeveer halverwege de tijd op Lombok. Een tijdje voor de Pacific-oorlog uitbrak keerde hij terug naar zijn kampong. Veel later, in Hollandia, heb ik nog eens een brief van hem gehad en hem enig geld gestuurd. Ik hoop dat het is aangekomen en hij van zijn relatie met wie toen een notoir staatsvijand van Indonesië was, geen last heeft ondervonden.

We hadden ook een gezellige vriendenkring. Het best herinner ik mij, naast de Ionkers, de Van Dijks, de Clasons, de Van Bijstervelds, de landbouwconsulent Gebuis en bovenal onze huisvriend, de dominee: Karel Creutzberg. Karel had vele vriendinnen en is er eerst jaren later in geslaagd een keus te maken. In Kediri toerde hij rond in een snel rood autootje, waarin hij mijn vrouw haar eerste rijlessen gegeven heeft. Een trouw en goedgehartig mens, die in de oorlog als legerpredikant te Balikpapan met de soldaten door de Jappen de zee werd ingedreven en toen gemित्रailleerd.

Wat de overigen betreft: Ionker is in de postkoloniale tijd secretaris van de Heide Mij. geworden. Clason was botanicus, in Kediri gedetacheerd door het suikerproefstation. Hij was er de ziel van de natuurhistorische club, die zo nu en dan excursies maakte, het bergterrein in. Van Bijsterveld was arts met een eigen kliniek, Semampir, waar Corry, zijn vrouw, hem assisteerde. Hij verraste mij door te vragen naar het paard Joejoe van de Leidse manege, waar hij 25 jaar eerder met veel plezier op gereden had. Ik moest hem mededelen, dat ik er binnen de manege ook nog op gereden had en toen het gevoel kreeg van rijden op een fiets zonder banden. Tenslotte Van Dijk, de voorzitter van de landraad: hem zouden we jaren later terugzien als procureur-generaal te Hollandia, waar hij ook voorzitter van de Jachtclub is geweest.

We tennisten vrij veel, gingen vaak bij allerlei lieden op bezoek en waren betrokken in het kerkewerk. Vrouwliëf gaf er zondag-

school en ik bediende het orgeltje wanneer er dienst was. Dat was overigens niet elke zondag het geval, want Creutzberg had de hele residentie tot zijn werkterrein. Er was ook een gereformeerde kring (Creutzberg was van de Protestantse alias hervormde kerk) die echter alleen bijeenkwam als Ds. Jonkhof uit Malang ons op zijn 'verstrooidenreizen' bezocht. Hij logeerde dan bij ons en preekte in de Protestantse kerk. De kerkelijke scheiding tussen hervormd en gereformeerd leverde hier geen enkel probleem op. Trouwens, Creutzberg en Jonkhof waren van nature geen scherpslijpers. Zij verheugden zich in samenwerking. Zo waren de meesten in Indië.

Wat mij op dit alles terugziende verbaast, is het gebrek aan persoonlijk contact met inheemse intellectuelen. Dat bleef beperkt tot bezoeken aan de regent en de patih (onder-regent). Met de laatste ging ik wel eens mee op tournee, terwijl de regent ons ook eens meegenomen heeft naar de pasar malam (jaarmarkt) te Tulungagung, bij welke gelegenheid hij mij de boekensteunen van Trenggaleks marmer cadeau deed, waar ik op pag. 13 over schreef. Daarbuiten bleef contact met de inheemse maatschappij in hoofdzaak ambtelijk van aard, vaak heel gezellig, maar niettemin een duidelijk bewijs dat zij en wij leefden in twee gescheiden werelden. Er waren in Kediri genoeg Europeanen om een eigen maatschappijtje te vormen en zich daarin prettig thuis te voelen. Dat deden we dus.

Wij hadden ook een aangenaam contact met de resident, Nic. van Hartingsveldt. Hij was gereformeerd en hertrouwde een paar maanden na onze komst met een evenals hij gescheiden dame. Mijn vrouw heeft toen nogal eens de helpende hand in het huishouden geboden, terwijl wij tijdens de huwelijksreis van het nieuwe paar haar zoontje van een jaar of tien te logeren kregen. Van Hartingsveldt was het ook, die mij nog wel eens een aanwijzing gaf over besturen en bestuurlijk gedrag. Dat was niet overbodig, want Blok bemoeide zich nauwelijks met mij. Wel ging hij elke ochtend om kwart over zeven via mijn kamer naar de zijne. We zeiden dan 'morgen meneer' tegen elkaar en dat is zowat al wat we op kantoor met elkander besproken hebben. De rest ging meest schriftelijk. Ik had wat eenvoudige brieven te schrijven. Die begon ik dan met 'Hierbij heb ik de eer' wat hij veranderde in 'Ik heb de eer'. Wanneer ik, daardoor geleerd, de volgende keer begon met 'Ik heb de eer', maakte hij er weer van 'Hierbij heb ik de eer'. Mijn eerste zelfstandige taak was het bijhouden van de administratie van de opbrengst van de Emmabloemcollecte. Het meest gewichtige stuk dat

hij me ooit heeft toevertrouwd was het opmaken van de akte van verwijzing in een verkeersongeluk, dat hij als hulp-officier van justitie voor de politierechter te behandelen had. Ik wil hiermee niet zeggen, dat hij een onaardige man was, want dat was hij zeker niet. In Doorn, waar hij zich na zijn pensionering gevestigd had, zijn wij nog wel genoeglijk bij hem op bezoek geweest. Maar voor mijn *praktijkopleiding liet hij mij in de handen van Krüss.*

Krüss was een wat verlegen en schutterige Indische jongen. Hij was bepaald geen society-man. Zijn vrouw was een Duitse die men maar zelden ergens zag. Een discours met het echtpaar bleef gemeenlijk beperkt tot alledaagsheden. Dat wil niet zeggen dat Krüss onbekwaam was. Wat hij voor zijn werk weten moest, wist hij goed genoeg en hij leerde mij de dagelijkse routine van het vak redelijk kennen. Wat ik eruit overgehouden heb was echter meer de techniek van de dagindeling dan die van het besturen. Het lijkt weinig, maar zinloos was het bepaald niet. De kantooruren waren in Indië, gelijk later nog in Nieuw-Guinea, aangepast aan de tropen. Men werkte dus van zeven uur 's ochtends tot twee uur in de middag. Daarna genoot men de middagmaaltijd en een siësta. De werkdag zelf was dus vrij kort. Voor stafambtenaren was hij helemaal kort, want die moesten binnen de kantooruren ook nog door hun ressort op tournee, of op kantoor bezoekers ontvangen. Het was dan ook regel, dat men alle stukken die echt aandacht vroegen mee naar huis nam om die 's avonds af te doen. Op kantoor kwam men alleen tot het schrijven van routine-briefjes.

Met het besturen zelf kwam ik in hoofdzaak als toeschouwer in aanraking, en ook dat alleen op beperkte schaal. Dat viel Krüss niet te verwijten. De werkzaamheden van een controleur op Java lagen in die dagen vrijwel bij uitsluiting op het terrein van de problemen, die ontstonden waar de belangen van uit- en inheemsen elkaar raakten. Vanaf 1929/1930 bestond op Java reeds een strikte scheiding tussen de arbeidssfeer van het inheemse bestuur dat, onder leiding van de regent en de regentschapsraad, alle bemoeienis in handen had met de inlandse gemeente (de desa), publieke werken, welzijnszorg (waaronder onderwijs) en de belastinginning van de inheemse bevolking, de landrente daaronder begrepen. De zorg voor de politie deelde de regent met de assisent-resident, die zeggenschap had over de veldpolitie en het gevangeniswezen, terwijl hij daarnaast zijn taak vond in al wat Europeanen en Vreemde Oosterlingen (Chinezen, Indiërs en Arabieren) regardeerde. Dat was op

zichzelf niet zo weinig, want de Europeanen hadden de grote landbouwondernemingen en de banken in handen, terwijl de handel in hoofdzaak een aangelegenheid was van Chinezen en Arabieren. Maar de directe bemoeienis van de assistent-resident met de inheemse bevolking was beperkt, ook al was hij gemeenlijk lid en medebestuurder van de regentschapsraad.

Een belangrijk onderwerp van overheidszorg was in Nederlands-Indië de beveiliging van de rechten der inlanders op hun grond. Het gevaar van een volledige of bijna volledige depossedering van de inlander was bepaald niet denkbeeldig. Wanneer men Europeanen en Chinezen vrijelijk hun gang had laten gaan, zouden zij zich zonder veel moeite een enorm groot grondbezit hebben aangeschaft, zeer ten detrimente van de traditionele dorps huishouding. Daartegen waakte, al sinds 1870, de agrarische wetgeving. Niet-inlanders konden alleen gebruik maken van grond, die zij in huur, erfpacht, opstal of eigendom verkregen hadden, en deze vormen van westerse rechten op grond konden zij slechts verwerven via streng gereguleerde procedures, die uitvoerig onderzoek en controle vereisten, waarbij onherroepelijk naast het Inlands bestuur ook het Europees BB werd ingeschakeld. Dat ging echt niet zo maar. Er bestond een driedelig werk over van Maassen en Hens, dat iedere controleur en assistent-resident op zijn bureau had staan en vlijtig raadpleegde. Op dit gebied was dan ook altijd werk aan de winkel, zoveel werk dat het Krüss verleidde tot de zotte uitspraak, dat besturen eigenlijk agraria was! Ik heb er dan ook mijn deel van gehad en ben talloze malen aanwezig geweest bij zulk een door de wedono (districtshoofd) geleid onderzoek naar de voorgeschiedenis van het stukje grond dat inlander A wilde verkopen aan Chinees B of Europeaan C, een onderzoek dat enerzijds diende om vast te stellen dat A inderdaad de enige rechthebbende was en anderzijds, dat afstand geen inbreuk maakte op de stringente beperkingen die de agrarische wetgeving aan zulk een afstand oplegde.

Dat dit alles met besturen weinig te maken heeft, behoeft geen betoog. Gelukkig was ook bij Krüss de natuur sterker dan de leer en zo sleepte hij mij mee naar de maandelijkse regentschapsconferenties en naar diverse van de eveneens maandelijkse districtsconferenties waar de wedono de gang van zaken in het district besprak met zijn onderdistrictshoofden (assistent-wedono's) en desahoofden. Daar leerde men de bestuursroutine aardig kennen. Het waren allemaal ambtelijke conferenties, ook de regentschapsconferen-

tie, die men vooral niet verwarren moet met een vergadering van de regentschapsraad. De laatste was een tot op zekere hoogte democratische vergadering, terwijl op de regentschapsconferentie de regent de lopende zaken besprak met al zijn ambtenaren: de districts- en onderdistrictshoofden, de hoofden van welvaartsdiensten en schoolopzieners, en dat alles in tegenwoordigheid van de assistent-resident, de jaksa (wat het best te vertalen valt met inlands officier van justitie) en de leiding van de veld- en stadspolitie. Een districtsconferentie was daarvan een herhaling in het klein, waarbij het vooral ging om het doorgeven van algemene richtlijnen aan de desahoofden en de bespreking van hun moeilijkheden, voor zover dat niet geschiedde op hun wekelijks bijeenkomsten met de assistent-wedono.

Krüss animeerde mij ook, mij door een wedono te laten uitnodigen tot het bijwonen van een desahoofd-verkiezing, of de patih te vragen hem te mogen vergezellen bij het onderzoek van een desaklacht. Dit laatste was een heel apart instituut. De bevolking had van oudsher het recht van vrije klacht en daarvan werd druk gebruik gemaakt, meestal om een desahoofd of assistent-wedono te beschuldigen van vexaties. Veel van die klachten waren anoniem. Officieel heette het dat men daarop niet verplicht was te reageren, maar de ervaring had geleerd dat dit geen reden was om een klacht voor ongegrond te houden. Wie echt reden tot klagen had, had meestal ook reden zich niet te veel bloot te geven. Desaklachten waren dan ook een zeer frequent verschijnsel en meestal leverde één op de drie wel interessant materiaal op. Het was dus de moeite waard mee te gaan, temeer omdat ik me opnieuw op het Javaans had toegelegd en zodoende de gang der besprekingen aardig volgen kon.

Toch bleven zulke gelegenheden uitzonderingen. Onderzoekingen van deze aard maakten geen deel uit van de taak van het Europees BB. Het was pure vriendelijkheid van de patih of wedono als ik mee mocht. Zodoende waren de Javaanse ambtenaren die ik het beste leerde kennen, allen ambtenaren van de oude stempel, die de aanwezigheid van een Nederlands ambtenaar nog op prijs stelden. Zo'n man was de toenmalige wedono van Patee, op wiens kantoor ik zo wel eens wat rond heb kunnen kijken. Wat mij het meest trof was, dat niemand er haast had, ieder er altijd tijd had om een ander te woord te staan en zonder zich uit te sloven den gansen dag bezig te zijn. Er was altijd tijd voor eten of drinken, maar de kantooruren

werden gemeenlijk ver overschreden. Men werkte er rustig, maar lang en veel.

Een type apart was de wedono van Papar. Zijn district had te lijden onder verzanding en ophoging der irrigatie-kanalen, die weer een gevolg waren van de verzanding van de Brantas, de grote rivier die dwars door Kediri stroomt en in de stad en daarbuiten elk jaar ver buiten haar oevers trad. De oorzaak van de ellende lag bij de Kelud, de vulkaan in het Blitarse, die een aantal jaren tevoren een enorme uitbarsting had gehad waardoor grote hoeveelheden vulkanisch zand waren gedeponeed. Die situatie was overigens verergerd door de nog maar kort geleden verlaten gewoonte van veel koffieplanters op de berghellingen om de grond onder de koffieheesters naar vermogen onkruidvrij te houden, waardoor aanzienlijke erosie was opgetreden. Papar had het dus moeilijk.

Het ging er daarom slecht met de belastinginning, slecht ook met de financiën van de desahoofden, die de belasting (meest landrente) moesten innen. Maar de wedono, die zijn carrière begonnen was als officier van de lijfwacht van de Susuhunan van Solo, hield de teugels strak en controleerde nauwgezet de belastingafdracht van de hem ondergeschikte desahoofden. Hij stofte er dan ook op, dat hij binnen twee jaar al de onder hem geplaatste desahoofden wegens malversaties of anderszins had ontslagen en door anderen laten vervangen. Hij maakte op mij de indruk van een zeer voortvarend man. Bij de ellendige toestand van 's Lands financiën was een goede betalingsdiscipline van de belasting een verdienstelijke zaak. Eerst later heb ik mij gerealiseerd wat een ondeugdelijk middel dat ontslaan van desahoofden is. Men heeft immers geen enkele garantie, dat men er betere voor terugkrijgt. Integendeel, de nieuw gekozenen kreunen meestal onder de schulden die zij hebben aangegaan om, door middel van vriendelijkheden aan de ingezetenen van de desa, door hen verkozen te worden.

De oorzaak van de insolventie van veel desahoofden had bovendien weinig te maken met de belasting, die op zichzelf redelijk genoemd mocht worden. Zij lag bij de malaise in de suikerindustrie. Er werden geen sawahs meer ingehuurd voor nieuwe aanplant, geen ossen en ossekaren ingeschakeld voor riettransport, geen lonen meer betaald voor arbeid op de velden en aan de waterleidingen. Men was in een paar jaar tijd teruggefallen op een in hoofdzaak gesloten desa-huishouding, die het zwaar te verantwoorden had doordat de talrijke niet-grondbezitters onder de bewoners nu

geen werk op de naburige fabriek meer konden vinden. Hun aantal werd nog vermeerderd door hen, die, in de stad werkloos geworden, nu naar hun geboortedorp terugkeerden. Van een werkloosheidsuitkering door de overheid was in die jaren geen sprake. Alles moest opgevangen worden door de desa. Daar immers kende men het stelsel van *tulung-tinulung*, wederzijdse hulp, en daarmee kwam men overal de moeilijkheden te boven. Ieder prees de desa vanwege deze vèrgaande solidariteit. Dat is door de jaren heen zo gebleven, ook onder het regime van Sukarno, die er de naam *gotong royong* voor bezigde en het systeem nog prees toen de groei van de steden tot miljoenensteden al lang had duidelijk gemaakt, dat de desa onmachtig was het snel groeiende aantal armen te blijven voeden. Het meest verbazingwekkende is dat, terwijl ieder gevoelvol de desa prees om haar vermogen tot sociale hulp, niemand ooit op het idee gekomen is eens te onderzoeken hoe het systeem feitelijk werkte. Ik ook niet. Dat is eerst op het einde der vijftiger jaren gedaan door Koentjaraningrat, die daarmee de luchtballon doorprikte (*Some social-anthropological observations on Gotong Royong practices in two villages of Central Java*; Modern Indonesia Project, Dept. of Far Eastern Studies, Cornell University, Ithaca, New York 1961).

Blijkbaar aangemoedigd door het veronderstelde weerstandsvermogen van de desa nam de regering in Batavia een fatale stap. Jarenlang had men er het volkscredietwezen bevorderd en het geanimeerd de bevolking op ruime schaal crediet te verlenen op onderpand van haar grondbezit. Officieel diende dat crediet altijd voor productieve doeleinden of voor zulke zaken als woningverbetering, maar op het werkelijk gebruik werd meestal niet al te streng gelet. Bovendien, de schulden werden altijd trouw terugbetaald. Dat ging dan ineens, in suikerstreken enkele dagen nadat men in de desa de grondhuur van de suikerfabriek had ontvangen. De huur-betaling geschiedde door tussenkomst van het desahoofd, dat elk der rechthebbers zijn rechtmatig deel uitkeerde. Dat ging echter meestal trapsgewijs. De rechthebbenden werden bijeengeroepen voor het ontvangen van een eerste tranche, onder mededeling dat het resterende werd aangehouden om de desaleden, die een schuld bij de bank hadden, in staat te stellen die terug te betalen, waarna zij veertien dagen later opnieuw een lening tot het zelfde bedrag bij de bank zouden sluiten van welk geld dan de rest der de grondverhuurders competerende huursom zou worden uitbetaald. Het is duidelijk dat die praktijk van schuldvernieuwing een verkeerde

praktijk was, die van het principe (productief crediet) weinig overliet. Maar de praktijk bestond en werd bevorderd door het simpele feit, dat een agent van een volkscredietbank, die veel geld uitzette en er zorg voor droeg dat alle schulden tijdig terugbetaald werden, bij zijn meerderen als ijverig en toch voorzichtig bekend raakte. Alles ging goed, zolang het de suiker goed ging. Toen die grotendeels wegviel, waren er ook geen grondhuurbetalingen en dus geen aflossingen meer. En toen begon de ellende, want vanuit Batavia werd harde pressie uitgeoefend om die uitstaande schulden toch te innen. Dat daarmee tal van desahoofden in de knoei raakten, spreekt vanzelf.

Maar dat alles zou ik eerst gaandeweg leren begrijpen. Voorshands was ik alleen maar een wat verbijsterd toeschouwer van zaken, waarvan mij de eigenlijke achtergrond ontging. Zo ben ik nog eens een halve nacht op stap geweest met de wedono-kota door het, ver buiten de stad gelegen, noordelijk onderdistrict van zijn ressort. Daar waren alle toegangen tot de desa's gebarricadeerd met van bamboe en dorens opgebouwde versperringen, waarachter overal de met lansen gewapende desa-wacht zich paraat hield.

Die desa-wacht is een op zichzelf interessant gegeven, een Javaanse volksinstelling van eeuwen her. Aan nachtelijke diefstallen en roofovervallen heeft het op het Javaanse platteland nooit ontbroken. Om dit gevaar te keren is ieder verplicht op toerbeurt deel te nemen aan de wacht, die iedere nacht een paar keer de ronde doet door het dorp, wakend voor elks veiligheid. In Banyumas was het zelfs gewoonte dat te doen in het gezelschap van een *anklung*-speler wiens behoedzaam hanteren van de vier bamboe-buisjes van zijn instrument parel-heldere klanken de stille nacht inzond, die iedere slaper de zekerheid gaven dat hij zich rustig nog eens om kon draaien. Dat men op die manier ook eventuele dieven gelegenheid bood tijdig weg te duiken, gaf een folkloristisch tintje aan dit vertoon van waakzaamheid. Maar daar in Kediri had het iets grimmigs. Men was er serieus benauwd, want in het Magetanse waren roversbenden (*pembrontak*) gerapporteerd, die 's nachts gewelddadige overvallen pleegden. Het was ook niet alleen roofzucht, die deze benden motiveerde. Er stak een duidelijk element van volksverzet in. Op een nacht waren zij de pendopo (de officiële ontvangsthal) van de regent van Magetan binnengedrongen en hadden daar alles ondergepoept, een overtuigend signaal van minachting voor zijn gezag.

Evenwel, Magetan was ver weg, nog voorbij Madiun. Waarom die zenuwachtigheid?

Het was alweer iets dat ik nooit begrepen heb, omdat daartoe de diepere informatie mij ontbrak. Wel was mij opgevallen op de eerste bijeenkomst van de resident met de regenten en assistent-residenten van het ressort, dat hij dezen waarschuwde met de woorden: 'Heren, denk aan 1926'. Toen was er ernstig politiek verzet geweest, veel ernstiger dan het volksverzet nu in Magetan. De schrik voor de nationalistische beweging, die in de opstand van 1926 betrokken was, was dan ook diep ingeslagen. Dat wil niet zeggen, dat men haar onweerstaanbare kracht doorgrondde. Feitelijk niemand deed dat en de weinige Europeanen, die met de nationalistes sympathiseerden deden dat veelal meer op grond van eigen revolutionaire ideologie dan van inzicht in hun motieven. Wij hielden de nationalistes voor gevaarlijke volksmenners die, gelovend in een Indonesische natie die niet bestond, en vertrouwend op een eigen vermogen tot zelfregering dat nog bij lange na niet ontwikkeld was, alleen maar verwarring en ellende brengen konden. (Voor inzicht achteraf zie mijn opstel 'Tussen kolonie en nationale staat: de koloniale staat', in: Claessen e.a., *Dekolonisatie en Vrijheid*; 1976: 92-108).

Tegen deze achtergrond betekende het Magetans verzet een bedreiging. Immers, de nationalistes zouden zich van dat volksverzet meester kunnen maken. Die mogelijkheid leek zowaar bevestigd te worden door een verhaal, dat in die tijd de ronde deed. Er zou een misdadigers-vereniging bestaan van ex-bannelingen, die een tijd lang op Boven-Digul gevangen hadden gezeten. De eerste geruchten over die activiteit doken op in Blitar, in het zuidoosten van Kediri. Zes weken later kwam een soortgelijk bericht uit Salatiga in het Semarangse, kort daarop één uit Malang. Al spoedig leek het crop, dat er een heel netwerk bestond. Men heeft toen een jonge politie-commissaris belast met een speciaal onderzoek. Toen was ik echter al weg uit Kediri en ik hoorde er nooit meer iets van tot, veertien jaar later, ik die commissaris op Bali ontmoette. Zijn verhaal was een echte 'eye-opener'. Het was inderdaad begonnen in Blitar. De patih aldaar had, zoals iedere inheemse bestuurder, zijn 'spionnen'; berichtgevers of informanten zouden wij tegenwoordig zeggen, lieden die tegen een meestal geringe betaling na het invallen der duisternis berichten komen brengen over gepleegde misdrijven of politieke konkelarijen. Eén van die spionnen van de patih

van Blitar verkeerde in ernstige geldnood en, omdat hij niets te berichten had, besloot hij de patih een opwindend verhaal te doen, dat niemand controleren kon. Dat was het verhaal van de misdadigersvereniging. Tot zijn blijde verrassing kreeg hij er een rijksdaalder voor, zeker het vijfvoud van wat hij gewoonlijk kreeg. Evenwel, de patih kwam er op terug en drong steeds weer aan op nieuwe berichten. Daar liep de spion al spoedig mee vast en in zijn nood schreef hij een briefje aan een neef in Salatiga, hem verzoekende met een soortgelijk bericht naar de wedono van zijn woonplaats te gaan. Van het een komt het ander en zo correspondeerden de el-kander opvolgende deelnemers aan het 'complot' een hele samen-zwering bij elkaar, die nooit bestaan had. Toen ik dit verhaal hoorde, heb ik mijzelf gelukkig geprezen dat ik mij altijd verre gehouden had van dit gedoe met belialsmannen, die voor een kwartje à een gulden bereid zijn jan en alleman te bespioneren.

Nu zijn dit mooie verhalen achteraf, maar in die tijd was ik niet meer dan een half-geïnformeerd toeschouwer, die nu eens met deze en dan weer met die meehobbelde. Zo ben ik ook wel meegeweest met de inspecteur van financiën op kascontrole bij een Chinese wijkmeester. Maar iets van een eigen taak had ik niet. Ambtelijk was het een kleurloos bestaan. Even kleurloos was de conduite die Blok in januari over mij uitbracht. Ik had op elke vraag (en de oude BB-conduite kent er wel dertig) voldoende. Zo nu en dan had ik heimwee. Het kwam altijd op als ik fietste langs de JMC-richting-wijzer (JMC, Java Motor Club, is het equivalent van de KNAC). Die richtingwijzer wees naar Kertosono en Kertosono was het naastbijzijnde station aan de lijn naar Soerabaja. Weg van Kediri.

Tussendoor dook ik op mijn manier weer in de wetenschap. Ik schreef een neuswijs artikel over Fischer's feilen in zijn gebruik van ethnologische terminologie in het *Koloniaal Tydschrift* (jrg.24,1935, p.143-152) waarmee ik mij een vermaning van De Josselin de Jong op de hals haalde. Ook vond ik het nodig mij te mengen in een discussie over dubbele zending in Zuid-Nieuw-Guinea, die was aangezwengeld in het Protestants Kerkblad. Dat dit nog eens ingrijpende gevolgen hebben zou, kon ik toen niet voorzien.

Ik was overigens niet de enige adspirant-controleur die het ambtelijk bestaan maar grauw vond. In Tulungagung zat sinds december 1934 mijn jaargenoot Job van Leur. Dr. J. C. van Leur was veruit de knapste van ons jaar en niet alleen van dat jaar. Zijn dissertatie over 'den ouden Aziatischen handel' betekende een omme-

keer in het historisch denken over Oost-Azië: voor het eerst niet meer Europa-centrisch maar Azië-centrisch. Reeds bij zijn aankomst in Leiden als eerstejaars toonde hij een kennis van Indische geschiedenis, die velen aan het einde van hun studie niet bereikt hebben. Dat was in een voordracht over het 18de eeuwse, nu totaal vergeten werk van de Abbé G.Th.Fr. Reynal, de zevendelige *Histoire philosophique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. Als student toonde hij zich ook diep geïnteresseerd in het contemporaine gebeuren in Indonesië. Maar als adspirant-controleur kreeg hij al heel spoedig onenigheid met zijn baas, de assistent-resident van Tulungagung. Hij wist van allerlei zaken veel meer dan deze en hield dat niet onder zich. De anonieme 'editor' van de Engelse uitgave van zijn voornaamste werken (*Indonesian Trade and Society*, The Hague/Bandung, Van Hoeve 1955) was dan ook slecht ingelicht toen hij op p. VI van zijn Foreword schreef, dat Jobs overplaatsing van daar naar de Algemene Secretarie in Buitenzorg een onderscheiding was voor deze jonge ambtenaar. De waarheid is, dat hij van Tulungagung gebust werd naar Soerabaja, waar ik hem in de tweede helft van 1935 bezocht. Het beviel hem daar slecht en ik maakte op uit het gesprek, dat Job zich bewust was dat hij zijn bazen ook slecht beviel. Men moest hem kwijt en zo kwam hij in Buitenzorg. Het was een 'blessing in disguise'. Daar in Buitenzorg had hij de gelegenheid de geschiedbeoefening binnen de kring van het Bataviaas Genootschap nieuw leven in te blazen. Hij leverde er ook zelf belangrijke bijdragen aan. Bij het uitbreken van de Pacific-oorlog werd Job als verbindingsofficier geplaatst aan boord van de kruiser Java. Hij kwam om bij de slag in de Java-zee, 33 jaar oud, vol leven, vol beloften voor de Nederlandse wetenschap. Jaren later sprak ik over hem met Bouman, de hoogleraar geschiedenis in Groningen. Deze was leraar geweest aan het gymnasium in Middelburg, de leraar wiens lessen Job hadden geïnspireerd tot de vlucht die zijn denken genomen had. Inderdaad, soms gebeurt het dat lessen inspireren.

Maar ik ben afgedwaald. Dat komt doordat het einde van onze Kediriëse tijd nabij was. Nog voor mei kwam er een telegram dat ik was overgeplaatst naar Pamekasan op Madura. Helemaal onverwacht kwam het niet, want een adspirant moet iets leren en daarom niet te lang op dezelfde plaats blijven. Toch schrokken we even op, want wij hadden veel vrienden in Kediri. Maar die schrik duurde maar even. Geassisteerd door een expediteur pakte mijn vrouw (het

was in Indië altijd weer de vrouw die dat deed) ons hebben en houden in. Het was, zei ze, een leerzame ervaring, met name op het moment dat een in een simpele krant verpakt strijkijzer tussen het glaswerk werd gelegd.

Nadat alles was ingepakt en afgevoerd (het zou met de trein naar Soerabaja en vandaar verder gaan) logeerden we de laatste nacht bij de resident. De Ionkers konden ons niet hebben, want zij waren al min of meer aan het inpakken voor het aanstaand verlof. Het verblijf in het residentshuis was wel een ervaring. Het lag en ligt daar prachtig, het front achter een breed grasveld gekeerd naar de Wilis, terwijl de achtertuin doorloopt tot de Brantas. Jaren later, in 1979, hebben wij beiden er nog één keer gelogeed. Resident (maar dat heette nu Pembantu Gubernur) was toen de geleerde en uiterst gastvrije Dr. Abdurrachman, een telg uit het vorstenhuis van Madura. Het huis had nog niets van zijn oude pracht verloren.

3 *Madura*

Het eiland Madura, waarin zich het Noordelijk Kalksteengebergte van Java voortzet, is een uitgewoond heuvelland. Sinds eeuwen is het een emigratiegebied; er wonen meer Madurezen in Oost-Java dan op het eiland zelf, waar in de dertiger jaren rond twee miljoen mensen een schamel bestaan vonden in landbouw, veeteelt en visserij. Buiten het gouvernements zoutbedrijf, dat op grote schaal zout won uit zeewater, waren er geen ondernemingen van enige betekenis. De export van het eiland bestond, behalve uit keukenzout, voornamelijk uit rundvlees, tabak en vis. Veel van die vis werd door de vissers rechtstreeks in Soerabaja afgezet.

De streng Islamitische bevolking stond bekend als openhartig en krijgshaftig. De Javaanse geschiedenis kent langdurige perioden waarin Madurese (hulp)troepen een rol spelen in de conflicten tussen de vorsten van Oost- en Midden Java. Ook het Nederlands-Indische gouvernement, een Compagniestraditie voortzettend, placht op Madura soldaten te werven. In 1935 had men op het eiland nog een paar Madurese compagnieën, bekend onder de naam van Barisan (Madura). Het was een wat archaisch aandoend legertje. Het hoofdkwartier was Pamekasan waar men midden op de dag altijd wel enkele van deze krijgslieden na volbrachte dagtaak huiswaarts kon zien keren: op blote voeten met de schoenen in de hand.

Een ander half archaisch, half modern instituut was de Madura

Stoomtram, die de verbinding vormde tussen Bangkalan in het Westen en Kalianget, de zouthaven, in het uiterste Oosten van het eiland. Dagelijks bonkte er een stoomtram oostwaarts langs Kamal, Sampang, Pamekasan en Sumenep, onderweg de tram van de vorige dag kruisend die nu westwaarts keerde. Zo'n rit van 200 km. duurde van ongeveer 's ochtends 6 tot 's avonds 6, een omstandigheid waaraan de tram de naam van ééndaagse ontleende. Zij heeft ook ons, onze bedienden en onze inboedel vervoerd van Kamal tot Pamekasan.

Pamekasan was, bij Kediri vergeleken, maar een kleine plaats. Het stadje lag op enige afstand van de kust in een kom, waardoor het er meestal broeierig heet was. Het huis dat wij er huren konden, bood daarvoor weinig compensatie. De ramen waren klein en de deuren laag, wat het bijkomend bezwaar had dat ik er herhaaldelijk mijn hoofd stootte. Maar het was voldoende ruim en had achter een lommerrijke tuin waar de sawu-bomen welig vrucht droegen. Moen en Nem vonden in de bijgebouwen een redelijk onderkomen waar zij zich, dank zij de beslotenheid van het erf, veilig konden voelen. Echt gerust voelden zij zich eerst nadat wij een selamatan georganiseerd hadden, een heilmaaltijd waarbij een godsdienstbeambte voorgaat in gebed en wij, zij en andere bedienden uit de buurt gezamenlijk aanzitten. De selamatan scheidt een band met de buurt.

De aankomst van ons meubilair veroorzaakte enige schrik. De locale baas van de Madura Stoomtram begeleidde het transport, dat bij ons voor de deur werd afgeleverd. Het is alles heel goed aangekomen, verzekerde hij, terwijl hij ons een mand met zes afgebroken poten overhandigde, waaronder drie of vier van het buffet. Toch had hij gelijk, want het bleef bij die poten. De rest, ook de inhoud van de kisten met glaswerk, was helemaal gaaf. Dat met die poten hebben we beter begrepen toen we later eens met enige aandacht gekkeken hadden naar de wijze waarop bij aankomst van het veer uit Soerabaja de meegekomen vracht in Kamal op de tram geladen wordt. Een zwaar stuk meubilair wordt door een stuk of acht koeles opgepakt, die er snel en handig mee van de boot rennen. Het is echter net iets te ver om in één ruk de tram te halen. De een merkt dat eerder dan de ander en laat zijn hoek van het vrachtje zakken op de straatstenen (het zijn er grote kasseien) terwijl de anderen nog doorlopen. Dat kost dan een paar poten. Het komt dus meer voor en men was daar in Pamekasan op ingesteld. Het bleek

dan ook niet moeilijk er een tukang (vakman) te vinden die het allemaal weer zo aan elkaar wist te prutsen, dat je er niet te veel van zag en het geheel weer in bruikbare staat kwam.

De Europese gemeenschap in Pamekasan was klein. Doordat we er maar kort gewoond hebben, zijn we er nooit goed in thuis geraakt. Het was trouwens ook moeilijk om erin te komen. De verhoudingen waren wat gespannen. De resident, de oudere broer van de Kedirise Van Hartingsveldt, was een wat moeilijk en nogal gemelijk man, die gekweld werd door reumatiek of iets dat daarop leek. Mijn directe chef, de assistent-resident, was ook niet gezond. Hij zat onder de medicijnen en was nerveus. Of dat kwam van de medicijnen of van de resident moet in het midden blijven. Maar een eigenaardige man was het zeker, want hij vertelde mij dat ik hem 's avonds rond zeven uur niet moest lastig vallen, want dat was het uur waarop hij zijn spionnen (denk aan het verhaal van de patih van Blitar!) op bezoek kreeg. Hij was, naar ik later begreep, niet de enige in Pamekasan die op deze wijze zijn bestuurlijke informatie opbouwde.

Overigens mag ik over deze assistent-resident niet eens klagen. Hij mocht een wat eigenaardige man zijn, maar hij gaf mij onmiddellijk een taak en geen kleine. Hij zou een maand na mijn aankomst weggaan en daarom moest ik mij inwerken in de lopende politie- en justitiezaken, die hier het leeuwendeel vormden van zijn ambtelijk bestaan. Ik moest dus optreden als landrechter en de politiezaken nagaan, welke de jaksa als openbaar aanklager moest voorbrengen bij de landraad. Het was een geheel nieuwe taak, die mij dwong mij te oriënteren zowel in het strafrecht als in het procesrecht. Ik werd geconfronteerd met een nieuwe wereld, meest van al met die van de misdaad, die in Madura welig tierde. Het werd mij al spoedig duidelijk, wat de krijgshaftigheid van de Madurezen betekende: een mate van wraakzuchtigheid als men elders niet vaak tegenkomt. Het ging niet alleen om manslag, een verschijnsel, aldus de assistent-resident, dat vooral gedurende de kentering ernstige proporties aannam doordat zelfs de Madurees temperatuurgevoelig is en dan prikkelbaar wordt. Daarnaast waren er ook zaken als het stiekum verminken en doden van andermans vee door het doorsnijden van de achilles-pezen of door toediening van vergif. Arsenicum was onder de naam warangan als rattegif in ruime mate op de pasar te koop.

Ik had het druk met dit alles, want ik poogde ondertussen ook

nog Madurees te leren. Veel is er niet van terecht gekomen, ook al omdat van rechtstreeks contact met de bevolking maar zelden sprake was. Ik bleef aan de buitenkant van hun leven. Natuurlijk heb ik met vermaak en belangstelling gekeken naar dat typisch Madurese schouwspel van garapan sapi, de stierenrennen waarbij twee stieren, elk een soort puntige slede met drijver trekkend, om het hardst lopen, opgesard zowel door de drijver als door de juichende (en weddende) toeschouwers. Maar als toeschouwer was ik weinig meer dan een toerist, zoals ik ook buitenstaander bleef van het religieus beleven dat zich elke nacht vlak achter onze tuin afspeelde. Daar was een langgar waar de leden van ik weet niet (oh schande, want dat had ik moeten weten) welke tarékat (broederschap) samenkwamen voor koranreciet en het luidruchtig zingen van de geloofsbelijdenis. Dat begon 's avonds om zes uur en duurde tot diep in de nacht. Maar ik had het toen met andere dingen te druk om te trachten contact te krijgen.

Ik kreeg het nog drukker toen mijn baas wegging en de komst van zijn opvolger uitbleef. Ik stond voor alles alleen, met dien verstande dat een of twee keer in de week de assistent-resident van Soemenep overkwam om als waarnemer de nodige beslissingen te nemen en mij leiding te geven. Ik had de man eerder meegemaakt als assistent-resident van Tulungagung en wist dat hij bekend stond onder de naam van Jan de Leugenaar. De naam was niet helemaal verdiend, want hij loog alleen als hij over zijn eigen heldendaden vertelde. Helaas deed hij weinig anders. Het zou allemaal vermakelijk zijn geweest, als ik in die situatie wat steun had gevonden bij de resident, maar die beperkte zich ertoe om, wanneer er naar zijn oordeel iets mis ging, mij op mijn donder te geven. Zo tobde ik door. Wel kwam er eindelijk een nieuwe assistent-resident, maar die had al moeilijkheden met de 'ouwe' (de resident) voor hij er was. Het deed mij niet veel meer, want ik was toen al ziek.

Het was een rare ziekte. Geen koorts, geen pijn, maar 's ochtends een hartslag van hooguit 40 in de minuut. De dokter, een Belg, schreef mij rust voor en niet roken. Hij had gehoord, dat ik nogal veel rookte en elke dag een thermosfles met koffie meenam naar kantoor en concludeerde daaruit, dat ik een ernstige nicotinevergiftiging had. Zodra het wat beter was met mijn hart, moest ik de bergen in. Het was allemaal wat zonderling, maar het advies de bergen in te gaan, lokte ons wel. Wij wisten een goede en goedkope pasanggrahan (gouvernements-logeershuis) op 1000 meter boven

Kediri. Het was een goed oord en de reis erheen bood gelegenheid, voor wij naar boven gingen, eerst nog even onze oude vriend Van Bijsterveld te raadplegen. Dat deden wij dus.

Het resultaat was verbluffend. Van Bijsterveld hoorde mijn verhaal aan, legde mij op de onderzoektafel en tastte mijn buik af. Toen zei hij grimmig: 'Heeft die dokter dat niet gevoeld?' Ik vroeg hem wat hij had moeten voelen. Het antwoord loog er niet om: 'Dat jij een milt hebt als een steen'. Vijf minuten later boog hij zich over een uitstrijkje van mijn bloed en grijnsde: 'Het krioelt van de malaria tropica'. Van naar boven gaan was geen sprake meer. 'Jongen, dat zou je dood zijn. Jij blijft rustig logeren.. Ik vind het gezellig en jij krijgt van mij kinine en nog wat dat je er van duizelt. En in vijf dagen is je hart normaal'. Het was normaal in twee dagen, maar toen gebeurde er iets ergs. Mijn vrouw was in de derde maand van haar eerste zwangerschap. Zij begon te vloeien en moest gecuretteerd worden. Het gebeurde goed maar zonder verdoving. Het was een afschuwelijke klap. Na een dag of tien in Kediri gingen we als twee getuchtigde mensen naar boven, naar de pasangrahan Besuki (niet te verwarren met de residentie van die naam!).

Besuki was een oase van rust en koelte, een bevrijdende stilte met een wijd uitzicht over de vlakke beneden. Nog altijd, wanneer ik daaraan terugdenk, verbaas ik mij over het regenererend vermogen van de natuur op jonge mensen, die bereid zijn haar stilte in te ademen. Wij kwamen tot rust. Na een dag of tien hebben wij zelfs kans gezien langs een bospad naar een dikke 2000 meter hoogte te wandelen, waar op een bijtop van de Wilis, midden op een kleine grasvlakte, een paar godenbeelden staan met sporen van kleine offergaven erbij.

Na veertien dagen verblijf zijn we teruggekeerd, natuurlijk weer via onze Kedirise vrienden, in de eerste plaats Van Bijsterveld. Hij mocht in sommige opzichten barbaars ouderwets zijn, wij hadden en hebben hem veel te danken. Hij was een goed arts en een goed vriend. Bij het weggaan zei hij mij: 'Als je later eens pijn rechts onder in je buik krijgt, houd dan rekening met de mogelijkheid dat je een blinde darm hebt. Ik heb daar niet over gepraat omdat het niet aan de orde was, maar ik voelde daar wat weerstand'. Ik heb die tip later gezegend. Er is meer menselijke goedheid in de wereld dan de meeste mensen beseffen.

Wij keerden terug naar Pamekasan. Hoe wij het er bij terugkeer

vonden, weet ik niet meer. Wij hadden er geen echte banden. De enigen die ik mij in vriendschap herinner zijn de controleur van de pandhuisdienst en zijn vrouw, Van Stuijvenberg. Maar het duurde daar niet lang meer. Opnieuw werd ik overgeplaatst. Of het vanwege de routine of vanwege de gezondheid was, weet ik niet. Maar wij gingen zonder droefheid.

1 Jember

Begin november werden wij overgeplaatst naar Jember. Het transport van het meubilair kostte deze keer maar twee poten. Ook in ander opzicht was het een verademing: voor het eerst helemaal normale verhoudingen en helemaal normale mensen in een boeiende samenleving waarin de ondernemingslandbouw, ondanks de crisis, nog krachtig functioneerde. Het waren in hoofdzaak tabak, koffie en rubber, maar ook de suikerfabriek Djatiroto in het zuidwesten van het regentschap draaide er nog. Men had er van alles, een grote sisal (agave)-onderneming en, tegen het Banyuwangi'se aan, een kolonisatie van in hoofdzaak Indo-Europese kleinlandbouwers. In het stadje zetelde een klein landbouw-proefstation met drie botanici, en een ondernemingsziekenhuis met twee artsen, Bobbie Maas en zijn vrouw. Zelfs een tandarts en een heuse apotheker ontbraken er niet.

We werden er hartelijk ontvangen door de assistent-resident Fikenscher en diens vrouw, beiden meelevende mensen met een praktische kijk op de dingen. Zij zorgden voor een goede sfeer, die ook in de dienst doorwerkte. Verschillen van opinie of inzicht bleven er in de zakelijke sfeer. Ik kreeg er al spoedig een eigen taak, los van die van de controleur Goedhart, die in alle dingen een goed collega bleek, aan wie ik even goede herinneringen heb als aan Veenenbos, die volgens de Regerings Almanak in die dagen ook in Jember zat als controleur, maar ten rechte – althans volgens het beeld dat ik ervan heb bewaard – in Bondowoso was geplaatst. Ik heb al eens eerder gemerkt dat de Almanak geenszins onfeilbaar is. Het doet er overigens niet toe. Belangrijk is slechts, dat wij allen in Jember met plezier werkten onder een baas in wie we vertrouwen hadden.

Dat wil niet zeggen, dat Fikenscher een hoogvlieger was. Hij was alleen maar het type van een goed bestuurder, een man met rust en wijsheid. Die wijsheid heb ik leren waarderen toen ik vanuit Pamukasan nog een schop nakreeg. Dat ging weer via de conductestaat. In januari moest de staat worden ingevuld. Aangezien ik

nog te kort in Jember was om daar te worden beoordeeld, moest het stuk naar Pamekasan. Daar kon het natuurlijk ook niet, want ik had er in de kleine zes maanden, dat ik er geplaatst was, niet minder dan drie bazen versleten. Het stuk kwam dan ook terug met de mededeling dat het deze keer allemaal niet mogelijk was. Op de voorpagina van het eigenlijke document stond een aantekening van de resident: 'Hoewel ik hem onvoldoende beoordelen kan, vond ik hem nogal eigenwijs'. Ofschoon er een potlood-aantekening naast stond, luidende 'dan is hij niet de enige op Madoera', was ik echt boos. Ook wel terecht; het is een ongeschreven wet dat men van iemand, die men onvoldoende beoordelen kan, niets ongunstigs mag zeggen. Ik wilde dus tekenen onder protest.

Misschien verbaast het de lezers van dit verhaal, dat ik die conduite te zien kreeg. Welnu, dat was verplicht. De beoordeelde moest er kennis van genomen hebben voor het stuk verder ging naar, uiteindelijk, Personeelszaken van het Departement van Binnenlands Bestuur. Het is een regel van fatsoenlijk personeelsbeleid. Wie meent dat hij tekort is gedaan, kan protesteren. Dan komt er een commissie en een onderzoek. Dat wilde ik dus doen. Maar Fikenschers lachte me uit. 'Dat moet je nooit doen', zei hij. 'In de eerste plaats heb je, dank zij die potloodaantekening, geen enkele reden om te protesteren, want die aantekening is van de gouverneur. Ze hebben op het gouverneurskantoor alleen vergeten die uit te stiefen. En ook afgescheiden daarvan, moet je het toch niet doen. Daar is nog nooit iemand wijzer van geworden, zeker niet in jouw geval. Er komt dan een commissie en het eerste wat die commissie doen moet, is de resident vragen zijn oordeel te motiveren. Welnu, dat doet hij dan en daarmee ben je van de regen in de drup. Niemand is zo schoon, dat er niet een vlekje op hem valt aan te wijzen. Het is vragen om trammelant'.

Ik heb zijn advies gevolgd en de conduite getroost voor gezien getekend. Ik ben sedert nooit meer met een conduite geconfronteerd, die mij aanleiding kon geven tot protest, maar jaren later kreeg ik te maken met een geval, dat maar al te zeer de juistheid van Fikenschers visie bevestigde. Dat was op Lombok, waar mij een controleur werd toegevoegd, die door een miserabele conduite op zijn vorige standplaats, ergens in Celebes, zijn benoeming tot controleur 1ste klas gemist had. Hij had geprotesteerd met het te voorziene gevolg; er werden nog zoveel extra misselijke kwaliteiten van de man naar voren gebracht door zijn beoordelaar, dat de commissie, of-

schoon ze de beoordelaar wantrouwde, er net geen vinger tussen kon krijgen. Alleen kreeg hij toen door overplaatsing een kans om zich alsnog waar te maken. Wat ook gelukt is. Er is vaak smalend gesproken over het Indische personeelsbeleid. Er is veel aangedikt, doordat alle jonge ambtenaren hun ergernissen (en die heeft men overal ter wereld) plegen uit te meten in hun brieven naar huis. Dat lucht op. Maar thuis wekken die brieven de indruk dat het in Indië bar en boos toegaat. Op de keper bezien viel dat nogal eens mee. Ik heb in ieder geval in Holland nooit iets vernomen van de wijsheid die, volgens zeggen, de Raad van Indië bij gewichtige benoemingen ten toon spreidde. Wanneer men daar niet gerust was op de geschiktheid van een bestuursambtenaar om tot hoofd van gewestelijk bestuur (resident) te worden benoemd, vroeg men de directeur van Binnenlands Bestuur om ook de conduites over te leggen, die door deze ambtenaar zelf over anderen waren uitgebracht. Dat werkte feilloos.

Ik heb in het oude Indie wel meer wijze mannen ontmoet. Een der opmerkelijksten onder hen was Fikenschers opvolger, Mr. H.J. Hartevelt. In tegenstelling tot de eerste, die in het voorjaar van 1936 met verlof ging, was Herman Hartevelt wel een hoogvlieger. Hij is maar een jaar in Jember geweest. Toen werd hij regeringsgemachtigde voor algemene zaken in de Volksraad, daarna resident van Pekalongan en tenslotte gouverneur van Oost-Java. Hij stierf in gevangenschap, diep betreurd door allen die met hem te maken gehad hebben. Beter dan de meesten van zijn tijdgenoten verstond hij de politieke tekenen van de tijd en de betekenis van de nationale beweging. Hij had bovendien niet alleen politiek verstand, maar ook politieke vaardigheid. Ik heb daar een staaltje van gezien in zijn omgang met onze resident van Besuki, wiens beleid meer door angst dan door verstand bestuurd werd. Het geval wilde, dat 's mans aandacht viel op de driemaandelijkse statistiek van de criminaliteit. Daaruit bleek, dat in het Jemberse (en misschien ook elders, maar dat weet ik niet) vele misdrijfzaken, in hoofdzaak diefstallen, onopgehelderd bleven. Dit inspireerde hem tot een brandbrief, gericht tot de regent en de assistent-resident. Daar moest verbetering in komen. Een week daarna was er de maandelijkse regentschapsconferentie, die de resident zelden verzuimde bij te wonen. Hij placht dan tussen 11 en 12 te arriveren en het gezelschap tot ruim na tweeën bezig te houden. Hartevelt hield zich

overtuigd, dat de man het onderwerp ter sprake zou brengen en voorzag misère.

De conferentie begon als altijd om ongeveer negen uur en reeds om half tien nam Hartevelt het woord. 'Het is uiterst eenvoudig voor U, heren', zei hij tot de districts- en onderdistrictshoofden, 'om het percentage van opgehelderde misdrijven omhoog te krijgen. Als U uw desahoofden wat streng aankijkt, rapporteren die alleen maar zaken, die al opgehelderd zijn of waarin ze opheldering met reden verwachten kunnen. Dan is het net alsof bij meer opheldering van zaken, de criminaliteit omlaag gaat. Bij zulk een schijnvertoning is niemand gebaat'. Na wat heen en weer praten werd afgesproken, daar maar een afzonderlijke bijeenkomst aan te wijden, die een week later gehouden zou worden. Toen om half twaalf de resident verscheen kreeg deze van Hartevelt te horen, dat men het verontrustend verschijnsel van onvoldoende opheldering, door de resident zo terecht signaleerd, hier al ampel besproken had en daarbij had bevonden, dat het zo veel facetten had, dat die noodzakelijk op een speciaal aan dat onderwerp gewijde, afzonderlijke bijeenkomst moesten worden bekeken. Hij mat dit breed uit en de resident kon alleen maar tevreden knikken. De conferentie volgde inderdaad een week later. Binnen een uur was het van tevoren te verwachten resultaat bereikt: het inzicht dat men geen ijzer met handen kan breken en dat er niet anders opzat dan te blijven doen wat men altijd gedaan had: de aangiften trouw registreren en accepteren dat het percentage opheldering laag bleef. Het maken van de notulen was mij toevertrouwd. Drie dagen later bracht ik ze aan Hartevelt. 'Notulen? Waarvan?' vroeg hij, kennelijk het gehele geval vergeten. Toen ik hem had verteld waarover het ging, vroeg hij niet ze in te zien maar zei alleen: 'Geef dat maar aan de commies'. 'Moet dat dan niet naar de resident?' vroeg ik hem. Hij lachte even. 'Dat wacht wel op de tweede herinnering'. Ik heb toen even diep adem gehaald.

Er viel veel te leren van de Hartevelts. Zijn vrouw Roosje had een geweldige energie en deed veel sociaal werk, waarin ook mijn vrouw betrokken werd. Die werd in Jember akela van de welpen. Daarnaast ben ik door hun toedoen toen ook geabonneerd geraakt op *Het Nieuwe Leven*, het orgaan van de Vrije Gemeente in Holland, mijn eerste persoonlijke aanraking met radicaal vrijzinnig denken. Dat bracht uiteraard geen verandering in onze verhouding tot de Protestantse Kerk, want daar bleven wij in Jember nauw bij be-

trokken dank zij weer andere vrienden. Het betekende alleen maar dat Christendom langzaam ophield een van andere opvattingen geïsoleerde zaak te zijn, deel werd van een bredere stroom van geestelijk leven waaraan we geconfronteerd werden door de sociale omgang, die we daar in ruime mate genoten hebben.

Genoten is hier het woord. We hadden het in allerlei opzichten goed in Jember. We hadden er een heerlijk huis even buiten de kota, met achter de bijgebouwen een ruime tuin met een platje aan de rand van het dal van de Bedadung, de kleine rivier die daar beneden stroomde. Daar genoten we 's ochtends de koffie en 's middags de thee, kijkend naar de rivier of, ver over het wijde land, naar de Raung, de meer dan 3000 m. hoge vulkaan op de grens met Banyuwangi. Op een heldere dag kon bij zonsondergang de top rood oplichten van het 'Alpenglühén'. Vrij spoedig hadden we ook een auto, een nog in goede staat verkerende Essex van 1926, die ik voor / 350,- kopen kon. Het apparaat was natuurlijk in de eerste plaats bestemd voor mijn werk, maar we konden nu ook particulier beter uit de voeten: 's zaterdagsavonds naar de societeit waar eerst een film werd gedraaid en dan gedanst; 's zondagochtends naar de kerk of/en het zwembad en later op de ochtend naar kennissen buiten de stad, waar we dan bleven eten; en door de week menige namiddag of avond naar vrienden in de stad. Onze stijl van leven was nu helemaal aangepast. Wij namen ook dansles.

Tot de vrienden behoorden naast de familie Maas (de dokter), Vermeulen (de notaris) en Jules Birnie, (een der jongere leden van de Birnie-clan, waarover straks meer) vooral de familie Loggers. Hij was een oud planter, die een leidende functie bekleedde in de Birnie-administratie. Zijn vrouw en hij waren beiden kerkelijk en sociaal sterk meelevende mensen, van wie we ook later veel vriendschap hebben ondervonden. In de oorlog was hun huis de toevlucht voor mijn vrouw, terwijl de kliniek van Maas de plaats was waar onze Anneke geboren werd. Tot de kennissen buiten behoorden, behalve de gastvrije Umlands (hij was hoofdadministrateur van de tabaksmaatschappij Sukowono), ook de Mulders op de koffie-onderneming Malang Sari in het Banyuwangise. Daar hebben we eens enige dagen gelogeed en er geleerd hoe koffie werkelijk geplant moet worden: wel wieden van gras en kwalijke opslag, maar al de rest laten staan zodat zich een bodembedekking vormt van onschadelijke onkruiden, die erosie voorkomt en de bodem verrijkt. Mulder was een broer van onze vriendin Cor Mulder, die als arts in

haar vaders praktijk in Den Haag als huisdokter optrad bij mijn schoonouders. Zo was het contact tot stand gekomen met deze in grote eenzaamheid levende lieden. Malangsari was overal ver vandaan. Hun kinderen, twee jongens van een jaar of 8 en 10, kregen op de onderneming school van hun moeder. Haar lesmateriaal kreeg zij uit Nederland van een speciaal voor zulke verre van zeldzame gevallen in het leven geroepen stichting. Men kan zich dit leven, ver in de bergen, nu niet meer denken zonder zich onmiddellijk af te vragen of zij daar geen geweldig veiligheidsrisico liepen. Welnu, wel van slangen en een enkele panter, maar niet van mensen. Het was er volkomen veilig in die jaren.

Dank zij die omgang met planters leerden we de (legendarische!) geschiedenis van het plantersbestaan in dit gebied een beetje kennen, een geschiedenis die terugging tot de zeventiger jaren van de vorige eeuw. Toen was de eerste Birnie hier met tabak planten begonnen. Later waren anderen hem gevolgd en werden er ook koffie- en rubberondernemingen gesticht. De grootste van allen bleef echter Birnie. De Birnies (het was een uitgebreide familie, die haar hoofdkwartier had in Deventer, waar niet bij toeval de Middelbare Koloniale Landbouwschool voor de opleiding van planters in Indië terecht is gekomen) hadden er tenminste drie maatschappijen in handen: de tabakmaatschappij Oud-Djember, die familiebezit was; David Birnie's Administratie Kantoor dat eigen en ander koffie- en rubberondernemingen beheerde; en de Panaroekan Maatschappij die de afvoer van de producten vanuit Situbondo verzorgde. Dat betekende een gevestigde machtspositie. De man die haar geconsolideerd had, was de oude David Birnie geweest, die enkele jaren tevoren overleden was. Reeds bij leven was hij een legende. In zijn latere jaren was hij lid van de Volksraad, waar hij nimmer afliet te waarschuwen dat de zeven vette jaren die men toen beleefde, door zeven magere gevolgd zouden worden. Het gevolg is geweest, dat bij het uitbreken van de crisis binnen het Birnie-concern weinig of geen ontslagen vielen. Men had hier door de jaren heen volhard in Schotse zuinigheid. Maar het was ook zo, dat als in die jaren de oude David zich weer eens in Jember zien liet, de employés hun auto's thuis lieten en weer in een bendy (karretje met een paard ervoor) naar de tabaksvelden reden. Daarnaevens had de oude David ook een geheimzinnig gezag bij de bevolking, met welke hij trouwens op alleen ingewijden bekende wijzen vermaagschapt was. Die tijd was nu voorbij. Het roer lag nu in de handen

van zijn zoon George en vooral in die van Folkertsma, de weduwnaar van Davids dochter. Vóór zijn trouwen was hij rechter geweest en die allure had hij behouden: afgemeten, streng en rechtshapen. Hij schiep afstand. Maar hij had ook hart. Toen eind 1942 mijn vrouw naar Malang moest om daar geïnterneerd te worden, kwam hij haar zelf een paar briefjes van honderd brengen vanwege het werk, dat zij als lerares voor de kinderen in Jember gedaan had. Hij heeft de oorlog nauwlijks overleefd. Van de zeven mannelijke leden van de Birnie-clan in Jember is er maar één de dood in of vlak na de oorlog ontkomen.

De positie van het Birnie-concern was in het verleden niet onaangevochten gebleven. Daar was een tabaksoorlog mee gepaard gegaan, die zich afspeelde aan het einde der vorige en het begin van deze eeuw. Er was namelijk naast Soekowono, waarmee de verhoudingen goed waren, nog een andere concurrerende tabaksmaatschappij, de Besoeki Tabak Maatschappij (BTM) van de familie Van Leeuwen Boomkamp. En daarmee was het oorlog, een oorlog zo fel, dat de sociëteit in Jember (die door de Birnies gebouwd was) tot en met de Eerste Wereldoorlog voor employés van de BTM gesloten bleef. Er was zelfs een tijd dat de employés van beide maatschappijen in hun bendy een geweer hadden liggen, waarmee ze bij een ontmoeting op elkander schoten. Ik moet erbij zeggen, dat ik nooit gehoord heb dat ze elkander raakten. De inzet van de strijd was de opkoop van de tabak.

Het planten van tabak geschiedde door de bevolking op haar eigen sawahs, waarbij de onderneming het plantmateriaal (bibit) verstreekte en toezicht hield op de verzorging van het gewas. Om van de medewerking van de eigenaars van de grond verzekerd te zijn, werden de te beplanten sawahs door de maatschappij ingehuurd voor de duur van een maand of acht. Voor de eigenaar, tevens beplanter van de sawah, was daaraan de verplichting verbonden dat hij de te oogsten tabaksbladeren tegen een afgesproken prijs zou afleveren aan de naastbijzijnde droogschuur van de maatschappij. Daar werd het blad opgehangen en boven kleine vuurtjes gedroogd om vervolgens overgebracht te worden naar een afpakschuur, waar het product eerst gefermenteerd en vervolgens in balen afgepakt werd.

Zo lang de boer zich aan de afspraak hield en zijn tabak afleverde aan een droogschuur van Birnie, ging alles goed. Maar het was veel voordeliger voor de boer zijn tabak te slijten aan een droogschuur

van de BTM, waar hij een beduidend hogere prijs voor zijn blad kreeg. Dat kon de BTM gemakkelijk doen, want die had 's mans grond niet gehuurd en hem ook geen bibit verstrekt. Voor zover deze contractbreuk een strafbaar feit voorstelde, was het moeilijk het te achterhalen en nog moeilijker het te bewijzen. Zelfs de uit particuliere fondsen bekostigde tabaks-politie, die toezicht op deze zaken houden moest, was maar een lapmiddel. Een hoogtepunt in het conflict werd bereikt rond 1905. Toen verzezen er in een gebied, waar alleen Oud-Djember sawahs in huur had, een afpakschuur met drie droogschuren, alle van de BTM. De oude David ging naar de resident. 'U begrijpt wel wiens tabak daar te hangen komt', zei hij. Nu, daar had de resident ook geen twijfels over en hij gaf hem de raad er met honderd koelies heen te gaan en de hele zaak af te breken. 'Daar komt moord en doodslag van', waarschuwde David. 'Helemaal niet', antwoordde de resident. 'Ik kom er bij staan en breng politie mee'. Aldus geschiedde. Er kwam natuurlijk een enorme rel van. Koning, de administrateur van de BTM, schreef een gloeiend stuk in het *Soerabajaasch Handelsblad* en schakelde de justitie in. Het werd een triomf voor Koning. David Birnie kreeg vijf dagen hechtenis en de resident een ontevredenheidsbetuiging. Konings plezier duurde echter niet lang. Aangemoedigd door zijn succes diende hij nu ook een civiele vordering in tot schadevergoeding. Die kreeg hij uiteraard toegewezen, maar tot zijn onthutsing tot een bedrag van slechts één gulden.

Maar Koning, die een groot goochelaar met geld was (volgens de legende heeft hij eens op één dag twee miljoen verdiend aan bemiddeling in de verkoop van de rijke Pamanoekan- en Tjiasem landen (West-Java) aan een Engelse firma) had nog andere streken op zijn kompas. De BTM had haar schuren hoog verzekerd en als het slecht ging met de tabaksprijs was het de moeite waard, er een aantal in brand te laten vliegen. Dat was op zichzelf niet moeilijk, maar het zou in de gaten lopen als alleen BTM-schuren in de brand gingen, en dus zorgde hij ervoor dat bij zulk een gelegenheid ook een ruim aantal schuren van Birnie de fik in raakten. Dat gaf een dubbel voordeel, want Birnie had veel te veel schuren om van verzekering voordeel te kunnen hebben. Hij hield dat in eigen beheer, wat veel goedkoper was, zolang er geen speciale brandstichters op weg waren. Het was intussen een nare zaak, want hoewel ieder wist wat er aan de hand was, kon niemand de schuld van Koning bewijzen. Hij hield er alleen de naam Brand Koning aan over.

Het uur der wrake sloeg in 1916 of 1917. In die oorlogsjaren mocht er uit Nederlands-Indië geen rubber worden uitgevoerd. De geallieerden hadden rubber bestemd voor Nederland tot contra-bandeverklaard. Tabak echter mocht wel worden uitgevoerd. En zo geviel het, dat de BTM vanuit Situbondo een grote partij tabak afscheepte onder het toezien van een employé van Birnie's Panaroekan Maatschappij. De pakken werden opgetakeld en aan boord gezet. Toen viel er een pak tabak uit de sling en deed iets wat een pak tabak anders nooit doet: het sprong op. Men ging eens kijken. Alle pakken bleken met rubber gevuld. Het eind was, dat de partij in beslag werd genomen en Koning het land uitgezet.

Nog één keer is Brand Koning in het nieuws geweest. Dat was toen kort na de Eerste Wereldoorlog de eigenaar van het kasteel Nijenrode bij Breukelen in financiële moeilijkheden verkeerde. Hij huurde Brand Koning om zijn schilderijen in brand te steken, die hoog verzekerd waren. Het kwam uit en beiden gingen de gevangenis in. De notaris te Jember wist mij te vertellen, dat volgens zeggen Brand Koning enige jaren later te Brussel was overleden als rapjes-koetsier.

Dit alles was geschiedenis toen wij in Jember kwamen. Dat wil niet zeggen, dat er nu volkomen vrede heerste. Met de BTM bleef er iets mis, maar dat lag nu in een heel andere hoek. De baas in Nederland was Van Leeuwen Boomkamp, wiens familie een der belangrijkste aandeelhouders was. En Van Leeuwen Boomkamp was NSB-er, met als gevolg dat het grootste deel van het Indische personeel ook van die richting was, met voorop de hoofdadministrateur Brinkman. Dat gaf toen in Indië nog weinig aanstoot, maar respect had men er ook niet voor. Dat kwam tot uiting in het plezier waarmee men het optreden van Co Treur verder vertelde. Co, de broer van Jan Treur, toen gouverneur van Solo, had een hoge wat geaffecteerde kraaistem, die ver doorklonk in de zaal van de sociëteit. Net terug van verlof was hij de eerste de beste keer afgedaald naar de soos, waar hij tussen een groep BTM-ers neerplofte. 'Nu heb ik in Holland toch zo iets geks gezien! Moet je je voorstellen, een hele troep grote kerels in zwarte hemden en met spanbroeken aan, die dan in een ruk in de houding vliegen, een arm uitsteken en houzee blaffen. Géén gezicht! Helemaal gek!' Het werd doodstil rond Co die, toen niemand iets zei, met innig behagen een volgend verhaal begon.

Het is mij niet bekend of de geschiedenis van het huis Birnie in

de Oosthoek ooit goed beschreven is. Het zou de moeite waard zijn zich er eens in te verdiepen en dan niet alleen te putten uit de papieren hier, maar ook onderzoek te doen naar wat er in die streken nog leeft aan volksverhalen uit die periode, die aan de inheemse maatschappij bepaald niet voorbij gegaan is. Men zou dan tegelijk eens moeten neuzen in de geschiedenis van zulke Oosthoek-voortrekkers als Teun Ottolander en in de papieren van enkele families uit Deventer, die daar ook een rol hebben gespeeld zoals de Westenenks en de Baas Beckings. De eerste heeft o.m. een groot gouverneur van Sumatra's Westkust voortgebracht, de auteur van *Waar Mens en Tyger Buren zijn*, de andere een groot botanicus, allebei mensen van formaat.

Ik zelf heb met het leven der bevolking in het Jemberse weinig direct contact gehad. Natuurlijk heb ik wel met smaak gekeken naar de jaarlijkse stierengevechten op de aloon-aloon in Jember, maar erg opwindend was dat niet zolang je niet zelf mee wedde met de duizenden toeschouwers langs de rand. De ontmoetingen tussen de met erotische taal opgehitste stieren waren meestal nogal tam. Ze duwden wat met de koppen tegen elkaar aan tot er één wegliep, en dan was de beurt aan het volgende stel. De Madoerese stierenrennen waren meer spectaculair dan dit geduw.

Mijn taak in Jember lag voor een belangrijk deel in een andere sfeer. Ik was er secretaris van het werklozen comité voor Europeanen, merendeels wat zielige Indo-Europeanen die in de kampong waren weggedoken. Voor inlanders bestond geen steunregeling. Voor hen was die zorg aan de desa overgelaten! Dat kon voor Indo-Europeanen uiteraard niet en vandaar deze overigens schriële zorg. Ook had ik te maken met de klein-landbouw kolonisatie van Indo-Europeanen in o.a. Garahan, het Oosten van het regentschap. Het waren kleine boerderijtjes van maximaal 10 ha., waar men alleen maar een vrij armelijk bestaan kon voeren. Er was er maar één, die er iets meer probeerde dan puur in leven blijven en dat was een Duitser, Lange gebeten. Hij was als uitgewezen planter uit het voormalige Duits Nieuw-Guinea na de Eerste Wereldoorlog naar Java gekomen en teelde hier luffa, een merkwaardig produkt, dat in de industrie gebruikt werd voor filters. Het komt van een kalebasachtige vrucht, waarvan men het vruchtvlees vergaan laat. Dan blijft een stevig netwerk van vaatbundels over, dat als spons of filter dienst kan doen. Lange was een rasplanter, die over de halve wereld correspondentie voerde om zijn produkt te verbeteren.

Het was maar een kleine aanplant en geld had hij nauwelijks. Doch het ging gestadig vooruit. Toen in 1940 de oorlog uitbrak moet hij zo ver geweest zijn, dat hij er net een redelijk bestaan uit had. Toen is hij natuurlijk opgepakt en afgevoerd. Het einde van twintig jaar verbeten toewijding aan een taak; tegelijk zijn tweede schipbreuk in de tropen, maar deze keer voorgoed. Ik heb nog wel eens aan hem gedacht, want hij had mij een grote dienst bewezen. Toen hij hoorde, dat ik naar Merauke zou gaan, drong hij erop aan dat ik zijn veldbed lenen zou, een ouderwets Pruisisch officiers-veldbed. Het was inderdaad een voortreffelijk veldbed. Het was wel wat zwaar, maar ik hoefde het evenmin zelf te dragen als een Pruisisch officier. Ik heb het hem later eerlijk teruggegeven, maar ik moet bekennen dat het mij wel enige moeite kostte er afscheid van te nemen.

We waren inmiddels helemaal ingeburgerd in Jember. Ik ben er zelfs toen Vermeulen, de notaris, met vakantie was, waarnemend notaris geweest. We waren overal bij en deden aan alles mee. Ook aan de vrijwillige brandweer. Ik herinner me een oranjebal, dat verlaat begon omdat de jongere garde (dus ook ik) was weggeroepen voor een brand in de autohandel in Jember. We hebben daar met zijn allen in dinner-jacket staan blussen. In die situatie kwam het bericht van mijn benoeming tot controleur met gelijktijdige overplaatsing naar Merauke als een klap. Mijn vrouw zag er terecht als een berg tegenop. Zelf voelde ik er op dat moment ook niets voor. Ik voelde mij echt lekker thuis in Java. Maar het bleek al spoedig dat er niets aan te doen viel. De resident van de Molukken had uitdrukkelijk om mij gevraagd. Veel later pas heb ik gehoord hoe het zat. De resident, Dr. B.J. Haga, wist van mijn dissertatie en zou mij wel in Merauke geplaatst willen zien, ware het niet dat hij vermoedde dat ik wel rooms zou zijn. Een Dr. J. van Baal S.J. was in die dagen vertegenwoordiger van de R.K. Missiën in Batavia. Alles ging goed tot hij erover sprak met J.F. Dee, de assistent-resident van Tual, een zeer kerks man. Die maakte hem attent op het stukje in het Protestants Kerkblad, waarover ik op p. 72 schreef. Mijn lot was bezegeld. Ik moest naar Merauke. Ook een beroep op wankele gezondheid was niet mogelijk. Bobbie Maas, die een paar maanden tevoren mijn chronisch ontstoken blindedarm had weggehaald, keek mij grijnzend aan terwijl wij bij hem ten afscheid aan tafel zaten: 'Jongen, als ik jou zie ben ik trots op mijn vuk. Zo ellendig als jij was toen je hier kwam, zo goed ben je nu'.

Voor we gingen hebben we nog een korte vakantie genoten. We reden per auto langs de Zuid-Semeroe-weg, een der mooiste wegen van Java, naar Malang, waar we bij Ds. Jonkhof logeerden. We gingen ook nog even naar Kediri en toen via de noordkust terug, waar we in Probolinggo de Ionkers bezochten. Toen kwam het afscheid. Weg auto niet alleen, maar ook weg hond. Honden mogen in Nieuw-Guinea niet ingevoerd worden, aangezien daar geen hondsdolheid voorkomt. Een wijze maatregel, maar ze dwingt je wel nog meer van jezelf achter te laten dan je toch al moet. Maar het was niet anders. Wij vertrokken per trein naar Soerabaja om vandaar per boot verder te reizen. Onze inboedel ging met dezelfde boot.

Het einde van de leertijd? Formeel niet. Aangezien ik geen buitengewesten-ervaring had diende ik wel even ingewerkt te worden door mijn voorganger, die begin januari 1937 met verlof zou gaan. Ik werd dus tot die tijd (het was inmiddels september 1936) als controleur belast met de functies van adspirant-controleur. Dat was mij telegrafisch te kennen gegeven. Ik was inmiddels wijs genoeg geworden om die maatregel te verwelkomen. Ik had de weg in het ambtelijk verkeer genoegzaam leren kennen om die niet meer kwijt te raken. Leren doet men (als het goed is tenminste) zijn leven lang. Maar de leertijd waarin men op gezag van anderen zijn weg gaat, was wel afgelopen.

Kennismaking met Nieuw-Guinea

1 Molukkenvaart

In Soerabaja meldde ik mij af bij de sinds kort opgetreden opvolger van Kuneman, de gouverneur Ch.O. van der Plas. Intussen deed mijn vrouw boodschappen in de stad want enige extra bevoorradung was wel nodig. Van de winkels in Merauke viel niet al te veel te verwachten. Ook maakten we van de gelegenheid gebruik om een bezoek te brengen aan de familie Wiechers. Ir. Izak Wiechers, een oudere broer van mijn vriend Bobbie, zat toen bij havenwerken in Soerabaja. Zijn vrouw Jo was ons zeer behulpzaam met informatie over de rijke winkelmogelijkheden in Soerabaja en bood aan om, wanneer dat eens nodig mocht blijken, voor ons spullen te kopen, die elders niet te krijgen waren. Wij hebben daar gelukkig maar zelden een beroep op behoeven te doen. Groter winst was de vriendschapsband die hier begon en in later jaren zeer versterkt zou worden. Amusant is het nu, bijna vijftig jaar later, de brieven van Mevrouw Wiechers nog aan hun stijl en uitdrukkingswijze te herkennen als typisch de hare, als brieven die ook gisteren geschreven hadden kunnen zijn.

Het zal zo iets van de 16de september geweest zijn dat wij ons inschreepten op de *Ophir*, een der modernste schepen van de KPM. Het had een voortreffelijke passagiers-accomodatie. Wij voelden ons er nog geheel in de beschaving. Dat klopt ook wel, want het schip voer op de sneldienst van Belawan via Singapore, Priok en Soerabaja naar Makassar. Wij kregen bij de maaltijd een plaats aan de tafel van de eerste stuurman. De gezagvoerder had een pure hertentafel, een vast gebruik op dit schip omdat, zo verklaarde de stuurman, de verhalen van onze kapitein overwegend van erotisch-humoristische aard waren. Zo arriveerden wij keurig en welgemoed op de 19de september om 8.00 uur v.m. in Makassar, dat ons brutaal meeviel. Van Loggers hadden we een introductie meegekregen voor de familie Herdes, agent van de Nederlandsch-In-

dische Handelsbank. Zij ontvingen ons hartelijk en waren behulpzaam bij het vinden van een langganan (vaste leverancier van huishoud-behoefden) die genegen was op bestelling per KPM pakketten levensmiddelen naar Merauke te zenden. We hebben daar veel plezier van gehad.

De Molukken begonnen toen we de volgende dag (20 september) aan boord gingen van de Rochussen, die ons naar Ambon zou brengen. De eerste met wie we kennis maakten, was de gezagvoerder, die vroeg waar we heen moesten. Hij grijsde toen hij het hoorde: 'Ha, dat is de plaats met het Hoofd van Plaatselijk Bestuur die op tournee terugkeert als het ijs op is!' Later zou ons duidelijk worden waarom mijn voorganger altijd voluit als Hoofd van Plaatselijk Bestuur werd aangeduid (met de nadruk op Hoofd) en niet als gezaghebber of kortweg HPB. Hij had een nogal opvallend bol hoofd. Dat hij een liefhebber van ijs was, zouden wij later volop bevestigd vinden.

Nadat we kennis hadden gemaakt met de Molukse roddel, maakten we kennis met het schip, een kostelijk ouderwets schip van rond 1000 BRT, dat was ingericht voor veevervoer. In de Molukken bestond bijna overal grote behoefte aan slachtvee. Het werd levend vervoerd. Koelruimen waren een weelde, die in de Molukken nog onbekend was. De hutten voor de eerste klas passagiers waren achterin, boven de schroef, en waren alleen te bereiken door de gang langs de stallingen voor het vee. De plaats achterin was nogal onaangenaam, want je maakte er bij ruwe zee het stampen van het schip in optima forma mee. Daar stond evenwel tegenover, dat het zeer ruime achterdek overdag (en ook 's avonds) een heerlijke zitplaats bood, waar men rustig kon zitten lezen. Het leven aan boord was gemoedelijk. 's Middags of 's avonds een borrel bij de kapitein, soms op de brug, soms aan dek, en de maaltijden aan de kapiteinstafel in de eerste klas salon.

Na een dag of drie varen waren we in Ambon, waar we van boord moesten, omdat de Rochussen zou doorvaren in de richting van Manokwari. Wij zouden een paar dagen later met een veel kleiner schip, de Verspijck, naar Merauke varen. Wij namen onze intrek in een niet ver van de haven gelegen hotel en verbaasden ons erover hoe klein en dorps alles in Ambon eruit zag. Dat was dan de hoofdstad van het gewest!

Na een bezoek aan het residentiekantoor moesten we samen naar de resident, wiens ambtswoning even buiten de stad lag in het mid-

den van een verrukkelijke tuin. We werden er door de Heer en Mevrouw Haga vriendelijk ontvangen en bleven er eten, nadat ik een langdurig onderhoud met de resident had gehad, en mijn vrouw intussen door Mevrouw Haga was ingelicht over allerlei zaken die voor een huisvrouw op een buitenpost nuttig zijn te weten. Het was er uiterst plezierig. Als ik dat later anderen vertelde zag ik wel eens iemand wat vreemd opkijken. Ik wist wel waarom. Jaren achtereen was de Molukken een gezegend gewest geweest voor bestuursambtenaren, die de rust minden en het leven liefst in oude, vertrouwde banen zagen voortkabbelen.

Dat was afgelopen toen Dr. Bouke Jan Haga er resident werd. Haga was meer dan alleen maar een erudiet man wiens dissertatie van 1924, over *Indonesische en Indische democratie*, indertijd nogal aandacht had getrokken. Hij was ook een vastberaden man, die het zich in het hoofd had gezet van de Molukken een modern bestuurd gewest te maken, waartoe hij het nodig achtte zich regelmatig ter plaatse op de hoogte te stellen, tot in de verste uithoeken van dit onmetelijke eilandgebied. Van vliegen was toen alleen nog bij uitzondering sprake, maar dat deerde hem niet. Hij was volmaakt zeevast en gebruikte de vaartijd om in zijn hut alle stukken te lezen en zijn correspondentie af te doen. Het schip mocht nog zo te keer gaan, maar Haga zat rustig achter zijn tafel en werkte of besprak er zijn zaken met de ambtenaren, die hem vergezelden. Het kwam voor, dat de kapitein van het schip rondliep met hoofdpijn van het eindeloos stampen en slingeren van zijn vaartuig, maar aan Haga heeft nooit iemand iets gemerkt. Hij toonde zich dermate actief, dat men zelfs in Batavia vond dat hij te veel schreef en deed. Hij had daarbij nog de handicap dat hij als vrijmetselaar zowel door de Missie als door de Zending (invloedrijke machten in dit gebied) gewantwoord werd, het meest van al uiteraard door de Missie. Het deed hem overigens niets, want hij had er een sportief genoeg in om deze geestelijke heren aan regel en orde te binden. Vandaar ook mijn plaatsing in het Missie-bolwerk Merauke. Hij had er behoefte aan, dat daar iemand komen zou die enig tegenspel kon geven en voor zijn kennis en begrip van de noden der bevolking niet van de voorlichting der Missie afhankelijk was.

Wij vervolgden onze reis met de *Verspijk*, een coaster van een (100) ton, misschien nog wel minder. Er was buiten ons nog één eerste klas passagier, de vertegenwoordiger van Nestlé in Makassar, die de ganse Grote Oost doorvoer om zijn melkprodukten te slijten.

Dit nogal eenzijdig bedrijf had hem in Makassar de bijnaam van De Blikken Tiet bezorgd. De reis duurde vijf dagen en we raakten onderweg aardig geïnformeerd over mijn voorganger, de gezaghebber J. Voorhamme. Hij kreeg aan boord altijd een extra grote portie ijs, want daar was hij dol op. Ook de verhalen van de hoofdwerktuigkundige (de baas) waren opwekkend. Op een vorige reis hadden zij pater Adr. Drager van Merauke naar Ambon gebracht. Ik had hem daar opgezocht, omdat ik dankzij mijn dissertatie zijn naam kende als de man, die de bekende Pater Geurtjens in Okaba had opgevolgd. Een aardige, keurig geschoren heer. Geschoren was hij niet toen hij een paar maanden tevoren aan boord kwam, vertelde de baas me. Toen droeg hij een indrukwekkende missionarissen-baard en hij zat er een beetje mee in, dat hij er daarmee in het overwegend protestantse Ambon wat getekend opstond. Nu is de baas vanouds de chirurgijn aan boord, die er ook bijgehaald wordt als er een bevalling moet plaats vinden. Zo iets komt natuurlijk niet vaak voor, maar het kan toch gebeuren. Drager klaagde zijn nood bij de baas. Hij had geen beter adres kunnen treffen, want een chirurgijn is vanouds ook barbier. De baas bood onmiddellijk aan dat zaakje te klaren, waar de goede Drager intuïnde. De baas ging aan het werk en schoor de rechterhelft van de baard keurig glad af. Toen stopte hij. 'Nu moet U eerst maar eens een nachtje kijken, Pater, hoe het bevalt. Als het lekker voelt gaat morgen de andere helft eraf, en anders laten we het zo'.

We voeren de baai van Banda binnen, aan stuurboord de majesteitelijke Gunung Api (= vuurberg), een volmaakte kegel. Wat verderop gingen wij voor anker en daarna met de motorsloep aan de wal. Zodra we de steiger verlaten hadden was het doodstil om ons heen. Langs de baai liggen er de oude, deftige perkeniershuizen, hun zeventiende-eeuwse glorie onaangetast, een ongeschonden relik van vergane heerlijkheid. We voelden neiging op de tenen te lopen. Zo kwamen we bij het huis van de gezaghebber, dat nog residenan genoemd werd. We maakten er kennis en we bewonderden, zoals ieder die daar komt, het met een diamant in glas graveerde Franse versje dat rond 1830 (?) een ten dode opgeschreven, aan tbc lijdende resident met de diamant aan zijn ring in de grote ruit van de binnengalerij had gegrift. Het stervenswee van de resident lag nog over het plaatsje.

De volgende haven was Tual op de Kei-eilanden, de standplaats van de assistent-resident wiens afdeling behalve de Kei-, de Aru- en

de Zuidoostereilanden, ook Zuid-Nieuw-Guinea en Boven-Digul omvatte, met andere woorden de standplaats van mijn baas, Jan Frans Dee. Hij was een vriendelijk man, die me veel goede, vaderlijke raad gaf. Ik moet erbij zeggen, dat Dee ook een oprecht vroom mens was, die het wel eens moeilijk had met wat hij als toegeven aan wereldse geneugten of machtsbegeerte veroordeelde. Hij was een man met een nauw geweten waardoor hij zowel de deugden als de gebreken der Missie scherp zag. Hij maande mij tot voorzichtigheid in de omgang, voorzichtigheid ook wat mijn voorganger betrefte, die een beetje aan het einde van zijn Latijn was. Van Dee ging het naar een ander vroom mens, Mgr. J. Aerts, de bisschop van Tual, die aan de overzijde van de baai, in Langgur, zetelde. In die tijd was een bisschop nog echt een kerkvorst en, inderdaad, Aerts had distantie: vriendelijk, goed luisterend en vasthoudend waar het eigen standpunt betreft. Zo heb ik hem ook later meegemaakt. Hij gaf iemand die op het beleid der Missie iets aan te merken had gaarne vier voet grond om op te staan. Daarna zou hij proberen hem eraf te duwen. Maar hij bleef voornaam. Zo is hij ook gestorven toen hij met de hem omringende missionarissen in 1942 door de Japanners gefusilleerd werd.

Nog één haven volgde eer wij Merauke bereikten, die van Dobo, de hoofdplaats van de Aru-eilanden. Geologisch behoren de Aru-eilanden reeds tot Nieuw-Guinea. Ze liggen op de rand van het Sahoul-plat, gescheiden van het vasteland van Nieuw-Guinea door de ondiepe maar uitgestrekte Arafura-zee. Men zegt dat de Aru-eilanders Papoea-achtige trekken vertonen, maar ik heb te weinig van hen gezien om er een oordeel over te hebben. Zeker is in ieder geval dat op de Aru-eilanden ook paradijsvogels voorkomen. Hun bekendheid ontleen de eilanden echter aan iets anders, het voorkomen van parelbanken die daar sinds tientallen jaren geëxploiteerd werden door Australiërs. De vorige gezaghebber was er gehuwd met de dochter van de voornaamste parelhandelaar van het eiland. Later hoorde ik, dat er over dat huwelijk nogal het een en ander te doen was geweest. De gezaghebber had de huwelijksluiting laten voltrekken door de klerk van zijn kantoor. Dat was in orde, want die klerk was plaatsvervangend ambtenaar van de burgerlijke stand. Niet in orde echter was het feit, dat aan de begeleidende stukken een verklaring van toestemming tot het huwelijk ontbrak van de zijde van de ouders van de bruidegom, die op dat ogenblik de leeftijd van 30 jaar nog niet bereikt had. Op het parket van de

officier van justitie te Makassar, waar alle akten jaarlijks gecontroleerd werden, viel men daarover en de resident werd uitgenodigd de gezaghebber deswege ter verantwoording te roepen. De zondaar was in volle confessie. Als hij zijn huwelijk had uitgesteld, zo zei hij, was hij door zijn schoonmoeder, een beeldschone dame uit Hawaii of daaromtrent, gedwongen haar te trouwen. Het excuus bleek dermate aannemelijk, dat hem de zonde vergeven werd. Iets anders, dat hem niet vergeven werd, gebeurde een paar maanden later tijdens een Japans vlootbezoek aan de Molukken. Dat bezoek zou geen moeilijkheden gegeven hebben als niet sinds jaar en dag Japanse vissers in deze zeeën door te vissen binnen de territoriale wateren zoveel aanstoot gegeven hadden, dat de Procureur-Generaal te Batavia een circulaire had laten uitgaan dat daartegen moest worden opgetreden. Het gevolg was dat een of twee dagen voor de Japanse oorlogsbodems voor Dobo verschenen, de gezaghebber een aantal vissersschepen (men zei zeven maar dat zal wel overdreven zijn) had laten oppikken en aan de ketting had gelegd. Het moment was, op zijn zachtst gezegd, slecht gekozen. De Japanse eskadercommandant kwam onmiddellijk in het geweer en de gezaghebber werd overgeplaatst. Het is nu eenmaal zo dat men de justitie wel zonder aanzien des persoons moet uitoefenen, maar dat niet elk moment daar even geschikt voor is.

Die circulaire van de Procureur-Generaal had trouwens ook elders verwarring veroorzaakt. In Zuid-Nieuw-Guinea had de gezaghebber de bestuurs-assistent van Okaba geïnstrueerd hem onmiddellijk in te lichten wanneer Japanse vissers voor de kust van zijn ressort verschenen. Aangezien deze gezagsdrager zelf niet overal tegelijk kon zijn, had hij de hoofden van de dorpen langs zijn gedeelte van de kust bijeengeroepen en hun de order conform ingescherpt. Die zaten ermee. Wat wisten zij van Japanse vaartuigen? Zij staken de hoofden bijeen, waarna zij hun dorpsbewoners adviseerden voorlopig maar naar het binnenland te verdwijnen, een advies waaraan gretig gevolg werd gegeven. Niemand kon nu een vaartuig waarnemen en wat niet weet, wat niet deert. Bovendien was men in het binnenland verlost van het gezeur over het schoolgaan van de kinderen, dat nogal eens problemen gaf.

Maar ik ben lelijk afgedwaald, want van al die trammelant hebben wij toen in Dobo niets gemerkt. Integendeel, we werden gastvrij ontvangen door de gezaghebber Steenstra Toussaint en hebben er gezellig honderduit gepraat tot het uur van vertrek sloeg. Na nog

twee dagen varen tekende zich heel in de verte een grijze, vlakke kustlijn af. We voeren toen al halve kracht. Vooruit stond een matroos te loden. Tot ver uit de kust is het water er ondiep en bij laag water zit men op een bank voor men het weet. De kunst is de vaargeul te vinden, die ver buitengaats door een onverlichte boei is aangegeven. Om die te vinden heeft men een zeer nauwkeurige peiling nodig. Als men bij bewolkte hemel geen zon of ster kan schieten, is het enige hulpmiddel daartoe de kleine en eigenlijk veel te lage vuurtoren bij Merauke, daar bekend onder de naam van Lampu Satu (Lamp Eén). Voor het eigenlijke binnenvaren is daglicht nodig en ook dan is het oppassen geblazen. Het verschil tussen hoog en laag water is hier aanzienlijk. Een der grootste handicaps in die jaren was het feit, dat de getijconstante niet bekend was, terwijl men alleen bij hoog water zonder ongelukken de bank in de vaargeul passeren kan. Tijdens ons verblijf in Merauke heeft mijn vrouw nog pogingen gedaan om die getijconstante te berekenen. Dat is echter fout gelopen op de oppas die 's nachts de wacht deed. Die moest om het uur de peilschaal aan de steiger aflezen. Hij viel echter nogal eens in slaap en vulde dan in de vroege ochtend het lijstje in op een manier die hij meende, dat wel juist zou wezen. Aangezien hij weinig begrip van getijden had, week het resultaat nogal eens ver af van het mogelijke. Eerst gedurende de oorlog kwam er een zelfregistrerende peilschaal en toen was dit leed gauw geleden. Voor de oorlog echter was elk schip dat Merauke bezocht gedwongen daar 24 uur te blijven liggen, omdat men alleen bij daglicht weer uit kon varen. Dat was, buiten de KPM, hoogstens een enkele witte boot, en eens in de zoveel jaar een plezierjacht. Voor de bewoners van Merauke had dit één voordeel. Bootdag duurde er altijd een vol etmaal: eens in de vier weken een volle dag van levend contact met de buitenwereld.

Wij voeren langzaam de rivier binnen. Tegenover de prauwensteiger, midden op stroom, ging de Verspijk voor anker. Op de steiger stonden wat mensen, waaronder mijn voorganger Voorhamme. De kapitein liet de motorsloep strijken die terstond naar de steiger voer. Maar wie erin stapte om naar het schip te komen, niet Voorhamme. Hij bleef op de steiger wachten. In zijn plaats kwam een piepjong gediplomeerd ambtenaar van de Inlandse bestuursdienst, Gerrit Uneputty, die ons op keurige wijze verwelkomde en uitnodigde hem te volgen naar de wachtende gezaghebber. Het spelletje was net iets te doorzichtig. Voorhamme wenste duidelijk

te maken dat hij mij voorshands beschouwde als de hem toegevoegde adspirant-controleur en niet als zijn opvolger. Een opvolger haalt men zelf af; een adspirant moet zijn opwachting maken. Ik had er geen behoefte aan daaraan mee te doen en besloot in overleg met mijn vrouw gebruik te maken van de omstandigheid, dat Voorhamme vrijgezel was. Dus vertelde ik Gerrit dat ik dit welkom bijzonder op prijs stelde en hem verzocht terug te keren om mede namens mijn vrouw de heer Voorhamme uit te nodigen op de lunch onze gast aan boord te zijn, waardoor hij de gelegenheid hebben zou ook met mijn vrouw kennis te maken. Dat kon Voorhamme bezwaarlijk weigeren zonder onbeleefd te worden. Hij kwam, en van onze kant hebben we het toen maar zo feestelijk mogelijk gemaakt.

Na dit vreemde welkom hebben wij onze intrek genomen in de pasanggrahan. Men kan het feit dat de vrijgezel Voorhamme in het controleurshuis wonen bleef, beschouwen als een passend onderdeel van de verhouding baas-ondergeschikte zoals hij die zich gedacht had, maar dat is nauwelijks billijk. Hij zou over enkele maanden vertrekken en dan van zijn inboedel vendutie houden. Dat kan hoogstens een dag of drie, vier voor het vertrek gebeuren en het bespaarde hem een hoop soesah als hij er alles kon laten staan. Wij hebben dus getroost de pasanggrahan ingericht met onze spullen. Daardoor kon er moeilijk meer een ander logeren, maar daar hebben wij ons het hoofd niet over gebroken. Voor de drie maanden dat het duurde was het, als er problemen van kwamen, een probleem voor Voorhamme, niet voor ons.

2. Merauke en omgeving

Een enkel woord over de geschiedenis van stad en land van Merauke is hier wel op zijn plaats. Zuid-Nieuw-Guinea is een uitgestrekt laagland, dat op vele plaatsen moerassig is. De rivieren, die tussen de Digul en de Fly uitmonden in de Arafura-zee, zijn alle moerasrivieren die hun oorsprong hebben in moerassen, die tot honderden kilometers noordwaarts in het binnenland gelegen zijn. De voornaamste van die rivieren zijn op het toenmalig Nederlands gebied van west naar oost de Buraka, de Bian, de Kumbe en de Maro of Merauke-rivier. Meer naar de kust toe is het land waar zij doorstromen in de regentijd dras, in de droge tijd savanne die op tal van plaatsen begroeid is met eucalyptusbos. In het dieper gelegen binnenland vindt men tussen de moerassen lage heuvelgebieden bebost

met regenwoud. Dicht bij de kust treft men op veel plaatsen oude, zandige oeverwallen aan die meestal begroeid zijn met klappers. De kust zelf bestaat er bijna overal uit een breed strand met een zandige strandwal, die met kokospalmen (klappers) begroeid is. Tussen de oude en nieuwere oeverwallen liggen moerassen met een rijk bestand aan sagopalmen.

Het is een zeer geïsoleerd gebied, dat vanouds door de Indonesische prauwvaart gemeden is. De bewoners van dit gebied waren bekend als koppensnellers. Daar zou zich niemand iets van aange trokken hebben, ware het niet dat die uit de omgeving van het huidige Merauke hun sneltochten uitstrekten tot ver over de grens met wat nu Papua New Guinea is, maar rond 1900 nog een Brits/Australische kolonie was. Dat heeft aanleiding gegeven tot Britse klachten en uiteindelijk (in 1902) tot de stichting van de bestuurspost Merauke. Daar een vorige poging tot vestiging mislukte was, werd die toen groots opgezet. Het hele gebied werd tot een zelfstandig gewest verklaard met, aan het hoofd, een assistent-resident die rechtstreeks onder de gouverneur-generaal stond en dus de bevoegdheden had van een hoofd van gewestelijk bestuur (resident). Een overzicht van de bestuursgeschiedenis van het gebied is te vinden in mijn opstel 'De bevolking van Zuid-Nieuw-Guinea onder Nederlandsch Bestuur: 36 jaren' in *TBG* 79 (1939): 307-414 (verder te citeren als '36 Jaren').

De pacificatie van het gebied gaf nogal wat moeilijkheden maar was rond 1914 wat de kust en het nabije achterland betreft, voltooid. Dieper in het binnenland duurde het iets langer. Een grote tegenslag was de verbreiding van venerisch granuloom, een vanuit Thursday Island of uit de Western Division of Papua geïntroduceerde geslachtsziekte, die rond 1920 de bevolking met uitsterven bedreigde. Medicineren ging gepaard met krachtig ingrijpen in het dagelijks leven der bevolking, waarbij vooral de mannen- en jongenshuizen en de viering van feesten en rituelen het ontgelden moesten. Door hun nauwe binding met homo- en heterosexuele activiteiten van allerlei aard leverden zij in die tijd een ernstig gevaar op voor de volksgezondheid. Een maatregel van meer opbouwende aard was de bevordering van de stichting van dorpsscholen, waarmee de R.K. Missie van het Heilig Hart bereids een begin had gemaakt. Deze Missie had in 1905 haar intrede gedaan. In 1929 kreeg zij concurrentie van de protestantse zending uitgaande van de Indische, later de Molukse Kerk in Ambon, welker terrein echter be-

perkt bleef tot enkele kustdorpen, het achterland van Okaba en enkele dorpen langs de midden- en boven-Merauke rivier.

Economisch was het gebied een tegenvaller. Men had er hoge verwachtingen van gekoesterd. In 1903 was te Amsterdam zelfs een Merauke-Compagnie van start gegaan, die hier goede jaren gekend heeft. Er was hier overvloed van klappers en al heel spoedig vestigden zich overal langs de kust Indonesische en Chinese kleine opkopers, die het vruchtvlies tot copra verwerkten en afvoerden naar Merauke. Dit laatste geschiedde met uit Indonesië aangevoerde zeilprauwen, veelal bemand met Butonese zeelieden. Maar de poging om echte, rationeel beheerde klapperondernemingen te vestigen, waartoe weer een andere maatschappij werd opgericht, de Maatschappij Kelapa, liep op niets uit. Ook haar inspanningen om hier katoen te planten mislukten; haar bezit is tegen het einde der twintiger jaren aan de bevolking teruggegeven, met uitzondering van een perceel van 360 ha. tussen Okaba en Sangasé, dat missie-bezit werd en eerst rond 1975 in particuliere handen overging. Er was in mijn tijd nog een tweede perceel, dat als klapperonderneming ingeschreven stond. Het behoorde aan een zekere Roche, een Australiër die, naar men toen aannam, reeds overleden was. Hij had de grond van zijn perceel indertijd ingezaaid met mimosa, een gerenommeerd middel tot bodemverbetering. Die mimosa deed het uitstekend maar was helaas van een doornige variëteit, die het hele terrein in een volmaakt ondoordringbare wildernis had herschape[n], zodat er geen klapper te rapen viel. Al met al bleef de copra-export beperkt tot een 2500 ton per jaar.

Een financieel succes daarentegen was een tijdlang de vogeljacht, die omstreeks 1914 begon. Paradijsvogelhuiden deden toen fancy-prijzen. In 1919 waren ze te Merauke al opgelopen tot f 45,- à f 50,- per balg. In dat jaar werden er te Merauke 16.388 balgen van door jagers geschoten, en 2788 van met de bevolking geruilde paradijsvogelhuiden aangevoerd. Daar bovenop kwamen nog een 1870 huiden van kroonduiven. Voor paradijsvogels kreeg in dat jaar een vogeljager f 1.000,- per kodi (20 stuks). Men vertelde dat bij terugkeer der jagers de champagne stroomde. Geen wonder dat vogeljagers van her en der het land binnenstroonden. Per motorboot trokken zij langs de rivieren het binnenland in. Ook de Digul en haar zijrivieren behoorden tot hun jachtgebied. In 1920 registreerde men 820 jagers en 59 boten. Die jagers waren natuurlijk geen lieverdjes. Hun optreden leidde tot allerlei conflicten met de

bevolking, waarbij ook onder de jagers slachtoffers vielen. Erger was dat ook het venerisch granuloom naar het binnenland werd overgebracht. Mede om die reden werd in 1923 een einde aan de jacht gemaakt. Dat leverde weinig protesten, want de dameshoe-den-mode in Europa was sedert veranderd en de prijs der huiden dientengevolge gekelderd. De handelaren zaten met aanzienlijke voorraden, zo groot dat ze zelfs in mijn tijd nog niet uitgeput waren. Ook trof ik in de grote loods van de grootste dezer handelaren, Leo Foe Siong, in 1937 nog tientallen scheepsmotoren aan, die eens voor de vogeljacht gediend hadden.

Leo Foe Siong was inmiddels overgeschakeld op een ander artikel, nl. krokodillehuiden, een produkt dat in opkomst was. De uitvoer uit Merauke beliep in 1937 3473 stuks, in de eerste helft van 1938 reeds 5134. In Batavia liet hij er tassen en riemen van maken, die hij verkocht in zijn daar en in Singapore gevestigde speciaalzaken voor dit artikel. In Merauke zelf verkocht hij ze natuurlijk ook, maar de winkel hier was er in de eerste plaats een van levensmiddelen en kleren. Met dit krokodilleleer zat hij redelijk safe, want het was op dat moment niet te voorzien, dat natuurbeschermers voor de krokodillen in de bres zouden springen, zoals ze dat op een overgens geschikt economisch moment gedaan hadden voor de paradijsvogels en de kroonduiven, die inmiddels tot beschermd wild waren verklaard. Spoedige uitroeijing van de krokodillen leek nauwelijks mogelijk. Zelfs bij Merauke wemelde het van krokodillen. Ik heb er meermalen drie tot vier meter lange exemplaren onder de steger door zien zwemmen. En de vrouw van de inspecteur van politie kreeg eens de schrik van haar leven toen zij haar gezette man, die in een roeiboortje de rivier werd overgevoerd, stond na te wuiven. Hij zat achterin en enige meters achter het bootje zwom een grote krokodil met de kaken al open. Waarom het ondiep tenslotte van deze vette hap afzag, is onbekend. Een spotter veronderstelde dat het in de gaten had, dat dit geen missionaris zijn kon, daarbij het liedje citerende:

Das Krokodil iszt manchmal viel,
Es friszt sogar den Missionar,
Denn so wird es ja selig!

Een uit ontwikkelingsoogpunt sympathieker onderneming was het in 1920 op initiatief van de resident Lulofs te Merauke georganiseerde gouvernements-veebedrijf. Men had al vrij vroeg vee en paarden in Merauke ingevoerd, die het er goed gedaan hadden. In

1908 wordt ook melding gemaakt van ingevoerde geiten en schapen, maar daar hoort men later niet meer van (schapen heb ik er trouwens nooit gezien). Wel van paarden en runderen, resp. 20 en 314 in 1914. Het was duidelijk dat de savanne bruikbare weidegrond opleverde. Zo begon men dus na 1920 met de invoer van vee en paarden uit Australië. Onggole stieren waren al in 1920 ingevoerd. Het bedrijf werd onder Europese leiding gesteld, de Duitser Zum Felde. Maar het resultaat viel tegen. De uit Australië ingevoerde paarden en runderen stierven, volgens één van mijn notities ook de Onggole stieren. Toch moeten die stieren en een enkele hengst wel hun plicht gedaan hebben, vooral bij de koeien en merries die de Pu-anim eigenaars vrij in het veld lieten loslopen. (Pu-anim, schietmensen, is de Marind-term voor de vreemde immigranten, die al spoedig de in dit gebied gebruikelijke soortnaam werd voor Indonesiërs en Chinezen). Wat er precies gebeurd is, valt moeilijk na te gaan. Zeker is, dat het gouvernements-veebedrijf kwijnde, terwijl het vee- en paardenbezit van de Pu-anim erop vooruit ging, zowel in kwaliteit als in kwantiteit. Zum Felde was al spoedig weer weg en men sukkelde verder wat aan. In 1925 lijkt het erop, dat men van de nood een deugd tracht te maken. Dan is er sprake van het streven elk Papoea-kamponghoofd te voorzien van een koe en een stier onder het beding, dat hij naderhand twee dieren aan het bedrijf terug moet geven. Succes heeft men daar niet mee gehad. Nog in mijn tijd bestond er bij de bevolking geen neiging er ander vee op na te houden dan varkens en soms wat kippen. Toch moet een begin van uitvoering aan de gedachte gegeven zijn, want in 1937 trof men zowel aan de boven Bian als aan de boven Maro een klein aantal runderen aan. Die aan de boven Bian stonden toen te boek als eigendom van de onderafdelingskas, een instituut dat later ter sprake komt. Intussen ging de zaak in Merauke gestadig achteruit. In 1936 werd het eigenlijke veebedrijf geliquideerd, in 1937 ook het melkbedrijfje dat men nog aangehouden had. De stallen heb ik toen laten verbouwen tot wat eenvoudige woningen. Intussen waren onderscheidene Pu-anim in het bezit geraakt van een waardevol veebestand, waarvan regelmatig beesten naar Ambon werden geëxporteerd (196 in 1937). Ook leverden zij melk aan de inwoners van Merauke, terwijl er daar aan slachtvee nimmer gebrek bestond.

Een veel ouder overheids-experiment is op soortgelijke wijze geëindigd. In 1908 had men vissers uit Bagan-si-api-api (Sumatra)

laten overkomen om hier de sero-visserij te beoefenen. Sero's zijn vaste fuiken van 15 tot 25 meter lengte die, in riviermondingen waar een groot verschil tussen eb en vloed een sterke getijdenstroom veroorzaakt, een ruime vangst kunnen opleveren aan kleine vis en garnalen. Dit was het geval in Zuid-Nieuw-Guinea. In de archieven van Merauke wordt het experiment beschreven als mislukt omdat de Sumatraanse vissers opium-schuivers bleken. Maar het idee was wel aangeslagen. Meerdere Pu-anim hadden zo'n sero. Er was ook een regelmatige uitvoer van trasi (een pasta van mini-vis en -garnalen) en gedroogde vis naar Singapore. In 1937 werd 70 ton trasi uitgevoerd, in het eerste semester van 1938 zelfs 91 ton.

Wanneer men alles bij elkaar optelt blijft het desondanks maar een matig resultaat. De waarde van de uitvoer bleef ook in 1937 en 1938 duidelijk achter bij die van de invoer. Dat was al jaren zo. Men was dan ook al lang geleden begonnen het bestuur in Merauke op een wat eenvoudiger, wat minder kostbare leest te stoelen. Reeds in 1913 had het opgehouden een zelfstandig gewest te zijn. Het werd toen een afdeling van de residentie Ambon. Wel bleef er een assistent-resident, maar ook daarvoor was het al spoedig niet belangrijk genoeg meer. Die verdween per 1 januari 1926. Het gebied werd gesplitst in de onderafdelingen Zuid-Nieuw-Guinea en Boven-Digul, waarbij Zuid-Nieuw-Guinea het reeds onder bestuur gebrachte gebied ten zuiden en oosten van de Digul omvatte, Boven Digul het onbestuurde gebied ten noorden en westen van deze rivier met dat deel van het binnenland ten oosten van de Digul (het Mandobo- en Muyu-gebied), waar men toen vanuit Merauke nog geen aanraking mee had. De stichting van een interneringskamp te Tanah Merah in 1926 zou weldra aanleiding geven tot geleidelijke bestuurlijke penetratie van deze streken. Intussen consolideerde zich het bestuur over Zuid-Nieuw-Guinea door de stichting van twee nieuwe bestuursposten, bezet door een bestuurs-assistent, aan de boven Bian te Muting (1931), en één te Kimám op Frederik Hendrik eiland (1935). Okaba (aan de kust) had al eerder een bestuurs-assistent gekregen.

De bestuurspost Merauke was in 1902 gevestigd aan de laatste binnenbocht van de Merauke rivier, een plaats waar een prauwensteiger kon worden gebouwd en waar altijd voldoende water stond om er ook bij laag water te kunnen laden en lossen. Het aanliggende

terrein sloot aan bij een brede, oude strandwal die op enige afstand achter de kust lag. Het stukje tussen die wat hogere strandwal en de rivier behoefde alleen maar wat opgehoogd te worden om het voor bebouwing geschikt te maken. Tegen springvloeden, die vooral in februari zeer hoog kunnen oplopen, werd het beschermd door een lage dijk langs de rivier, terwijl het afvoerkanaal beschermd werd door een sluisje, dat bij vloed door het water werd dichtgedrukt. Het zag er op papier beter uit dan in werkelijkheid, want bij echt hoog tij stroomde het zeewater over de sluisdeur heen zodat men het verderop met een schuif keren moest. Dat gaf nogal problemen. Vermoedelijk heeft het dat altijd gedaan, want alle huizen in dit lage gedeelte stonden op stenen neuten, zodat voor binnendringend water niet behoefde te worden gevreesd.

De oorspronkelijke vestiging was gebouwd binnen en aan de buitenzijde van een vierkant gevormd door vier loodrecht op elkaar staande wegen van elk ongeveer 350 meter lang. Een der hoekpunten lag op de plek waar de toegang tot de steiger begon. Van daaruit liep één weg rechts langs de rivierdijk. Kwam men van de steiger dan passeerde men langs die weg eerst de op een uitbreiding van de rivierdijk gebouwde douaneloods. Voorbij de loods kon men van het open uitzicht over de rivier genieten. Aan de binnenzijde van die weg stond, schuin tegenover de douaneloods, het enige stenen gebouw dat Merauke toen rijk was, het bestuurskantoor. Daarnaast had, even verder, het huis van de assistent-resident gestaan, dat een prachtig uitzicht over de rivier geboden moet hebben. Na de opheffing van de assistent-residentspost per 1 januari 1926 was het huis zorgvuldig afgebroken en overgebracht naar Ternate om daar te worden herbouwd. De plek was sedert onbebouwd gebleven. Het enige wat aan de binnenkant van de er langs lopende weg nog de aandacht trok was, dicht bij de volgende hoek van het vierkant, een artesische put. Zij was het grote verdriet van Merauke, maar daarover later meer. Wij keren eerst terug naar de steiger.

Liep men van de steiger komend rechtdoor dan passeerde men aan de linkerhand de woningen van de dokter, de douaneambtenaar tevens havenmeester (de boomklerk, zoals dat in het ambtelijk jargon van de Molukken heette), de klerk van het bestuurskantoor en de controleurswoning. Vervolgens kwam men (nog steeds aan de linkerhand) langs een zoetwater gevende put, de gevangenis, de pasanggrahan en de woning van de cipier. Aan de rechterzijde van deze weg (dus op het door de vier wegen omsloten vierkant) stond

maar weinig bebouwing. Daar stonden schuin tegenover het controleurshuis het postkantoor en een eindje verder het huis van de Pangeran (over wie later meer). Parallel aan deze weg liep de derde weg van het vierkant, die even voorbij de artesische put begon. Ook aan deze kant bevond zich op het middenvierkant nauwelijks enige bebouwing. Alleen het Protestantse kerkje stond er. Aan de rechterzijde van deze weg vond men, komend van de rivier, eerst het telegraafstation, dan de woning van de detachementscommandant, de kazerne en het ziekenhuis. De vierde zijde van het vierkant werd gevormd door de weg die schuin tegenover de cipierswoning begon en tegenover het ziekenhuis uitkwam op de weg langs de kazerne. Aan deze weg lagen aan weerszijden de woningen en winkels van de Chinese handelaren.

Het is uit dit alles duidelijk, dat het centrale vierkant van de vestiging nauwelijks benut was. Het grootste deel was grasveld, dat ook wel als voetbalveld gebruikt werd. Toch was het niet helemaal onbebouwd. Ter weerszijden van het postkantoor liepen twee paden naar de andere kant, van welke er één naast het Protestantse kerkje tegenover de kazerne uitkwam. Aan het meest naar de zijde van de Chinese wijk gelegen weggetje stonden nog enkele kleine huizen. Even duidelijk is dat, al bevonden zich op en rond dit vierkant een aantal voor het plaatsje belangrijke woningen en instituten, dit lang niet alles zijn kon. Dat was dan ook geenszins het geval. De beide loodrecht op de rivier staande wegen liepen namelijk door naar binnen toe, waar zij direct voorbij het Chinese kamp over de hoger gelegen oude strandwal liepen. Daar was nog van alles te vinden. Volgde men de weg langs het controleurshuis en de gevangenis, dan liep men na de straat van de Chinese kamp gepasseerd te zijn, pardoos het kerkhof op. Men kon dit vermijden door een paar passen naar rechts te gaan, waar de weg zich voortzette langs wat geïsoleerd gelegen woningen van groentekwekers, die zich daar gevestigd hadden. Men kon dat ook niet doen en het kerkhof eens bekijken, want dat was wel de moeite waard. Op deze dodenakker had elke overledene zijn eigen perkje, omzoomd door flessen die met de ziel omhoog in de grond waren gestoken. De meeste graven waren ingelijst in bierflessen, een klein aantal (kenmerkend voor duurdere doden) door Bolskruiken. De symboliek, waarover geen officiële uitleg bestaat, geeft te denken.

Liep men de weg langs de kazerne af dan kwam men voorbij de Chinese wijk aan een forse zandweg, die een 10 kilometer doorliep,

waarbij men na ruim een uur langs het terrein kwam waar tegenwoordig het vliegveld ligt. In 1936 passeerde men eerst een paar aan weerszijden voor huizen omliggende straatjes. Daarop kwam men aan het missiecomplex met, aan de ene kant, de kerk, het missiehuis en het jongensinternaat, aan de andere kant het zusterhuis en het meisjesinternaat. Doorgaande kwam men tenslotte, na een kilometer of acht, in Mopa terecht waar een kolonie van Javanen zich aan de rijstbouw wijdde. Met al dat doorlopen langs de zandweg heb ik echter een belangwekkend punt overgeslagen, het pleintje dat onmiddellijk voorbij de Chinese kamp aan het begin van de zandweg lag. Daar werd markt gehouden onder de daar geplante bomen, flamboyants en een enkele tamarinde. Dat zou niets bijzonders zijn, ware het niet dat een van die bomen de broekeboom was, die in 1913 werd geïnstitueerd door de assistent-resident Plate. Deze voortvarende bestuurder had zich aanvankelijk niet door zijn echtgenote laten vergezellen, maar toen zij besloot toch over te komen voelde hij, dat hij iets moest doen om haar het verblijf dragelijk te maken. Hij hield zich verzekerd dat zij ernstig geschokt zou zijn bij het aanschouwen van zijn mannelijke Papoea-onderdanen. Die woonden wel niet in Merauke, maar zij kwamen er toch zo nu en dan kijken. Bij feesten kwamen zij zelfs met velen en dan op hun fraaist uitgedost. Sommigen hunner plachten alsdan hun genitaal op uitdagende wijze ten toon te dragen, veel te uitdagend voor mevrouw Plate. Hij bestelde daarom op een auctie te Ambon een 150 korte broeken. Die broeken liet hij in een boom op de pasar ophangen. Tegelijk ging een oekaze uit waarbij elke Papoea-man die de stad wilde betreden gelast werd eerst ter pasar te gaan, zich onder de boom van een broek te voorzien en pas dan het stadje binnen te komen. Bij vertrek werd hij verzocht de broek daar weer op te hangen. Het systeem heeft, naar men zegt, voortreffelijk gewerkt. Toen de broeken door wind en weer vergaan waren, was ook de tijd van Plate verstreken. Er is alleen wel eens geklaagd over een gebrek aan broeken. Wanneer bij een koninginnefeest vele Papoea's naar Merauke kwamen, moesten de laatkomers nogal eens wachten tot er een broekdrager terugkeerde, voordat zij zich naar het feestterrein konden begeven.

Uit dit alles zal duidelijk geworden zijn, dat Merauke helemaal een Pu-anim nederzetting was. Dat gold ook voor de buitenwijken langs de zandwegen naar binnen toe, welke zich uitstrekten tot Mopa. Rond 1937 varen er, behalve een paar Europeanen, een 1200

Indonesiërs en een 200 Chinezen. Die stonden onder het gezag van wijkmeesters, een Chinese wijkmeester voor alle Chinezen in de onderafdeling; een Kepala Kampong Serani voor de Indonesische Christenen en een Kepala Kampong Islam voor de Islamiëten onder hen; ook hun gezag was niet tot Merauke beperkt, maar strekte zich uit tot alle Indonesische geloofsgenoten die binnen de bestuursressorten Merauke en Muting woonden. Okaba had zijn eigen kamponghoofden voor Indonesiërs. De inkomsten van deze gezagsdragers bestonden uit collectelonen van de door hen geïnde belastingen. Alleen de twee kamponghoofden in Merauke kregen een kleine toelage daarboven. Over de bezwaren tegen het systeem kom ik later te spreken (V.3.).

3. Het leven in Merauke

Na deze rondwandeling is het tijd aandacht te schenken aan de levensomstandigheden. Het leven in Merauke was duur. De kleinste rekeneenheid was er niet, gelijk op Java, de halve cent, zelfs niet de cent, maar de gobang, het 2½ cents stuk. Een vierduit heette dat eertijds in Scheveningen. Dankzij het feit, dat ambtenaren hier een toeslag van 10% op hun salaris genoten, konden wij het hoofd boven water houden. Eenvoudig was dat niet, want de herhaalde overplaatsingen hadden ons vrijwel geruïneerd. Uit Makassar schreef ik naar Holland, dat wij nog net vrij van schulden waren, een onbetaalde rekening van f 100,- aan de tandarts te Jember daargelaten, die maar gedeeltelijk gedekt werd door het geld dat mijn vrouw nog op haar spaarbankboekje had, nl. f 70,-. De enige meevaller was, dat er in Merauke meer te krijgen viel dan wij gedacht hadden. Vlees en verse groenten gaven geen moeilijkheden. Ook de winkelvoorraden waren ruimer dan wij verwacht hadden. Er waren echter wel problemen mee. Van de levenswaren in blik was het etiket soms nieuwer dan het blik zelf, terwijl de prijzen aanzienlijk hoger lagen dan die in Makassar. Het bontst maakte het de zoon van Leo Foe Siong, die diens winkel bediende. Die verkocht eieren die uit een stopfles kwamen. Er bleken er nogal wat bedorven te zijn, en bij een volgende gelegenheid vroeg mijn vrouw dus ze even in een pannetje water te mogen testen. De drijvende eieren legde ze opzij. Na betaling en medeneming van de goede eieren was ze er nog net getuige van, dat de bedorven eieren weer vrolijk in de fles gingen. Zodoende moest er nogal eens wat besteld worden

bij de langganan in Makassar. Dat was zelden duurder en in ieder geval meer betrouwbaar.

Aan comfort ontbrak ook wel het een en ander. De huizen waren van hout en hadden daken van gegolfd ijzer. Wanneer men bomen op zijn erf heeft staan zodat er niet te veel zon op het dak valt, is dat niet erg. Tot die gelukkigen behoorden wij. Alleen, die boom was een manggaboorn. Wanneer er vruchten aan zaten, kreeg die 's nachts druk bezoek van kalongs (grote vleermuizen) en dan plofte er wel eens een mangga op het dak. Dat was tot daar aan toe. Veel erger waren de muskieten. Merauke ligt tussen de moerassen en in de natte tijd was het er kwaad. In de zitkamer hadden wij het glas in de vrij kleine vensters vervangen door muskietengaas, waardoor het er dan dragelijk zitten was. Maar het was wel benauwd. Repellent bestond toen nog niet, wel muskietenkaarsen, waarvan de lucht echter ook voor mensen onaangenaam was.

Wat ontbrak waren elektriciteit en waterleiding. De enige generator die Merauke rijk was, was die van het telegraafkantoor, welks vermogen aan zijn bestemming aangepast was. Voor die bestemming kon men overigens niet dankbaar genoeg zijn, want de telegraaf betekende de mogelijkheid tot dagelijks contact met de buitenwereld, in de eerste plaats met Tual en Ambon. Er werd van die telegraaf dan ook druk gebruik gemaakt zowel in als buiten de dienst. Van radiotelefonie was in die tijd nog geen sprake, die is pas na de oorlog tot ontwikkeling gekomen. De telegrafie echter was toen zo verbreid (alle verkeersvliegtuigen en schepen hadden hun telegrafist) dat het zelfs mogelijk was om ontvangststations in de rimboe te bemannen met een schrijver, die in staat was morse-sequenzen in open taal om te zetten. Het bestuur in Zuid-Nieuw-Guinea had twee zulke schrijvers, één in Okaba en één in Muting. In elk van die plaatsen werd op een afgesproken uur een man (meestal een gestrafte) op een opgekrikte fiets gezet om een dynamo aan te drijven, die de stroom leverde voor een ontvangapparaat dat in morse de boodschappen noteerde, die vervolgens door de schrijver werden uitgeschreven en aan de geadresseerde ter hand gesteld. De schrijver kostte dat hooguit één uur per dag; voor de rest van de tijd deed hij dienst op het kantoor van de bestuursassistent. Een antwoord-telegram zenden was uiteraard onmogelijk; het was al een heel ding dat men die posten van buiten af bereiken kon.

Het gemis van elektriciteit betekende intussen ook, dat niemand een radio had. Men had toen wel ontvangtoestellen, die op batterij-

en werkten, maar die batterijen waren groot, duur en betrekkelijk moeilijk verkrijgbaar. De toestellen van die tijd gebruikten vrij veel stroom; transistor radio's zijn van na de oorlog. Ook de zenders waren niet zo perfect als tegenwoordig. Daarbij maakte het aanzienlijk verschil uit, waar men zat. In Merauke was de ontvangst notoir slecht. Toch waren wij niet geheel van nieuws verstoken, want eens per dag ontving het telegraafstation het Aneta nieuwsbulletin, waarvan de controleur een afschrift kreeg. Uitgebreid was dat bulletin bepaald niet en de telegrafist liet ook wel eens verstek gaan, maar het belangrijkste hoorde men op die wijze toch wel. Voor de rest waren wij aangewezen op de krant, die eens in de vier weken met de boot arriveerde in de vorm van de week-editie van het in Semarang verschijnende dagblad *De Locomotief*; een goede krant met een goede hoofdredacteur: Van Goudoever.

Voor verlichting waren wij aangewezen op peterolie-lampen onder druk, zgn petromaxen. Zij gaven perfect licht, suisden hinderlijk en produceerden veel warmte. Op plaatsen waar men niet veel licht nodig had was een gewone peterolie-lamp, eventueel een wandlampje, verre te prefereren. Eerst enige jaren later, op Lombok, heb ik kennis gemaakt met een peterolie-lamp niet onder druk die voldoende licht gaf om zonder moeite bij te lezen, de Aladin-lamp. Op Nieuw-Guinea hadden wij die nog niet. Het was daar allemaal wat primitief, ook de straatverlichting. Op een twaalfstal plaatsen in het stadje werd kort na zes uur aan een staak een stormking gehangen, die aangestoken en rondgebracht werd vanuit de gevangenis. De lantarenopsteker was een langjarig gestrafte van Indonesische herkomst, die de lampen om tien uur ook weer ophaalde en terugbracht naar de gevangenis. De uren tussen het uitbrengen en binnenhalen van de lampen bracht hij door bij zijn vrouw, die hij ter plaatse op onopgehelderde wijze versierd had. Alleen op maanlichte avonden had hij het kwaad. Dan bleef de straatverlichting binnen en hij ook. Hij heeft daar echter (terecht) nooit over geklaagd.

Een ander gemak dat ons ontbrak was een frigidaire. Zulke machines waren in die tijd nog een nieuwigheid. Op Java behielpen de meesten zich met een ijskist, die dagelijks gevuld werd met een paar kilo ijs. Men moest dan ter plaatse wel een ijsfabriek hebben en die ontbrak in Merauke. Het enige alternatief was een op peterolie werkende frigidaire. Die bestonden wel, maar in de vorm waarin ze toen bekend waren hadden ze een grote hoeveelheid water no-

dig voor additionele koeling. Hoe het precies werkte weet ik niet. Wel weet ik, dat Voorhamme eigenaar was van zo'n geval. Het was een steen des aanstoots in Merauke. Het apparaat slurpte zoveel water, dat hij het vanuit zijn regenwater-tanks niet bedienen kon of wilde. Hij liet daarom regelmatig water halen uit de put vlak naast zijn huis. Dat was de enige put in het stadje die altijd zoet water leverde; derhalve in de droge tijd de toevlucht voor allen wier watertank maar klein was en dan droog was komen te staan. Maar sinds Voorhamme zich met zijn ijsmachine in het controleurshuis had gevestigd, gebeurde het nog al eens dat, als alle water thuis was opgebruikt, de putters voor een droge put kwamen te staan. Als ze zich bukten konden ze dan nog net onder de vloer van het huis van Voorhamme het koelwater van het machien zien wegdruppen. Het kwam te harder aan omdat het controleurshuis beter dan enig ander van regenwatertanks was voorzien: twee bijna drie meter hoge stenen kolossen en een mandibak (een bak waaruit men badwater put) die er wezen mocht. Wij hebben er nooit gebrek aan water gekend. Op Voorhamme's aanbod zijn ijsmachine over te nemen, zijn we echter niet ingegaan. Wij hadden te veel gehoord van het misnoegen dat ze wekte onder de huisvrouwen. We koelden het bier door het in de mandibak te zetten of de fles in een natte kous aan een lijn op de wind te hangen. Dat hielp ook.

Bij het begin van de vestiging van Merauke, toen men nog over allerlei technische hulp vanuit Thursday Island beschikken kon, had de eerste assistent-resident gepoogd het waterprobleem op meer moderne wijze op te lossen. Hij had een artesische put laten slaan. Dat was wonderwel geslaagd, namelijk in het grasveld naast zijn huis. Op 300 meter had men water geslagen. Het gutste eruit. Helaas was het gemengd met zwavelwaterstof en stonk een uur in de wind. Men is er nooit in geslaagd de bron weer dicht te draaien. Bij mijn laatste bezoek aan Merauke (1958), liep het water wel wat langzamer, maar het stonk nog steeds. De assistent-resident, die destijds het initiatief nam, had zich overigens door deze tegenslag niet laten ontmoedigen. Wanneer men het water 24 uur laat staan is het best drinkbaar, schreef hij één of twee jaar later naar aanleiding van een ingezonden stuk in het *Bataviaasch Nieuwsblad*, dat de ellendige levensvoorwaarden te Merauke aan de kaak stelde. Aan dit verweer voegde hij een boze opmerking toe over de onderofficier, die het bestaan had zo maar en dan nog wel op deze wijze in de krant te schrijven. Aan die opmerking kan hij onmogelijk plezier

beleefd hebben. De onderofficier was niemand minder dan Zentgraaff. Hij zou zich in de komende jaren opwerken tot Nederlands-Indië's meest bekende journalist, niet in de laatste plaats dankzij zijn meermalen venijnige pen.

Intussen had men te Merauke bij de met gegolfd ijzer ingedekte huizen regenwatertanks gebouwd, wat de problemen voor een groot deel oploste. En wat de stinkende artesische bron aangaat: men had van de nood een deugd gemaakt door er een soort badhuisje rond te bouwen. In 1936 echter was die badplaats in verval doordat de ijzeren aanvoerbuis van de put vergaan was, waardoor het stinkwater over het veld stroomde. Voorhamme vond het te kostbaar om er iets aan te laten doen. Dat viel achteraf nogal mee. Na zijn vertrek werd het water via een nieuwe buis naar een eveneens nieuw badhuisje aan de rivier gevoerd. Een definitieve oplossing van het drinkwaterprobleem werd eerst in de oorlog gevonden. Toen werd een waterleiding aangelegd naar een bron ettelijke kilometers verder het binnenland in. In de vijftiger jaren, toen Wiechers Directeur van Opbouw was, is die waterleiding nog aanzienlijk verbeterd. Ook de beveiliging tegen springtij en de problemen met de afwatering van het stadje werden door Wiechers opgelost. Even beperkt als het materieel comfort was tijdens ons verblijf te Merauke de mogelijkheid tot meer persoonlijke sociale omgang. Daarvoor waren wij aangewezen op de dokter, de inspecteur van politie, de Missie (twee paters, een broeder en drie zusters) en, op een meer paternalistische wijze, de ongehuwde gediplomeerd ambtenaar bij de inlandse bestuursdienst, Gerrit Uneputty. Het bleef echter een omgang op afstand waarin tutoyeren vermeden werd. In een zo kleine gemeenschap past voorzichtigheid. Conflicten liggen er om de hoek van de deur en afstand schenkt gelegenheden om een gespannen verhouding werkbaar te houden, die gemeenzaamheid niet kent. Op die manier konden wij ook meedoen in de tennisclub, waarin vooral leden van het lager administratief personeel speelden. Het werd nooit intiem maar het bleef wel vriendelijk.

Het gemakkelijkst lag de relatie met de dokter, de Indisch arts M. Soepardji. Ambtelijk hadden wij weinig met elkander te maken, ook al hadden wij elkaar op gezette tijden hard nodig. Men had in het verleden wel eens de neiging op deze Indisch artsen wat neer te zien, omdat hun opleiding te Soerabaja in de eerste plaats een praktijk-opleiding was. Ten onrechte evenwel; die opleiding was goed. Die kon er evenmin als een academische opleiding iets

aan veranderen dat je goede en slechte dokters hebt. En Soepardji was een voortreffelijk arts, die zijn taak met grote toewijding vervulde. Het was niet zo'n eenvoudige taak. Hij had in Merauke een ziekenhuis met een capaciteit van 50 bedden, waarin niet is meegeteld de loods waarin de Kaja-Kaja-patiënten werden ondergebracht (Kaja-Kaja was hier het woord voor Papoea's). Die Kaja-Kaja-loods was een vinding van de latere lepra-arts Sitanala, die er begrip voor had dat een Papoea uit die dagen niet op een bed met lakens en klamboe wilde liggen, maar op een brits met een vuurtje eronder, waar hem zijn familie gezelschap kon houden. Rond 1916 nam hij de proef met zo'n loods en daarmee werd hij de eerste die erin slaagde Papoea's in een ziekenhuis te behandelen. Het systeem werkte in mijn tijd nog steeds. Het is mij meer dan eens overkomen dat ik 's avonds na negenen op de steiger een hengelende Papoea aantrof, die op de vraag waar hij vandaan kwam antwoordde: uit het ziekenhuis. Soms had hij nog een hond bij zich ook.

Het echte ziekenhuis was overigens niet indrukwekkend veel beter dan de Papoea-loods. De verf bladderde van het plafond in de operatiekamer waar de dokter zijn ingrepen verrichten moest, geassisteerd door de enige mantri-verpleger (d.i. gediplomeerd verpleger) waarover hij beschikken kon. Het overige personeel bestond uit drie ziekenoppassers en een vaccinateur.

Dat ziekenhuis in Merauke was niet zijn enige zorg. Hij had nog vijf hulp-ziekenhuizen buiten te bedienen, in Okaba, Po-Epe, Muting, Komolom en Kimám, waar, onder toezicht van een ziekenoppasser, lijders aan venerisch granuloom werden verpleegd en behandeld. Die behandeling bestond uit injecties met *tartras emeticus*, wijnsteenzuur, die door deze oppassers werden toegediend. Gelukkig waren er in deze jaren niet zo veel patiënten meer en dus konden de oppassers zich ook aan andere taken wijden: eenvoudige wondbehandeling, toedienen van zulke geneesmiddelen als kinine, asperine en wonderolie, en doorverwijzen naar het ziekenhuis te Merauke. Maar er was wel toezicht nodig en de dokter was veel op tournee. Aan zijn activiteit op dit gebied heb ik de beste herinnering. Helaas bleef de goede verhouding tussen ons er in hoofdzaak een tussen de mannen. Mevrouw Soepardji sprak geen Nederlands en geneerde zich daar een beetje voor. Zij trok zich wat terug, wat erg jammer was, want zij was een vriendelijke vrouw.

De verhouding met de inspecteur van politie lag anders. De term inspecteur was functioneel wel verantwoord maar sociaal niet of

nauwlijks. De inspecteurs der veldpolitie waren gerecruteerd uit de kringen van Nederlandse onderofficieren en brigadiers van politie. Hun vooropleiding lag op Mulo-niveau, dit in tegenstelling tot de commissarissen die ten minste het HBS-diploma gehaald moesten hebben. Het technisch toezicht op de veldpolitie, d.w.z. op de opleiding, discipline, huisvesting en bewapening, berustte altijd bij een commissaris, in het geval van Merauke de commissaris te Tual. Het toezicht op het politioneel beleid daarentegen berustte bij het hoofd van plaatselijk bestuur (de controleur of gezaghebber), die daarvoor de nodige aanwijzingen gaf. Op beleidsgebied bestond er dus een hiërarchische verhouding tussen de controleur en de detachementscommandant. Zij strekte zich echter niet uit tot de technische uitvoering, wat wel eens wrijving kon opleveren. Ik heb daar in Merauke weinig last van gehad. De inspecteur 1ste kl. Van Bleek was een man, die zijn werk goed deed en daar zijn handen vol aan had. Het personeel der veldpolitie was met vrouwen en kinderen gehuisvest binnen de kazerne. Dan is er altijd wel wat. In Merauke lag niet minder dan 38 man, terwijl in Muting en Okaba nog eens elk 20 man onder een hoofdposthuiscommandant gelegerd waren. Daarnaast nam ook de opleiding van de lagere rangen veel tijd. Van Bleek en ik ontmoetten elkander dagelijks. Meerdere keren gingen wij samen op tournee. Ook kwamen wij met de dames vrij regelmatig bij elkander op de thee. Ofschoon de gezinsomstandigheden gelijk waren (zij noch wij hadden toen kinderen) is er toch nooit echte vriendschap of vertrouwelijkheid uit gegroeid, en dat niet zo zeer omdat zij een Duitse was, alswel door het verschil in levensstijl en algemene ontwikkeling. Het was ook beter zo. Het gaf de mannen geen kans om te proberen over elkander heen te lopen, waar wij elk op eigen wijze toe geneigd waren.

Weer heel anders lag de verhouding met de Missie. Daar lag intellectueel een veel breder aanrakingsveld, maar hier werd het discours doorkruist door een duidelijke concurrentie-positie op het gebied van het bevolkingsbeleid. De missie stelde zich ten doel de Papoea's tot goed geïndoctrineerde Katholieken te maken, levend in gehoorzaamheid aan de Katholieke moraal en de geestelijke leiding van de Kerk. Deze beschikte buiten Merauke over paters-missionarissen te Wendu, Okaba, Wamal, Kimám en Muting (die te Ninati aan de Muyu-rivier mag ik hier niet meetellen, omdat die binnen de onderafdeling Boven-Digul viel). Die paters werden in hun werk geassisteerd door 65 hoofden van scholen in de dorpen (bijna alle

één-mansscholen) hetgeen de Missie een stevige greep gaf op de bevolking van deze onderafdeling, die toen een 16.600 zielen telde. Ten aanzien van het beleid verwachtte de Missie, dat het Bestuur, zo het haar al niet de helpende hand bood, toch op zijn minst in alle dingen tegenover haar een welwillende houding zou aannemen. In de praktijk kwam het erop neer dat van de controleur gehoopt werd dat hij, als een Brabantse burgemeester uit die tijd, zou doen wat de pastoor zei. Die verwachting was vlees geworden in de hoofdpastoor, Pater Grent. Hij was een steile Noordhollander, die zich naast het priesterschap bekwaamd had voor het onderwijzersambt. Hij had ook de hoofdakke. Eén doel had hij vast voor ogen: de Kerk en haar grootheid. Maar ik heb nooit een geestelijk mens in hem kunnen ontdekken, ook niet een mens met echte belangstelling in mensen. Na afloop van de oorlog is hij bsschop van Tual geworden, waar hij in zekere zin op zijn plaats was. Ook de Keiezen zijn hard en steil; zij zijn altijd bij mij overgekomen als Amboezen zonder humor. Er waren veel Keiese onderwijzers in dienst van de Missie.

Dat wil intussen niet zeggen, dat wij op gespannen voet met elkander leefden. Mijn vrouw en ik kwamen nogal eens op bezoek bij de Missie en het werd na een tijdje een vaste regel, dat Grent 's zondagsochtends om 11 uur een kopje koffie bij ons kwam drinken. Eén keer echter is hij drie maanden lang weggebleven. Dat was nadat ik de goeroe (onderwijzer) van – ik meen – Wendu tot drie weken hechtenis had veroordeeld. Die had in zijn ijver tegen spijbelen acht spijbelaars gevangen en met een zogenaamde Atjeh-strik aan een touw gebonden, dat hij om de hals van zjn paard had bevestigd. Zo was hij in triomf door de kampong gereden om te demonstrenen wat er met spijbelende schoolkinderen gebeurt. Levensgevaarlijk, want als dat half-wilde paard op hol was geslagen, waren er dodelijke ongelukken gebeurd. De ouders kwamen natuurlijk klagen. Ze waren heel boos. Nu had ik diezelfde goeroe al eens eerder een schrobbering gegeven, maar dat zing om een kleinigheid, niet te vergelijken met dit gewelddadig optreden. De dag nadat ik de goeroe veroordeeld had kreeg ik Grent op kantoor, die mij onomwonden zei dat hij de indruk had, dat dit volgens hem harde en onbillijke vonnis was ingegeven door het feit, dat ik al eens eerder kwestie met deze man gehad had. Ik heb hem toen strak in de ogen gekeken en gezegd: 'Pater, ik was al bang dat U iets dergelijks denken zou, maar omdat ik de indruk van partijdigheid tot el-

ke prijs vermijden wilde heb ik hem in plaats van de drie maanden, die ik meen dat hij voor dit politiek uitdagend optreden verdient, slechts drie weken gegeven'.

Het punt waarom het in wezen draaide, was de macht in de kampong. De Missie zocht die bij de goeroe te leggen. Natuurlijk wist ik even goed als de Missie dat er van de door het Bestuur aangestelde kamponghoofden weinig uitging, maar dat is nog geen reden hun falen te institutionaliseren door de goeroe een terreur van de deugd te laten uitoefenen. Bovendien wist de Missie nog beter dan ik dat het met die deugd van de goeroe ook niet altijd even goed gesteld was. Wanneer de njora (de vrouw van de goeroe) zwanger was – en dat gebeurde nogal eens – liep het met de deugd herhaaldelijk fout. Om de schijn van antipapisme te vermijden moet ik hieraan toevoegen, dat het bij de Zending niet anders was, ook met wat de geweldenarij betreft. Een paar jaar later vertelde ik het verhaal van de goeroe met de Atjeh-strik aan mijn oude vriend Held. 'Dat jij je daarover opwindt', zei hij. 'Ik heb in het Manokwarise spijbelaars wel met een spijker door hun oor aan de schoolbank vastgenageld gezien.' Hij zei er niet bij dat er in de oorlel van zo'n slachtoffer toch al een gat zat, kennelijk veronderstellende dat ik dat ook wel begrijpen zou. Het doet ook aan het wezenlijke feit niet af. Dat was dat de domme Papoea, de 'Papua bodoh', door de goeroe tot beschaving gedwongen moest worden. Dat feit heeft zijn politieke consequenties tot op de dag van vandaag.

In dit verband echter is dit punt nog niet belangrijk. Rond 1937 speelde alleen het feit, dat men als bestuursambtenaar in de Molukken zich voorzichtig diende op te stellen tegenover Zending en Missie. Haar vertegenwoordigers te velde waren meer dan alleen maar de schijnbaar weerloze dienaars van de blijde boodschap die ze verkondigden. Zij waren ook vertegenwoordigers van politieke machten, die in de Christelijke partijen in de Staten-Generaal hun eigen woordvoerders hadden, die de feilen van een controleur in de wildernis op bekwame wijze onder de aandacht van de minister wisten te brengen. Ik heb mij op dit stuk nooit enige illusie gemaakt. Toen al niet.

Zo kwam ook de verhouding met de hoofdpastoor weer in het gemaal. Wij hadden geen van beiden behoefte de zaak op scherp te spelen; hij niet omdat hij deze keer ongelijk had, ik niet omdat ik het een volgende keer kon hebben. Het bleef een verhouding waarin voorzichtigheid prevaleerde, waarin wij gaandeweg leerden ook

de soms als nogal boers overkomende omgangsstijl van deze missionarissen, die hun hele leven in een mannen-maatschappij verkeerden, voor lief te nemen. Tegenover de tweede pastoor in Merauke was dat bovendien gemakkelijk genoeg. Dat was de brave pater Van der Kooy, die hier al sinds 1910 verwijde en bij ieder om zijn intrinsieke goedheid gezien was. Een groot intellectueel was hij niet en een society-man nog minder. Hij was alleen maar een eenvoudige missionaris om de zaak zelf. Wie zou hem niet achten?

Het lag wat anders met de broeder. Wanneer hij zich door het stadje bewoog om voor de Missie de post, de telegrammen, de vracht en de passages te regelen, straalde hem de grootheid van de Romeinse kerk van het gezicht. Hij vertegenwoordigde wat. Maar wanneer wij bij de Missie op bezoek waren, was hij alleen goed om de glazen te vullen. Daarmee was hij nog altijd de meerdere van de zusters aan de overkant van de weg, van wie wij soms de indruk hadden, dat ze alleen goed waren om de sokken van de paters te stoppen en hun vuile hemden te wassen wanneer zij van tournee terug kwamen. Die zusters verzetten gedrieën heel wat werk. Zij hadden de leiding van een meisjesschool met internaat waar zij Papoea-meisjes, naast vervolgonderwijs op de leerstof van de driejarige dorpschool, ook huishoud- en naailessen gaven. Voorts beheerden zij de garderobe van de kerk en de paters. Buiten kwamen zij niet. Alleen de hoofdzuster mocht er een enkele keer uit om een zieke te bezoeken. Hun regels waren streng, ook in ander opzicht. Zij dwongen hen in dit hete klimaat de ganse dag rond te lopen in een lang wit gewaad met een stijve kap op het hoofd, wat onherroepelijk leidde tot wat wij rode hond noemden, huiduitslag ten gevolge van zweten. Ze hadden ook geen recht op verlof. Alleen bij hoge uitzondering mocht er eens een op een andere zusterstatie uit logeren gaan. Het was alles ongelooflijk streng en Hollands. Ongewijzigd Hollands was ook het zusterhuis met zijn in de was gezette vloeren. Geen man kwam er ooit verder dan het spreekkamertje naast de voordeur. Maar in dat zelfde huis heeft mijn vrouw veel gastvrijheid ondervonden in de lange weken dat ik op tournee was. Ook heeft zij, jaren later, de tyrannie der paters over de zusters gewroken door de Missie te dwingen het zilveren jubileum der zusters met een groot feest te vieren. Maar dat hoort thuis in deel II.

Tenslotte noemde ik Gerrit Uneputty. Hij was jong en ongetrouwd, dus niet iemand waar je als echtpaar op bezoek ging. Maar wel een jongen die we bij de voornaam noemden. Hij kwam nogal

eens over de vloer want ik had een onovertroffen assistent in hem, in alle dingen betrouwbaar. Hem hebben wij, voor we weggingen, een van onze honden toevertrouwd. Hij was toen al fungerend bestuurs-assistent in Muting. Over hem te schrijven valt mij moeilijk. In mijn map liggen nog een paar roerende brieven van hem. In de oorlog was hij terug op Ambon. Wat daar gebeurd is weet ik niet; mij is alleen bekend dat hij er door de Jappen is terechtgesteld. Ik heb daar geen woorden voor, ook na zoveel jaren niet. Niet anders dan: dank je, Gerrit, voor je trouw en je vriendschap.

Buiten de groep van hen op wie wij voor sociale omgang waren aangewezen moet ik nog melding maken van één andere merkwaardige inwoner van Merauke, de rijksbanning Pangeran Arya Socerjo Soetanto, halfbroer van de Mangkoenegara. Hij woonde hier met vrouw, twee volwassen dochters en een zoontje in een goed maar eenvoudig huis naast het postkantoor, levende van een onderstand die toereikend geweest ware zo hij geen prins was geweest. Nu zat hij altijd in schulden. Ik heb nog wel eens pogingen gedaan om hem daaruit te helpen, maar dat liep telkens mis door zijn vorstelijke allures. Waarom hij hier in Merauke blijven moest, is mij ook nooit helemaal duidelijk geworden, behalve dan dat hij medepretendent was geweest van de huidige vorst. Enige aanwijzing omtrent hetgeen er werkelijk aan de hand was of geweest was, viel ook van hem niet te krijgen. Hij en zijn echtgenote waren voortreffelijk gemanierde mensen die een zeer bloemrijk Maleis spraken, dat meer verborgen hield dan het openbaarde. Maar de twee volwassen dochters waren zielig: te hoog en te verheven van afkomst dat iemand in de Molukken ermee zou kunnen trouwen. Zulke meisjes hebben het ongeluk dat zij de eer van de familie vertegenwoordigen. En Pa waakte over die eer. Hij was zeer standbewust. Dat was ook het zoontje, dat van de zelfde leeftijd was als het zoontje van de dokter. Meestal kwam het doktersjong hem 's ochtends halen om samen naar school te gaan. Dan was het vermakelijk te zien hoe de pangeranszoon met een voornaam gebaar de dokterszoon zijn schooltas ter hand stelde om die voor hem te dragen, iets wat deze maar zelden weigerde. Hij droeg per saldo alleen maar de nederige titel van Mas, net als zijn vader!

Het zal na deze rondgang door de Meraukese society duidelijk zijn hoezeer deze de vier-wekelijkse bootdag verwelkomde, en dat niet alleen om de post, maar ook om de bezoekers die de boot mogelijk meebracht. Met zulke bezoekers kon men openlijker praten

dan met stadgenoten. Tot die bezoekers behoorden ook de officieren van de KPM-er. Daar de boot 24 uur bleef liggen, waren zij altijd goed ingelicht over de toestanden in Merauke! Maar zij deden vaak iets terug in de vorm van boodschappen en bestellingen. Zelf hadden we op bootdag altijd de gezagvoerder te eten of werden door hem op de maaltijd aan boord gevraagd.

4. Kennismaking met het bestuur

In het voorgaande heb ik weinig gezegd over de persoon van Voorhamme, de man die mij moest inwerken. Hij had te lang alleen gezeten. Zijn vorige standplaats was Tobelo op Halmaheira geweest, en dat was ook al geen plaats met een opgewekt sociaal verkeer. Hij was omgetrouwd, maar had wel een njai, een huishoudster, zoals dat euphemistisch heet. Hoe de verhouding tussen die twee was, valt te gissen. Voorhamme liet haar in Merauke achter en zij trouwde daarop met de huisjongen. Die van Voorhamme wel te verstaan.

De imens Voorhamme was moeilijk benaderbaar. Hij sloot zich op in zichzelf. Zijn grootste passie was lekker eten. Wanneer er een rund werd geslacht werden de lever (althans een stuk van de lever) en de hersenen gereserveerd voor Voorhamme. Hij genoot daarvan zoals hij ook genoot van ijs. Wanneer hij op tournee moest, vulde hij vijf thermos-bussen met klontjes ijs (de maximumproduktie van zijn machien) en begaf zich daarmee aan boord van het gewestelijk vaarttuig. Wanneer hij aan het eind van de vierde dag merkte, dat ook zijn laatste bus alleen nog maar water bevatte, ging onherroepelijk het roer aan boord en keerde hij terug, onderweg ruzie makend met de schipper over de koers en met de passagiers over de stilte aan boord. Van huilende babies kreeg hij het op de zenuwen. Zijn grootste deugd als ambtenaar was ijver in het innen van belastingen en schrielheid in de besteding van hem ter beschikking staande gelden. Hij spaarde voor het land. Dat dit het land duur gekost heeft, zal straks nog blijken. Maar hij was een pracht boekhouder. Op dat punt heb ik echt iets van hem geleerd.

Intussen leerde ik ook het kantoorpersoneel kennen. Behalve Uneputty werkten daar een klerk, een schrijver die door het land bezoldigd werd en een schrijver die gesalarieerd werd uit de onderafdelingskas. Daarnaast waren er nog twee of drie agenten van de zgn. bestuurspolitie, die 's nachts de wacht deden of overdag de be-

vielen van het Bestuur overbrachten aan de dorpschoudeu binnen het bestuursressort Merauke. Dat laatste lukte meestal beter dan het waken, waarbij zij vaak in slaap vielen. Er viel ook weinig te waken, want er gebeurde 's nachts nooit iets dat door hun aanwezigheid geregeld of voorkomen kon worden.

Een interessant en tegelijk bijzonder nuttig instituut was de onderafdelingskas, een fonds waaruit alle uitgaven werden gefinancierd die niet ten laste van enig artikel van de landsbegroting konden worden gebracht. Het was dus een litaal fonds en als zodanig een fonds dat bestond en opereerde aan de zelfkant der legitimiteit. Een onderafdeling is namelijk niet een gebied met eigen geldmiddelen in de zin van de Indische Staatsregeling. Provincies, stadsgemeenten, regentschappen, zelfbesturende landschappen en inlandse gemeenten zijn dat wel. In de wetgeving der dertiger jaren zijn ook groepsgemeenschappen en zgn. gouvernements-landschappen aan de lijst van bestuursressorten met eigen middelen toegevoegd. Die toevoeging was overigens van later datum en was bij haar invoering bovendien niet van toepassing op Nieuw-Guinea, zodat Merauke nooit geprofitteerd heeft van deze maatregel, welke in één klap op tal van plaatsen soortgelijke fondsen als de onderafdelingskas legitimeerde door ze over te dragen aan wat in deze nieuwe wetgeving als een autonoom ressort met eigen middelen werd aange merkt.

Locale fondsen bestonden namelijk overal, ook waar ze door de wetgeving niet erkend werden. Men kan nu eenmaal niet besturen zonder de beschikking te hebben over nog andere middelen dan die, welke in een zo reusachtig rijk als Nederlands-Indië de centrale overheid niet wil toekennen zonder van a tot z te zijn ingelicht over bestemming en besteding daarvan. Zonder een bepaald minimum aan locale fondsen kan geen bestuurder uit de voeten. Voordat de decentralisatie-wetgeving tot stand kwam zat men buiten de zelfbestuursgebieden overal in Nederlands-Indië met die moeilijkheid. Overal ook hebben opvolgende bestuurders van binnen het rechtstreeks bestuurd gebied gelegen ressorten kans gezien potjes en fondsen te creëren, waarmee men iets organiseren kon zonder gedwongen te zijn daarvoor bij Batavia aan te kloppen, om dan twee of meer jaren te wachten of men het daar een plaats op de begroting waardig keurde.

Van al die fondsen en potjes was er, op de keper beschouwd, maar één wettig, dat waarin de gelden voor de afkoop van heren-

diensten werden gestort. Al de andere waren het produkt van de vindingrijkheid der bestuursambtenaren. Frequent voorkomende fondsen waren die voor het houden van pasar malams (aangeprezen als jaarmarkten en nuttige media voor bevolkingsvoorlichting), voor het houden van paardenrennen en stierengevechten (zo het heet zeer bevorderlijk voor paardenfok en veeteelt), fondsen voor de exploitatie en instandhouding van pasanggrahans en zwembaden, en al dergelijke zaken meer. Pasar malams en wedrennen waren bijzonder geliefde objecten, want zij leverden geld op. Bij zulke gelegenheden mocht gegokt en gewed worden via een of andere meer of minder primitieve totalisator en dat placht de kosten ruimschoots goed te maken. De oorsprong van die fondsen en instellingen lag veelal in het duister en dat is wel begrijpelijk. Zo is mij met vrij grote zekerheid bekend, dat op Lombok minstens drie zwembaden en twee pasanggrahans gebouwd zijn uit materialen, die men overgehouden had op fondsen voor wegaanleg en de bouw van woningen en kantoren, e.e.a. uiteraard met gebruikmaking van herendiensten. Het bontste geval ooit geregistreerd is dat van de bouw van een Europese sociëteit uit gelden afkomstig van de plaatselijke moskeekas. Daar bestaat zelfs een Bijblad over, dat in zijn stijl de hand verraaft van de toenmalige Adviseur voor Islamitische Zaken, Snouck Hurgronje.

Het spreekt vanzelf dat al die fondsen door de Algemene Rekenkamer met een scheel oog bekeken werden. Waar zij kans zag, haalde zij er met krachtige hand de bezem door. De jaarverslagen van de Kamer vormden op dit stuk amusante lectuur. Als secretaris van Banyumas placht ik ze met spanning te lezen om te zien wie er nu weer tegenaan gedrenteld was. Aan de andere kant echter kon en wilde de Rekenkamer ook niet alles opruimen, want veel van die fondsen hadden een maar al te nuttige functie. Zo werden te Merauke uit de Onderafdelingskas het veebedrijf betaald, de schrijvers tevens radio-ontvangers te Okaba en Muting, de bouw van hulp-ziekenhuizen, de stationering van prauwen voor overzetveren en nog tal van andere zaken meer. Maar de Rekenkamer stelde wel eisen aan het beheer. Ik stel mij dan ook voor, dat in de Molukken die plaatselijke fondsen gered zijn door de vorming van een centraal beheer te Ambon. Daar werd namelijk het vermogen dezer kassen centraal beheerd, daar werd ook het plaatselijk beheer gecontroleerd via een jaarlijks door de resident goed te keuren en door de controleur in te dienen begroting en begrotingsrekening. Zo wa-

ten die kassen wel niet gelegaliseerd maar toch erkend.

Wat waren nu de inkomsten van die onderafdelingskas? Buiten de herendienstgelden, rente op kapitaal en de opbrengsten van het (inniddels geliquideerde) veebedrijf waren dat in hoofdzaak uitvoerrechten en vrijwillige bijdragen. Over beide is een enkel woord evenzeer op zijn plaats als straks over de oorsprong van dat kapitaal. Uitvoerrecht werden namelijk geheven over de uitvoer van bosproducten en zeeproducten naar buiten de onderafdeling. Daaronder vielen voornamelijk rotan, trasi en gedroogde vis. Het is mij altijd duister gebleven op grond waarvan deze, bij residentie-keur voor de gehele Molukken geregelde, belasting geheven werd. Vervoer binnen Nederlands-Indië was in beginsel altijd vrij. De enige mogelijkheid is, dat het hier een oude adat-heffing betreft, die aan de zelfbesturen ontleend is. Voor die zelfbesturen (waar toch altijd nog iets van een internationale status aan kleefte al heeft men die na 1910 naar vermogen genegeerd, een punt waarover Resink in *Indonesia's History between the Myths* voortreffelijke opmerkingen heeft gemaakt) is een uitvoerrecht een aanvaardbare zaak. Misschien ook nog in die gebieden, waar men van oudsher sterke volksheerden kende die wel niet als zelfbestuurders waren erkend, maar toch in allerlei waardigheden gehandhaafd. Maar voor Zuid-Nieuw-Guinea kon men zo iets niet aanvoeren. Evenwel, ik heb mij destijds nooit in deze materie verdiept en ik moet het hier bij het uitspreken van mijn twijfels laten.

Beter gefundeerd was, mirabile dictu, de 'vrijwillige bijdrage', waar uiteraard niets vrijwilligs aan was. Het was een belasting die in produkten geheven werd, tot een geldswaarde van ten hoogste het minimum bedrag waarvoor men in de 'kleine aanslag' van de inkomstenbelasting kon worden aangeslagen. Dat was twee gulden, en die bijdrage werd opgelegd aan alle volwassen (gehuwde) Papoea-mannen van wie werd aangenomen, dat het gebruik van geld hun vreemd was. Het was dus een soort hoofdgeld, opgelegd om hen te gewennen aan het instituut belasting. Als zodanig was het ongetwijfeld nuttig. Het heeft de invoering van de inkomstenbelasting in beginsel vergemakkelijkt, al moet ik erbij zeggen, dat niemand zich daar ooit mee gehaast heeft (ik ook niet) omdat de opbrengst van de kleine aanslag in 's Lands kas moest worden gestort en niet in de onderafdelingskas. Wel heb ik betaling van de vrijwillige bijdrage in geld bevorderd. Met dat al was de legitimiteit van ook deze heffing uiterst dubieus. De benaming 'vrijwillige bijdrage'

die men eraan gegeven heeft, wijst daar duidelijk op. Het was in feite een lompe poging tot misleiding van de fiscale autoriteiten, op zijn best gemengd met wat zelfspot. Maar nuttig was ze in menig opzicht. Het Bestuur kwam op deze manier gemakkelijk aan de sago nodig voor de hulpziekenhuizen en voor de gevangenen, die aan sago de voorkeur gaven boven rijst. Wat ook voorkwam.

Tenslotte nog een enkel woord over het kapitaal van de onderafdelingskas van Zuid-Nieuw-Guinea. Evenals zo vele andere kassen was ook zij in zonde ontvangen en geboren. In de jaren van de *paradijsvogel-boom* heeft de toenmalige assistent-resident van Merauke een telrecht ingevoerd. Vandaar dat ik hierboven redelijk nauwkeurige informatie kon geven over het aantal in 1919 te Merauke aangevoerde vogelhuiden (p. 100). Die heffing heeft heel veel geld in het laatje gebracht, maar berustte op niets, d.w.z. op geen enkel wettelijk voorschrift. Tot grote ontsteltenis van iedereen was daar omtrent de tijd van onze aankomst op Nieuw-Guinea ook Leo Foe Siong achter gekomen. Die spande te Batavia een proces aan tegen de Regering van Nederlands-Indië tot teruggave van een bedrag van meer dan f 100.000, - wegens onwettig ingevorderde belasting, een proces dat hij gewonnen heeft. Meer dan veertig jaar later hoorde ik er iets meer van tijdens een wandeling van de Utrechtse professoren-wandelclub. Daar kwam Prof. Mr. Willem Prins met een verhaal over het door die uitspraak gerezen geschil tussen het Departement van Financiën (waar hij toen als administrateur of adviseur werkzaam was) en de Resident der Molukken over de vraag wie de toegewezen som betalen moest. Daarover was een geducht touwtrekken ontstaan, waarvan ik in Merauke overigens weinig gemerkt heb. Toen ik wegging daar was er nog geen definitieve beslissing gevallen over een bijdrage uit het kapitaal van de onderafdelingskas, dat in omvang nauwelijks groter was dan de som die Leo Foe Siong gevorderd had. Als ik destijds hierover geraadpleegd ben, zal ik ongetwijfeld door talmen hebben bijgedragen aan verder uitstel van executie. De onderafdelingskas kon haar rente slecht missen.

Buiten de onderafdelingskas waren er vrijwel geen fondsen, waaruit men in Merauke iets bekostigen kon. De dienst van Burgerlijke Openbare Werken stelde voor onderhoud van gebouwen en wegen niet meer dan een f 3000, - per jaar beschikbaar. Wel had Voorhamme kans gezien daarop nog over te houden, maar dat is ons in de loop van 1937 zwaar opgebroken. Nalatigheid in onder-

houd is altijd duur. En dan boften wij nog, dat wij een gratis toezichthouder en uitvoerder van onderhouds- en bouwwerken hadden. Daar had één van Voorhamme's voorgangers voor gezorgd. Toen op het hoogtepunt van de bezuinigingen de te Merauke gestationeerde mantri-B.O.W. (wij zouden zeggen: de opzichter, maar dat was toen een duurdere Europese rang) ontslagen werd, zag hij kans hem voor Merauke te behouden door hem aan te stellen als opier. Dat was een meesterzet, want Tatipikalawan, de mantri, was niet alleen een goed vakman, hij was door die benoeming tot opier tegelijk hoofd van ongeveer 80% van de beschikbare werkkraft. Werkvolk was in Merauke erg moeilijk te krijgen en was duur bovendien. Hetzelfde was elders in Nieuw-Guinea ook het geval. Openbare werken steunden er overal op de arbeid der gestraften. Buiten de 'muren' der gevangenis werken was hier voor alle gestraften regel. Terwijl ik dit neerschrijf hoor ik iemand zeggen: rechte koloniale uitbuiting. Ik houd dat tegen. Ik heb genoeg jaren gevangen gezeten om te leren wat een zegen dat buiten werken voor een gevangene is. Dat ook de gevangenen het zo zagen blijkt uit het feit, dat te Merauke gevangenen wel ettelijke keren uit de gevangenis zijn uitgebroken en gevlucht, maar nooit onder het werk waar zij er alle kans toe hadden.

Dat wil niet zeggen, dat dit gebruik van gevangenen voor het uitvoeren van noodzakelijke werken geen bezwaren met zich bracht. Het was altijd zaak te zorgen, dat men er voldoende had en dat kon de rechtspleging wel degelijk beïnvloeden. Dit gold met name waar het de berechting betrof van overtredingen van die andere bron van goedkope werkkraften, de herendienstregeling. In de Molukken (en dus ook in Nieuw-Guinea) mochten jaarlijks 20 dagdiensten per man per jaar worden gevorderd. Nalatigheid in het verrichten van die diensten kon volgens art. 523 van het Wetboek van Strafrecht worden gestraft met hechtenis van ten hoogste drie dagen of een geldboete van tien gulden. Nu was er ook een bepaling (W.v.S. art. 30) krachtens welke een boete bij wanbetaling vervangen wordt door hechtenis, waarbij voor iedere niet betaalde halve gulden één dag hechtenis kan worden opgelegd. Dat maakte het voor een controleur, die in Nieuw-Guinea op vele plaatsen alleensprekend rechter was, aantrekkelijk om, wanneer hij voor het uitvoeren van werken behoefte had aan gestraften, nalatigen in het verrichten van herendiensten te straffen niet met drie dagen hechtenis maar met f 10, - boete. Dat leverde vrijwel onveranderlijk 20 dagen hechte-

nis op, d.w.z. 20 dagen arbeid. In 1936 echter werd dit onmogelijk gemaakt. Er kwam toen een rondschrĳven van de Procureur-Generaal, een echte brandbrief, waarin deze uiteenzette dat de mogelijkheid een nalatige in het verrichten van herendiensten tot boete te veroordelen 'uiteraard' alleen bedoeld was voor hen, die gewoon waren die verplichting af te kopen en dat hadden nagelaten, niet voor hen die normaliter hun werkkraacht gaven. En of de heren daar maar rekening mee wilden houden!

Daarmee was Leiden in last, want drie dagen hechtenis is geen zware straf en heeft nauwelĳks afschrikwekkend effect. Het was wel zaak er nu iets op te vinden, dat die herendiensten trouwer gepresteerd werden. De bestuursassistent van Okaba loste dit op betrekkelijk simpele wijze op. Hij zette hen, die deswege veroordeeld waren, aan het schoonmaken van beerputten. Het hielp wonderbaarlijk. Daar hadden zij een echte stink-hekel aan. Een controleur van Inanwatan vond er later (in 1938) iets anders op. Hij strafte nalatigen, behalve met drie dagen hechtenis, met de bijkomende adatsraf (sic!) van inhouding van de broek. Dat liep aldus: bij het binnenkomen van de gevangenis moest de veroordeelde zijn broek uittrekken, in de plaats waarvan hij een gevangenisbroek kreeg. Dit was op zichzelf al onwettig, want een tot hechtenis veroordeelde mag zijn eigen kleding behouden. Maar wie wist dat in Inanwatan! Aan het einde van de derde dag trad de bijkomende straf in werking. De overtreder moest nu zijn gevangenisbroek teruggeven, maar kreeg zijn eigen broek niet weerom. Hij moest met de hand voor de onderbuik naar huis. De diepzinnige gedachte, die aan deze rechtspleging ten grondslag lag was, dat de weergekeerde delinquent nu, bij ontstentenis van een broek, op zondag ook niet naar de kerk kon en dus wel een reprimande van de zendeling zou krijgen. Het pakte ietwat anders uit. De controleur kreeg ruzie met de zendeling.*

Maar nog even terug naar Tatipikalawan. Hij was een prachtman en ik was verheugd hem in 1953 terug te vinden als opzichter in Merauke. Misschien was hij wel hoofdopzichter. Hij heeft er enorm veel werk verzet. In 1962 is hij naar Holland gegaan. Ik heb hem nog eens opgezocht in een bejaardenoord in Wĳk-aan-Zee, waar hij nu begraven ligt.

* Achteraf blijkt het hele verhaal een typisch stukje Molukse folklore, ontstaan uit kritiek op een ander door hem geslagen vonnis.

Het had geen zin bij Voorhamme op het kantoor te blijven rondhangen. Ook hij zelf was mij even lief kwijt als rijk. Ik ging dus eens buiten kijken. Mijn eerste tocht bleef in de buurt. Ik ging te paard naar Buti, de naastbijzijnde kampong. Daar vroeg ik naar het kamponghoofd, dat alras kwam opdagen. Ik sprak hem toe vanaf mijn paard. Dat was natuurlijk helemaal fout. Zoiets kan wel op Java maar niet met een Marind van de kust. Hij schudde zijn hoofd van meen: '*Tuanne, Melayu meèn mbat-mbatke nok*': Meneer, Maleis ken ik niet. Er kwam een tolk aan te pas. Dat was de mandur, de assistent van het kamponghoofd. Hij heette Johannes en was de beleefdste Papoca die ik ooit ontmoet heb. Pas een klein jaar later ben ik erachter gekomen dat het Maleis van Wagér, het kamponghoofd, beter was dan het mijne. Maar toen waren wij inmiddels vrienden geworden. Dat echter komt later nog. Mijn eerste bezoek was in ieder geval een flop.

Een gelegenheid om wat verder te gaan brak spoedig aan. De dokter en de detachementscommandant moesten naar Okaba en zouden vandaar te voet terugkeren, omdat de gezaghebber drie dagen later het gewestelijk vaartuig zelf nodig had om naar de boven Bian te gaan. Het was een goede kans om iets meer van de kust te zien en tegelijk om uit te vinden hoe een echt tournee hier toeging.

Zo maakte ik kennis met het gewestelijk vaartuig en zijn bemanning. Het was een kleine, oorspronkelijk als zeilboot gebouwde motor-schoener van iets minder dan 20 meter lang bovendeks. Het verschilde daarin weinig van de andere gewestelijke vaartuigen, die in dit deel van de Molukken rondvoeren. Het zeilvermogen was, door de bouw van een kajuit en een machinekamer, ingekrompen tot wat men hulpzeilvermogen noemt. Meestentijds draaide het schip alleen op de motor, een Deutz gloeikopmotor, die op een tank met samengeperste lucht werd gestart. De motor garandeerde een snelheid van 6 mijl (zeemijlen) per uur. Het was een goed type schip; het had alleen het nadeel dat, met het oog op de vaak ruwe zee in deze contreien, onderin een ijzeren T-balk was gelegd om het recht overeind te houden. Daardoor slingerde het wreed. Ik heb dat goed gemerkt, zittende in mijn rotan stoel, die boven op de kajuit was vastgesjord!

De bemanning bestond uit acht koppen: de juragan (schipper),

de motorist, twee roergangers, een hulpmotorist en drie matrozen, een vrij grote bemanning voor zulk een klein schip, maar niet te groot voor het bij herhaling miserabele weer waar men in deze streken mee te maken heeft. Misschien is het juister te zeggen: om het miserabele effect op te vangen van aanhoudende straffe wind over een ondiepe zee. Ik heb aan die bemanning de beste herinnering. Dat komt wel in de eerste plaats door de juragan, die een voortreffelijk zeeman was. Hij was een man van zeer weinig woorden, die zich op een simpele wenk wist te laten gehoorzamen. Meestal stond hij onbeweeglijk naast de roerganger, nu en dan wegduikend in de kap waarmee de kaartentafel was afgeschermd, of opzij tredend om bij het kompas over het handje een peiling te nemen. Hij was een Batjanner (hij heette ook Radjab Batjan) die hier al jaren voer en een grote locale kennis bezat. Het meest heb ik hem bewonderd wanneer het echt zwaar weer was en het bootje stampend en slingerend door de zee ploegde. Dan schoof hij zwijgend de roerganger opzij om zelf het roer over te nemen, ermee spelend zodat het schip altijd weer met de kop op de golven kwam en toch koers hield. Hij was geen man tegen wie men zeggen kon: 'Ik wil dit of dat'. Hij wist zich naast God schipper op zijn schip. Maar hij was uiterst behulpzaam. Wanneer men tegen hem zei: Schipper, wat is het toch jammer dat die en die plek zo onbereikbaar ligt, was hij van nature geneigd dat tegen te spreken en binnen de perken van goed zee-manschap het uiterste te proberen om er toch te komen.

Djalel, de motorist, was een heel ander karakter. Hij was spraakzaam en opgewekt, een echte Bataviaan. Hij wist goed met zijn machine om te gaan en in de machinekamer was hij de baas. Dat wist ook Radjab en ik heb nooit gemerkt dat die twee daar moeilijkheden over hadden. Samen hielden zij het apparaat varende. Ik heb op dit punt sterke staaltjes van Djalels inventiviteit gezien toen wij op een keer een andere boot ter vervanging kregen, die niet behoorlijk was gereviseerd.

Dit alles ter kennismaking met het vervoermiddel, dat mij op tal van reizen van dienst is geweest. Meestal zat ik er bovenop de kajuit; de kajuit zelf, die ook voor andere passagiers bestemd was, was mij te benauwd. Er hing een weeïge olielucht die er krachtig toe bijdroeg iemand zeeziek te maken. Dat werd ik trouwens op de eerste twee reizen tot mijn ergernis ook boven wel. Aan het slingeren van het schip heb ik echt moeten wennen.

De tocht naar Okaba duurde een uur of acht. Het plaatsje ligt

an een klein riviertje, de Koloï, dat een slingerende, ondiepe vaargeul gesleten heeft in de zanderige zeebodem voor de kust. Door die geul kan men bij hoog water het steigertje van Okaba bereiken. Aangezien de vaargeul zich bij elke nieuwe moesson verlegt is de geul aangegeven door staken, die hier en daar langs zij de bochten zijn geplant. De verzorging daarvan was de taak van het kampong-hoofd van Okaba.

Toen wij aankwamen stond de steiger vol. Wij werden verwelkomd door de bestuurs-assistent Pattisahusiwa, die daartoe de muziek had meegebracht. Eerst werd het Wilhelmus gespeeld, dat keutig in de houding werd aangehoord. Daarna ging het onder vrolijke marsmuziek naar de pasanggrahan, een houten gebouw op palen, dat vlak aan de kust stond. Hier namen wij met onze tourneejongens ons intrek. Dat was betrekkelijk eenvoudig, daar er geen ander meubilair was dan een tafel en wat stoelen. De gasten werden graacht eigen veldbed en bedienden mee te brengen. De laatste huuden in de bijgebouwen, waar ook een badkamer was ingericht. Er stond een grote drum met zoet water en een blikje aan een steel, waarmee men zich het water over het lichaam kon laten lopen. Alles uiterst eenvoudig maar wel praktisch. Praktisch waren ook de tourneejongens. Ze hadden in de kortste keren thee gezet, de veldbedden opgetuigd en van een klamboe voorzien en maatregelen genomen om eten te koken, althans voor zichzelf. Van Bleek (de detachementscommandant) en ik zouden die avond te gast zijn bij de bestuurs-assistent, de dokter bij de ziekenoppasser, zodat zij aan ons voor deze keer geen moeilijkheden hadden.

Ik had het wat tourneejongen betreft beter getroffen dan Van Bleek, wiens Jantji tijdens de verdere reis tot de meest onverwachte vergissingen in staat bleek. Zo zette hij tot twee maal toe thee met brak water, terwijl hij een andere keer de primus van zijn baas trachtte voor te verwarmen met ketjap (soja-olie) in plaats van met spiritus, doordat hij zich in de flesjes vergiste. Zo iets zou Simon, mijn tourneejongen, niet overkomen. Hij was technisch uitstekend en dacht aan alles. Voluit heette hij Simon Samallo. Hij was geboortig van Saparoea en had hier een struise Papoeese vrouw gehuwd, die een half hoofd groter was dan hij. Maar Simon wist zich voortreffelijk te handhaven, dank zij een overdreven cholerisch humeur dat hem de helft van de tijd in een staat van kwalijk bedwongen woede hield. Hij was dan uiterst welsprekend tegen de dragers van mijn bagage. Ik heb mij tot het laatste toe verwonderd, dat ze

hem nooit een tik op het hoofd gegeven hebben. Maar wat telt is de uitkomst, en daarover heb ik mij met Simon nooit te beklagen gehad. Ook niet, toen ik hem tot beheerder van de pasanggrahan te Merauke had gemaakt. Hij kon tenminste iets en dat is in een land als Zuid-Nieuw-Guinea heel wat waard.

Aan primitieve toestanden moet men wennen. Mijn eerste commentaar op de pasanggrahan te Okaba was nogal negatief. Ik vond het er te winderig. Later heb ik de ligging aan het strand beter leren appreciëren. Bij hoogwater bood zij een heerlijke gelegenheid om in zee te gaan zwemmen. Bij eb ging dat moeilijker. Dan moest men wel een kwartier lopen voor het water eindelijk tot de knieën reikte en dan was de pret er wel af. Nog later ging de pret er helemaal af. Dat was nadat ik op een ochtend, tijdens het scheren, naar buiten gelokt werd door het geknal van schoten vlak naast de deur. Daar stonden twee agenten te schieten op een vier meter lange krokodil, die zich bij afgaand tij op het strand had neergevljyd. Maar dat was ruim een jaar later.

De eerste avond te Okaba bracht ik samen met Van Bleek door bij de bestuursassistent. Pattisahusiwa zat hier al een jaar of vijf en had inmiddels een ruime ervaring opgedaan, waarover hij alleraardigst wist te vertellen. Een van de onderwerpen van gesprek was dat van het gebruik van herendiensten, waarover ik aan het einde van de vorige paragraaf al een en ander verteld heb. Het is hier een geschikte plaats om daar wat dieper op in te gaan, want ik zou er in de loop van dit tournee mijn eerste praktijkervaring mee opdoen.

Herendiensten zijn een vorm van gedwongen arbeid en als zodanig voor moderne mensen verwerpelijk. Dat was al zo in de tijd waarover ik het hier heb. De International Labour Organisation ILO (of hoe ze in die tijd heten mocht) had toen al bij de toenmalige Volkenbond weten te bewerken, dat op de leden van die organisatie pressie werd uitgeoefend om ze in hun koloniën af te schaffen. Ook Nederland stond onder die druk, maar daar besteedde in de Molukken buiten Ambon niemand aandacht aan. Daar beschouwde men die diensten als een onmisbare, zo niet een natuurlijke zaak. Daar zou iets voor te zeggen geweest zijn, als men die diensten had opgevat als een alternatief voor het betalen van belasting. Dan is het inderdaad niet zulk een verwerpelijk middel, althans wanneer men die diensten gebruikt om iets tot stand te brengen waarvan de lokale gemeenschap zichtbaar voordeel heeft. Ik heb de ervaring opgedaan dat men dan nog tot veel meer bereid is. De Pu-anim te

Merauke, van wie nimmer herendiensten gevorderd waren, aanvaardden die plicht gewillig toen de vervulling ervan locale wegen en paden ten goede kwam, waaronder de aanleg van een fietspad maar het 8 kilometer verder gelegen Mopa (beneden: p. 219). En toch kwamen die diensten bovenop de belasting die ze al betaalden. Het knelpunt ligt altijd weer in het zichtbare nut en daarvan vormen wegen een spectaculair voorbeeld. Zowel in Papua New Guinea als in Afrika (lees er de socialist Balandier maar op na in zijn *Sociologie de l'Afrique Noire*) bleek de locale bevolking bij herhaling trots op de door haar in zogenaamde herendienst aangelegde wegen. Precies in deze zelfde lijn ligt het feit, dat een twintig jaar later moderne Papoea's de Gouverneur te kennen gaven, dat zij wederinvoering van herendiensten voor zulke constructieve doeleinden zouden toejuichen. En veel van wat in Sukarno's Indonesië als gotong royong (boven, p. 69) werd aangeprezen was in feite niets anders. Het was de wijze waarop een geldarme maatschappij zichzelf helpt.

Dat echter was het in Zuid-Nieuw-Guinea in 1936 niet. Wanneer buiten Merauke Papoea's aan wegen en bruggen moesten werken, waden dat wegen en bruggen die zij zelf niet of zelden nodig hadden. Alleen de Pu-anim en het gouvernement hadden er plezier van. De Papoea zelf hield zich buiten de economie of, meer correct, werd geacht zich buiten de economie te houden. Van geld had hij geen verstand en daarom betaalde hij belasting in natura. Kleren voor de schoolkinderen werden door de goeroe gekocht van de opbrengst van door de ouders bij hem ingeleverde klappernoten. En een Papoea die betaalde arbeid verrichtte, liet zich bij voorkeur in natura betalen. Althans, zo was het in den beginne geweest. Toen had men ook ontdekt, dat naast messen, bijlen en een enkele keer wat kleren, tabak een hoog gewaardeerd betaalmiddel was. Die werd verhandeld in plakken (zgn. lèmpèng) tabak. Voor een volle dag werken kon een Papoea aan de kust drie van zulke plakken verdienen. Door de mogelijkheid tabak in hele en halve lèmpèngs te verstrekken kon men ze als een soort pasmunt bij de uitbetaling van loon gebruiken. Dat gebeurde al spoedig in het groot als het ging om diensten, die voor niet langer dan een hele of een halve dag verleend werden.

Tot deze diensten behoorden in de eerste plaats die van dragers en die van lossers van vaartuigen. Deze diensten hadden nog een bijzonderheid. Zij konden in herendienst gevorderd

worden. Haar oorsprong vindt die mogelijkheid waarschijnlijk in de militaire bevoegdheid onder bepaalde omstandigheden (zoals staat van oorlog) transportdiensten te vorderen tegen betaling. Men vindt zulk een bepaling al in de oudste voor Java getroffen herendienstregelingen, welke zulk een vordering dus ook in volle vreedestijd mogelijk maken. Die herendienstregelingen voor Java waren al geruime tijd ingetrokken en die (bovendien geclausuleerde) transportverplichtingen met hen. Ook de meeste voor de Buitengewesten destijds geldende herendienstregelingen (die van gewest tot gewest in details verschilden) kenden die verplichte transportdiensten tegen betaling toen al niet meer. Voor Nieuw-Guinea echter werden zij nog altijd nodig geacht. Dat kon gemakkelijk bepleit worden, want bij de bestaande gewoonte om van plaats tot plaats van dragers te wisselen, omdat die dragers er bezwaar tegen hadden zich ver van hun woonplaats in voor hen onbekend gebied te wagen, had men wel eens een stok achter de deur nodig om nieuwe dragers te kunnen werven. Zo is in mijn tijd onze goede dokter nog eens op tournee gestrand, omdat zijn dragers niet verder wilden en vervanging ter plaatse niet te krijgen viel. Ik moet daar echter aan toevoegen: dat was meer een kwestie van protest tegen de tabak dan van onwil. Tabak bood een maar al te handzame mogelijkheid om zich zonder veel zorgen over dragersproblemen in het veld te begeven. Men deed het met een gerust geweten, want men betaalde ervoor. Betaling met tabak was toen allang een ingeroeste gewoonte geworden aan welke billijkheid niemand meer twijfelde, eenvoudig omdat men er niet over nadacht. Dat laatste deed de bevolking natuurlijk wel en het zou mij spoedig genoeg duidelijk worden welk een aversie juist die in tabak betaalde diensten bij haar wekten. Maar in Okaba was er niemand die mij daarover inlichtte en ik volgde dus de normale routine.

Die bestond daaruit dat ik de andere ochtend (zaterdag) kas-inspectie hield bij de Bestuurs-Assistent (B.A.) en een bezoek bracht aan de missieschool ter plaatse. De rest van de dag werd gevuld met een rondgang door het dorp en een bezoek aan de pastoor. Zondag gingen wij na de Mis op weg naar Sangasé, terwijl de dokter een andere kant uitging. Sangasé is niet ver en Van Bleek en ik besloten daarom de zondag op gepaste wijze te vieren met een bezoek aan broeder Janson, die de tussen Okaba en Sangasé gelegen klapperonderneming Kolam-Kolam beheerde, welke de Missie jaren tevoren uit de boedel van de Maatschappij Kelapa had overgenomen.

Toen we na een genoeglijke middag tegen het donker in de pasangrahan van Sangasé arriveerden, hadden Simon en Jantji het eten al gereed. Alles was in orde en wij gingen vroeg te bed. Wij wisten, dat de volgende dag een lange worden zou.

De volgende ochtend stuurden wij de bagage vooruit onder geleide van de beide politieagenten die Van Bleek vergezelden. Ik hield eerst schoolinspectie. Pas daarna gingen wij op weg. Het was een lange weg, veel langer dan wij ons hadden voorgesteld. Na drie uur lopen langs het strand kwamen wij aan het pad, dat door het moeras voert naar de plaats waar men de monding der Bian rivier moet oversteken. Het was een ellendig pad, half modder waarin men wegzakte, half hard geworden leemkluiten waarover men struikelde. Veel erger was, dat het er bloedheet was en volstrekt vergeven van de muskieten. Ik had voor de gelegenheid een korte broek aange trokken en een overhemd met korte mouwen. Dat heb ik geweten. Toen we ruim twee uur later bij Kali Paa aankwamen, waar een grote boomstamkano ons wachte, had ik een paar prachtig dikke benen van de muskietenbeten. We waren beiden doodmoe en blij in de prauw wat uit te kunnen rusten. Hoe lang de oversteek duurde weet ik niet meer, maar het is zeker een uur geweest, want de Bian monding is zeer breed. Aan het eind van de oversteek wachtte ons een nieuwe strandwandeling. Het is vandaar nog 10 kilometer naar Domandé, de eerste kampong langs de kust, waar we in de pasangrahan overnachten zouden. Toen we eindelijk binnen waren, was Van Bleek, die tien jaar ouder was dan ik en bovendien gezet, zowat aan het eind van zijn krachten.

De volgende dag was een hernieuwde marteling. Het is 23 kilometer van Domandé naar Onggari, de eerstvolgende kampong. Het brede strand is uitmuntend beloopbaar, maar men richt altijd het oog op de voorliggende kaap en hoopt dat om de hoek van die kaap het dorp wel liggen zal. Is men zo ver, dan ontwaart men een paar kilometer verderop alleen maar weer zo'n kaap en als men ook die gerond heeft, is het weer net zo. Drie-en-twintig kilometer is een heel eind. Ik had het gevoel tot mijn knieën opgesleten te zijn toen we vroeg in de middag Onggari binnensloften. Die middag heb ik niets anders gedaan dan slapen. Ook 's avonds zijn we vroeg in het veldbed gedoken. Tussendoor hebben we van de gelegenheid gebruik gemaakt om bij een ter plaatse gevestigde ruilhandelaar, een Pu-anem, een kar en paard te huren voor de andere dag. Voor Van Bleek met zijn dikke lichaam was dit pure noodzaak. Ik was

er, dank zij het feit dat ik broodmager was, iets beter aan toe, maar besloot de andere ochtend, toen wij al om zes uur uit Onggari vertrokken, hem toch maar op de wagen gezelschap te houden. Een succes was het niet, want het zand was net iets te slap voor de wielen van de kar. Zodoende ben ik later op het reservepaard geklommen, wat ook al geen weelde bleek. Het dier was klein en nogal ongedisciplineerd. Maar tot op een half uur afstand van het dorp Kumbe aan de rivier van die naam ging het redelijk. Toen was het vanwege de modder met het rijden gedaan en weer lopen geblazen.

Het relaas herlezend, dat ik op 20 oktober aan mijn ouders schreef, was het al met al een nogal dwaze vertoning. Een paar maanden later zou ik voor dat eind lopen mijn hand niet omgedraaid hebben. Maar toen viel het me hard en ik zag dus zwijgzaam toe hoe Simon onder veel getier nieuwe dragers organiseerde voor het laatste deel van de reis, de afstand van de overzijde der Kumbe rivier tot Merauke. Simon zorgde voor alles. Hij had ook al iemand naar Anassei gestuurd om een kar te huren, die ons tot Wendu zou kunnen brengen. Die kwam ons inderdaad langs het strand tegemoet rijden. Het was een heel wat beter voiture dan het voorgaande en zo kwamen we om een uur of één heelhuids in Wendu aan, waar we voor het huis van de pastoor afgezet werden. Die was wel niet thuis, maar dat belette ons niet in zijn voorgalerij zijn komst af te wachten. Lang duurde dat niet, want hij kwam spoedig opdagen en heette ons hartelijk welkom. De naam van de pastoor staat in mijn brief niet vermeld, maar ik ben er vrij zeker van, dat het de goede Schuur moet geweest zijn, die ik sedert nog vele malen ontmoet heb, o.a. in ons interneringskamp in Celebes.

De vreugde van onze rust werd overigens wreed verstoord door Simon, die intussen bezig was geweest de bagagetrein weer op gang te brengen. Hij kwam vertellen, dat de dragers weigerden verder te gaan. Zij meenden, dat ik hier in Wendu maar naar andere dragers moest omzien. Hij had er al één geslagen, zei hij, maar dat had niet geholpen. Ik was echter te moe om me er nog over op te winden of erheen te gaan. Ik was alleen maar in staat hem te zeggen: 'Simon, slaan kun je beter laten. Ga maar terug naar die kerels en vertel hun, dat ze de spullen best kunnen laten staan, maar dat ik ze voor dat kleine eindje niet betaal. En zeg erbij, dat ze toch mee moeten naar Merauke, omdat ze voor weigeren van herendienst bij deze tot drie dagen "boei" (hechtenis) veroordeeld zijn'. Tot mijn grote voldoening werkte het perfect. Zij hebben morrend de zaak

weer opgenomen en alles keurig afgeleverd in Merauke. Op dat moment heb ik de instelling van herendiensten gezegd. Dat het de laatste keer zou zijn, dat ik dit deed, kon ik toen nog niet vermoeden. Integendeel, een klein uur later bestegen Van Bleek en ik wrlgemoed de fietsen van de pastoor en zijn kok en togen opgewekt huiswaarts, waar we om een uur of half zes arriveerden.

‘Op het gebied van wandelen heb ik hier nog een heeleboel te leren’, schreef ik een paar dagen later aan mijn ouders. Daar heb ik me dan ook op toegelegd, al verkoos ik voor het eerstvolgend tournee opnieuw het gewestelijk vaartuig. Voorhamme was er weer mee teruggekeerd zodra het ijs op was, zodat ik er rond de 25ste oktober gebruik van kon maken voor een trip van hooguit drie dagen naar Saror aan de Kumbe. Het voornaamste resultaat van die tocht was, dat ik met een scharminkelig wit hondje thuis kwam, dat door ons Jopie gedoopt werd. We hadden toen al een zwart-witte die Black heette, en zouden later nog een bruine adopteren, die de naam Kees kreeg. Aan Jopie hebben we helaas weinig plezier beleefd. Hij was de vitaalste van de drie, wat zich daarin uitte, dat hij een onvermoeibare kippenjager was, waar natuurlijk alleen maar ellende van komen kon. Over zijn einde bericht ik later.

Intmiddels had ik voor en na op kantoor weinig of niets te doen en zag ook geen kans van Voorhamme veel nuttigs te leren. Toen deed zich de gelegenheid voor naar Frederik Hendrik eiland te gaan. Er moest een partij bouwmaterialen heen en bovendien had de mantri-politie die daar fungerend bestuurs-assistent was, het vaartuig nodig voor een bezoek aan de zuidkust van het eiland. Ik besloot mee te gaan, waar Voorhamme, die toch met mij geen raad wist, geen bezwaar tegen had. Dat deze tocht zou uitgroeien tot een avontuur dat in een enkele paragraaf niet te beschrijven valt, kon op dat moment niemand voorzien.

6. Eerste reis naar Frederik Hendrik-eiland

Frederik Hendrik-eiland lijkt, wanneer men Komolom erbij rekent, op een slordig getekende rechthoekige driehoek, die van de kust van Nieuw-Guinea gescheiden is door een vrij brede zeestraat, de Muli, toenmaals Prinses Mariannestraat geheten. De top van de driehoek ligt op enige afstand ter hoogte van de Digul-monding, de rechte hoek een 100 kilometer zuidelijker. De basis wordt gevormd door de vanaf de zuidelijke ingang van Str. Marianne over ruim

140 kilometer recht westwaarts lopende zuidkust van het eiland, die eindigt bij Kaap Valsch.

Frederik Hendrik eiland, dat tegenwoordig Kolopom heet, mist elk spoor van de hoogheid welke men onwillekeurig associeert met deze vorstelijke naam, die er (aldus Wichmann, *Entdeckungsgeschichte von Neu Guinea* II: 32) in 1835 aan gegeven werd bij wijze van compliment aan de tweede zoon van Koning Willem II, in de vaderlandse geschiedenis later meer bekend onder de hoogdravende naam van Prins Hendrik de Zeevaarder. Het eiland, dat aldus vernoemd werd naar deze prinselijke marine-officier, is in waarheid een ellendig moeras. Ik heb het meermalen vergeleken met een tot aan de rand gevuld bord erwtensoep waar hier en daar een kluif in drijft, waarop men staan kan. Het westelijk deel van de zuidkust, waar een zandige strandwal bescherming biedt tegen de zee, kan men in deze beeldspraak vergelijken met een stukje wit gebleven rand van het bord. Toch leefden en leven er in dit van muskieten vergeven moeras een 7000 mensen. Men zou verwachten, dat deze op de wat hoger gelegen, droog blijvende gedeelten van het eiland wonen, maar dat was slechts met enkele groepen het geval, voornamelijk die aan de zuidkust. Elders woonden maar weinigen op deze hoger liggende gedeelten en dan nog bij voorkeur in de droge tijd, wanneer men daar wat minder door muggen geteisterd wordt dan elders.

De reden daarvoor ligt in de uitzonderlijk wel aangepaste vorm waarin deze lieden hier de landbouw bedrijven. Zij zijn knolleneters, die in hoofdzaak van yams, taro en zoete aardappelen leven. Zij eten ook wel sago, maar die komt er niet in zo grote hoeveelheden voor als op het vasteland van Nieuw-Guinea. Om die knolgewassen te planten werpen zij in het moeras eilandjes op van modder, die zij opdiepen met een tussen een kleine rotanhoepel gespannen netje. Op die eilandjes van vaak zo'n dertig bij tien meter planten zij. Daar wonen zij ook in hun muskietenvrije huizen, een soort bijenkorven van een meter of vijf, zes doorsnee aan de voet. Het geraamte bestaat uit de meters lange bladstelen van de sagopalm, die aan de top samengebonden zijn en naar beneden toe op hun plaats gehouden worden door rotan ringen. Het geheel wordt aan de buitenkant bedekt door dikke lagen droog gras, die naar beneden toe een dikte van wel 75 cm bereiken. De toegang tot de hut verleent een laag boven de grond uitgespaard gat in de omwandeling, waar men alleen *ventre à terre* door naar binnen kan komen, nadat

men de dikke prop gras, waarmee de opening wordt afgesloten, naar binnen heeft gedrukt om die direct achter zich weer te sluiten. Daarbinnen is het muskietenvrij, maar het is er ook donker, benauwd en rokerig. Alle licht moet komen van een klein vuurtje, dat op de grond gaande wordt gehouden. De rook ontwijkt boven waar de graslaag maar dun is. In de wat grotere *pau* (de naam aan deze bijenkorven gegeven) heeft men bovenin nog een kleine vliering waar men yams of zoete aardappelen bewaart. Door een groot gezin wordt die ook wel als slaappleats gebruikt. Het spreekt vanzelf, dat men overdag meest buiten toeft, waar men onder een vrijstaand *ndak* een kookplaats heeft. Een dorp bestaat uit een ganse verzameling van zulke eilandjes, alle beplant met onder meer klappers en bananen, die een milde schaduw geven. Tussen de eilandjes bewegen zich de inwoners in hun kleine prauwtjes, die staande gevoid worden. De meeste zijn trouwens te smal om in te zitten. Men heeft daarnaast ook grotere prauwen, maar die zijn in de smalle slootjes in dit moerasland niet overal bruikbaar; wel op de wat wijdere waterwegen die de dorpen onderling verbinden.

Voor een goede beschrijving van het leven en de toestanden in deze dorpen moet ik verwijzen naar L.M. Serpenti, *Cultivators in the Swamps* (Van Gorcum, Assen 1965). Hier is alleen van belang, dat in het begin van de dertiger jaren de Missie er haar arbeid begon, aanvankelijk vanuit Wamal in het uiterste westen van de zuidkust van het vasteland, dicht bij de zuidelijke ingang van Straat Marianne. Wat later wist zij de bewoners van Koddar over te halen zich permanent te vestigen op een hoger gedeelte van het eiland, dat te Kimám reikt tot dicht bij een kleine rivier, de Dambu. Daar in Kimám hadden zij toch al een tijdelijke nederzetting, waar zij in de droge tijd verblijf hielden. Daarenboven had een kleine twee uur lopen naar binnen toe, te Mambum, een andere tot Koddar behorende groep al eerder een 'zomerverblijf' op deze hoger gelegen grond gevestigd. Toen in 1935 het Bestuur besloot zich ook op Frederik Hendrik eiland te vestigen, lag het voor de hand dat te doen in Kimám. De Dambu rivier was toen al zo ver schoongemaakt, dat het gewestelijk vaarttuig erop kon varen tot aan het steigertje vanwaar men langs een smal dijkje binnen twintig minuten Kimám bereiken kon. Er woonde ook al een missionaris, Pater Thieman, en er was een school met een goeroe. Er was zelfs een piepklein winkeltje, gedreven door een zekere Paliama, die hier zijn waren ruilde voor roton en andere produkten, die de bevolking aan hem slijten wilde.

Zo werd hier in 1935 een bestuurspost gesticht. De uitvoering werd opgedragen aan de mantri-politie Noya, die hierheen afgevaardigd werd met vijf man veldpolitie als dekking. Hij moest hier een woning bouwen met kantoor voor zichzelf (d.w.z. voor de bestuurs-assistent), een bivak voor de politie, een pasanggrahan, een volksziekenhuisje voor lijdens aan venerisch granuloom (dat hier nog voorkwam) met woning voor de ziekenoppasser, en een hulp-gevangenis.

De term mantri-politie vereist enige opheldering. Hij dateert uit de tijd dat aanstaande ambtenaren van de inlandse bestuursdienst nog geen opleiding ontvingen aan een daartoe bestemde middelbare school, een MOSVIA (middelbare opleidingsschool voor Inlandse ambtenaren). Een schrijver eerste klas, die aanleg voor besturen had getoond, werd toen als mantri-politie (lett. politie-opziener) toegevoegd aan een ouder ambtenaar. Later gebeurde het ook wel, dat hij bij de veldpolitie in opleiding kwam. Bleek hij geschikt dan kon hij na een aantal jaren (onder)districtshoofd worden, m.a.w. bestuurs-assistent. Wat Noya's vooropleiding was, weet ik niet. Wel weet ik, dat Voorhamme zeer tevreden over hem was. Hij had met weinig geld kans gezien alles te bouwen wat direct noodzakelijk was. Alleen de pasanggrahan en het bestuurskantoor moesten nog van de grond komen. Ook het weggetje van de steiger naar de nederzetting moest nog wat verbeterd worden. Er moest dus weer materiaal worden opgevoerd voor de bouw en voor het verharden van dat weggetje. Zo ging ik opnieuw scheep. Het zal ongeveer 12 november geweest zijn.

Men had mij verteld dat, wil men zeeziekte voorkomen, het aanbeveling verdient met een goed gevulde maag op reis te gaan. Mijn vrouw had daarom op mijn verzoek voor mijn ontbijt een stevige nasi goreng bereid. Na die genoten te hebben nam ik welgemoed afscheid. Toen we een goed uur op volle zee zaten werd ik toch zeeziek. Het middel bleek erger dan de kwaal, want bij het overgeven kreeg ik behoorlijk veel sambal in mijn neus. Gelukkig duurde de reis deze eerste dag niet lang. In de middag liepen we de Bian binnen om op een plek waar de deining niet meer doorstaat voor anker te gaan voor de nacht. Des nachts doorvaren is de gewestelijke vaartuigen verboden. Men zou dan een dubbele bemanning aan boord moeten hebben.

Ik sliep bovenop de kajuit, wat mij goed bevallen is. Wel werd

Ik bij het eerste morgenlicht gewekt door het ophalen van het anker. We voeren uit, richting Straat Marianne, waar wij laat in de namiddag na een voorspoedige reis over een vrij rustige zee voor anker gingen op enige uren afstand van de Dambu rivier. Die voeren we de volgende ochtend binnen; een smal riviertje, dat net breed genoeg is om bij de steiger nog te kunnen keren. We kwamen eerder dan verwacht was, zodat er niemand was om ons af te halen. Moeilijkheden gaf dat niet, want er was alleen het dijkje om naar het dorp te gaan. Het was wel hobbelig, maar het had inmiddels al een breedte van anderhalve meter. Na tien minuten, ongeveer halverwege de afstand tot Kimám, kwam ons de mantri al tegemoet. Er is altijd wel iemand in zo'n dorp die iets gehoord heeft en waarschuwt dat er een schip is binnen gelopen.

Het dorp bestond uit een simpel plein met huizen eromheen. We maakten een korte rondgang waarbij we eerst de Missie bezochten. De pastoor was op tournee, maar zijn huisgenoot, broeder Drikus van Santvoort, was er wel. Broeder Driek was de timmerman van de Missie en tijdelijk hier geplaatst om de missie-statie af te bouwen. Hij was een stevig gebouwde vijftiger met een grijze baard en een altijd opgewekte glimlach. Hij vroeg mij onmiddellijk te logeren, wat ik gaarne aannam omdat ik van de mantri al had begrepen dat ook hem dit als de beste oplossing voorkwam. Daarna ging het verder langs de school naar het ziekenhuisje met zijn ongeveer 15 patiënten (veel meer zijn het er naar mijn herinnering niet geweest) en het politiebivak. Daarna hadden wij een gesprek bij de mantri thuis. Hij was ongetrouwd en maakte de indruk wat verlegen te zijn met mijn bezoek. Hij had het ook druk, zei hij, omdat hij de lading van de boot in ontvangst moest nemen en nog enkele maatregelen nemen moest om mij de andere dag te kunnen vergezellen op onze tocht langs de zuidkust. Ik nam dus al spoedig de wijk naar broeder Driek. Hij bleek een uiterst gezellig causeur, die van alles te vertellen wist over gisteren en vandaag in Zuid-Nieuw-Guinea, waar hij al sinds 1912 of 1913 als kwartiermaker voor de Missie werkzaam was.

Ik werd echter plotseling weggeroepen. Een stel boze Papoea's en één of twee agenten stonden voor de deur. Een had er een klap van een agent gehad omdat hij niet hard genoeg liep met zijn vruchtje. De anderen klaagden, dat zij veel te hard moesten werken. Het gelukte mij om de klagers tot bedaren te brengen en met een kleinigheidje tevreden te stellen, hen belovende dat ik de kwes-

tie van dat harde werken nader zou onderzoeken. Het leek alles geregeld.

Het was mij intussen toch wel aanleiding om bij broeder Driek en vervolgens bij Noya te informeren, hoe alles toeging bij die opbouw van Kimám. Drie dingen werden mij duidelijk. In de eerste plaats, dat niet alleen de arbeid aan de objecten van de bestuursvestiging drukten op de werkkraft van de bevolking van Kimám en de aangrenzende dorpen, maar ook die voor de bouw van de Missie-statie. Het tweede punt was, dat de mensen die voor de Overheid werkten, slecht betaald werden. Alles gebeurde notabene in betaalde herendienst tegen een tarief van één, in plaats van drie lèmpèng tabak per dag. Die tabak waren zij danig zat, temeer omdat de Missie betaalde in gebruiksgoederen zoals kleren, bijlen en messen. En in de derde plaats drukte de last van al dit werk in veel te grote mate op de ingezetenen van Kimám. Wel werden bij herhaling ook inwoners van andere kampongs opgetrommeld, maar als er maar even iets onverwachts gebeurde (zoals vandaag) waren de Kimamers het kind van de rekening; zij draaiden dan op voor de nodige dragersdiensten. Uit het gesprek met Noya daarover bleek ook, dat hij er niet aan dacht in de tot nu toe gevolgde werkwijze verandering te brengen, daar Voorhamme hem zuinigheid had ingescherpt en hij zich aan die zuinigheid wenste te houden. Vandaar ook het lage tarief van één lèmpèng daags.

De late avond bracht ik genoeglijk door bij broeder Driek, die dolblij was weer eens te kunnen praten en mij vergastte op kleurrijke verhalen over Merauke's verleden. Werkelijk welsprekend werd hij toen hij het kreeg over de assistent-resident Lublink Weddik, die tussen 1918 en 1922 het bewind over Merauke had gevoerd. Een van diens betere daden was de bouw geweest van een pasanggrahan te Kumbe, waar in die jaren nog een bestuurs-assistent gevestigd was. Die pasanggrahan was natuurlijk bedoeld ten algemenen nutte, maar omdat hij zich voorstelde daar regelmatig met vrouw en kind zijn vrije dagen door te brengen, had hij bijzondere zorg laten besteden aan het sanitair. Wel waren er in die tijd in Merauke nog geen closets, laat staan water-closets beschikbaar, zodat hij zich beperken moest tot het model van een ordinaire plee, maar hij had er toch iets bijzonders van laten maken. Oom Pelamonia, de bestuursassistent, had het aan broeder Driek laten zien, kennelijk benieuwd naar diens reactie op deze vormgeving van het principe 'verschil moet er wezen'. Het toilet bleek een drie-pitter, uitge-

voerd in drie verschillende hoogten: een waarbij men van de grond af op de zitting kon plaats nemen, één waarbij men eerst één tree, en één waarbij men twee treden beklimmen moest voor men zich zetten kon. Die met twee treden, verklaarde Oom Pelamonia, was voor de assistent-resident, die met één tree voor mevrouw, en de laagste voor het kind.

Ook in andere opzichten was Lublink Weddik een inventief man. Hij was het, die het telrecht had ingevoerd waarmee de vogel-pucht belast en de latere onderafdelingskas gespekt werd. Hij had er ook oog voor, dat ter bescherming van de vogelstand het jagen wat duurder diende te worden gemaakt, terwijl hij tevens een intelligente maatregel trof, die voorkomen moest dat men te jonge vogels schoot. Het eerste bereikte hij door zijn klerk toe te staan te eigen behoefte tien gulden extra te vorderen bij de afgifte van elke puchtvergunning. Ter wille van het tweede eiste hij, dat van elk kodi (20-tal) paradijsvogelhuiden één exemplaar als monster bij hem persoonlijk zou worden ingeleverd. Daardoor, aldus broeder Driek, kreeg hij van elk kodi huiden altijd de grootste. Dat was hem tenslotte noodlottig geworden. Toen hij met verlof naar Nederland vertrok, werden in Makassar uit zijn bagage vijf kisten met prachtige paradijsvogelhuiden door de douane in beslag genomen. Het verlof werd ontslag.

Aan het einde gekomen van deze en andere verhalen over deze voormalige gezagsdrager, zuchtte broeder Driek. 'Tja', zei hij, 'jaren geleden heb ik al deze geschiedenissen ook eens verteld aan onze bisschop, Mgr. Aerts. Die lachte net als u. Maar toen zei hij tegen mij: Driek, dat is allemaal heel vermakelijk. Maar heb je voor die meneer wel eens gebeden? En daar had hij mij wel mee.' Met dit stichtelijk besluit gingen wij ter ruste.

De andere ochtend vertrok ik met Noya naar de zuidkust. Wij voeren eerst naar de meest westelijk gelegen kampong waar we met de dingy aan land gingen. Het was een hele tocht, want het is daar, dicht bij Kaap Valsch, zeer ondiep, zodat onze schoener ver uit de kust voor anker moest gaan. Hier hield Noya zich bezig met de registratie van de bevolking, terwijl ik er wat rondkeek. Het was er een nogal armoedige troep; gelegenheid tot overnachten was er hier niet, evenmin als in de volgende kampong die langs het strand gemakkelijk te bereiken viel. Tegen de avond werden wij met een prauw van de bevolking weer aan boord gebracht, waar wij overnachten. Zo zou het ook gaan bij de volgende kampongs. Die

nachten doorgebracht in een hobbelend bootje op de hier altijd woelige zee hebben mij voorgoed van mijn zeeziekte genezen.

Aan die kampongbezoeken heb ik weinig herinnering. Van mijn dagboeken uit die periode heb ik geen afschrift aangehouden. Er gebeurde eigenlijk maar één keer iets, dat in mijn geheugen hangen bleef. Voor de rest waren het weinig opwindende dagen. Noya was een wat moeilijk reisgenoot, die zich waar hij kon aan mijn gezelschap onttrok, kennelijk bang van mij instructies te krijgen die niet klopten met wat Voorhamme hem had voorgehouden. Die ene gebeurtenis deed zich voor bij Selemit, waar wij een handelsprauw uit Merauke ontmoetten, die juist van Kimám kwam. Die bracht de boodschap, dat Kimám leeg stond; de bevolking was er vandoor gegaan naar het binnenland en had de vaarwegen achter zich dicht geworpen. Noya wilde onmiddellijk terugkeren naar Kimám, wat ik tegenhield. Die ene dag, die we nog nodig hadden voor een bezoek aan Komolom, behoeften wij ons niet te laten ontgaan. Er viel op dit moment in Kimám toch niets te doen als de mensen er niet waren. Het leek mij wijzer hun de kans te geven zich te bedenken en eigener beweging terug te keren.

Maar zij keerden niet terug. Toen wij enige dagen later te Kimám arriveerden, bleek het er inderdaad grondig mis. De goeroe had een stuk of vijf wat oudere schooljongens vast kunnen houden, de ziekenoppasser een paar van zijn patiënten, en dat was al. Inmiddels was Pater Thieman uit het binnenland teruggekeerd en die bracht bepaald verontrustende berichten. De Kimamers hadden gezworen verder in Koddar te blijven bij hun tuinen en niet meer terug te keren. De vaarweg daarheen hadden zij grondig achter zich versperd. Hoe grondig zou mij later blijken. Zij hadden een zestal dammen dwars over de vaarweg gelegd en op ongeregelde afstanden bomen over het water laten vallen waarvan ik er twee weken later ettelijke tientallen telde. Erger was, dat de opstand zich over het gehele eiland dreigde uit te breiden. Er waren berichten dat reeds twee goeroes door de bevolking bedreigd waren en dat één hunner met zijn familie naar veiliger oorden de wijk had genomen.

Het was duidelijk, dat hier moest worden ingegrepen. Noya wilde er onmiddellijk achteraan wat ik hem verbood. Het verzet der bevolking richtte zich in de eerste plaats tegen hem persoonlijk, zodat hij wel de laatste man was om haar te overtuigen terug te keren. Daarenboven, hij had voor dekking op zijn minst de gehele beschikbare politiemacht van vijf man nodig, waardoor de hoofd-

plaats onbeschermd zou komen te liggen. Mijn grote zorg was, dat escalatie van het conflict de bevolking ertoe zou kunnen brengen om de hoofdplaats radicaal af te branden met al wat erbij behoorde. Er zat maar één ding op: terugkeren naar Merauke om politieversterking te halen, het aan de Missie overlatende het contact met de bevolking zo goed mogelijk te onderhouden. Maar Noya schudde van neen. Zodra ik weg was zou hij in ieder geval persoonlijk poolshoogte nemen. Toen ik hem dit nogmaals verbood, kwam de aap uit de mouw. 'U bent mijn baas niet', zei hij en liet er aarzelend op volgen: 'alleen mijn toekomstige baas'. Ik heb hem daarop aangeraden met dit laatste ernstig rekening te houden.

Drie dagen later was ik terug in Merauke waar ik verslag uitbracht aan Voorhamme en telegrafisch de assistent-resident inlichtte over mijn voornemen binnen veertien dagen terug te keren met vijf man politie extra om te trachten orde op zaken te stellen, waar hij ik erop aandrong gemachtigd te worden betere betaling te beloven. Ook drong ik aan op overplaatsing van Noya, wiens positie door dit alles te zeer in de klem was gekomen. Ik kreeg op alle punten mijn zin. Noya zou voorlopig de bestuursassistent van Okaba vervangen, wiens overplaatsing naar Seran enige dagen tevoren was afgekomen. Tot bestuursassistent van Frederik Hendrik eiland werd benoemd J. Manuhutu, die in de loop van december arriveren zou. Zo trof ik de nodige voorbereidselen voor mijn terugkeer, o.a. door aankoop van kleren en ijzerwaren ter betaling van door de Papoea's te verrichten diensten op dezelfde wijze als de Missie dat deed.

i De tweede reis naar Frederik Hendrik eiland

De derde december was ik met mijn spullen terug in Kimám, vergezeld van vijf man politie en Pater Grent, de hoofdpastoor, die de wens had te kennen gegeven zich van de toestand op de hoogte te stellen. Aangezien ik voor de pacificatie de hulp der Missie hard nodig had, kon ik daar moeilijk bezwaar tegen maken. Ter hoofdplaats Kimám zelf bleek de toestand stationair, maar in het binnenland waren nog enige goeroes in moeilijkheden geraakt. Noya vertelde mij, dat hij ondanks mijn verbod toch nog een poging had gewaagd Koddar langs de vaarweg te bereiken, maar dat hij had moeten terugkeren. Gelukkig zonder dat er een treffen had plaats gevonden. Zijn op handen zijnde overplaatsing maakte hem

aanzienlijk handelbaarder, temeer omdat ik hem kon verzekeren, dat hij daar geen straf in mocht zien. Het ging er per saldo alleen om een vreedzame oplossing te bereiken in een uit de hand gelopen situatie, welke was ontstaan doordat hij zijn orders had opgevolgd.

Ik overlegde met de Missie. Terugkeer van de Kimamers uit Koddar was noodzakelijk, daar anders heel Frederik Hendrik eiland onbestuurbaar en onhanteerbaar zou blijven. Allereerst moest de vaarweg weer open en dat zou door de Kimamers zelf moeten gebeuren. In het ergste geval moest hun het verblijf in Koddar onmogelijk gemaakt worden door het afbranden van de paia's, hun muskietenvrije, bijenkorfachtige woningen. Vóór alles echter moest er gepraat worden en daartoe moesten wij dwars door het moeras te voet naar Koddar. Pater Thieman zou ons introduceren en de goeroe met een paar nog altijd in Kimám rondhangende oudere schooljongens meenemen, terwijl ik mij zou laten vergezellen door vijf man politie. De andere vijf dienden in Kimám achter te blijven om te voorkomen, dat de bevolking ter ondersteuning van haar verzet het hele dorp zou afbranden. Pater Grent ging ook mee ofschoon Thieman hem waarschuwde dat de voettocht ons door de meest miserabele modder zou voeren, waarbij een tocht door het water niet uitgesloten was. Hij sprak daar heel laconiek over.

Thieman was laconiek onder alle omstandigheden. Het was zijn kracht. Van afkomst een eenvoudige Amsterdamse jongen die een beetje aan asthma leed, daarenboven een stotteraar die wat hakkelend zijn mening naar voren bracht, leek hij in niets op het type dat het wel even doen zal. Ik denk dat hij juist daardoor zo goed overkwam bij mensen, die onzeker waren van zichzelf. Als men bewijs zoekt voor de uitspraak dat Gods kracht in zwakheid volbracht wordt, laat men dan kijken naar het onopvallende leven en werk van Pater Thieman, zijn leven lang een tweederangs pastoor, een doodgewone volgeling van Jezus. Tot 1975, 44 jaar lang, is hij in Nieuw-Guinea op zijn post gebleven. Toen, op en kapot, keerde hij terug naar Holland waar wij hem op 23 november 1983 begraven hebben.

De andere ochtend gingen wij op weg, begeleid door enige schooljongens, die onze veldbedden, klamboe, de primus en wat eten droegen. De agenten zorgden voor zichzelf en Simon Samallo voor mij. Ik denk, dat de goeroe een beetje voor de pastoor zorgde en daar weer een speciale schooljongen voor had. Het eerste stuk van de wandeling ging fijn; het ging naar Mambum. Het pad was

vat modderig, hier en daar zelfs heel erg modderig, maar bood geen obstakels van betekenis. Thieman liep voorop. Het eerste halfuur vermeed hij, zoals ieder doet in dit deel van Nieuw-Guinea, alle plasjes. Ik deed het ook. Wij zijn van huis uit zuinig op onze schoenen, maar ze waren wel drijfnat toen we in Mambum kwamen. Hier pauseerden wij. Of Mambum totaal of voor 90% verlaten was, weet ik niet meer. Er was in ieder geval geen enkele prauw te krijgen voor vervoer naar Koddar.

Van Mambum uit loopt een smalle maar vrij diepe vaart in de richting van Koddar. Bij gebrek aan een prauw zat er voor ons niet anders op dan langs de rand van de vaart in de richting Koddar te gaan. Ik had bij die gelegenheid een bamboe hoed op het hoofd van het zelfde type als door de veldpolitie gebruikt. Daar stopte ik wat brood in en mijn tabak. Mijn sigaren gaf ik aan Simon, die ze in zijn borstzak stopte. Om op alles voorbereid te zijn had ik in de linker achterzak van mijn lange broek een pistool, merk FN. Zo doken we het moeras in. Het was erger dan ik mij had voorgesteld. Bij elke stap ging het kniediep de modder in en zompnd er weer uit. De enige troost was dat hetzelfde leed ons allen wederveroer. Wij worstelden verder. Na een uur gleed Simon uit en stond tot de oksels in het water. Hij moest eruit getrokken worden. Dat was op zichzelf niet erg, maar de schade aan mijn sigaren was onherstelbaar. Jammen, maar niets aan te doen. Het waren geen dure sigaren; ze kostten een cent het stuk. Ze werden verkocht in doosjes van tien stuks, merk Missigit. Ik heb jarenlang geloofd dat het de goedkoopste sigaren van Indonesië waren tot ik op Bali Dr. Christiaan Hooykaas ontmoette. Die had sigaren van een halve cent per stuk. Zijn kennissen waren het erover eens, dat ze alleen buiten verdraagbaar waren, maar accepteerden zijn voorkeur omdat hij een groot gezin had.

Na het incident met Simon ploeterden wij verder, na elke tien stappen stilstaand om adem te halen. Na een paar uur werden de stops veelvuldiger om het hart tot rust te laten komen. Het zal een uur of drie geweest zijn toen we een plek bereikten van vijf bij twintig meter waar de grond droog en redelijk hard was; kennelijk een verlaten tuin. Ik vroeg Thieman hoe ver het nog was. Hij kon het niet precies zeggen maar we zouden in ieder geval voor donker in Koddar zijn. Het lokte me niet aan in de schemering midden in een opstand te arriveren en Thieman bleek mijn bezwaren te delen. Bovendien was Grent aan het eind van zijn krachten. Wij besloten te

blijven waar wij waren en hier, midden in het moeras, bivak te maken. De veldbedden werden opgezet; Simon, de goeroe, de agenten, iedereen kookte wat eten, dat wij, aan alle kanten gepest door de muskieten, haastig naar binnen sloegen. Daarna dook ieder die een klamboe had onder de klamboe, met uitzondering van de agent die de wacht had. Die mocht, na drie uur waken, een collega porren om hem op te volgen, en zo voort tot het licht werd. De stormking die we bij ons hadden, werd niet aangestoken. Dat kon alleen een overval provoceren. We volstonden met een vuurtje; dat valt minder op. Het is ook onmisbaar tegen de muskieten.

Er is die nacht niets gebeurd, maar ieder was blij toen het licht werd en Simon gelegenheid had om op de primus water te koken voor de koffie. Het water kwam uit de sloot en werd na het koken door een schone zakdoek gefilterd. Het bleef bruin, maar dat deed de niemand. De koffie smaakte er niet minder om. Intussen overlegden wij wat te doen. Het leek vrij overbodig al onze bagage verder mee te slepen. Bovendien zag Grent, die uitgeput was, er erg tegenop zich nog dieper in het moeras te wagen. Wij besloten hem achter te laten met de bagage, twee agenten en Simon. Thieman en ik trokken verder met drie agenten, de goeroe en de schooljongens. Reeds na drie kwartier stonden wij aan open water. Een eindje verder stonden of zaten in volle gemoedsrust een aantal Papoea's in hun prauwen te vissen. Er waren verschillende grotere prauwen bij. Terwijl Thieman naar voren trad, hielden wij ons wat op de achtergrond. Het gesprek liep vlot. Ze wilden Thieman wel komen halen, maar informeerden eerst of er ook politie bij was. Ja, dat was wel het geval. En de controleur was er ook bij. Toen zij dat hoorden, weigerden ze te komen. Zij volhardden in die weigering ook nadat hun was uitgelegd dat de controleur alleen maar met hen praten wilde. Langzaam roeiden ze terug, richting Koddar.

Thieman en ik besloten met de goeroe en de schooljongens te water te gaan. De drie agenten droeg ik op ter plekke onze terugkeer af te wachten, tenzij ik hun een andersluidende boodschap sturen zou. Het water was niet te gek diep; alleen hier en daar reikte het tot de borst. Thieman en de goeroe bleven in voortdurend gespek met de terugtrekkende vissers. Dat zal zo een half uur geduurd hebben, tot het Thieman echt begon te vervelen. Hij maakte zijn Papoea-vrienden duidelijk dat hij op die manier wel eens kon verdrinken. Nu, dat was ook de bedoeling niet en tenslotte nam een van de prauwen hem aan boord. Een andere ontfermde zich over de

goetoe. Over mij werd verder onderhandeld. Een klein kwartier later zat ik ook in een prauw en toen ging het vlot door naar Koddar, dat niet ver meer was.

Wij landden ergens op het derde of vierde eilandje dat wij passeerden. Luid geroep verkondigde dat hier vergaderd ging worden. En inderdaad, binnen een kwartier hadden we zo'n veertig of vijftig man bij elkaar. Het ging alles nogal gemoedelijk toe, maar ik zongde toch wel dat ik de mensen tegenover mij en niet achter mij kreeg. Ik duidde hun uit dat dat gemakkelijker is bij het praten. Intussen begon het gesprek. Zij stelden de positie heel duidelijk. Ze hadden niets tegen de Missie. De pastoor en de goeroe mochten fast blijven. De ziekenoppasser met zijn ziekenhuisje mocht ook blijven. Ook Paliama, de handelaar, kon blijven. Maar het Bestuur en de politie moesten weg en zij kwamen niet terug naar Kimám zolang die daar gevestigd waren. Zij waren het werken aan de huizen, de steiger en de weg meer dan zat. Zij waren de dragersdiensten van en naar de steiger zat. Zij waren het roeien voor het gouvernement zat. Zij waren ook de tabak zat. Ze hadden aan heel andere dingen behoefte dan aan tabak. En ze wilden ook niet meer geslagen worden, zoals drie weken geleden.

Ze hadden natuurlijk het grootste gelijk van de wereld en dat wilde ik hun ook best geven, mits ze terugkeerden naar Kimám. Toegeven op dit punt zou leiden tot uitbreiding en consolidatie van het verzet over het hele eiland. Ik begon dus uit te leggen dat men ook te Tual en Ambon van hun klachten gehoord had en dat ik opdraacht had tot betere betaling van hun diensten en tot grotere terughoudendheid in het gebruik daarvan. Het gesprek deinde op en neer, maar zij bleven minzaam weigeren. Ik probeerde het vrijblijvend gekeuvel te doorbreken door via de tolk aan één van de opposanten op de man af te vragen, wat hij ervan dacht. Het antwoord loog er niet om: 'Kletspraat! Het is alleen maar je bedoeling ons allemaal in het gevang op te sluiten'.

Ik keek Thieman eens aan. 'Dat gaat niet goed', zei ik. 'M-maar ze doen niks', hakkelde Thieman in volle gemoedsrust. Het overtuigde mij bepaald niet en ik begon nu uit een ander vaatje te tappen, hen verwijtend dat ze mij gedwongen hadden hier dwars door modder en water heen te komen, zodat ik mijn hele hebben en houden in het moeras had moeten achterlaten en dat alles om hun een goede boodschap te brengen, waarbij van gevangennemen of straf geen sprake was, maar alleen van wederzijds nut waardoor

zij voor hun kinderen scholen, voor hun zieken een ziekenhuis en voor zichzelf betaling zouden krijgen in goederen die ze nodig hadden, zoals messen, bijlen en kleren. En voor al de moeite, die ik daarvoor gedaan had, werd ik hier godverdomme voor leugenaar uitgemaakt. Alsof ik ook niet anders had kunnen komen en gewapend had kunnen optreden!

Het godverdomme werkte. Het klinkt ook zo rollend. 'Nou ja, meneer, je spullen zullen we wel uit het moeras halen', zeiden ze, maar eerg geruststellend klonk het niet. Ik drong erop aan het niet tot een conflict te laten komen. Ik was hier gekomen om vrede te maken, en niet om de ruzie voort te zetten. Ze knikten van ja en sommigen verdwenen, maar heel duidelijk niet in de richting waar onze bagage lag. 'We komen terug', beloofden ze. Ook anderen maakten aanstalten om op te stappen. De stemming was onzeker en het werd tijd de politie hierheen te halen. Ik kon nog net bijtijds de grootste van de aangemeerde prauwen claimen voor de schooljongens, die ik afvaardigde om de aan de rand van het water achtergebleven agenten te halen.

De een na de ander vertrok onder belofte te zullen terugkeren. Wij haalden ons brood uit de hoed en begonnen de maaltijd. Het eilandje was inmiddels leeg en wij keken elkander eens aan. Het was duidelijk dat de mannen over terugkeer niet dachten. Integendeel, ik zag er een stelletje op het eiland aan de andere kant van de vaart. Ze waren nu gewapend met pijl en boog. Uit voorzorg haalde ik mijn pistool uit mijn achterzak. Het water droop eruit. Op dat moment arriveerde de prauw met de drie agenten. Ik vroeg hun of hun geweren geladen waren. Neen, dat waren ze niet. 'Dat zou ik dan maar subiet doen', zei ik. Het klik-klak van de grendels had een merkwaardig effect op de gewapende mannen aan de overkant. Ze verdwenen in het gebladerte.

De situatie was nu wel duidelijk. Ik zat tot mijn nek in een opstand. Ik riep de twee grootste schooljongens: 'Wij keren terug, maar jullie blijft hier. Ik ga nu de paia hier op dit eiland in brand steken. Daarna ga ik weg, maar jullie blijft en zegt aan je vaders, dat ik over drie dagen terug kom met meer politie dan nu. De mensen hebben tijd om voor dat ik kom terug te keren naar Kimám. Als ze dat niet doen, gaan over drie dagen ook de andere paia's in brand. Ik ga niet straffen. Ik stop niemand in de gevangenis, ik ga ook beter betalen, maar de mensen moeten terug. Vertel hun dat.' Toen we het eiland verlieten, brandde de paia als een fakkel.

De overgebleven schooljongens roeiden ons. Ik werd door wat ik zag niet in het ongelijk gesteld. Een eindje verder stonden een kleine honderd Kimamers met de pijl op de boogpees in afwachting langs de kant. Ik gaf opdracht de tegenovergestelde oever te houden. Niemand schoot. Niemand sprak. We roeiden voort tot dicht bij de plek waar Grent, Simon en de beide resterende agenten ons wachtten. De prauw bracht ons door naar Mambum en vandaar ging het over land naar Kimám. Onderweg bedacht ik mij, dat het duidelijk Sinterklaasavond was. En dat wij, als vredestichters gingen, als brandstichters terugkeerden.

Het werd geen gezellige Sinterklaasavond, ondanks de miswijn die de hoofdpastoor had laten opentrekken. Wij gingen vroeg naar bed, redelijk gedeprimeerd. De andere dag was een zaterdag. De enige afleiding vormden de verhalen van broeder Driek. Ik moest in ieder geval nog twee dagen wachten voor ik tot actie kon komen. Ik had de jongens gezegd: over drie dagen. En dat was maandag. Mij nog altijd vervelend liep ik de daarop volgende zondag om een uur of drie het dorp eens in. Tot mijn stomme verbazing zag ik daar een stel kerels, die ik twee dagen tevoren in Koddar had gezien. Zij ontweken mij, maar dat was niet erg. Ik waarschuwde Thiemman. En jawel hoor, er waren er zeker zeventien teruggekeerd. Zij hadden al een deel van de barricaden opgeruimd. Het was een kleinigheid hen, door hun diensten met goederen te beloften, tot verdere positieve actie aan te sporen.

Maandag ging ik op weg voor de eindconfrontatie. Alleen Thiemman, een tolk en een stuk of vijf, zes agenten vergezelden me. De tocht te water duurde hooguit twee uur. Met verbijstering zag ik wat men er al voor over had gehad om de vaarweg te versperren. Aan de kant lagen nog al de bomen die men had omgekapt. Ook de opgeworpen dijken waren nog maar ten halve opgeruimd. Ze zouden nog heel wat werk hebben om het weer helemaal schoon te krijgen. Niet ver van Koddar ging de tocht door een sagobos, een ideale plek om ons van achter de bomen onder vuur te nemen. Ik waarschuwde de agenten en legde zelf mijn pistool op mijn schoot, vast voornemens om, zo er iets gebeurde, de roeier op de plecht voor me neer te schieten. Hem kon ik met mijn pistool raken, een vent achter een boom zeer waarschijnlijk niet. Koreapi heette de roeier. Het was een aardige vent, maar als er iets gebeurde, was het wel zeker dat hij er voorkennis van had. Het is merkwaardig hoe je onder zulke omstandigheden, ongehinderd door angst of zenu-

wen, in alle rust voorbereidingen treft voor een moorddadige ontmoeting. Gelukkig waren mijn voorzorgen overbodig. Even later waren we in Koddar. Op verschillende eilandjes waren mannen en vrouwen al bezig hun have in de prauw te laden om naar Kimám terug te keren. Op andere eilandjes aarzelde men, maar beloofde vandaag nog te vertrekken. We drongen erop aan het nu te doen en heten weten, dat we op dat vertrek wachten zouden. Alleen aan het eind van het dorp, dicht bij de plek waar de vaarweg naar Jeobi en verder het eiland in begint, was er een stel dat definitief weigerachtig was te vertrekken. Zij boden mij daarmee een niet onwelkome gelegenheid te bewijzen, dat het mij met mijn dreigement de paia's van Koddar af te branden, werkelijk ernst was. Hun paia ging in vlammen op. Even verder stopten wij om af te wachten wat het effect van ons optreden was. Een uur later roeiden wij langzaam terug. De kampong was leeg. Een eindje verder haalden wij enkele trage roeiers in, maar verreweg het grootste deel was ons ver voor. Enigen zongen zelfs.

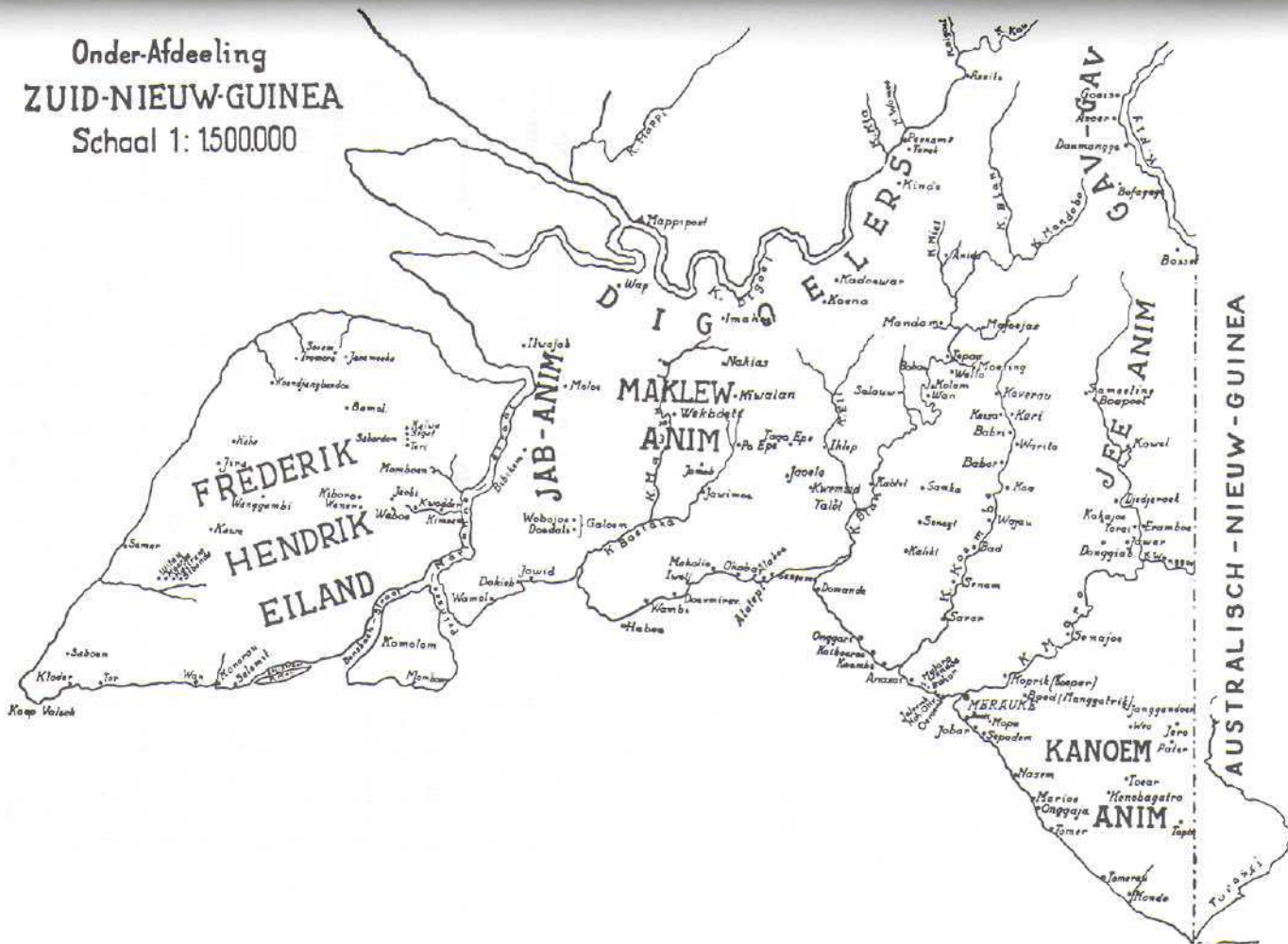
Teruggekeerd in Kimám was het mogelijk de roeiers door betaling in goederen te tonen, dat zij inderdaad in de toekomst op betere betaling konden rekenen. Onder de mensen was een stemming van opluchting merkbaar. Dat bleef zo en een paar dagen later keerde ik terug naar huis, innig tevreden over het bereikte resultaat. In het verslag van mijn reis merkte ik dan ook wat triomfante-lijk op, dat de prijs van twee verbrande hutten voor de liquidatie van een opstand bepaald niet hoog genoemd mocht worden. Ik was later wat verontwaardigd toen ik één copie van dat verslag terug kreeg met, in margine, de aantekening van Haga: 'Hoewel het misschien noodzakelijk was, ben ik het er toch niet mee eens'. Toch kon Haga moeilijk anders doen. Zijn aantekening liet de verantwoordelijkheid waar ze in eerste instantie hoorde, nl. bij mij. Ik heb dat eerst begrepen toen ik kort daarop, met Pirsouw op tournee zijnde, hem dit verhaal vertelde. Pirsouw, toen bestuursassistent van Muting, was een oude rot in het vak. 'Wat?' zei hij. 'Hebt U gerapporteerd dat U twee huizen in de brand hebt gestoken? Ik heb hele kampongs in de brand zien staan maar dat had de bevolking altijd zelf gedaan!'

Nog later, toen ik mij in het archief van Merauke verdiepte in wat er tijdens de pacificatie-periode voor 1910 alzo in het Merauke-se was geschied, is het mij duidelijk geworden, dat een heel andere aantekening meer op haar plaats was geweest, namelijk dat ik op

ontoclaatbare wijze mijn nek had gewaagd. Ik heb mij toen voorgenomen de ooit onder mij dienende controleur, die zichzelf op vergelijkbare wijze in gevaar zou begeven, daarover geducht de les te lezen. Men mag dit nu eenmaal niet doen. Loopt zulk optreden fout, dan maakt men een zo akelig ding als een strafexpeditie noodzakelijk. Geen enkel bewind kan berusten in het afslachten van een controleur. Het heeft overigens twintig jaar geduurd voor die gelegenheid zich voordeed. Maar dat is een ander verhaal.

Hier past alleen nog de mededeling, dat Manuhutu, Noya's opvolger, reeds begin december in Merauke moet zijn aangekomen. Ik herinner mij daarover niets meer, maar uit een opmerking in mijn dagboek over februari 1937, een der weinige waarvan een copie bewaard is gebleven, blijkt dat Noya reeds begin januari in Okaba was. De bestuurswisseling te Kimám moet dus in december hebben plaats gevonden. Dit alles echter weet ik mij niet meer te herinneren. De laatste weken van december waren rustig. Na Kerstmis kregen wij Voorhamme te gast in de pasanggrahan. Op 2 januari zou ik de dienst overnemen. Hij vertrok drie dagen later. Op de boot namen wij afscheid.

Onder-Afdeeling
ZUID-NIEUW-GUINEA
 Schaal 1: 1.500.000

Controleur van Zuid-Nieuw-Guinea I

1. Een stekelig boeket van functies

Op zaterdag 2 januari 1937 nam ik het bestuur over de onderafdeling Zuid-Nieuw-Guinea over van Voorhamme en daarmee al de functies, die aan deze betrekking verbonden waren. Dat waren er in deze uithoek niet weinige. Ik doe misschien het beste ze eerst maar even op te sommen: onderafdelingshoofd, hoofd van plaatselijk bestuur, hoofd van de politie ter plaatse, beheerder van de onderafdelingskas, beheerder van de gevangenis, ambtenaar van de burgerlijke stand voor resp. Europeanen, Chinezen en Christen-Inlanders, Alleensprekend Rechter in grote en kleine zaken, Magistraat, Residentierechter, hulpontvanger van de perceptie, vendumeester, agent van de weeskamer, notaris, ambtenaar van de in- en overschrijving van vaste goederen en schepen, en tenslotte uitvoerder van alle klussen voor welke men anders geen adres heeft, zoals het beheer van het steenkolendepot voor de witte boten (die alle nog op stoom voeren) en van de vliegbenzine voor eventueel Merauke bezoekende watervliegtuigen. Uitputtend is deze opsomming niet.

De Nederlands-Indische wetgeving heeft rechts en links de uitvoering van allerlei taken opgedragen aan nu eens het hoofd der onderafdeling, dan weer het hoofd van plaatselijk bestuur. Wat het verschil is tussen deze twee hoofd-functies van de controleur valt moeilijk te zeggen. Ik moet volstaan met erop te wijzen, dat controleur als zodanig niet een functie aangeeft maar een rang. Onderafdelingshoofd is altijd een controleur of gezaghebber, maar hoofd van plaatselijk bestuur kan, binnen de onderafdeling waar hij gevestigd is, ook de assistent-resident zijn. Men kan op grond daarvan veronderstellen, dat de aan het hoofd van plaatselijk bestuur toegewezen functies in het oog van de wetgever gewichtiger zijn dan die welke deze aan de onderafdelingschef heeft opgedragen, maar of dit klopt met de werkelijkheid zou ik niet kunnen zeggen.

Daar zou een hele uitpluizerij voor nodig zijn waaraan niemand iets heeft en dat niet alleen omdat het alles voltooid verleden tijd is, maar ook omdat niemand er ooit pijn aan gehad heeft. Het gaat om routine-zaken die bij het vak behoren en als zodanig weinig moeilijkheden opleveren. Daaronder vallen het gevangenisbeheer, de politie, de burgerlijke stand en zulke klussen als het ontvanger zijn van de perceptie (d.w.z. vooral de belastingen) en het agentschap van de weeskamer (de zorg voor onbeheerde boedels) op plaatsen waar dat niet aan een ander kan worden opgedragen. Ik althans heb daar geen bijzondere moeilijkheden mee gehad, maar om te voorkomen dat mijn verhaal al te stoffig wordt wil ik hier, alvorens over te gaan op zaken die mij echt hoofdbrekens hebben gekost, het geval vertellen van de belevenissen van een fungerend agent van de weeskamer, die wel moeilijkheden kreeg. Die agent was Arie Boendermaker, in 1939 controleur te Fakfak. Op een late avond in 1957 heb ik het verhaal uit hem geperst. Het ging over een man, die ik hier om redenen van piëteit Van der Does zal noemen.

Boendermaker was toen resident van Merauke. Ik zat op de bank in zijn ontvangkamer, samen met de minister Helders. Achter de bank stond, op een richel, een wonderlijk koperen beeldje. Ik vroeg Arie waar hij dat vandaan had. 'Dat moet jij weten,' zei hij, 'het is echt Hindoe-Javaans.' Ik schoot in de lach, want het feit dat het namaak was, lag er duimendik bovenop. Maar Arie wuifde mijn bezwaren weg. 'Dat kan allemaal wel zijn', antwoordde hij, 'maar zo vals als het mogelijk is voor jou, zo echt is het voor mij. Daar zit een hele tragiek aan vast, tot de dood van de oudste Christin van Fakfak aan toe.' Na enig aandringen volgde een wonderlijk verhaal:

In 1939 kwam te Fakfak een zekere Van der Does, die zich had voorgenomen goud te gaan zoeken in de bergen aan de bovenloop van de Mimika rivier of daaromtrent. Hij meldde zich bij mij en ik liet hem door het gewestelijk vaartuig te Mimika afzetten. Maandenlang hoorde ik er niets meer van en ik besloot eens te informeren wat er van hem geworden was. Mimika was op dat moment aan de zorgen van de controleur van Fakfak toevertrouwd, zodat er voor een bezoek ter plaatse alle aanleiding was. Men wist mij te vertellen, dat Van der Does met een aantal roeiers de rivier opgegaan was tot ze op een punt kwamen, vanwaar verder gelopen moest worden. Hier huurde hij dragers. De roeiers keerden weer. Voor nader

onderzoek moest ik dus ook de rivier op en daar bleek alras, dat het met die dragers verkeerd was gegaan. Van der Does had wel eens het een en ander gelezen over natuurmensen en dat was hem noodlottig geworden. De eerste twee dagen ging alles goed. De moeilijkheden begonnen aan het eind van de derde dag. Zoals altijd hadden de dragers voor ruim twee dagen voedsel voor zichzelf meegenomen. Het was aan het eind van de derde dag op en zij vroeger Van der Does om eten. Maar Van der Does begreep dat niet. 'Jullie bent toch natuurmensen', zei hij, wijzende op de bomen in het bos, 'daar staat toch alles wat je nodig hebt.' De dragers op hun beurt begrepen dit weer niet, maar trokken mismoedig hun riem wat nauwer om het lijf. De volgende ochtend bij het vertrek herhaalde zich de scène. Toen hebben de goeierds toch nog een dag zijn blikken verder gedragen. Maar toen ze aan het eind van die dag weer niets kregen dan die lege verwijzing naar de natuur, werden ze echt kwaad. Razend van honger sloegen ze hem dood. Het lijk werd in de rivier gemikt, zijn voedselvoorraad opgegeten, en met de rest van zijn bezittingen keerden ze terug naar huis.

Mijn komst was wat onverwacht en het is misschien daardoor dat ze alles zo vlot bekendden. Ik heb toen rechtszitting gehouden en de boeven veroordeeld, waarna ik met de nagelaten bezittingen van Van der Does naar huis ben teruggekeerd. Kleren waren er niet meer bij: wat resteerde vormde een curieuze collectie, bestaande uit de bijbel in vier verschillende vertalingen, een rijk geïllustreerd boek in meerdere delen gewijd aan *De Oosterse Vrouw en hare Hartstochten*, het beeldje dat je daar in je handen hebt, en tenslotte 's mans kunstgebit, de tanden van Van der Does. Als fungerend agent van de weeskamer heb ik daar keurig inventaris van opgemaakt, en ben toen gaan informeren naar de nagelaten betrekkingen. Het duurde een hele tijd voor ik erachter was dat hij een broer had in Soerabaja, die daar lid was van de Raad van Justitie. Hem heb ik toen ingelicht en gevraagd wat ik met de nagelaten bezittingen van wijlen zijn broer moest doen. En voor ik daar antwoord op had, ging er ook weer een week of zes voorbij. Intussen had ik de spullen van Van der Does bij mij thuis opgeslagen. Uit vrees dat ze zouden wegraken, gaf ik de tanden van Van der

Does aan Cornelia (mevrouw Boendermaker), die ze wegsloot in de linnenkast.

Welnu, in die tijd kwam de oudste Christenvrouw van Fakfak, zeer toepasselijk Anna genaamd, haar nood klagen bij Cornelia. Ze had geen tand meer in de mond en kon daardoor in de kerk niet meer lekker meezingen. Dat bracht Cornelia op het idee om het eens te proberen met de tanden van Van der Does. En jawel, dank zij een wonderlijke bestiering van het lot, zaten die haar als gegoten. Sedert kwam elke zondagochtend Anna bij Cornelia, deed de tanden in haar mond en zat op de voorste rij in de kerk waar ze met wijd open mond welgemoed meezong. Na kerktijd kwam ze trouw de tanden weer terugbrengen. Dat is een tijdje zo goed gegaan tot ieders tevredenheid, tot ik eindelijk een brief kreeg van Mr. Van der Does, dat de familie niet alles terug wilde hebben, maar alleen prijs stelde op de meer persoonlijke bezittingen van wijlen zijn broer.

Op dit moment hielden wij allen even de adem in. Arie ook. En toen vervolgde hij onder een weemoedig hoofdschudden:

Ja, zie je, ik had toen nog niet de wijsheid die ik vandaag heb en ik heb, na diep nadenken, Mr. Van der Does de tanden van zijn broer teruggestuurd. Persoonlijker kon het toch niet. Maar ik kreeg er wel een boze brief over van Mr. Van der Does in Soerabaja. Dat echter was het ergste niet. Veel erger was de eerstvolgende Zondagochtend, toen Anna kwam en de tanden weg waren. Diep verslagen was ze, heel diep. En veertien dagen later was ze dood.

Onder het luisteren was mij een licht opgegaan. Ik kende de hele familie Van der Does. Op de rechter in Soerabaja na waren het allemaal vreemde vogels. Met Arie, de jongste, had ik in Leiden in één dispuut in S.S.R. gezeten. Iets ouder was Kees, een ingenieur die in de oorlog in Indië was omgekomen. Beiden waren merkwaardige snaken. Zij zouden van het verhaal over de tanden van hun broer genoten hebben. Van hem vertelde Arie (d.w.z. Arie van der Does) destijds, dat die veruit de gekste van de familie was. Hij zat toen in Canada, waar hij wilde paarden temde. Kennelijk had hij sedert het temmen opgegeven en was naar Indië gekomen om goud te zoeken. Wij wijdden ons laatste glas aan de nagedachtenis van Anna en Van der Does.

Na dit intermezzo is het tijd terug te keren tot ernstiger zaken, in de eerste plaats tot de moeilijkheden, die de regeling van het rechtswezen in Zuid-Nieuw-Guinea opleverde. Men had er twee categorieën van justiciabelen, aan de ene kant de groep van Europeanen en Vreemde Oosterlingen, aan de andere die van de 'Inlanders' waaronder in dit verband niet alleen de Papoea's dienen te worden verstaan, maar ook de van elders uit Nederlands-Indië afkomstige immigranten van inlandse landaard. Die van de tweede categorie vielen allen onder de rechtspraak van de inheemse rechter. Omdat men in dit gebied niet zoals op Bali en in Zuid-Sumatra eigen inheemse rechtsinstellingen en rechters kende, was die rechtspraak hier opgedragen aan een alleensprekend rechter, in dit geval de controleur. Hij had recht te speken naar adatrecht, behoudens in de gevallen, die door het reglement op de inheemse rechtspraak aan het adatrecht waren onttrokken en onderworpen bleven aan de bepalingen vervat in algemene en plaatselijke verordeningen. Dat waren er in aantal wel veel, maar het waren zeker niet de gewichtigste. Veruit de meeste gevallen, waarmee men bij de rechtspraak over Papoea's te maken kreeg, betroffen delicten die terecht dienden te worden naar adatrecht, d.w.z. in overeenstemming met de rechtsregels van de bevolking zelf. Zulke rechtsregels echter vindt men in Bali en Sumatra wel geformuleerd, maar onder de Papoea's niet. Daar was gelukkig een oplossing voor, want het reglement schreef voor dat de rechters, waar rechtsregels ontbreken, recht zullen spreken als goede mannen naar billijkheid. In de praktijk betekende dit, dat de controleur een grote vrijheid genoot in zijn wijze van rechtsbedeling. Aangezien het in de rechtspraak over Papoea's vrijwel uitsluitend om strafzaken ging (burgerlijke geschillen brachten zij vrijwel nooit voor de rechter) greep die controleur meestal naar het strafwetboek om een houvast te vinden voor de kwalificatie van het delict en een maatstaf voor het absolute maximum van de mogelijkerwijze op te leggen straf. Ik heb jaren lang ten onrechte gemeend, dat deze zowel in Nieuw-Guinea als in Lombok ingeburgerde praktijk berustte op de door de betrokken residenten gegeven uitvoeringsvoorschriften op de regeling der inheemse rechtspraak in hun ressort, een mening die weerlegd is door wijlen Keuning in de discussie die volgde op zijn indringende kritiek op deze praktijk (in zijn artikel 'Nederlandse strafrechtspraak aan de Wisselmeren', 1961, *Bijdragen Kon. Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde* 117:25-50).

Veel groter moeilijkheden gaf iets anders. Wanneer men bij het ontbreken van rechtsregels wordt gedwongen recht te spreken als goede mannen naar billijkheid, zou men er toch van uit moeten kunnen gaan, dat de uitspraak die men doet uiteindelijk in het rechtsbewustzijn der bevolking weerklank vindt. Dat is toch het minste wat men verwachten mag van rechtspraak onder een bevolking van welke de wetgeving uitdrukkelijk verklaart, dat zij 'gelaten is in het genot van haar eigen rechtspleging'. Dat echter was meermalen geenszins het geval. Koppensnellen bijv. was een in de adat, het gewoonterecht, geworteld gebruik; het doodslaan van een tovenaar, aan wiens praktijken men de dood van een dorpsgenoot toeschreef, een voor het eigen rechtsgevoel der bevolking verdienstelijke zaak. Het zijn echter geen daden, die een koloniaal gouvernement kan laten passeren zonder zichzelf overbodig te maken. Men heeft in zulk een gebied met twee imponderabilia te maken. Het ene is, dat de aanwezigheid van een modern overheidsapparaat in het gebied op zichzelf al een rechtsvormend effect heeft. Het andere is dat, mede dank zij het werk van missie en zending, de inzichten onder een deel van de bevolking aanmerkelijk gewijzigd zijn en dit deel van de bevolking hulp en steun bij de koloniale overheid zoekt voor de formulering en effectuering van nieuwe, meer moderne rechtsregels. Wat men nodig heeft, is een rechtsbedeling die opvoedend werkt. Keuning heeft ook hierover voortreffelijke dingen gezegd en ik begrijp achteraf niet goed, waarom ik het destijds nodig heb geoordeeld om met hem op punten in debat te gaan.

In de grond der zaak waren wij het eens. Maar opvoedend recht is geen zaak die men de controleur-rechter kan opdragen binnen het raam ener rechtsregeling, die uitdrukkelijk het eigen rechtsbewustzijn der justiciabelen tot norm stelt. Ik heb daarom als gouverneur gestreefd naar een nieuwe wetgeving op dit terrein, een streven dat wel tot ontwerpen van wetgeving heeft geleid, maar het door de inschakeling van een veelheid van adviseurs (ik meen dat zelfs de Hoge Raad erbij betrokken is geweest) nooit tot het staatsblad heeft gebracht.

Intussen moesten wij ons behelpen. Voor dat behelpen had, in de jaren dat ik in Merauke gevestigd was, Haga een redelijk bruikbare richtlijn gegeven. Men diende zich in de overwegingen leidend tot vonnissen, die indruisten tegen de oude adat der bevolking, te beroepen op de nieuwe adat die zich aan het vormen was.

Die richtlijn was *bruikbaar* (ik heb er als rechter mijzelf ook tal van malen op beroepen) maar zij was bepaald niet ideaal. De term zelf is al contradictoir. Adat is een oude gewoonte, een nieuwe gewoonte heet in het Nederlands mode. Zonder toelichting, zoals Keuning die gaf in zijn betoog over opvoedend recht, verwordt de hantering van die term maar al te gemakkelijk tot een fictie, die allerlei vormen van willekeur mogelijk maakt en in ieder geval geen enkele waarborg biedt, dat men inderdaad *opvoedend* straft. Men heeft in Nieuw-Guinea (ook in mijn gouverneursperiode) bij herhaling straffen opgelegd van een gestrengheid, waar de honden letterlijk geen brood van eten. Opvoedend recht is mild recht, en maar al te weinigen hebben dat begrepen. Maar een gouverneur mag zich nu eenmaal niet met de rechtspraak bemoeien. Op dat niveau dient de scheiding van machten uitdrukkelijk gehandhaafd te blijven.

Maar ik dwaal af. Er is natuurlijk een remedie tegen de gerechtelijke willekeur van de controleur. Die ligt in het toezicht op de door hem uitgeoefende rechtspraak. Dat toezicht was in ieder geval effectief. Alle vonnissen dienden ingeschreven te worden in een register, dat elke maand in drievoud naar de assistent-resident ging. Er waren zelfs twee registers, een voor zaken van de aard die in Nederland het kantongerecht behandelt, een ander, dat van de zgn. Grote Alleensprekend Rechter, van de affaires welke in Nederland de arrondissementsrechter berecht. De laatste konden niet ten uitvoer worden gelegd voor ze door de resident in revisie waren bekrachtigd. Het is mij niet mogelijk vanuit mijn geheugen de gang van zaken bij dit toezicht in details te beschrijven. Het was echter, wat ik mij herinner, effectief genoeg om zowel de assistent-resident als de resident in staat te stellen de controleur redelijk in toom te houden.

Weer andere moeilijkheden leverde het residentiegerecht op, de rechtbank voor Europeanen en Vreemde Oosterlingen. Het dankte zijn bestaan aan een lorrig stuk wetgeving uit 1908, dat het gehele rechtswezen voor de toenmalige afdeling Zuid-Nieuw-Guinea regelde. Het was sedert herhaaldelijk gewijzigd, maar niet vaak genoeg. In de tijd waarin ik ermee te maken had, beweerde het nog altijd dat magistraatsgerecht en residentiegerecht rechtsmacht hadden over Inlanders, die daaraan al in 1932 bij de inwerkingtreding van de regeling voor de inheemse rechtspraak waren onttrokken. Dat echter gaf de moeilijkheden niet. Die rezen op een heel ander punt. Het residentiegerecht was onder meer bevoegd tot de behan-

deling van kleine strafzaken tegen Europeanen en van alle overige strafgedingen tegen Chinezen en Vreemde Oosterlingen. Zijn vonnissen waren onderworpen aan het toezicht van de Raad van Justitie te Makassar en konden niet ten uitvoer worden gelegd voor ze door deze in revisie waren bekrachtigd. Dat zou op zichzelf geen moeilijkheden behoeven op te leveren, ware het niet dat de Raad van Justitie in zijn revisie-procedure onderworpen was aan andere voorschriften dan de residentierechter. Zo kende de regeling op het residentiegerecht niet de eed als bewijsmiddel, terwijl die voor de revisie-procedure van de Raad van Justitie onontbeerlijk was. De Raad van Justitie had daarom de residentierechter uitgenodigd getuigen steeds onder ede te horen, omdat hij alleen recht kon doen op beëdigde verklaringen. Dat deed dus de residentierechter. Alles ging goed tot er op een kwade dag een Chinese getuige naar mijn mening meened pleegde, op grond waarvan ik hem tot gevangenisstraf veroordeelde. Nu is een meened alleen strafbaar wanneer die wordt afgelegd in gevallen, waarin een wettelijk voorschrift de eed vordert. Ik had dan ook in de overwegingen van het vonnis betoogd, dat de eed middellijkerwijze gevorderd werd door het rechtsreglement, dat van toepassing is op de procedure welke door de revisierechter (de Raad van Justitie) moet worden gevolgd. Maar de Raad van Justitie trad daar niet in. Die besliste dat de residentierechter terecht meened bewezen achtte, maar verwierp zijn betoog dat die eed op een wettelijk voorschrift berustte, aangezien die eed in een proces voor het residentiegerecht was afgelegd, dat de eed als bewijsmiddel niet kent. Hij concludeerde tot vrijspraak.

Ik heb toen cassatie van het vonnis in het belang der wet aangevraagd bij de officier van justitie te Makassar. Immers, het was mij door deze uitspraak praktisch onmogelijk gemaakt voortaan getuigen onder ede te horen. Derhalve zouden de vonnissen van het residentiegerecht voortaan eerst aan de Raad van Justitie moeten worden gezonden en vervolgens door de Raad aan de residentierechter moeten worden teruggezonden met verzoek de getuigen in opdracht van en namens de Raad opnieuw, maar nu onder ede te horen, waarna de stukken dan weer moesten worden opgezonden om de Raad in staat te stellen in revisie recht te doen. Wanneer men let op de traagheid van de postverbinding (het moest alles met de eens in de vier weken Merauke aandoende boot mee) betekende dit, behalve rompslomp, een onaanvaardbare vertraging van circa een half jaar in de executie. Wat er van dit verzoek geworden is,

weet ik niet. Ik diende het in een paar weken voor mijn vertrek uit Merauke. Ik neem aan, dat er niets gebeurd is en de officier eenvoudig heeft afgewacht of mijn opvolger mogelijk wel bereid zou zijn getuigen onder ede te horen, ook al wist hij van te voren dat hij bij meened machteloos stond.

Terugziende op die meened-kwestie moet het mij van het hart, dat ik sedert in toenemende mate ben gaan twifelen aan de waarde van die eed. Het was een aardig middel zolang men er een beetje van op aan kon dat de eedsaflegger werkelijk een bovennatuurlijke sanctie vreest als hij liegt. Wanneer men dat niet meer kan – gesteld al dat men daar ooit op aan gekund heeft – doet men er beter aan die eed helemaal af te schaffen en eenvoudig te bepalen, dat liegen voor de rechter een strafbaar vergrijp vormt, een punt waarop elke rechter getuigen tijdens de zitting te wijzen heeft. Dan is er tegelijk niet langer plaats voor het misverstand, dat men vrij liegen heeft voor de rechter zolang men nog niet de eed heeft afgelegd. Ik heb het gevoel, dat zulk een handelwijze ook in het oude Indië aanbeveling verdiend had. Niet, dat men bij verschillende daar wonende volken geen vormen van eedsaflegging kent van welke men bovennatuurlijke sanctie vreest, maar die vormen werden slechts zelden gehanteerd vanwege hun omslachtigheid. Meestal hanteerde men er de eed op de Koran, in de hoop dat dit voldoende indruk zou maken. En bij die hoop bleef het dan, op dezelfde wijze als wij hier in Nederland hopen op de waarde van de de eed vervangende plechtige belofte. Eerlijk gezegd, ik houd niet erg van die heisa. Ik heb er te vaak onstichtelijke vertoningen van meegemaakt om er veel waarde aan te hechten. Zo van: ‘Zeg mij nu na, Zo waarlijk helpe mij God almachtig’. Waarop dan de beëdigde onder het opsteken van twee vingers verklaart: ‘Zo waarlijk helpe God mij almachtig’. De eedsafnemer: ‘Nee, nee, dat is verkeerd. Ge moet zeggen: helpe mij God almachtig’. Enzovoort, tot de stakker het eindelijk goed zegt.

Met ambtseden resp. -beloften is het navenant. Men kan er eenvoudig mee volstaan de betrokkene bij zijn aanstelling op een briefje te geven, aan welke regels hij zich in zijn ambtsuitoefening heeft te houden met de mededeling erbij, dat hij zich bij overtreding der regels aan ambtsmisdrijf schuldig maakt. Al die eedsafleggingen geven maar onnodig trammelant. Dat laatste ondervond ik als fungerend notaris, één van mijn neven-functies in Merauke. Een notaris

moet de eed afleggen in handen van de resident van het ressort, waarin hij is geplaatst. Dat had dus in Ambon moeten gebeuren, maar daaraan had niemand gedacht op het moment dat ik daar passeerde. Na veel telegraferen kwam er een beschikking van de directeur van justitie, dat ik de desbetreffende eed drie keer met het handje moest uitschrijven en dat geschrift drie keer ondertekend opzenden aan de Officier van Justitie te Makassar. Dit verving dan de eed. De tweede keer dat ik met die eed op het notarisambt geconfronteerd werd was bij mijn benoeming tot assistent-resident van Lombok, waar ik ook als fungerend notaris moest optreden. Ik had aan die hele eed niet gedacht tot het mij vlak voor mijn vertrek uit Bali, 's avonds om half elf, te binnen schoot. Ik heb toen de waarnemend resident opgebeld (de resident zelf was op dat moment afwezig) en met hem afgesproken, dat wij het stuk de volgende ochtend om half acht wel in de auto zouden opvoeren, waarmee hij voornemens was mij naar de boot te brengen. Aldus geschiedde. Maar plechtig was het bepaald niet. Dat komt ervan als een plechtigheid geen uitzondering meer is, maar routine wordt.

Het notarisambt zelf heeft mij in Merauke geen bijzondere moeilijkheden opgeleverd. Er was een goed modellenboek aanwezig, zodat ik mij in voorkomende gevallen redden kon. Het enige wat ik vervelend vond was het feit, dat de eerste keer dat mijn diensten werden ingeroepen uitgerekend op een bootdag kwam. Een zieke Chinees wilde zijn testament gemaakt zien. Hoewel ik zijn toestand niet zo ernstig inzag (hij heeft inderdaad nog tot de volgende bootdag geleefd) had ik geen vrijheid om de verlijding van de akte uit te stellen tot de volgende dag. Zo iets kan uitgelegd worden als een weigering tot dienstverlening, een zaak waarop het reglement op het notarisambt een afschuwelijk hoge boete stelt. Het was trouwens niet zo kwalijk als wat mijn latere baas Ruys overkwam te Klaten (Java) waar hij fungerend notaris was. Hij werd bij een stervende Chinees geroepen voor een testament. Onderweg kwam hij de dokter tegen die hem, toen hij hoorde wat hij doen ging, de raad gaf om maar voorzichtig te wezen: 'Mijn diagnose is longontsteking, maar het kan ook longpest zijn'. Ook hij was toch maar gegaan.

Meer ellende beleefde ik aan een andere nevenfunctie, die van ambtenaar voor de in- en overschrijving van vaste goederen en schepen. Daarvoor was net een nieuw reglement ingevoerd, zodat de in het desbetreffende register aanwezige akten niet meer als mo-

dellen voor nieuwe inschrijvingen gebruikt konden worden. Voorhamme was zo voorzichtig geweest voor mij een stuk of vijf inschrijvingen van overdracht van eigendomspercelen en drie van zeilschepen te laten liggen. Uit het nieuwe reglement viel voor een gewoon mens niet goed uit te komen, en omdat de daarmee belaste ambtenaar ook al weer met zware boetes bedreigd werd als hij iets verkeerd deed, vroeg ik advies aan de voorzitter van de landraad te Ambon, de naastbijzijnde in zulke zaken beter dan ik geveerseerde overschrijvingsambtenaar. Aan de hand van zijn advies heb ik toen de inschrijvingen tot stand gebracht en conform het voorschrift daarvan afschrift gestuurd aan de officier van justitie te Makassar. Twee maanden later kreeg ik een brandbrief, dat ik het helemaal verkeerd gedaan had en of ik, alvorens hij overging tot oplegging van een boete, mij maar verantwoordende wilde. Ik was toen wel zeer dankbaar dat ik de brief van de landraadvoorzitter te Ambon kon overleggen. Wat die te horen gekregen heeft weet ik niet, maar wel dat mijn zaak geseponneerd werd. Nog een paar maanden later werd alle in- en overschrijving te Ambon geconcentreerd. Ik ben kennelijk niet de enige geweest, die er niets van begreep.

Bij dit alles vergeleken was het vendumeesterschap een zonnetje in huis. De vendumeester kreeg een percentage, ik meen 5%, van elk laatste bod waarvoor een geveild voorwerp van de hand ging. Hij was echter wel verantwoordelijk voor de inning der gelden, die bij wanbetaling na drie maanden met 2% rente verhoogd werden. Daar moest wel eens scherp achterheen gezeten worden, maar het heeft mij nooit stroppen bezorgd. Dat mag eigenlijk een wonder heten, want venduties konden wel degelijk tot misbruik leiden. Er waren dan ook verschillende zaken, waartegen de vendumeester aan het begin van de veiling uitdrukkelijk moest waarschuwen. Eén daarvan heb ik onthouden, omdat ik de uitdrukking niet begreep. Dat was het verbod om te 'bieren'. Eerst veel later heb ik gehoord wat het betekende. Het betrof de gewoonte om, als een goede vriend wegens vertrek vendutie hield, daar zelf iets bij te zetten dat je wel kwijt wilde. Het geboden bedrag kreeg je dan, na aftrek van de 5% voor de vendumeester, terug van de man die de vendutie had laten houden. Die kreeg namelijk onmiddellijk na de vendutie het volle bedrag minus die 5% door de vendumeester uitbetaald. Maar men kon ook iets anders doen, met name als men in acute geldnood zat. Dan bracht men één of ander lor in en bood daar duizend gulden op. Aan het eind van de dag had men dan f 950,- in

handen, die men eerst over drie maanden behoefde terug te betalen. Dat was nu 'bieren'.

Tenslotte de 'klussen' die ik noemde. De ergste was die van de steenkool voor de witte boot. Niet dat het beheer moeilijkheden gaf, want de steenkool lag keurig in zakken in een goed afgesloten loods aan de rivier, een drie- of vierhonderd meter stroomopwaarts van de steiger. Niemand taalde ernaar. Het probleem zat in het transport van die zakken van en naar de steiger. De kolenloods had oorspronkelijk een eigen steigertje gehad, maar dat was sinds overlang weggeslagen en nu moesten de zakken langs de rivier naar en van de steiger van het stadje gedragen worden. Karretransport was niet mogelijk, want er was geen weg. De moeilijkheden waren het grootst, wanneer kolen van de loods naar de steiger gedragen moesten worden. Daar was altijd haast bij want de witte boot moest, hoe dan ook, binnen 24 uur weer weg. Het transport van per KPM aangevoerde kolen kon men desgewenst over een aantal dagen verdelen, al naar gelang het gelukte er werkvolk voor te vinden, maar dat was in het omgekeerde geval niet mogelijk. Omdat het vrijwel nooit gelukte om voor die ene dag voldoende vrijwilligers te vinden, was men ertoe overgegaan ook dit werk in betaalde herendienst te laten verrichten. Het was echter werk dat de Papoea's haatten. Die zakken doen zeer op een blote rug; op de rug van een Papoea, die gewoon is dragen aan zijn vrouw over te laten, zelfs veel zeer. Het was dan ook al spoedig zo dat, als men vanuit de kustkamongs in de verte een witte boot zag naderen, de mannelijke bevolking zich schielijk onvindbaar maakte. Dat leidde toen weer tot een nog vreemder praktijk: op de dag waarop de komst van een witte boot verwacht werd, omsingelde de politie voor dag en dauw de naastbijzijnde kustkampong om na zonsopgang de mannen in triomf naar Merauke te 'begeleiden'. Dat leek natuurlijk erg slim, maar het werkte averechts. Met onwillige honden is het nu eenmaal kwaad hazen vangen. Ik heb ze wel gezien, die gevierden één zak kolen oppakten, elk aan een punt, en er dan welgemoed mee wegwandelden tot een eindje verder één zo'n punt het begaf en de kolen zich over de grond verspreidden.

Er zat natuurlijk niets anders op dan beter te betalen en in ieder geval de tot dan toe gebruikelijke tabak te vergeten. Maar een probleem bleef het wel. De witte boot kwam wel niet vaak, maar de keren dat ze Merauke aandeed was het altijd prijs. Het was nu eenmaal een eind varen en het lag dus voor de hand daar te bunkeren.

Dank zij de voorgeschiedenis bleef het aandragen van de kolen impopulair werk. Ik heb één keer gedacht slim te kunnen zijn en het probleem van het bunkeren grotendeels te kunnen ontwijken. Dat was, toen de KPM twee dagen voor de komst van de witte boot een nieuwe voorraad kolen aanvoerde. Ik heb toen de voor de witte boot nodig geachte kolen op de steiger laten leggen. De steiger was net vernieuwd en moest er dus tegen kunnen. Maar de andere ochtend werd ik om zes uur uit mijn bed geklopt door de cipier. De steiger was over de lengte waar de kolen lagen dieper de bodem ingezakt en zag er uit als een oud rijpaard met een holle rug. Het is nog goed afgelopen, want de KPM lag nog op de reede en de kapitein stuurde onmiddellijk zijn boordkoelies om de zaak naar de voet van de steiger te verslepen. Daarna is de steiger geleidelijk weer aardig omhoog gekomen, maar een beetje een holle rug heeft hij er, tot groot verdriet van de cipier, die de bouwmeester was geweest, wel aan over gehouden.

2. Over feesten

Van alle dagboeken die ik van mijn leven geschreven heb, zijn alleen die uit de periode van 22 december 1936 tot 27 april 1937 gespaard gebleven. Zodoende weet ik, dat het in die eerste twee maanden van mijn controleursbestaan nogal een heksenketel voor ons geweest is. Het begon al de dag na het vertrek van Voorhamme, die we op 5 januari uitwuiden. De 6de was de trouwdag van Prinses Juliana, een gebeurtenis die aanleiding gaf tot een feest van drie dagen. Ik ben over dat feest goed gedocumenteerd, want om onze deerlijk geschokte financiën wat te herstellen, heb ik daarover een stuk geschreven dat door de bemiddeling van mijn zeer betreurde vriend Vreeken in *De Telegraaf* van 29 mei 1937 terecht is gekomen. Zoals dat wel meer gaat met stukken van geen belang, bezit ik daarvan door de goede zorgen der familie niet minder dan drie copieën, terwijl ik behalve een brief van 12 kantjes van mijn vrouw aan de familie ook nog een exemplaar van het onbekorte origineel van mijn relaas in mijn bezit heb. Later langs dezelfde weg in *De Telegraaf* verschenen stukken zijn minder goed bewaard gebleven, maar reden tot treurnis geeft dat niet.

In de namiddag van de vijfde waren er van heinde en ver al drommen Papoea's (Kaja-Kaja's noemde men ze om de Zuid) te Merauke aangekomen, de mannen fier bewapend met pijl en boog,

de vrouwen beladen met een vracht aan etenswaren, vaak met daar bovenop een kleuter. De meesten hunner vonden een geschikt onderkomen op het missieterrein. De Marind doen als feestgangers niet onder voor andere stammen op Nieuw-Guinea. Zij zijn overal bereid vierdagen van het Koninklijk Huis op indrukwekkende wijze luister bij te zetten.

In gebieden waar de Zending haar stempel op het volksleven heeft gezet, placht zulk een feestviering te beginnen met een wedstrijd tussen de dorpen in de omgeving van de hoofdplaats, welk daarvan met zijn fluitorkest het eerst voor de deur van de hoogste gezagsdrager zou staan om daar het Wilhelmus te blazen. Dat eerste orkest werd dan met een Nederlandse vlag beloond, door de controleur meestal nog in pyama uitgereikt. Ik heb daar in later jaren te Hollandia paal en perk aan moeten stellen, nadat ik op een keer al om even over half vijf in de ochtend uit bed was geblazen. Merauke kende op dit stuk gelukkig straffer zeden. Daar begonnen de plechtigheden – kennelijk nog een erfenis uit de tijd dat het stadje een militair garnizoen had – met vlaghijsen door de veldpolitie, die zich daarbij overigens wel door het fluitorkest van een van de plaatselijke kerken of scholen vergezelden liet. Zo hoorde ik de politiemannen op die zesde januari van 1937 al voor zessen aankomen, dertig man sterk. Zij stelden zich op aan weerszijden van de vlaggemast voor de pasangrahan waar wij toen nog verbleven, en terwijl de oppas, d.w.z. de bestuurspolitieagent, de vlag langzaam hees, losten ze vijf salvo's ter ere van het koninklijk paar. Een plechtig Wilhelmus volgde.

Ondanks het prille uur waren er op die tijd al heel wat mensen op de been om het schouwspel gade te slaan. Wij hadden op zo iets niet gerekend. Mijn vrouw, die voor de sociale kant van zulk soort gelegenheden beter oog heeft dan ik, heeft dat bij latere soortgelijke vieringen goedge maakt door alle notabelen bij ons op het erf en in de voorgalerij te nodigen, waar ze na afloop een kop koffie kregen. Deze eerste keer moesten wij ermee volstaan iedereen vriendelijk te bedanken. Veel tijd hadden wij daar overigens niet voor, want we moesten naar de Mis, die om zeven uur begon. Dat kostte enige voorbereiding, want voor zo'n plechtige mis stak men zich in die dagen nog in jaquet, wat ook enige tijd vorderde. Het was al met al een drukke winkel, want na de mis moest ik in de gevangenis gratie dan wel remissie van straf aankondigen aan al degenen, die zich door redelijk braaf gedrag deze koninklijke weldaad waardig had-

den getoond. Dat waren er die keer niet zo weinigen; de cipier bleef met een bijna lege gevangenis zitten, wat met al het werk dat er in de volgende week te doen viel niet zo best uitkwam.

Ik was maar nauwlijks gereed met deze menslievende handeling toen alweer een ander fluitorkest zich aankondigde, deze keer dat van de Protestantse Kerk, dat ons halen kwam voor de dankdienst die daar om negen uur gehouden zou worden. Na een haastig ontbijt zijn wij meegegaan, ik nog altijd in jaquet met een hoge hoed op het hoofd. De grote trom ging voorop. Daarna volgden wij en daarachter kwam het fluitorkest. De trom bonsde de kerk binnen. Wij volgden met het vrolijk blazende orkest. Wie denken mocht dat daar een even opgewekte kerkdienst op volgde, vergist zich. De Ambonse kerk van die dagen hield zich ritueel aan wat wij kennen als Veluwse gebruiken. Langzaam, heel langzaam en gedragen zingen; de kerkgangers allen in plechtig zwart. In de ouderlingenbank zat onder meer de kepala kampong serani, het hoofd der Christen Pu-anim. Hij herinnerde mij levendig aan mijn oom Klaas. Op aandoenlijke momenten (en die waren er vele) kneep hij de ogen dicht.

Wij werden weer feestelijk door de muziek naar huis gebracht, waar ik het witte pak weer kon aantrekken om mij met mijn vrouw te begeven naar het terrein waar de volksspelen gegeven werden: touwtrekken, mastklimmen en boogschieten. Het touwtrekken leverde niets nieuws op, het mastklimmen wel. Men had boven in de paal allerlei begerenswaardige artikelen gehangen, maar de paal ingesmeerd met zeep. De Papoea's bleken daar raad op te weten. De eerste klom op de rug van een paar vriendjes en smeerde de paal in met zand. Een tweede, die zijn broekzakken met zand gevuld had, klom in het met zand bewerkte deel en smeerde vandaaruit het volgende deel met zand in. Zo ging het etappegewijs naar boven tot het eindelijk nummer zoveel gelukte boven te komen en de helft van de aan een hoepel gebonden baadjes, broeken en riemen los te rukken en naar beneden te werpen, waar zijn vrienden ze verdeelden. Een laatste klimmer zorgde voor de rest. Hoe de deelnemers over deze feestelijke pesterij dachten heb ik maar nooit gevraagd. Mijn goede vader placht van zulke vormen van weldadigheid voor de armen met de Spreukendichter te zeggen: 'De barmhartigheden der goddelozen zijn wreed' (Spr. 12:10). Dit echter terzijde, want wij haastten ons naar het volgende nummer, boogschieten. Dat was een deceptie voor hen die geloven in het verhaal van Wilhelm Tell,

die een appel van het hoofd van zijn zoontje schoot, maar een machtige geruststelling voor hen die, zoals ik, wel eens geconfronteerd waren geweest met een tot pijlen gereed staande menigte.

Om één uur konden wij eindelijk naar huis, maar om vier uur moesten wij weer op het voetbalveld zijn voor een ons weinig interesserende match. Het enige wat ik mij ervan herinner is een goed Amsterdams 'gossiemène' van Izak, een van de twee roergangers van het gewestelijk vaarttuig, toen hij een bal miste. Daarna was het even thee drinken en toen gingen we op naar het radiostation. Een maand tevoren was de inspecteur van de PTT Koekkelkoren uit Makassar in Merauke geweest. Ik had hem gevraagd om zo mogelijk een radio-toestel ter beschikking te stellen om bij de viering der huwelijksplechtigheden ook in Merauke, waar niemand een toestel bezat, iets van de uitzending uit Nederland te kunnen beluisteren. Daar had hij voor gezorgd en zo konden wij in de uiterste hoek van het koninkrijk de centrale momenten van de gebeurtenis beluisteren. De ontvangst was niet best. Ik heb al eerder opgemerkt, dat Merauke in een dode hoek lag voor radio-ontvangst. Maar voor de paar Nederlanders en Nederlands sprekende Indonesiërs die zich op dat moment deel voelden van het koninkrijk, was het een ontroerende gebeurtenis zo ver van huis zo dicht bij te zijn. Na afloop hebben we buiten ten teken dat het huwelijk nu gesloten was, wat vuurwerk afgestoken. Voor ons was het een dure avond, want er moest uiteraard wat geschonken worden. Het had natuurlijk champagne moeten zijn, maar drie flessen port was voor ons toen ook al een heleboel. Mijn vrouw schrijft in haar verslag dat we om half elf doodop in bed ploften. Het was echter alleen nog maar het einde van de eerste dag.

De tweede dag was de dag voor de kinderen. Wat er allemaal gebeurde is uitvoerig beschreven in haar brief naar huis. Aangezien zulke beschrijvingen zeer zeldzaam zijn (iedereen zegt altijd 'o ja' als je het woord kinderspelen laat vallen) wil ik daar deze keer wat uitvoeriger over zijn. Het begon met een aubade van een 500 kinderen uit de scholen van Merauke en omringende dorpen. Elke school of combinatie van scholen zong haar eigen lied, waarna allen gezamenlijk het Wilhelmus zongen. Ik heb daarop een toespraakje gehouden, eindigend met een hiep-hiep hoera voor prins en prinses waarmee uiterst luidruchtig werd ingestemd. Daarna trok de stoet af naar het feestterrein. Daar was, omdat het 's nachts zwaar geregend had, de tennisbaan voor uitgekozen. De kinderen zagen er al-

len feestelijk uit, maar de mooisten waren die van *Urumb* en *Wendu*: allen in een witte bloes met rode das en blauwe rok of broekje. Die van *Urumb* hadden bovendien allen een stok in de hand met daar bovenop een uit zacht hout gesneden dierenfiguur beplakt met jobstranen in verschillende kleuren, alles in echt Marindinese trant. Ze herinnerden mij aan de versierselen die men eertijds bij een grote *dema-wir* (dema-vertoning) placht rond te dragen. Ik heb er later een aantal van kunnen verzamelen en die opgestuurd naar het Leids museum, waar ze nog wel te vinden zullen zijn. Ik heb ook nog pogingen in het werk gesteld om er achter te komen of elk kind een totem-embleem van zijn eigen clan meedroeg, maar daar ben ik niet in geslaagd. Het zal haast wel, want hun vaders hadden ze gemaakt. Of ze daarom voor de kinderen nog betekenis hadden? Het is zeer de vraag. Toen ze werkelijk betekenis hadden droegen met de kinderen maar de groten deze totem-symbolen!

Op het feestterrein werd intussen het nodige vertoond. Ik citeer uit de brief van mijn vrouw:

'Een [school] voerde een stel Keiese dansen uit, anderen gaven een nummertje zang en dans, weer anderen gymnastiek. Bij één school stelden ze aanschouwelijk het huishouden voor. Het eerste versje ging over de was, het tweede over het koken, waarbij de zanger een pan met zich droeg. Een derde zong over naaien en voerde naald en draad met zich. Een ander stelde een schoenpoetser voor en kwam met een borstel Jan zijn schoenen doen. Weer een ander wiegde een baby in de slendang. Tot slot kwam er ook een dans, waarbij ze allen schermden met een bloem in de hand. Tenslotte werden die bloemen in een vaas gedaan en Jan aangeboden, die ze weer aan mij doorstuurde. Allerleukst was ook nu weer de school van *Urumb*. Eén zat er als hond vermomd op een plankje, dat door acht jongens werd getrokken. Ze voerden ook een dans uit rondom die hond. Vervolgens zongen ze het *Wilhelmus*, na iedere regel de hond gelegenheid gevend huidkeels te gaan huilen. Ze besloten tenslotte met een driewerf hiep-hiephoeoe, hiep-hiep door de jongens, hoeoe door de hond. Het geheel was allerzotst. Ik had ettelijke ponden zuurtjes meegenomen en na afloop trakteerde ik de kinderen als ze hun spel hadden gedaan. De vrolijkheid nam hevig toe, toen Jan met die zuurtjes op de hond afging en hem wat suikertjes in de bek gooide, beantwoord door een woef-woef, en zeggend 'terima

kasih banyak' (dank u wel). Ik hoef er wel niet bij te zeggen dat de hond een tienvoudige portie kreeg.

Wat de Ambonense kinderen van Merauke tevoorschijn brachten was enorm: een aantal dansen, o.a. een quadrille, en een Seranse dans waarbij met vier lange latten werd gewerkt (zie tekening). Die latten werden twee aan twee op de maat tegen elkander en op de grond geklopt. Daar tussendoor sprongen de kinderen in (en uit) de vakken. De maat was een vierkwarts maat waarbij op 1 en 2 de kinderen in en uit de vakken sprongen, terwijl bij 3 en 4 de stokken tegen elkander werden geklapt. Werkelijk een prestatie om dat met kinderen van 8 tot 14 jaar erin te krijgen.

Natuurlijk was deze morgen de muziek weer aanwezig. Ze gaven menig nummertje weg, zowel bij de begeleiding van de dansen als tussendoor een paar pittige marsen ter opluistering. Gelukkig voor de kinderen bleef de zon de gehele ochtend achter de wolken, zodat het cement van de tennisbaan niet heet werd. We waren daar in het begin wat bang voor geweest. . . '

Een enkele opmerking hier over de Seranse dans met de latten. Wie daar meer over weten wil, vindt er een uitvoerige analyse van in J.Ph. Duyvendaks dissertatie van 1926, *Het Kakean-Genootschap van Seran*, pp. 129-132. Daar blijkt, dat die dans ook op de Kei-eilanden voorkomt.

Na de kinderspelen ben ik nog even naar het Missieterrein gegaan waar aan de Papoea-gasten eten werd uitgedeeld. Toen was ook voor ons de tijd van eten aangebroken, waarna we opnieuw naar het voetbalveld gingen om het verder verloop van de voetbalcompetitie bij te wonen. Op het doorweekte veld was het al spoedig een modderballet, wat overigens de spelers niet ontmoedigde.

Interessanter was wat tegen de avond ten beste werd gegeven in de voorgalerij van een leegstaand huis, die als toneel diende voor een kerstspel opgevoerd door de jongelui van - alweer - Urumb. Zij hadden het veertien dagen tevoren in eigen dorp vertoond en daarna nog een keer in Wendu. Het was een goede gelegenheid het nu ook in Merauke te vertonen. De eerste scène stelde de aankondi-

ging der geboorte door de engel aan Maria voor, de tweede Jozef en Maria in aanbidding voor de kribbe. Alles ging in een uiterst lijk uitgesproken Maleis, maar het koor dat zich naast het huis had opgesteld, maakte veel goed. Het zong voortreffelijk.

Als het gordijn voor de derde keer opgaat, verschijnt juist de engel aan de herders om hun lijk de geboorte van een kind te Betlehem aan te kondigen. Na zijn vertrek blijven de herders zitten. Houterig beraadslagen ze met temende stem wat ze nu doen zullen. 'Ik... breng... pisang...', bouwt de een. 'Ja..., dat... doe... ik... ook...', zegt een ander. Nummer drie verklaart: 'Nee..., ik... breng... sago...'. Zo praten ze op hun gemak verder, de schrik van de engel voor 100% vergeten. Eindelijk stappen ze op, wandelen tussen het publiek door, op zoek naar de herberg. Wanneer ze weer voor het huis komen, stelt het toneel de herberg voor. Houterig klimmen ze de trap op om eerst naar het kindje te kijken, waar ze allerlei lijk Maleis commentaar op hebben. Het is natuurlijk een mooi kindje. Slechts één valt er uit zijn rol. Bij de wieg staand schudt hij zijn hoofd, klikt op zijn Marinds met zijn tong en zegt dan: 'Tj,tj,tj, *patur ahié*'. Woord en actie zijn goed Marinds. Het was de enige keer dat het stuk echt tot leven kwam.

Dat wil niet zeggen, dat het vervolg niet de moeite waard geweest zou zijn. Tussen het publiek verschijnt eensklaps een man met een ster op een stok, op de voet gevolgd door de Drie Koningen. 'Daar heb je de ster', zeurt Melchior terwijl hij de ster op de hielen trapt. 'Waar?' dreint Caspar, die naast hem loopt. 'Daar, ver weg', antwoordt Melchior, die deze keer gelijk krijgt, want met dat hij het zegt is de ster om de hoek van het huis verdwenen. De koningen staan voor het paleis van Herodes. Bovenaan de trap staat de oppas, de onafscheidelijke bewaker van elk controleurskantoor. In het Hollands zouden wij hem bode noemen. 'Tabé oppas', zegt Balthazar, de hele situatie in het *hic et nunc* plaatsend. 'Tabé, Tuan Radja', antwoordt de oppas beleefd. Balthazar informeert of Radja Herodes te spreken is. 'Ik zal het vragen', antwoordt de oppas en wandelt naar Koning Herodes die vier stappen verder op zijn troon zit, een op drie kisten geplaatste grote leunstoel uit het controleurshuis. 'Tabé Tuan Radja Herodes', bouwt de oppas. 'Tabé oppas', antwoordt de Koning. 'Er zijn drie koningen om U te spreken.' 'Laat ze binnen, oppas.' 'Tabé, Tuan Radja Herodes.' 'Tabé oppas.' De oppas wendt zich nu tot de drie koningen die na herhaald tabé hun boodschap uitleggen.

Aan wat er verder volgt, het overleg met de schriftgeleerden, de reis naar Betlehem en de aanbidding van het kind, ga ik nu maar voorbij terwille van wat daarop aansluit, de briesende toorn van Koning Herodes wanneer hij merkt, dat de drie koningen zijn afge-reisd zonder hem te waarschuwen. Hij brult om de oppas, die onmiddellijk opkomt: 'Tabé Tuan Radja Herodes.' De koning, voor een ogenblik zijn toorn vergetend, antwoordt mild: 'Tabé oppas', waarna hij opnieuw uitvaart. In het verder verloop van de geschiedenis herhaalt zich telkens weer het minzaam tabé. Nooit is een oppas zo vriendelijk toegesproken als deze avond op het toneel, zeer tot vermaak van het niet-Marindinese publiek, dat het uitgiert van het lachen. Gelukkig blijft ons de kindermoord bespaard. De uittocht naar Egypte besluit het stuk.

Terwijl wij terugkeren klinkt in de verte al het gebom van trommen. Elck wat wils: vanavond wordt de *gad-zi* gedanst, die direct na het kerstspel aanvangt. Het is een oude Marindinese dans, welke in het verleden door de jongelui werd beoefend in de nacht voor de aanvang van één van hun grote rituelen. De dans als zodanig is simpel. De jonge vrouwen en huwbare meisjes drentelen in een groep in het midden. Daaromheen lopen de jonge mannen, telkens enkele passen vooruit makend en een of twee terug, hun lichamen verend op de cadans van de muziek. Zij hebben een krans van veren op het hoofd, die in een zwaaiende beweging gezet worden door bij elke stap even door de knieën te zakken. Oudtijds hadden de mannen het lichaam ingesmeerd met kokosolie, waarover zij hun traditionele versierselen hingen. In Merauke waren er dat niet velen meer op dit feest. De meesten waren gekleed en hadden zich het lichaam getooid met kransen van jonge klapperblaren. Dat belette hun niet de prachtige, nu en dan als een trompet klinkende *gad-zi* melodieën vrolijk mee te zingen, zichzelf begeleitend op de kleine, zandlopervormige trom, die zij (d.w.z. een aantal van de mannen) in de hand hielden. Als het gezang even zweeg hoorde men nu en dan een sissend sh-sh-sh van de mannen. Het was, voor de toeschouwers, geen opwindende dans, maar de dansers waren helemaal in. Zij zongen zich het hart uit.

Voor de toeschouwers vormde deze oude heidense dans een schrijnende tegenstelling met het zo juist aanschouwde kerstspel. Zo dacht de Missie er ook over, maar daar kom ik straks over te spreken. De dans duurde tot drie uur in de nacht. Toen ik om een uur of twee eens ging kijken, hadden velen het al opgegeven en la-

gen aan de rand van het veld te slapen. Nog even laaide het élan op. Dat was toen om drie uur duidelijk werd gemaakt dat het nu welletjes was. Maar toen was het ook afgelopen.

De andere ochtend was het al weer vroeg dag. Om zeven uur moest de finale van de voetbalcompetitie gespeeld worden. Daarna waren er roeiwedstrijden op de rivier, waarvoor we met het gewestelijk vaartuig naar het startpunt voeren waar de Papoea's met hun lange, slanke boomstamkano's zich keurig op een rij schaarde. Elke prauw had acht of negen roeiers aan boord, allen in vol ornaat, een pracht van paradijsvogelveren op het hoofd. Zij roeien staande en het was een magnifiek gezicht te zien hoe snel de kano's, door zoveel riemen aangedreven, door het water schoten. Na de prijsuitreiking konden we een ogenblik naar huis, maar 's middags om drie uur moesten we weer present zijn bij de paardenrennen georganiseerd door de Pu-anim. Ze werden gehouden op de zandweg naar Mopa, zodat wij alleen de aankomst konden aanschouwen. De prijsuitreiking is nu eenmaal het werk van de controleur. Veel pret was er niet aan, want het was inmiddels gaan stromen van de regen.

Dat was een kwalijke zaak, want 's avonds om zeven uur moest er nog een lampiontocht gehouden worden. Vanwege de regen werd besloten de opstelling en prijsuitreiking in de grote slaapzaal van het missie-internaat te doen plaatsvinden. Het was zonde en jammer van al het werk dat de kinderen eraan besteed hadden. Het waren ook niet zo maar lampions. Men zag er kerken en scholen, huizen en schepen onder, ook een vliegmachine, de vuurtoren, een kroon, een parasol, dierenfiguren, men kan het zo vreemd niet denken of het was er. Geen wonder dat de kinderen niet te houden waren en na de prijsuitreiking ondanks de regen toch de stad introkken, waar de papieren pracht al spoedig verregende.

Later op de avond werd het feest besloten met dansie-dansie, waar het naar goed-Ambonese traditie toging. De begeleiding bestond uit een strijkje. Er werd gewalst, maar ook werd de quadrille gedanst. De kantooroppasser (de echte: oom Eli Sahetapy) bleek een uitstekend maitre de danse te zijn, die de bijbehorende commando's zoals *sansé de daam* voortreffelijk aangaf. De vier Europeanen, die bij het feest aanwezig waren, hebben zich spoedig nadat zij het bal hadden ingeluid aan de zijkant teruggetrokken. Later op de avond heb ik alle medewerkers nog eens hartelijk bedankt en bij die gelegenheid weer een rondje weggegeven van onze armoe. Re-

presentatie-gelden werden in die dagen 'uiteraard' alleen toegerekend aan hoofden van gewestelijk bestuur. Maar dit terzijde. Zo tegen enen leek het ons wel genoeg. Wij trachtten voorzichtig te ontsnappen, maar daar was geen kans op. Toen wij bij de deur waren stond de muziek al achter ons en onder het spelen van *Habis dansa pulang tidur* (Na het dansen gaan we naar huis om te slapen) werden we keurig thuis afgeleverd. Uitgeput zochten wij ons bed op, het feit zegenend dat de volgende dag een zondag was.

Het op 5 februari 1937 afgesloten dagboek, waarin ik summier rapport uitbracht over de boven beschreven feestviering, bood mij een ongezochte gelegenheid een algemeen vraagstuk ter sprake te brengen, dat mij al eerder had beziggehouden en zich tijdens deze feestviering opnieuw aan mij had opgedrongen. Wij hadden nu wel een leuk feest georganiseerd voor de Papoea's, maar deze mochten op eigen initiatief niets, ofschoon uit de literatuur bekend was dat zij in het verleden exuberante feestvierders geweest waren. Hun oorspronkelijke cultuur had een sterk erotische inslag en hun rituelen gingen bij herhaling gepaard met beurtelings hetero- en homosexuele promiscuïteit. Dat had nog lang door kunnen gaan ware het niet, dat in dit gebied al vrij kort na onze vestiging besmetting met venerisch granuloom werd geconstateerd, een in die tijd in deze omgeving alleen uit Queensland bekende venerische ziekte. Ofschoon de besmetting niet zo snel om zich heen greep als men onder de heersende sexuele zeden verwacht zou hebben, was het tegen 1920 toch zo dat er nauwelijks meer kinderen geboren werden. Dat heeft geleid tot een krachtdadig ingrijpen, waarbij medicinering der bevolking gepaard ging met een verbod van al wat venerische besmetting bevorderen kon. De mannenhuizen werden afgebroken en feesten verboden. Onder die feesten vielen ook alle rituelen. Dit drastisch ingrijpen werd mogelijk door toepassing van de epidemie-ordonnantie op dit ressort. Toen enige jaren later die toepasselijk-verklaring werd ingetrokken, werd dit de bevolking niet medegedeeld. Zij bleef in de veronderstelling dat de viering van alle grote rituelen verboden was. Dat was in medisch opzicht misschien gelukkig, want zelfs in 1937 was het venerisch granuloom nog niet geheel uitgeroeid en een heropleving van de epidemie was geenszins denkbeeldig. Maar de bevolking drong toch wel aan op gelegenheid tot feestviering. Daarbij kwam vooral de behoefte naar voren om zo nu en dan gad-zi te kunnen dansen. Ofschoon de verdenking be-

stond dat de gad-zi evenals andere dansen (zoals met name de *samb-zi*) met hetero-sexuele promiscuïteit gepaard ging (wat in zijn algemeenheid zeker niet waar was, ook al mocht men er rekening mee houden dat de gad-zi bepaalde nevenfuncties van de samb-zi kon hebben overgenomen) werd dit tenslotte schoorvoetend goedgevonden onder de conditie, dat gad-zi alleen gedanst mocht worden na voorafgaande toestemming van het Hoofd van Plaatselijk Bestuur, die geacht werd dan toezicht te kunnen laten houden. Een en ander werd vastgelegd in een residentie-keur (verordening) die overtreding van deze bepaling met enige weken hechtenis bedreigde. Ik schreef daarover in mijn dagboek, dat

de verleening van toestemming tot het houden van *gad-zi*, wat omvat toestemming tot het houden van een feest, voor mij een van de moeilijkste punten van bestuursbeleid überhaupt is. Door sommige ambtenaren werd en wordt het houden daarvan alleen toegestaan op 31 Augustus, door anderen ook op Nieuwjaar. De beperking tot 31 Augustus heeft geen zin: dan komen de meeste kampongs ter hoofdplaats en wordt daar dans gehouden. Van een feest in het eigen dorp, wat het meeste wordt begeerd, is op die wijze geen sprake. Bij verleening van toestemming op 1 Januari kan in de verschillende kampongs niet voor voldoende toezicht worden gezorgd. . . Meer algemeen is het, de feestviering zoo nu en dan wel toe te staan. Ook dit systeem echter berust op reine willekeur, en is afhankelijk van de stemming van den tot het geven van toestemming bevoegden ambtenaar dan wel van feiten, die vlak voor het binnenkomen van de aanvraag zijn geschied. De menschen zelf weten nooit waar zij aan toe zijn. T.a.v. toestemming op 31 Augustus en 1 Januari dient opgemerkt te worden, dat deze fixeering van data bovendien het nadeel heeft, dat met den maanstand geen rekening wordt gehouden.

Mijn houding t.a.v. de te volgen gedragslijn heb ik tot op heden niet vast kunnen bepalen. Het te sterk verbieden brengt gevaren met zich. Men behoeft nu eenmaal niet hard te werken om aan de kost te komen en die feesten houden de spanning in het leven, die anders verdwijnen zou en een geestelijke depressie veroorzaken, die voor de bevolkingstoename gevaarlijk is. Een dergelijk verschijnsel is vroeger voor Melanesië geconstateerd en bij een zoo feestenrijk volk als het Marindineesche behoort iets dergelijks zeker niet tot de onmogelijk-

heden. Anderzijds kan het te veel loslaten van den teugel ook een opflikkering geven van het oude teugellooze heidendom, waarvan evenmin iets goeds te verwachten is. . .

Zeer onlangs heb ik deze zaak bij een bezoek aan P. Grent weer ter sprake gebracht, die toegaf, dat de thans gevolgde regel (of regelloosheid) hem weinig voldoening schonk en mededeelde wel te gevoelen voor een door mij voorgestelde regeling, waarbij iedere kampong bijv. eens in het jaar (elk zooveel doenlijk in verschillende maanden) feest zou mogen vieren. Op deze wijze kan bovendien altijd voor toezicht gezorgd worden. Het ligt thans in mijn voornemen bij de Pastoorsconferentie in April a.s. met alle Pastoors te dien aanzien een bespreking te houden. . . Voor dien tijd kan dan een voorlopig schema worden opgemaakt. . .

Het is nauwelijks nodig te zeggen, dat er van dit alles niets terecht is gekomen. Men kan nu eenmaal niet tot een oplossing van deze problemen komen zolang men de betrokkenen volwassenheid ontzegt en hen verbiedt naar eigen inzicht en verlangen feest te vieren. Wie voelt zich vrij of feestelijk, terwijl hij vanuit het donker zich door een toeziende politie-agent begluurd weet? Maar die gedachte was op dat moment (en zelfs twintig jaar later) onverkoopbaar. Zelfs Haga drong aan op toezicht. En Grent uitte bij de eerste gelegenheid de beste tegenover de assistent-resident zijn bezorgdheid, 'dat men in een gad-zi roes van de eene naar de andere kampong zou trekken om maar mee te vieren'. Grent was een vlees-geworden schoolmeester en voelde niets voor vrijheid.

Zo bleef het modderen. De pastoors waren niet allen zo hard als Grent en sommigen begrepen heel goed, dat ze iets doen moesten om echte feestviering mogelijk te maken. De meesten probeerden het via de goeroes met Keiese dansen. De schoolkinderen kregen er onderricht in. Tevergeefs natuurlijk, want het gedisciplineerde gemanoeuvereer met de handen dat bij die dansen behoort, staat mateeloos ver van wat een Marind in het dansen behaagt. Pater Verschueren probeerde het met de *itor* van de Kanum-anim, een nabuurstam in het oosten van het territoir. Zij demonstreerden die dans (wat ik verzuimd heb te vermelden) op het zojuist beschreven feest ter ere van het huwelijk van Prinses Juliana: een uiterst beweeglijke dans die de deelnemers in de kortste keren buiten adem brengt. Ook niets voor de Marind, die adem wenst over te houden om schallend te kunnen zingen. Ikzelf probeerde iets anders. Bij de

viering van Koningins verjaardag (31 augustus) liet ik een van de naburige kampongs *weiko-zu* zingen, een prachtige oude dans van de Marind zelf.

De mannen sierden zich op in de klappertuin achter ons huis. Voor de dans begon, moest een kleine *dema-wir* plaats vinden, waarbij figuranten de totems voorstellen van de voornaamste clans waarin de stam verdeeld is. Het zijn er maar een stuk of vijf, zes, maar aan hun uiterlijk wordt alle aandacht besteed. Het is al lang donker voor allen gereed zijn. Dan maken de dema-figuranten hun korte rondgang over het veld. Die duurt niet lang. In het midden staat bij een vuur een groep opgesteld met bijna manshoge trommen. Daarheen begeven zich de dansers, prachtig versierde mannen in traditionele dracht met een wuivende tooi van paradijsvogelveren op het hoofd. Zij groeperen zich in twee kringen, waarvan er een in de richting van de wijzers van de klok om het vuur met de trommelslagers draaien zal, de andere in de tegenovergestelde richting. Het dansen zelf is eigenlijk een soort lopen, waarbij men de knieën wat optrekt, waardoor het lichaam en de tooi in een wiegende beweging komen. Een derde kring vormt zich aan de buitenkant, rondom de dansende mannen; het zijn de vrouwen, die met fakkels de prachtig versierde gestalten van hun mannen bijlichten. Onderwijl zingen de mannen: *Oh, weiko-o*, het telkens herhaalde refrein waaraan de dans zijn naam ontleent. De melodie is prachtig en klinkt als een psalm.

Ik heb er in het donker uren naar staan kijken. Het is een feest voor het oog en het oor. Langzaam, heel langzaam krijgt het eeuwig herhaalde, somber klinkende *oh weiko* macht over mij. Het heeft iets sombers, iets dreigends. Als het al over twee in de nacht is lijkt het, of die dreiging harder, duidelijker wordt en om drie uur realiseer ik mij getuige te zijn van de beheerste vormgeving van een mateloze agressie, het soort agressie dat zich eertijds uitwoedde in de omvangrijke sneltochten op Australisch gebied, waarvan ze dan met koppen beladen terugkeerden. Hoe langer de dans duurt, hoe dieper de impressie van agressie zich van mij meester maakt. 's Nachts om vier uur heb ik de leiders overreed er nu mee op te houden. Met tegenzin weliswaar, maar toch overtuigd dat de herleving van deze traditie geen goed kon dienen.

In mijn memorie van overgave heb ik mijn opvolger dan ook aangeraden maar liever voort te gaan met een liberaler maar toch altijd voorzichtig toestemmingsbeleid voor de op zichzelf weinig

spectaculaire gad-zi en niet opnieuw te trachten oude dansen zoals de weiko nieuw leven in te blazen. Later vernam ik, dat het voor mijn opvolger, de gezaghebber Klaus, aanleiding is geweest bij de eerste gelegenheid de beste, het bezoek van de resident, opnieuw een weiko te organiseren. Van het verder resultaat weet ik niets. Het zal hem wel moeite met de Missie opgeleverd hebben, want die had mij heel duidelijk laten merken met de weiko zeer ongelukkig te zijn.

Een heel andere vraag is uiteraard of mijn interpretatie van de weiko wel juist was. De enige grond voor mijn ingrijpen was een puur subjectieve impressie. Ik heb aan die juistheid meermalen getwijfeld, maar die twijfel is weggenomen toen ik er de beschrijving nog eens op nalas, die Wirz gaf van de weiko, welke hij rond 1920 bijwoonde: 'men kan niet nalaten terug te denken aan de dagen van weleer toen een geslaagde sneltocht met zulk een feest werd gevierd' (vgl. *Dema*: 755).

Met dat al was ik met de mogelijkheden tot feestviering voor de Marind nog even ver als tevoren. Wanneer men bedenkt hoe een kampong als Urumb maandenlang door een goeroe geprikkeld is tot buitengewone activiteit en die activiteit ook heeft opgebracht, beseft men hoezeer zulk een feest de vervelende sleur van het leven van alle dag doorbreekt, een leven waarin behalve nu en dan moeder de vrouw zich niemand behoeft in te spannen voor zijn natje en droogje. Waarom moet het de mensen ontzegd blijven ook zelf iets te organiseren omdat daar nu eenmaal onvermijdelijk een gad-zi aan vastzit? Daarenboven, er was reële reden tot ongerustheid. De voortgaande uitbanning van het venerisch granuloom had niet geleid tot een hernieuwde toename van de bevolking. Integendeel, zij bleef langzaam in getal achteruitgaan, een proces dat in het najaar van 1937 zich met groter duidelijkheid begon af te tekenen door het optreden van een zich tot lang daarna voortslepemde influenza epidemie.

Dit laatste echter is nu niet aan de orde. Hier is alleen van belang, dat de Missie wel steeds trachtte gad-zi-viering tegen te gaan, maar daarbij verkoos zelf buiten spel te blijven door de bevolking voor te houden dat niet zij daar over te zeggen had, maar uitsluitend de Tuan Bestuur. Gaf die Tuan Bestuur dan toestemming, dan was Grent er gewoonlijk heel spoedig bij om daarover bij mij te klagen. Het kwam de verhoudingen niet ten goede, te minder omdat ook de resident de eis van toezicht was blijven handhaven.

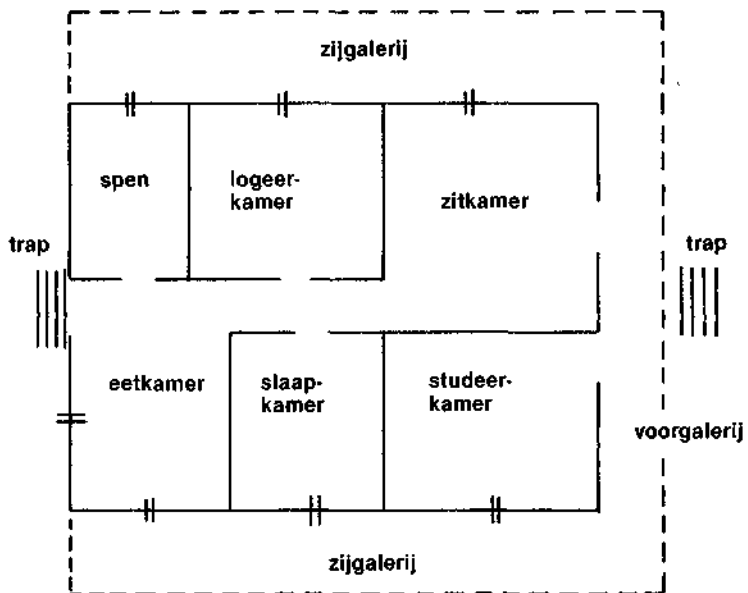
Ik heb daarover nog gecorrespondeerd met Jan Held, die in diezelfde tijd voor het bestuur in Manokwari een nota geschreven had over de houding, die het Bestuur tegenover feesten zou kunnen aannemen, een nota overigens die hij niet als de zijne wilde erkennen. Hij schreef mij daarover in een brief van 4 september 1937. Veel wijzer werd ik er niet uit; feitelijk was het in hoofdzaak een waarschuwing ernstig conflict met de Missie te vermijden.

Tot zulk een conflict is het dan ook niet gekomen. Wel echter heb ik het vraagstuk opnieuw aan de orde gesteld in '36 Jaren', het essay dat ik hierboven vermeldde op p. 99. Namens de Missie reageerde Verschueren hierop met een artikel 'Zuid-Nieuw-Guinea 35 Jaren onder Missie-invloed' in *Koloniale Studiën* van 1941 (25:507-534). Het thema kwam opnieuw aan de orde op de tweede bijeenkomst van de door mij voorgezeten Raad voor Volksopvoeding in 1952, waar ik vergeefs pleitte voor een advies tot afschaffing van de nooit ingetrokken gad-zi keur.

Wanneer ik vandaag op die discussie terugzie, kan ik een gevoel van misprijzen niet onderdrukken. Het pleidooi van 1939, dat zich concentreerde op het openen van ruimere mogelijkheid tot feestviering, raakt maar een nevenaspect van het probleem. Amusement houdt de mensen op den duur niet geboeid. Het is zoiets als zorg dragen voor entertainment om werklozen van de straat te houden. In dat opzicht was ik in 1939 even ver als vandaag onze eigen maatschappij ten opzichte van hen, die daarin geen echte levensvulling vinden. Groter vrijheid om naar eigen smaak en inzicht feesten te kunnen vieren is maar een lapmiddel waar het erom gaat mensen te helpen, wier bestaan door wijziging der levensomstandigheden zijn zin geheel of ten dele verloren heeft. Het gaat om het herwinnen *met* van eigen amusementsvorm, maar van een eigen wereld waarin men zich thuis kan voelen. Een eerste poging om dit tot uitdrukking te brengen deed ik in de feestbundel ter ere van de zeventigste verjaardag van J.P.B. de Josselin de Jong in een opstel getiteld 'Om eigen wereld' (*BKI* 112:193-203; 1956). Het is geen artikel om vandaag nog trots op te zijn, maar het kwam toch dichterbij de essentie dan het lange verhaal van 1939. Overigens: het debat met de Missie duurde voort. Verschueren antwoordde ook hierop, nu met een artikel dat onder de titel 'Om een nieuwe wereld' verscheen in het volgende deel van de *Bydragen* (*BKI* 113: 209-237). Toch waren we toen wel iets dichterbij elkaar gekomen.

3. De eerste maand

Een onzer eerste zorgen betrof ons huis. We konden er echt niet zo maar in. Er was in jaren niets aan gedaan en vooral de bijgebouwen moesten nodig opgeknapt worden. Het was maar een vreemd huis. Het was aan drie zijden omgeven door een meters brede galerij waarvan een kwart door muskietengaas was afgesloten en aldus voor regelmatige bewoning bruikbaar gemaakt. De kamers echter waren klein en de ramen waren ook klein. Het was bovendien onmogelijk ze open te houden, daar men dan veel te veel muskieten binnen kreeg. Dat kon alleen bij de zitkamer die uitkwam op het door gaas afgesloten deel van de galerij. Ik heb getracht een en ander in een klein tekeningetje vast te leggen, dat voor zichzelf spreekt. Het ver uitspringende dak van de galerij maakte het huis donker en 's avonds, wanneer alles zorgvuldig dicht moest blijven, benauwd. Daar zou eerst een einde aan komen toen toestemming gegeven werd de gehele galerij met gaas af te sluiten, zodat 's avonds en 's nachts de ramen open konden blijven. Maar vooralsnog ontbraken de fondsen. Twee jaar zuinigheid van Voorhamme maakte dat overal tegelijk geld voor nodig was. Direct al voor de sanering van de artesische put. Daar was nog niet aan begonnen toen op 12 januari bij een stevige noord-wester storm het buitenhek van de kazerne rondom omwoei en vernieuwd moest worden.

controleurswoning

Ook op kantoor klopte niet alles even voortreffelijk. Men was daar bezig met het jaarwerk. Onder de vele jaaropgaven die samengesteld moesten worden, was ook die van de dat jaar verrichte herendiensten. Een administratie daarvan bleek niet te bestaan. Het was de gewoonte – en ik vrees niet te Merauke alleen – om uit de bevolkingsregistratie (die zo te hooi en te gras bijgehouden werd) het aantal volwassen mannen op te tellen, daar iets af te trekken omdat dorpsbestuurders en ouderen van dagen waren vrijgesteld, en de rest met 20 te vermenigvuldigen, zijnde het maximum aantal dagen dat voor herendienst mocht worden gevorderd. Dat leverde dan het aantal in het afgelopen jaar verrichte herendiensten op. Na mijn ervaringen op Frederik Hendrik eiland had ik geen lust daaraan mee te doen en ik seinde dus, dat ik geen opgave kon verstrekken wegens het ontbreken van een administratie. Maar in Ambon had men kennelijk geen zin de vuile was van de residentie buiten te hangen en ik kreeg opdracht dan toch maar een waarschijnlijk getal over te seinen. Dat deed ik: honderdduizend.

Intussen moest ik nodig weer op tournee, eerst naar Okaba en vervolgens naar Muting. In Okaba had Noya de dienst overgenomen van Pattisahusiwa en over de bestuursassistent te Muting had de Missie allerlei klachten (hij zou de Missie tegenwerken en partijdig optreden tegen de daar binnengedrongen Digulers). Ik wilde daar wel eens het mijne van weten. Over mijn bezoek aan Okaba vertelt mijn dagboek onder meer, dat ik er met Noya de heffing van de 'vrijwillige bijdrage' besprak. Ik citeer:

Tot nog toe moesten vijf in het binnenland gelegen kampongs alle sago opbrengen voor het ziekenhuis, wat een zeer drukkende last was, speciaal voor de twee dagen ver gelegen kampong Jawimoe, waar ieder 4 ega's sago per maand moest opbrengen, wat veel meer was dan de aanslag. [Een *ega* is een pak sago van een kilo of vier, vijf.] Wel kregen ze het meerdere later in goederen terug, maar de last, die op deze mensen drukte, werd daardoor niet verlicht. Een oplossing zal thans in deze richting worden gezocht, dat die kampongs alleen sago tot het bedrag van den aanslag opbrengen, en de kustbevolking ter voorziening van het overige een deel der belasting in sago betaalt.

De vaart van Okaba naar Muting duurde twee en een halve dag, omdat enkele aan de bovenloop der rivier gelegen dorpen gewaarschuwd moesten worden dat de vaccinateur (die ook aan boord

was) hen enkele dagen later vanuit Muting bezoeken zou ter (re)vaccinatie. Zo kwamen wij 23 januari eindelijk aan te Pohon Mangga op ongeveer een uur afstand van Muting, dat dieper landinwaarts aan de andere zijde van het zich achter de rivier uitstrekende moeras ligt. Daar wachtte ons de bestuursassistent Pirsouw, een man van een eindje in de veertig, die ons met een opgewekte glimlach welkom heette. Oom Pirsouw bleek een enige man en ik kan niet laten hier iets van zijn levensgeschiedenis te vertellen.

Jesajas Jeremias Zeth Pirsouw was geboren op Seran als oudste telg uit een radja-familie. Van welk landschap weet ik helaas niet meer, maar het doet er ook niet toe. Toen in 1904 of 1905 Seran gepacificeerd werd (het was in de tijd van Van Heutz) koos zijn grootvader de zijde van het verzet. Dat was niet erg, want dat deden velen. Wat ook niet erg was, vertelde Pirsouw mij later, was dat hij met een geweer op de naderende militairen schoot. Had hij een sergeant doodgeschoten, dan was er niets aan de hand geweest. Maar hij schoot een kolonel dood en daarom werd hij afgezet en zijn nageslacht van opvolging uitgesloten. Geen spoor van rancune bij Pirsouw toen hij mij dit vertelde. Hij zette vrolijk uiteen, dat hij deswege een carrière bij de zending gekozen had. Hij was opgeleid tot onderwijzer tevens godsdienstleraar. Hij had daar ook plezier in gehad tot hij, om een reden die hij niet nader specificeerde, met de zendeling ruzie kreeg, zijn ontslag nam en terugkeerde naar zijn negorij om daar klappers te planten.

Dat was allemaal goed gegaan: hij had een goed bestaan opgebouwd, toen hij op een of andere manier in contact was gekomen met een resident of assistent-resident, die hem voorstelde in dienst te treden van het bestuur. Daar had hij wel oren naar. Zo was hij mantri-politie geworden en al spoedig daarna bestuurs-assistent. Een van zijn eerste posten was Tanah Merah geweest in 1927; misschien was het wel 1926. In ieder geval, toen hij kwam was het een puinhoop. Er was nog vrijwel niets gebouwd en alles zat in tijdelijke barakken of zelfs tenten. 'Daar zat ik dan', zei Oom Pirsouw, 'met allerlei kerels die veel geleerder waren dan ik. Er zaten mensen bij van de universiteit, mensen van de HBS, allemaal mannen die tien keer meer van de wereld gezien hadden dan ik. Maar ik werd wel verondersteld daar leiding aan te geven en er een soort samenleving van te maken. Dat hield allereerst in, dat er redelijke huizen gebouwd moesten worden en dat was onmogelijk zonder de actieve medewerking van de geïnterneerden. Wat moest ik doen? Ik ben

toen met hen gaan vergaderen, waarbij ik op een lege kist ben gaan staan en het gezelschap toegesproken heb. Wel vanaf een kist maar toch niet van bovenaf. Als ik hier de mensen toespreek, zeg ik anak-mak, kinderen. Maar daar ben ik begonnen met nederig mijn excuses te maken, dat ik mij aanmatigde de heren toe te spreken. Ik heb hun gezegd: heren, gij zijt allemaal zonder uitzondering geleederd dan ik. U weet allemaal meer, U spreekt allerlei talen, U hebt van alles van de wereld gezien. Ik ben maar een gewone, kleine ambtenaar die door het gouvernement hier gezet is als districts-hoofd. Het enige wat wij gemeen hebben, U en ik, is dat wij in dezelfde modder zitten, door dezelfde muskieten gestoken worden en hier zitten door de wil van één zelfde gouvernement, dat duidelijk niet van plan is U of mij hier weg te halen. En nu kunnen wij twee dingen doen: wij kunnen hier blijven zitten kijken tot er een wonder gebeurt, of wij kunnen proberen ons gedwongen verblijf wat aangenameer te maken door voor onszelf redelijke verblijven in te richten. Ik zelf ben maar een dom mens en voel voor dat laatste en het zou mij dus niet verwonderen als de heren daar betere gedachten over hebben. Maar misschien kunnen wij eens praten.' 'Met woorden van die strekking', zei Oom Pirsouw, 'is die zaak toch van de grond gekomen en is het gelukt er voor allen redelijke behuizing te bouwen.'

Later werd Pirsouw weer teruggeplaatst naar de Molukken, naar Larat op de Zuidooster-eilanden, maar daarover heeft hij me nooit iets verteld. Des te meer hoorde ik over deze periode van Dee, de assistent-resident. Daar in Larat, waar een statie gevestigd was van de R.K. Missie van het H. Hart, was ook een kleine Protestantse gemeente onder leiding van een onderwijzer, tevens godsdienstleraar. Tussen deze onderwijzer en zijn rooms-katholieke collega, die hoofd was van de roomse volksschool ter plaatse, kwam het tot woorden. De twist liep hoog en op een kwade dag nam de protestantse voorganger een geweer en schoot op de roomse. Hij zorgde er wel voor hem niet te raken, maar de dreiging was toch te drastisch om ongemerkt voorbij te gaan. De pastoor klom ommiddellijk in de pen en schreef naar bisschop en resident, een onderzoek volgde en de protestantse onderwijzer bleek schuldig. Eigenlijk kwam hij er genadig af. Hij werd niet vervolgd, maar door de Zending voor straf overgeplaatst.

Ivenwel, deze godsdienstleraar was geliefd bij zijn gemeente en toen het zo ver was, belegde deze een bidstond om aan de voor-

avond van zijn vertrek voor deze vervolgde herder en leraar, die om des geloofs wille verdwijnen moest, te bidden. Staande die bijeenkomst werd het Pirsouw, zelf oud-godsdienstleraar, te machtig. Hij was door de natuur begenadigd met een ongemeen spreektalent en hij ging voor in het gebed tot grote stichting der protestantse gemeente. Maar niet tot stichting van de pastoor ter plaatse, die zich van minuut tot minuut op de hoogte had laten houden van de gebeurtenissen en onmiddellijk zijn beklag deed bij de autoriteiten over de wijze waarop hier het Bestuur de partij van de misdaad gekozen had. Het onvermijdelijk resultaat was dat kort na de onderwijzer ook Pirsouw voor straf werd overgeplaatst. Enige jaren later werd Pirsouw bestuurs-assistent te Muting. Ongeveer in diezelfde tijd werd de pastoor van Larat hoofdpastoor te Merauke. Het was niemand anders dan Grent. Ik hoorde van deze bijzonderheden eerst lang nadat ik Pirsouw had leren kennen en mijn eigen gedachten over zijn bekwaamheden gevormd had, maar het verhaal maakte mij veel duidelijk van de klachten der Missie.

Voor ik terugkeer tot mijn eigen verhaal, mijn reizen met Pirsouw door het gebied van de boven Bian, mag ik niet nalaten vooruit te grijpen op Pirsouws uiteindelijke levenslot. Ik zag hem het laatst te Leksula op Buru, waarheen hij in december 1937 was overgeplaatst. Dat was toen ik op doorreis naar Java daar in augustus 1938 langs kwam. Maar in 1948 las ik, dat hij hoofd-bestuurshoofd van Ambon geworden was, een rang die in deze overgangperiode naar de soevereiniteitsoverdracht gelijk stond met die van assistent-resident eerste klas. In december 1949 las ik dat hij in die rang overleden was. Ik zelf heb het, afgezien van mijn latere benoeming tot gouverneur, nooit verder gebracht dan assistent-resident. Geen eerste klas. En ik heb mij nooit gepasseerd gevoeld. Jesajas Jeremias Zeth Pirsouw was een geboren bestuurder, ongeacht de affaire met zijn vorstelijke grootvader trouw aan het Nederlandse gouvernement tot het laatste. Ik heb veel van Oom Pirsouw geleerd, o.a. de kunst van tourneren in Nieuw-Guinea. Maar het voornaamste dat ik van hem geleerd heb, is wel wat trouw is en loyaliteit.

Welnu, met Pirsouw besprak ik de problemen van het Bian-gebied. Er waren er twee, en Pirsouw had voor beide een helder oog. Het ene was dat van het binnendringen der Digulers in het gebied der Bianners, het andere dat van de Bianners zelf, die voor een deel waren geconcentreerd in kampongs die veel te ver af lagen van hun

sagotuinen, welke laatste mede daardoor gemakkelijk ten prooi vielen aan ongenood bezoek van Digulers. De klacht was, dat dezen daarbij grote verwoestingen in die tuinen aanrichtten. Zij beperkten zich niet tot het omkappen van rijpe sagobomen om uit de stam meel te bereiden, maar zij kaptten ook bomen om daarin gaten te boren, waarin de sagowormen tot ontwikkeling kunnen komen, die deze Digulers als een grote delicatessie beschouwden. Het zijn de larven van een kever, die bij voorkeur in de stam van de sagopalm zijn eieren afzet. Voeg daarbij, dat deze Digulers het niet nodig achtten voor de omgehakte sagopalmen nieuwe te planten of op andere wijze enig onderhoud te geven aan de sagobestanden die ze onwettig occupeerden, en het is duidelijk waarom de Bianners deze steeds nader komende bedreiging van hun sago-arealen met grote zorg en groeiende verbittering gadesloegen.

Het was allemaal een ontwikkeling van de laatste twaalf jaren. In vroeger tijden zou geen Diguler zich in de nabijheid van de Bian-nederzettingen gewaagd hebben. Toen gingen wel de Bianners vrij regelmatig op sneltocht in het Digul-gebied ten noorden van de samenvloeiing van Kao en Digul. De streek tussen het woongebied der Bianners en dat der diverse Digul-stammen was in die jaren onbewoond, waarschijnlijk een gevolg van de forse sneltochten der Bianners. In deze situatie was verandering gekomen door de vestiging van het Nederlands gezag. Dat was begonnen met de vestiging van een bestuurspost te Assike, enkele uren beneden de samenvloeiing van Digul en Kao, van waaruit de hulpbestuurder De Keijzer toezicht moest uitoefenen op de vogeljagers. Van dat toezicht kwam niet zo heel veel terecht, kon ook niet veel terecht komen, maar toen in 1925, na De Keijzers dood aldaar, de post werd opgeheven, was ter plaatse al een kleine groep Digulers gevestigd. Waar ze precies vandaan kwamen, uit de streek rond het late-re Tanah Merah of van de Mandobo, dan wel van de Muyu (twee zijrivieren van de Kao), is niet duidelijk. Wij weten alleen dat de Digulers van Assike onder leiding van Derkman, De Keijzers oppasser (bestuurs-politie-agent), zuidwaarts trokken en verlof kregen zich te vestigen te Mandom, d. i. binnen het door de Bianners geoc-capeerd gebied.

Aan de boven Bian was namelijk in 1924 te Muting een bestuurspost gesticht. Hoe dat precies in zijn werk is gegaan kan ik uit de mij ter beschikking staande bescheiden niet meer nagaan, maar ik neem aan, dat het vanuit Bupul aan de boven Merauke-ri-

vier is geschied. Muting ligt namelijk niet aan de Bian-rivier zelf en het is dus nauwelijks aannemelijk dat men die plaats gekozen zou hebben, wanneer men de streek in eerste instantie over water, dus via de Bian bereikt had. Muting lag echter wel aan het einde van een goed, breed pad, dat van Bupul uit recht naar Muting loopt. Volgens de verhalen was het aangelegd door Marks, die in de twintiger jaren hulpbestuurder was van Torai aan de midden Maro en van daaruit (later waarschijnlijk van Bupul uit) een grote rol heeft gespeeld in de penetratie van het binnenland.

Torai zelf had een gemakkelijke verbinding over de rivier met Merauke en kon van daaruit bevoorrad worden. Verder naar boven toe ging het langs de sterk kronkelende rivier wat langzamer en Marks legde eerst een weg aan van Torai naar Bupul. Het tracee liep recht toe recht aan west van de Merauke rivier. Van Bupul uit volgde daarop een soortgelijke rechte weg naar Muting, waardoor het boven Bian gebied bereikbaar werd. Van daaruit heeft Marks ook nog een weg naar Assike aangelegd. Van die weg lag het beginpunt echter niet in de door moerassen van de Bian en het noorden afgesloten Muting, maar een stuk noordelijker, in Anida, dat vanuit Muting per prauw bereikt moest worden. Anida ligt aan de Bian rivier op het verste punt, dat nog voor het gewestelijk vaartuig bereikbaar is. Of men zo'n vaartuig al ter beschikking had toen Marks er zijn laatste grote werk begon, weet ik echter niet. Hoe het zij, de weg naar Assike mocht er wezen. Over heuvels en door dalen ging hij in rechte, op het kompas getrokken lijn, pal op Assike aan. Eind 1937 heb ik het laatste stuk ervan gelopen. Hoewel er in geen 12 jaar iets aan onderhoud gedaan was, was het tracee nog duidelijk zichtbaar en bruikbaar. Alles bijeengenomen telde het levenswerk van Marks in deze contreien een paar honderd kilometers weg en tal van kleine bruggen en bruggetjes, die daarbij hoorden. Het spreekt vanzelf dat daar heel wat herendiensten in gestoken waren. Marks had die met vaste hand gevorderd. Het verhaal gaat, dat hij eens een paar 'dienstweigeraars' aan de boven Merauke-rivier gedurende vier-en-twintig uur in een stevig dichtgespijkerd krat te water heeft gelaten om hen mores te leren.

Het gekke was, dat hij zulke dingen doen kon zonder dat er opstand of verzet van kwam. Hij was een persoonlijkheid. Hij was begonnen als sergeant van de marechaussee in Atjeh, waar hij door bewezen dapperheid de Militaire Willemsorde 3de klasse had verdiend, een zeer hoge onderscheiding voor een onderofficier. Later

was hij naar Nieuw-Guinea gekomen en hij zou zijn carrière beëindigen als kamerbewaarder van de gouverneur-generaal in Buitenzorg. In Nieuw-Guinea had hij zich naam gemaakt aan de Mappi. Daar was rond 1919 de vogeljager Jackson vermoord. Die Jackson moet een heel verkeerd mens geweest zijn. Hij vertrouwde zijn eigen mensen niet. Toen hij op de terugkeer van een vogeljacht-expeditie aan de Mappi gewaarschuwd werd dat er gevaar dreigde, nam hij de geweren van zijn jagers in, bond die in een grote zak en legde die onder zijn veldbed. Diezelfde nacht pleegden de Mappiërs een overval en het hele gezelschap, inclusief Jackson, werd gedood. De Mappiërs namen de geweren mee en Marks kreeg opdracht die geweren terug te brengen. In geforceerde marsen ging het van Merauke uit langs het strand. In de buurt van Straat Marianne huurde hij prauwen, stak de Digul over en voer de Mappi op tot de plaats waar het onheil gebeurd was. De bevolking sloeg op de vlucht met medeneming van de geweren. Marks er achteraan met zijn gewapende politie. Men zou zeggen dat dat onbegonnen werk was, maar Marks zag kans de Papoea's eruit te lopen. Er werd nauwelijks gerust op die tocht. Wanneer dat gebeurde was het om even rijst te koken. Dan nam ieder zijn pannetje in de hand en al etend ging het weer voort, net zo lang tot het zelfs deze Mappiërs te bar werd en zij de geweren tegen de grond gooiden. Toen vond Marks het welletjes. Hij had wat hij wilde; om vergelding ging het hem niet, want hij was geen bloeddorstig man. Hij liep ook nooit gewapend; hij had genoeg aan zijn wandelstok. Maar dat was wel een heel bijzondere stok. Elke avond wanneer Marks op zijn veldbedje ter ruste ging en zijn klamboe uithing, werd naast het veldbed een matje uitgelegd met daarop de stok en daarover een heel klein klamboetje gemaakt op de maat van de stok. Die stok was meer waard dan een compagnie soldaten. Over Marks zelf heb ik nooit kwaad horen spreken.

Het was intussen wel nodig veel herendienstplichtigen bij de hand te hebben. Of het gebeurd is voor of na de instituering van Muting tot bestuursvestiging weet ik niet, maar vast staat, dat de in het noordelijk gebied van de boven Bian wonende groepen gedwongen werden tot concentratie in enkele dicht bij Muting gelegen dorpen. Dat gebeurde dan in de plaats van vestiging van één van de groepen, die op die manier tot samenleving werden gedwongen. Het principe was op zichzelf zo gek niet, want de Bianners woonden wel zeer verspreid; elke groep van een man of dertig

(d.w.z. vrouwen en kinderen meegerekend) woonde in de buurt van haar sagotuinen, elk op een flinke afstand van de naastbijzijnde groep. Voor de missie, die daar beschavingswerk wilde verrichten, was dat maar niets. Onder die omstandigheden valt geen school te stichten, geen volk voor een kerkdienst bijeen te krijgen. Zowel voor de beschaving als voor de herendienst was concentratie noodzakelijk. En als het even kon liefst ook nog aan de Bian-rivier; dan kon de gezaghebber, wanneer hij met de boot langs kwam, er gemakkelijk bij.

Dat was de situatie die ik met Pirsouw besprak. Pirsouw had het al lang bekeken. Hij wist dat drie dorpen volmaakt fout gesitueerd waren: Kafiwako, Mesak en Manggis. Daar woonde de grote meerderheid der bevolking op zulk een afstand van haar eigen sagotuinen, dat zij òf honger leed, òf maanden achtereen afwezig was. Daarenboven was er de dreiging van de rondzwervende Digoelers, die rechts en links in de sagotuinen van de Bianners hadden huisgehouden om na uitroeiing van de rijpe sagobomen weer naar een volgend punt te verdwijnen. Wij besloten – het was een zondagmiddag – samen naar de pastoor te gaan. Dat was toen Simon Schuur, die een redelijk mens was. Wij kwamen (en ik volg nu mijn dagboek) tot de volgende slotsom:

Vooropgesteld werd dat het beter is de Digoelers, zoo voor hen een geschikte plaats kan worden gevonden, aan te houden dan hen te verjagen naar de Digoel, omdat de kans bestaat, dat een gedeelte der menschen blijft rondzwerfen en gevreesd moet worden, dat deze verschuiving een herhaling van het in het Moetingsche gepasseerde op een andere plaats tot gevolg heeft. . . Wenschelijk daarentegen is hen onder controle te brengen en te houden in geregelde kampongs opdat het beschavingswerk van Bestuur en Missie niet weer verloren ga maar deze integendeel wordt voortgezet en versterkt.

Wij bespraken ook de plaatsen, die voor permanente vestiging der Digoelers in aanmerking konden worden gebracht. Daaronder was in de eerste plaats Anida, dat door zijn noordelijke ligging duidelijk buiten het door Bianners geoccupeerd gebied viel. Daarnaast werden ook andere plaatsen genoemd, die er in dit verband echter weinig toe doen. Van meer belang is, dat wij het ook over de richtlijnen voor deze vestiging eens werden: mensen van verschillende taal moeten in verschillende kampongs komen; de sagotuinen bij zulk een nieuwe vestiging zullen tussen de gezinshoofden individueel

verdeeld worden en elk gezinshoofd zal verplicht worden op zijn deel jaarlijks 20 nieuwe sagostekken bij te planten; het houden van varkens in die tuinen en het plaatsen van larven in de bomen zal verboden zijn; rondzwerfende Digulers zullen worden opgevat en tot vestiging in een der nieuwe kampongs verplicht, terwijl zij op grond van dat rondzwerfen eventueel wegens sagodiefstal zullen worden gestraft. Wij ontveinsden ons daarbij niet, dat dit alles gemakkelijker gezegd dan gedaan was. Van een verbod op het kweken van sagolarven viel al aanstonds niet veel te verwachten. Waar het in hoofdzaak om ging was deze mensen onder leiding zo ver te krijgen, dat zij hun nieuwe dorp als hun eigen dorp, hun tuinen als hun eigen tuinen beschouwen gingen en dit niet voor tijdelijk maar als erfdeel voor hun kinderen en kindskinderen. Wij wilden daarom elke nieuwe kampong een groot feest in het vooruitzicht stellen zodra men tot geordende vestiging gekomen was.

Met deze dingen in gedachten gingen Pirsouw en ik twee dagen later op reis. Ons eerste doel was Kafiwako, waarheen Schuur al vooruit gereisd was. Het was een dorp van meer dan driehonderd zielen, samengevoegd uit een zevental groepen waarvan er zes ten noorden van Kafiwako thuis hoorden. De aangewezen plaats voor concentratie van die groepen zou destijds Mandom geweest zijn, waar men een jaar of tien geleden de Digulers had toegestaan zich te vestigen. Die hadden daar toen een ravage aangericht en waren sindsdien weer naar elders vertrokken, voor een deel zelfs teruggekeerd naar hun plaats van herkomst. Maar ondertussen zaten de oorspronkelijke bewoners van dat gebied in Kafiwako, waar volgens mijn dagboek thans tweederde der bevolking zo ver van haar doesoens (tuinen) afwoont 'dat sommigen om sago te halen in den droogen tijd vijf, en den natten tijd drie dagen moeten reizen om hun sago-doesoens te bereiken, wat, indien de menschen te Mandom woonden, zou worden teruggebracht op respectievelijk drie en één à anderhalven dag'.

Dit herlezende moet het mij van het hart, dat mij die tijdsruimten nogal ruim bemeten lijken. Maar zelfs als men uitgaat van de helft is de afstand nog altijd onwerkbaar groot. De vrouwen moesten dan ook wel proberen om in de onmiddellijke omgeving van Kafiwako sago te vinden. Bij de eerste vorming van dat dorp zal men er wel van uitgegaan zijn, dat de mensen daar onderling een regeling voor zouden treffen. Dat te meer, omdat de vestiging van Digulers te Mandom terugkeer naar de eigen, in die omgeving ge-

legen tuinen voor de vrouwen zonder meer uitsloot. Maar van zulk een onderlinge regeling is nooit iets gekomen, al probeerden de vrouwen vaak genoeg om sago te halen uit een der doesoens van de oorspronkelijke bewoners van Kafiwako. Ik citeer weer uit het dagboek:

Gaat zoo'n vrouw 's morgens uit en een der op die doesoens rechthebbende vrouwen ziet haar, dan gaat zij er achteraan en, bij de doesoen gekomen, keert zij zich om naar de vrouw die daar sago wilde kloppen. Gesproken wordt er meestal geen woord. Het omkijken is reeds voldoende om de vrouw, die hier geen rechten heeft, diep beschaamd te maken en tot terugkeeren te nopen. . . Niet altijd verloopt het zoo rustig. Geregeld zijn er in de kampong ruzies en wordt den van elders gekomenen naar het hoofd gegooid, dat zij in Kafiwako niets te maken hebben en maar naar hun eigen tuinen en dorpen moeten gaan. Men kan aanvoeren dat dit niet fair is, maar het gebeurt en vormt een bron van misnoegen. . . groot genoeg om de klachten over toverij daaruit te verklaren.

Aan boord. . . kwam een der [ons] vergezellende mandoers van Kafiwako naar mij toe en vroeg verlof om met de zijnen naar Mandom te verhuizen. Naar de oorzaak gevraagd kwam toen alles los op een wijze, die boekdeelen sprak over de moeite en het verdriet die over deze menschen gekomen zijn. Het ontroert even wanneer een groote kerel met tranen in zijn oogen vertelt van de sago-doesoens waarvan hij en zijn ouders hebben geleefd, rijke doesoens die nog altijd de zijne zijn, doch waar hij niet komen kan door de groote afstand. . . En toen vertelde hij mij hoe hij en anderen meermalen met honger moesten gaan slapen omdat hun tuinen te ver waren.

Aan de noodzaak van verhuizen viel niet te twijfelen. Alleen, wij wilden graag dat ze bij elkaar zouden blijven, en daar had de groep die oorspronkelijk van Kafiwako was geen oren naar. Het kamponghoofd vertolkte hun gevoelens: wij vinden het prachtig als de anderen naar Mandom gaan, maar wij willen hier blijven. Een groep jongeren kwam met weer een ander verhaal. Zij wilden een eigen kampong stichten, want zij wilden een nieuwe adat en voelden zich hierin gefrustreerd door de ouderen. Ik heb hun toen voorgesteld dat, als zij een goed voorbeeld gaven, de ouderen zich ook wel tot die nieuwe adat zouden bekeren. Een dooddoener natuurlijk. Pirsouw had een veel beter antwoord: 'Als jullie den voor-

uitgang willen, dan moet je eerst maar eens beginnen met zelf sago te kloppen in plaats van moeder de vrouw daar altijd achter te jagen'. Daarmee had de nieuwe adat ineens zo'n haast niet meer.

Tot een beslissing behoefde het bij dit eerste overleg uiteraard nog niet te komen. Bovendien, wij wilden eerst zelf Mandom bezoeken en hadden ook nog met een aantal Digul-groepen te spreken. Dus gingen wij verder naar Dina, een vestiging van Digulers, waar wij het voorstel lanceerden om naar Anida te verhuizen. Dat viel daar in redelijk goede aarde. Een aantal hunner ging met ons mee om Anida te bezichtigen, waar wij de gehele volgende dag aan besteed hebben. De plaats was prachtig, de in de nabijheid gelegen sago-doesoens ruim voldoende en de een paar uur verder gelegen Digul-kampong Duval ver genoeg weg om de mannen van Dina (die het op de Duvallers niet begrepen hadden) veiligheid te kunnen garanderen.

De dag daarop brachten wij de mannen van Dina terug en bezochten tot voldoening van de mensen van Kafiwako eerst Mandom (dat geschikt bevonden werd als nieuwe plaats voor hun dorp) en vervolgens Mesak. Dit laatste dorp was maar half zo groot als Kafiwako, maar de problemen waren dezelfde. Veel mannen waren dan ook afwezig. Dit bleek gelukkig geen beletsel om ook hier een bespreking te voeren over vestiging op een andere plaats. Na enig geredetwist werden de vier groepen, waaruit het dorp was samengesteld, het eens over een voor allen aanvaardbare plek, en voort ging het naar Kafiwako, waar we de mannen afzetten die met ons meegegaan waren naar Mandom. Het was niet mogelijk hier tot een beslissing te komen, aangezien de groep van Oud-Kafiwako zich verzetten bleef. Wij raadden hen aan samen een oplossing te zoeken en vertrokken onder de belofte de andere maand te zullen terugkeren. Zo ging het door naar de volgende groep Digulers. Terwijl die van Dina van de Mandobo afkomstig waren, kwamen deze van de Muyu. Zij wilden wel verhuizen (zij het niet onmiddellijk) maar meenden daarvoor het best in Kabtel aan de midden Bian terecht te kunnen. Daar kon uiteraard niet in bewilligd worden voor wij de mensen van Kabtel zelf gesproken hadden. Iets voortgelijks geschiedde de volgende dag met een derde groep Digulers, die weer een andere taal sprak dan de beide voorgaande. Ook zij wilden naar Kabtel. Aan hen hebben wij toen een andere plaats voorgesteld, iets waar zij na enig praten mee accoord gingen. Bij diezelfde gelegenheid hadden wij een gesprek willen hebben met de

bewoners van Manggis, de derde problemen-kampong van de boven Bian, maar dat ging niet door omdat de mannen op jacht waren.

Met dat al was het 29 januari geworden en tijd om naar huis terug te keren, waar ik met bootdag de assistent-resident verwachtte. Ik had genoeg problemen opgedaan om met hem samen naar dit gebied terug te keren om zijn zegen te krijgen over de plannen, die ik in overleg met Pirsouw gesmeed had. Ze waren te ingrijpend om ze buiten de baas om uit te voeren. Dus nam ik hier afscheid van Pirsouw, die terugging naar Muting, terwijl ik mijn weg naar Merauke voortzette. Het was vol aan boord, want tussen Kafiwako en Manggis hadden wij ook nog een groep gestraften uit het Gab-Gab-gebied (Boadzi) aan boord gekregen, die ik enige dagen tevoren te Muting wegens koppensnellen en vrouwenroof veroordeeld had. Dat echter is een verhaal apart, waarop ik in hoofdstuk V.1. terugkom.

Zo was ik op 31 januari terug in Merauke, waar mijn vrouw inmiddels van de passanggrahan naar ons eigen huis was verhuisd. Zij had voor alles alleen gestaan en met hulp van onze Moenaris en Marsinem de zaak voortreffelijk ingericht. Maar als men daarop terugziet: wat een rotleven eigenlijk. Aldoor alleen en geen andere aanspraak dan mevrouw Van Bleek en de drie zusters, die hun klooster niet uit mochten. Van 31 januari tot 6 februari zijn we samen geweest. Toen kwam de assistent-resident (die deze keer gelukkig in de pasanggrahan logeerde daar wij nog niet geheel op orde waren) en de negende februari was manlief weer weg, nu samen met zijn baas eerst naar Frederik Hendrik eiland en daarna naar de boven Bian, achttien dagen lang.

4. De tweede maand

Voor mij was de overkomst van de assistent-resident, die ook de commissaris van politie Van Aken had meegebracht, een goede zaak. De heren hadden te kennen gegeven naar Frederik Hendrik eiland en naar Muting te willen, wat mij volop gelegenheid bood de daar te volgen bestuurspolitiek en het te voeren politiek beleid te bespreken. Er lagen ook nog andere problemen, waar ik gaarne eens over praten wilde, zoals de moeilijkheden binnen de Pu-anim gemeenschap rond Merauke en die tussen Pu-anim en Marind-anim in de dorpen langs de kust, kwesties waar ik tot nu toe niet over gesproken heb omdat ze in een volgende paragraaf

(V.2) aan de orde komen, maar waar ik intussen toch al een en ander mee te maken had gekregen. J.F. Dee was een wat afstandelijke man, maar hij kon goed luisteren en wist duidelijk aan te geven wat binnen het door de resident uitgestippelde bestuursbeleid wel en niet mogelijk was. Hij had ook oog voor persoonlijke verhoudingen. Zo waarschuwde hij mij niet al te amicaal om te gaan met de politie-inspecteur Van Bleek. Ik vond dat niet zo leuk, want die raad kwam bij mij over als een terechtwijzing, wat het ook wel was. Ik heb hem echter wel opgevolgd en ben daar wel bij gevaren.

Dee arriveerde op zaterdag. De zondag begeleidden we hem naar de kerkdienst in de protestantse kerk, waarna hij bij ons te eten bleef en ons voor de rest van de dag met rust liet. Maandag hield hij kasinspectie bij mij, waarna de gebruikelijke bezoeken volgden aan de gevangenis, aan scholen, de Missie, het ziekenhuis en verder aan allen die bij zulk een gelegenheid voor bezoek in aanmerking komen. Dinsdag voeren wij af en donderdag arriveerden wij in Kinám waar de B.A. (bestuurs-assistent) voor een feestelijke ontvangst had gezorgd, zowel door de groten als door de schoolkinderen, beide van Kinám en van de naast bijzijnde dorpen. Het was een heel andere ontvangst dan mij daar tevoren ten deel was gevallen.

De nieuwe gezagsdrager ter plaatse was dan ook een heel ander man dan zijn voorganger Noya. Door een ongelukkig toeval heb ik zijn naam noch in de stukken, noch in de Regeringsalmanak kunnen terugvinden. De laatste kent alleen een zekere Manuputty, die bij mijn weten zijn opvolger was. De naam die ik mij herinner is Manuhutu, onder zijn vrienden meer bekend als Lange Jopie, een regentzoon uit het Ambonse, dezelfde die jaren later de eerste en enige president is geweest die de kans heeft gehad openbaar de functie van president van de Republiek Maluku Selatan uit te oefenen. Dat was in 1950. Kinám was Lange Jopie's eerste plaats als zelfstandig bestuurs-assistent en hij deed het daar zo voor het oog niet onaardig. Als hij niet net iets te lui was geweest had hij zelfs een goede bestuurs-assistent kunnen zijn. Een billijke mate van luiheid is vaak een belangrijke bijdrage tot het aanvaardbaar maken van een bestuursbeleid, dat de bestuurden in principe niet aanstaat. Maar Jopie overdreef het. Zijn boekhouding van de hemden, broeken, messen, bijlen en andere artikelen waarmee hij zijn werkvolk beloonde, heb ik maar één keer in orde bevonden. Dat was bij dit eerste bezoek dat hij lang van tevoren had zien aankomen. Alle la-

tere afrekeningen waren producten van haastige improvisatie. Daar viel op zichzelf nog overheen te stappen, maar toen hij zijn improviserend talent begon uit te strekken tot de hem toevertrouwde rechtspraak in kleine zaken, werd het mij toch te gortig. Dat was een jaar later. Het mij ter revisie toegezonden register van door hem afgedane zaken vermeldde een tweetal gevallen van veroordeling wegens overtreding van de *wati*-keur. De vonnissen waren gegeven in het afgelegen dorp, waar de overtredingen waren geconstateerd. De datum waarop dit geschied was trof mij. Het zou zijn gebeurd precies drie dagen nadat ik hem een kort bezoek gebracht had te Kinám, waar ik hem en zijn gezin half ziek en heel klagend had aangetroffen. Het leek mij nogal onwaarschijnlijk, dat hij terstond na mijn vertrek op reis zou zijn gegaan om die zaken te berechten, want drie dagen reistijd had hij wel nodig om dat dorp te bereiken. Nog ongeloofwaardiger was, dat de beide veroordeelden de boeten na de zitting contant hadden voldaan. Zij hadden daar immers geen geld. Een kort onderzoek bevestigde mijn vermoedens. Hij was er inderdaad nooit geweest. De veldpolitie had enige maanden tevoren die overtredingen geconstateerd en de processen-verbaal op zijn bureau gedeponeerd. Hij moest er dus wat mee doen. Aangezien hij geen zin had om op reis te gaan, de daders voor dit bagatel ook moeilijk op kon roepen, had hij eenvoudig de door de politie afgenomen verhoren in zijn register van vonnissen overgetikt, de beklagden tot een redelijke boete veroordeeld en het bedrag zelf betaald door storting in zijn kas. Hoewel ik het wel geestig verzonnen vond en hij met dit bedrog niemand in het bijzonder geschaad had, was mij dit geknoei met vonnissen toch wat te link, zodat ik hem voor overplaatsing heb voorgedragen. In zijn plaats kwam toen Manuputty wiens naam wel in de Regeringsalmanak vermeld staat.

Ik ben hier enige toelichting verschuldigd, want de term *wati*-keur zegt de lezer natuurlijk niets. *Wati* is hetzelfde als de Melanesische *kava* (Lat.: *piper methysticum*). In Melanië wordt de tot poeder vermalen wortel van de heester met water vermengd tot een drank, die een licht stimulerende werking heeft. In Zuid-Nieuw-Guinea echter gebruikt men de stengels, kauwt die uit en spuwt dan de met speeksel gemengde vezels in een klapperdop, die men een half uurtje staan laat en daarna in zijn geheel naar binnen slaat. Het vocht is afschuwelijk bitter en de gebruiker moet onmiddellijk daarna eten om onder luid geboer de smaak meester te worden.

Daarop volgt dan een diepe en langdurige slaap, die wel twaalf uur duren kan. Het regelmatig gebruik van wati zoals dat in sommige kustdorpen onder de Marind voorkomt, maakt de indruk van een vluchtreactie, uitgelokt door de grauwheid van het bestaan onder de door ons geïntroduceerde beschaving. De Missie bekeek het gebruik – en wat dat aangaat niet geheel ten onrechte – met grote afkeer. Zij beredeneerde het echter anders. Wati is overal aan vrouwen verboden en zij nam onmiddellijk de inheemse verklaring over, dat het gebruik schadelijk is voor de vruchtbaarheid. Zo heeft zij weten te bewerken, dat een keur (residents-verordening) tot stand kwam die het planten van wati verbood en wel met name op Frederik Hendrik eiland. Men meende namelijk (maar dit bepaald ten onrechte) dat daar de wati eerst zeer recentelijk vanuit de kust van Zuid-Nieuw-Guinea was ingevoerd en wilde op die manier voorkomen, dat het gebruik hier net zo'n volksgewoonte zou worden als aan de kust. Daar had de Missie het waarschijnlijk ook graag verboden gezien, maar daar was de resident niet ingetreden. Hij beperkte zich tot een verbod dat verdere uitbreiding van het gebruik moest voorkomen. Ook zo echter was het een vergissing, die in haar uitwerking alleen maar als pesterij door de bevolking ervaren werd. De invloed van wati op de fertiliteit is bovendien nooit aangetoond. De wati-keur is evenals de gad-zi-keur een treffend staal van de door de Missie van verboden verwachte zegeningen. Een stukje tyrannie der deugd, waarbij het Bestuur de Zwarte Piet werd toegespeeld.

Wat de zaak zelf aangaat kan ik dus Manuhutu's tegenzin tegen het optreden in een zaak, die hem door de ijver van de politie was opgedrongen, best plaatsen. Een goed bestuurder heeft er van nature een hekel aan op die manier door politie-ijver in de tang te worden genomen. Helaas was dit zijn overweging niet. Het was veel meer de levensstijl van de jeugdige aristocraat, die hem ertoe bracht liever voor anderen een boete te betalen dan zelf op reis te gaan voor een zaak die hem niet interesseerde. Hij had zo zijn eigen opvattingen over wat een heer competeert. Zo heeft hij me ook eens met oprechte verontwaardiging verteld van het schandelijk zedenbederf, dat onder de jonge meisjes van goeden huize in de laatste jaren in Ambon was binnengeslopen. Zo had hij in zijn studiejaren een druiper opgelopen bij een Ambonse regentendochter. De slet!

Maar terug naar het bezoek met Dee aan Kimám. Het leidde

(mede in overleg met de Missie) tot een definitieve regeling van het bouwprogramma, waarbij diverse objecten (o.a. de bouw van een kerk) over een langere periode werden uitgesmeerd, terwijl regelingen getroffen werden, die gedwongen arbeid tot een uiterst minimum beperkten. Dank zij de nieuwe betalingswijze was ook geen dwang meer nodig. Wij gingen het binnenland in en overal meldten de roeiers zich vrijwillig. Die van Kimám stonden er zelfs op in Bamol onze terugkeer uit Iromoro af te wachten om ons zelf weer terug te roeien. Zeven dagen hebben Dee en ik daar met pater Thieman rondgeroeid en dorp na dorp bezocht, waar wij de mannen toespraken over het nut en de betekenis van scholen, de noodzaak conflicten voor te leggen aan bestuur en politie, de wenselijkheid van de poliklimiek in Kimám gebruik te maken, het nut van goed onderhoud van de waterwegen en over de betekenis die wij hechtten aan goede voedselvoorziening. Veel van die toespraken waren mede bedoeld voor de jeugdige B.A. die leren moest het vertrouwen der bevolking te winnen. Het viel overigens niet mee de mensen bijeen te krijgen om naar onze verhalen te luisteren. Al de tijd dat wij daar rondvoeren goot het van de regen. Het was hartje regentijd en dan zit ieder maar liefst bij eigen vuurtje onder een afdak.

In die eindeloze regen drong zich de armoe van het bestaan dezer mensen met kracht aan mij op. Koreapi, die mij ook bij mijn vorige tocht had geroeid, stond weer op de voorplecht. Uur na uur, dag na dag zag ik het water langs zijn blote rug en billen naar beneden sijpelen. Zo nu en dan hield hij even op met roeien om wat muskieten op zijn lijf en benen dood te slaan. Ik dacht na over het christelijk geloof zoals mij dat geleerd was. Als Koreapi zich niet schielijk bekeerde, zou hij na dit ellendige hondeleven in zijn voorvaderlijk moeras, eeuwig moeten branden in de hel. Was het zijn naam Koreapi – wat verdacht veel lijkt op *korek api*, lucifer – die deze associatie in mij opriep? Misschien. Zeker is alleen, dat het geloof in een hel daar van mij afgespoeld is. Ik wist ineens dat dit niet waar kon zijn.

We waren blij dat we de 18de februari weer aan boord van de Lily, het gewestelijk vaartuig, konden stappen. Voor mij persoonlijk was de reis een succes geweest: een zeven dagen durende demonstratie van een geslaagde pacificatie. Maar deze zwerftocht door het moeras had Dee wel aangepakt. Hij begon last van zijn ingewanden te

krijgen, hoewel hij gedurende de gehele reis niet anders gedronken had dan mineraalwater. Hij had met afgrijzen gekeken naar het bruine, uit het moeras afkomstige water dat Simon mij dagelijks na filteren en zorgvuldig koken in een kan of veldfles voorzette. Maar het moeraswater was mij beter bekomen dan hem het mineraalwater. Daarover echter twist men niet. Wij waren blij eindelijk weer eens van de muskieten verlost te zijn.

Na overnachting in de mond van Straat Marianne ging het de volgende dag over een woelige zee naar de Bian-monding. Daar ankerden wij. Het is altijd een verademing wanneer na een lange dag eindelijk de motor zwijgt en de stilte over het schip valt. Het was een prachtige gelegenheid om eens rustig te praten. Mijn dagboek vermeldt dat ik die avond met Dee heb gesproken over de mogelijkheid langs de kust over te gaan tot geleidelijke inning van de belasting (vrijwillige bijdrage!) in geld. We hadden er alle rust voor, want onze medereizigers Van Aken en Van Bleek zaten op dat moment nog in Okaba. Zij waren niet meegegaan op de tocht door het moeras, maar hadden zich door de Lily naar Okaba laten brengen voor inspectie van het daar gelegerde sub-detachement van de veldpolitie. Daar zouden wij hen de andere ochtend ophalen om dan gezamenlijk naar Muting te gaan. Ik heb later begrepen, dat die inspecties der buiten-detachementen voor Van Bleek niet zo leuk geweest waren. In tegenstelling tot het hoofdetachement waar hij persoonlijk leiding aan gaf, bleek hier nogal een en ander te mankeren aan de instructie van het lagere personeel door de hoofdposthuiscommandant.

Na een kort bezoek aan Okaba kwamen wij 22 februari te Muting. Mijn dagboek vermeldt:

Inspectie van diverse gebouwen door den Ass.-Resident. De atap van de veldpolitie-kazerne zal vernieuwd en de grond om de put gecementeerd worden. Ook het dak van het ziekenhuis zal bijgewerkt worden. Op de begroting van volgend jaar komen een put voor de woning van den B.A. te deelen met den Hoofdposthuiscommandant, verven van de buitenwand van beider huizen en vernieuwing van de passanggrahan. Voor de werkzaamheden in dit jaar te verrichten zal een aanvullende begroting worden ingediend. Voor het verkrijgen van atap zal een regeling worden getroffen waarbij de atap als Vrijwillige Bijdrage [lees: belasting] zal worden geleverd.

De volgende dag werd besteed aan een wandeling naar de brug

over de Kumbé rivier in de weg van Muting naar Bupul. Die brug werd in herendienst hersteld door de dorpen Kolam, Boha en Wan van welke op dit moment juist Kolam aan de beurt was. Het werk zelf leverde geen moeilijkheden; de enige puzzle leverde de vraag uit welke fondsen de materialen bekostigd moesten worden. Achteraf bleek, dat zij ten laste van het Departement van B(urgerlijke) O(penbare) W(erken) konden worden gebracht. De wandeling langs de in goede staat verkerende weg was plezierig, al duurde het ook twee maal $2\frac{1}{2}$ à 3 uur.

De derde dag was klachtendag. Eerst verschenen de vertegenwoordigers van Kafiwako om over hun verhuizing te spreken. Een ieder bevredigende oplossing had men nog steeds niet gevonden. Wel bleek opnieuw tot welke spanningen de huidige situatie aanleiding gaf. Een van de mandoers liet weten bedreigd te zijn. Een zekere Kanisj-anem had aan derden verteld dat de mandoer over twee maanden wel dood zou zijn, een voorzegging die in deze streken neerkomt op een bedreiging met toverij. Dus werd Pirsouw opgedragen om Kanisj-anem onder vier ogen verantwoordelijk te stellen voor het wel en wee van de mandoer. Intussen werd vastgehouden aan de gedachte dat de kampong als geheel diende te verhuizen en niet moest worden opgesplitst. Uit een aantekening in de marge van mijn dagboek blijkt, dat men een maand of twee later onderling tot een schikking gekomen is, die integrale verhuizing naar Mandom mogelijk maakte. Hoe dit precies in elkaar zat melden mijn aantekeningen niet, maar ik neem aan dat de zich tegen verhuizing verzettende lieden van Oud-Kafiwako in de omgeving van de nieuwe nederzetting één of meer der daar aanwezige sago doesoens toegewezen gekregen hebben.

Ook Mesak kwam de verhuizing bespreken, en daarna was het de beurt van de goeroe der I.K. (Indische Kerk; de oude benaming voor de sinds 1935 zelfstandige Molukse Kerk) om zijn klachten en wensen voor te brengen. Om een idee te geven van hoe dat alles toeging volg ik maar weer mijn dagboek, te beginnen met de klagers van Mesak:

Enkelen wilden verhuizen naar een plaats aan de Bian-oever, die weinig gunstiger ligt dan Mesak. Bij nader onderzoek bleek, dat een vier- of vijftal oude mannen, die daar vroeger gewoond hadden, het kampongbestuur hadden overgehaald, dat met onze weigering van het verzoek nogal ingenomen

scheen. Alweder een bewijs intusschen, hoe groot hier de invloed der ouden is . . .

Voorts riep de goeroe I.K. van Moeting de tusschenkomst van rapporteur in om den Inlandsch Leeraar [een door de Indische Kerk opgeleide inlands predikant] te Merauke te verzoeken liefst zoo spoedig mogelijk salaris te sturen. Ook is de I.K. haar goeroes in het binnenland nog enkele maanden salaris schuldig, die door den vorigen Inl. Leeraar verduisterd moeten zijn (een aangifte hiervan is nooit geschied; rapporteur weet het uitsluitend uit vertrouwelijke mededeelingen hem door den Heer Tutuarima gedaan, aan wien n.a.v. dit in Moeting gedaan verzoek een persoonlijk schrijven werd gericht om dit liefst zoo spoedig mogelijk in orde te maken). [Vgl. beneden p. 274.]

Ook verzocht de goeroe I.K. den Ass.-Resident of de school mogelijk in gemeentedienst zou kunnen worden hersteld, welk verzoek moest worden afgewezen, daar de school practisch alleen dient voor de kinderen der veldpolitieagenten. In Moeting zijn slechts 17 Protestantse Marindineezen, kinderen inbegrepen, en bovendien allen ongedoopt. Voorts verzocht de B.A. of een door hem als belooning voor bewezen diensten (verstreckte inlichtingen over het Ezam-ritueel) aan den manddoer van Boha geschonken pak voor rekening van de Onderafdeelingskas kon worden genomen, hetgeen werd toegestaan. Schoolinspectie op de I.K. en de R.K. school.

Daarmee is het verhaal over ons bezoek aan Muting ten einde. Het dagboek vermeldt niets over de sociale begeleiding van ons verblijf, maar ik houd het voor zeker dat wij wel een avond bij Oom en Tante Pirsouw te eten zijn geweest. Op 25 februari vertrokken wij uit Muting en de 27ste waren wij terug in Merauke. De andere ochtend vertrok Dee met de Lily naar de Digul-monding. Daar zou hij aan boord gaan van de witte boot en ermee doorvaren naar Tanah Merah om, na een kort bezoek, met dezelfde boot weer terug te keeren naar Tual. In de Digul monding zou tegelijkertijd de Lily, die aan een groot-onderhoudsbeurt in het dok te Ambon toe was, worden verwisseld voor een ander pas gereviseerd vaartuig. De bemanning ging over van het ene op het andere vaartuig, maar moest daar in de Digul-mond wel de terugkeer van de witte boot uit Tanah Merah afwachten, daar men de naar Ambon weg te slepen schroeven nu eenmaal niet vijf of zes dagen onbeheerd kon laten lig-

gen. Als men eens utrekent, hoe vaak en hoe lang de bemanning van ons gewestelijk vaartuig van huis was, dan beseft men pas wat een drukke dienst zij met opgewektheid vervulde. Ik zou haast zeggen: kom daar hier eens om!

Controleur van Zuid-Nieuw-Guinea; vervolg

In de nu volgende hoofdstukken zal ik mij minder strikt aan de tijdsvolgorde houden dan ik in de beide voorgaande heb gedaan. Reeds de lacunes in mijn documentatie dwingen daartoe. Mijn dagboeken uit de Merauke-periode reiken niet verder dan april 1937. Het was bovendien geen gewoonte in die dagboeken gebeurtenissen of feiten te vermelden, die al per brief waren behandeld, zodat die dagboeken nooit volledig zijn. Over het tijdvak van mei 1937 tot augustus 1938 kan ik alleen beschikken over een aantal brieven van mijn vrouw, een enkele van mijzelf, benevens een stuk of acht opstellen. Sommige daarvan zijn gepubliceerd in *De Telegraaf*, andere zijn in portefeuille gebleven. Die laatste waren ietwat romantiserend en ik heb er daarom mee gedaan als met de brieven: ze gebruikt en als overigens irrelevant aan vernietiging prijs gegeven. Voor één ding waren die opstellen nuttig: zij gaven steun aan de meer episodische presentatie van ons wedervaren, die van nu aan in de plaats treedt van de overwegend chronologische. Ik vertrouw, dat het mogelijk is daardoor wat meer samenhang te brengen in feitelijkheden, die de tijdsvolgorde alleen maar kaleidoscopisch presenteert.

1 Bestissingen Haga en de stervende gevangenen

Wanneer in later jaren ik als gouverneur een bezoek bracht aan afgelegen posten, gebeurde het strijk en zet, dat de daar geplaatste controleur de wenselijkheid bepleitte van een radiotelefoon om in moeilijke gevallen met zijn baas te kunnen overleggen. Ik heb daarop meermalen geantwoord, dat hij waarschijnlijk gelukkiger was zonder. Op de momenten dat je als controleur echt goede raad nodig hebt, zit je meestal mijlen ver verwijderd van elke mogelijkheid tot communicatie, en de enkele keer dat je thuis in die situatie verkeert, blijkt die advies-vragerij nogal eens averechts te werken. Dat risico is bij telefonisch verkeer misschien minder groot dan bij tele-

grammenwisseling, het medium waar ik te Merauke op was aange-
wezen, maar het feit blijft bestaan, dat wie raad vraagt een stuk
zelfstandigheid prijs geeft. In Merauke heb ik twee keer telegrafisch
advies gevraagd aan mijn baas. De ene keer antwoordde hij mij iets
dat ik al lang wist, de andere keer wenste hij van mij dat ik datgene
doen zou wat ik tot iedere prijs vermijden wilde. Ik heb het daarna
niet meer geprobeerd en besloten het voortaan in voorkomende ge-
vallen zelf maar uit te vinden. Op het gebied van verantwoordelijk
beslissen heb ik eens een voorbeeld gekregen van Haga, dat mij nog
heden heugt. Daar zit een lang verhaal aan vast.

In de gevangenis te Merauke zaten zo'n veertien mannen uit het
midden-Fly gebied. Zij waren afkomstig uit Guis of Azur, twee ne-
derzettingen van de meest noordelijke groep van de op Nederlands
gebied gelegen Boadzi kampongs. Zij waren allen veroordeeld we-
gens koppensnellen en vrouwenroof. Om mij onbekende redenen
waren ze niet allen tegelijk veroordeeld. De berechting had plaats
gevonden in drie partijen. De eerste twee groepen, samen een man
of acht, waren door Voorhamme berecht, die elk hunner tot vijf
jaar gevangenis had veroordeeld. De resterende zes waren op 25 ja-
nuari 1937 door mij berecht te Muting (boven, p. 190). Ik vond de
vijf jaar die Voorhamme de anderen had toegemeten onredelijk
zwaar, maar wilde voor één zelfde feit toch niet al te gek veel afwij-
ken van het vonnis dat hun kameraden getroffen had en dus veroor-
deelde ik er één tot twee en de vijf anderen tot twee en een half jaar.
Toch al barbaars veel voor een in de ogen der betrokkenen volko-
men legitieme daad. Bovendien gebeurde er na de uitspraak iets,
dat mij had moeten waarschuwen, dat er nog wel eens ellende uit
zou kunnen voortkomen. Mijn dagboek vermeldt namelijk het vol-
gende:

Hun verzoek, na de uitspraak gedaan, om hun straftijd te
Moeting door te brengen, moest ik weigeren, daar Moeting
dicht bij het Gab-Gab-gebied [zo noemden we toen het Boad-
zi-gebied] is en de gevangenis slecht, terwijl de bewakingsmo-
gelijkheden gering zijn. En toen gebeurde het merkwaardige.
Gedurende twee maanden hadden zij buiten de gevangenis
verblijf gehouden om de behandeling hunner zaak af te wach-
ten [aantekening van de ass.-resident: Waarom niet preventief
gesteld?] en een half uur na hun veroordeling vluchtte een
hunner weg uit het bestuurskantoor waar zij vóór de over-
brenging naar de gevangenis verbleven. Gelukkig kon hij na

een korte jacht worden gegrepen door het kamponghoofd van Moeting en den te Moeting gedetacheerden gevangene La Toega die hem konden vasthouden tot de politie hun te hulp schoot. Den kepala kampong werd deswege een pak gegeven van f 5,- terwijl de gevangene La Toega dzz. voor extra remissie [van straf] werd voorgesteld.

Ik ben hier weer enige toelichting schuldig. Midden in het citaat laste ik de aantekening in, die Dee in de kantlijn van het dagboek had gesteld en die ik nooit beantwoord heb. Ik had hem dan uit moeten leggen, wat hij zelf had kunnen bedenken: dat uit die niet-preventiefstelling de ervaringswijsheid van Pirsouw bleek. Die wist dat een Papoea-gevangene niet vlucht als hij zich vrij voelt. Daar ben ik zelf later ook achter gekomen. In Merauke zijn ettelijke keren gevangenen 's nachts uit de gevangenis uitgebroken en gevlucht, maar nooit is er één overdag weggelopen van het werk buiten de omrastering van de gevangenis! En wat die La Toega betreft: dat was net zulk een geval als dat van onze lantarenopsteker in Merauke, een tot 12 of 15 jaar veroordeelde moordenaar, die in die hulpgevangenis allerlei karweitjes opknapte en grote vrijheid gelaten kon worden, omdat hij van ver weg afkomstig was. La Toega was, blijkens zijn naam, een Buginees.

Welnu, ik had dus die Boadzi-mannen in de gevangenis. Op een vroege ochtend in maart staat ineens de cipier voor mijn neus met de mededeling dat één hunner die nacht is overleden. De vorige dag had hij normaal buiten gewerkt, en na het eten alleen geklaagd over een harde buik. Maar 's ochtends bij het appel lag hij stijf op zijn plank. Dood. De dokter werd gewaarschuwd, die lijkschouwing verrichtte. Dat is voor een in Soerabaja opgeleid Indisch Arts een routine-zaak. De man bleek een verwijde aorta en een vergroot hart te hebben. Beri-beri in de hartstreek, luidde de uitspraak. Ik vroeg de dokter hoe dit mogelijk was op een dagelijks menu van ongeslepen rijst met katjang idjoe (een vitamine-rijke bonensoort). Hij begreep het ook niet, en de man werd begraven. Maar twee dagen later gebeurde exact hetzelfde en de dag daarop weer, allebei ook weer beri-beri in de hartstreek, en allebei Boadzi net als de eerste.

Vandaag zou niemand met de diagnose moeite gehad hebben. Alle drie waren het duidelijke gevallen van shock. Maar daar had toen nog nooit iemand van gehoord, ook de dokter niet. Niettemin, het stond voor mij wel vast dat hier iets psychisch aan de hand was.

Uit de literatuur was mij bekend, dat Papoea's die menen betoverd te zijn, vaak binnen drie dagen sterven onder overigens niet gedetailleerde symptomen, die men placht aan te duiden als zwaar depressieve toestanden. Ik besloot onmiddellijk gratie te vragen in de vorm van een zodanige terugbrenging van de opgelegde straffen, dat allen over een half jaar naar hun woonplaats zouden kunnen terugkeren. De assistent-resident lichtte ik telegrafisch in, hem verzokende de stukken bij aankomst met voorrang door te zenden aan de resident. Dat heeft hij ook gedaan, want binnen enkele weken kreeg ik een telegram van de resident of ik aanwijzing van Muting als strafplaats mogelijk achtte. Ik moest daarop antwoorden, dat ik ontvluchting daar een al te reële mogelijkheid vond, terwijl ook een vitaminerijk dieet, gelijk in Merauke, daar maar moeilijk te garanderen viel. Dat laatste was niet onbelangrijk, want bij een van de Boadzi gestraften had de dokter echte beri-beri geconstateerd. Wie schetst mijn verbazing toen ik twee dagen later een telegram terugkreeg meldende, dat alle vonnissen in revisie waren teruggebracht tot zodanige termijn dat allen zes maanden na dato in vrijheid konden worden gesteld. Strafplaats Muting.

Haga had zich duidelijk van niemand iets aangetrokken, ook niet van de assistent-resident die, evenals ik, gratie had geadviseerd, een gunst die alleen door de gouverneur-generaal na raadpleging van het hooggerechtshof verleend kan worden. Het is de enige manier om een vonnis, dat al in revisie bekrachtigd is (en dat waren ze alle drie) te wijzigen. Ze in revisie nog eens te wijzigen is juridisch een volstreckte anomalie. De assistent-resident dacht er ook zo over. Op de eerstvolgende bootland ontving ik de doordruk van een heel kort briefje van Dee aan de resident, waarin hij droogweg constateerde dat diens beslissing een andere was dan die door hem was voorgesteld. Overigens, ik was er gelukkig mee en de Boadzi's ook. Zij gingen binnen de kortste keren naar Muting. Daar is er geen een meer overleden, terwijl de man die aan beri-beri leed er genas. Wel kreeg ik gelijk wat het weglopen betreft. Vijf zijn er later vandoor gegaan. Ik kwam hun op het spoor toen ik eind november in Bofagage (aan de midden-Fly) was, waar ik hen heb kunnen overreden braaf mee terug te gaan naar Muting. Dat echter vertel ik later (pp. 293, 298v.). Het gaat hier om Haga.

Een paar dagen nadat ik het briefje van de assistent-resident had ontvangen kwam Haga langs met de witte boot. Hij was alleen vergezeld van Wijnmalen, zijn controleur ter beschikking. Alles ging

in tempo. De zingende kinderen aan de steiger, die traag het Wilhelmus zongen, kregen geen kans voor een tweede couplet. Bij het laatste woord schoot de resident pijlsnel op de goeroe af, greep de hand die hij net geheven had om het tweede couplet in te zetten, zwengelde die krachtig om hem te bedanken, zwaaide naar de kinderen, en weg was hij, richting gevangenis, Wijnmalen en ik er achteraan hobbeland. Ik meen dat ik elders wel eens verteld heb, dat ik Haga zijn techniek om een goeroe halverwege uit te schakelen altijd heb benijd. Toen ik tot vergelijkbare heerlijkheid gekomen was en ook rechts en links het Wilhelmus-ritueel moest ondergaan, heb ik getracht hetzelfde kunststuk uit te halen. Maar ik kwam altijd net te laat: de goeroe schudde dan krachtig van nee en zette onverdroten het tweede couplet in, mij dwingend weer in de houding te gaan staan. Om mijn zin te krijgen moest de gouvernementssecretaris eraan te pas komen, die in een rondschrijven aan alle gezaghebbenden weten deed dat het de wens van Zijne Excellentie was, dat er bij zulke gelegenheden slechts één couplet van het volkslied ten gehore zou worden gebracht.

Maar dit terzijde. Wij draafden intussen over het gevangenisterrein. Hij vroeg mij hoe het ging met mijn Boadzi'ers in Muting. Ik nam mijn kans waar om onder uitdrukkelijke verzekering van mijn dankbaarheid voor zijn beslissing op te merken, dat deze revisie van een revisie toch moeilijk wettig genoemd kon worden. 'Onwettig?' gromde hij, 'helemaal niet onwettig', en liep door. Even later: 'aanvechtbaar, misschien'. Wij waren al weer buiten toen hij zich omdraaide: 'Bedenk wel, dat als ik gedaan had wat jij en de assistent-resident mij voorstelden, die oude pruiken van het Hoogerechtshof nog op de stukken zouden studeren terwijl jij de laatste van die stakkers begraven moest.' Weer liep hij door om zich tweehonderd meter verder nog een keer om te draaien: 'Kijk eens, jongeman, de resident der Molukken is er voor de goede gang van zaken. Als het kan mèt, en als het niet kan zònder de bepalingen. Houd je dat voor gezegd.' Dat heb ik inderdaad gedaan.

Aan het einde van de wandeling die ons vlot langs de Missie, de Zusters, een paar scholen, het ziekenhuis, de kazerne van de politie en mijn kantoor voerde, dronken wij thuis koffie in het door muskietengaas omgeven deel van de voorgalerij. Hij vroeg of wij nog wensen hadden. Het was een uitgelezen gelegenheid om voor te stellen de hele galerij rondom in het gaas te zetten. Hij keek eens rond en zei tegen Wijnmalen: 'Nou, 't is ook de hele wereld niet

als je hier moet zitten.' Ik moest de begroting van de onderafdelingskas van kantoor laten halen en toen die arriveerde had de inmiddels eveneens opgetrommelde cipier al precies uitgerekend wat het kosten ging. In de desbetreffende paragraaf der begroting werd een aantekening gesteld: 'Aanvulling: muskietenvrij maken controleurswoning: f 200,-' (of iets van die grootte) en door de resident voor accoord ondertekend. Wij konden aan de slag en hebben er geen gras over laten groeien.

Van het bezoek herinner ik mij verder niets meer, behalve dan dat Wijnmalen bij die gelegenheid een uitstekend collega bleek. Hoe en waardoor weet ik niet meer, maar ik meen dat hij het geweest is, die mij waarschuwde dat de gevangenis te Merauke een gevangenis derde (?) klasse was, waarin normaliter geen gestraften die voor langer dan een jaar zijn veroordeeld mogen worden opgesloten. Een uitzondering daarop vormen de zeer langdurig gestraften, die in zulke gevangenissen speciale diensten bewijzen kunnen. Ik moest er dus rekening mee houden, dat met meer dan een jaar gestrafte Papoea's Ambon als strafplaats toegewezen konden krijgen. Dit zou ook voor kust-Papoea's de dood kunnen betekenen, een overweging die mij ertoe gebracht heeft Papoea's nooit hoger straf op te leggen dan elf maanden gevangenis. Op die regel heb ik maar één keer een uitzondering gemaakt, maar dat kan ik beter in een ander verband vertellen. Hier moet ik terugkomen op Haga. Hij was er namelijk binnen een maand weer, deze keer met een watervliegtuig van de marine en in het gezelschap van de heer Visman.

Visman was lid van de Raad van Indië en voorzitter van de zgn. commissie-Visman, die de bestuurshervorming in de Buitengewesten moest voorbereiden. Een voornaam punt daarvan was de instelling van drie grote gewesten, Sumatra, Borneo en de Grote Oost. De komst van de beide heren was geruime tijd tevoren aangekondigd. Zij zouden in Merauke blijven overnachten en ik moest zorgen hun een en ander van Merauke te laten zien op een voor Visman zo gerieflijk mogelijke wijze. Er kwam ook nog een uitgebreid dieet-voorschrift voor Visman, die veel bladgroente hebben moest. Het één klopte goed met het ander en aan beide viel iets te doen. Mijn vrouw maakte een afspraak met onze groenten-Chinees, waardoor op de aangewezen dag meer groente gereed stond dan elders in de Molukken te vinden is. En voor vervoer kon ik de auto huren van Leo Foe Siong, in die tijd de enige auto in heel

Nieuw-Guinea. Het was wel niet zo'n beste, maar het ding reed. De benzinepomp van het apparaat was toen nog heel. Later heb ik wel met die auto gereden met de ene helft van de kap open en op de andere helft een vent die uit een flesje nu en dan benzine in de carburator schonk. Maar dat was later en ik kon dus zorgen voor een rijtoer, eerst naar de rijstvelden van Mopa, daarna naar de strandkampong Buti. Wel moest voor dit laatste een brug vernieuwd worden in het pad naar Buti en het pad zelf hier en daar aanmerkelijk verbreed, maar heel Buti werkte er enthousiast aan mee om hun deel van de weg in orde te brengen. Een auto in Buti vonden ze een geweldige gedachte. Herendiensten worden niet altijd als drukkend ervaren!

Voor ons zelf was het wel even inschikken. De bemanning van het vliegtuig moest in de pasanggrahan onderdak vinden en dat maakte het gewenst de beide heren bij ons thuis te ontvangen, iets waar wij ook om andere redenen de voorkeur aan gaven. Dat hield in dat Visman onze slaapkamer kreeg, Haga de logeerkamer, terwijl wij op veldbedden in de spenkamer kampeerden. Maar dat was niet erg. Dank zij de complete begazing van de galerij konden de slaapkamerramen overal open blijven, waardoor het een stuk frisser was in huis. Alles verliep dan ook volmaakt naar wens. De heren waren al vrij vroeg gearriveerd en na een lange rondrit en een voor hem voortreffelijke lunch ging Visman die middag tevreden naar bed. Haga, die weinig rust nodig had, kwam bij ons zitten in de voorgalerij. Hij was volkomen relaxed en vertelde honderduit: over zijn belevenissen met Voorhamme en met de overhaast gehuwde gezaghebber van Dobo (boven, p. 95), maar ook over zichzelf. Hij ging weg, zei hij. Hij moest gouverneur worden van Borneo, maar eerst moest hij nog wat bijleren en de volgende maand resident worden van de Zuider- en Oosterafdeling van Borneo. Eerst volgend jaar zou hij gouverneur worden. Er klonk even wat spijt in zijn stem. En terecht; het gouverneurschap van de Grote Oost was hem meer op het lijf geschreven dan dat van Borneo. Maar hij stond er niet bij stil. Hij vroeg ons hoe wij financieel rondkwamen. Wij legden hem uit dat het bij het Meraukese prijsniveau maar net ging, dank zij de 10% toelage die wij hier bovenop ons salaris ontvingen. Hij veerde op. 'Maar dat is de bedoeling van die 10% niet! Dat is een beroerdigheidstoelage die dient om je in staat te stellen eens met vakantie naar een beter leefbaar oord te gaan. Wat je bij die prijzen voor eerste levensbehoeften hier behoort te

hebben, is een duurtetoelage. Geef mij een lijstje van de prijzen en ik breng het onderwerp straks ter sprake bij Visman als hij te voorschijn komt voor de thee.' Zo is het ook gegaan, en de heren hebben op voortreffelijke wijze woord gehouden. Reeds begin juni kwam er een telegram, dat voor Merauke een duurtetoelag zou worden vastgesteld van 20% op de eerste f 100,- van het salaris, 10% op de tweede f 100,- en resp. 6 en 4% over de derde en vierde f 100,-.

Wij hebben reden te over om Haga in dankbaarheid te gedenken. Hij is ellendig aan zijn einde gekomen. De Jappen beschuldigden hem en zijn vrouw met vele anderen van samenzwering al kort nadat zij gevangen genomen waren. Haga stierf in de gevangenis een of twee dagen voor de dag waarop hij geëxecuteerd zou worden. Zijn vrouw werd onthoofd. En anderen met haar.

2. *Goeroes, Pu-anim, en de bevolking*

Ik heb al eerder verteld hoe de Missie, dankzij een netwerk van dorpsonderwijzers, een veel vaster greep had op het gebied dan het gouvernement. Die onderwijzers zaten lang niet altijd gemakkelijk, maar zij hadden volop gelegenheid om via de pastoor de hulp der Overheid in te roepen voor de oplossing der problemen die hen drukten, of ze die nu zelf geschapen hadden of niet (boven, p. 113v.). Zo lag er al maanden een klacht, dat een zekere Benjamin Sahelatoea te Torai de mensen van Erambu zou hebben opgestookt om hun goeroe te vermoorden. Het geval was interessant omdat Torai en Erambu twee min of meer bijeenbehorende Yéi-nan kampongs zijn, die tegenover elkander aan de Maro (de Merauke rivier) liggen, Torai protestant en Erambu katholiek. Het lag voor de hand hier een stukje kerkstrijd te vermoeden (Benjamin was protestant) maar zeker was dit allerminst. Ik wilde er dus maar eens heen. Het was tegelijk een goede gelegenheid om mijn vrouw mee te nemen, die al die tijd thuis had gezeten. Dus voeren we op 13 maart met de Kempphaan, het nieuwe gewestelijk vaartuig, de Maro op. Voor het relaas van mijn belevingen volg ik mijn dagboek.

13 Maart. De zaak was van het begin af aan bijzonder raadselachtig geweest, daar Benjamin en de goeroe als vrienden bekend hadden gestaan. Bovendien had de goeroe, toen hij geruchten vernam over moordplannen tegen hem gesmeed,

Benjamins hulp ingeroepen, die nota bene bij hem was komen slapen!

Onderweg ontmoetten we tot twee malen toe menschen uit Eramboe, waaronder een jonge man en het kamponghoofd, die in deze zaak getuigen waren geweest. Het merkwaardige was dat, terwijl ze tegen de politie (ze waren met 20 man herwaarts gekomen om hun zeer bezwarende, ofschoon onderling niet geheel kloppende, getuigenissen tegen Benjamin af te leggen) stijf en strak hadden volgehouden door Benjamin te zijn opgestoot, ze aan boord direct door de mand vielen. De jonge man gaf direct toe, dat het niet waar was; het kamponghoofd na eenige aarzeling. Beiden beschuldigden een zekere Armat, dat hij de man geweest zou zijn die hen had opgestoot dit alles te beweren. Armat had nml. goede reden op Benjamin gebeten te zijn, daar deze vroeger helper van het Bestuur is geweest en Armat gevangen heeft genomen voor een zaak, waarvoor deze vijf jaar in Manokwari gevangen gezeten heeft.

Overnacht aan boord.

14 Maart. Aankomst te Eramboe, alwaar na een kort verhoor Armat aangehouden werd en opgesloten gehouden in de pasangrahan te Torai. Diverse getuigen gaven bij verhoor, sommigen oogenblikkelijk, anderen na eenige aarzeling toe dat er van de beschuldiging van Benjamin niets waar was. Vervolgens werd met hen theorie gehouden over de eed, waarvan de waarde en beteekenis hun zeer nadrukkelijk werd voorgelaten op een wijze, die ze duidelijk toonden te begrijpen.

Overnacht aan boord.

15 Maart. Zitting gehouden en de menschen bij den aanvang opnieuw op de waarde van den eed gewezen. Tevergeefs echter; men had zich 's avonds beraden en op twee na kwamen allen op hun verklaring van den vorigen dag terug. De getuiverklaringen klopten echter noch onderling, noch met het verhoor bij de politie. Al spoedig moesten de deuren gesloten worden en de getuigen geïsoleerd, waarna de tegenstrijdigheden nog groter werden. Een der getuigen had vijf minuten nodig om een zeer eenvoudige vraag te beantwoorden die hij den vorigen dag zonder aarzelen in omgekeerden zin had beantwoord. Dezelfde getuige sprak het ook onomwonden uit, dat hij er niet op had gerekend dat de politie alles zou opschrijven! Het kamponghoofd en de mandoer stapelden de eene leugen

op de andere, trokken hun verklaringen van den vorigen dag in en kwamen met volkomen tegenstrijdige verklaringen. Daarover onderhouden begonnen de heeren in hun eigen taal een afspraak te maken, wat ze dan wel zouden zeggen, waarop ik ze de deur uitgejaagd heb.

Ten einde raad heb ik met den oudsten en invloedrijksten man van het dorp gesproken, wat beter ging ofschoon ook niet best. 'Toeán', vroeg de oude heer nadat ik hem had verteld dat ik als *samb-anem* (groot, oud man) van Merauke eens rustig met hem als *samb-anem* van Eramboe wilde praten, 'Toeán, wat hebben die groote schooljongens gezegd?' 'Gemali, wat kan jou dat schelen? Vragen tegenwoordig de oude mannen naar wat de jongens zeggen?'

Nu, dat vond hij ook en toen ik hem nog eens vroeg of Benjamin de zaak had opgestookt, verklaarde hij zeer uitdrukkelijk van neen, met een gezicht van 'dat weet de Toeán toch zelf ook best'. Met den tweeden ouden [man] ging het in dezelfde stijl. Alleen, die wilde per se niets loslaten voor hij wist wat zijn voorganger gezegd had. Voordien verklaarde hij dat Benjamin schuldig was; toen ik hem vertelde, wat Gemali had gezegd, kwam hij daarop terstond terug. Waarop ik de zitting heb gesloten en Benjamin vrijgesproken, aangezien er van verder verhoor toch niets te verwachten viel. Alles was afgesproken. Rapporteur is hier met opzet breeder op ingegaan, omdat het gebeurde. . . ook aldus kan worden gereconstrueerd. Vast staat het volgende. De goeroe is bang van nature en zijn vrouw was naar Merauke. De menschen waren de school aan het bouwen en moesten vrij hard werken. Toen was de tabak op in de kampong en de goeroe wilde geen tabak geven: 'Wacht maar tot de Pastoor komt', zei hij. Toen is er ontevredenheid gekomen en men heeft er inderdaad over gepraat om hem dood te slaan. Niet in ernst, maar als een zeer menschelijke uiting van wrevel. Daar heeft de goeroe iets van gehoord en is zenuwachtig geworden. Vermoedelijk hebben ze hem toen nog verder 'op stang gejaagd'. Totdat de goeroe Benjamin ging halen. Toen zijn ze geschrokken, want Benjamin is vroeger helper van het bestuur geweest en nu nog mandoe van de pasanggrahan in Torai. Men ziet in hem halve politie en het ligt voor de hand dat men gezegd heeft: daar komt perkara [politiezaak, rechtzaak] van. Vermoedelijk is

Armat toen de man geweest die op het illustere idee gekomen is om te zeggen, dat Benjamin de zaak had opgestookt. Door deze zaak te mengen met de controverser R.K.-Protestant liep de affaire aanvankelijk als gesmeerd.

Zoo is het duidelijk, waarom de heele kampong zich beijverde een vals getuigenis af te leggen. Het kampongverband heeft het daarbij gewonnen van den eed – waaraan ze een magische waarde hechten – wat niet te verwonderen valt.

Tot zo ver het dagboek. Mijn laatste opmerking – die over de magische waarde van de eed – is natuurlijk onzin. Uit alles blijkt, dat ze er zulk een waarde juist niet aan hechten. Het is overigens niet de enige dwaasheid, waaraan ik mij toen schuldig heb gemaakt. Ik heb namelijk ook het kamponghoofd en de mandoer ontslagen en de vervolging wegens meened bevolen van een aantal getuigen. Van dit laatste (de vervolging) kon a priori niets terecht komen, terwijl het ontslag van een kamponghoofd (maar dat moest ik toen nog leren) alleen bij uitzondering een betere opvolger oplevert. Maar ja, besturen moet ook geleerd worden. Wat ik er in ieder geval wel uit opgestoken heb is, dat als puntje bij paaltje komt, de kampongbevolking een hecht front vormt waardoor zij, wanneer gerechtelijke tussenkomst een haar niet zinnende kant opgaat, de activiteit van de rechter volkomen weet te blokkeren. Ik zou er nog andere staaltjes van meemaken.

Een ander algemeen verschijnsel dat zich in deze geschiedenis demonstreerde, was de driehoeksrelatie tussen goeroe, locale handelaar en bevolking. Die relatie, waarmee ik vooral aan de kust te maken had waar zich vrij wat Pu-anim als opkopers van klappers gevestigd hadden, zat altijd vol spanningen, waarbij meestal de goeroe (via de pastoor) als verklikker dienst deed. Uiterlijk trad hij op als een soort Freudiaanse vaderfiguur, die voor de belangen der bevolking in het krijt trad, wanneer een handelaar zich aan bedrog of onereuze prijzen schuldig maakte, maar ook niet schroomde de straffende hand der overheid in te roepen wanneer de bevolking een keer terugviel in haar heidense gewoonten van sexuele promiscuïteit bij een huwelijksluiting of het dansen van een *gad-zı*. In wezen was het een machtspositie, waarin met name de klapperhandel een bron van spanningen vormde. De goeroe stond niet buiten die handel. Hij zamelde ook zelf klappers in, die hij verkocht om daarvoor kleren voor de schoolkinderen te kopen. De zondagse kleren van die kinderen bewaarde hij thuis. De kinderen kregen ze 's zondag-

ochtends vroeg uitgedeeld en moesten ze na kerktijd weer inleveren. Voor die kleren was dat wel goed, maar de zorg voor kleren bleef zodoende iets van de school en niet van de ouders. Erger nog was, dat dit alles de goeroe animeerde om ook ten eigen bate aan de klapperhandel mee te doen. Zo bleek in die dagen dat de goeroe te Sangasé klappers inruilde tegen door zijn vrouw gereed gemaakte etenswaren. Dat namen de ter plaatse woonachtige Pu-anim, die hetzelfde deden, weer niet, want de goeroe trad daarmee op als concurrent.

Het zou mij allemaal koud hebben kunnen laten, ware het niet dat door deze praktijken de bevolking en met name de mannelijke bevolking tot volstrekt nietsdoen verleid werd. Het verbod op oorlogsvoering en feestviering had de werkverdeling tussen de sexen volledig verstoord doordat het een aantal van de meest belangrijke functies der mannen had afgeschaft. De invoer van ijzerwaren had daar nog een schepje bovenop gelegd. Een sagopalm omhakken met een stenen bijl vroeg wel tien keer zo veel inspanning als met een stalen bijl. Hetzelfde geldt voor het verzamelen van hout en gaba-gaba (hoofdnerven van de sago-bladeren) voor het bouwen van huizen. Ook prauwen werden minder gebouwd sinds men niet meer op sneltocht mocht. De enige mannentaak die nog inspanning vergde, was de jacht. Maar de vrouwentaken waren gelijk gebleven: sago kloppen, wat knolgewassen planten als dat zo te pas kwam, koken, en zorgen voor man en kinderen; het was alles nog net zo als vroeger. Het was niet ongewoon dat de mannen vonden dat, nu er stalen bijlen waren, de vrouwen zelf wel de sagopalm konden kappen. Daarmee waren de vrouwentaken eer toe- dan afgenomen. Daar bovenop kwam nog het feit dat vrouwen met schoolgaande kinderen nu niet meer, gelijk voorheen, dagen achtereen ver van huis bij hun tuinen blijven konden om daar sago te bereiden. De kinderen moesten immers elke ochtend naar school. Nog afgezien daarvan, de goeroe drong aan op de aanwezigheid ook van de volwassenen bij het dagelijks door hem geleide ochtendgebed. De vrouwentaak was met dit alles beduidend verzwaard, terwijl de mannen minder deden dan ooit.

Men zal hier opmerken, dat er inmiddels andere behoeften bijgekomen waren zoals die aan kleren en ijzerwaren. Die kon men alleen krijgen door bij de handelaar het vereiste aantal klappers in te leveren. Er bestonden echter ook andere mogelijkheden. Men haalde die zaken op schuld en gaf de handelaar vergunning om in eigen

klappertuin zoveel klappers weg te halen tot de schuld was voldaan. Of men gaf de handelaar een doorlopende vergunning daartoe, op voorwaarde dat men bij hem halen kon wat men begeerde, een soort verhuur dus van die eigen klappertuin. De Marind-anim hadden veel meer klappers dan zij voor eigen gebruik nodig hadden en maakten het zich gaarne gemakkelijk. Daarmee verdween ook de laatste noodzaak tot werken. Geen wonder, dat het *wati*-gebruik ook overdag toenam. Men had niets te doen en vluchtte in de slaap omdat er niets te beleven viel. Wel eiste de aanplant en verzorging van de wati veel tijd en aandacht, maar dat was dan ook het enige waar men wat meer werk aan had.

Die informele verhuur van klappertuinen leidde echter niet alleen tot verdere demoralisering van de mannengemeenschap, doch ook tot een eindeloze hoeveelheid conflicten tussen de handelaren en de eigenaars der klappertuinen. Die tuinen waren onderling niet afgegrensd, zodat de betrokken 'huurder' nogal eens de grenzen overschreed van het perceel waar hij meende klappers te kunnen rapen. Of het viel de eigenaar op, dat de handelaar op die wijze een wel uiterst ruime vergoeding oogstte voor zijn diensten. De klachten waren dan ook niet van de lucht. Meestentijds bereikten ze het Bestuur via de Missie, zodat men zich ook diende af te vragen wat de rol van de plaatselijke goeroe was geweest. Reeds in januari had ik er Uneputty opuit gestuurd om eens in een of twee dorpen nauwkeurig te onderzoeken hoe het allemaal toging. Dat had mij geleid tot twee maatregelen. De ene was het aanleggen van een register waarin de namen werden opgenomen van handelaren, die er ongewenste praktijken op nahielden, zoals het uitventen van bereid voedsel en – wat ook voorkwam en erger was – wati. Ik liet weten, dat dit register geraadpleegd zou worden in voorkomende gevallen van rechtsconflicten, maar ook bij de belastingaanslag. Dit laatste op grond van de veronderstelling dat zulke praktijken extra winstgevend waren.

Dit laatste was in beginsel een onereuze praktijk mijnerzijds, al heeft noch de assistent-resident noch de resident bij de vermelding daarvan in mijn dagboek ooit enige aanmerking van die strekking gemaakt. Maar het was natuurlijk onwettig. Het ging hier om de alleen voor de Pu-anim geldende 'kleine aanslag' (de Marind betaalden immers een 'vrijwillige bijdrage' in produkten tot een waarde van twee gulden per volwassen man). Die kleine aanslag werd opgelegd naar uiterlijke kentekenen van welstand en varieerde van

f 2,- tot zoiets van f 25,-. De uiterlijke tekenen vormden het criterium; niet de manier waarop men daartoe geraakte.

De tweede maatregel die ik nam, was die van registratie dier informele huurovereenkomsten. Men kon die aangeven bij het Bestuur hetzij op kantoor, hetzij bij een patrouillerende bestuursambtenaar, die daarvan een register bijhield. Men kon echter ook de goeroe inschakelen als de enige man in de omgeving die schrijven kon. Gesteld werd ook, dat die overeenkomsten voor niet langer dan een jaar mochten worden aangegaan. Bij voorkomende geschillen konden deze geregistreeerde overeenkomsten de handelaars zowel als de bevolking een redelijke zekerheid bieden. Veel effect viel van die maatregel uiteraard niet te verwachten. Ik hoopte er alleen van, dat ze wat meer inzicht zou geven in de omvang en betekenis van deze verhuurpraktijken. Maar ook op dat punt ben ik teleurgesteld. Misschien is het beter te zeggen: gerustgesteld. Op een in april langs de kust gemaakt tournee van Domandé tot en met Urumb heb ik er niet meer dan in totaal zeven geregistreed. Wanneer men ongeveer de helft verzwegen heeft, is het nog geen aantal om van wakker te liggen. Ik heb dat toen niet willen erkennen, maar feitelijk loonde die hele omslag de moeite niet. Er waren bovendien hinderlijke details aan verbonden. De registratie bracht mij in aanraking met de zegelwet, krachtens welke elke inschrijving met een zegel van vijftien cent moest worden versierd. Dat is niet veel, maar wel onhandig. Bovendien moest ik de bevolking aanraden in voorkomende gevallen de hulp van de goeroe in te roepen, die op die manier nog meer status kreeg dan hij al had.

Waar het mij in dit alles om ging was niet zo zeer bescherming van de Marind, maar hun activering. Bescherming was, althans in economische zin, nauwelijks nodig. Zij waren in de grond der zaak rijk, dank zij de enorme klapperbossen die zich langs de kust en op de meer naar binnen gelegen voormalige strandwallen door natuurlijke aanwas hadden uitgebreid. Zo lang men maar vasthield aan de regel, dat het adatrecht dezer lieden vervreemding van tuingronden (d.w.z. klappertuinen) niet kende, behoefde voor deposedering niet gevreesd te worden. En die tuinen waren rijk genoeg om een veelvoud der huidige bevolking economisch aan een bestaan te helpen. Althans, wanneer men aan die tuinen iets deed. Het was alles wildgroei en de bomen stonden veel te dicht op elkaar, wat de vruchtzetting belemmerde. Door uitdunning en wat zorg zou een veel hogere produktie bereikt kunnen worden. Maar daar was de

Marind niet toe bereid. Zelfs heden ten dage – vijftig jaar later – toont hij zich naar men zegt weinig geïnteresseerd in zijn economisch heil. Toen was het nog veel erger. De handel in bereid voedsel maakte er helemaal een gepensioneerd-staat van, die ik voor wat men tegenwoordig noemt de geestelijke volksgezondheid bepaald een gevaar achtte. Het gebruik van wati overdag wees al in de richting van een soort escapisme. Het contact met de Pu-anim hield nog een ander gevaar in. De Molukkers en vooral de Timorezen waren vanouds bekend met het maken van tuak (palmwijn). Daartoe snijdt men de bloemkolf van de klapper af (met een arènpalm gaat het minstens even goed), hangt er een bamboekoker onder en wacht tot die zich gevuld heeft met het langzaam daarin druppelend sap, dat al spoedig begint te gisten. Laat men het te lang staan dan verzuurt het, waarna men er door uitkoken klappersuiker uit winnen kan. Maar dat deed men hier niet. Men dronk eenvoudig de licht alcoholische tuak of – als men wat sterkers wilde – zette die in een blik op een vuurtje en leidde de stoom door een lange bamboe-buis waarin de stoom gelegenheid had te condenseren, naar een martavaan waarin het condenswater, nu koolwater geheten, opgevangen werd; een stevige, helaas niet altijd foezelrijke jenever. Het zou allemaal niet zo erg geweest zijn als de Marind tegen drank gekund hadden. Maar alcohol was nieuw voor hen en het gebruik ervan leidde tot de meest uitzinnige knokpartijen. Het maken van tuak en koolwater was daarom al jaren verboden. Maar het gebeurde natuurlijk wel en dat vormde een bijkomende reden om de toenemende economische afhankelijkheid van de Marind van in de buurt wonende Pu-anim met zorg gade te slaan.

Er was dus aanleiding om te trachten de Marind te activeren. Dat was echter wel moeilijk want de Marind – en dat zou mij in toenemende mate blijken – had zich vastberaden afgesloten van de idealen en waarden, die wij hem trachtten op te dringen. In een hooghartig besef van eigenwaarde ging hij zijn eigen gang. Daar kon men vrede mee hebben, zolang hij niet al te afhankelijk werd van de Pu-anim. Zou hij echter door die contacten op de drank-toer gaan, dan was het een even verloren zaak als die van de Indianen in de Amerikaanse reservations. Maar veel succes met die activering had ik niet. Het enige wat gelukt is, is de invoering van geld. Op zichzelf een belangrijk punt, want eenmaal aan geld gewend konden de Marind de prijzen controleren, die de handelaars hun

voor hun klappers gaven en voor de goederen vroegen, die zij van hen kochten. Het betekende in ieder geval meerdere weerbaarheid. De mogelijkheid van geldgebruik – tevoren ontkend – bleek voor de eerste keer op het tournee van april 1937 (boven p. 212).

Het was op zichzelf een zonderling tournee. Ik moest ervoor per zeilprauw naar Domandé varen, want de Kempphaan, het nieuwe gewestelijk vaartuig, was kapot. Mijn dagboek bevat daarover per 31 maart 1937 de volgende notitie:

Des namiddags liep de Kempphaan ver over tijd binnen met een gebroken as. De as moet reeds lang te voren zwaar beschadigd zijn geweest. De aflevering van dit vaartuig, dat hier pas een maand is, laat alles te wenschen over. Terugkeerende van de Digoel-mond waar de Kempphaan ontvangen was, brak bij zware zee de beugel, waaraan het want bevestigd is; de bout bleek doorgeroest te zijn. Met veel moeite is men er toen in geslaagd de mast door touwen te steunen. Nu is weer de as gebroken; met zeer veel moeite is het den motorist gelukt er een 'akal' [list] op te vinden door in de afgebroken as een gat te boren, een beugel aan te brengen en dit asgedeelte met het andere door staaldraad te verbinden, waardoor men langzaam vooruit kon.

Op 10 april vertrok ik samen met Van Bleek, Uneputty en onze tourneejongens. Ook de fietsen gingen mee aan boord, waar we vooruit op het dek een plaatsje vonden. Uiterst oncomfortabel natuurlijk, maar we hadden het geluk dat op deze dag de zuidoostpassaat al doorstond, zodat we na acht uur varen reeds te Domandé waren waar bij afgaand tij de boot op het strand werd gezet. Wij namen ons intrek in de pasanggrahan aldaar.

Bij de betaling der koelies, die de bagage hadden gelost, werd gevraagd waaraan zij voorkeur gaven, tabak of geld. Ieder bleek geld te wenschen hetgeen zoo de geheele reis gebleven is. Naar tabak werd niet getaald. In Onggari hebben wij het meegemaakt, dat ze met het pas gekregen geld direct tabak gingen kopen. Vermoedelijk hebben zij toen voor die *f* 0,15 twee lèmpèng tabak gekregen, terwijl zij er van ons drie gehad zouden hebben. Maar dat hindert niet; als ze maar als een groot mensch behandeld worden willen ze gaarne een beetje afgezet worden. En vermoedelijk is dat het rechte standpunt.

In Domandé en al de volgende kampongs hebben wij toen eindeeloos vergaderd met de bevolking en de Pu-anim, gesproken over de

verhuur van klappertuinen, klachten behandeld, rechtzaken afgedaan, de kleine aanslag inkomstenbelasting opgelegd aan de daar gevestigde Pu-anim en de vrijwillige bijdrage van de bevolking gesteld op 200 klappers per volwassen man.

In Wendoe werd voor het eerst de mogelijkheid opengesteld tot betaling der belasting [lees: vrijwillige bijdrage] in geld, zulks met uitstekend resultaat. Niet minder dan $\frac{1}{2}$ der mannen gaf de voorkeur aan betaling in geld, van wie vijf contant betaalden, die het geld in huis hadden en van de waarde der verschillende muntstukken behoorlijk op de hoogte bleken te zijn.

De vijftiende april kwamen wij weer thuis. Een dag of tien later schreef ik in mijn dagboek:

Dezer dagen kwam het grootste deel der mannen van de kampongs Noh-otiv en Oeroemb [beide tussen Wendoe en Merauke] hun belasting betalen. Volgens informatie had de Chinees hun voor 200 klappers f 2,20 betaald. . . . Over het verloop van deze maatregel ben ik zeer voldaan: de bevolking is tevreden, want zij hoeft geen 200 klappers naar Merauke te dragen; de handelaren in de kampongs zijn tevreden, want hun handel is ermee gebaat; en het bestuur is ook tevreden, want het geeft veel minder soesah.

3. Bestuurlijke problemen ter hoofdplaats, de Javanen-kolonie te Mopa

In de maanden maart en april ben ik niet veel weg geweest. Ik had naar Muting gemoeten, maar door de averij aan de Kemphaan kon daarvan niet komen. Zodoende bleef het reizen beperkt tot ons tochtje naar Eramboe en dat met de zeilpauw naar Domandé. Een verlies was dat niet, want er lag genoeg werk in Merauke zelf. Er waren wat bestuurlijke problemen met de daar gevestigde Timorezen, die een eigen kamponghoofd begeerden, het was tijd voor de belastingaanslag en zo waren er nog een aantal andere zaken. Ik had nu eindelijk ook gelegenheid eens aandacht te schenken aan de Javanen-kolonie te Mopa en haar sawahbouw.

De mogelijkheid in Zuid-Nieuw-Guinea de rijstbouw te beoefenen heeft al heel vroeg aandacht gekregen. Reeds in 1906 liet men daartoe Rotinezen komen uit de Timor archipel. In 1908 waren er 28 Rotinese mannen, 24 vrouwen en 15 kinderen. Maar van de rijstbouw kwam niets terecht; de coprahandel bleek voordeliger.

Beter liep het met het eigen initiatief van twee Javaanse dienaren van de gewapende politie, Sahir en Amatredjo, die na ommekomst van hun dienstverband te Merauke besloten hier te blijven om in de omgeving van Mopa rijst te verbouwen op van regen afhankelijke sawahs. Het ging zo goed, dat in 1920 Sahir naar zijn geboortestreek in het Madioense terugreisde om anderen erbij te halen. Hij keerde terug met 19 of 20 jonge gezinnen, die zich rond Mopa en het naburige Sepadim vestigden. De kolonie slaagde wonderwel, en na een tijdje begonnen ook anderen, voornamelijk in Sepadim en omgeving gevestigde Timorezen (oorspronkelijk daarheen gelokt door het veebedrijf) wat sawahs aan te leggen. Maar de grote man was Sahir. Hij kwam uit een goed nest; zijn vader was loerah en zijn broer had het zelfs tot assistent-wedono gebracht. Het was ook mede aan zijn initiatief te danken, dat Merauke een Muhammadiyah school had. Muhammadiyah was een revisionistische Islamitische beweging met een duidelijk politieke inslag. Hier in Merauke stelde ze zich zeer coöperatief op en ik heb aan de leider van het toen 63 leerlingen tellende schooltje de beste herinneringen.

Samen met Uneputty ben ik begin maart te paard naar Mopa gereden. Het was een genot te zien hoe de rijst het hier deed. Hier kon iets uit groeien, maar om dat te bereiken was nodig dat we over meer exacte cijfers beschikten. Ik besprak dat met Sahir, die onmiddellijk bereid was mee te werken aan het uitzetten van een aantal proefsnitten. Dat is een methode, die ik op Java van de landbouwdienst had afgekeken. Je zet op een aantal 'at random' gekozen plaatsen in de rijstvelden perceeltjes uit van 10 bij 10 meter (het kan ook 15 bij 15 geweest zijn, dat weet ik niet meer) die afzonderlijk geoogst en gedorst worden, waarna het produkt gewogen wordt. Gerrit Uneputty zou het werk doen. Het resultaat (dat natuurlijk eerst tijdens de oogst kon worden berekend) was bemoedigend. Ik heb hier enkele cijfers uit mijn memorie van overgave, die ik van pikoel per bouw heb omgerekend in quintaal per hectare voor de vier complexen waar proefsnitten uitgezet waren. Het resultaat was Sepadim 13,6 q/ha; Mopa 34,8 q/ha; Suweni 32 q/ha; en Wadun 35,4 q/ha. Eén bepaalde rijstsoort, *markunti*, bracht zelfs 41,4 q/ha op, maar dat was een soort die niet erg droogtebestendig was.

Wij overlegden ook hoe en waar, in verband met de toename van het aantal gezinnen, de sawahs konden worden uitgebreid, waartoe wij het oog lieten vallen op Suweni. Het was een uitgestrekte vlak-

te, maar zij moest wel worden opgemeten. Daar hebben wij toen mijn vrouw bijgehaald, want dit was een zaak van landmeting. Na een paar bezoeken te paard maakte zij een keurige gradenboog en onderwees Gerrit in driehoeksmeting. Je hoeft maar één zijde nauwkeurig op te meten, waarna je, als je de hoeken kent, de rest kunt uitrekenen. Gerrit heeft dat keurig gedaan. Helaas ten dele voor niets, want in februari 1938 was er een uitzonderlijk hoog springtij, waarbij het zeewater een gedeelte van de vlakte van Suweni binnendrong, waardoor onze verwachtingen van dit deel van het areaal gelogenstraf werden. Maar dit was van minder belang dan het feit, dat een weg gewezen was en cijfers bekend waren. Enige tijd tevoren had men vanuit Batavia aan alle residenten gevraagd waar en tot welke uitgestrektheid terreinen te vinden waren, die beloften inhielden voor sawahbouw. Die vraag ging langs de ambtelijke weg naar de onderafdelingschefs (per telegram uiteraard) en kwam zo ook te Merauke. Ik seinde aan de assistent-resident: 'enige honderdduizenden hectaren'. De andere ochtend lag er een stink-telegram van de baas op mijn bureau, met verzoek uit te leggen waar ik zulk een slecht gemotiveerd optimisme aan ontleende. Ik kon hem binnen het uur antwoorden met een gedetailleerde opgave van de door mij gehouden proefsnitten. Een goed jaar later werd vanuit Batavia Wentholt naar Merauke gedirigeerd voor een eerste bodemkundig onderzoek. Door de oorlog is er toen van verdere uitvoering niets meer gekomen, maar na de oorlog kwam het tot het mechanisch rijstproject bij Kurik (Kumbe) terwijl op dit ogenblik de Indonesiërs bezig zijn met een enorm rijstproject aan weerszijden van de Maro Rivier.

In dezelfde tijd dat ik bezig was met proefsnitten te Mopa sprak Leo Foe Siong mij aan over de mogelijkheid van mechanische rijstbouw. Hij had een terrein van 400 en mogelijk meer hectare op het oog aan de overkant van de rivier, waar wij op 5 juni 1937 naar zijn wezen kijken. Op zichzelf een aardig tochtje, want je komt allerlei zaken tegen, waar je anders geen aandacht aan besteedt. Zo kwamen wij onder de grote witte borden door, die de KPM-boot bij het binnenvaren in één lijn moet houden om binnen de vaargeul te blijven. Ze moesten nodig opgeverfd worden. De weg waar we langs kwamen was door met ossen bespannen, van ijzeren wielbanden voorziene tjikars (karren) volledig kapot gereden, iets wat nodig verboden moest worden. Ik dook ook even onder de houten brug die we passeerden: de palen verrot; die dienden nog dit jaar

vernieuwd te worden. Toen wij over de rivier terugkeerden was het gaan ebben. Ik telde twaaf krokodillen die langs de kant in de modder lagen te zonnen. Intussen vertelde Leo Foe Siong mij meer over zijn plannen, die hij toen op een bedrag van 25 à 30 mille raamde. Voor hij zo veel geld uitgaf wilde hij eerst nog eens naar Rangoon om te kijken naar de drijfriest van Birma. Of hij dat gedaan heeft, weet ik niet. Van het plan is nooit iets gekomen, maar het was alles bijeen een goede reden om contact te zoeken met de landbouwconsulent te Ambon. Die zond mij het boek van Copeland, *Rice*, in die tijd het standaardwerk over rijst. Ik heb er veel uit geleerd.

Daarnaast moet er ook bestuurd worden. Ik noemde al het probleem van de kapot gereden wegen. Dat had zich het eerst in Merauke zelf voorgedaan. Daar waren de wegen in het eigenlijke centrum bedekt met een laag gravel van zachte karang en agglomeraatsteen. Door de ijzeren steekkarretjes waarmee de Chinezen hun waren van en naar de steiger plachten te vervoeren, waren die totaal kapot gereden. Ik had hen kunnen bewegen karren op autobanden aan te schaffen, en dat voldeed zo voortreffelijk dat ik erop ben gaan aandringen die ook toe te passen op grote, door ossen getrokken tjikars. Daar is door de Pu-anim bezitters van die karren redelijk wel gehoor aan gegeven, daar zij zelf inzagen, dat dit de enige manier was om de wegen berijdbaar te houden. Tegen het eind van het jaar kon ik dan ook een aantal wegen officieel sluiten voor verkeer met voertuigen met ijzeren wielbanden. Dat leverde toen een pittige dagboek-discussie op met Van Zwol, die inmiddels Dee als assistent-resident van Tual was opgevolgd. Hij schreef, dat het niet aanging wegen zo maar te sluiten. Ik antwoordde dat de wegen zichzelf al gesloten hadden. Kort daarop bracht hij zijn eerste bezoek. Twee minuten wandelen over zo'n weg waren voldoende om hem volledig te overtuigen.

Inspraak is geen moderne vinding. Op 27 maart hield ik een bijeenkomst met alle Pu-anim van Merauke in de oude sociëteit aldaar. Mijn dagboek meldt daarover het volgende:

Aan de gedane oproep was zeer goed gehoor gegeven; over de 200 menschen waren opgekomen en de bijeenkomst had een prettig verloop. Allereerst werd gesproken over den landbouw en deze, vooral de sawahbouw, zooveel mogelijk aangemoedigd. Geklaagd werd door de menschen, dat de toko's zoo weinig voor de rijst willen geven, terwijl de landbouwers na den

oogst in geldverlegenheid zitten. Getracht zal thans worden de padi te veilen door een vendutie te houden. Het vendu-accept kan dan ten name van de Onderafdelingskas gesteld worden en de menschen kunnen direct hun geld krijgen. Een bezwaar is verder, dat het malen van de rijst zoo duur is. Een rijstmolen hebben alleen Leo Foe Siong en Tjie Peng Tok (de laatste zit bij den eersten in de schuld) en beiden vragen f 1,25 per pikoeel. Bij den landbouwconsulent zullen inlichtingen gevraagd worden omtrent den prijs van een kleinen completen rijstmolen. Mogelijk is hier door onderlinge samenwerking iets te bereiken.

Djagoeng [mais] wordt hier weinig verbouwd, omdat deze niet lang bestand is tegen *boeboek* (6 maanden). De prijs belooft f 5,- per duizend kolven. Voorts werd het planten van klappers en eventuele andere gewassen aangemoedigd.

Daarna kwam de personeele belasting op de paarden ter sprake, die inderdaad een groote handicap is, aangezien de menschen door den slechten toestand der wegen en de vrij groote afstanden op dit vervoermiddel zijn aangewezen, ook voor de schoolkinderen.

Het volgende punt vormde de handel met de Marind-anim en het gebruik van sagoweer (palmwijn), waarop de belasting ter sprake werd gebracht en bekend gesteld, dat 10 April met dwanginvordering der achterstallige belasting zal worden begonnen. Niemand heeft zoo'n groote achterstand, dat die niet binnen 14 dagen betaald kan worden. De aanslag zal worden gehouden op 8 en 9 April.

Voorts werd medegedeeld dat met het vorderen van heeren-diensten van de Poe-anim een begin zou worden gemaakt, waarbij enkele objecten, speciaal voor de Poe-anim van belang, werden uitgezocht (voet- en rijwielpad langs den grooten weg naar Mopa; de weg naar Lampoe Satoe waarin de zee een gat geslagen heeft). Ook bij dit onaangename onderwerp niet de minste tegenspraak, maar veeleer medewerking uit de vergadering bij het zoeken naar nuttige objecten.

Ook de [al eerder] gerezen vraag naar eigen volkshoofden voor de Timoreezen en de Javanen werd ter sprake gebracht en na veel heen en weer gepraat werd vastgesteld, dat de menschen er nu eens eerst over moesten denken, wat ze liefst wilden: kepala's 'soa' naar den landaard, of kepala's naar het ge-

hucht. Vrij zeker zal men het laatste kiezen, aangezien dit althans voor Mopa maar ook voor *Bamboe Pemali* en *Kampoeng Timoer* een behoefte is. Daarna werden uit de vergadering nog enkele punten naar voren gebracht, als overlast van varkens op de sawahs te Sepadim, waarin getracht zal worden te voorzien.

Ik was zeer verrast door het verloop van deze vergadering. Op drie punten had ik moeilijkheden verwacht, in de eerste plaats op dat van mijn maatregelen ten aanzien van de handel met de Marind-anim waarover ik in de voorgaande paragraaf schreef. Ik constateerde (tot mijn verwondering) tekenen van instemming, terwijl niemand protesteerde ofschoon daar alle gelegenheid toe was. Ook de zaak van de herendiensten, waarmee ze tevoren nooit waren lastig gevallen, liep van een leien dakje. Het heetste punt was dat van de locale hoofden. Men had te Merauke jaren geleden gekozen voor het systeem van hoofden naar godsdienst: een wijkmeester voor de Chinezen (die op deze bijeenkomst niet vertegenwoordigd waren) en hoofden voor onderscheidenlijk de Christenen en de Islamieten. Deze hoofden genoten een kleine toelage en 8% collecteloon van de door hen te innen kleine aanslag. Men had natuurlijk veel meer gehad aan een soort inlandse gemeente voor alle Pu-anim tesamen (met uitzondering van de Chinezen, die het best te benaderen vielen via hun eigen wijkmeester). Dan had men die gemeente regionaal kunnen indelen. Men had echter te maken met een bestaande toestand en men kon de hoofden, die er nu eemaal waren, niet zo maar aan de dijk zetten. Zij deden hun werk verdienstelijk. Wel heb ik een jaar later de kepala kampong Islam na zijn overlijden niet vervangen. Toen echter was al een begin met regionale indeling gemaakt. Daarover ging het op deze vergadering. De Timorezen hadden het vorig jaar al een verzoek ingediend om een eigen hoofd. Daar had ik met hun vertegenwoordiger tot twee keer toe over gepraat, waarbij bleek dat de Timorezen bijzonder gebeten waren op de Christen kepala kampong. Zij verzochten zelfs hun belasting te mijnen kantore te mogen voldoen, waarmee ik, indien ik dat goed vond, de Christen kepala kampong natuurlijk lelijk in de zak zou tasten. Dat was dus uitgesloten en aangezien ik daarover een nogal bitse woordenwisseling met die vertegenwoordiger had gehad, verwachtte ik moeilijkheden. Maar op deze vergadering bleef men redelijk, al kwam er geen besluit uit de bus.

Dat lukte ook niet op de een dag of tien later ter gelegenheid van

de aanslag in de belasting gehouden bijeenkomst, waar ik de kwestie opnieuw ter sprake bracht, nadat ik eerst de aandacht van de aanwezigen gevraagd had voor het veel te geringe gebruik dat van de vervolgschool gemaakt werd en de ouders onder hen had aangespoord voor hun kinderen niet te volstaan met drie jaar volks-school. Wat de eigen bestuurders betreft, bleek men thans minder ver gaande verlangens te hebben. Het ging in wezen alleen om de mensen, die in Mopa en Sepadim woonden, dus ver van de Kota. Maar men hield wel vast aan hoofden naar landaard, voor de Javanen een Javaan, voor de Timorezen (en er woonden er nogal wat te Sepadim) een Timorees. Zo is tenslotte een oplossing gevonden die zowel de kool als de geit spaarde. De Timorezen kregen een *kepala soa* die te Sepadim woonde, en de Javanen één in Mopa. Daartoe werden verkiezingen gehouden waarbij voor de Javanen bij acclamatie Sahir gekozen werd. Bij de Timorezen was echt een stemming nodig, maar die leverde gelukkig een overtuigende meerderheid. Om salariëring van deze onderhoofden werd niet gevraagd. Ook zeurde men niet meer over het afdragen van de belasting aan de Christen kepala kampong. Zelfs vonden de Timorezen goed, dat alle kwesties over sawahs, ook sawahs die te Sepadim gelegen waren, zouden lopen via Sahir, die daartoe de meest aangewezen figuur was. Om diens positie als Javaan tot uitdrukking te brengen werd Sahir echter niet als *kepala soa* betiteld maar als *kamituwa*.

Gedurende de tijd dat ik in Merauke was, heeft dit alles bevredigend gefunctioneerd en ik vermoed nog geruime tijd daarna ook. Toch moet ik deze paragraaf besluiten met een teleurstellende gebeurtenis. Nadat in 1945 de Republiek Indonesia was uitgeroepen, zijn het jaar daarop de Javanen als één man naar Java teruggekeerd. Ik ben er nooit achter gekomen waarom eigenlijk.

Ik ben hiermee tevens aan het einde gekomen van de periode, waarover ik nog dagboeken vond. Voor al het volgende ben ik aangewezen op oude brieven etc. Het dagboek over maart vermeldt echter nog één voorval, dat ik hier niet heb kunnen inlassen en dat toch wel waard is verhaald te worden. Op 9 maart kreeg ik een achttal 'village constables' van over de grens op bezoek, allen in het blauw-zwarte jak dat hun uniform is. Het kamponghoofd van *Yanggandur* had ze gebracht. Ze zeiden dat ze gekomen waren om te handelen, maar hadden alleen enkele waardeloze matten meegebracht, waarvan ik er uiteraard een voor duur geld heb moeten kopen. Het

gesprek liep wat moeilijk, want Engels kenden ze niet. Maar de kapala van Yanggandur fungeerde als tolk. Hij had zijn gasten bij de Missie ondergebracht, terwijl ik ieder van de buitenlandse gasten een pakje sigaretten mocht offreren. Met die uitgave kon ik de post voor contactartikelen belasten. Ze kostten vijf cent per pakje, evenals mijn eigen. Een zo goedkoop buitenlands bezoek heb ik nooit meer beleefd.

4 De kunst van tourneren

De tournerende bestuursambtenaar, die zichzelf en zijn beschavingsboodschap serieus neemt, heeft een verdrietig leven. Het is altijd en overal weer hetzelfde: de huizen zijn bouwvallig, de kampong is vuil, de wegen zijn slecht en de schoolkinderen spijbelen zonder dat de ouders er iets aan doen. In Zuid-Nieuw-Guinea ging het vooral om de huizen en het spijbelen. Aan wegen kende men er buiten Merauke en omgeving alleen voetpaden waar de mensen zelf belang bij hadden, en de dorpen waren vrijwel altijd schoon omdat men er nooit iets plantte. Een dorp was haast per definitie een in twee rijen geschaarde verzameling huizen op een kaal plein; heel ongezellig, zonder privacy en zonder sier of kleur. Evenwel, wanneer men de mensen aanmoedigde rond hun huizen of op het dorpsplein iets te planten, kreeg men al spoedig te horen, dat beplanting gevaar oplevert van slangen. Of de mensen dat oprecht meenden, heb ik nooit kunnen uitvinden. Het is echter wel zo, dat ook waar de bevolking haar traditionele levenswijze in geest en in hoofdzaak heeft kunnen volhouden, er in de omgeving der huizen altijd minstens één maal daags door de vrouwen driftig geveegd wordt. Zodoende bleven voor het ambtelijk vermaan van de controleur alleen de toestand der huizen en het schoolverzuim over. Maar daarmee had hij dan ook onveranderlijk veel te stellen.

Met de huizen was het vrijwel altijd droevig gesteld: lekkende daken, half verzakte wanden met grote kieren en gaten vormden een vast bestanddeel in de op de bevolking los te laten kritiek. Die kritiek werd nooit weerlegd of overdreven geacht. Men beloofde onveranderlijk beterschap en herstel. Kwam men een maand later weer, dan waren er gewoonlijk wel een paar huizen opgeknapt, maar daar bleef het dan ook bij. Het maakte op mij altijd meer de indruk van een gebaar van welwillendheid tegenover de controleur dan

van een teken van inkeer. En waarom zou men ook eigenlijk? Waarom mochten die mensen niet even beroerd wonen als ze zelf wilden? Was er echt noodzaak voor betere huizen, zolang men 's nachts zonder dek op een matje op de grond rond een vuurtje bleef slapen? Wat ons bewoog was, dacht ik, veel meer het complex van orde en netheid dat ons was bijgebracht, dan het aantoonbaar nut van een goed huis. Het gekste van al is dat mensen in wier culturele traditie de woning geen plaats van belang innam (vgl. *Dema*: 46), daar toch enig gevoel voor opbrachten. Ik heb tenminste één keer meegemaakt, dat mijn vriend Wagér, kamponghoofd van Buti waar het met het wonen niet beter gesteld was dan elders, in de krachtigste termen aan een Kanum-anem collega uitlegde dat hij en zijn dorpsgenoten zich schamen moesten over hun krotwoningen die zelfs voor een varken nog te slecht waren. Wat zijn motieven waren om mij bij het besturen een handje te helpen, moet ik noodzakelijk in het midden laten; wat mij verraste was zijn begrip voor mijn begrip van redelijke huisvesting.

Een ander weerkerend probleem was dat van de dragers. Het eenvoudigst was hen voor één dagmars in te huren, zodat zij in de namiddag weer terug naar huis konden. Men kon er echter niet op rekenen in het dorp van aankomst voldoende dragers voor de volgende dag te vinden. Als dat moeilijk lag kon men natuurlijk altijd dragersdiensten in herendienst vorderen, maar dat ging dan ten koste van een der voornaamste doeleinden van elk tournee: de bevordering van een vertrouwensrelatie tussen bestuurder en bestuurden. Men kon natuurlijk problemen voorkomen door zo min mogelijk bagage mee te slepen. Ik heb dan ook nog al wat bestuursambtenaren ontmoet, die manmoedig de daarmee verbonden ontbering aanvaardden. Het nuttig effect echter lijkt mij gering. Men moet er dan van afzien een peterolielamp onder druk mee te voeren, waardoor men 's avonds alleen bij het licht van een armzalige stormking nog wat praten kan, d.w.z. wanneer er mensen komen opdagen, wat dan vaak niet het geval is. Daarentegen trekt het felle licht van een petromax de mensen aan. Waar men dan ook van moet afzien is het meenemen van een ruime hoeveelheid verbandmiddelen en eenvoudige medicijnen: een pot salicyl-zwavelzalf, een pot kinine, een pot wonderolie en een ruime hoeveelheid verbandmiddelen. Dragers lopen altijd verwondingen op en men ontmoet overal zieken, die om hulp vragen. Ik heb er altijd veel wil van gehad 's ochtends en 's avonds een half uurtje

kliniek te spelen. Of ik daar zo goed in was? Och nee, maar wel beter dan zij.

Het kwalijkste gevolg van dit beknibbelen op de bagage is, dat men ook slecht voor zichzelf zorgt. Ik heb altijd een klapstoel meegesleept waarop een plankje paste, waarop ik schrijven kon, zodat ik bij goed lamplicht behoorlijk notities kon maken van hetgeen de mensen, door het licht aangetrokken, te vertellen hadden. Ik had ook altijd een geëmailleerde waskom bij me waarin ik eigen en anderer geblesseerde voeten met kaliumpermanganaat of dergelijke ontsmetten kon. Ook had ik altijd behalve koffie en thee een grote fles jenever bij me. Wanneer ik in de namiddag van Simon thee had gehad en inmiddels eigen en anderer wonden had behandeld, was ik na twee borrels en een maaltijd weer capabel om met de mensen te praten en hoefde ik niet van louter ellende onder de klamboe te kruipen zoals de meeste van die martiale zelfkastijders. Men heeft voor dat alles echter wel veel dragers nodig en dat laat zich moeilijk verenigen met de gewoonte dagelijks van dragers te wisselen.

Hoe men dat oplost, heb ik van Pirsouw geleerd. Als die een groot tournee in het binnenland moest maken, maakte hij er eenvoudig een feest van, waartoe een hele kampong werd uitgenodigd, die hem vergezelde van het begin tot het einde van de reis. Alles ging dan mee, ook een aantal vrouwen. Soms waren er zelfs wat babies bij. Het geheel leek het meest op een ouderwetse sneltocht, waarbij men zich ook altijd van een aantal vrouwen vergezellen liet. Hun aanwezigheid was nodig, want men nam voor niet langer dan drie dagen eten mee. Was dat op, dan moest ergens onderweg sago geklopt worden en groente verzameld. Dat kostte dan een dag rust. Voor vlees zorgde Oom Petu, Pirsouws factotum. Hij was agent van de bestuurs-politie te Muting en een groot jager. Maar hij was ook een man die bereid was zijn geweer uit te lenen aan ieder die als een vaardig jager bekend stond, zodat men op dit punt aan geen ding behoefte had. Dat hield er de moed in en mocht die moed verflauwen, dan zorgde Oom Petu er door zijn grollen en grappen wel voor, dat die spoedig weerkeerde.

Het voordeel van een op die wijze georganiseerde reis was tweeledig. De mensen zelf gingen graag mee vanwege de gezelligheid, maar ook vanwege de verdienste die eraan vast zat. Wanneer een reis langer dan tien dagen duurde, kon men voor het verdiende geld wat kleren kopen of zelfs een kapmes, wat de reis materieel aantrekkelijk maakte. En de tournerende ambtenaar was van alle dra-

gers-ellende af, mede dank zij Oom Petu. Hij had daardoor gelegenheid om met de hem vergezellende mannen over van alles en nog wat te praten, wat zulk een reis bijzonder informatief kon maken. Het enige nadeel was, dat deze manier van tourneren nogal kostbaar was. Wanneer men dagen achtereen dragen moet, mogen de lasten niet te zwaar zijn. Dat is gemakkelijk te regelen, want men heeft altijd meer mensen bij de hand dan men feitelijk nodig heeft. Ik heb eens meegemaakt, dat Oom Petu voor zulk een reis zo goede propaganda gemaakt had, dat twee kampongs er ruzie over kregen, wie mee mocht. Dat is op zichzelf heel aardig, maar aan het einde van een reis moet een declaratie worden ingediend bij het Kantoor voor Reiswezen en daar bekeek men zulke expedities met wantrouwen. Had men niet met acht man minder toegekund? En waar waren de bewijsstukken dat ieder het zijne had uitbetaald gekregen? Wanneer men op dit laatste antwoordde dat de dragers zonder uitzondering analphabeet waren, eiste men desniet-tengestaande een door een duimtopafdruk getekende kwitantie. De enige concessie die men op dit stuk deed was, dat alle individuele bedragen op een verzamellijst mochten worden gesteld met achter elk bedrag een duimtopafdruk als bewijs van ontvangst, en onder aan de lijst de verzekering (naar waarheid!) dat elke afdruk die van de duim van de gebeneficieerde zelf was. Dat dit een invite was tot het plegen van valsheid in geschrifte, behoeft geen betoog. Tegen de tijd dat de lijst was uitgetikt waren de ontvangers van het geld al lang weer thuis, zodat de duimafdrukken geleverd moesten worden door de bewoners van de naastbijzijnde gevangenis. Ik moet bekennen mij aan zulke falsificaties meermalen schuldig te hebben gemaakt.

Aldus had men na afloop van zo'n tournee wel eens moeite zijn goede humeur te bewaren. Het ging om geld, dat men zelf had voorgeschoten ten behoeve van de dienst. Wel kon men daar desgewenst tot een bepaald percentage voorschot op nemen, maar de ergernis over al het begeleidente gecorrespondeer werd er niet door weggenomen. Zo heb ik ook nog eens in de pen moeten klimmen over het feit, dat men van het loon voor mijn tourneejongen de dagen had afgetrokken, dat ik aan boord van het gewestelijk vaartuig had gereisd. Aan boord had ik, zo meende men, geen tourneejongen nodig. Over de vraag hoe deze functionaris de plaats bereiken moest waar ik hem wel nodig had, had men zich geen zorgen gemaakt. Het enige excuus dat voor al dit gehannes bestaat (en het

is helaas een gegrond excuus) is het feit dat Reiswezen het meest frequent gefleete kantoor van het Departement van Financiën was.

Ondanks deze bezwaren werkte Pirsouws systeem van tourneren per expeditie voortreffelijk. Ik maakte er kennis mee in mei 1937. De kapotte Kemphaan was met bekwame spoed vervangen door een nieuw schip van hetzelfde type, De Swarten Arendt, en ik haastte mij naar Muting. Er lag een toverij-zaak die ik ter plaatse berechten wilde (waarover in de volgende paragraaf) en ik moest mij nodig nog wat ruimer op de hoogte stellen van de faits et gestes van de Digulers in het gebied dicht bij de rivier waarnaar wij hen noemden. Dat maakte een lange wandeling door onbewoond gebied noodzakelijk. Welke kampong Pirsouw tot onze begeleiding had uitgekozen, weet ik niet meer. Wel, dat Oom Petu er in alle vroegte aanwezig was. 's Ochtends om vijf uur, toen alles nog donker was, was hij er rondgetrokken, rechts en links met de vlakke hand op de wanden der huizen slaand, de vrouwen toeschreeuwend subiet het eten van hun mannen te bereiden en de mannen aansporrend te tonen, dat zij iets over hun vrouwen te zeggen hadden en het lef hadden dezen zo nodig met straffe hand aan hun meesterschap te herinneren. Dat was zo zijn gewoonte. Onderweg, wanneer alles in een bivak te slapen lag, trad hij op soortgelijke wijze op. Dan ontzag hij zich niet met een zware tak vlak naast het hoofd van een slaper op de grond te slaan en in het algemeen datgene te doen, waardoor ieder ander, al was hij honderd maal van de politie, de grootste bonje gekregen zou hebben.

Maar oom Petu mocht alles. Hij heette eigenlijk Petrus Miruw en was afkomstig van Luang, een der kleinste en armste van de Zuidwester eilanden in de Timor-archipel. Vandaar was hij naar Merauke geëmigreerd in de tijd van de vogeljacht. Van Luang had hij de zangen meegebracht die de mannen er, wanneer zij boven in een klapperboom een volle bamboe-koker met tuak hebben geplukt, ten gehore geven om hun dankbaarheid aan Sint Alcoholicus tot uitdrukking te brengen. In die zangen herkenden de Papoea's een parodie op hun gad-zi, dezelfde natuurklanken maar net zoveel anders gegroepeerd dat het hun in daverend lachen deed uitbarsten. Zij konden er nooit genoeg van krijgen. Oom Petu genoot een populariteit, die alleen vergelijkbaar is met die van Wim Kan bij ons op oudejaarsavond. Ik heb meegemaakt dat de Boadzi van Bosset, gemaand om een brug te maken in het bos halverwege tussen Bosset en Bupul, verklaarden dat best te willen doen, mits Oom

Petu erbij was om leiding te geven.

Zo gingen wij ook deze keer op weg met Oom Petu als reisleader. Een van de eerste dingen die mij opvielen was, dat er twee heel oude mannen bij waren, van wie de ene een klein bankje droeg en de andere helemaal niets. Die zou, zo verklaarde Pirsouw mij, de andere dag het bankje dragen. Samen verdienden zij het loon van één drager. Ik zei al, dat tourneren op deze manier duur is. Maar Pirsouw legde uit, *dat die twee ouden altijd meedingen en dat men voor de adat respect moet hebben.* Ik had er geen moeite mee. Het was duidelijk dat iedereen met deze regeling tevreden was. Bovendien was Pirsouw zelf het meest aangename gezelschap dat men zich denken kan. Altijd opgewekt en altijd bereid tot het vertellen van een verhaal. Hij had een onuitputtelijk repertoire. Dank zij Pirsouw spreekt voor mij Petrarca's Decamerone even vanzelf als Van Lenneps verhaal van Kees Dirksz.

De tocht op zichzelf was een evenement. Zij voerde ons op de eerste dag langs enkele moerasmeren, waarin om deze tijd van het jaar de witblauwe waterlelie bloeide. Een prachtig gezicht. De tweede dag kwamen we bij een verlaten Digul nederzetting. Een brief van mijn vrouw naar Holland geeft een opgewekte weergave van het verhaal waarmee ik thuis kwam. Ik zal het maar niet in extenso volgen. Het komt hierop neer, dat we aan een plek kwamen waar rechts en links de meeste bomen waren omgekapt. Een eind verder, in het midden van die kaalslag, stonden twee boomwoningen, d.w.z. woningen gemonteerd op en tussen een paar dicht bij elkaar staande bomen op een hoogte van een meter of tien. Een boomstam met inkepingen diende tot toegangstrap. Het duurde echter wel even voor men bij de trap was, want eerst moesten de omgevallen boomstammen op de grond genomen worden en dat was een zaak van voorzichtigheid. Op ettelijke plaatsen had men tussen de stammen kuilen gegraven, sommige met onderin *randjau's* (aangespitste bamboepeiken). Het waren allemaal verdedigingsmaatregelen bedoeld om overvallen af te weren. Een eindje verder vonden wij nog enige op die manier gesitueerde boomwoningen. Een ervan heb ik bezocht. Zij zat stevig in elkaar en men had van bovenaf een goed uitzicht over de omgeving. Maar de tocht langs de trap viel niet mee. Ik had spijkerschoenen aan, zodat ik kans liep uit de ondiep ingekerfde nokken weg te glijden. De goede techniek is de boom met gestrekte arm vast te houden en achterover leunend de voet in de nokken te plaatsen. Dan gaat het uitste-

kend. Men moet dan echter wel op blote voeten zijn. Met schoenen aan zit er niets anders op dan de boom te omknellen en dan is een afdaling al gauw een angstige belevens.

Het was zonder meer duidelijk dat de lieden, die hier gewoond hadden, zich bewust waren geweest van het feit, dat zij in vijandelijk gebied vertoefden. Die moesten hier maar niet terugkeren, want het was hier veel te dicht bij de door de Bianners geoccupeerde streken. Tot grote geruststelling en tevredenheid der ons begeleidende Bianners zijn die huizen dan ook door hen verbrand. Daarmee was op zichzelf niets opgelost, maar wel een teken gesteld, nl. dat de Digulers zich alleen op door het Bestuur aangewezen plaatsen veilig konden vestigen.

Dit hebben wij ook duidelijk gemaakt in de Digul-nederzetting waar wij de volgende middag aankwamen. Die was gebouwd naar het fantasielooze gouvernementsmodel, waarmee de bewoners uitdrukking gaven aan een zekere bereidheid naar de normen van het gouvernement te leven. Wat wij daar allemaal besproken hebben, zou ik niet meer kunnen zeggen. Het was aan Pirsouw om op de daar gemaakte afspraken toe te zien. Wel herinner ik mij, dat wij het niet raadzaam achtten met ons geleide van Bianners de nacht binnen het dorp door te brengen. Bianners en Digulers waren over en weer doodsbenuwd voor elkaars toverij en wij besloten dus ons bivak op te slaan in het aangrenzende bos. Ik zou mij dit zeker niet herinnerd hebben, ware het niet dat ik die nacht last kreeg van buikloop. Er is niets ellendigere dan diarree in een bos bij nacht. Er is altijd wel ergens een takje of struikje dat maakt, dat je je aan je eigen vuil besmeurt. Terwijl ik zo rondtobde werd Pirsouw wakker. Hij hield mij tegen toen ik weer het bos in wilde duiken. 'Nog even ophouden, meneer! Het is veel te gevaarlijk bij nacht tussen de suiken. Er kunnen slangen zitten. In twee minuten heb ik een keurig kakoes (Ind.: plee; afgeleid van kakhuis) gebouwd en dan kunt u rustig zitten zolang dat nodig is.' En inderdaad: hij wekte twee van onze dragers, die in de kortste keren twee stammetjes hadden gekapt, die zich in een vork vertakten. Beide stammetjes werden ingekort en in de grond gedreven, een derde stammetje werd in de beide vorken gelegd en de Tuan kon zitten en zijn gevoeg doen. Het ging prachtig. Ik heb, meen ik, al eerder gezegd dat ik van Pirsouw tourneren heb geleerd. Dit hoort er ook bij.

De andere ochtend namen wij afscheid van de Digulers en trokken verder. Het was leeg terrein, ver van overal. Tegen vieren be-

sloten wij bivak te maken. Ik had nauwelijks mijn eerste mok thee genoten toen zich een stelletje Digulers meldde, afkomstig uit de kampong waarnaast we de afgelopen nacht hadden gebivakkeerd. Zij hadden een klacht. Die nacht hadden de mij vergezellende veldpolitie-agenten een varken uit de kampong gestolen en opgegeten. Als stuk van overtuiging toonden ze mij de onderkaak van het beest. Ik vond het een nogal raar verhaal. Een varken laat zich niet grijpen, laat staan slachten, zonder luidkeels te schreeuwen. Ik had die nacht weinig en slecht geslapen en zou daar toch iets van gehoord moeten hebben! Ik nam de kaak die ze hadden meegebracht in mijn handen. Er zat nog wat vlees aan, maar dat vlees was keihard. De kaak was kennelijk een dag of drie oud en dat zei ik hun ook. Ik vroeg hen ook of Digul varkens zich geluidloos doden laten. Ik kreeg daar echter geen antwoord op. Ze gingen gewoon op een ander onderwerp over. Of ik iets wist van Maria Zo-en-zo. Die was uit hun kampong en leefde tot kort geleden in Merauke. Daar was ze door onverlaten om het leven gebracht en ze wilden weten wat ik daarvan wist en wat ik naar aanleiding daarvan gedaan had. Ik wist uiteraard van niets, maar nadat ik hun beloofd had het geval bij terugkeer in Merauke te onderzoeken, stapten ze welgemoed weer op, de kaak medenemend. Ik keek Pirsouw eens aan, die zijn schouders ophaalde. *Adjaib*, wonderlijk, zei hij, terugkerend tot een thema dat wij die dagen al meer besproken hadden, dat van toverij. Maar dit was wel heel *adjaib*. Bij terugkeer in Merauke heb ik inderdaad navraag naar die Maria gedaan. Ik heb haar ook gezien. Ze was in blakende welstand. Maar ik ben er nooit achter gekomen, wat die Digulers bewogen heeft ons achterop te komen met twee duidelijk verzonnen verhalen, eerst dat van het varken en daarna dat van Maria. Die Digulers zijn mij altijd een gesloten boek gebleven.

5. Drie gevallen van toverij

Het verhaal over Maria suggereerde een vermoeden van toverij. Vrees voor toverij speelde een enorme rol in het leven van deze mensen. Bianners, Digulers, Boadzi en Yéi-nan, zij allen hielden toverij voor reëel en wisten tal van verhalen te vertellen van mensen die aan toverij gestorven waren. Die verhalen waren in beginsel juist. Mensen, die zich betoverd wisten, stierven aan die toverij. Ik kende het verschijnsel uit de literatuur en wist iets van de technie-

ken, die men tovenaars toeschreef. Eén middel was een steen of een doorn in iemands buik te toveren. Wanneer het de te hulp geroepen medicijnman gelukte het voorwerp door massage uit de buik van het slachtoffer te verwijderen, was de zieke gered. Er waren echter ook andere vormen, waar minder aan te doen was. Een etensrest of voorwerp, van de patiënt afkomstig, kon na besproken en behandeld te zijn, begraven worden. Niet altijd kon men zo'n voorwerp terugvinden. Als dat niet gelukte ging het slachtoffer dood. Nog kwalijker was de toverij die bekend stond als *kambara*. Ik kende alleen de term, niet de techniek. Daar is eerst jaren later Verschueren achter gekomen. Het slachtoffer wordt symbolisch bewusteloos geslagen, daarna symbolisch opengesneden om zijn hart en longen te vervangen door distels of iets anders, de wond wordt onzichtbaar geheeld en het slachtoffer – alles nog altijd symbolisch – weer bijgebracht en naar huis gestuurd met de boodschap, dat hij over drie dagen dood gaat. Waarop het slachtoffer, wat groggy, thuis komt en inderdaad na drie dagen sterft. Het lijkt allemaal onzin. Het enige dat reëel is, is het feit dat men het slachtoffer weten laat dat hij betoverd is. Dat is ook bij andere soortgelijke methoden het geval. Wie er meer van weten wil, moet dat maar nalezen in mijn boek *Dema* onder 'Sorcery'.

Waar ik mee te maken had was, dat men in de realiteit van toverij geloofde en zelden aarzelde om iemand, die van een daad van toverij verdacht werd, deswege dood te slaan. Pirsouw had er ook mee te maken. Die zat in Muting met een man afkomstig uit het Boadzi-gebied, die al geruime tijd in Muting woonde en nu beschuldigd werd, dat hij daar een vrouw door toverij om het leven had gebracht omdat die vrouw geweigerd had hem te trouwen. Erger was, dat de man in volle confessie was. Toen het gerucht Pirsouw ter ore kwam had hij, desgevraagd, tegenover deze bekend, haar inderdaad door toverij gedood te hebben. Met die bekentenis gaf hij toe een moordenaar te zijn. Het enige wat Pirsouw nog doen kon om doodslag te voorkomen, was hem in preventieve hechtenis te nemen wegens moord. Anders viel niet te verhinderen dat de lieden van Muting hem zelf zouden doodslaan en dan op hun beurt voor moord moesten terecht staan. Het was overigens aan mij hem te berechten.

De beklagde, een zekere Jamusi, gaf de feiten zonder aarzeling toe, maar wenste niet te vertellen hoe hij dit misdrijf bedreven had, tenzij ik ieder de deur uitstuurde. Dat kostte mij de tegenwoordig-

heid van een tolk, die zijn verklaring vertalen kon. Al wat ik ervan begrepen heb was zodoende, dat aan deze rituele daad drie keer masturberen te pas kwam om de spreuk en de handeling met een kwastje van veren effectief te maken. Wat moest ik doen? De regeling op de Inheemse Rechtspraak, die weinig formaliteiten kent, stelt alleen de eis dat het overtuigend bewijs is geleverd, dat de veroordeelde schuldig is aan het delict waarvoor hij wordt veroordeeld. Veroordeling wegens moord was dus uitgesloten. Men kan van een agnostisch rechter zoals ik ben niet verwachten dat hij overtuigd is, dat drie keer masturberen plus wat spreuken en poespas met een kwastje een moord oplevert. Het enige waarvan ik overtuigd was, was dat hij toverij gepleegd had, hetgeen een adat-misdrijf oplevert. Deswege heb ik hem dan ook veroordeeld tot tien maanden gevangenisstraf, door te brengen in de gevangenis te Merauke. Daar althans kon hij door de verbolgen Mutingers niet alsnog om hals gebracht worden.

Toch rijst de vraag of ik daar goed aan gedaan heb. Ik heb dat later besproken met Jan Held, die dat met kracht ontkende. Hij stelde – en daar had hij volop gelijk in – dat men door toverij te bestraffen, of men dat nu wel of niet gelijk stelt met moord, altijd de realiteit van toverij als een gevaarlijk, mensvijandig handelen bevestigt. Wil men ooit van het geloof in toverij afkomen, welk geloof uiteindelijk de eigenlijke doodsoorzaak van het slachtoffer is, dan moet men de realiteit van toverij ontkennen, de mensen uitlachen en de beklagde naar huis sturen als een simpele zot. Daar steekt veel in, want het feit ligt daar dat iemand, die niet aan toverij gelooft, er ook niet aan sterven kan. De vraag is alleen of men altijd en overal van dit principe uit kan gaan. Waar het geloof aan toverij zo hecht is, dat er zelfs geen glimp van twijfel aan haar effectiviteit te bekennen valt, maakt een ontkenning van die effectiviteit niet de minste indruk, wordt die officiële ontkenning door de rechter afgedaan als een stuk bijgeloof waar nu juist die domme Europeanen mee behept zijn. Dan wordt de vrijgesprokene alsnog vermoord en moet men, nadat men de tovenaar die de bron en oorzaak van al die misère is heeft vrijgesproken, de mensen die hem gedood hebben alsnog vervolgen en veroordelen. Dit strijdt met elk rechtsgewoel. Het toeval wil dat ruim een half jaar later juist in het zelfde Muting zich een geval zou voordoen van een moord op een vrouw, die geacht werd iemand door toverij te hebben vermoord. Toen ik die zaak te berechten kreeg had ik het gevoel, dat ik geen been ge-

had zou hebben om op te staan toen ik de daders veroordeelde, indien ik in dit eerdere geval die tovenaars had vrijgesproken. De mensen zijn nu eenmaal bang voor toverij en daar heeft men mee te maken. In Muting was dat zelfs heel erg. Ik hoop daar later nog een staaltje van te vertellen (p. 308v.). In zulk een situatie bereikt men niets door het effect van toverij botweg te ontkennen. Dat heeft eerst zin, wanneer er in de maatschappij al krachten aanwezig zijn, die aan zulk een ontkenning steun geven.

Een heel ander geval was dat van Kariu, een medicijnman uit het kustdorp Kumbé. Hij had een wat oudere en zwakkere collega uit zijn dorp levensgevaarlijk gewond door hem een pijl door de buik te schieten. Blijkens het vooronderzoek van de politie lag aan deze poging tot doodslag een jarenlang slepende twist tussen beide mannen over het bezit van een klappertuin ten grondslag, een op zichzelf interessant gegeven, want geschillen over rechten op tuinen kwamen bij de Marind maar zelden aan de oppervlakte. Toen hij bij mij werd voorgeleid, had hij ons al de nodige soesah bezorgd. Hij was op een avond zijn preventieve hechtenis ontvlucht door tijdens het etensuur over de prikkeldraad omrastering van de gevangenis te klimmen en zo hard weg te lopen, dat niemand hem had kunnen inhalen.

Zo'n ontvluchting is in dit mateloze land altijd een vervelende zaak. Een politiepatrouille van een man of zes heeft minstens een week nodig om de man weer op te vatten. De geëigende techniek daartoe is, dat de patrouille zich vestigt in het dorp van de vluchteling, ergens in de buurt van zijn huis, zodat zij alle mogelijkheden tot contact tussen hem en zijn vrouw en kinderen onder controle kan houden. Tegelijkertijd wordt er dagelijks fors gepatrouilleerd in de tuinen om de man op te sporen, waarbij het kamponghoofd en nog wat mannen de politie moeten vergezellen. Ik heb maar nooit gevraagd wat dit alles in detail inhoudt. Zeker is, dat na een week tot tien dagen het hele dorp genoeg heeft van deze exercities en de vluchteling (wiens verblijfplaats natuurlijk aan allen bekend is maar zorgvuldig geheim gehouden wordt) overreedt zich nu maar aan de politie gewonnen te geven. Zo was het ook deze keer gegaan. Hij had zich bij de patrouillecommandant gemeld die hem, conform het voorschrift, geboeid had en aldus naar Merauke teruggebracht. Dat de politie hem beter ongeboeid had kunnen meenemen is een andere zaak, maar dat zou eerst later blijken.

Tijdens het verhoor door de rechter zorgde Kariu aanstonds voor een verrassing. Gevraagd naar de reden van zijn gewelddaad sprak hij met geen woord over de omstreden klappertuin. Hij stak eenvoudig zijn hand uit en opende die. Op de palm lag een stuk grint: 'Dat heb ik uit de buik van mijn kind gehaald.' Ik liet hem uitleggen hoe dat alles gegaan was. Zijn zoontje van een jaar of tien was ziek geworden en hij had al spoedig ontdekt, dat er een vreemd voorwerp in de buik van de jongen moest zitten. Toen was hij hem gaan masseren, en zie: ineens had hij die steen in zijn hand gehouden. Hij wees op een paar vlekken op de steen: 'Kijk maar, het bloed zit er nog aan.' De getuigen, waaronder het kamponghoofd, bevestigden zijn verhaal. Zij hadden er allen omheen gestaan toen hij het kind masseerde, gezien hoe hij plotseling die steen in zijn hand kreeg en bevestigden dat het kind daarna beter geworden was. Ieder was het erover eens, die steen was uit de buik van het kind gekomen. Restte dus alleen nog de vraag, hoe die er ooit in gekomen was. Op dat punt had Kariu geen twijfels. Die was erin getoverd door de oude man, die als medicijnman precies wist hoe hij dat doen moest. Daarom had hij hem met een pijl geschoten. Zijn inmiddels herstelde slachtoffer, hoofdgetuige in deze zaak, ontkende dit natuurlijk uit alle macht, zodat ik maar weer terugkeerde naar de vraag waar de steen vandaan kwam.

Grint komt namelijk in dit alluviale land niet voor. Komt men ooit een stuk grint tegen, dan is het van ver weg afkomstig. Men spreekt dan ook nogal eens gauw van *dema*-steen, aangevende dat er iets bijzonders mee is. Ik kende de magische praktijken met zulke stenen uitgeoefend en voor mij stond vast, dat Kariu de steen voor hij met masseren begon in zijn *wad* (het gevlochten zakje dat elke Marind aan een touw over zijn schouder heeft hangen) had meegebracht en stiekum zo had neergelegd, dat hij ze op het rechte moment in de hand kon nemen en tonen. Maar dat werd door Kariu en alle getuigen met kracht ontkend. De steen kwam uit de buik van het kind. Toch moeten ze allen even zeker als ik geweten hebben, dat de steen tevoren door Kariu was meegebracht. Maar dat ontkenden ze en ze ontkenden dat met het accent der waarheid. Soms zijn symbolen echter dan de gesymboliseerde werkelijkheid.

Na een uur trekken en zeuren moest ik mijn pogingen opgeven. In ieder geval had Kariu zijn tegenstander geen pijl door het lijf mogen jagen. Dat was in Nederlandse rechtstermen poging tot moord en conform de regel, die ik mijzelf voor de duur van een ge-

vangenisstraf had gesteld, legde ik hem elf maanden gevangenisstraf op. Ik besteedde verder geen aandacht aan Kariu tot hij een vier maanden later op een nacht tijdens hevige regenval de gaba-gaba wand van de gevangenisloods doorbrak en er met nog enige anderen over het prikkeldraad heen vandoor ging. Het was hoogst vervelend. Het gevangenisbestel in Nieuw-Guinea is gebaseerd op de vrijwillige medewerking van de gevangenen. Wanneer die niet meer gegeven wordt, stort het hele stelsel ineen en daarmee ook het onderhoud van wegen en gebouwen ter hoofdplaats. Met Kariu waren er nog een stuk of vier mannen vandoor gegaan en ik besloot mij op zijn wederopvatting te concentreren teneinde aan hem een voorbeeld te kunnen stellen. Ik loofde een stalen bijl uit als prijs voor wie hem ving en zond tegelijkertijd weer politie naar Kumbe.

Het voorbeeld dat mij voor ogen stond was de zwaarste disciplinaire straf die men een gevangene kan opleggen, nl. twintig rotanslagen, die ik mij dacht hem in het bijzijn van zijn medegevangenen te laten toedienen. Het reglement op het gevangeniswezen geeft daarvoor strikte voorschriften. Vooraf moet de delinquent door de dokter worden gekeurd of hij de straf kan doorstaan. Gaat die accoord dan wordt hij gekleed in een nieuwe, nog nooit gebruikte gevangenisbroek, waarna hij aan een paal wordt vastgemaakt om staande de slagen met een rotan van voorgeschreven dikte en lengte in ontvangst te nemen, welke slagen uitsluitend op de billen mogen worden toegebracht. De arts en de controleur moeten bij de executie toezien. Moderne mensen zullen dit alles met diepe verontwaardiging lezen. Ik heb echter in de Japanse tijd wat ervaring met lichaamsstraffen opgedaan en daaruit geleerd, dat een rotanstraf conform deze voorschriften toegediend geen ernstig letsel teweeg kan brengen. Wat blijft is uiteraard de vernedering.

Intussen duurde het even voor Kariu was opgevat. Na tien dagen keerde de politiepatrouille onverrichter zake terug. Dat was op een ochtend om negen uur. Maar om tien uur stond de kepala kampong van Kumbe voor mij samen met Kariu. Ik vroeg de kepala, die daarmee recht had op de uitgelopen bijl, waarom hij Kariu niet vele dagen eerder aan de politie had afgedragen. Maar die schudde verontwaardigd het hoofd: 'Neen, meneer. Dan hadden ze hem weer geboeid. Beesten bind je, geen mensen.' Dat kon ik me voor gezegd houden.

Ik was intussen geschrokken van Kariu. De gezonde, sterke man

van een paar weken geleden zag er mager en onderkomen uit. Ik zond hem naar de dokter ter keuring voor het ondergaan van de rotanstraf. Medisch geen enkel bezwaar, oordeelde deze. Maar ik voelde mij er niet lekker mee en ben nog even gaan praten. 'Hij ziet er bedonderd uit, Dok', zei ik. Maar de goede Soepardji hield vol dat hij er best twintig verdragen kon. Ik riposteerde dat dit de tweede keer was dat hij ontvluchtte. 'Die slagen zal nog wel gaan, maar hij gaat toch dood', zei ik, mijn vrees uitsprekend voor een nieuw geval van zgn. beri-beri in de hartstreek (vgl. boven p. 201). Maar Soepardji wilde daar niet aan: 'Wedden om een fles bier?' zei hij. Ik accepteerde de weddenschap en bracht het aantal slagen terug tot tien. Die zijn hem de andere dag op de voorgeschreven wijze toebedeeld ten aanschouwe van zijn medegevangenen. Het beoogde doel werd bereikt. Het was voor lange tijd afgelopen met ontvluchtingen.

Ook met Kariu liep het naar wens. Ik heb hem de eerste weken nog binnen gehouden. Omdat ik hem niet vertrouwde liet ik hem tegen alle voorschriften in nog een tijdje met een ruime ketting tussen zijn linker pols en linker enkel rondlopen. Dat heeft echter niet lang geduurd en al spoedig ging hij weer met de andere gestraften naar buiten. Hij knapte zienderogen op en alles ging goed. Een dag of tien voor de afloop van zijn straftijd stond ik toevallig op het gevangenisterrein, toen de werkers thuis kwamen; ook Kariu. Ik maakte een praatje met hem, gaf hem wat tabak en vertelde hem bemoedigend, dat het er nu bijna op zat. Nog tien dagen en hij kon weer terug naar Kumbe. Toen ik naar buiten wandelde stond daar Soepardji met een brede grijns op het gezicht: 'Ziet u wel: hij gaat niet dood', zei hij. Ik kon met een gerust hart zeggen, dat ik blij was dat hij winnen ging.

Drie dagen later, vroeg in de ochtend, stapte de dokter mijn kantoor binnen. 'Kariu', zei hij. Ik keek op 'Kariu is dood. Ik heb al sectie verricht: beri-beri in de hartstreek.' Wij zaten beiden verslagen. Over de weddenschap werd niet meer gepraat. Daar viel geen bier op te drinken. Maar wel heb ik mij later afgevraagd of het niet juist mijn als troostvol bedoelde woorden over zijn spoedig vertrek naar huis geweest waren, die de shock bij Kariu opgeroepen hadden.

Het derde geval dat ik hier te vertellen heb, leek aanvankelijk niets met toverij uitstaande te hebben. Het betrof een in Wamal gepleeg-

de moord op een jonge man. Het was een afschuwelijk verhaal. Vier mannen hadden hem achterover op de grond gehouden met de benen gespreid. Een vijfde had een lange, aangepunte stok onder zijn scrotum het lichaam ingedreven en die doorgeduwd tot de spits er ergens bij de strot uitkwam. De beklaagden, daarin gesteund door getuigen, beschreven de slachtpartij met een huiveringwekkend realisme. Ik was geschokt en besloot voor één keer af te wijken van mijn stelregel geen langere straffen uit te delen dan elf maanden. De hoofddader was een man van een jaar of vijftig. Hem gaf ik vijf jaar. Mocht die in de gevangenis dood gaan, dan was er bepaald niets verloren. Zo is het met die oudere man ook gegaan. Acht dagen later was hij al dood. Sectie wees uit, dat hij beri-beri in de hartstreek had.

Dertig jaar later vertelde ik het verhaal aan wijlen Verschueren, die toen bij ons gelogeerd was. Verschueren, zwijgend, draaide een sjekkie. Toen zei hij: 'Heb je nooit aan toverij gedacht? Ik zou zeggen, dat is de manier waarop ze een daad van toverij beschrijven.'

Er zijn van die momenten, dat je de schellen van de ogen vallen. Dit was er zo één. Natuurlijk was het toverij geweest. Daar immers worden werkelijkheden tot symbolen, nemen symbolen de plaats in van de werkelijkheid, worden er reëler dan de werkelijkheid zelf omdat ze haar essentie, haar diepere kern weergeven. *Kuma* noemt de Marind dat, een woord dat zowel kern, essentie, als vagina betekenen kan.

6 *Een reis langs de Kumbe, Sesam en Sosom*

In juli 1937 kreeg ik eindelijk gelegenheid tot een reis langs de Kumbe. Ik had daar naar uitgezien, want het was een goede gelegenheid om weer eens samen met mijn vrouw te gaan. Zakelijk waren er redenen te over. Zowel de Missie als de dokter hadden geklaagd, dat het er met de huizen in veel dorpen bijzonder slecht gesteld was, een kwaad teken, want tevoren stond dit gebied bekend als een van de weinige streken, waar de bevolking nogal wat aandacht aan haar huizen besteedde. Daarnaast waren er dringender zaken, de ene mij voorgelegd door Pirsouw, de andere aangebracht door Pater Verschueren. Tenslotte lag er ook nog een verzoek om kampongverhuizing waaraan nodig aandacht moest worden besteed.

Voor ik mijn reisverhaal begin, moet ik eerst een en ander vertel-

len over Sesam en Sosom. Buiten de alliteratie hebben de twee niets met elkander te maken; Sesam was een jonge weduwnaar van de boven-Bian die aan de boven-Kumbe een vrouw zocht, Sosom de indrukwekkende *dema* van het homoseksuele initiatie-ritueel, dat eertijds gevierd werd door de Marind binnen het gebied, dat zich uitstrekt van de beneden Kumbe tot en met de dorpen oost van Merauke. Een puur toeval heeft de beide namen hier samengebracht; zij waren betrokken in rechtszaken die binnen één week op een en dezelfde reis werden afgehandeld.

Het verhaal van Sesam is de lezer mogelijk bekend uit *Besturen Overzee* (1977: 111-129), waar ik het in extenso beschreef. Ik had het wat dat betreft ook over kunnen slaan, maar daar is het nu juist weer te aardig voor. Ook als illustratie van de moeilijkheden waarvoor iemand komt te staan die op een bepaald punt de huwelijksgewoonten niet kent. Het verhaal dat Pirsouw mij deed toekomen gaf een duidelijk overzicht van de gebeurtenissen, die geleid hadden tot het dilemma waarvoor een der bijgevoegde stukken mij stelde: de eis van Sesam contra Kakik en Mo-iwag wegens verbroken trouwbelofte.

Sesam was oorspronkelijk aangekláagd omdat hij gevochten had met een man, die hij min of meer bij toeval in het bos ontmoet had. Bij die gelegenheid had hij zijn tegenstander met een stok zo op diens arm geslagen, dat die arm gebroken was. Erger nog, een paar dagen later was de getroffen man gestorven. Pirsouw had Sesam laten ophalen, die onmiddellijk volmondig bekende. Hij voegde er echter wel iets aan toe. Enige dagen tevoren was Sesam zelf afgerost door zijn slachtoffer, die hem samen met een derde man had opgewacht en toen een pak slaag gegeven. De derde man werd nu ook opgehaald. Die bekende al even grif als Sesam. Natuurlijk hadden zij beiden Sesam afgerost. Sesam had stenen (sic! het zullen wel stokken geweest zijn want stenen heeft men hier niet) gegooid naar het huis van hun beider oom, de oude Kakik, en de man openlijk bedreigd met geweldpleging. Sesam, geconfronteerd met dit tweede geval van gewelddadig optreden zijnerzijds, had weer onmiddellijk bekend. Hij vroeg echter aandacht voor het feit, dat hij voor dit ruw optreden overvloedige reden had. Daarop had hij Pirsouw zijn hartbrekende levensgeschiedenis verteld:

Sesam was geboren aan de boven Bian, waar hij als jonge man een vrouw had getrouwd. De vrouw stierf al spoedig na hun huwelijk en hij trok naar Kaverau aan de boven Koembe,

waar hij door Kakik en diens vrouw Mo-iwag werd geadopteerd als aanstaande schoonzoon, de toekomstige echtgenoot van hun toen minderjarige dochter Maria. In dit vooruitzicht was hij bij de oude mensen ingetrokken en had zeven jaar lang voor hen gewerkt. Maria was ondertussen huwbaar geworden, maar toen het zo ver was dat zij konden trouwen, had Kakik de jongedochter aan een ander ten huwelijk gegeven. De analogie met de geschiedenis van Jacob bij Laban was aan Pirsouw, die zijn loopbaan als zendingsonderwijzer begonnen was, niet ontgaan. Hoezeer Sesam zich misdragen mocht hebben, hem was schrijnend onrecht geschied en daaraan moest evengoed iets gedaan worden als aan zijn gewelddadig optreden. Vandaar de drie stel stukken die de brief vergezelden, t.w.

1. een aanklacht tegen Sesam wegens mishandeling de dood ten gevolge hebbend;
2. een aanklacht wegens lichte mishandeling tegen de man die samen met het slachtoffer van de onder 1. bedoelde gewelddaad Sesam een pak slaag had gegeven wegens zijn optreden tegen Kakik;
3. een civiele vordering van Sesam contra Kakik en Mo-iwag wegens verbroken trouwbelofte. (*Besturen Overzee*: 114 v.)

Die strafzaken leverden geen enkel probleem, maar met de civiele vordering zat ik dik in de moeilijkheden. Men kent in die streken geen bruidsprijs of iets dat daarop lijkt en Pirsouw, in deze kennelijk optredend als zaakwaarnemer van Sesam omdat hij op dit stuk medelijden met hem had, had dan ook voorzichtig nagelaten een eis te formuleren, het aan de Alleensprekend Rechter overlatend daar iets op te vinden. Daarmee stond ik voor een onmogelijk dilemma, want ik kon kwalijk als een Turkse pasha Maria van haar huidige echtgenoot scheiden en haar Sesam toewijzen. Wat te doen?

Nu geviel het, dat juist in die dagen Verschueren langs kwam. Die had ook klachten. Hij had vernomen, dat in Bád aan de beneden Kumbe (overigens al dicht bij de midden Kumbe) *Sosom* was gevierd. Het was bij zijn weten de eerste keer dat, na sedert ± 1920 verboden te zijn geweest, dit homoseksuele initiatie-ritueel weer gevierd was en hij achtte het uitermate gewenst dat daartegen werd opgetreden. Ik was er erg ongelukkig mee, dat de Marind uitgerend dit ritueel weer van stal gehaald hadden om iets van hun oude glorie vorm te geven. Ik kende het als een gelegenheid tot homo-

sexuele promiscuïteit met jongens vanaf een jaar of elf, twaalf. Als ze nu een stukje mayo-ritueel hadden doen herleven, had ik mij misschien aan ingrijpen kunnen onttrekken. Wij hadden al veel te veel verboden. Maar dit! Homosexualiteit was niet 'in' in die jaren. Twee jaar later zouden we zelfs een regelrechte vervolging van homoseksuelen beleven in Nederlands-Indie. Dat viel toen uiteraard niet te voorzien, maar ook zonder zulke voorwetenschap was het duidelijk dat een Sosom-viering geen punt was, dat aanleiding bood om tegenover de Missie groter vrijheid van feestviering of eigen cultus voor de Marind te bepleiten. Ik vroeg Verschueren dus of hij mij enige namen kon noemen van lieden, die ik als getuigen zou kunnen inschakelen. Hij noemde er twee, maar bereidde mij er tegelijk op voor, dat ik daar wel niet veel aan hebben zou. Alweer een geval dus waarbij mij de zwarte piet werd toegespeeld om ergens achter te komen, waar niemand mij over kon of wilde inlichten.

Het gaf mij aanleiding bij hem een dilemma mijnerzijds naar voren te brengen, het geval van de verbroken huwelijksbelofte. Maar Verschueren wuifde het weg. Daar had die Pirsouw weer helemaal niets van begrepen. Het zat heel anders. Hij zou het mij uitleggen. Maar hij had bij mij intussen wel het zere been geraakt. Terwijl hij doorpraatte dwaalden mijn gedachten af en toen de tocht naar de Kumbe voor de deur stond wist ik echt niet meer, wat Verschueren mij verteld had. Dit laatste zeer tot mijn verdriet, want die verbroken trouwbelofte zat mij wel dwars.

Er zat trouwens veel dwars voor wij naar de Kumbe vertrekken konden. Simon zat gevangen. Op een late avond in juni hoorde ik in ons stille laantje, even voorbij de gevangenis, iemand luidkeels schelden. Het was Simon, die zich voor het huis van de cipier had opgesteld om hem uit te leggen dat hij zich wel een hoop verbeelde en als een heer op schoenen rondliep, maar dat hij ook maar op blote voeten hier gekomen was en dat hij Verder weet ik het niet, want op dat moment was ik binnen stembereik en zei: 'Simon, nee! Ga naar binnen en ga slapen!' Waarop Simon zei: 'Saya Tuan' (ja meneer), en verdween. Maar de andere ochtend was de boot aan. De cipier was beledigd en eiste voldoening. Of dat nu helemaal verstandig was, laat ik in het midden. Het bleek dat Simons toorn verwekt was door het feit, dat Oom Tati op wat luchthartige wijze gestoeid had met Simons struise Johanna. Dat was weliswaar op

een wijze gegaan waar niemand kwaad van kon zeggen, maar hij had het beter niet kunnen doen. Sinds Simon mandoer van de pa-sanggrahan geworden was waren hij en de cipier bureu en bureu doen er verstandig aan intimiteiten te vermijden. Intussen stond als een paal boven water, dat Simon de cipier beledigd had. Ik kon er niet onderuit hem een boete van vijf gulden op te leggen, dit alles in de hoop dat Simon zich daarvoor niet zou laten kennen en betalen zou. Maar Simon dacht daar niet over. Hij koos voor tien dagen hechtenis. Op één of andere manier had hij toch meer vertrouwen in Oom Tati dan ik verwacht had. Simon verdween in het huis van bewaring (d.w.z. de gevangenis) net twee dagen voordat ik tot de slotsom kwam, dat het voor alle dingen beter uitkwam als ik reeds overmorgen naar de Kumbe vertrok. Ik betaalde de resterende drie gulden van Simons boete en op de ochtend van ons vertrek zag ik hem, gisteren nog gestrafte, de gestraften aan het werk zetten om onze bagage naar De Swarten Arendt te brengen.

Wij hadden besloten op de fiets naar Kumbe te reizen en eerst daar aan boord te gaan. Het was hartje oostmoesson en dan staat er een zeegang, die maar weinig mensen verdragen kunnen. We hadden de fietsen vooruit gestuurd tot het punt waar de kapot gereden weg weer berijdbaar was en vandaar ging het, met de wind in de rug, van een leien dakje; vanaf Urumb langs het strand. In Wendu moest een leesportefeuille afgegeven worden bij de pastoor, schreef mijn vrouw in een brief naar huis. Ik was geheel vergeten, dat we in Merauke zulk een (klaarblijkelijk door haar beheerd) instituut rijk waren; een pluspunt voor Merauke dat hier gememo-reerd moge worden. Zij schreef erbij dat de pastoor gelukkig niet thuis was, want het water was snel aan het opkomen en het was dus zaak Kumbe te bereiken voor we van het harde deel van het strand afgespoeld werden. Dat is ons nog net gelukt. Na enig roepen kwam er te Kumbe een prauw van de overkant, die ons met onze fietsen overzette. De fietsen gaven we in bewaring bij het kampong-hoofd en intussen schommelde het gewestelijk vaartuig, hevig ge-teisterd door de deining, de rivier binnen. We gingen onmiddellijk aan boord, waar Gerrit Uneputti, die ook meereisde, ons welkom heette. Het was inmiddels vijf uur zodat we nog een uur door konden varen voor we, buiten bereik van de ver doorstaande deining, voor anker gingen.

De volgende ochtend begon het lieve leven. De eerste kampong die we aandeden was Saror, de kampong van onze hond Jopie. Het

was zondagochtend, maar zondagse rust heerste er niet. Hier was oorspronkelijk alleen een goeroe van de (protestantse) Kerk, die enige maanden tevoren besloten had zich uit dit gebied terug te trekken. De Missie had er daarom een Rooms-Katholieke goeroe geplaatst, die er onmiddellijk een nogal overbodige campagne tegen zijn nog niet vertrokken protestantse collega gestart had, die enig ingrijpen noodzakelijk maakte. Ik was toen nog in het stadium dat zulk een *perang agama*, godsdienstoorlog, mijn verontwaardiging opwekte. Pas later heb ik leren inzien, dat de bevolking, anders opgevoed dan wij, met dat verschijnsel meestal weinig moeite had. In feite was het een van de weinige vermaken, die de op hen neergestreken beschaving hun bieden kon. Na enig vermaan over de gezondheidstoestand en de miserabele toestand der huizen reisden wij door naar Sènam en vervolgens naar Bád, het toneel van de Sosom-viering.

We werden er welkom geheten door de goeroe met het fluitorkestje van zijn school, maar verder was het een nare bedoening. Het kamponghoofd was afwezig. Informatie naar mogelijke getuigen inzake de Sosom-viering leverde niets op, en de kampong zelf was een puinhoop. Ik riep de bevolking bijeen rond een paar van de ergste krotten en hield een donderspeech. Bij zulke gelegenheden zijn de mensen alleraardigst. Zij waren het er allemaal mee eens dat deze schande nodig moest worden opgeruimd. Aangezien het fluitorkestje nog bij de hand was, heb ik er maar iets vrolijks van gemaakt. Onder de opgewekte tonen van de muziek waren binnen een kwartier een stuk of drie krotten volledig afgebroken. Na te hebben uitgelegd dat ik naar Kaverau ging en op de terugweg in ieder geval het kamponghoofd wilde zien om onder meer de aanslag in de belasting ('vrijwillige bijdrage') te regelen, vertrokken we naar het volgende adres.

Het was overal vrij treurig. Er waren een paar grotere kampongs langs de Kumbe; Wayau was er een voorbeeld van. Het was een samenvoeging van een aantal over wijde omtrek verspreide groepen, waarvan er altijd wel een of twee ontbraken tot groot verdriet van de goeroe ter plaatse. Het was hetzelfde probleem als ik aan de boven Bian constateerde. Daar had men echter nog een bestuurs-assistent om de problemen aan te pakken, terwijl dit deel van de onderafdeling was toevertrouwd aan de zorgen van een Gaib, in dit geval Gerrit Uneputty, die ter hoofdplaats zoveel andere taken had, dat hij geen kans had om hier tot geregelde actie te

komen. Ook lagen er langs de midden Kumbo een aantal kleinere dorpen van elk ongeveer 40 zielen waarover ik in 1939 schreef, dat er 'de kinderen, voor zoover die er zijn, elders school gaan en de ouderen van verveling verkniezen, altijd weifelend of ze zich niet liever bij een grooteren kampong (Koa of Kari) zullen aansluiten' ('36 Jaren', p. 365). Wij bezochten ze op deze reis. Van één ervan, Warita, is mij een beeld bijgebleven van onpeilbare tristesse. De weinige huizen lagen in een lieflijk, door palmbomen omzoomd landschap. Alles was doodstil. Bij de ingang van het gehucht zat een oude man, bezig in een kokertje wat kalk en betelnoot te stampen voor zijn sirihpruim. Hij keek even op toen wij aankwamen. De wenkbrauwen gingen een ogenblik omhoog bij wijze van groet, waarop hij doorging met stampen. Voor het bezoek had hij geen belangstelling. Met de overige bewoners van het gehucht was het weinig beter. Zij waren vriendelijk en bereid antwoord te geven op vragen, maar tot een gesprek kwam het niet.

Na een overnachting aan boord voeren wij door tot het bovenste dorp langs de rivier, Kaverau, dat met het wat zuidelijker gelegen Kari deel uitmaakte van het bestuursressort Muting. Terecht, want cultureel waren beide dorpen sterk op het boven Bian gebied betrokken, waarmee de bewoners nauwe relaties onderhielden. Kaverau was een flink dorp van een 240 zielen. Dat was echter meer schijn dan werkelijkheid, want het bestond uit twee delen, Kaverau Marind en Kaverau Yéi, van welke het laatste het grootste was en bij herhaling absent, omdat het zijn tuinen ver naar het oosten in de richting van de Maro had. Dat echter zou ons later bezig houden, want toen wij afmeerden aan het steigertje stond Pirsouw (die ik telegrafisch van onze komst op de hoogte had gesteld) ons al op te wachten. Hij was een uur tevoren aangekomen en had Sesam meegebracht. Ook had hij ervoor gezorgd dat de nodige getuigen bij de hand waren.

Ik overlegde met Pirsouw over de noodzaak allereerst de twist tussen Sesam en zijn pleegouders te onderzoeken, aangezien daar de sleutel lag voor de beoordeling der beide strafzaken. Ik biechtte hem eerlijk op, dat ik vurig hoopte, dat Verschueren gelijk had toen hij mij verzekerde, dat hier geen sprake was van een verbroken trouwbelofte, omdat ik niet goed wist wat ik daarmee aan moest wanneer het werkelijk zo lag. Pirsouw toonde zich gelukkig niet gekwetst en zo kon de zitting beginnen. Drie stoelen en een tafeltje werden onder een boom gezet; Gerrit fungeerde als griffier, Pir-

nuw als adviseur. Achter de te horen personen had zich een wijde kring van belangstellenden verzameld, die alras tot ver over de honderd uitgroeide. Zoals afgesproken begonnen wij met de civiele procedure over de verbroken trouwbelofte. Naar goed gebruik vroeg ik de eiser, Sesam, naar zijn naam.

'Sesam, meneer.'

'Dank je. En waar ben je geboren?'

'In het bos, meneer.'

'In het bos??'

'Ja meneer, met een stok.'

Het misverstand tussen ons was in de kortste keren compleet. Sesam had er zich helemaal in ingeleefd te vertellen wat zich in het bos tussen hem en zijn onfortuinlijke tegenstander had afgespeeld. Daar viel hij uiterst moeilijk van af te brengen en zo duurde het anderhalf uur voor [ik] had genoteerd in welk dorp aan de boven Bian Sesam geboren was, dat hij daar getrouwd was geweest en dat hij als weduwnaar naar Kaverau aan de boven Koembe was gekomen om, als dat lukte, te zijner tijd te trouwen met Maria, de dochter van Kakik en Mo-i-wag. Wij waren eindelijk bij de zaak. Op dat moment kreeg ik een helder ogenblik:

'Tot welke clan hoor je, Sesam?'

'Mahu-zé, meneer.'

'En Maria?'

'Ook Mahu-zé.'

'Ook Mahu-zé? Maar man, dan kun je toch onmogelijk met haar trouwen?'

'Dat kan ook helemaal niet, meneer.' (*Besturen Overzee*: 117)

Op dat moment lag het mij op de lippen te zeggen: wat doe je dan hier met je civiele vordering wegens verbroken trouwbelofte. Gelukkig bedacht ik intijds dat die eis niet aan zijn brein ontsproten was, maar aan het bewogen gemoed van Pirsouw, die gespannen toehoorde, benieuwd wat er uit dit verhoor te voorschijn zou komen. Ik vroeg verder. Het verliep alles uiterst traag maar na nog een kleine anderhalf uur was de zaak duidelijk. Aan boven Bian en boven Kumbe geldt de regel, dat wie een vrouw wil trouwen een zuster beschikbaar moet stellen als echtgenote voor zijn vrouw's broer. Omgekeerd dient een meisje een broer te hebben die, wanneer zij door huwelijk de groep verlaat, min of meer gelijktijdig trouwen kan met een vrouw uit de groep waar zijn zuster als ge-

huwde vrouw haar intrek neemt. De twee groepen blijven zodoende even sterk. Al wat er gebeurt is een uitruil van huwbare meisjes. Het is op zichzelf een heel verstandige regel, die door een statisticus verzonnen zou kunnen zijn. Maar statistici hebben te maken met grote aantallen en mensen in een primitieve samenleving met kleine. Terwijl bij grote aantallen het toeval corrigerend werkt en een altijd weerkerend gemiddelde produceert, werkt het bij kleine aantallen averechts. Maar zelden produceert een gezin om beurten een jongen en een meisje. Zelfs als men zich voor deze uitruil niet tot één gezin beperkt maar uitgaat van een groep van gezinnen, een 'lineage' bijvoorbeeld, als eenheid van uitruil, blijft het een uitzondering dat men op een gegeven ogenblik beschikt over een gelijk aantal jongens en meisjes van huwbare leeftijd. Dat weten deze 'primitieven' ook en zij hebben er hun eigen oplossing voor. Is er een tekort aan meisjes dan trachten zij een meisje uit een min of meer verwante groep te adopteren. Is er een tekort aan jongens dan trachten zij een jongen binnen te halen. Zo was door Maria's Mahu-zé groep de Mahu-zé man Sesam door Kakik geadopteerd als ruilbroer voor zijn dochter Maria. Ik vroeg dus of Maria's man een zuster had. Dat bleek inderdaad het geval te zijn. Ze was zelfs aanwezig en toen ik haar vroeg of zij bij geval met Sesam trouwen wilde, antwoordde zij met volle vrijmoedigheid van ja. Sesam verzekerde mij desgevraagd dat hij gaarne met haar wilde trouwen.

Van een verbroken trouwbelofte was dus geen sprake, ook nooit sprake geweest. Het lag inderdaad, zoals Verschuieren mij verzekerde had, allemaal anders. Maar er waren kennelijk wel moeilijkheden geweest. Anders was die vechtpartij niet ontstaan. Wat was er gebeurd en waarom kon Sesam nu ineens wel trouwen nadat hij tevoren zo grote ruzie had gehad, dat zijn huwelijksmogelijkheden op de klippen waren geraakt? Ik vroeg dus Sesam mij uit te leggen waardoor hij ruzie gekregen had. Maar Sesam, die tevoren al niet spraakzaam geweest was, zweeg nu in alle talen. Daarop probeerde ik het met de oude Kakik, maar ook die zweeg. Ik liet Mo-iwag naar voren komen. Ze was, zo te zien, nog ouder dan Kakik. Stond Kakik nog recht op de benen, zij had X-benen en bovendien een blind oog. Maar ook zij zei niets. Het kamponghoofd kon mij al evenmin inlichtingen geven. Wie ik ook vroeg, alles zweeg. Daar zaten wij dan met zijn drieën, omringd door een menigte van nu wel tweehonderd Papoea's, die allen zonder uitzondering het antwoord op mijn vragen wisten maar er niet over dachten het te ge-

ven. Rustig gehurkt keken zij van onder de palmbomen geamuseerd toe, hoe ik mij uit deze misselijke situatie redden zou.

Er is niets zo akelig tijdens een rechtszitting als zulk een algemeen zwijgen. Het was niet de eerste keer, dat het mij overkwam. Het zou ook niet de laatste keer zijn. Het is het verweer van de Papoea tegenover bestuurders, die iets weten willen wat hem naar hun oordeel niet aangaat. In dit geval betekende het – maar dat heb ik mij achteraf pas gerealiseerd – dat men op een of andere manier de interne strijd tot een oplossing had gebracht en niet wilde dat ik mij met die kant van het drama bemoeide. Ik moest mij beperken tot wat Sesam in de eerste ronde van het gesprek al te kennen had gegeven: dat hij schuldig was aan mishandeling die tot de dood van één hunner had geleid. Dat ik de achtergrond van die twist wilde weten ging hun te ver

Ik keek de kring eens rond. Niemand zei een woord. Ik nodigde Sesam en Kakik uit wat dichterbij de tafel te komen staan en ging door met vragen waarop geen antwoord kwam. Het begon donker te worden en ik liet een petromax komen. De lamp werd opgehangen, we hadden licht, maar niemand antwoordde. In zo'n situatie is het natuurlijk erg verleidelijk om boos te worden, maar dat is het begin van eigen einde. Ik was er een keer getuige van geweest, dat Voorhamme voor die verleiding bezweken was en genooddaakt werd tot algehele vrijspraak. Ik haalde dus de schouders op en vertelde hun, dat ik alle tijd had en dat zij maar eens goed moesten nadenken. Ik was bereid te wachten. Pirsouw had, als altijd, Oom Petu bij zich en ik vroeg hem eten te halen van boord. Oom Petu dekte de tafel en even later kwam het eten. Ik keek Sesam en Kakik nog eens aan, maar ze gaven geen kik. Wij begonnen aan de maaltijd, nu en dan een uitnodigend gebaar makend aan de beide hoofdgetuigen. Het moest nu iedereen duidelijk zijn, dat ik niet van zins was het op te geven. . .

Het werkte. Plotseling kwam uit het duister Mo-iwag naar voren, in het felle lamplicht een vrijwel naakte, oude heks. Ze was woedend, althans zo leek het. 'Nu meneer,' riep ze, 'als niemand het zeggen wil zal ik het wel doen'. Ze wees naar Sesam: 'Hij heeft met mij geneukt'. Incens schalde een bulderend gelach op uit de menigte, die het hele verhaal kende. Nog even stond Mo-iwag daar; een wraakgodin. Toen verdween ze in het duister van de groep. Sesam, diep vernederd dat iedereen wist dat hij, krachtige jonge man, zich met dit oude vel had afgegeven, slikte iets weg.

Verlegen stak hij zijn vinger omhoog: 'Eén keertje maar, meneer', zei hij verontschuldigend. Op dat moment klonk naast mij ineens de stem van Pirsouw, die al die tijd gezwegen had: 'Je liegt: twee keer'. Opnieuw bulderend gelach en opnieuw ging Sesams vinger-tje omhoog: 'Ja meneer, twee keer'.

Ik schorst de zitting tot de andere ochtend. Het was voor vandaag wel genoeg geweest. Wij wandelden rustig terug naar de boot waar mijn vrouw ons wachtte. Voor wij de loopplank op liepen vroeg ik aan Pirsouw, hoe hij zo zeker wist van die twee keer. Het antwoord was simpel: 'Och meneer, ik heb twee dagen gewandeld van Muting hierheen en onderweg heb ik zo wat met Sesam gepraat. Toen heeft hij me toevertrouwd dat hij twee keer gemeenschap gehad had met Maria, maar toen ik die oude heks hoorde, begreep ik wel dat hij de moeder had gehad en niet de dochter'. Pirsouw mocht dan niet de geheimen kennen van de huwelijksregelingen van zijn onderdanen (wat wist hij van sociale anthropologie!) maar hij kende wel mensen. Wij hadden aan boord een genoeglijke avond.

De afwerking van de beide strafzaken gaf de andere dag geen moeilijkheden meer. Sesam kreeg elf maanden, wat hem als aanstichter van zoveel onheil wel toekwam; de man die hem had afgerost kreeg er een of twee. Daarmee was, zo te zien, ieder tevreden. Na nog enkele simpeler strafzaken te hebben afgedaan begonnen wij aan de beraadslaging over mogelijke kampongverhuizing. Als de Yéi-nan van Kaverau verhuizen wilden, waar wij begrip voor hadden, bleef er maar een heel klein Kaverau over dat weinig meer dan honderd zielen telde, te weinig voor de instandhouding van de school. Was het mogelijk Kaverau-Marind te verenigen met het nabije Kari, dat 120 zielen telde? Het bleek al spoedig dat daarover te praten viel, mits men een plaats koos die ongeveer tussen beide in lag. Daar is toen niet onmiddellijk over beslist, maar het is er wel van gekomen. Een jaar later vestigden beide groepen zich zonder morren te Keisa, een oplossing die ook de instemming had van de Missie, die voor de school moest zorgen. Wat nog geregeld moest worden was de nieuwe plaats van vestiging voor de Yéi-nan van Kaverau. Die verzekerden ons dat zij een voortreffelijke plaats wisten en wij spraken af, dat zij die ons de volgende dag zouden laten zien. Het was wel een forse wandeling heen en terug, zeiden zij, maar het was gemakkelijk in een dag te doen.

De andere ochtend om zeven uur vertrokken wij. Gelukkig had

ik mijn vrouw ontraden mee te gaan. Zij bleef aan boord brieven schrijven en dat was maar goed ook. Wij waren eerst 's avonds om tien uur weer terug na een wandeling van een 25 km heen en 25 km terug langs een pad, dat ons urenlang voerde door een ondergroei van bambu tali, een kleine, dunne bamboesoort die iets hoger is dan de Tibetaanse bamboe, die men hier te lande wel eens in parken aantreft. Overdag was het niet zo erg, maar in het donker, dat ons op de terugweg overviel, was het zaak de hand voor het gezicht te houden om te voorkomen, dat een piek je in de ogen raakte. Het was ook nodig lange einden achtereen gebukt te lopen. Het zou allemaal niet zo erg geweest zijn als de plaats, die de Yéi zeiden op het oog te hebben voor hun nieuwe kampong iets had voorgesteld, maar op dat punt hadden wij bepaald ernstige twijfels. Pirsouw en ik hadden allebei het gevoel 'that we had been taken in for a walk'. We hebben de Yéi-nan dan ook verteld, dat ze maar iets reëlers moesten verzinnen, waar het overigens pas (ruim) een jaar later van gekomen is.

Intussen had ik weer ruimschoots gelegenheid Oom Petu's gaven als reisleider te bewonderen. Bij ons vertrek in de vroege ochtend gaf hij een prachtige show ten beste: hij demonstreerde hoe zijn stam vroeger oorlog voerde. Tandakkend en springend, op zijn buik vallend en voorthollend, zwaaiend en voor de schijn schietend met zijn geweer, gaf hij het opgetogen publiek een prachtige voorstelling van de dapperheid zijner vaders. Ik dacht dat het daarmee wel afgelopen zou zijn, maar toen wij 's avonds om tien uur doodmoe terugkeerden in Kaverau, gaf hij een vervolg ten beste, waarbij hij ondanks zijn meer dan veertig jaren nog even vurig rondsprong als 's morgens vroeg.

Bij het aanbreken van de dag werden de gestraften die in Merauke hun straf moesten ondergaan aan boord gebracht. Pirsouw, die in Merauke boodschappen doen moest voor zijn vrouw, ging ook mee. We voeren eerst naar Babor waar De Swarten Arendt de dag tevoren Uneputty had heengebracht om daar eens te praten over een mogelijke verhuizing, voorshands zonder veel resultaat. Daarna ging het verder de rivier af, een heerlijk rustige dag. Die hadden we wel verdiend, want we waren nog wat stijf in de benen van de wandeling van de vorige dag. Het was tegelijk een goede gelegenheid om Pirsouw en Uneputty in te lichten over wat ik van het Sosom-ritueel afwist. Alles draait om het bromhout (*sosom*), een lancetvormig stuk hout dat, rondgezwaaid aan een touw, een luid

snerpend geluid produceert. Aan dit voorwerp ontleent de dema Sosom zijn naam. Hij is een gecasteerde reus, een woesteling, die ergens in het Oosten verblijf houdt, maar eens in het jaar naar het westen komt. Hij gaat niet verder dan Kumbe en Saror om vervolgens via Bád en nog enige meer oostelijk gelegen plaatsen naar zijn woning terug te keren. Aangezien hij alleen maar pederastie bedrijven kan, moeten hem overal de jonge jongens gebracht worden, die tijdens het zwaaien van het bromhout en het zingen der mannen in het bos misbruikt worden. Alles gebeurt in het diepste geheim; de vrouwen mogen er niets van zien.

Aldus voorbereid kwamen wij de andere ochtend in Bád, waar het kamponghoofd nu wel aanwezig was. Uiteraard werd opnieuw gepraat over de vervallen toestand der huizen die ze, zei het kamponghoofd, met spoed herstellen zouden. Terwijl Unepatty begon aan de registratie van de inwoners van het dorp en de aanslag der mannen in de 'vrijwillige bijdrage', gaf ik de hoofdman een wenk mij met enige van de oudere mannen te volgen naar de aan de rand van het dorp staande pasanggrahan. Die had een binnenkamer waar wij konden praten zonder afgeluisterd te worden. Ook Pirsouw ging mee. Ik had al gemerkt dat Pandri, het dorpshef, vloeiend Maleis sprak. Hij zat naast me op de grond en al spoedig ontspan zich het volgende gesprek:

'Pandri, mij is ter ore gekomen dat Sosom hier geweest is'.

'Sosom, meneer?' Pandri staarde mij glazig aan.

'Ja, Pandri, Sosom. Je kent hem best'.

Pandri schudde het wollig hoofd van neen: 'Nooit van gehoord, meneer. Is het een Marind of een Pu-anem?'

'Kom nou, Pandri. Sosom is een dema, een reus van een dema!'

Pandri keek mij aan in blanke verbazing: 'Dema Sosom?? Neen, daar hebben wij hier nog nooit van gehoord. Wie is dat dan meneer?'

Ik keek de kleine kring eens rond; niets dan verbaasde en tegelijk nieuwsgierige blikken. Ik probeerde het nog eens, maar neen hoor, niemand had er ooit maar een woord over gehoord. Langzaam begon ik hen te vertellen wat ik allemaal van Sosom wist. Ze luisterden ademloos, in stomme verbazing. Aan het einde van mijn verhaal gekomen legde Pandri zijn hand op mijn arm. Hij keek mij stralend aan:

'Wat is dat een prachtig verhaal, meneer. Dat hebben we nog van niemand gehoord'. Daar zat ik dan. Ik keek opnieuw de kring

rond; niets dan blij verraste gezichten. Toen keek ik ook maar blij: 'Pandri, wat fijn dat jullie allemaal dit zo'n mooi verhaal vindt. Daarom wil ik ook wat doen. Ik heb thuis twee van die sosoms (bromhouten) in de kast liggen. Als ik hier weer kom, breng ik die mee. Dan zullen we die hier op het dorpsplein zwaaien. Dan kunnen de vrouwen het ook zien'.

Ik was nog niet uitgesproken toen Pandri opnieuw zijn hand op mijn arm legde. Maar het was nu een bevende hand van een plotse-ling vaal weggetrokken Pandri: '*Jangan Tuan, tentu kami mati*, neen meneer, dat is onze dood!' De ontsteltenis was groot en algemeen. Ik zei: 'Goed, Pandri, dan zal ik dat niet doen. Maar op één voor-
waarde: dat je me alles vertelt wat er hier gebeurd is. Ga de man-
nen maar halen die hebben meegedaan. Dan kunnen jullie mij alles
uitleggen.' Spoedig daarop zat de kamer tjokvol met al de mannen
die meegedaan hadden. Het verhoor kon beginnen.

Inderdaad, zij hadden Sosom gevierd en vertelden mij gewillig alles wat er over Sosom en het feest te vertellen viel, overigens zorg-
vuldig vermijnd enig detail van belang aan mijn kennis toe te
voegen. Alleen die homosexualiteit: dat was vroeger wel zo, maar
nu deden ze dat niet meer. Ze ontkenden het met kracht. Doelend
op de gevolgen van besmetting met venerisch granuloom zeiden zij:
'Daar krijgen de jongens zulke gemene wonden van aan hun ach-
terste, dat doen wij helemaal niet meer'. Het klonk overtuigend.
Ook al overtuigde het mij toen niet (pas jaren later is mij duidelijk
geworden dat zij de waarheid spraken), ik kon in ieder geval van
deze onbewezen homosexualiteit geen zaak maken. Wat overbleef
was de viering van het feest zelf, en ik legde hun uit dat, waar een
gad-zi al niet gehouden mocht worden zonder vergunning van de
controleur, een Sosom-viering zeker niet zonder mijn verlof mocht
plaats vinden. Daarom veroordeelde ik de ongeveer twintig man-
nen die hadden meegedaan tot veertien dagen hechtenis (officieel
tot zeven gulden boete) wegens overtreding van art. 510 van het
wetboek van strafrecht, dat het aanleggen van openbare feestelijk-
heden zonder vergunning van het Hoofd van Plaatselijk Bestuur
verbiedt.

Over die rechtsgrond heb ik later nog een en ander te horen ge-
kregen, maar de veroordeelden wonden zich daarover niet op. Die
veertien dagen drukten hen ook niet. Ze gingen die zelfde middag
gewillig mee aan boord, richting gevangenis. Veel zwaarder woog
hun dat ik van Sosom afwist. Toen wij later in de middag aan land

gingen te Saror, zocht Pandri daar onmiddellijk het gezelschap van de oude mannen van dat dorp. Dicht bij de steiger zag ik hen zitten, allen met zeer bedrukte gezichten. Het zelfde zou zich later in Kumbe herhalen.

In Saror kregen we nieuwe passagiers aan boord. Op de heenweg had ik er een vrij groot aantal kinderen gezien met framboesia-wonden. Het enige middel daartegen was in die dagen salver-san. In een pril stadium is drie injecties genoeg, maar dat stadium waren ze ruimschoots gepasseerd. Dan is een hele serie injecties nodig, wat verblijf in het ziekenhuis noodzakelijk maakt. Zodoende kregen we er tien kinderen bij en tien moeders. Het totaal aantal passagiers bedroeg nu 63. Een eindje voorbij Saror is toen bivak gemaakt voor het overgrote deel van onze passagiers. Al spoedig laaiden de vuren er op. Het kwam kennelijk de stemming ten goede want we hoorden het gezelschap vrolijk gad-zi zingen. De andere ochtend ontbrak er niet één. Alles ging weer aan boord tot Kumbe. Hier moesten de gestraften er weer af, want het was veel te gevaarlijk met zo'n volle bak over zee te gaan. Ook mijn vrouw en ik gingen eraf. Wij klommen op het fietsje, maar er stond zulk een straffe tegenwind, dat we die maar in handen van de gestraften hebben gegeven. Pas bij Urumb, waar de weg landinwaarts begint, zijn we er weer op geklommen. Hoewel we onderweg ook nog een bezoek hadden gebracht aan de pastoor, waren we ruim voor de avond weer thuis. Daar hebben we de eerste zondagmiddag de beste de mannen van Bád thuis genood om de twee bromhouten te bewonderen, die ik in november verworven had aan de zuidkust van Frederik Hendrik eiland. Daar is het bromhout niet geheim en mag door ieder gezien worden. Bij die gelegenheid werd mij gevraagd waar ik mijn kennis vandaan had. Ik heb hun toen naar waarheid geantwoord dat ik die van de Zwitserse ethnograaf Wirz had. Zou ik dat niet gedaan hebben dan zouden zij mogelijk anderen van ver-raad hebben verdacht. Nu was er alleen maar één oude man die ergens hevige spijt van had.

Intussen had die veroordeling wel een staartje. Een paar maanden later hoorde ik van Verschueren, dat de mannen na terugkeer uit de gevangenis gezegd hadden: de Tuan weet het nu toch en nu zullen wij de bromhouten zelf wel aan de vrouwen laten zien. Zij hadden ze op het dorpsplein gezwaaid. Dat leek het einde van Sosom.

Er waren ook anderen, die Sosom als een zaak van de verleden

tijd beschouwden. Ik kreeg mijn vonnis terug van de revisierechter met de aantekening, dat ik terecht die twintig mannen veroordeeld had tot veertien dagen hechtenis, maar dat ik dat op geheel verkeerde gronden had gedaan, daar art. 510 WvS hierop niet van toepassing is. Ik had hen moeten veroordelen op grond van de nieuwe adat. De opmerking over art. 510 WvS was volmaakt terecht; dat begreep ik wel. Maar een vergrijp tegen een nieuwe adat? Ik had daar mijn twijfels over. Op dat punt heeft mij de geschiedenis in het gelijk gesteld. Ondanks de openbaring van het geheim aan de vrouwen bleef Sosom voortbestaan. Het is alleen een heel ander ritueel geworden dan het oude. De homosexualiteit is eruit verdwenen en bepaalde trekken van de mayo zijn erin opgenomen. In die gewijzigde vorm duikt het telkens weer op. Ik heb daar al op gewezen in *Dema*, maar dat is al weer 20 jaar geleden. Het duikt ook nu nog op. Onlangs ontving ik twee prachtige foto's van een Sosom-figurant, opgenomen in Saror in 1982.

Uit dit alles is maar één conclusie te trekken: ik had nooit gehoor moeten geven aan de op mij uitgeoefende drang om in te grijpen in de Sosom-viering te Bád. Dat ingrijpen was in strijd met de vrijheid van godsdienst, die art. 173 van de Indische Staatsregeling waarborgt. Het is waar, dat dit artikel het voorbehoud maakt van 'de bescherming der maatschappij en haar leden tegen de overtreding der algemene verordeningen op het strafrecht', en dat ik van zulk een overtreding een vermoeden had. Dat vermoeden maakte vrijspraak volstrekt onaantrekkelijk. Zij zou als een aanmoediging opgevat zijn. Dat was het dilemma waarin ik verstrikt was geraakt, waarvoor ik geen andere oplossing zag dan toch maar straffen. Het is een typisch geval van de moeilijkheden waarin een rechter geraakt, die tevens bestuurder is.

Controleur van Zuid-Nieuw-Guinea; slot

I Lasten en lusten van het dagelijks leven

Wij hebben ons nooit zorgeloos thuis gevoeld in Merauke. Er was geen vriendenkring waarmee men onbezorgd verkeren kon. Er was altijd afstand en die afstand was in deze multi-ethnische samenleving allerm minst overbodig. Zij zat vol spanningen waar de controleur en zijn vrouw beter buiten konden blijven. Wij waren op elkaander aangewezen. Dat maakte het voor mijn vrouw heel moeilijk, daar ze vaak alleen zat, meermalen weken achtereen. Daar heeft zij zich met grote moed doorheen geslagen. Zij heeft mij nooit verweten dat ik te veel weg was, maar mij altijd geanimeerd en zelfs geholpen om door allerlei werk heen te komen. Er is alle reden dit nog eens te onderstrepen, want die perioden van alleen-zijn werden voor haar gaandeweg meer drukkend. De berichten van haar ouders werden somberder. Eerst was het dat het met de zaak niet goed ging. Wij konden dankzij de duurtetoeslag financieel wel een klein beetje bijspringen, maar werden in onzekerheid gehouden omtrent de details van de situatie. In december kwamen de eerste berichten omtrent Vader Königs ziekte, waaraan hij op 28 februari 1938 overleed. Op die onoverbrugbare afstand is dit alles zeer ellendig, zeker als je enig kind bent. Wanneer je dan telkens nog voor een tijd alleen gelaten wordt, ga je daarover tobben.

Toch heeft ze mijn thuiskomst nooit bedorven door snikkend op de steiger te staan. Het was altijd feestelijk weer samen te zijn, een terugkeer ook tot rust en beschaving. Vaak vierden we het door een plaat op te zetten op onze koffergramfoon. Het zijn natuurlijk onhandige dingen, die je dwingen om de tien minuten op te staan om het machien opnieuw aan te zwingelen, maar ons gaf het contact met een andere wereld waarvan we te ver gescheiden waren. Zo nu en dan had je dat nodig. Bovendien was het huis gezellig, terwijl we veel vreugde beleefden aan de drie honden, Black, Kees en Jopie. Alleen Jopie gaf op den duur problemen. Hij was een onverbe-

terlijke kippenjager. Meer dan eens zagen we hem onder theetijd uit de greppel voor het huis kwispelstaartend te voorschijn komen met een dode kip die hij, naar later bleek, daar 's ochtends had gedeponeerd. Toen ik hem later op reis in de buurt van Sepadim kwijt raakte, hebben we daar maar in berust. Er bestaat nauwelijks twijfel aan dat hij daar door een boos geworden kippenhouder is doodgeschoten.

We hebben in Merauke ook veel gewandeld, vooral op zondagochtenden in de droge tijd. Dan was de savanne achter ons huis een onweerstaanbare uitnodiging om erop uit te trekken. Het wemelde er van parkieten van allerlei soort, prachtig om te zien. We liepen soms door tot het rhizophoren bos dat zich langs de bocht van de rivier uitstrekt; het boeide ons door de sfeer van geheimzinnigheid die er hing. Ook gingen we er door de week wel eens te paard op uit. Zelf hadden we één paard op stal staan en een tweede paard kon altijd gemakkelijk geleend worden. Geheel zonder risico waren die ritten overigens niet want Piet, ons paard, verdroeg het gezelschap van een tweede paard maar slecht, met name als het in de galop ging. Dan kon hij opeens een gemene zijsprong maken. Zo ben ik er een paar keer afgevlogen. Dat was op zichzelf niet erg, maar Piet had de onhebbelijke gewoonte om er dan subiet vandoor te gaan, verweg de mamui (savanne) in. Daar moest hij dan weer opgevangen worden door Tahir, een Timorees die als paardejongen fungeerde en op gezette tijden het dier afreed en verzorgde. Het duurde altijd wel een dag of drie, vier voor hij opgespoord was en met het zadel onder zijn buik bungelend weer thuis bezorgd werd.

Van tochten per boot, zoals die ene keer langs de Kumbe, kwam naar weinig, daar mijn vrouw te veel last van zeeziekte had om daarvan te kunnen genieten. Wel zijn wij kort nadat wij van de Kumbe waren teruggekeerd een weekend in Wendu gaan logeren. Er was daar een goede pasanggrahan en de uitgestrekte klapperbossen daar achter boden een geschikte gelegenheid tot wandelen

Daarnaast was er natuurlijk ook sociale omgang. We tennisten wat en we gingen bij de notabelen (maar dat waren er niet veel) nu en dan op bezoek. Echt vertier moest komen van de bootdagen en enkele bezoeken van de witte boot. Aan dat laatste zat altijd de misère vast van kolen laden, maar het kon ook veel gezelligheid geven. Ik herinner mij een bezoek van de resident Jansen (de opvolger van Haga) die ons 's avonds aan boord nodigde waar hij de ge-

hele avond verhalen heeft zitten vertellen uit de duistere kronieken der Molukken, die er niet om logen. Ook hebben wij eens een film gezien aan boord van zo'n boot, een niet geringe afwisseling.

Zulke attracties bood de KPM niet, maar wij hebben toch veel gehad aan de regelmatige omgang met de kapiteins, die ons in veel dingen behulpzaam waren. Het was niet alleen een kwestie van over en weer komen eten of voor ons een enkele boodschap doen. Ook het praten met mensen die niet al te nauw bij Merauke betrokken waren, was belangrijk. De beste herinnering bewaren wij aan de gezagvoerder Verstelle, die mijn echtgenote inwijdde in de geheimen van de getij-constante. Hij was ook in andere opzichten een voortreffelijk zeeman van wie veel te leren viel. Later ben ik zijn naam nog tegengekomen onder degenen, die in de zee-oorlog in de Middellandse Zee een rol gespeeld hebben.

Soms bracht de boot ook bezoekers. Meestal was dat de assistent-resident. Nadat Dee in juli tot assistent-resident van Ambon benoemd was, werd dat Van Zwol, die tot twee keer toe ook zijn vrouw meebracht. Dat gaf gezelligheid. Ook wat de dienst betreft heb ik aan Van Zwol, na wat aanvangsmoeilijkheden veroorzaakt door zijn totale onbekendheid met de Molukken in het algemeen en Nieuw-Guinea in het bijzonder, veel te danken. Hij heeft mij veel geleerd omtrent de rechtspraak.

Gemiddeld eens per jaar kwam er ook een particuliere reiziger. Zo kreeg mijn vrouw (ik was toen zelf op reis) bezoek van Dr. Frans Vreede, de Directeur du Centre d'Etudes Néerlandaises van de Universiteit van Parijs, samen met zijn vrouw, Dr. Cora de Stuers. Een zeer welkome afleiding uiteraard, want beiden waren gezellige lieden met wie het de moeite waard was te praten. Met Cora heb ik later met veel genoegen samengewerkt toen ik op het Tropen-instituut zat, terwijl zij verbonden was aan de Gemeente Universiteit.

Bij een ander (eerder) bezoek was ik wel thuis. Dit maal was het een Australische: Miss Ponder, de schrijfster van een lezenswaard boek over Java, getiteld *Java Pageant*. Zij gebruikte de lunch bij ons en aanvaardde met enthousiasme ons voorstel te paard naar Buti te gaan. Het werd een ritje dat mij nog heden heugt. Ik reed als altijd op Piet. Nu was Piet een hengst en toen wij halverwege waren, merkte ik met enige zorg dat Piet ongewenste belangstelling had voor een merrie, die daar in de buurt in de wei liep. De afstand was gelukkig vrij groot, zodat het weinig moeite kostte Piet weer in

de galop te zetten. Op de terugweg liep het anders. Ik had de dames gevraagd voor te rijden, omdat ik trammelant voorzag. En jawel, hoor; de merrie was loops en had ons opgewacht. Ze schoot vlak voor Piet op de weg en wiebelde vrolijk voor hem uit. Piet was in alle staten en wilde met alle geweld bovenop de merrie. Het ergste was, dat door zijn steigeren mijn voet te diep in de beugel geschoten was, zodat ik niet van het paard kon springen. Ik had ook geen hand over om mijn voet te bevrijden, want ik had beide handen hard nodig om Piet in bedwang te houden. Gelukkig had hij een bit met een trens en daardoor kon ik hem zo veel pijn doen, dat hij een ogenblik op zijn benen stond te trillen. Meer had ik niet nodig om mijn voet los te maken en naar beneden te glijden om hem bij de teugel te nemen. Toen viel het nog niet mee, maar bij het eerstvolgende bruggetje zwaaide de merrie af, ik mag wel zeggen: tot mijn onuitsprekelijke opluchting. Het had een haar gescheeld of ik had bovenop Piet de merrie helpen dekken. Ik zou er een naam door opgelopen hebben die ik van mijn levensdagen in Merauke niet meer was kwijt geraakt. Aan zulke misselijke toevallen kan je reputatie hangen! Maar dit terzijde. Het bleef een lamme rit, want het was intussen krachtig gaan regenen, wat de zachte weg in een ommezien tot een modderpoel maakte, zodat ik weer van Piet af moest om hem aan de teugel door de modder te trekken, waar hij met mij op de rug veel te diep inzakte.

Dit alles gebeurde nog in 1937. In 1938 kregen wij, behalve vliegtuigbezoek, nog twee keer visite van een heel bijzonder schip. Het eerste was dat van een Amerikaans jacht, het tweede van een mini-tanker die vliegbenzine bracht. Over dat tankertje (het mat 360 ton) kan ik kort zijn en daarom wil ik liever daarmee beginnen. Het scheepje was gecharterd door de Shell en voer al 5½ maand van hot naar her met drums met vliegbenzine. De staf bestond uit een kapitein, een eerste stuurman en een hoofdwerktuigkundige, van wie de beide laatsten het bloed van de eerste wel drinken konden. Wij werden door de kapitein op het diner gevraagd aan boord, waar wij ons heimelijk vermaakten met de techniek welke de hoofdwerktuigkundige had ontwikkeld om de kapitein in een hoek te drukken zonder de grenzen van het oirbare te overschijden. Meer bijzonderheden hoorden wij de andere dag toen de heren, na de kapitein duidelijk te hebben gemaakt dat het nu zijn beurt was om aan boord te blijven, bij ons op bezoek kwamen.

Wij waren toen echter al over niets meer verbaasd. We hadden

in januari het jacht Vanora gehad; de eigenares was Marion R. Hart, die zelf als gezagvoerder fungeerde. Zij was onderweg van Marseille naar New York. Ze was de reis begonnen met een 'licensed pilot' aan boord, maar die had ze halverwege ontslagen. Ze had onderweg nog drie keer een vervanger gemonsterd, maar toen zij in de Molukken kwam was ook de laatste van boord en deed ze zelf de navigatie. Het staat alles te lezen in haar boek *Who called that Lady a Skipper!* (New York, Vanguard Press 1938), een uitgave van haar brieven aan haar zuster. Helaas dateert de laatste brief van Kerstmis 1937 uit Banda, zodat haar ervaringen te Merauke er niet in staan. Wel vond ik er een omschrijving in van een controleur, die mij aansprak: 'something of a cross between a Magistrate, a District Officer and God Almighty'.

Ze kwam een dag later dan ze had laten telegraferen. Dit bleek het gevolg van een verkeerde peiling waardoor ze voor de monding van de Kumbe terecht was gekomen. We maakten schielijk kennis met haar en haar bemanning. Zij was gekleed in wat men tegenwoordig een degelijke bikini noemen zou, waarmee ze in Merauke (overigens terecht) veel bekijks trok. Ondanks haar veertig jaren mocht ze er zijn. Ze werd officieel gechaperonneerd door een jeugdige neef (een tantezegger) wiens aanwezigheid op het schip misschien niet zo uitsluitend decoratief was als ze het soms deed voorkomen. De crew was namelijk een vreemd allegaartje. Drie van de vijf mannen herinner ik mij: een Griek, Bill with the very bad drunk, en de jonge Entrop, welke laatste duidelijk de meest normale van het stel was. Samen met zijn broer was hij het jaar tevoren per kano uit Rotterdam naar Singapore komen varen, een prestatie waarover de kranten hadden vol gestaan. Het is helaas slecht met hem afgelopen. Ik zag hem vier jaren later weer in het krijgsgevangenkamp te Makassar. Ook toen waren de wilde haren er nog niet uit. Samen met twee anderen vluchtte hij weg uit het kamp. Zij hadden uiteraard geen schijn van kans met hun blanke huid. Binnen een week waren zij gepakt en onthoofd. De broer leerde ik later kennen. Hij had in de vijftiger jaren een kleine zagerij op de Pim in Hollandia, in een ravijn iets beneden Slapershaven. Ook die broer heeft het avontuur geen rijkdom gebracht.

De crew van de Vanora heeft in Merauke niet minder aandacht getrokken dan de eigenares. Terwijl wij haar 's avonds te eten hadden met haar neef, was de bemanning gaan passagieren. Een uur nadat wij Marion Hart naar het roeibootje van de veerman bij de

steiger hadden gebracht, kwam het stel terug en werd eveneens door de nog wachtende veerman overgezet naar het schip. Ze waren echter nog geen twee minuten aan boord toen ze alle vijf weer in het water lagen; ze waren aan boord aan het vechten geslagen.

Wij hadden het verhaal natuurlijk al in geuren en kleuren gehoord toen Miss Hart de andere ochtend op de koffie kwam. Ze wilde van me weten waar langs de Merauke rivier de bemanning een stevige syphilis zou kunnen oplopen omdat, als ze eenmaal onder de salversan zaten, ze niet meer drinken mochten wat vooral ten aanzien van 'Bill with the very bad drunk' essentieel was. Ik vond het heel verstandig bedacht, maar om uiteenlopende redenen geen plan om aan mee te werken. Ik heb haar toen uitgelegd dat ik hoogstens venerisch granuloom verkopen kon waar zij voor haar doel niets aan had, en haar vervolgens uitgenodigd met ons samen een tochtje te maken met De Swarten Arendt. Dat heeft zij toen gelukkig aanvaard. Al met al was het een opwindend bezoek. Jaren later, in 1950, ontdekte ik in New York bij toeval haar adres. Ik heb haar toen nog eens opgezocht. Zij vertelde, dat zij het varen er inmiddels aan gegeven had. Ze had het ingeruild voor sportvliegen en nodigde mij onmiddellijk uit voor een tochtje boven New York. Ik herinnerde mij haar navigatiefouten bij het aanlopen van Merauke en bedankte, wat niet in goede aarde viel. Zodoende is de relatie niet hernieuwd.

Met dit alles ben ik ver afgedwaald van de werkelijkheid van alle dag in Merauke, waar wij trachtten ons zo sociaal mogelijk op te stellen. Terwijl ik vergeefs probeerde enige orde op zaken te stellen in de financiën van de Pangeran (boven, p. 117), trachtte mijn vrouw met al even weinig succes zijn overjarige dochters wat handwerken bij te brengen. Meer geluk had ze met een ander sociaal plan, het organiseren van een bazar ten behoeve van behoeftige en verwaarloosde kinderen op Java. Ik had daar van hogerhand een aansporing toe gekregen. Hoe het precies zat weet ik niet meer, maar het moet wel een uitvloeisel geweest zijn van de activiteiten van het ASIB, het Algemeen Steuncomité Inlandsche Behoeftigen, dat enige jaren tevoren door Mevrouw De Jonge, echtgenote van de gouverneur-generaal, was opgericht. Die oprichting was toen met een zucht van verlichting ontvangen. Mevrouw De Jonge was namelijk tevoren wat erg actief geweest in de dierenbescherming. Ze had zich ingezet voor de ondervoede en mishandelde paarden

van de dokar-koetsiers in de steden, wat nogal ergernis had gewekt, omdat de koetsiers zelf minstens even ondervoed waren als de scharminkelige paarden die hun broodwinning vormden. Op Java was het ASIB een zaak geworden van residentsvrouwen en raden ayu's regent. Het heeft daar tot heel wat dames-conflicten aanleiding gegeven. In Merauke was dat wat eenvoudiger. Hier stelde ik de brief in handen van mijn vrouw, die schielijk een dames-comité had gevormd. Dat besloot tot het houden van een pasar malam waar onder meer kinderkleren en baadjes verkocht zouden worden, die dan wel door de dames gemaakt moesten worden. Er waren er die dat zelf bekostigden, maar van de minder gesitueerden mocht niet verwacht worden dat zij het goed zelf zouden inkopen. Waar een gezin leven moet van een maandsalaris van f 30,- à f 50,- kun je zo iets niet vragen. Zij kregen dus het goed verstrekt. Tot haar ontsteltenis hoorde mijn vrouw kort daarop, dat sommige van die dames probeerden het goed door nog armere vrouwen te laten naaien tegen betaling van één à anderhalve gulden! Maar het is tenslotte allemaal goed afgelopen. In november hadden we een geslaagde pasar malam.

Van meer direct profijt voor mij was de administratieve hulp die mijn echtgenote bood. Zij deed niet alleen vrijwel de gehele correspondentie met familie en vrienden, maar zij tikte ook mijn dagboeken en bepaalde meer ingewikkelde brieven. Mijn kantoor was namelijk in disorder doordat de klerk met ziekteverlof naar Ambon vertrokken was. De twee schrijvers hadden de handen vol aan de financiële en rechterlijke administratie. Zelf moest ik herhaaldelijk ook 's middags naar kantoor om de zaak gaande te kunnen houden. Die situatie heeft maanden geduurd. In augustus 1937 kreeg ik bericht, dat het ziekteverlof van de klerk weer met twee maanden was verlengd. Ik ben toen zelf maar gedoken in dat deel van zijn financiële administratie dat was blijven liggen, waarbij mij al spoedig bleek dat hij in de laatste maanden voor zijn ziekte gefraudeerd had. Ik heb toen de stukken opgezonden naar Ambon, waar hij is verhoord, veroordeeld en kort daarop ontslagen. Ik kon nu eindelijk met meer effect om vervanging vragen.

Mijn vreugde daarover werd aanzienlijk getemperd toen ik vernam (wat ieder geheim gehouden had omdat men in de Molukken van oordeel is, dat men dat zelf maar moet opmerken) dat de klerk aan lepra leed en zijn toestand te Ambon ras verslechterde. Die opeenstapeling van leed had ik hem niet gegund. Maar administra-

ties kunnen wreed zijn. Zij was het ook met 's mans vervanging. Een goede administratieve kracht was niet beschikbaar en zo kreeg ik een mantri-politie in zijn plaats, Abraham Elisa Lesnoessa, een Burunees. Hij was evenals Pirsouw zijn carrière begonnen als zendingsonderwijzer. Met die achtergrond zou het moeten kunnen. Maar hij was van een heel ander kaliber. Hij begreep niets van het onderscheid tussen rechts en links in een kasboek en het viel hem ook niet goed bij te brengen. En juist dat kasboek was één van zijn voornaamste taken. Het duurde dan ook niet zo heel lang of hij schreef een brief aan de resident om zich te beklagen, dat ik meermalen ongepaste taal tegen hem had gebruikt. Ik heb geen poging gedaan dat te ontkennen.

Later werd de toestand nog nijpender. In december werd Pirsouw benoemd tot B.A. (bestuurs-assistent) van Leksula op Buru. Hij vertrok rond half december. Tezeldertijd werd Gerrit Uneputy benoemd tot waarnemend B.A. te Muting. Daarmee was ik mijn rechterhand kwijt, want ik kreeg zo gauw geen nieuwe voor hem terug. Wel was mij een aspirant-controleur beloofd, maar die is nooit gekomen. Het heeft tot ongeveer maart 1938 geduurd voor er eindelijk een bekwame klerk arriveerde, een toegewijde en eerlijke jongeman van voortreffelijke familie. Het is mij alweer niet gelukt de naam in de Regeringsalmanak terug te vinden, maar in mijn herinnering leeft hij voort als Otto Djajadiningrat.

Deze ononderbroken werksfeer bood weinig gelegenheid om te lezen of wetenschappelijk bezig te zijn. Wel kon ik een enkele keer op tournee iets aan veldwerk doen, maar van enige systematische arbeid was geen sprake. Het plan om in september een maand op Frederik Hendrik eiland onderzoek te gaan doen, moest ik zonder meer opgeven. Ook op godsdienstig gebied leek sprake te zijn van verschraling. Een kerk was er voor ons niet. De Maleise dienst had ons niets te bieden. Wel hebben we nog lang vastgehouden aan de routine op zondag een preek te lezen. Preken werden ons trouw toegestuurd door de gereformeerde kerk te Soerabaja. Maar om nu te zeggen, dat je door de preek en het daarop volgend gebed in het geloof gesterkt werd? Wij merkten daar niet veel van. Die preken spraken een taal die wij wel kenden maar zelf nauwelijks meer spraken. Het was een taal van zekerheden; de onze was er meer een van twijfels, bij mijn vrouw misschien nog meer dan bij mij. Ik was ook grondiger geïndoctrineerd.

Maar was dat verschraling? Of was het de ontmoeting met een andere God dan die van alleen maar Joden en Jodengenoten, de God van een uitverkoren volk? Men kan niet dag in dag uit wandelen door de stilte van het bos, zwalken over zee en rivieren, zonder gegrepen te worden door de majesteit van een natuur die je als ondoorzichtige openbaring Gods tegemoet treedt. Ik had de stilte leren kennen als een sprekende stilte, een stilte die vragen stelt, ook vragen over de grenzen van ons eigen weten omtrent God. Ik twijfelde niet aan God, maar aan de waarheid van wat omtrent Hem beweerd werd, aan de validiteit van de bijbelse openbaring als richtlijn voor de wetenschap en aan de waarde van Dooyeweerts filosofie als wetenschapstheorie. Ik kreeg meer en meer het gevoel dat Dooyeweerd en zijn vriend Vollenhoven God over de schouder gekeken hadden en nu van bovenaf de essentialia dicteerden waaruit de schepping was opgebouwd, in plaats van eerbiedig van onderuit te onderzoeken hoe het alles in elkander stak. Er was in die filosofie voor mij te weinig ruimte voor verwondering. Omstreeks Pinksteren schreef ik in die geest aan mijn vrienden Bram en Vreeken. Van Bram kreeg ik een donderbrief terug over de zekerheid des geloofs, waarvan hij de inhoud nauwgezet specificeerde aan de hand van de 'geloofswaarheden' die men in de Heidelbergse Catechismus vindt. Het antwoord van Vreeken stak dieper, sprak over zijn intuïtieve zekerheid dat er buiten Christus vrede noch waarheid is. Benijdenswaardige hieden, maar zij konden mijn twijfels niet wegnemen. Men kan nu eenmaal zelfs het geloof aan de hel niet overboord zetten zonder het hele stelsel aan te tasten. Het betekende allerminst een breuk met het Christendom. Ik had alleen wat dingen om over na te denken in de stilte waarin de ziel haar eigen vragen activeert, een stilte waarin de ziel leert praten met God, ook al weet men niet wat men zich bij dat woord God moet voorstellen.

2 Van varen en lopen. Een grensincident

Van al wat ik in Zuid-Nieuw-Guinea heb afgevaren en afgelopen kan ik onmogelijk een overzicht geven. Ik moet mij tot een paar algemeenheden en een stuk of wat bijzondere tochten beperken. Daardoor vallen er bepaalde lacunes. Het duidelijkst is die, welke het ressort Okaba betreft. Daar was na Noya een bekwaam bestuurs-assistent geplaatst, namelijk Arsad, een Ternataan. Ik ben enige malen met hem een eindweegs langs de kust geweest, maar

de problemen die daar lagen verschilden weinig of niet van die ten zuidoosten van de Bian. De regeling daarvan kon ik geheel aan hem overlaten. Wel had ik gaarne nog eens kennis gemaakt met het achterland van Okaba, maar daar is nimmer van gekomen. Zo blijft aan hem alleen de herinnering aan een bekwaam en toegewijd districtshoofd, een man die opviel door zijn rustige, goede manieren, zoals zijn vrouw opviel door haar klassieke, ingetogen schoonheid. Ook omtrent hem moest ik later vernemen, dat hij, evenals Uneputty, door de Jappen is omgebracht. Zij hebben als slachtoffers wel een elite uitgezocht, zo goed uit het Inlands B.B. als uit het Europese! Ik denk dan aan Haga en Hartevelt.

Over Frederik Hendrik eiland heb ik niet veel meer te schrijven al ben ik daar, althans volgens mijn herinnering, vaker geweest dan in Okaba. Bijzondere bevolkingsproblemen hebben zich er in mijn tijd niet meer voorgedaan, wel enkele administratieve, die ik al eerder vermeld heb. Het enige wat mogelijk nog vermelding verdient is, dat de reis daarheen altijd een kwalijke reis was, vooral als het gewestelijk vaartuig tegen de wind op moest tornen. Dan was het op de korte golven van de ondiepe zee vaak paaltjes rijden, waarbij je elk ogenblik het gevoel kreeg alle vaart verloren te hebben. Ook het overnachten halverwege kon bijster vervelend zijn. Wanneer het niet mogelijk was tijdig de Bian-monding te halen, moest dat aan de lizijde van het eilandje Habee gebeuren, waar je dan de ganse nacht op en neer deinde. Typisch was de nawerking van zulke tochten: als je weer aan wal was had je 24 uur later nog het gevoel, dat de wereld om je heen wat schommelde.

Het is verleidelijk hier nog wat door te borduren op de ongemakken, die het reizen per gewestelijk vaartuig met zich bracht. Ik denk even aan de kakkerlakken waarmee zij vergeven waren. Zij kropen overal in en mijn tourneeblikken werden na terugkeer dan ook altijd buitenshuis uitgepakt. Maar dat is nauwelijks interessant. Beter stof tot vertellen leveren een paar voettochten op, die ik in het najaar van 1937 maakte. De eerste daarvan leidde mij naar de grens met (Australisch) Papua. Ik schreef er vier stukken over voor *De Telegraaf*, waarvan er in januari 1938 drie verschenen zijn. Wat er met het vierde gebeurd is, heb ik niet kunnen achterhalen. Ik heb er ook geen copie meer van, zodat het laatste deel van mijn verhaal daarover wat erg beknopt is.

Het begon allemaal op 23 augustus 1937. Tegen negenen kwam Van Bleek mijn kantoor binnen met de woorden: 'Ernstige zaak,

meneer'. Ik was nog bezig met de nasleep van de fraude van de klerk en mijn onmiddellijke reactie was: 'Hoeveel doden?' Maar dat viel wat mee. Van Bleek had die ochtend bezoek gekregen van een paar mannen van *Munni*, een hem en mij onbekende kampong ergens bij de Australische grens. Een van die mannen droeg een jas van het soort dat wij aan onze kamponghoofden plachten uit te reiken. Volgens zijn zeggen was hij de mandoer van Munni en had hij die jas ontvangen van een Nederlands ambtenaar, die hem in die rang had aangesteld. Hij rapporteerde, dat zijn dorp medio juli (het kan ook iets vroeger of later geweest zijn) overvallen was door de mannen van vier op Australisch gebied liggende dorpen. Zij waren tijdens de ochtendschemering binnen gevallen, hadden de mannen met stokken en rotans af- en weggeranseld, de vrouwen verkracht en waren vervolgens met medeneming van één jonge vrouw weer verdwenen. Ook al wat in de gauwigheid aan bijlen, messen en kleren in de kampong te vinden was, hadden zij meegenomen. Het klonk als een klassieke Papoea overval en ik informeerde nieuwsgierig of er niemand gesneld was. Neen, dat was niet gebeurd; er waren geen doden gevallen. Dat viel dus mee, want zo iets hoorde er vroeger wel bij.

Intussen zat ik met het geval. Ik had nog nooit van een kampong Munni gehoord en betwijfelde sterk of het dorp wel op Nederlands gebied lag. Daarvoor pleitte naast het verhaal van de mandoer alleen het feit, dat hij een soort Nederlands kamponghoofdenjasje aan had. Er waren omtrent die grens wel meer vergissingen gemaakt en ik trachtte dus erachter te komen waar het dorp precies lag. Het bleek, dat het dicht bij de Torassi moest zijn, aan deze zijde van de rivier, die alleen bij haar monding grensrivier is en overigens aan gene zijde van de grens ligt. Dat nam dus mijn twijfels niet weg, maar dank zij 's mans jasje en verhaal kon ik toch ook niet weigeren hier actie op te nemen. Ik beloofde dus met hem mee te gaan, maar eerst moest op 31 augustus Koningins verjaardag gevierd worden. Over die viering en de toen gehouden weiko-zi heb ik al eerder geschreven (boven, p. 175v.). Hier kan ik volstaan met de mededeling, dat ik van de aanwezigheid van zo veel honderden Papoea's gebruik heb gemaakt om de hele kampong Buti te striken als dragers. Ik heb daar onderweg veel plezier van gehad.

Op 3 september vertrok ik met Simon en mijn bagage in de auto van Leo Foe Siong naar Sepadim. Daar wachtten mij mijn dragers en de tien man veldpolitie, die het gewapend escorte vormden dat

bij een grensincident past. Ik had ook de hond Jopie bij me, maar die keerde twee kilometer verder resoluut om en verdween. Hij is nooit terug gezien. Wij stapten verder langs het mulle pad dat bij Nasem op het strand uitkomt. Nasem is de laatste kustkampong van de Marind-anim. Er woonden toen nog een vijftig mensen, al wat er restte van het eens beruchte dorp Sarire, waar eind 1892 het Nederlands-Indische gouvernement zijn eerste politiepost in dit gebied vestigde en een maand later weer ontruimen moest. Sarire zelf is verdwenen. Terwijl in het westen, bij Domandé, de kust voortdurend afslaat, slibt zij hier aan. Vroeger kon men van Sepadim naar Sarire langs het strand lopen, nu is alles bedekt met rhizophorenbos. Eerst voorbij Sarire, bij Nasem, is er weer een smalle strook zandig strand, die zich nog een eindje oostwaarts uitstrekt en dan ophoudt. Hier in Nasem overnachtten wij.

De andere ochtend, bij het opstaan, is het laag water. Van een verfrissend bad in zee komt dus niets. Het wordt veel te ver lopen voor het water tot over de knieën reikt. Er blijkt trouwens al vroeg werk aan de winkel te zijn. In de omgeving van Nasem wonen enige Timorezen, die door hun huwelijk met Marind-anim vrouwen toegang hebben gekregen tot de exploitatie van het rijke klapperbezi dezer geleidelijk afnemende bevolking. De politie, daarop attent gemaakt door een argeloze opmerking van de jeugdige zoon van een dezer Timorezen, heeft één hunner betrappt op het tappen van sagoweer in een naburige klappertuin. Hij is een oude bekende van de politie, want hij is nog maar net terug uit de gevangenis te Merauke, waar hij enige tijd had doorgebracht wegens mishandeling van een Chinees. Hij wordt bij mij voorgeleid en met zijn allen be-geven we ons naar de plaats waar de overtreding geconstateerd werd. Daar veroordeel ik hem tot een boete. Hij kan die niet betalen en zal daarom de subsidiaire hechtenis moeten ondergaan. Ik spreek hem dus vaderlijk toe en vertel hem, dat het hem vrijstaat om hier af te wachen tot de politie hem komt halen om hem naar de gevangenis te brengen. Hem nu meenemen kan niet, want wij moeten de andere kant op. Ik raad hem aan het mij gemakkelijk te maken. Als de politie hier weer komt bestaat de kans, dat ook een paar van zijn kameraden op een soortgelijk vergrijp betrappt worden. Ik schrijf dus een bevel tot inhechtenisneming uit, dat ik hem ter hand stel met de verzekering, dat hij op vertoon daarvan door de cipier onmiddellijk zal worden toegelaten. Zuid-Nieuw-Guinea is een gemoedelijk land en het heeft mij dan ook geen moment ver-

baasd dat ik hem, bij thuiskomst, in de gevangenis aantrof. Hij was er de andere dag al heen gegaan, maar had in zijn gram eerst nog een bezoek gebracht aan de politie om een paar kameraden aan te geven, die ik kort daarop voor eenzelfde overtreding te berechten kreeg.

Na dit intermezzo trokken wij verder oostwaarts. Het eerste deel van de wandeling ging langs het strand. Het water was inmiddels op komen zetten. Het zou nu een betere gelegenheid zijn geweest om te zwemmen, maar toen ik eens over het water uitkeek zag ik op geringe afstand van het strand de rugvinnen van twee grote haaien boven het water uitsteken. Getroost liep ik verder. Voor mij uit liep een oude heer met een blauw colbert-jasje, dat tot zijn blote billen reikte. Zijn overige kleding bestond uit een schaamschelp. Vanwege zijn leeftijd had hij niets anders te dragen dan twee lege ketels en de schoenen van Simon. Die schoenen heeft hij later op de dag ergens onder een boom laten staan, maar toen dat ontdekt werd heb ik hem zonder pardon teruggestuurd om ze te zoeken, waar hij verwonderlijk snel in slaagde.

Laat in de middag maken we bivak naast de solide omheinde tuin van een hier in de omgeving wonende Kanum man. Dicht in de buurt is water, wat de plek voor overnachting aantrekkelijk maakt. Zo aan het eind van de droge tijd is zoet water schaars. Mijn reisgezelschap is nogal gemêleerd. Er heeft zich ook een Chinees bij aangesloten. Hij woont in Kondo en heeft in Merauke zijn zoon opgehaald, een 17-jarige knaap, die in een prachtig Chinees pak bezig is het vuur op te stoken. Hij kent geen woord Maleis, maar dat belet hem niet een gesprek aan te knopen met een Marind, die het ook niet kent. Het jong zal hier wel thuis raken, want hij heeft het avontuur lief. Hij zat in China op school en heeft daar toen voor soldaat getekend, het laatste tot grote ontsteltenis van zijn grootmoeder. Doordat het jong de enige zoon van zijn vader is, heeft zij hem met bidden en smeken weer uit de kazerne los kunnen praten, waarna hij schielijk hierheen is gezonden. Mijn dragers zijn tevreden. Het wemelt in deze streek van varkens en al spoedig wordt er één geschoten en onmiddellijk in stukken gedeeld. Eerst gaat het achterdeel eraf. De rest volgt en alles wordt heerlijk geroosterd op het vuurtje waarvoor de jonge Chinees zich verdienstelijk heeft gemaakt.

Aan het einde van de derde dag, 4 september, bereiken we Tomerau, de nederzetting van één der als Kanum-anim bekend staan-

de stammen, die naar cultuur en taal nauw verwant zijn met de door F.E. Williams beschreven *Papuans of the Trans-Fly*. De Chinees van Kondo licht mij over hen in. In mijn verslag voor *De Telegraaf* schreef ik:

'Tien jaar geleden woonden er nog aardig wat menschen . . . , maar omstreeks 1928 is het dorp aangetast door een eigenaardige ziekte. Enkele dagen voelden de menschen zich niet wel om daarna plotseling te sterven. Sommigen probeerden het lot te ontloopen en vluchtten in de bosschen, maar ook daar vond hen de dood. Een vreemde epidemie is het geweest en niemand weet wat het geweest is, want andere plaatsen dan Tomerau zijn er niet door bezocht en het gerucht van de ramp is niet tot Merauke doorgedrongen. Feit is, dat van het misschien zestig menschen tellende plaatsje – wie zal het zeggen – er in 1930 nog slechts dertig in leven waren en thans, zeven jaar later, zijn het er nog elf! Dat is al.

Gebrek aan voedsel is het niet geweest, dat tot hun uitsterven heeft bijgedragen. Geen dorp der Kanoem-anim is zoo met aardsche goederen gezegend als juist Tomerau, dat heerlijk gelegen is tusschen rijke sago- en klappertuinen, in een prachtige natuur, schooner dan ergens elders in dit ellendige moerasland. Het is een der weinige plaatsen waar vrij veel bosch voorkomt en dus goede grond in overvloed is voor hun tuinen; een klein paradijsje.

Het gesprek met die mensen leverde nog iets eigenaardigs op: zij spraken een eigen taal, verschillend van die van andere Kanum stammen. Het spijt mij nog altijd dat mij de tijd voor verder onderzoek evenzeer ontbrak als goede linguïstische scholing. Het zou de moeite waard geweest zijn daar eens dieper in te duiken. Maar wij moesten verder. Bovendien klaagden mijn dragers van Buti, die weinig gelegenheid hadden gehad na de koninginncfeesten behoorlijk uit te slapen, dat zij moe waren. Die paar lui van Tomerau moesten maar mee helpen dragen en, omdat het er niet genoeg waren, straks ook die van Kondo, dat we de andere dag hoopten te bereiken. Logistieke problemen waren hier urgenter dan linguïstieke.

Zo ging het de andere dag (5 september) verder naar Kondo, een naar binnen gelegen Marindinese enclave in het gebied der Kanum. Het was rond twintig kilometer lopen over een pad, dat een of meer maanden tevoren door de hier talrijke wilde zwijnen op ve-

le plaatsen was omgewoeld. Het zat daardoor vol hobbels die in-middels in de zon steenhard geworden waren, wat het lopen be-moeilijkte. Ook in ander opzicht ging het niet zo vlot als ik mij had voorgesteld. Wij kwamen bij de kali Yohor, in de regentijd een kreek van enige omvang, maar nu een klein stroompje, smal en ruim een halve meter diep. Maar het zat boordevol vis; al wat vis is had zich uit de uitgedroogde moerassen hier teruggetrokken. Het was onmogelijk de dragers daar langs te krijgen. Met stokken en kapessen gingen zij de vissen te lijf en binnen een kwartier had ieder acht tot tien vissen van 30 en meer centimeter lang buit ge-maakt. Het is onvoorstelbaar hoe snel en efficiënt dat alles ging. Dat hun draaglast daarmee weer een paar kilo zwaarder geworden was, scheen niemand te deren.

Zo kwamen wij tenslotte in Kondo, een plaats die in de mythologie der Marind een belangrijke rol speelt. Vroeger zijn hier grote rituelen gevierd. Nu woonden er nog 37 mensen. Ook al een uitstervend plaatsje dus. In 1928 telde men er nog 69 zielen; in 1948 21 (Boldingh 1951/52: 69). Vandaar dat het een geschikt oord was voor onze in copra geïnteresseerde Chinees. Hij had zelfs kans gezien ten behoeve van zijn handel een (nu dove) Keiese knecht in dienst te nemen. Dat was overigens niet geheel bevredigend gelopen, want die knecht had hem inmiddels een proces aangedaan, dat na aankomst ter plaatse moest worden afgehandeld. Dat was om half drie 's middags en het duurde, met een korte onderbreking, tot half tien 's avonds voor ik de zaak had afgehandeld en mijn potlood en papieren kon opbergen.

Op dat moment maakte Johannes, de mandoer van Buti, zijn opwachting. Hij nam met zwier zijn hoed af om mij mede te delen dat hij me, terwijl ik het zo druk had, niet had willen storen, maar dat hij mij nu toch attenderen moest op het feit, dat de dragers verzochten hier morgen te mogen blijven om sago te kloppen, want hun eten was op. Bovendien waren de mannen moe, voegde hij eraan toe. Het verzoek viel uiteraard niet te weigeren en ik zei dus met een grootmoedig gebaar: 'Natuurlijk, Johannes; morgen houden we rust en kloppen sago'. Maar in mijn hart vervloekte ik zijn beleefdheid. Ik was ook moe en had het laatste deel van die rechtzaak liever de andere dag afgedaan. Maar beleefdheid is zulk een zeldzaam artikel in dit deel van Nieuw-Guinea, dat men daar geen kritiek op hebben mocht. Het is mij echter wel aanleiding geweest om de andere dag (ik had toch de tijd) eens omzichtig bij Johannes te

informereren, waar hij deze aangename omgangsvormen had opgedaan. Het bleek, dat hij in dienst was geweest van de familie Lublink Weddik en deze zelfs een keer vergezeld had naar Batavia. Ik heb eerder in dit geschrift (p. 138v) kwaad gesproken van deze assistent-resident, maar uit wat Johannes mij van deze wat al te veel aan zijn tijd en situatie aangepaste figuur vertelde, is mij duidelijk geworden dat die 'aanpassing' toch ook haar deugden en verdiensten had.

Inmiddels genoten mijn dragers een fijne dag. De vrouwen van Kondo waren zo vriendelijk sago te maken, daar ook zij en hun mannen de volgende dag met onze stoet mee zouden gaan. Bovendien had Taek Faek, de posthuiscommandant die de leiding had van mijn politie-escorte, nog een of twee varkens geschoten, zodat er heel wat te eten viel. De omgeving van Kondo ritselt van de wilde varkens; het is kennelijk geen toeval, dat de mythe het ontstaan van het eerste varken in deze omgeving localiseert. En achteraf bekeken vormde ook voor mij deze onverwachte rustdag geen verloren dag. Die gaf mij gelegenheid mij nog eens in meer detail te bezinnen op het probleem waarmee ik op stap was gegaan: hoe uit te maken aan welke kant van de grens Munni lag.

Met dat doel voor ogen had ik mij in de winkel te Merauke een kompas aangeschaft. Dat had me veertig cent gekost, bepaald geen verspilling. Het was dan ook een uiterst eenvoudig geval. Alleen door doodstil te staan kon men er een koers op aflezen. Dan kon men er echter redelijk goed op vertrouwen. Stil in de hand gehouden en buiten de nabijheid van min of meer omvangrijke hoeveelheden metaal, wijst zelfs de naald van het allereenvoudigste apparaat met grote trouw naar het noorden. Ik had er al een beetje mee geëxerceerd tussen Tomerau en Kondo. Een bepaalde agent liep een veertig meter voor mij uit. Bij elke bocht in het pad noteerde ik de nieuwe koers in cijfers (bijv. 120) en het aantal minuten, dat ik de voorgaande koers (bijv. 140) gevolgd had met, waar nodig, een aantekening over het gevolgde tempo. Aan het eind van de dag totaliseerde ik het aantal minuten, dat ik in iedere genoteerde koers gelopen had, een tempo van 4 km per uur aannemend voor gedeelten waar het pad redelijk begaanbaar was, en wat minder waar dat niet het geval was. Daarna tekende ik het hele geval uit op een stuk papier. Daaruit viel dan wel niet de gevolgde route af te lezen, maar wel het eindresultaat ten opzichte van de plaats van vertrek. Het was goed dat ik voor het uitwerken van de gegevens van die

eerste oefening een vrije dag beschikbaar had, want het ontbreken van een driehoek en een gradenboog leverde een aantal bijkomende problemen, die ik nu op mijn gemak kon oplossen. Het resultaat leek in principe niet onbevredigend, maar omtrent mijn schatting van het tempo rees grote onzekerheid. Ik had een kaart, waarop de kampong Kondo aangegeven stond op 6 mm (dat is zes km op een schaal van 1 op 1 000 000) oost van de kali Sendar. Bij aankomst ter plaatse bleek Kondo slechts 400 meter van die kali verwijderd te liggen. Had ik nu die dag 20 km gelopen zoals ik, uitgaande van een normaal tempo van 4 km/uur berekend had, of waren het er in werkelijkheid 26? Later zou blijken dat de kaart, die was opge- maakt door de Militaire Exploratie, een onverantwoord teveel heeft van 6 mm. Maar intussen zat ik ermee, want ik had mij voorgesteld uit te gaan van Kondo als het vaste punt voor mijn verdere plaats- bepaling en de locatie van Kondo was nu onzeker geworden. Daar zat 6 km speling in.

Met deze onzekerheden in het hoofd trek ik de andere dag ver- der. Het is nu 7 september. De stoet is inmiddels tot een kleine 100 mannen en vrouwen uitgegroeid. Aan gidsen geen gebrek. Nog an- derhalf uur lopen we in zuidoostelijke richting. Dan waden we door een kali, die volgens mijn gidsen de ook op de kaart aangegeven ka- li Wanme is. Daar buigt het pad in zuiver oostelijke richting en voert ons uren lang door het bos. Wanneer we daar eindelijk uitko- men staan we voor een nieuwe kali, de Wingari, die ik helaas niet op de kaart vermeld vind. Daar maken we halt en richten ons bivak in terwijl een gure wind door de kaal aandoende eucalyptus bomen waait.

We moeten nu dicht bij de grens zijn en voor wij de andere och- tend verder gaan, draag ik de drie voorop lopende agenten op, mij onmiddellijk te waarschuwen als zij mensen ontwaren. Ik vind het een weinig aantrekkelijke gedachte met een gewapende patrouille door buitenlands territorium te trekken. Daarna gaat het opnieuw oostwaarts. We doorwaden de kali Wingari, lopen door een paar poelen, plonzen dan gedurende drie kwartier in een kennelijk nim- mer uitdrogend moeras, waar het water ons tot de heupen reikt. Mijn gidsen vertellen me, dat de grens tussen Munni en Kondo dwars door dit moeras loopt. Zij noemen het de Kabayam-bob (bob = moeras). Dan betreden we een eucalyptusbos, waar we nog tal- loze poelen en plassen te doorwaden hebben. Het gaat nog altijd recht oostwaarts en ik ben er langzamerhand van overtuigd dat we

nu toch echt op Australisch gebied moeten zitten. De bevestiging laat niet lang op zich wachten. Om twee uur staan we aan de rand van een brede rivier. De Torassi. De mannen van Buti begroeten de stroom met luid enthousiasme. Hier zijn ze aan de grens van hun *kui-miráv*, het koppensnelgebied hunner vaders. Wagér, het kamponghoofd van Buti, spreekt zijn mannen toe. Dan, ineens, wendt hij zich tot mij om mij in vloeiend Maleis te vertellen wat hij allemaal gezegd heeft. Vanaf dit moment zijn Wagér en ik vrienden. Johannes is verder overbodig. Een tolk hoeft nu niet meer.

Intussen beraad ik mij. Ik zit zeker een kilometer of tien op Australisch grondgebied, maar terugkeren is ook zo wat. Dan moeten we opnieuw dat ellendige moeras door en dat kan ik de mensen moeilijk aandoen. Taek Faek verzekert mij dat, als ik niet doorgeduwd had, zij teruggekeerd zouden zijn en dat zegt me wel wat. Deze ervaren jager heeft in dat moeras onderweg met twee schoten vier ganzen en acht eenden neergelegd. Het moeras is net zo'n verzamelgebied voor vogels als de Yohor voor vissen. Bovendien, ik kan die het Nederlands onderdaanschap claimende lieden van Munni ook niet zomaar laten zitten. Ik houd dus vast aan mijn oorspronkelijk plan om te lopen tot Munni en straks door het noordwesten terug te keren, waar in het grensgebied de in geen jaren bezochte *Kurkari* wonen. Wij gaan dus door, nu in een richting oost 15° noord. Zo bereiken we anderhalf uur later Terwayam, de plaats waar de Munni-mensen, die zich in eigen dorp niet langer veilig voelen, een vlucht-bivak hebben ingericht waar zij achter armoedige windschermen volstrekt onvoldoende beschutting vinden tegen de koude zuidoostenwind. Munni zelf ligt nog anderhalf uur verder in noordoostelijke richting, maar het heeft geen zin daar nog heen te gaan. Ik besluit hier bivak te maken en de mensen duidelijk te maken, dat en waarom zij niet bij mij moeten zijn, maar bij de resident magistrate te Daru, het hoofd van de Western Division of Papua.

Het is maar een zielig troepje mensen dat hier huist. Het zijn er een zestigtal en het valt mij op, dat er meer kinderen onder zijn dan ik onder de Kanum-anim west van de grens gezien heb. De vrouwen, met hun vrij lange rokken van elegant golvende biezen, zien er ondanks de ellende smaakvoller uit. Nadat het bivak is ingericht en ik mij een beetje heb opgeknapt, verzamel ik het hele stel om mij heen. De petromax wordt aangestoken want het begint al donker

te worden. Met mijn stok teken ik een kaartje op de grond. Hier stroomt de Torassi, ginds is de kust, daar Kondo. Ver daarvandaan ligt Terwayam waar we ons nu bevinden en nog verder naar het noordoosten Munni. Het is een methode die zij begrijpen, want op die manier hebben zij mij ook wel eens iets duidelijk gemaakt. Dan teken ik de grens in die de Nederlanders en hun broeders, de orang Ingggris (Engelsen), hebben afgesproken. Zij deden dat op hun manier, een rechte lijn die zich van heuvels, moerassen en rivieren niets aantrekt. Door die grens zijn zij nu onderdanen van de orang Ingggris in Daru. Het is dus fout geweest van ons Nederlanders om met hen banden aan te knopen en hier een kepala en een mandoer te benoemen. Die banden moeten nu verbroken worden en ten teken daarvan geef ik de beide ambtsdragers elk een mes, dat die banden doorsnijdt. Ze begrijpen het allemaal voortreffelijk, maar ze hebben wel een andere oplossing voor hun moeilijkheden dan ik. Zij willen verhuizen naar Kondo. Ik weiger dat pertinent. Ik kan het mijn saudara Ingggris (Britse broeders) niet aandoen, dat ik met een gewapende patrouille zestig van hun mensen kom weghalen. Maar ik begrijp hun nood en hun moeilijkheden en ik beloof hun het allemaal in een brief aan mijn saudara Ingggris uiteen te zetten. Die brief kunnen zij dan zelf naar Daru brengen. Ik deel nog wat snuisterijen uit als bewijs van welwillendheid en tenslotte berusten zij. Ik kan nu die brief gaan schrijven, maar werk eerst mijn kaart bij.

Het was mijn eerste in het Engels gestelde brief en ik had er heel wat moeite mee, zo zonder woordenboek. De volgende ochtend begon ik dus maar overnieuw. Voor het eerst was de hemel bewolkt en een lichte motregen blies door het bivak, wat het er niet eenvoudiger op maakte. Maar om een uur of negen was mijn epistel aan de resident magistrate te Daru toch gereed en kon ik het, ingepakt in een ander vel papier uit mijn blocnote, aan het kamponghoofd ter hand stellen. Fraai Engels is het bepaald niet geweest, maar kennelijk wel begrijpelijk, want in februari of maart kreeg ik (via Soerabaja) een allervriendelijkste brief van deze buurman. Ook Sir Hubert Murray, de Lieutenant-Governor of Papua, zond mij een levensteken, wat ik zeer waardeerde want ik kende zijn boeken. Maar dat was alles veel later. Op die negende september had ik haast weg te wezen met mijn gewapend escorte. Het ging nu in noordwestelijke richting op Sondeam af, een plek nog net oost van de grens, die op de kaart van de Militaire Exploratie is versierd met

een teken, dat hier een astronomische plaatsbepaling is verricht. Dank zij het feit, dat wij meest over droge grond door eucalyptus bos trokken, bereikten wij de plek nog voor het vallen van de avond. Van enig merkteken uiteraard geen spoor. Er was ook geen kampong of iets van dien aard, maar de verzekering van mijn gidsen, dat hier Sonteam was, werd bevestigd door het feit dat het aan de rand van een op de kaart aangegeven moeras lag. Wij hadden hier water bij de hand en hier maakten wij dus bivak.

In de ochtend van 10 september kostte het wat moeite, de dragers weer in beweging te krijgen. We hadden de vorige dag een nogal geforceerde mars gemaakt. Ik beloofde hun een dag rust zodra we bij de Kurkari aangekomen zouden zijn, die niet zo ver hier vandaan woonden. Met dit vooruitzicht voor ogen doken zij gewillig het moeras in, dat ons scheidde van Nederlands territorium. Het kostte ons een paar uur waden door het water voor we weer helemaal vaste grond onder de voeten hadden. Heel spoedig daarna hadden we de eerste nederzetting van de Kurkari bereikt, een stammetje dat toen een honderd zielen telde en mij opviel door het vrij grote aantal vrouwen en kinderen dat ik hier zag. Bij andere Kanum groepen was de demografische situatie minder gunstig. Daar waren relatief weinig vrouwen en kinderen, wat mij zorgen gaf voor de toekomst (vgl. '36 Jaren', p. 403, noot 2, jo. Boldingh 1951/52: 167 vlgg.). Veel weet ik over hen niet te vertellen, daar alle meer gedetailleerde notities verloren zijn gegaan. Wel echter staat mij nog levendig voor de geest hoe Wagér, eenmaal terug op Nederlands gebied, zijn aan de oever van de Torassi jegens mij uitgesproken loyaliteit bevestigde door zich op te werpen als mijn helper en spreekbuis. In krasse termen onderhield bij de Kurkari over de vervallen staat van hun huizen, nauwelijks goed voor varkens, maar zeker niet voor mensen. Hetzelfde herhaalde zich elders, o.a. in Yanggandur, waar wij een of twee dagen later aankwamen; de eerste bewijzen van een vriendschap die een leven lang duren zou.

Ook voor de rest van de tocht moet ik op mijn geheugen afgaan. Ik weet dus niet meer waar, hoe en wanneer ik afscheid heb genomen van de dragers, die mij zo trouw hadden vergezeld en hoe ik hen voor hun diensten heb beloond. Ik weet alleen, dat het een hete tocht was die enige dagen duurde. Zij voerde ons door droog eucalyptusbos, waar alle bomen hun bladeren hangen lieten, zodat de zon er loodrecht in viel, terwijl er geen zuchtje wind in kon doordringen. Ook weet ik nog, dat vanuit Yanggandur een deel van het

politie-escorte vooruitging om ervoor zorg te dragen, dat Tahir mij op een afgesproken plaats ontmoeten zou met Piet, mijn paard, en dat zij daar voortreffelijk voor gezorgd hebben. In de namiddag van de veertiende (of was het nog de dertiende?) was ik weer thuis: bezweet, vermagerd en bovenmate dorstig.

3. *Problemen rond de rol van Zending, Missie en Onderwijs. Een pleegzoon toe*

Voor de bevolking van Zuid-Nieuw-Guinea was de komst der Nederlanders een ramp geweest. Zij waren begonnen met het kopensnellen te verbieden. Dat was een weldaad voor de randbewoners van het gebied, maar voor de hoofdmoot der bevolking, d.w.z. alle groepen die zich Marind-anim noemen, betekende dit het einde van de glorieuze riten en feesten die er direct of zijdelings mee verbonden waren. Het mannelijk deel der samenleving verloor daarmee een goed deel van zijn functies. De gelijktijdige invoer van ijzerwaren impliceerde een verdere reductie van de mannentaak in de samenleving (boven, p. 210v.). Veel erger nog was de introductie van nieuwe ziekten. In 1918 succombeerde binnen enkele weken 18½ % der kustbevolking aan de Spaanse griep. In deze zelfde tijd had het venerisch granuloom reeds zo zeer de kop opgestoken, dat er nauwelijks nog kinderen geboren werden. Het daarop in 1921 en '22 gevolgde ingrijpen in feestviering en samenlevingsstructuur (de sluiting van mannen- en jongenshuizen) maakte een eind aan het eige culturele leven der Marind-anim. Ook het wereldbeeld dat aan het ritueel ten grondslag lag, ontviel hun. Het was gebaseerd op een kosmologie volgens welke de zon uit een gat in de grond ten oosten van het eigen territorium te voorschijn komt om langs de hemel westwaarts te reizen tot zij, dicht bij Straat Marianne, in een ander gat in de grond weer verdwijnt om zich ondergronds oostwaarts te spoeden naar het punt van uitgang. De nieuwkomers hadden dit beeld verstoord. Aanvankelijk had men deze Soerabaja-anim verklaard door hen te associëren met het in het verre westen gelegen dodenrijk, maar na 1920 hoort men daar niets meer van. 'We should expect them to lose all interest in life and simply to disappear', schreef Sir Hubert Murray over hen in 1931 (*Annual Report Papua 1930/31*: 16f.).

Onder deze omstandigheid lag het voor de hand Missie en Zending te verwelkomen als instanties, die dit volk een nieuwe levens-

inhoud konden bieden. Die taak viel in eerste instantie toe aan de Missie en ieder was daar tevreden mee. Dubbele zending, waarbij denominaties met elkaar concurreren in het werven van aanhangers, hield men in die dagen (en velen heden nog) voor schadelijk, een ondermijning van de mogelijkheid tot het aanvaarden van een nieuw geloof. Uit eigen cultuur kenden wij die verdeeldheid van de kerk als een zaak die vierhonderd en meer jaren na de reformatie nog pijn deed, als een verdeeldheid die er niet behoorde te zijn omdat ze de eenheid der absolute waarheid ontkent. Dat is natuurlijk nogal ethnocentrisch gedacht, maar het dient zich aan als zo vanzelfsprekend, dat niemand daar ooit erg in gehad heeft. Zelfs nog in 1955 noemt de sociaal-anthropoloog Balandier dubbele zending een ramp voor de acculturatie van zwart Afrika (in zijn *Sociologie actuelle de l'Afrique Noire*). Terecht? Ik ben daar steeds meer aan gaan twijfelen. Religie laat zich zeer wel verenigen met een multiform waarheidsbegrip. De Marind-anim zelf gaven er een voorbeeld van in het vredig naast elkander bestaan van twee afzonderlijke en toch elkander aanvullende cultus-gemeenschappen, de mayo en de imo. Maar zo ver reikte mijn inzicht in die tijd nog niet. Ik deelde het toen heersend gevoelen en beschouwde de aanwezigheid van de zending der Indische (Molukse) Kerk in Zuid-Nieuw-Guinea als een kwalijke zaak.

Die dubbele zending dateerde van 1929. In dat jaar had de toenmalige gouverneur der Molukken, Van Sandick, een conferentie belegd om te komen tot een vrijwillige begrenzing van de terreinen van Zending en Missie. Aanleiding daartoe zal wel geweest zijn de recente infiltratie van de Franciscaner Missie in het gebied van Fak-Fak. In deze discussie stelde Mgr. Aerts, de apostolisch vicaris (bisschop) van Tual, zich op het standpunt dat dubbele zending helemaal niet zo schadelijk is. Hoe hij dat beredeneerde weet ik niet, wel dat hij mede op grond daarvan vasthield aan het recht (en vanuit zijn geloofsovertuiging zelfs de plicht) van de Missie tot bekeringsarbeid ook in terreinen waar tot nu toe alleen de Zending werkzaam was geweest. De reactie daarop van Protestantse zijde was, dat hij er dan ook geen bezwaar tegen maken mocht indien zij binnen Missie-terrein werken ging. De Indische Kerk bleek daarop bereid om, onder de verantwoordelijkheid van de gewestelijke synode te Ambon, met zending in Zuid-Nieuw-Guinea te beginnen. Een fraai zendingsmotief was het uiteraard niet en men had er ook niet al te veel voor over. Men zond alleen wat goeroes onder leiding

van een inlands leraar, een middelbare kracht. De goeroes werden geplaatst in enkele dorpen langs de kust, aan de Maro-rivier, en in het achterland van Okaba; de inlands leraar bleef in Merauke als voorganger van de daar sinds overlang bestaande protestantse gemeente. Het werk liep, maar het liep niet goed. Toen eind 1936 of begin 1937 Ds. Tutuarima van Ambon Merauke bezocht, was het hem spoedig duidelijk, dat niet alleen de inlands leraar (die gefraudeerd had; zie boven, p. 197) vervangen moest worden, maar dat dit zendingsterrein als geheel of veel krachtiger en onder deskundige leiding diende te worden aangepakt, of diende te worden opgeheven. Hij begon met een aantal goeroes terug te trekken, wat niet in goede aarde viel bij de Molukse Kerk, de inmiddels tot zelfstandigheid gekomen gewestelijke afdeling der Indische Kerk. Het werk in Zuid-Nieuw-Guinea was uitgegaan van de Molukse afdeling der Indische Kerk en de Molukse Kerk beschouwde het als haar plicht dit werk voort te zetten, zij het desnoods op een wat bescheidener schaal. Enkele van de reeds teruggeroepen goeroes keerden enkele maanden later terug op hun post en zo bleef de dubbele zending bestaan.

Ik was daar niet gelukkig mee. Nog ongelukkiger was ik met het feit dat deze Molukse zending de volle steun had van de resident Jansen, die zich naar mijn gevoel (en ik ben nog altijd overtuigd dat ik op dit punt gelijk had) meer leiden liet door zijn sympathie met de Ambonezen dan door het belang van de Papoea's. Ik kon daar echter niets tegen ondernemen, want toen de protestantse goeroes wegtrokken, had de Missie hooguit twee dorpen van een rooms-katholieke goeroe voorzien en de rest vacant gelaten. Men had, verzekerde Grent mij, noch de mensen noch het geld. Hij is er echter nooit in geslaagd bij mij de indruk weg te nemen, dat het heilige vuur der geloofspropaganda beter brandt op de onheilige brandstof van de concurrentie dan op de heilige olie van de geest. Men voelde zich comfortabel bij de uittocht der protestanten en nam er zijn gemak van. Zo leerde ik berusten in wat, achteraf bezien, helemaal niet zo kwalijk was. Dubbele zending stelde de Papoea niet voor innerlijke conflicten, hoogstens voor wat moeilijkheden bij kerkelijk gemengde huwelijken. Overigens bracht ze alleen wat meer leven in de brouwerij.

Een heel andere vraag is of het geloof, dat de Papoea in zijn rooms-katholieke vorm gepredikt was, hem een steun was geworden in het aanvaarden van een nieuwe levensvisie. Ik kon en kan

daar geen ja en geen neen op zeggen. Duidelijk was alleen dat de Papoea's die ik het beste kende, de Marind, heel anders reageerden op de ineenstorting van hun cultuur dan iemand verwacht had. Zij kwijnden niet weg hoewel hun aantal meer af- dan toenam. Zij treurden ook niet, maar behielden hun goede humeur. Bovenal echter, zij sloten zich op in een hooghartig bewustzijn van eigenwaarde: van de Missie, het Bestuur en de handelaren datgene acceptierend wat zij wilden aannemen, maar verder hun eigen leven leidend. Een grote groep was, mede dank zij de scholen tot de Kerk toegetreden, maar wat zij ervan geloofden of niet geloofden bleef onduidelijk. Ik wees er al op, dat ik aanwijzingen had, dat meer van het oude geloof was blijven voortleven dan naar buiten waarneembaar was. Mijn waarnemingen op dit stuk zijn uitvoerig vastgelegd in mijn '36 Jaren'. Zij komen hierop neer, dat van het oude dema-geloof en bijbehorend ritueel meer bewaard was gebleven dan men uiterlijk vermoeden zou. Het oude ritueel was in gewijzigde, verkorte vorm ondergronds gegaan. Dat is later bevestigd geworden toen men na de oorlog begon enkele van die verkorte versies van oud ritueel in het openbaar uit te voeren, waarbij overigens alweer niet bleek, wat dat alles voor hen innerlijk betekende. Over hun innerlijk zijn de Marind gesloten gebleven tot op de dag van vandaag.

Een goed voorbeeld van die combinatie van uiterlijk aannemen van de vreemden wat hem past en van innerlijk zich afsluiten, openbaarde zich in de persoon van Wagér, de kepala van Buti. Hij kwam geregeld in de kerk en zag er niet tegenop om, wanneer hij geld nodig had, in de stad bij een of andere handelaar een tijdje te gaan werken. Maar hij stond erop, dat hij Marind was. Hij sprak alleen Maleis als het hem zinde. Dat was tegenover mij zo, maar ook tegenover Grent, de hoofdpastoor. Die kende voldoende Marinds om zich met de mensen min of meer vrijblijvend in die taal te onderhouden. Maar wanneer hij Wagér ontmoette, sprak deze een vorm van Marinds zoals de Marind in toespraken binnen de eigen groep gebruikt, voor Grent om geen touw aan vast te kunnen knopen. Wagérs taalbeheersing was perfect. Hij stond bekend als de beste mythenverteller van de kust. Maar tegenover mij heeft hij daarover nooit iets losgelaten tot een paar dagen voor mijn vertrek. Toen bracht hij mij een gevlochten, versierde kap zoals de mayo-mes-iwag (de representant van de oermoeder in het ritueel) die draagt in de mayo initiatie riten. Navraag baatte niet; hij was zelf

niet geïnitieerd, zei hij; wel zijn oudere zuster.

Wat ook voortleefde was het geloof in magie. Ik moet echter zeggen, dat ik daarvan aan de kust, waar men zelfbewust leefde, minder heb gemerkt dan in het binnenland. Er zat ook niets specifiek Marinds in. Het leefde in de hele Molukken, onder de naar fundamentalistische trant gelovige Christen-Ambonnezen even sterk als onder Papoea's. Een treffend voorbeeld daarvan leverde mij Lesnoessa. Nadat Uneputty vertrokken was naar Muting was hij de eerst aangewezen om mee te gaan op tournee, wanneer ik wist onderweg ingewikkelde zaken te moeten afdoen. Als griffier van de Alleensprekend Rechter was hij heel wat beter dan als klerk achter een kasboek. Zo heb ik in de eerste helft van 1938 een toverij-zaak behandeld in Bupul aan de boven Maro. Op de terugweg kwamen wij daarover te praten. 'Geloof u nu zelf, meneer, dat die vrouw die man door haar magie gedood heeft?' vroeg hij. Ik schudde van neen: 'Als die man zelf niet in toverij geloofd had, was er niets met hem aan de hand geweest', verzekerde ik hem. Hij schudde zijn hoofd en zei: 'Blanken geloven daar niet in, maar wij kleurlingen weten, dat zulke dingen gebeuren'. Hij zweeg even en kwam toen met een verhaal over een gesprek, dat hij kort tevoren gevoerd had met het kamponghoofd van Kuprik, een Marind dorp aan de Maro, een anderhalf uur varen boven Merauke. Ik kende de oude schurk wel en was niet verbaasd dat hij aan Lesnoessa verteld had, dat hij meermalen mensen door zijn toverij gedood had. Het vervolg echter was nieuw voor mij. Hij had Lesnoessa ook verteld, dat hij diezelfde magie eveneens geprobeerd had op Pu-anim en daar nimmer enig resultaat mee had geboekt. De kepala vermoedde dat dat kwam omdat zij zout in hun eten doen. Weer wachtte Lesnoessa even en vroeg mij toen, wat ik daarvan dacht. Ik moet bekennen, dat ik toen iets gemeens gedaan heb. Ik had zo genoeg van deze gewezen godsdienstonderwijzer, dat ik hem verteld heb dat dat best eens zou kunnen. Ik neem aan dat hij sedert meer zout in zijn eten gedaan heeft dan goed voor hem was. Ik ga niet proberen dit goed te praten: Het was eenvoudig fout. Ook voor hem was de leefwereld nog een wereld vol geheimzinnigheden, gelijk zij die was voor de Papoea.

Dat wil niet zeggen, dat men de Papoea daaromtrent van alles kon aanpraten. Dat is mij nooit duidelijker geworden dan uit een verhaal van mijn oude vriend Baba Ki Oeng, een Chinees die in Wendu woonde. Hij was kort na 1902 in Merauke gekomen, waar

hij een Marind vrouw had getrouwd. Zo had hij Marinds geleerd en was hij rond 1908 tolk geworden van het Bestuur in Merauke. Hij was zelfs geïnitieerd in het mayo-ritueel. De belangrijke informatie daarover, medegedeeld door Heldring in 1913, kwam in hoofdzaak van hem. Hij had in mijn tijd een winkeltje in Wendu en daar zocht ik hem wel eens op. Zo kwam ik op een namiddag in maart (?) 1938 te voet uit Kumbe. Wat daar gebeurd was weet ik evenmin meer als de reden, die ik had om langs de kust terug te wandelen. Ik weet nog wel, dat ik mij wat zorgen maakte over het kamponghoofd van Kumbe. Toen ik bij Ki Oeng neerstreek om een glas bier te drinken, polste ik hem over deze gezagsdrager. 'Hij lijkt mij wat ouderwets Baba, komt hij ooit in de kerk in Kumbe?' Ki Oeng glimlachte. 'Ach, meneer, een paar weken geleden liep ik op een zondagochtend langs het strand voor het dorp. In de kerk hoorde ik de pastoor preken. Heel luid. Op dat moment loop ik de kepala tegen het lijf en vraag hem of hij niet naar de kerk moet. Hij schudde zijn hoofd van neen en ik vroeg hem, waarom eigenlijk. Ga je dan helemaal nooit, zei ik tegen hem. Jawel Baba, zei de kepala, jawel, ik ben wel eens geweest. Toen preekte de pastoor over de *yaba takav* (het grote vuur). Een tijdje later ben ik nog eens geweest. Weer preekte de pastoor over de *yaba takav*. Daarna ben ik een hele tijd niet meer geweest, maar tenslotte ben ik nog een derde keer gegaan. Waarachtig weer *yaba takav*. *Yaba takav, yaba takav, nok yaba meaike*, waarbij hij drie keer naar rechts en links spuwde' (vertaling: grote vuur, grote vuur, ik weet het grotelijks; d.w.z. barst met je grote vuur).

Het verhaal klopte uitstekend met het beeld van een pakhouten pastoor dat ik van de toenmalige functionaris daar had. Ik vertelde het op de pastorie te Merauke, waar men wat meesmulde. Een maand later zat ik in alle gemoede bij de pastoor van Wamal, dicht bij de ingang van Straat Marianne. Ik was daar binnengelopen met De Swarten Arendt om te informeren naar het verloop van de influenza-epidemie, die toen zijn gebied teisterde. De avond was een goede tijd voor gesprek. De pastoor was een Pool, die tevoren in China gewerkt had. Koatski heette hij. Toen de fles miswijn, die een pater bij zo'n gelegenheid schenken mag bijna leeg was, vertelde ik hem het verhaal van Ki Oeng, hopende op een mij sympathieke reactie. Maar Koatski niet alzo. 'De vrees is een goede tuchtmeester tot Christus', verzekerde hij mij. Ik was zo boos, dat ik hem niet in de gelegenheid heb gesteld om, zoals gebruikelijk, een

tweede fles open te trekken, waarvan de gast dan hooguit één glas drinkt om de rest aan zijn aan vrij drastische verstervingen onderworpen gastheer te laten. Ik dacht met mijn kepala van Kumbe: barst met je grote vuur!

Was deze – overigens vergeefse – bangmakerij de door de Missie van het H. Hart geprefereerde methode om de Papoea te bewegen tot aanvaarding van de blijde boodschap? Ik heb bepaald niet die indruk, al weet ik in de verste verte niet wat de diverse pastoors er in hun preken zoal uitflapten. Maar er zijn er verscheidenen van wie ik mij zo iets nauwlijks kan voorstellen. Trouwens, de aanvaarde filosofie was een andere. Dat was die van wie het kind heeft, heeft de toekomst. Daar lag de nadruk. Men kan natuurlijk stellen, dat op die manier de oudere generatie zonder veel erbarmen aan Satan en de hel werd overgegeven, maar zo consequent dogmatisch dacht men ook weer niet. In de praktijk werd het lot dezer oudere, ongelovige heidenen met enige gerustheid aan de goede God overgelaten in het vertrouwen, dat bij Hem deze arme heidenen beter bezorgd waren dan uit hun preken viel af te leiden. Elke ketter heeft zijn letter. De Christelijke dogmatiek, of ze nu rooms was of onrooms, heeft nooit verzuimd het vroom voorbehoud te maken, dat de verborgen dingen voor de Heer zijn. Ze heeft daar naar mijn smaak bij herhaling veel te weinig mee gedaan, er ook te weinig oog voor gehad dat dit vroom voorbehoud, als het serieus genomen wordt, een beperking oplegt aan de rationalisering van wat men als geopenbaarde waarheid aanvaardt. Zodoende is dit voorbehoud gereduceerd geworden tot een nooduitgang, waardoor de gelovige ontsnappen kon wanneer de consequenties der geloofsleer hem al te hardvochtig werden. Van die nooddeur is veel gebruik gemaakt.

De Missie hield het dus op onderwijs aan de kinderen. Dat is op zichzelf een interessant gegeven, want de noodzaak tot alphabetisering werd in de eerste decennia van deze eeuw bepaald niet algemeen ingezien. Koloniale overheden wilden wel zorg dragen voor onderwijs, maar dan moest het op school geleerde een functie hebben in de maatschappij en die functie was voor grote delen der rurale samenleving maar een zeer geringe. Men kende er geen behoefte aan een krant of andere lectuur. Men schreef elkaar ook geen brieven behalve in het toen nog vrij zeldzame geval, dat een familielid naar de stad was getrokken. Dan was er altijd wel iemand te vinden om zo'n epistel te schrijven of te lezen. Eerst in de loop de-

zer eeuw werd de plattelandssamenleving mobieler, ontstond er belangstelling voor de buitenwereld en begon een krant enige betekenis te krijgen. De beperkte onderwijs-voorziening was niet een kwestie van opzettelijk dom houden van de massa, zoals zo vaak is beweerd. Wanneer men bedenkt dat in het begin dezer eeuw in Scheveningen mijn vader samen met Verschoor het weekblad *De Scheveninger* oprichtte om de vissersbevolking belangstelling bij te brengen voor wat er in de wereld rondom haar gebeurde (boven, p. 33), mag men er zich niet over verbazen wanneer in de koloniën menigeen zich afvroeg, waarom daar lezen en schrijven moest worden onderwezen terwijl in de praktijk noch het een noch het ander beoefend werd. Men kende op het platteland toen geen posters, naamborden of wegwijzers. Eerst de door het moderne verkeer mogelijk gemaakte mobiliteit maakte alphabetisatie een noodzaak. Volksonderwijs werd daarom slechts op beperkte schaal gegeven. Op Java (maar ook daarbuiten) vormde het bestaan van een eigen, inheems schrift een extra reden voor terughoudendheid.

Van leerplicht was dus geen sprake. Voor het platteland van o.m. Java werd slechts een redelijke spreiding van dorpsscholen noodzakelijk geacht, waar driejarig onderwijs de kinderen de noodzakelijke technieken van rekenen, lezen en schrijven bijbracht. Daarnaast had men regionaal vervolgscholen, waar aan een uit de dorpsscholen afkomstige elite nog eens twee jaar vervolgonderwijs gegeven werd. In de steden lag het allemaal wat anders en daar werden sinds het begin der eeuw ook meer geavanceerde schoolvormen gevonden voor inlanders, van welke hier met name de Nederlands-Inlandse school en later de MULO genoemd moeten worden. Het was alles mondjesmaat en het groeide ook maar langzaam. Eerst in de loop der dertiger jaren begon op Java een duidelijke drang naar meer onderwijs op gang te komen. Terwijl ik het in mijn adspirantstijd in Oost-Java nog meemaakte, dat op desa-vergaderingen de bevolking moest worden aangespoord om alsjeblieft de kinderen naar school te sturen, was er bij mijn terugkeer op Java in 1938 van zulk een aandrang geen sprake meer. Van de ene dag op de andere was er de Overheid in verlegenheid geraakt omdat ze niet kon voldoen aan de vraag naar onderwijs. Er waren niet voldoende leerkrachten en in dat gemis viel onmogelijk op korte termijn te voorzien.

In de Molukken lag dit alles anders, want hier hadden Indische Kerk en Zending zorg gedragen voor aanzienlijk meer onderwijs

dan door de Overheid op Java werd verstrekt. Voor het Protestantisme was onderwijs een fundamentele noodzaak, daar elke gelovige in staat moet zijn zelf de Heilige Schrift te lezen. Dat was niet maar een formele eis, maar één waar ook in de praktijk achterheen gezeten werd. Het is mij op reis vaak opgevallen dat een der beide roergangers, een uit Manokwari afkomstige Papoea, in zijn kooi in de bijbel lag te lezen. Voor de Missie gold dit argument niet in deze stringente vorm, maar zij kon er wel tegen aanleunen, want ook in de R.K. Kerk was het gebruik van kerkboeken algemeen.

In Zuid-Nieuw-Guinea had de Missie nog een heel ander argument. Wilde er van dit gebied iets terecht komen, dan kon men met het verbod van koppensnellen en kannibalisme niet volstaan; dan moest er ook enige beschaving worden bijgebracht. En dat kon alleen door de jeugd te bewerken. De Missie kon op dit punt ook resultaten laten zien. In de jaren, waarin het venerisch granuloom om zich heen greep, had zij op enkele plaatsen model-kampongs gesticht met vooral jonge mensen, die op deze wijze voor besmetting behoed werden. In die kampongs werden rond 1920 nog kinderen geboren toen daarbuiten de nataliteit tot dicht bij het nulpunt gedaald was. Toen men in 1921 en 1922 in de dorpsstructuur ingreep zodat alles modelkampong werd, kreeg dit beschavingswerk van de Missie de steun van de Overheid in de vorm van subsidiëring van de door haar her en der opgerichte scholen. Het ging alles heel goed, tot men aan de kwaliteit van het onderwijs en aan de regelmaat van het schoolbezoek eisen begon te stellen. Kon de kwaliteit van het onderwijs nog met enige welwillendheid bekeken worden, op het punt van het aantal de school metterdaad bezoekende kinderen kon dat niet. Maar juist van dat aantal hing de subsidie af. Voor de schoolbeheerder betekende dit, dat hij zorgen moest dat op elke gesubsidieerde school het aantal regelmatig de school bezoekende kinderen niet beneden het voor subsidiëring gestelde minimum kwam. Een school, die dat niet haalde, verloor haar subsidie. De goeroes moesten dus zorgen, dat er niet te veel gespijbel werd. Dat maakte voor beheerder en goeroes de verzoeking groot om het aantal spijbelaars administratief lager te houden dan met de werkelijkheid overeenstemde. Om hier een greep op te krijgen moest er dus regelmatig gecontroleerd worden en dat niet alleen door de op Tual (het kan ook Dobo geweest zijn) bescheiden schoolopziener, maar ook door het Binnenlands Bestuur. Bij mijn tourneeslagen behoorde dan ook steevast een lijst van de door mij bezochte scho-

len met mijn bevindingen op het stuk van absentisme en de administratie daarvan.

Over de kwaliteit van het onderwijs als zodanig kon ik niet oordelen. Wel echter over de resultaten en die waren vanuit onderwijskundig oogpunt bedroevend. Het was de algemene regel, dat elke klas minstens gedoubleerd werd door elke leerling. Vaak kwam het voor, dat men voor elke klas drie jaar nodig had. Daar waren wel redenen voor te vinden. Een daarvan was dat Maleis de voertaal was, ook in de eerste klasse. Een andere, dat het Maleis van de leesboekjes net iets te geleerd was en slecht aansloot bij de zeer eenvoudige variant van Moluks Maleis, die hier in gebruik was. Maar het grote struikelblok vormde het rekenen. Het Marinds kende slechts 5 telwoorden: een, twee, een-twee, twee-twee en vijf (hand). Daarna was het 'veel', *otiv*. Het sociale leven had geen belangstelling voor getallen, doordat de maatschappij geen waardevoorwerpen kende die geteld moesten worden, zoals aan de Wisselmeren de kauri-schelpen. Daar was tellen een passie. Pospisil vertelde me, dat hij eens aan een stelletje jongelui een plaat had laten zien van een glamour-girl, die een bepaalde tandpasta gebruikte. Ze was het aankijken wel waard. De reactie was verrassend; dat het om tandpasta ging konden zij niet lezen, maar zij begonnen wel onmiddellijk haar tanden te tellen. Zo iets was in Zuid-Nieuw-Guinea ondenkbaar. De resultaten van het rekenonderwijs waren dan ook allertreurigst. Het ergste wat ik heb meegemaakt was de school in Manggis aan de boven Bian. Daar rekenden de kinderen in de eerste klas (duur drie jaren) tot 6 en in de tweede (weer drie jaren) tot 13. Er was ook nog een derde klas, maar toen ik aan de twee meisjes, die samen de derde klas uitmaakten, de vraag voorlegde hoeveel $11 + 4$ is, hield de ene het op 13, de andere op 17. Toen ik dat ter sprake bracht bij de schoolbeheerder (Grent) gaf deze dat volmondig toe, eraan toevoegende dat het volgens zijn inlichtingen aan de kust vroeger net zo was geweest. Daar rekenden ze nu overal bevredigend tot 60, een aantal slimmerds zelfs tot 100. Er zat, meende hij, regelmatig voortgang in. Toch is die langzame vooruitgang een minder bevredigende verklaring dan het lijkt. In die zelfde tijd leerden een paar Chinezen langs de kust de jongelui de kunst van het dobbelen met klappernoten als inzet. Het bleek al spoedig, dat ze daar in twee avonden meer rekenen leerden dan bij de goeroe in zes jaar. In plaats van daar dankbaar voor te zijn, verscheen de Missie onmiddellijk met klachten. Zeer tegen mijn zin heb ik ten-

slotte wel moeten ingrijpen omdat de bankhouder, de Chinees, het zo had ingericht dat hij zelf een exorbitant voordeel genoot.

Men vraagt zich af wat, gezien het resultaat, de goeroe dan eigenlijk uitvoerde met de kinderen. Dat was niet zo weinig. Behalve les in lezen, schrijven, rekenen en tekenen, gaf hij ook godsdienstonderricht, leidde de gebedsdiensten, en leerde de kinderen zingen en fluitspelen. Vooral het laatste was een succes. Elk dorp had zijn eigen fluitorkestje, dat vaak 's avonds door het dorp marcheerde en zo wat luister gaf aan het nogal grauwe bestaan. Een goede goeroe was altijd in touw. Met zijn oudere leerlingen maakte hij copra uit klappernoten om van de opbrengst kleren te kopen voor de schoolkinderen. De zondagse kleren werden zelfs in zijn huis bewaard en alleen op zondag uitgedeeld en weer ingenomen. Het goeroe-huis was een middelpunt voor de oudere leerlingen, die met en voor het goeroe-gezin leefden en werkten. Soms bleven de meisjes daar onder toezicht van de njora (de vrouw van de goeroe) wonen en slapen. Dat was overigens geen zaak om aan te moedigen, want die aanwezigheid van jonge meiden vormde maar een verzoeking voor de goeroe, maar daar schreef ik al over op p. 115.

Ik heb over deze zaken meer uitvoerig geschreven in mijn opstel '36 Jaren', waar ik ook gewezen heb op het grote belang van de sociale rol, die de goeroe vervulde. In een vorig hoofdstuk beschreef ik het te Merauke opgevoerde kerstspel (p. 169v.). De voorbereiding daarvan heeft de kampong maandenlang bezig gehouden. Andere feestelijkheden kostten doorgaans minder voorbereiding, maar het feit ligt daar, dat de goeroes zelf er een eer in stelden zulke zaken tot een succes te maken. Zij waren de gangmakers van sport en spel, die er ook het voetballen inbrachten. Er waren natuurlijk wel goeroes die weinig deden op dit gebied en zo min mogelijk van hun dagelijkse routine afweken, maar in het algemeen kan men stellen, dat dankzij die goeroes de dorpen, waar een school gevestigd was, enig vertier kenden. Waar een school ontbrak was het door de ban op vrijwel alle vormen van eigen feestviering, de dood in de pot.

Het ontging mij uiteraard niet, dat aan het hele systeem grote bezwaren kleefden. De goeroes bekleedden dankzij hun activiteiten een machtspositie in het dorp, die het prestige van het dorpshoofd bepaald niet ten goede kwam. Vooral Keiese goeroes ontwikkelden soms een ongewenste machtsdrift, die beduidend uitging boven hetgeen in hun situatie aan voor de hand liggende dorpsintrigue normaal, zo niet onvermijdelijk is. Gelukkig waren de Marind niet

bereid alles te nemen, wat de zaak redelijk binnen de perken hield. Voor het Marindinees gevoel van eigenwaarde moest op zijn tijd ook de goeroe halt maken. Daardoor bleef de schade in hoofdzaak beperkt tot schade aan het tempo van het onderwijs. Het was natuurlijk nergens voor nodig dat een leerling zes tot acht jaar deed over een driejarige leergang. Als men gewild had, had dit best korter kunnen duren. Maar dat wilde men niet. Men wilde juist, dat de goeroe zo lang mogelijk beslag hield op de dorpsjeugd en hij werd dus niet aangemoedigd gang te zetten in het eigenlijke onderwijs. Er was altijd gelegenheid om opvallend intelligente jongens of meisjes aan deze treuzelgang te onttrekken door hen op te nemen in het internaat van de vervolgschool der Missie te Merauke.

Met al mijn kritiek op de goeroes en op het systeem (in mijn '36 Jaren' zijn meer punten genoemd dan hier vermeld werden) kon ik er niet onder uit te erkennen, dat de scholen en de goeroes een onmisbare functie vervulden in het sociaal-culturele patroon, dat zich hier onder het verbods-regime van de granuloom-bestrijding had ontwikkeld. De sociale activiteiten van de dorpsonderwijzers vormden de enige positieve bijdrage tot de geestelijke volksgezondheid, die het samenwerkingsverband van Overheid en Missie te bieden had. Zonder scholen en goeroes was er alleen maar verbod en verveling. Mij stond het door Rivers (1922) geschilderde Melanesische voorbeeld voor ogen van *mental depression*, door Sir Hubert Murray bondig samengevat in de woorden: 'We should expect them to lose all interest in life and simply to disappear'. Te zelfder tijd was ik gehouden mede te werken aan een controle-systeem, dat uitwerkte op een vermindering van het aantal gesubsidieerde scholen. Van de 65 dorpscholen die de Missie per ultimo 1937 bekostigde, waren er maar 22 gesubsidieerd. Ik kon het haar dus moeilijk kwalijk nemen (ofschoon ik het in mijn hart wel deed) dat zij niet stond te trappelen om de door de Protestantse zending verlaten scholen over te nemen.

Ik weet niet of en zo ja welke betogen mijnerzijds daartoe aanleiding hebben gegeven, maar in oktober 1937 verscheen de inspecteur van het onderwijs in de residentie Molukken op het toneel. Hij had vier weken voor zijn bezoek uitgetrokken en die vier weken heeft hij op voorbeeldige wijze gebruikt. Wiggers was een fijne man: ouderwets gereformeerd, degelijk, geïnteresseerd en totaal niet ingeschoten op de beproevingen van een echt tournee door Nieuw-Guinea, ofschoon hij er zich zo goed mogelijk op had voor-

bereid. We hebben de zaak doorgepraat en zijn samen op reis gegaan, eerst de Merauke-rivier op tot Bupul aan toe. Het was een genot de inspecties mee te maken van deze geroutineerde schoolvos. Na terugkeer zijn we naar Frederik Hendrik eiland gevaren, waar we per prauw het binnenland ingetrokken zijn. Voor die gelegenheid had hij zich in korte broek gestoken, een kledingstuk dat, blijkens zijn spierwitte benen, hem volkomen nieuw was. Hij liep dan ook in de kortste keren een stevige tweede graads verbranding op. Het enige waarmee ik helpen kon was de grote pot salicyl-zwavelzalf, die ik altijd bij me had, en een voor het maken van zwachtels bestemd oud beddelaken. Zo is hij voorzichtig gebalsemd en gewachteld te Merauke weergekeerd. Hij moet ontzaglijk veel pijn geleden hebben, maar het belette hem niet aan het slot van de reis zijn conclusies samen te vatten. Die kwamen daarop neer, dat men in Nieuw-Guinea geen behoefte had aan het type dorpsscholen waarop de Algemene Subsidieregeling 1924 zich richtte, maar aan een eenvoudiger soort, waarin onderwijs in zang en fluitspel en het werken van de leerlingen in een schooltuin een minstens even belangrijke plaats innamen als dat in schoolse vakken. Hij gaf er de naam beschavingsscholen aan en wij spraken af, dat ik een deze gedachten ondersteunende nota schrijven zou.

Dit laatste deed ik gaarne. Ook de gedachte van meer aandacht voor schooltuinen onderscheef ik van harte. Wel was de ervaring daarmee (er waren er al enkele) tot nu toe weinig gunstig geweest, maar ik geloofde toen nog oprecht dat daar iets goeds uit groeien kon. Latere ervaring, niet alleen in Nieuw-Guinea maar ook in Afrika, heeft mij wel anders geleerd, maar dat is hier niet ter zake. De nota heeft in ieder geval resultaat gehad. Wijnmalen (zie p. 203v.) schreef mij later, dat zij zeer de aandacht getrokken had. Maar de man die er iets van maakte, was Wiggers. Ook van elders (o.a. Fakfak) had hij ondersteunend materiaal verzameld. Hij liet zich naar Batavia oproepen en drukte door. Bij gouvernementsbesluit van 7 juni 1938 kwam een nieuwe subsidieregeling tot stand voor 'volkscholen op Nieuw-Guinea en bijbehorende eilanden, waarvan de oprichting en instandhouding met het oog op de . . . bestaande verkeers- en beschavingsmoeilijkheden door de Resident der Molukken noodig wordt geoordeeld' ofschoon ze 'kennelijk niet kunnen voldoen aan de voorwaarden en bepalingen' der Algemene Subsidieregeling van 1924. De ingangsdatum werd bepaald op 1 januari 1938. Op 21 juli daaraanvolgende verschenen de uitvoeringsvoor-

schriften met betrekking tot deze beschavingsscholen. Zij vallen op door hun moderne toonzetting, zoals nadruk op het gebruik van de volkstaal naast het Maleis, op dat van een globaal methode bij het leesonderwijs en van spelletjes (o. a. kienen) bij het rekenonderwijs. De verleiding is groot eruit te citeren, maar wie er meer van weten wil kan de tekst van het gouvernementsbesluit en van de uitvoeringsvoorschriften zo vinden in het *Byblad op het Staatsblad van Nederlandsch-Indie* nos. 14035 en 14080. Een frisse en betere aanpak werd nu mogelijk, zeker financieel. Of die er ook materieel op gevolgd is, kan ik niet met zekerheid zeggen.

Wiggers heb ik helaas nooit teruggezien. Wel heeft zijn bezoek nog andere blijvende herinneringen bij ons achtergelaten. Toen wij naar Bupul voeren, hadden wij onderweg ook het Yéi-nan dorp Kwél bezocht. Daar viel mijn oog op een ongeveer zeven- of achtjarig jongetje met een grote, door framboesia veroorzaakte wond op zijn scheenbeen. Het was een oud zeer, want de huid zat vast op het bot. Ik wees de ouders erop, dat het ventje alleen in het ziekenhuis genezen kon en zij beloofden mij hem mee te geven, wanneer ik op de terugweg weer langs kwam. Dat hebben zij ook gedaan, toen wij van Bupul terugkomend daar even aanlegden. Waar ik niet op gerekend had was, dat niemand met het kind meekwam als geleide. Het werd plompverloren aan boord gezet en daar zat ik dan met een snikkend joch. Ik heb hem toen maar uitgelegd dat hij nu mijn pleegkind (*anak piara*) was en hem volgestopt met chocola, die er beter inging dan mijn woorden.

Willem (zo heette het ventje) behoefde niet in het ziekenhuis te blijven. Als lopend patiënt kon hij bij ons inwonen. Wij brachten hem onder bij Moenaris en Marsinem, waar hij zich beter thuis voelde. Mijn vrouw kocht een bloesje en een broekje voor hem en hij begon op te fleuren. Hij at ook goed. Na een maand zagen we tot onze verbijstering, dat zijn bloesje op de navel een scheur vertoonde. Hij had het bloesje volkomen vol gegeten. Dat heeft zich nog enige malen herhaald. Het duurde intussen heel lang voor hij ongeveer genezen was. Dat was kort voor ons vertrek uit Merauke. Toen, op een dag, was hij plotseling verdwenen. Zijn familie was hem komen halen en, mogelijk bang dat wij hem mee zouden nemen naar Java, er ijlings met hem vandoor gegaan. Toen ik in 1951 te Merauke nog eens naar hem informeerde, vernam ik dat hij op ongeveer 18-jarige leeftijd te Kwél was overleden. Bijzonderheden kon men mij niet vertellen.

Wiggers was nog maar nauwlijks weg of ik moest weer op reis. Al lang tevoren had ik Pater Verschueren beloofd samen met hem een bezoek te brengen aan het Boadzi-gebied (door ons toen nog Gab-Gab-gebied genoemd) waar de Missie het Bestuur was voorgegaan door de leden van twee sub-stammen te bewegen zich in dorpen naar bestuurs-model te verenigen en nu met een derde en laatste groep van deze stam (de overige sub-stammen hoorden op Australisch gebied thuis) in onderhandeling was om zich gezamenlijk te vestigen in een op Nederlands gebied te stichten dorp. Ik had op de kaart van de Militaire Exploratie gezien, dat er een soort voetpad liep van de midden Fly naar Assike. Het leek mij een goede gelegenheid om daar langs terug te keren en vanuit Assike met De Swarten Arendt een bezoek te brengen aan Tanah Merah alvorens naar Merauke terug te keren. Er was alle aanleiding om eens met de kapitein-gezaghebber van Tanah Merah te praten. Bovenop de overlast, die de onderafdeling Zuid-Nieuw-Guinea al sinds jaren ondervond van uit de onderafdeling Boven-Digul afgezakte migranten, was in augustus 1937 nog een sneltocht gekomen, uitgevoerd door Auyu van de Womod rivier op Auyu van de Kia rivier, die gekampeerd waren tussen Terek en Pesnamnam in het boven Bian district. Daar waren doden bij gevallen en hoewel de aangevallenen evenmin als de aanvallers thuis hoorden aan wat ik gemakshalve maar mijn kant van de Digul noem, had ik er toch niet de minste behoefte aan, dat zij hun conflicten op 'ons' gebied uitvochten. Ik wilde van de kapitein Wiarda, die in Boven-Digul met het burgerlijk bestuur belast was, wel eens weten of en in welke mate hij bereid en in staat was de door mij bestuurde onderafdeling tegen dergelijke invasies te beschermen.

Het had voor de hand gelegen om met de boot naar Bupul aan de boven Maro te reizen om van daaruit samen met Verschueren over land naar de midden Fly te gaan, maar dringende redenen dwongen mij eerst maar Muting te gaan. Ik had namelijk bericht ontvangen, dat in oktober de pastoor van Muting, Pater Nooy, bij het baden in de buurt van de kampong Kolam (?; het kan echter ook Wan geweest zijn) verdronken was. Het leek mij gewenst persoonlijk aandacht te geven aan de omstandigheden waaronder dat geschied was. Nooy was een veel te jonge vent om zo maar in een moerasmeer te verdrinken. Bovendien was hij, zo jong als hij was,

een lastpak. In juni ongeveer was hij, na een kort verblijf in Tual, in Merauke gearriveerd en al heel spoedig daarop als pastoor naar Muting gezonden ter vervanging van pater Schuur, die wegens ziekte naar Merauke had moeten terugkeren. In augustus 1937 had ik hem te Muting een bezoek gebracht. Hij zat er toen veertien dagen, maar had inmiddels al een lijstje opgesteld van acht klachten over wat Pirsouw al zo misdaan had. Van die klachten heb ik alleen de belachelijkste in meer detail onthouden. Pirsouw had op tournee naakt in de rivier gebaad. Wat ik ook onthouden heb is dat de andere van dien aard waren, dat ik in de loop van het gesprek hem uit het strafwetboek het artikel voorgelezen heb, dat handelt over het indienen van valse klacht.

Zijn plotseling overlijden was mij gemeld door een ijlbode, die twee brieven van Pirsouw bracht, één aan mij en één aan de hoofdpastoor te Merauke. Die aan mij (evenals, naar ik al spoedig vernam, die aan Grent) was in voortreffelijke vorm. Met geen woord repte Pirsouw van het ongenoegen dat hij aan deze jeugdige fanaat beleefd moet hebben; wel van de droefenis die het wekt een zo jong en veelbelovend leven zo onverwacht afgesneden te zien. Al met al echter leek het mij ook voor Pirsouw beter, dat ik er zelf de neus in stak. Ik heb dus tijdens mijn condoleance bezoek aan Grent medegedeeld, dat ik samen met Van Bleek en de dokter een onderzoek ter plaatse wilde instellen en hem uitgenodigd ons te vergezellen, wat hij zonder aarzelen accepteerde. Daarmee begon dus de reis, die wij ongeveer 19 november aanvaardden.

Het onderzoek ter plaatse leverde niets anders op dan Pirsouw mij had gemeld. Nooy was alleen gaan baden, onderuit gegleden en verdronken. Ik bleef het vreemd vinden, maar Grent bedankte mij zeer uitdrukkelijk voor de aandacht, die ik aan het geval had besteed zonder daarbij enige bedenkingen of vragen naar voren te brengen. Dat verwonderde mij eigenlijk wel een beetje, maar ik had geen behoefte dat te laten merken. Dertig, zegge dertig jaar later, besprak ik het geval nog eens met Verschueren. Die keek mij verbaasd aan en zei: 'Maar wist je dan niet dat Nooy aan epilepsie leed?' Neen; daar had de hele Missie de kaken over op elkaar gehouden. Het is tekenend, niet alleen voor de wijze waarop in die jaren de Missie zich als een geheim genootschap gedroeg, maar ook voor de onverantwoordelijke wijze waarop zij met haar eigen mensen omsprong. Ik kan niet nalaten hierbij te denken aan pater Simon Schuur, die in zijn jeugd in beugels gelopen had. Goed, ofschoon

hij herhaaldelijk ziek was, hij heeft het overleefd. Hij heeft zelfs het kamp overleefd, waar hij op het randje van de dood gelegen heeft. Maar moet nu uitgerekend zulk mensenmateriaal naar Nieuw-Guinea gezonden worden?

Dit alles wist ik niet toen wij verder reisden naar Muting en het kan er ook de oorzaak niet van geweest zijn dat ik die nacht geteisterd werd door overgeven en diarree. Met een ziek lijf strompelde ik Muting binnen, terwijl Soepardji, de dokter, mij opbeurend toesprak. Na een dag rust zou het wel over zijn. Ik heb al gezegd dat Soepardji een goed arts was. Hij kreeg ook ditmaal gelijk. Ik gebruikte de eerste dag om een weemoedige brief aan mijn echtgenote te schrijven, de tweede om een moordzaak af te doen, die zich nauwelijks een week tevoren in Muting had afgespeeld.

In Muting was een vrouw gestorven. Zij was slechts enkele dagen ziek geweest. Bij haar overlijden stond het voor de mensen vast, dat dit door toverij veroorzaakt was. Het was laat in de namiddag en in de kring van de mannen, die zich over het geval beraadden, viel al spoedig een naam. Een zekere Petrus, een tante-zegger van de overledene, was de eerste die de naam van de verdachte uitsprak. Niemand sprak hem tegen. De mannen knikten bedachtzaam van ja. De andere ochtend werd de dode uitgedragen om begraven te worden. Het hele dorp is dan op de been. Tussen de omstanders ontwaarde Petrus de vrouw die hij van toverij beschuldigd had. Hij wees naar haar. Zij draaide zich om en vluchtte. Petrus schoot er onmiddellijk achteraan en zes andere mannen met hem. Zij liep voor haar leven, trachtend door het moeras te ontkomen. Een paar mannen echter sneden haar de pas af en Petrus sprong op haar en wurgde haar.

Moordenaars? Het waren allen brave, ordentelijke lieden, die goed bekend stonden. Petrus, de hoofddader, was een man van een jaar of dertig. Hij had een paar jaar te Merauke gewerkt en sprak goed Maleis. Hij was wat scheel, maar dat kon hij niet helpen. Tijdens de zitting sprak niemand een woord, de beklagden niet, de getuigen niet. Het was duidelijk dat men niet wilde, dat ik me hiermee bemoeide. Ik ben toen maar van achter de tafel gekomen, een beetje in de kring. Zo kon ik hun beter voorhouden, dat ik het allemaal wel begreep, maar dat ik dit toch niet goed kon vinden. Had ik niet zelf aan het begin van dit jaar de tovenaars Jamusi (boven, p. 230v.) gestraft met gevangenisstraf? Zij hadden dit geval toch ook aan mij kunnen overlaten? De tongen kwamen los. Meneer wist

toch ook wel hoe erg het was met die toverij hier in Muting? Ik meende van mijn kant, dat hun manier van toverij-bestrijding de toestand alleen maar erger maakte. Doodslag roept alleen maar gevoelens van haat op bij hen die de schuld van de dode niet bewezen achten, en die zijn er altijd. Petrus, de hoofddader, had in ieder geval wijzer moeten zijn. Hij was lang genoeg in Merauke geweest om duvels goed te beseffen, dat dit soort eigenrichting niet getoleerd kon worden. De vermoorde was net zo goed een 'anak Kompenie' (anak = kind) als hij en hij diende dus het straffen van een tovenaar aan de Kompenie over te laten. Zo kwam ik, na nog enig smoezen met Pirsouw, tot het vonnis: elf maanden voor Petrus, acht voor elk van de zes helpers.

Het vonnis werd gelaten aanvaard. Ik vroeg hun of ze meteen met de boot naar Merauke wilden. De boot zou binnen enkele dagen weer vertrekken naar Merauke. Maar toen ik hun voorhield, dat ze ook als dragers met mij mee konden naar het Gab-Gab-gebied en vandaar naar Assike om samen met mij naar Merauke terug te keren, kozen ze enthousiast voor het laatste.

Op dit punt gekomen, moet ik mijn verhaal even onderbreken. De harde gegevens waarop deze paragraaf berust, zijn ontleend aan mijn publicatie 'Een reis naar het Gab-Gab-gebied' in het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap*, 1940 (deel 70 p. 1-14) enerzijds, aan een ontwerp krantenverhaal (inmiddels door mij vernietigd) over het leven van Oom Petu en diens laatste reis anderzijds. Die gegevens heb ik aangevuld met wat in mijn geheugen aan bijzonderheden is blijven hangen. Dat geheugen laat mij echter op twee punten in de steek. Het eerste is wie de bestuurs-assistent was, van wie in het verdere reisverhaal melding wordt gemaakt. Pirsouw kan het niet geweest zijn. In mijn archief ligt een brief van Pirsouw uit Leksula van 6 januari 1938, waaruit blijkt, dat hij op zijn laatst op 15 december 1937 uit Merauke vertrokken is, hoogstens een of twee dagen na mijn terugkeer uit Assike. Het bestaat niet, dat hij zijn hele verhuizing uit Muting maar aan zijn vrouw heeft overgelaten. De bestuurs-assistent, die mij vergezelde, kan dus geen andere geweest zijn dan zijn opvolger, Gerrit Uneputty, die als GAIB belast met de functiën van districtshoofd in zijn plaats was benoemd. Daaruit volgt, dat Gerrit vanaf Merauke met mij is meege-reisd, in Muting het bestuur van Pirsouw heeft overgenomen en vervolgens, het kantoor aan de schrijver Rehatta overlatend, met mij verder is getrokken.

Dit alles overdenkend is bij mij twijfel gerezen aan de juistheid van de datering van mijn onderzoek naar het overlijden van Pater Nooy. De (ongedateerde) brief die ik op 22 november vanuit Muting aan mijn vrouw schreef, rept er niet van; alleen van de aanwezigheid van de dokter. Het lijkt mij achteraf niet onwaarschijnlijk, dat dat onderzoek een zes weken eerder heeft plaats gevonden en dat de dokter daar toen niet bij was. Ik heb in 1937 zoveel heen en weer getrokken, dat contaminatie van reizen een voor de hand liggende geheugenfout is. Ik heb in dit alles echter geen redenen gevonden, het eerste deel van deze paragraaf te herschrijven. Het is voldoende te constateren, op welke punten twijfels bestaan en te weten op welke gronden ik aanneem, dat ik op de ochtend van 24 november hartelijk afscheid genomen zal hebben van Pirsouw om met Uneputty verder te trekken.

Het was een aanzienlijk geleide dat met ons ging. Behalve vijf man veldpolitie was ook Oom Petu erbij, die gezorgd had voor een flink aantal dragers uit de kampongs Muting en Wan, die voor een deel met hun vrouwen waren opgekomen. Tenslotte waren er de zeven veroordeelden van de vorige dag. Zij gingen echter mee als vrij man. Ik verbood de veldpolitie op hen te letten. Ik zag aan de gezichten, dat ze dat maar een barre afwijking van hun voorschriften vonden. Ze keken nog vreemder toen Oom Petu de hoofddader, zijn schele naamgenoot Petrus, zijn geweer in de handen drukte met de opdracht een casuaris of wallaby te schieten. Toen ze zagen hoe voortreffelijk dit allemaal werkte, hadden ze er echter weinig moeite meer mee mij de verantwoordelijkheid te laten dragen voor deze onreglementaire wijze van transport van veroordeelden.

Wij overnachtten ergens halverwege. De andere ochtend (het was nu 25 november) passeerden wij een verlaten ananas-aanplant. Het was ananas van een voortreffelijke soort, jaren geleden door een gezaghebber hier ingevoerd. Vanwege mijn verjaardag heb ik er één helemaal opgegeten. Hoewel Simon mij daarvan allerlei rampen voorspelde, deed het mij bijzonder veel goed. Ook in ander opzicht werd het die dag toch een beetje een feestdag. Ruim een half uur voor Bupul kwam Verschuieren ons al tegemoet en begroette ons met grote hartelijkheid. Afgesproken was, dat ik bij hem mijn intrek zou nemen. Hij bleek een voortreffelijk gastheer, wat ik nooit achter hem gezocht had. Ik kende hem tot die dag alleen als een intelligente maar tegelijk bar lastige boere-pastoor, die altijd

in een vuile toog rondliep en een afschuwelijk Brabants (Bavels) accent sprak. Ik had erg tegen de gezamenlijke reis met deze 'barbaar' opgezien en maakte nu kennis met een heel andere Verschueren: een niet maar intelligent maar ook gevoelvol mens en een knap artist. Ik heb elders al eens verteld hoe zeer ik hier onder de indruk kwam van zijn schildering op het gewelfde plafond boven het altaar van zijn kerkje (in het 'Preface' van *Jan Verschueren's Description of Yéi-nan Culture*, 1982). Het straalde licht uit. Het was heel anders dan de altaarschildering, die hij in later jaren in zijn kerk in Wendu maakte. Daar kreeg ik onlangs van Pater Arie Vriens een kleurenfoto van die mij zeer trof, omdat het gezicht van de Christus mij herinnerde aan dat van Verschueren zelf op later leeftijd.

Na een gezellige avond trokken wij de andere ochtend met onze karavaan over de rivier en vervolgens noord-noord-oostwaarts over het brede pad dat naar Bosset voert, een afstand van ruim 50 km. Het was op zichzelf een goed pad en ik vermoed dat het een van die vroeger op sneltochten veel gebruikte wegen was, waarover Verschueren het in zijn beschrijving van de cultuur der Yéi-nan heeft. Uit mijn aantekeningen blijkt alleen, dat Verschueren het pad had laten verbeteren. Dat was maar gelukkig ook, want het weer werkte niet mee. Het was een beetje regenachtig en toen wij halverwege kamp maakten om te overnachten, lieten wij op uitgebreide schaal afdaken bouwen, die stevig ingedekt werden met bladeren. De voorzorg bleek verre van overbodig. Die nacht stroomde het van de regen. Toen ik midden in de nacht wakker werd en eens opstond om te zien of alles in orde was, klonk onversneden ruwe taal op van onder de klamboe over het veldbed waarop ik Verschueren wist. Ik richtte er mijn zaklantaren op en zag een natte plek precies boven het hoofdeinde. Daar zat een lek in het dak waardoor het regenwater gestadig omlaag drupte, net op het hoofd van Verschueren. 'Pater, als je je nou eens omdraait en met de kop op het voeteind liggen gaat, heb je nergens meer last van', zei ik. 'Verdomd, daar heb ik nog niet aan gedacht', klonk het van onder de klamboe. Grinnikend dook ik weer onder mijn eigen klamboe, in de rustige zekerheid, dat mij zoiets niet overkomen kon, daar ik het zeiltje, waarin mijn veldbed verpakt zat, boven mijn hoofd had uitgehangen.

Het nachtelijk gesprek had de vriendschap tussen Verschueren en mij bezegeld. De andere ochtend trok ik achter een uiterst contente pastoor verder in de richting van Bosset. Aan het begin van

de middag bereikten wij, waar het bos ophoudt, de rand van de rawa (moeras, meer) die het dorp Bosset van hoger gelegen land scheidt. Ik schreef daarover het volgende:

Het landschap, dat zich vanuit de donkerte van het bosch hier voor het oog van den reiziger ontvouwt, is van ongewoone schoonheid. Hoog opgaand bosch omlijst met grillige contouren de wijde moerassen, waaruit hier en daar kleine heuvels het met klappers bekroonde hoofd opsteken. Op het wijde water drijven tallooze waterlelies van het teerste lichtblauw, waarboven zich groote, roode lotus-bloemen verheffen. De blauwe lucht, die zich over deze vredige vlakten uitbreidt, is van Hollandsche helderheid en doorzichtigheid. Meer nog dan aan de boven-Bian, waar het landschap soortgelijk parkachtig aanzien heeft, waant de bezoeker zich hier ver van Indië. De spreekwoordelijke grootschheid der natuur maakt hier plaats voor lieflijkheid en men verbaast zich over het schoon gewaad van een land, dat toch niet onverdiend den naam kreeg van 'the devil's own country' te zijn. Op één der eilandjes in de rawa ligt Bosset, op eenige kilometers afstand van de Fly-rivier (*TBC* 70: 3).

De ontvangst was opgewekt. Men had op ons gerekend en wij werden door een feestelijk versierd, op prauwen gemonteerd vlot van de bosrand gehaald. Wij waren welkom en dat maakte wat er te bespreken viel gemakkelijk. Ik heb er dan ook geen andere aantekening over dan dat zij voor de aanleg van een brug in de weg de aanwezigheid van Oom Petu begeerden. Weinig bevroedden wij toen, dat binnen twee jaar de Australiërs er ons gouvernement op zouden attenderen, dat Bosset aan hun kant van de grens lag. Welgemoed trokken wij de volgende ochtend verder naar het volgende dorp, Bofagage, dat op een stevige afstand ten noordwesten van Bosset ligt. We moesten terug naar het bos, dan drie uur lopen en vervolgens met prauwen een lange weg door de moerassen volgen. Aangezien Bofagage niet gewaarschuwd was en op de aangegeven plaats aan de bosrand niet meer dan drie prauwen te verwachten waren, besloten we in klein gezelschap te gaan en het overgrote deel van de trein per prauw over de Fly rivier te sturen. Die zouden dan een dag later komen, wat ons in Bofagage meer tijd gaf.

We hebben daar geen spijt van gehad, al duurde ook voor ons de reis langer dan we gehoopt hadden. We waren eerst om acht uur 's avonds op onze bestemming. Ook hier was de stemming voor-

treffelijk. Het was duidelijk, dat Verschueren goed reclame had gemaakt voor mijn bezoek. Ik kon zodoende de andere dag voor een groot deel wijden aan een nauwgezette bevolkings-registratie van de kampong, van de clans waaruit de bevolking was samengesteld, en van de huwelijksrelaties tussen de clans. Daar tussendoor vielen er nog een paar rechtszaken af te doen, maar 's avonds kon ik na uitwerking van de gegevens aan een verbaasde Verschueren precies laten zien hoe het alles in elkaar zat: een duidelijke tweedeling waarvan de moiety-exogamie door ongelijke groei van de stamhelften op klassieke wijze in de knel was geraakt. De uitwerking ervan en een mythe, die ik en passant nog had genoteerd, zijn te vinden in mijn eerder genoemd artikel in het *Tydschrift van het Bataviaasch Genootschap van 1940*.

Ons gevolg was inmiddels ook gearriveerd, zodat wij de dertigste november door konden naar Azur, de voornaamste nederzetting van de noordelijkste groep der Boadzi-mensen op Nederlands gebied. Daar wachtte ons, na een lange bespreking over de plaats van definitieve vestiging voor de gehele groep, nog een verrassing. Er kwamen hier vier van de vijf mannen te voorschijn, die drie maanden tevoren uit de gevangenis te Muting gevlucht waren. Zij behoorden tot de groep wier straftijd door Haga in revisie tot zes maanden was teruggebracht (boven p. 202). De veldpolitie had hen intussen al een keer weer opgehaald en geboeid naar Muting teruggebracht, maar vlak voor Muting hadden ze toch kans gezien opnieuw te ontsnappen. Nu was hier de veldpolitie weer, en ze weigerden resoluut mee te gaan. Ik had een lang gesprek met hen en wees hun erop, dat het nu toch een beetje te gek werd. Ik hield hun voor dat de anderen, die in Muting gebleven waren, nu al vrij waren terwijl zij, door weg te lopen, het voor iedereen moeilijk maakten. Ook voor hun dorpsgenoten, die telkens door de politie lastig gevallen werden over hun verblijfplaats. Ze wisten dat hun, als ze met mij megingen, niets zou overkomen, ook geen boeien. Het werkte. Na een uurtje gaven zij het op en beloofden bij mij in het bivak te blijven slapen om de andere dag mee te gaan. Zo is het ook gebeurd. De andere ochtend sprak ik met de politie af dat ze zich niet met hen bemoeien zouden, hoogstens van een afstand nu en dan wat in de gaten houden. Verder gaf ik elk van de gevluchten een niet te zwaar blik te dragen. 'Dat durven ze toch niet neerzetten of meenemen', zei ik tegen de politiecommandant. Het kwam precies uit en meer dan dat. Toen wij de andere middag bivak maak-

ten meldde zich de nog ontbrekende vijfde vluchteling. Hij kreeg ook een blik.

Verschueren bleef in Azur achter. Hij had in Assike niets te maken en was bovendien half ziek. Ik liet voor hem de rest van de cognac achter, die ik vanwege mijn verjaardag had meegenomen, en trok met Uneputty en iedereen westwaarts. Het pad was wel niemand precies bekend, maar er hadden zich een paar Digulers gemeld, die op een half uur afstand van Azur al enige tijd geleden een eigen vestiging hadden gesticht. Hoe ze het voor elkaar gekregen hadden om dat te doen zonder in conflict met de daar gevestigde Boadzi te geraken, heb ik nooit begrepen. Ik weet alleen dat ze van de Kao rivier kwamen en dus waarschijnlijk Mandobo waren. Zij zouden mij de weg wel wijzen. Dat zijn wij gewaar geworden. Het ging allemaal goed tot het einde van de tweede dag. Toen waren wij hen ineens kwijt en met hen ook de weg. Mojang, één van de medeplichtigen van Petrus, had het tracee wel eens meer gelopen. Hij werd er op uitgestuurd, maar ook hij kon de weg niet terugvinden. De Digulers hadden het pad effectief verstopt. Dat werd dus kappen op het kompas: recht west.

Het was geen overmatig dicht bos zodat we, door wat langer dagen te maken, de vertraging door het kappen veroorzaakt wel een beetje zouden kunnen compenseren. Vroeg vertrekken en lang doorlopen had bovendien het voordeel, dat men bij zonnige hemel tijdens de vroege en de late uren van de dag geen kompas nodig heeft om koers te houden. Maar het viel allemaal niet mee. Het was een naar bos. Vrijwel geen vogel liet zich horen en nergens troffen wij wildsporen van betekenis. In dit verlaten bos zat geen wild. De stilte legde een extra druk op de beklemming, die toch al van langdurig verblijf in het bos uitgaat. Het viel ook aan mijn dragers te merken. Twee keer passeerden wij een open plek waar de zon vrij spel had. Op het ogenblik dat zij het zonlicht aanschouwden, barstten zij uit in één van hun gad-zi zangen. Zij waren als wij, mensen van de vlakte, en voelden zich een ogenblik verlost van de druk, van de doodsgedachten die in dat stille bos de mens onmerkbaar bekruipten. Het was bepaald niet omdat de passage over die open stukken gemakkelijker was. Ze waren begroeid met zgn. *pakoe-pakoe*, een soort dorenvaren, die neergeknuppeld moet worden om er doorheen te komen. En dan was er opnieuw alleen maar bos met een meter of vijftien, hooguit twintig voor me uit de kappers die ik,

het kompasje in de hand, periodiek maande: een beetje links, een beetje rechts. . .

Het duurde alles veel langer dan verwacht. 's Nachts lag ik wakker, uit de slaap gehouden door *scrub-itch*, veroorzaakt door mijten ter grootte van een speldepunt, die op de warme plaatsen van het lichaam, d.i. onder de oksels en tussen de benen zich in de huid nestelen, waar ze na drie dagen onder hevige jeuk weer uitgestoten worden. Als middel om eraf te komen werd mij tabakswater aangeraden. Aangezien ik het ongedierte langzamerhand over mijn hele lichaam had, heb ik daar toch maar van afgezien. Het had op een acute nicotinevergiftiging uit kunnen lopen. Overigens was mijn kennis van het verschijnsel beperkt. De term *scrub-itch* kende ik niet, alleen die waarmee mijn reisgenoten de mijten aanduiden, nl. *kutu maleo*, mijten van de boskip. Die lijken er inderdaad veel op, ook in hun gedrag, gelijk menigeen ondervonden heeft die wel eens een bladheuvel heeft doorzocht waarin de maleo haar grote eieren legt. Eigenlijk was het maar gelukkig dat mijn kennis beperkt was, zodat ik ook niet wist dat de echte *scrub-mite* de overbrenger is van een soort typhus, *scrub-typhus*. Daar hebben we gelukkig geen last van gehad, maar als ik dat had geweten zou ik of naar het paardemiddel van tabakswater gegrepen hebben, of nog meer bromural ingenomen hebben om in slaap te komen dan toch al het geval was.

Er was volop reden voor ongerustheid. Ik had, uitgaande van de kaart, de afstand geraamd op vier dagen lopen. Dat daar iets bij kwam, was op zichzelf niet erg. Veel erger was dat ik, door mijn koers recht west uit te zetten, ruim ten zuiden van Assike op het tracee van de door Marks aangelegde weg Anida-Assike stuiten moest, een tracee dat volgens mijn geleiders nog altijd duidelijk zichtbaar was (boven: 184). Toen wij aan het eind van de vijfde dag nog nergens waren, was het mij somber te moede. Mijn vertrouwen in kaarten was twee maanden tevoren ernstig geschokt geraakt en ik overlegde met Uneputty of wij mogelijk niet ten zuiden, maar ten noorden van Assike zouden kunnen zitten. Mocht dat het geval zijn, dan zouden we, zodra we aan de rivier kwamen, langs de rivier zuidwaarts moeten. Het soort terrein dicht bij een rivieroever kende ik en het lokte mij niet aan. Het zit meestal vol met boven de grond uitstekende wortels. Twee paar schoenen had ik onderweg al moeten afdanken. Ik had nu alleen nog een paar met onverharde neus waar ik mijn tenen al een paar keer lelijk in bezeerd had. Maar dat was lang niet het ergste. Het eten van de dra-

gers was op. Die avond moesten we rijstuitdeling houden uit de voorraden van Uneputty en mij. Wij zelf konden nog toe met blikken. Morgenavond zouden we de rijst van de politie moeten aanspreken als we er dan nog niet waren. Barre ellende was ook, dat ik al drie dagen overtijd was en men in Tanah Merah mijn tijdschema kende. Daar zouden ze niet aarzelen een zoekactie te beginnen. Ik zag het bericht al in de krant: 'Men seint ons uit Tanah Merah: militaire patrouille redt controleur van hongerdood'.

Het was intussen half acht en aardedonker. Wat ik niet wist was, dat oom Petu toen wij begonnen bivak te maken Mojang had uitgestuurd om het pad naar Assike te zoeken. Dat was nog geen twee uur geleden. En nu stond Mojang ineens voor ons met de boodschap dat we er heel dicht bij zaten. Hij had het gevonden! En dat in het donker!

Hoeveel zoeter is het gered te worden door een 'moordenaar' dan door een militaire patrouille. Ik at voor de eerste keer sinds dagen mijn derde blik erwtensoep zonder morren. Een paar dagen tevoren had ik Simon op barse toon gevraagd wat hem bezielde mij zowel voor ontbijt als lunch en diner telkens erwtensoep voor te zetten. Die had mij daarop hoogst verontwaardigd aangekeken. Hij meende, dat ik veel van 'erwtensoep' hield en had daarom mijn vrouw gevraagd veel meer blikken erwtensoep mee te geven!

De volgende ochtend waren wij vroeg op pad. Mojang leidde de stoet; en jawel, na een goed half uur stonden wij op de weg naar Assike. Het pad was begroeid, maar goed herkenbaar. We konden er langs. Het ging nu vlot noordwaarts en na een uur of drie, nog voor de middag, arriveerden wij op de heuvel waar eens Assike gestaan had. Beneden, op de rivier, lag De Swarten Arendt, die daar al enige dagen wachtte. Wij hadden afgesproken, dat Uneputty mee zou gaan naar Tanah Merah, waarheen ook Oom Petu en Simon ons volgen zouden. De politie en onze redelijk afgematte dragers, vrouwen, kinderen, en 'gevangenen' bleven in Assike onze terugkeer afwachten. Om in de eerste behoefte aan voedsel te voorzien werd een zak rijst van boord geleend. Er zal nog wel wat meer bij geweest zijn, allemaal zaken die gemakkelijk in Tanah Merah gerestitueerd konden worden. Er moesten bovendien sagobossen in de buurt zijn, waar geravitailleerd kon worden, terwijl er ook wel enig wild te vinden zou zijn. We konden dit alles met gerustheid aan de achterblijvers overlaten, een verwachting waarin we niet beschaamd zijn. Tenslotte verzocht ik de politie uit te zien naar de

restanten van de huizen, die hier vroeger gestaan hadden, en naar het kerkhof waar De Keijzer met nog een kleine veertig anderen (droeve oogst van vijf jaren bestuurspost) rusten moesten. We hadden inmiddels ook de post uit Merauke ingezien en konden aan boord. Het anker werd gelicht en wij voeren op volle kracht naar Tanah Merah. Het was 6 december.

We hadden nog geen twee uur gevaren toen we de motorsloop uit Tanah Merah tegenkwamen met aan boord een patrouille onder commando van luitenant Buurman. Zij waren onderweg naar de Mappi Post, maar hadden opdracht om, als ze ons niet ontmoetten, vanuit Assike naar ons te zoeken. Het oponthoud duurde maar even. Hen nakijkende zegende ik in mijn hart Sinterklaas. Als die gisteravond niet gevierd had moeten worden, waren ze misschien een dag eerder op pad gegaan en dan had ik er bruin opgestaan. Buurman is overigens Nieuw-Guinea trouw gebleven. Ik zag hem aan het begin van de vijftiger jaren terug als plaatselijk militair commandant van Sorong. Hij was toen majoor.

De andere ochtend arriveerden we in Tanah Merah, waar Gerrit onderdak vond bij het districtshoofd en ik bij de kapitein-dokter, Klaas van de Wal. Van de Wal, die gehuwd was, nam wel meer de honneurs waar voor Wiarda, die zich gaarne beriep op het feit dat hij vrijgezel was, om zich bezoekers van het lijf te houden. Hij was een wat eenzelve man die de reputatie had moeilijk te zijn en knorrig. Of dat nu uitvloeisel of oorzaak was van het feit, dat hij voor de hogere rangen gepasseerd was, weet ik uiteraard niet. Des te meer frappeerde het mij, dat de oud-balling I.F.M. Salim, in zijn boek *Vijftien jaar Boven-Digoel* met zoveel waardering over hem schreef. Hij was kennelijk menselijker dan hij merken liet. Niet, dat ik over hem te klagen heb gehad. Het tegendeel is waar; hij heeft mij de hele tent laten zien met inbegrip van het vliegveld dat hij met betaalde bannelingen-arbeid aan het aanleggen was. Maar van enig speciaal gevoel voor de ballingen – die overigens behoorlijk gehuisvest waren – heb ik toen niets gemerkt. Ik moet eraan toevoegen, dat ik hem daar ook geen aanleiding toe gegeven heb, want mij ontbrak het in die dagen al evenzeer aan besef van de onwaardigheid van deze methode tot oplossing van politieke problemen. Daar moet een lid van de bestuurderskaste blijkbaar eerst zelf een tijdje voor gevangen gezeten hebben. Hoe het zij, Wiarda was beter dan hij leek, al heb ik dat toen niet gemerkt, ook niet bij de bespreking van de problemen die ik als onderafdelingschef van

Zuid-Nieuw-Guinea had met de escapades van zijn onderdanen. Het werd mij al spoedig duidelijk, dat hij niet van zins was zich daar extra voor in te spannen. Vele jaren later heeft hij mij in Doorn nog eens opgezocht, een vriendelijke oude man, zeer geoccupeerd door de problemen van het bejaarden-flatgebouw bij Utrecht waar hij een bestuurspositie bekleedde. Het spijt mij nog altijd, dat ik hem geen tegenbezoek heb gebracht. Ik ben helaas altijd rijk gezegend geweest met excuses om iets niet te doen, dat ik had moeten doen.

Maar ik dwaal af in oude-mannen-overpeinzingen. Ik was blij dat ik bij de familie Van de Wal zat. Het was er gezellig en ik had er de middelen om van die verschrikkelijke jeuk af te komen: baden met warm water en zeep en dat een paar keer per dag. Het hielp niet direct, maar ik was een goed eind op weg toen ik Tanah Merah weer verliet. Dat was al vrij gauw, want langer dan twee nachten konden we er niet blijven. Vroeg in de ochtend van de negende december vertrokken wij weer, terug naar Assike, waar wij, met de stroom mee, voor de middag aankwamen. Hier moesten Uneputty en Oom Petu van boord om met de politie, de dragers en de vijf koppensnellers van Azur naar Muting terug te keren, terwijl Petrus en zijn mede-'moordenaars' bij mij aan boord stapten. Uneputty en ik praatten nog even na met de politie. Zij hadden het terrein doorzocht en er wel de neuten aangetroffen van bestuurswoning, kantoor en kampement, maar het kerkhof was onvindbaar gebleken, opgeslokt door het bos. Daarna had ik nog een apartje met Gerrit. Er was een vacature voor bestuurspolitie-agent eerste klas. Pirsouw had Oom Petu voorgedragen als een geschikte kandidaat. Gerrit en ik waren het er roerend over eens, dat hij in ijver en geschiktheid uitblonk boven alle elders geplaatste agenten van zijn rang. Ik zegde hem toe, dat ik het daartoe strekkend besluit zo gauw mogelijk zou laten uitgaan. Hoe weinig vermoedden wij, dat Oom Petu een der eerste slachtoffers zou zijn van een influenza-epidemie, die de gehele onderafdeling een half jaar lang teisteren zou. Toen eind december het benoemingsbesluit te Muting arriveerde, was Oom Petu twee dagen tevoren begraven.

Er gebeurde nog iets merkwaardigs bij het weggaan. De naar Muting terugkerende stoet had zich al in beweging gezet, toen een van de vijf koppensnellers uit Azur zich uit de groep losmaakte. Hij liep op mij af, legde zijn arm om mijn hals en zei aangedaan: 'Ba-

pak, ahië, Vader, gedag'. Daarna haastte hij zich terug naar de troep. Wonderlijk.

Hoe lang de terugreis geduurd heeft en of ik onderweg nog Kimám en/of Okaba heb aangedaan, weet ik niet meer. Wel heb ik onderweg aangelegd bij de Mappi-post, in 1937 het enige buitenstation van de onderafdeling Boven-Digul. Op een aan de Digul gelegen heuvel, door Wiarda Bukit (Heuvel) Juliana gedoopt, stond een bescheiden kampement. Het was het hoofdkwartier van een detachement soldaten dat, onder bevel van een eerste luitenant, belast was met de pacificatie van het stroomgebied van de Mappi-rivier, die dicht bij de Mappi-post in de Digul uitmondt. De commandant was toen Van Ravenswaay Claasen, broer van de latere hoofdcommissaris van politie in Nieuw-Guinea, R.R. van Ravenswaay Claasen. Toen ik langs kwam, zat hij er nog maar heel kort, zodat ik van mijn problemen weinig aan hem kwijt kon. Onder een borrel vernam ik, dat zijn vorige standplaats de Anggi-meren was geweest, in de bergen van de Vogelkop. Op zijn reis hierheen was hij op een mij niet helemaal duidelijke wijze langs Inanwatan gekomen, waar, zei hij, een heel gekke controleur zat, Sam van Oosten.

Ik was zeer benieuwd hoe dat zat, want ik kende Sam als een man die over een ruime dosis jodengein beschikte. Hij was in 1933, na zijn doctocaal, door Dr. W.C. Klein gestrikt als medewerker aan de redactie van diens eerste Nieuw-Guinea boek, een functie waarvoor ik toen had bedankt omdat ik het met mijn dissertatie te druk had. Het had Sam intussen de reputatie bezorgd van in Nieuw-Guinea geïnteresseerd te zijn en zo was hij controleur geworden van Inanwatan, de meest troosteloze onderafdelingshoofdplaats van het hele gebied. Ik was dus benieuwd te vernemen hoe gek Sam wel geworden was. Dat viel braaf mee. De twee mannen, allebei vrijgezel, waren in gesprek geraakt over hun verlof. Al na een kwartier hadden ze besloten samen naar Parijs te gaan. Er werd een heel programma opgebouwd van wat ze daar allemaal doen zouden. Dat zou in 1939 gebeuren. Op dat moment kreeg Claasen een helder idee en vroeg aan Sam, wanneer die in Indië was gekomen. 'In 1935', zei Sam. 'Maar dan kun jij toch niet in '39 met verlof?' had Claasen hem toegevoegd, waarop Sam laconiek had geantwoord: 'Nee, dat kan ook niet. Maar als je jezelf hier niet een paar jaartjes belazert, is het helemaal niet om uit te houden.'

Claasen zag er de humor niet van in, doch Sam was verre van gek. Een paar weken later zond hij me een nieuwjaarswens uit

Saumlakki, waarheen hij inmiddels was overgeplaatst. Toen wij hem in antwoord daarop uitnodigden eens in Merauke te komen logeren, berichtte hij ons dat overal graag te willen doen maar niet in Nieuw-Guinea, daar hij geen nieuw voedsel wilde geven aan het misverstand in dat land geïnteresseerd te zijn. En toch is het slecht afgelopen met Sam. Zijn enige broer, Bram, ook vrijgezel, zat als aspirant-controleur op Ambon vanwaar hij later zwaar ziek werd afgevoerd naar Soerabaja. Na behandeling kon Bram weer aan het werk, maar hij kreeg wel de boodschap mee, dat hij niet lang te leven had. Dat was voor Sam aanleiding overplaatsing te vragen naar Java. Hij wilde die laatste jaren in de buurt zijn van het enige familielid dat hij in de wereld bezat. Zo werd Sam afdelings-secretaris van de residentie Bodjonegoro. In die residentie ligt de olievindplaats Tjepoe. Toen de Jappen kwamen troffen zij die verwoest aan. Uit wraak werden enige bestuursambtenaren onthoofd, waaronder Sam. Intussen zat Bram nog steeds in Soerabaja, altijd kwakkelend maar wel in leven. Hij werd gevangen genomen; in de tijd die volgde kreeg hij zo weinig te eten dat hij genas. Volgens zeggen heeft hij sedert een bloeiende handel opgebouwd ergens in Limburg.

5. Maanden vol moeite

Het moet zowat half december geweest zijn toen ik na vier weken zwerven in Merauke weerkeerde. Het was er nog altijd benauwd en heet. De hele kentering was het zo geweest. In Muting had ik er al mee te kampen gehad en ook mijn vrouw had eronder geleden gedurende de vier weken van haar eenzaamheid. In haar bestaan had alleen het bezoek van de Vreede's voor één dag enige afwisseling gebracht. Gelukkig waren wij beiden gezond en dat kon in die dagen niet van ieder gezegd worden. Wij stonden in december aan het begin van een influenza-epidemie, die hard om zich heen zou slaan. Te Merauke was het eigenlijk al in juli-augustus begonnen, maar toen alleen onder de Pu-anim. Nu breidde de ziekte zich uit naar de inheemse bevolking. In '36 Jaren' (p. 350) schreef ik daarover het volgende:

Een plotseling verloop zoals in 1918 had de ziekte geenszins. Het begon steeds met eenvoudige influenza, die dan later door longontsteking gevolgd werd. De longontsteking maakte de slachtoffers. In het binnenland werd ze het eerst gesignaleerd omstreeks September te Mandom en te Boepoel. De grootste

verwoestingen richtte ze echter eerst aan in December en Januari. Het zwaarst getroffen werd de boven-Bian met een sterfte van 21%; verder boven-Koembe en -Maro rivier. In Januari kwam Frederik Hendrik eiland aan de beurt, waar ongeveer 10% der bevolking overleed. Nadat de ziekte aanvankelijk geweken scheen, flakkerde de epidemie in Wamal wederom op, zoodat het aantal doden er zelfs tot 60 steeg! De rest der kust, waar weliswaar ook vele doden vielen, is minder ernstig getroffen, evenals het achterland van Okaba. In die streken intusschen, waar de epidemie ernstig gewoed heeft, was de indruk ontzettend en de verslagenheid groot. . .

Medisch stonden wij eigenlijk machteloos. Aan longontsteking viel in die jaren nog weinig te doen. Het enige middel tegen influenza was toen aspirine om het de patiënt flink te laten uitzweten. Dat echter was onder de Papoea-bevolking niet raadzaam, want die had de kwalijke gewoonte om bij koorts verkoeling te zoeken door op de wind te gaan zitten, waardoor zij zelf het optreden van longontsteking in de hand werkte. Het enige wat men voor haar kon doen was een ruime verstrekking van kinine. Daar gaat men niet van zweten en als het niet helpt tegen de influenza, helpt het in ieder geval tegen de malaria, die men in het binnenland veelal latent onder de leden heeft. Er is in die maanden dan ook in het groot kinine uitgereikt aan de goeroes, die in de dorpen als distributeurs optraden. Dat echter begon pas in januari. De eerste berichten over de gevaarlijke omvang van de epidemie druppelden eerst laat in december te Merauke binnen. Onder andere vanuit Muting, waar op 27 december Oom Petu overleden was. Het bericht moet op oudejaar binnengekomen zijn. Dit althans leid ik af uit de behouden gebleven brief van Gerrit Uneputty aan mijn vrouw waarbij hij haar een mand ananas zond. Die brief was van 28 december en vermeldde het nieuws ook aan haar. Uit mijn opstel over Oom Petu's laatste reis blijkt, dat we die dag de vlag voor ons huis halfstok gehangen hebben.

In Merauke zelf heerste in die dagen nog een toestand van milde euforie. Wij leefden in grote vrede met iedereen, ook met Grent, die ons de zondagochtend voor Kerstmis vroeg of wij weer gelijk vorig jaar de kerst-mis kwamen bijwonen. Nu was die viering vorig jaar wat uit de hand gelopen. De nachtelijke kerst-mis bestaat namelijk uit drie op elkaar aansluitende missen en de goede Van der Kooy, die toen vlak voor zijn hoog nodige verlof stond, was de tel

kwijt geraakt en begon na de derde een vierde. Daarop was Grent hem op het altaar te hulp geschoten, waardoor het bij die vierde bleef. Bij zijn uitnodiging verzekerde Grent ons lachend dat hij de tel niet zou kwijt raken, maar nam welgemoed genoegen met onze verzekering, dat wij er nog één tegoed hadden en het deze keer maar op de kerstdienst in de protestantse kerk wilden houden.

Ook de viering van nieuwjaar verliep opgewekt. Van een paar Chinese winkels ontvingen wij de gebruikelijke nieuwjaars kiriman, die gelukkig binnen de perken van het betamelijke bleef. Zulke zendingen (kirim = zenden) willen namelijk wel eens een omvang aannemen, die op een poging tot omkoping lijkt. Men moet daar altijd mee uitkijken. 's Ochtends na kerktijd ontvingen wij uitgebreid bezoek van al wat in de Pu-anim gemeenschap leiding geeft, eveneens een typisch Moluks gebruik. De eerste die kwam was vrouwe Tima, een struise Molukse die nogal eens in de keuken bijstand bood, waarbij het twee keer gebeurd was, dat de kat kans zag er met het vlees van door te gaan. Het leek ons wat vreemd, maar wat doe je eraan. Vrouwe Tima was niet een figuur om ruzie mee te maken. Oom Lewie (Louis), haar man, wist daarvan mee te praten. Hij was maar een zwak, dreutelig ventje, en was al eens bij mij op kantoor geweest om zich te beklagen over het feit, dat Tima hem sloeg. Wij konden er dus best begrip voor opbrengen toen Tima ons vertelde, dat ze een heel moeilijke oudejaarsavond had gehad. Ze had tot ver na middernacht in de bijbel gelezen en was veel met haar zonden bezig geweest. Wij begrepen dat dat tijd gekost had en rekenden erop, dat zij in de loop van de middag wel vertroosting zou vinden. Het was de gewoonte dat de Ambonezen dan naar Lampu Satu, de vuurtoren, gaan, waarheen op een kar tevoren reeds een paar vaten sagoweer (palmwijn) zijn gebracht om de nieuwjaar-vierders tot lafenis te dienen.

Nieuwjaarsdag was een goede inleiding op wat ons verder die maand te gebeuren stond. Prinses Juliana verwachtte haar eerste baby en dat heuglijk feit werd omstreeks het midden van de maand verwacht. De berichten waren rijkelijk vaag en ik had allen, die iets hadden voor te bereiden voor de alsdan onvermijdelijke feestviering, de raad gegeven maar te mikken op 20 of 21 januari. Daarmee was ik laat, elders in de Molukken rekende men op de 15de of nog eerder. Mijn voorzichtigheid heeft me overigens niet mogen baten, want het werd 31 januari voor Prinses Beatrix geboren werd en dat heeft op de voorbereidingen voor het feest te Merauke een

slechte invloed gehad. Men had onder meer een groot toneelstuk voorbereid, dat door enige extra's (entr'actes) verder opgevulder zou worden. Toen men geheel gereed was voor de uitvoering en er nog altijd geen baby was, is men aan het geheel gaan verbeteren. Het toneelstuk als zodanig was een draak en men vond dat er nu meer extra's komen moesten. In de suggestie alleen al stak kritiek op wat men tevoren in elkaar gestoken had en die werd gereciproceerd bij de beoordeling der nieuwe extra's. Ze kwamen er wel maar er kwam ook veel ruzie van, die echter, terwille van het feest, voorlopig onderdrukt werd. De gevolgen zouden eerst later blijken.

Ook in ander opzicht was die verlate geboorte een streep door de rekening. Ik kon niet voor langere tijd op reis, terwijl ik mij toch gaarne eens plaatselijk op de hoogte had gesteld van het verloop der epidemie. Gelukkig was de dokter niet aan zulke beperkingen gebonden. Die is er toen rechts en links op uit geweest. Ik bleef op kantoor en besteedde mijn tijd aan het doorwerken van het oude archief: oude memories en vooral rapporten en verslagen. Daar heb ik voor mijn memorie en vooral voor mijn '36 Jaren' veel aan gehad. Ik vond in het archief bovendien nog iets anders, nl. de complete registratie van de bevolking die in 1930/31 had plaats gevonden. Daarin was ieder individu opgenomen onder vermelding van leeftijd, sexe, naam van de vader, de moeder en de echtgenoot(e), allen met naam van clan en geboorteplaats. Daaruit viel het hele systeem van huwelijksrelaties tussen de clans te reconstrueren. Aangezien hier gegevens lagen over duizenden huwelijken was het natuurlijk een enorm karwei, waar ik nooit uitgekomen zou zijn als mijn vrouw die taak op een gegeven ogenblik niet van mij had overgenomen en tot een goed einde gebracht. Het opende een nieuw en uiterst verhelderend inzicht in de opbouw van het Marind-anim clansysteem, zonder hetwelk *Dema* nooit geschreven had kunnen worden. Het zou echter nog maanden duren voor het overzicht gereed was.

Inmiddels was het 31 januari geworden. 's Avonds tegen zevenen kwam het bericht over de geboorte van Prinses Beatrix door van het telegraafkantoor. Op welke manier het nieuws publiek is gemaakt, kan ik me niet meer herinneren. Wel, dat al spoedig na het bekend worden van het nieuws de muziek van de Protestantse Kerk zich meldde met een ruim getal volgelingen. Wij nodigden hen uit voor een verfrissing, waarop de muziek in de zijgalerij het concert voortzette. Pal daarop arriveerde de katholieke muziek, die in de andere

zijgalerij werd gehuisvest. Het bleef niet bij blazen. Half Merauke was op komen dagen en in de kortste keren werd op de voorgalerij de quadrille gedanst. Het was een prachtig, spontaan feest. De puzzle was alleen er de feestgangers ook weer uit te krijgen. Wel waren ze allemaal keurig bescheiden in het gebruik van bier en limonade, maar als we er niets aan gedaan hadden zou het feest grif tot diep in de nacht zijn voortgezet. Toen kwam mijn vrouw op het luisterrijke idee om met de muziek nog een wandeling door Merauke te maken. Dat sloeg in. Wij gingen voorop achter de muziek aan, die ons tenslotte weer netjes thuis afzette met *Habis dansa pulang tidur*, na het bal naar huis om te slapen.

De andere dag waren er uiteraard eerst kerkdiensten, die we moesten bijwonen, met daarna de gebruikelijke volksfeesten en spelen voor de schoolkinderen. Daar zullen wel een dag of twee mee heen gegaan zijn. Er zal op een van de avonden ook wel gad-zi geweest zijn voor de Papoea's. Maar dat is mij alles uit het geheugen verdrongen door de gevolgen van de toneeluitvoering met haar talrijke extra's. Eén daarvan was een sketch van een Chinees die op het stoken van arak betrapt werd en op ruwe wijze door de politie werd aangepakt en voor de Tuan gesleurd, die hij jammerend om vergiffenis smeekte. Was het daarbij gebleven, dan had het er misschien nog mee door gekund. Maar de speler raakte zo vervuld van zijn rol dat hij de Tuan te voet viel en de schoenen kuste. Iedereen lachte hartelijk en zo merkte ik niet, dat er achter in de zaal commotie ontstaan was. Ze waren op het toneel al lang weer bezig aan een ander luidruchtig extra, toen mij gevraagd werd even achterin de zaal te komen. Daar stond een aantal gramstorige jonge Chinezen, die mij vertelden, dat ze zich in hun nationale eer gekrenkt voelden door het stuk van de arak-stoker en van mij eisten, dat ik het feest nu, subiet, zou stoppen. Aangezien het allemaal op de tweede helft van de avond was voorgevallen en het feest geen half uur meer duren kon, vond ik dat een wat al te forse eis. Bovendien kon ik hen met de hand op het hart verzekeren (ik was bij een der repetities geweest) dat dat schoenekussen er aanvankelijk helemaal niet in had gezeten en pas deze avond de speler zo ver was gegaan, maar dat mocht hun niet overtuigen. Ik maakte aan het gesprek een einde door hen te verzoeken dit de andere ochtend op kantoor verder met mij te bespreken. Waarop zij de zaal uitgingen en ik naar mijn plaats terugkeerde. Daar op de voorste rij had ook de Chinese wijkmeester gezeten, die tijdens de voorstelling hartelijk meegela-

chen had. Of hij daar nog zat, toen ik terugkeerde, kan ik vandaag niet meer zeggen. Wel ben ik er zeker van, dat ik een beroep op hem gedaan heb om de gemoederen te bedaren, wat hem in ieder geval niet gelukt is.

De andere ochtend werd ik geconfronteerd met een opstandige Chinese gemeenschap. De enige Chinees die er lak aan had en mij nu en dan informeerde, was de goede Baba Ki Oeng. Maar dat was ook het enige lichtpunt. De Chinezen hadden zich van alle verdere feestviering gedistantieerd door de Nederlandse vlaggen, die de vorige dag nog 'fier' van hun toko's gewapperd hadden buiten, voor de winkel, op een lijn te drogen te hangen. Bovendien kwamen de jongeren, die mij de vorige avond weggeroepen hadden, mij nog eens uitvoerig vertellen hoe verontwaardigd ze waren. Het is toen wel heel duidelijk tot mij doorgedrongen wat een ezel ik geweest was, door bij de repetitie, die ik meegemaakt had, niet in te grijpen, erger nog: niet in te zien dat hier met vuur gespeeld werd. De waarheid is, dat ik op dat moment nog nooit aan nationale gevoelens van Chinezen in Indië gedacht had. Maar die ochtend is het mij wel duidelijk geworden, hoe agressief Chinezen juist op dit punt kunnen zijn, zo duidelijk dat ik het nooit meer vergeten heb. Het mag dan uiteindelijk met een sisser afgelopen zijn (de vlaggen zijn in de loop van de dag weer opgeborgen) maar geheel was de breuk niet, want ze zijn ook niet meer gehesen die dagen. En onaangenaam was, dat ik die hele affaire ook in mijn dagboek vermelden moest, waarop ik uiteraard als commentaar kreeg wat ik zelf had moeten bedenken en inmiddels al begrepen had.

De ellende was daarmee niet ten einde, want de laatste avond van het feest, de grote danspartij van de Molukse gemeenschap, verliep ook al niet vlekkeloos. De voorbereiding had te veel spanningen opgehoopt, en die kwamen nu tot uiting. Zo geviel het dat Oom Eli, de kantooroppasser, welgemoed met de vrouw van de postbeambte rondhopste. De vrouw van de post was een robuuste tante en Oom Eli een klein mannetje. Zij walsten langs mijn schrijver Hatusupy, een geboren en getogen Sapparuees. Hatu was een goede schrijver, maar in de omgang een typische 'rotjongen'. '*Oom Eli, osé pegang besar apa?* – wat heb jij daar voor groots aan de hand?' siste hij Oom Eli toe in het passeren. Tante Pos hoorde het, draaide zich om naar Hatu en siste terug: 'Kloot'. De andere ochtend had ik, bijna simultaan, onze goede postman en Hatusupy op mijn bureau, beiden om mij te vertellen hoe schandelijk ze beledigd

waren. Mijn sympathie ging uit naar de postman, die de goedheid zelve was en het echt niet helpen kon, dat hij in een conflict verzeild was geraakt. Hij moest gewoon voor zijn vrouw opkomen en dat deed hij ook. Hatu daarentegen, die drommels goed wist wat hij ontketend had, kwam toornend binnen. Hij was door die dame beledigd, niet in zijn persoon, zei hij, maar in zijn ambt van fungerend adjunct-djaksa bij het magistraatsgerecht! Daar stond ik wel even van te kijken. De enige, die zich verstandig gedroeg, was Oom Eli. Hij had de laagste rang van allemaal. Maar hij verzekerde mij, dat hij niet verstaan had wat er van beide zijden gezegd was. Daar zat ik dan met ruzie met de Chinezen, ruzie op kantoor, en een onderafdeling waar de influenza rondwaarde als een pest die rechts en links mensenlevens eiste. Een feest, neen, dat was het voor mij niet geweest. Ik heb eraan teruggedacht toen, achttien jaar later, ik te Hollandia een receptie weggaf ter ere van de achttiende verjaardag van Prinses Beatrix. Ik zei het tegen De Vos van Steenwijk, die toen in Hollandia chef-staf van de marine was: 'Mijn God, je moet er niet aan denken wat een baan dat meisje dadelijk krijgt. Koningin der Nederlanden!' Zijn antwoord was: 'Laat het je niet neerdrukken; ze vindt het best fijn'. Ik geloof steeds meer dat, die keer althans, ik meer gelijk had dan hij.

Onder al de eigenaardigheden van Nieuw-Guinea was er een, die men zegenen moet. Niemand kreeg er ooit lang tijd om na te denken. De derde of vierde februari streken er twee vliegtuigen neer op de rivier voor Merauke. Het waren van die heel ouderwetse Dorniers met twee tegen elkaar in draaiende schroeven boven de vleugel. Ze waren al eerder hier geweest, maar deze keer zouden ze twee dagen blijven en de commandant vroeg, of ik iets voor hen te doen had. Dat had ik zeker, want er moest hoog nodig kinine en ook wat aspirine naar Frederik Hendrik eiland en ik wilde die graag zelf brengen. Dat kon allemaal. Snel waren deze vliegtuigen niet. Ze hadden een maximum snelheid van 120, een kruissnelheid van 110 km per uur. Ze kwamen van Dobo, acht uur vliegen, in de praktijk hun maximum bereik. Naar Kimám was het een kleine twee uur vliegen. Ik zat naast de piloot, Elias. De vlucht was een belevens Midden onder de rit klom achter ons de mecaniciens naar boven om staande tussen de twee motoren met een oliekan olie in de apparaten te gieten. Dat hoorde erbij. In de open cockpit zelf was het een oorverdovend lawaai. We vlogen recht op Kimám aan,

waar we boven het plaatsje cirkelden en ik een plankje afgooide met een van te voren erop gespijkerd briefje voor de B.A. met het verzoek naar de monding van de Dambu rivier (het toegangsriviertje tot Kimám) in Straat Marianne te komen, waar wij hem wachtten. Daarna landden we in de straat. Vanuit het noorden kwam een enorme bui opzetten. Elias probeerde naar het andere vliegtuig te seinen aan een gekatte dreg voor anker te gaan evenals hijzelf deed. Het is op een of andere manier niet overgekomen. De bui kwam en toen ze weer optrok lagen wij nog op dezelfde plaats, maar het andere vliegtuig was twee mijl zuidwaarts terecht gekomen. Kort daarop verscheen ook, vanuit de Dambu, Manuhutu met een prauw. Voor hem en mij was het een fijne ervaring op die manier even te kunnen praten en hem ook de geneesmiddelen te overhandigen, die hij nodig had. Zoals ik al opmerkte, ze waren, medisch gesproken, van weinig waarde. Voor het moreel echter waren ze een injectie. Ook voor het onze. We hadden na terugkeer een fijne avond met de crew, al moest ik ze op één punt teleur stellen. Whiskey soda kon ik hen niet schenken, want soda-water was f 1,25 per fles in Merauke. Maar whiskey en bier konden ze krijgen zoveel ze wilden. Dat was betaalbaar.

Toen ze weg waren, praatte ik met de Papoea's die geholpen hadden de benzine voor de vliegtuigen aan te sjouwen. Een van hen was Wagér. Ze vonden er kennelijk niets vreemds aan, dat ik met een vliegtuig op stap was geweest. Dat vliegen imponeerde hen niet. Maar toen ik vertelde, dat het daar binnen zo'n lawaai was, dat je niet met elkander praten kon en je wat je zeggen wilde op een briefje schrijven moest, kwamen de tongen los. Daar diende dus schrijven voor!

Die vliegreis luidde een nieuwe periode van veel reizen in. Hoe ze werd onderbroken, vertel ik later. Hier is het de plaats in te gaan op mijn ervaringen met de influenza epidemie, die de bevolking geteisterd had. Een van mijn eerste reizen was naar de Kumbe rivier. Nog altijd staat me mijn bezoek aan Wayau voor ogen. Dat was aan de midden Kumbe. Toen ik er kwam was er, buiten de goeroe met zijn gezin, niemand in het dorp. Hij vertelde me, dat allen weggevlucht waren, het bos in. Waar precies, kon hij me niet zeggen. Terwijl we nog praatten kwamen vijf of zes jonge mannen uit het bos terug om uit het dorp iets te halen. Wij praatten samen en ik trachtte hen over te halen naar het dorp terug te keren, waar in ieder geval enige medische voorziening was. Ze reageerden ontwij-

kend. Ik vroeg hun wat ze eigenlijk deden daar in het bos en weer reageerden ze ontwijkend. Ik schudde mijn hoofd en zei hun: 'Je zit daar alleen en je zit daar maar te piekeren. En ik weet wel waarover'. Ze keken me vragend aan. 'Je piekert daar over de dood', zei ik. En spontaan kwam het antwoord: 'Betul Tuan', dat doen we, meneer. Zo was het daar aan de Kumbe.

Aan de boven Bian was het geen haar beter. Ik ben er herhaalde malen geweest. De datering van die bezoeken staat me niet duidelijk meer voor ogen, ook al omdat zich tussendoor huiselijke zorgen hebben afgespeeld, waarover ik nog kom te spreken. Hier moet ik me bepalen tot enige opmerkelijke belevenissen. Het eerste was op een tournee, dat ik samen met de dokter maakte. Ik zat in de pasangrahan toen een paar mannen van Muting bij me kwamen. Ze deden nogal geheimzinnig, maar na wat praten kwam het hoge woord eruit. Jakob, het kamponghoofd, had in zijn huis een medicijn dat de hele kampong, ja de hele streek, met dood en ondergang bedreigde. Het was een wit spul en het was levensgevaarlijk. We zijn allemaal bang, doodsbang, zeiden de mannen. Ik wandelde dus een uurtje later op mijn gemak naar het huis van Jakob om hem te vragen wat er van dit verhaal waar kon zijn. Jakob dacht er niet aan te ontkennen. Hij werd vaal van ellende terwijl hij erover begon. Het is verschrikkelijk spul meneer, verzekerde hij me bevend. Een klein snippertje in het vuur en er gaat een mens dood. En als je het allemaal in het vuur gooit gaan alle mensen dood, het hele dorp en nog veel meer! Ik vroeg hem waar hij die ellende vandaan had. Het bleek, dat hij die op een of andere manier in het Gab-Gab-gebied van de Boadzi gekregen of gekocht had. Ik knikte Jakob eens vriendelijk toe: 'Wat moet dat nu daarmee, Jakob? Het hele dorp is als de dood ervan. Dat kun je je eigen mensen toch niet aandoen! Zou ik het maar niet voor je meenemen? Dan ben je ervan af.' Jakob knikte, kennelijk opgelucht, van ja en wees mij de plek waar hij het spul opgeborgen had. Het zat, stevig ingepakt in eucalyptusbast, vastgeklemd tussen twee daksparrren en de atap van het dak. Ik vroeg hem het mij even aan te reiken, maar dat weigerde hij pertinent. Hij durfde niet en ik moest het zelf maar doen. Handenwringend keek hij toe, terwijl ik het pak te voorschijn haalde. Maar toen ik het open wilde maken, schoot hij naar voren en greep mijn beide handen: 'Neen meneer, neen, alsjebliet niet. Het is veel te gevaarlijk. We gaan dood, we gaan allemaal dood.' Ik beloofde hem op mijn woord dat ik het pak niet openen zou en het

in mijn eigen bagage mee naar Merauke zou nemen om het daar onschadelijk te maken. Zo is het ook gebeurd. Eerst aan boord, ver van Muting, dorst ik het samen met de dokter open te maken. Er kwam een apothekers-stopfles uit te voorschijn, gevuld met een wit poeder. *Tartras* stond er op de fles. Bij onderzoek in Merauke bleek, dat het inderdaad *tartras emeticus* was, ook wel wijnsteenzuur geheten, de grondstof voor de injecties tegen venerisch granuloom. De fles was kennelijk gegapt uit het hospitaal te Daru en had, langs de Fly naar boven reizende, steeds angstwekkender potenties verworven. Dat was ook niet zo gek, meende de dokter. Hij demonstreerde dat door een snipper van het spul in een gasvlam te houden. Het gaf een pracht van een verkleuring te zien. Of het rood was of groen, weet ik niet meer, maar ruim voldoende om de dief van de fles aan het schrikken te brengen. Het was tegelijk een overtuigende bevestiging hoezeer de angst voor toverij de mensen hier in haar ban hield. De influenza epidemie had die kennelijk nog verhevigd.

Voor angst was inderdaad reden, want de epidemie laaide opnieuw op in Muting. Ook Jakob behoorde onder de slachtoffers. Toen ik er in april weer kwam, nu in gezelschap van de heer en mevrouw Van Zwol, bleek te Muting sinds half december één kwart van de bevolking overleden te zijn. De stemming was uiterst gedepimeerd. 's Avonds, rond een vuur op het dorpsplein, spraken we met de mannen. Eén stond er op en hield een heftige toespraak. Ik kon het maar half volgen, maar de heftigheid was in ieder geval niet tegen mij gericht, want hij sprak mij aan als Bapak, Vader, wat niet gebruikelijk is. Daar heeft mij later in een van zijn brieven Uneputy nog eens op gewezen. Het verlangen, dat de man tot uitdrukking bracht, stelde mij voor problemen. Al de ellende die zij hadden geleden, was het gevolg geweest van het feit dat zij het *Ezam*-ritueel niet meer hadden gevierd, en zij wensten toestemming tot een hernieuwde viering.

Wat ik van het *Ezam*-ritueel wist, maakte het voor mij uiterst moeilijk daar ja op te zeggen. Het was destijds met groot realisme beschreven door Wirz, die de beginfase van het ritueel had meege maakt. Het wordt gevierd in een grote open loods, in het midden door een bladerscherm verdeeld in een mannen- en vrouwengedeelte. Aan het buiteneinde van het mannendeel liggen twee lange boomstammen met de top op een stellage. De voet van de stammen ligt in het vrouwendeel, zodat de stammen dwars door het bladerscherm lopen. Tegen het einde van de viering, waaraan veel ge-

zwaai met bromhouten en veel sexuele promiscuïteit te pas komt, wordt een jonge vrouw binnengeleid in het mannengedeelte. Zij wordt neergelegd op een mat onder de uiteinden van de boomstammen. Daar moeten de novieten één voor één sexuele omgang met haar hebben. Als de laatste daarmee doende is, worden plotseling de steunen onder de stelling weggetrokken. De bomen vallen op het paar, dat nu verder afgeslacht, gebraden en opgegeten wordt. Het copulerende paar stelt Ezam (= man, echtgenoot) en Uzum (= vrouw, echtgenote) voor, die aldus in copula geofferd en gegeten worden. Er is nauwelijks fraaier illustratie denkbaar van de theorie van Robertson Smith, dat in de offermaaltijd de godheid zelf gegeten wordt.

Dit was wat ik wist. Wat ik niet wist is, dat Ezam en Uzum in geheel andere vorm tijdens de ritus aanwezig zijn, nl. in die van twee beschilderde en van een haardos voorziene klappers. Die klappers worden, wanneer de boom valt, stuk geslagen en hun inhoud opgegeten. Maar er wordt niemand gedood. Het verhaal van de copulerende man en vrouw is het verhaal, dat men de ongeïnitiëerden en buitenstaanders zoals Wirz vertelt. Wat dit verhaal wel bevat is een duidelijke verwijzing naar de esoterische betekenis van het ritueel: de geslachtsgemeenschap van de twee grote kosmische machten uit wier huwelijk, na een op de viering van de ritus volgende sneltocht, alle nieuw leven voortkomt.

Omdat ik dit allemaal toen nog niet wist (het is eerst door later onderzoek van o.m. Verschueren duidelijk geworden) moest ik wel bezwaren maken. Natuurlijk ontkenen de mannen, dat er iemand bij gedood werd. Het werd een lang gesprek, waarbij ik de eis stelde, dat toestemming alleen mogelijk was indien de viering van A tot Z door de bestuurs-assistent of iemand namens hem kon worden bijgewoond. Alleen, ik wilde wel weten, waarom zij die Ezam-viering zo essentieel achtten. Zij waren niet in staat daar een beredeneerd antwoord op te geven, maar wel om mij te overtuigen dat ze het van harte meenden. Ik heb toen, voor zover ik mij herinneren kan, die toestemming niet aanstonds gegeven. Maar het is er tusschen tusschen, een aantal maanden later, wel van gekomen, wat mij wederom door de Missie niet in dank is afgenomen.

Diep onder de indruk zijn wij van Muting teruggekeerd. Van Zwol moest door naar Tanah Merah en zou in de Digul de witte boot treffen, die hem bij de Mappi-post zou opnemen. Het schikte mij uitstekend om mee te gaan naar de Digul. Ik kon op die wijze

nog even iets te zien krijgen van de Mappiërs en op de terugweg Kimám aandoen. Dat verliep alles naar wens. Op Frederik Hendrik eiland bleek de epidemie geweken. Er waren echter wel berichten, dat ze in de omgeving van Wamal de kop weer had opgestoken. Daar kon ik bij deze gelegenheid niet meer heen. Het werd tijd weer naar huis terug te keren.

Wat ik daar hoorde, was ronduit verontrustend. Er was nu influenza in de gevangenis. Ook de mannen van Muting, die met mij via Assike hadden gereisd, hadden het gekregen. Twee ervan waren ernstig ziek. De dokter vertelde me, dat hij ze eigenlijk had opgegeven. Ik dacht aan de ontredding te Muting tengevolge van de ziekte. Moest dit er nu nog bovenop komen? Ik ben toen de gevangenis binnengegaan en bij de twee ernstig zieken gaan zitten. De anderen kwamen er ook bij. Ik vertelde hun, dat ik juist in Muting geweest was. Hoe verdrietig de mensen er waren vanwege al de doden van wie ik de namen van een stuk of zes uit het hoofd kon opnoemen. 'En nu zijn jullie ook ziek. Je móet beter worden. Je kunt het de mensen niet aandoen, dat jullie ook dood gaat. Laat er straks eindelijk weer eens blijdschap zijn als jullie allen terugkomt.' Ik bezwoer hun zich stipt te houden aan de instructies van de dokter: onder de deken blijven en niet op de tocht lopen. 'Denk erom; je màg niet doodgaan.' Ze zijn inderdaad beter geworden. Het is natuurlijk mogelijk dat ze toch beter geworden zouden zijn, maar ik geloof nog altijd dat in hun labiele toestand mijn pep-talk hun redding is geweest. Hoe labiel die toestand was, zou later blijken.

Toen ik al lang weer op Java zat vernam ik, dat de zes medeplichtigen van Petrus na ommekomst van hun straftijd tot grote vreugde der Mutingers in goede welstand waren teruggekeerd. Petrus zelf echter, die drie maanden langer gekregen had, is nooit teruggekomen. Een maand nadat zijn vrienden vrij gekomen waren, vond men hem 's ochtends dood op zijn plank. Beri-beri in de hartstreek! Ik heb mijzelf dat vonnis nooit vergeven. Ik had het moeten weten, had mij moeten losmaken van de westerse dogmatiek van de differentiële bestraffing van hoofddader en mededaders. Ik vond mijzelf zo humaan en verstandig toen ik dat vonnis uitsprak. Ik voel mij dubbel schuldig omdat, toen ik bij mijn vertrek afscheid nam van die mensen in de gevangenis die mij ter harte gingen, Petrus namens hen een toespraak hield waarin hij mij vertelde, dat ik zo'n goede man was!

6. Weg uit Merauke

Hierboven (p. 252) schreef ik over huiselijke zorgen. Op 1 maart ontvingen wij een telegram, dat Vader König, nog onverwacht, op 28 februari was overleden. Dat hij ernstig ziek was, was ons bekend. Maar dit snelle einde hadden wij niet voorzien, evenmin trouwens als mijn schoonmoeder, die door de dokter aldoor was gerust gesteld. Voor mijn vrouw was het een ontzettende klap, een klap die des te harder aankwam, omdat over die afstand met die trage en moeilijke verbindingen van enig werkelijk contact geen sprake kon zijn. Wij wisten bovendien, dat Moeder König praktisch onverzorgd achterbleef. De zaken waren de laatste jaren veel te slecht gegaan; dat hadden wij door alle pogingen om dat voor ons verborgen te houden wel heen gelezen. Al was er dan, gelijk bleek, geen acute financiële nood, om onder die omstandigheden op zulk een machteloos makende afstand te zitten is rampzalig, zeker als je enig kind bent en altijd de wens gekoesterd hebt iets aan je ouders terug te geven voor hetgeen je van hen ontving. Het was duidelijk, dat wij uit dit isolement weg moesten.

In die nood kwam al spoedig een opening. Wij hadden een overlijdensadvertentie in een van de bladen op Java gezet. Het zal wel het *Soerabajaasch Handelsblad* geweest zijn. Veel vrienden hebben daarop in troostende brieven gereageerd. Onder hen was ook Hartevelt, die ons vroeg hem op de hoogte te houden indien wij eens wegwilden naar een minder geïsoleerd oord. Dat wilden wij zeker. Wij wilden terug naar Java. Van daaruit was er toen al drie keer per week een vliegverbinding met Nederland. Dat vliegen ging wel niet zo snel als tegenwoordig (de toestellen deden er zeker een dag of vijf over) maar het bood toch een heel wat betere mogelijkheid tot zinvol corresponderen met Nederland aan mensen op Java dan aan lieden, die ergens in de Grote Oost woonden. Bovendien hoopten wij mijn schoonmoeder ervan te kunnen overtuigen, dat zij er goed aan zou doen naar ons toe te komen en bij ons haar intrek te nemen. Dat kon beter op Java dan in de Molukken. Het is achteraf maar gelukkig dat Moeder König zich daartegen verzet heeft, want het zou haar waarschijnlijk evenzeer het leven gekost hebben als haar jongere zuster tante Cathrien, die bij het uitbreken van de Europese oorlog via Amerika onderweg was naar Indië om er haar zoon Dick te bezoeken, die stuurman bij de KPM was. Zij kon niet meer terug en overleed tegen het einde van de kamptijd. Haar zoon

was haar al eerder – in 1941 – voorgegaan.

Voor mijn vrouw was het al met al diep verdriet. Het enige wat wij konden doen was zorgen voor een bescheiden delegatie, waardoor zij zich als alleenstaande redden kon zonder armoede te lijden. Dat die delegatie – die gedurende de oorlog doorbetaald werd – haar door al de kommer en kwel van de oorlog heen zou helpen, kon toen niemand voorzien. De zorg bleef drukken. Daar kwam nog bij, dat wij sinds de zomer van 1936 geen vakantie gehad hadden en ons, ook al door de slopende warmte van kentering en regentijd, door en door moe wisten. We begonnen beiden te sukkel en, mijn vrouw het eerst. Zij had in maart al een lichte griep gehad. Ik had er dan ook niet de minste moeite mee neen te zeggen op de vraag, mij vanuit Ambon gesteld, of ik niet controleur van Piru op Seran worden wilde. Ik kon dit aanbod opvatten als een teken van waardering, want er was in Piru zwaar trammelant geweest door een onvoorzichtige uitspraak van de controleur in een geschil over visgronden tussen twee aangrenzende negorijen. Hij had zelfs met zijn adspirant-controleur moeten vluchten. Maar dat alles doet er hier verder niet toe. Ik kon berichten, dat ik hoopte op overplaatsing naar Java, omdat mijn vrouw en ik beiden grote behoefte hadden aan een ander klimaat en een wat meer afwisseling biedend sociaal milieu. Althans iets van die strekking.

Dat wil echter niet zeggen, dat daarna alles van een leien dakje liep. Het zal begin mei geweest zijn toen wij bericht kregen, dat ik zou worden benoemd tot controleur-afdelingssecretaris van Madura. Dat was een klap op het hart. Na de broeihitte van Merauke weer terug naar de broeihitte van Pamekasan! Het was net iets te veel en ik heb me dan ook heftig verzet. Naar mij later verzekerd werd, net iets te heftig. Op het departement was men er boos over en alleen dank zij de tussenkomst van Hartevelt is het besluit mij secretaris van Madura te maken tenslotte ingetrokken en werd ik benoemd tot controleur-afdelingssecretaris van Banyumas, volgens het departement een heel wat minder aantrekkelijke baan dan die in Madura. Zo achteraf kan ik die reactie van het departement wel begrijpen. Van der Plas, die toen gouverneur van Oost-Java was, had doorgedrukt dat er voor Madura een welvaartsplan moest komen. Hij was in zijn jonge jaren controleur geweest van de tot Madura behorende Kangean eilanden en was diep in Madura geïnteresseerd, sprak ook vloeiend Madurees. Hij wilde op Madura een secretaris hebben die wat kon. De goede indruk, die mijn nota over

het onderwijs in Zuid-Nieuw-Guinea had gemaakt, heeft stellig mijn noodlot bepaald. Maar dat wist ik allemaal niet en het zou voor ons waarschijnlijk weinig uitgemaakt hebben. Toen in de loop van juni mijn plaatsing in Banyumas afkwam, waren we allebei ziek. De influenza had ook ons bereikt. Eerst mijn vrouw, toen mij.

Tot overmaat van ramp was inmiddels Soepardji overgeplaatst naar Java en vervangen door een pas afgestudeerde collega, die het maar slecht deed. Ik heb hem eens meegemaakt op zee. Daar gaf hij zichzelf een morfine-injectie tegen de zeeziekte, wat ik nogal eigenaardig vond. Veel erger was wat hij mijn echtgenote aandeed. Die had uit de influenza een gewrichtsontsteking overgehouden, waardoor ze moeilijk liep. Hij had daar wel een middel tegen, zei hij, maar daar had hij bismuth-olie bij nodig en die moest uit Makassar komen. Die kwam toen de hinder van de gewrichtsontsteking al sterk verminderd was, maar hij besloot toch maar in te spuiten. Hij deed dat zelf en spoot er radicaal naast, waardoor zij met een inwendig verbrande bovenarm bleef zitten, die met buro-wi-compressen behandeld moest worden. Wij hebben later begrepen, dat het hoofdbestanddeel van de injectie salversan was, wat de ernst van de verbranding verklaart. Het gebeurde alles een week voor ons vertrek, terwijl we midden in de pakkerij zaten. Zij heeft vrijwel de hele reis hevige pijn geleden. Zij is daarmee heel wat slechter van de influenza afgekomen dan ik. Ik hield er alleen een betrekkelijk lichte pleuritis aan over. Daardoor moest ik me wel zeer in acht nemen, maar dat was op reis beduidend dragelijker dan die pijn.

Met dit alles ben ik ver vooruitgelopen op de gebeurtenissen. Het lijkt erop, alsof we al die tijd niet anders gedaan hebben dan klagen en ziek zijn. Zo gek was het ook weer niet. Veel echter is al in voorgaande paragrafen verwerkt, zodat er niet zo heel veel te melden overblijft. Zo heb ik in mei of juni nog een korte reis gemaakt naar Domandé. In dat grote dorp was telkens wat loos en het dorpshoofd speelde er iedere keer een verkeerde rol in. Hoewel ik al lang had afgeleerd een dorpshoofd wegens falen te ontslaan, maakte de kepala kampong van Domandé het wat al te gortig. Ik had hem zelfs al een paar keer in de gevangenis gehad. Daar moest nu maar een nieuwe komen. Staande de voor dat doel belegde dorpsvergadering vroeg ik de mandoer het van hem over te nemen. Hij was een man van even vijftig van wie duidelijk gezag uitging. Maar hij weigerde radicaal. 'Zolang ik mandoer ben', betoogde hij, 'kan ik erin be-

rusten wanneer de mensen niet naar mij luisteren. Maar als mij dat overkomt wanneer ik kamponghoofd ben, zou mij dat beschaamd (malu) maken en dat wil ik niet'. Hij had een veel betere kandidaat voor mij, een neefje van even in de twintig jaar, die dit ambt best aankon. Ik mocht erop rekenen dat hij hem wel steunen zou gedurende de eerste jaren. Die toespraak maakte mij duidelijk, dat die oude heer nu juist de man was, die ik in dat dorp hebben moest en zo werd, na aandrang mijnerzijds, de man tenslotte bereid gevonden zijn benoeming te aanvaarden. Ik was daar erg gelukkig mee. Ik had weer eens een goed stukje besturen weggegeven, dacht ik. Ten onrechte echter. Vijftien jaar later hield ik mijn eerste receptie als gouverneur te Merauke. Daar waren heel wat oude vrienden voor komen opdagen. Zo werd mij ook de kepala kampong van Domandé voorgesteld, een man van goed 35 jaar oud. Hij schudde mij glunder de hand: 'U hebt mij nog tot kamponghoofd benoemd, gouverneur'. Ik slikte even iets weg en zei toen blij verrast: 'Natuurlijk, dat heb ik. Dat weet ik nog precies'. Men moet op tijd zijn verlies weten te nemen. De oude heer had dus rustig doorgedrukt en niemand had er iets van gemerkt! Hij had, achteraf, nog gelijk ook; men verzekerde mij dat de jongeman een goed dorpshoofd was.

Een heel andere gebeurtenis was de aardbeving, waardoor wij op een nacht gewekt werden. Het huis schudde en wij spoedden ons naar buiten. Toen de honden, die bij zulk een gelegenheid altijd de kop opsteken, waren uitgehuld, viel er een doodse stilte, alleen verbroken door een langzaam maar opmerkelijk klok . . . klok . . . , dat uit onze stenen drinkwatertanks kwam. Het was een luguber geluid. Ineens drong het tot mij door dat wat zich hier binnen onze watertanks afspeelde, ook buiten op zee zou kunnen gebeuren. Ik liep naar de steiger en zag tot mijn schrik, dat het net hoog water was. Toen ben ik naar de cipier gestapt om hem te vragen de deuren van de loodsen, waarin de gevangenen opgeborgen zaten, van slot te doen. Overbodige voorzorg? Er is inderdaad in Merauke niets gebeurd, maar ik hoorde later, dat in Saumlaki (of Larat) op de Zuidooster Eilanden alle in hokken opgeborgen kippen verdronken waren. Daar was wel een vloedgolf langs gekomen.

Na maart is veel van mijn tijd gaan zitten in het schrijven van mijn memorie van overgave, waarin ik al het materiaal bijeenbracht dat ik later in mijn '36 Jaren' verwerkte, weinig vermoedend dat diezelfde memorie in 1945 Van der Plas aanleiding geven

zou om nogmaals op ongewenste wijze in mijn carrière in te grijpen (zie IX.2.). Mij ging het erom iets vast te leggen van een bestuurspolitiek, die de Papoea beter vooruit zou kunnen brengen. De meer saillante punten van bestuursbeleid zijn daarin echter niet verwerkt. Die moeten gestaan hebben in de bestuursmemorie die, naar goede gewoonte, de memorie van overgave begeleidt. Het is een geheim stuk, waarin men allerlei dingen schrijft, die voor de opvolger van belang zijn en verder niemand aangaan. Personeelskwesties vindt men er meestal ook in behandeld, wat op zichzelf al een goede reden is het stuk buiten circulatie te houden. Ik heb mijn bestuursmemorie dan ook nooit meer teruggezien. Dat was jammer, want er stond een opmerking in, die ik in de dagen dat ik betrokken raakte bij het werk van de Commissie Nieuw-Guinea/Irian (1950), gaarne ter beschikking had gehad. Die opmerking komt hierop neer, dat in Zuid-Nieuw-Guinea de Papoea te maken heeft met een dubbele koloniale laag boven zich. De laag, die het dichtst bij hem staat, is die van de Pu-anim. Tegen deze laag, die hij ervaart als bemoeiziek en overheersend, zet hij zich scherp af. Veel verder van hem af staat de laag van de weinige Europeanen. In hen heeft hij meer vertrouwen, waardoor hij ook meer geneigd is hun leiding te aanvaarden.

Intussen naderde de dag van vertrek. Ik zag er naar uit, en dat niet alleen vanwege onze lichamelijke toestand. Ik wilde ook wel weer eens iets meer weten van wat er in Europa gaande was. Met de Aneta-nieuwsberichten liep het niet erg bevredigend. Soms vielen ze uit, waarvan dan de ongunstige ligging van Merauke de schuld kreeg. Maar als je op een dag plotseling leest: 'Gisteren heeft Hitler zijn intocht in Wenen gedaan', sta je wel even te kijken. Van de Duitse inval in Oostenrijk vernamen wij eerst enige weken later, toen de krant kwam. De oorlogsdreiging mocht veraf lijken, zij was reëel en dan is het niet prettig te merken dat je eigenlijk van helemaal niets weet.

Dat wil niet zeggen, dat het vertrek gemakkelijk viel. Ik heb al verteld hoe, ongeveer een week voor ons afscheid, Wagér mij een model van de kap bracht die in het *mayo*-ritueel door de *mayo-mes-wag* gedragen wordt (boven: 275v.) Ik vroeg hem wat hij als herinnering van mij ontvangen wilde. Nu, dat was een witte uniform-jas die ik zelf gedragen had. Daar was doen aan en ik nam hem mee naar huis om er één uit te zoeken. Wagér bleef zichzelf

daarbij. Toen hij een jas had die hem aanstond, wendde hij zich tot mijn vrouw met het verzoek de mouwen in te korten. Maar het moest wel ineens gebeuren. Hij bleef er bij staan, terwijl zij op de naaimachine de operatie tot een goed einde bracht. Minder zichzelf was hij enkele dagen later. Terwijl mijn inmiddels gearriveerde opvolger, W. Klaus, in ons huis aan onze vendutie begon, kwam hij bij me binnen op kantoor. Hij had een gloednieuwe zakdoek bij zich. Hij had die aangeschaft om zich de tranen te kunnen afwissen, die hem rijkelijk over de wangen stroomden. Ik trachtte hem te troosten. 'Er is in mijn plaats toch een nieuwe tuan die het even goed kan', zei ik hem. Maar Wagér schudde het hoofd en zei toen iets, dat ik mijn leven lang niet vergeten heb: 'Die meneer kent onze namen niet.' Vandaag steken die woorden mij; de oude dag heeft mij beroofd van het vermogen namen te onthouden. Het steekt te erger, omdat ik ervaren heb hoe Wagér het meende. Toen mijn vrouw en ik vijftien jaar later weer samen in Merauke waren heeft hij heel stiekum langs de weg naar Buti staan wachten omdat hij, vermoedend dat wij daar langs zouden komen, er ons samen door geen derden gehinderd ontmoeten wilde.

Wie ook naar Merauke was gekomen om afscheid te nemen, was Gerrit Uneputty. Ook hij had een verlangen: Black, onze hond. Wij waren daar erg gelukkig mee, want twee honden mee op reis was wel wat veel. Nu behoefden wij alleen Kees mee te nemen. Black zou het goed hebben bij Gerrit. Dat is wel gebleken uit de brieven, die hij ons later schreef, waarin hij steeds rapporteerde hoe het met Black ging. Eens, toen hij uit Bosset kwam, was de hond in het bos verdwenen. Twee-en-een-halve dag had hij ernaar gezocht en moest toen onverrichterzake door naar Kwél. Maar Black was een trouwe hond. Vijf dagen na zijn vertrek was hij in Kwél opgedoken; uitgehongerd natuurlijk. Maar de mensen van Kwél (en daar zal onze Willempje – boven p. 285 – wel niet vreemd aan geweest zijn) hadden hem onmiddellijk herkend en keurig bij Gerrit thuisbezorgd in Muting.

Intussen was al wat van ons hebben en houden niet op vendutie ging ingepakt: naast de handbagage nog altijd een respectabel aantal colli: 34. Het inpakken geschiedde in hoofdzaak door Moenaris, omdat mijn vrouw met haar arm volstrekt gehandicapt was. Hij heeft dat voortreffelijk gedaan. Wij hebben gezien hoe de kisten geladen werden aan boord van de witte boot die ons naar Ambon brengen zou. Ze werden, drie op een rij, boven aan de rand van

het luik gezet en toen het ruim ingetrapt. Wij hebben ook gezien hoe, in Soerabaja, bij het lossen één van de kisten met de punt op (en in) het deksel van een andere kist smakte. Alleen in die laatste kist was een bordje gebroken. Verder was alles heel. Moenaris was een trouwe hulp en wij waren blij dat hij met ons mee terugging. Hijzelf trouwens ook, want zijn Marsinem had hem inmiddels definitief verlaten en bleef bij haar politiemann. Wat er tenslotte van haar geworden is, hebben wij nooit vernomen.

Wat ons op 1 augustus 1938 het afscheid wat gemakkelijker maakte was de wetenschap, dat we het bestaan in Merauke niet meer aankonden. We waren allebei door en door moe; mijn vrouw bovendien invalide. Het eeuwig personeelsgebrek had mij gesloopt. Toen er eindelijk een goede klerk kwam, was Gerrit al lang weg; naar Muting. Hij was niet vervangen. Ik was er dan wel de mantri-politie Lesnoessa op rijker geworden, maar dat maakte het verlies niet goed. Ook de beloofde adspirant-controleur was niet gekomen. Met een zucht verlieten wij de plaats waar we zo intens geleefd hadden.

Er was ook wel reden tot zuchten. De Albatros, de witte boot waarmee we vertrokken, was de ellendigste van de drie welke in de Molukken gestationeerd waren. Niet dat het schip onzeewaardig was. Het had een houten huid over de ijzeren heen en kon letterlijk alles hebben. Maar de Albatros rolde ontzettend en stond deswege bekend als Het Strijkijzer. Mijn vrouw was er dan ook in de kortste keren zeeziek. Ik zelf kreeg woorden met de gezaghebber, omdat hij me in de longroom op de tocht zette, terwijl ik strenge instructies had van de dokter om me daarvoor in acht te nemen. Bovendien had deze gezaghebber de onhebbelijke gewoonte aan tafel altijd soep op te laten scheppen. Hijzelf had daar op zijn plaats aan het hoofd van de lange tafel, die in de lengteas van het schip stond, geen enkel probleem mee. Bij hem ging de soep op dit slingerend schip alleen maar rechts en links over de rand van het bord; de passagiers kregen ze over de kleren.

Wij kwamen langs Tual, waar wij heel gezellig ontvangen werden door de Van Zwols. Hij vertelde over zijn dubieuze ervaringen met de lieden van de goud-exploratie in Boven-Digul, zij over de vrouwelijke bediende die haar op de reis daarheen (en naar ons) vergezeld had. Ik had daar moeite genoeg mee gehad, want Moeder Van Zwol waakte als een leeuw over de ongerepte zeden van haar maagd, wat aan boord van De Swarten Arendt wel eens com-

plicaties gegeven had. Het was allemaal heel onnodig geweest, vertelde zij ons. Bij thuiskomst had de meid haar bekend al drie maanden zwanger te zijn!

In Tual brachten wij ook nog een afscheidsbezoek aan Mgr. Aerts. Het was na alle disputen met de Missie in Merauke een weldadige verrassing. We hadden er niet alleen een goed gesprek, maar toen wij weggingen vergezelde de bisschop ons tot op de steiger. Aerts was een uiterst bedachtzaam man, die zich niet door opwellingen leiden liet. Het hield een waardering in, die ik van die zijde niet verwacht had.

Ambon bracht weer een heel andere verrassing. We moesten hier van boord en op de kade komende viel het mij op, dat van de hier rondlopende Europeanen niemand mij groette. Dat was mij kort tevoren tot mijn verbazing ook in Merauke een keer overkomen. Daar had de boot een nieuwe, geheel als heer geklede broeder van de Missie aan wal gezet, en die was mij voorbijgelopen zonder boe of ba. Hier ging het ook zo. Toen schoot mij, denkende aan die broeder, te binnen dat ik in dit geval zelf fout was. Ik was hier nieuw en moest dus eerst groeten. Dus nam ik voor iedere blanke, die wij tegenkwamen, mijn hoed af. Na de vijfde bracht mijn vrouw mij tot bezinning. 'Wat doe je eigenlijk?' vroeg zij. Toen drong het tot mij door, dat ik blijkbaar een beetje getikt was geraakt. Maar ik was de enige niet. Toen we een paar honderd meter gelopen hadden gaven we allebei uiting aan onze verbazing dat Ambon zo'n prachtige stad was met zulke mooie straten. Hoe hadden wij dat twee jaar geleden een dorps gat kunnen vinden? Eerst gaandeweg realiseerden wij ons dat het kennelijk ook geestelijk hoog tijd was, dat wij in een ander milieu kwamen. Dat zou ons later op Java bevestigd worden, waar wij ons gedurende de eerste weken onderscheidden door een maar moeilijk te beheersen praatdrift. Je merkt dat zelf niet, maar het wordt je wel verteld, zodra je definitief tot bedaren gekomen bent.

Van het bezoek aan Ambon is overigens geen enkele herinnering bij me blijven hangen, behalve dan dat ik hier de eerste waarschuwing kreeg voor wat ons in Banyumas te wachten stond. 'Je komt bei dem Hanna', vertelde mij een collega, die mij uitlegde dat 'der Hanna' de vrouw van de resident was.

Ook aan het verder verloop van de reis heb ik weinig herinneringen. Ik weet alleen nog, dat we langs Leksula (Buru) kwamen en

daar Pirsouw weer ontmoetten. Het was een gezellig weerzien. Hij scheen er nu met plezier te zitten, nadat het hem aanvankelijk nogal tegengevallen was. De reis erheen was voor hem en zijn vrouw vrij onaangenaam verlopen, maar de herinnering daaraan drukte hem blijkbaar niet meer. Dat is ook geen wonder, want de baai van Leksula, ingesloten door hoge, vlak achter elkaar liggende bergruggen, is van een ongekennde, woeste pracht die men nooit meer vergeet. Die laatste herinnering aan de Molukken was tenminste een goede.

Tenminste een goede! Zes jaar later zat ik samen met een medegevangene, een bacterioloog, op een bankje te filosoferen wat de beste jaren van ons leven geweest waren. Wij kwamen beiden tot hetzelfde antwoord: de jaren waarin wij de meeste moeite ervaren hadden. Ik dacht daarbij aan Merauke. Voor en na heb ik nooit meer zo intensief geleefd als toen. Alleen de moeite maakt het leven de moeite waard.

Jaren van oorlogsdreiging

Vaak heb ik mij verbaasd over de zorgeloosheid waarmee Papoea's in tal van streken de mogelijkheid van een vijandelijke overval negeren. Zij weten dat zo iets elk ogenblik gebeuren kan, maar zij laten zich door die wetenschap niet hinderen. Toch deden wij zelf in de jaren die liggen tussen München en Pearl Harbour nauwelijks anders. Wij wisten, dat noch Nederland noch Nederlands-Indië een buitenlandse vijand weerstaan kon, maar gaven onszelf dat niet openlijk toe. Heimelijk hoopten wij op een wonder, openlijk sloegen wij vastberaden taal uit, en voor het overige deden wij zo gewoon mogelijk, ons houdend aan het oude stramien. De brieven van onze ouders uit die periode zijn in dit opzicht typerend. Men leest erin van de schrik die elke nieuwe gewelddaad van Hitler verwekte. Dan werden alle militaire verloven ingetrokken. Maar dat duurde nooit lang en tussendoor ging het leven van de door militair vertoon min of meer gerust gestelde burger zijn gewone gang. Ook het leven van onze ouders. Hun toekomst in Gods hand wetend, gingen zij door met hun familiebezoeken en logeerpartijen. Het is verbazingwekkend, hoe vaak men in die jaren bij elkaar uit logeren ging. Het familieleven stond voorop in de belangstelling.

Mijn documentatie over de periode van augustus 1938 tot eind 1941 is arm. Wel kwamen er na mei 1940 nog wat brieven uit Holland, ons toegezonden via tante Christien in San Diego (een zuster van Moeder König), maar de inhoud daarvan bleef noodzakelijk tot familie-nieuws beperkt. Meer geheugensteun heb ik ontleend aan de correspondentie met de familie tot mei 1940 en aan de brieven van vrienden en kennissen binnen Nederlands-Indië daarna, maar van veel betekenis is het, alles bijeen genomen, niet. Een groot gemis is het ontbreken van ambtelijke bescheiden uit die tijd, een uitvloeisel van het feit dat ik in die periode geen eigen bestuursverantwoordelijkheid droeg en dus van geen enkel document waaraan ik had meegewerkt zeggen kon, dat het het mijne was. Het

meeste houvast heb ik achteraf aan een artikel van mijn hand over 'Solidariteit', dat verschenen is in het januari-nummer van het *Koloniaal Tijdschrift* van 1941; een in januari 1942 verschenen artikel over 'Het Alip-feest te Bayan'; en een klein beetje ethnografische documentatie over het zuiden van Lombok.

1. Banyumas

Op 15 of 16 augustus kwamen wij aan in Soerabaja. Mijn vrouw droeg haar arm nog in verband. Ik voelde me weer redelijk goed, maar liet er toch maar een röntgen-foto van mijn borst maken, die mij met geruststellend commentaar nagezonden is. We genoten die dag een siësta in een hotelkamer ergens in de stad, en tegen de avond stapten wij in de nachttrein naar Batavia, die ons om 1 uur 's nachts afzette in Poerwokerto. Daar wachtte de adspirant-controleur Perrets ons op om ons naar het Tram Hotel aldaar te brengen, waar we de nacht doorbrachten. Mijn voorganger, Theo Sanders, was al met verlof naar Nederland vertrokken en kon er dus niet zelf zijn.

De andere ochtend vertrok ik al vroeg per taxi naar Banyumas, dat een 17 km zuidelijker ligt. De weg voert door een lieflijk, hier en daar heuvelachtig landschap. Banyumas zelf is opgezet als een stad van allure met brede lanen, waaraan echter betrekkelijk weinig huizen staan. Bij de planning was uitgegaan van de verwachting, dat de spoorlijn hier langs zou komen. Uiteindelijk echter kwam de spoorlijn niet door Banyumas, maar door Poerwokerto, dat uitgroeide tot een belangrijk centrum, terwijl Banyumas kwijnde. Enkele jaren tevoren was het regentschap Banyumas opgeheven en bij Poerwokerto gevoegd. De resident zou in januari van 1939 ook naar Poerwokerto gaan, waar een nieuw residentshuis in aanbouw was, vlak naast een leegstaande school die bestemd was om onder meer het residentiekantoor huisvesting te bieden. Nu zetelde de resident nog te Banyumas in het prachtige oude huis met zijn marmere vloeren en klassieke zuilen. Hier zette de taxi mij af. De oppas diende mij aan. Een ogenblik later stond ik binnen, voor Mr. Jacob Adriaan Ruys, die in pyjama achter zijn bureau zat, zijn kale hoofd gedekt door een rode fez met kwast. Hij gaf mij een hand en begon het gesprek zonder mij een stoel aan te bieden. Dat gebeurde pas toen ik al een kwartiertje gestaan had.

Dat wil niet zeggen, dat hij onvriendelijk was. Het was nu een-

maal zijn gewoonte om zijn zaken met de secretaris op die manier af te handelen. Ik heb die gewoonte gaandeweg leren waarderen als een belangrijke bijdrage tot zakelijkheid. Ik was zelden meer dan een half uur kwijt aan mijn dagelijks gesprek met de resident over de stukken, die ik hem had voorgelegd. Die gesprekken waren kort en duidelijk, een heel verschil met die met met zijn opvolger, die uiterst joviaal deed, onmiddellijk een stoel aanbood en uren praatte. Maar er dan niet tegenop zag om, als hij me een kleine drie uur had opgehouden, een half uur na het gesprek op te bellen om te vragen waar de brief bleef, die ik een uur tevoren beloofd had te schrijven.

Dit eerste onderhoud met Ruys liep uiteraard iets langer uit. Ik maakte ook kennis met mevrouw Ruys. Het geheel bleef afstandelijk, maar wel vriendelijk. Na een uur kon ik mij naar mijn kantoor begeven, dat naast het residentshuis lag. Hier leidde de hoofdcommies Leféber mij rond; een al wat oudere man en een goed ambtenaar met een grote kennis van de bepalingen op allerlei gebied. Hij overhandigde mij twee brieven, die Sanders te mijnen behoeve had opgesteld. De ene behelsde een ambtelijk resumé van de gang van zaken op het kantoor, de andere was een persoonlijk schrijven dat op sympathieke wijze mij allerlei nuttige informatie gaf over de toestanden op en rond het kantoor. Sanders bleek een oude NCSV-vriend van Creutzberg, die een maand tevoren nog bij hem had gelogeed en kennelijk een gunstig getuigenis van ons had afgelegd. Sanders was duidelijk gezien bij zijn personeel. Vol trots toonde Leféber mij een tiental ordners, alle gevuld met rondschrjvens over de meest uiteenlopende zaken. Sanders hield dat alles persoonlijk bij, vertelde hij me vol bewondering. Er was ook een kaartsysteem op, maar dat had Sanders als zijn persoonlijk eigendom meegenomen. Ik was daar niet rouwig om, maar vond dit niet het juiste moment dat te laten merken. Wij gingen eerst het kantoor rond, waar zo'n twintig man personeel zat, waaronder nog drie commiczen: Tuanakotta, commies-redacteur, die de agraria behandelde; de Javanen Mazdan voor algemene zaken; en mevrouw Görtz-de Haas die het archief beheerde. De afdeling expeditie, waar zeven schrijvers ijverig aan het tikken waren, stond onder leiding van de klerk Slamet. Met allen maakte ik kennis. Eén viel mij op, Mevrouw Görtz: ze had een typische leeuwep en gezwollen, knokkelige vingers waarmee ze ijverig de bandjes dicht knoopte, die de diverse bundels met stukken bijeen hielden, welke haar door haar personeel

(ook al weer een man of zes) werden aangereikt.

Terug in mijn kamer vroeg ik, tegelijk mijn handen wassend onder het fonteintje, wat deze dame scheelde. Ja, zei de hoofdcommissie, ze had al jaren een geheimzinnige bloedziekte, maar dat leverde geen gevaar op voor de omgeving. Ik keek hem eens aan: 'Waarom zegt u niet meteen dat ze lepra heeft?' Hij was verrast. 'Hoe weet u dat?' zei hij. Ik legde hem uit, dat ik niet voor niets uit de Molukken kwam. Toen ging hij door de knieën; het was inderdaad lepra, maar de dokter had verklaard, dat ze niet in een besmettelijk stadium verkeerde. Op mijn vraag of de resident ervan wist, antwoordde hij ontkennend. Ik vond het maar een vreemde zaak en nam mij voor de dokter te raadplegen. Daar moest ik toch heen.

De eerstvolgende dagen werden voor het grootste deel besteed aan het afleggen van bezoeken en het vinden van een huis. Een van die bezoeken gold de dokter, de directeur van het kleine zendingshospitaal in Poerwokerto. Dat was toen Ton Zwaan. Hij en zijn vrouw Nel zouden al spoedig onze beste vrienden worden in Poerwokerto. Hij informeerde nauwkeurig naar de ziektegeschiedenis van mijn vrouw terwijl hij haar arm bekeek. 'Moest die dokter zo nodig bismuth-olie hebben', zei hij. 'Dan heeft hij dus met salver-san ingespoten. En misgespoten. Vandaar die verbranding' En toen tegen mij: 'Jou natuurlijk niet gevraagd of je ooit syphilis gehad hebt: dat nemen de heren dan maar aan omdat gewrichtsontsteking ook post-syphilitisch van aard kan zijn.' Hij grijnsde en sprak mijn vrouw bemoedigend toe. Het zou allemaal goed komen. En ik was al beter. Mij restte alleen nog zijn oordeel te vragen over mevrouw Görtz. Ik zag hem even de ogen dicht knijpen toen ik erover begon en betoogde, dat het mij ging om het eventuele besmettingsgevaar via al die bandjes en strikjes, die door haar handen gingen. Wat is er van aan, dat dit alles niet besmettelijk is, vroeg ik hem. Zijn antwoord was duidelijk: 'Je weet dat nooit helemaal zeker. Ik zou haar in ieder geval naar Sitanala sturen, de lepra-arts in Semarang.'

Toen ik de andere ochtend met deze mededeling bij Ruys kwam, plofte hij. Hij leefde in het populaire geloof dat lepra erg besmettelijk is en was razend, dat niemand hem ooit ingelicht had. Hij had haar liefst onmiddellijk met ziekteverlof gezonden, maar zwichtte voor mijn argument, dat die paar dagen of weken er nog wel bij konden. Het was duidelijk, dat hij ineens meer vertrouwen in mij

had. Zo ging de arme mevrouw Görtz naar Sitanala, van wie ik de dag na haar terugkeer een brief kreeg waarin hij bevestigde, dat zij inderdaad geen besmettingsgevaar opleverde maar dat hij, om ons leken een idee te geven van de gevaren van lepra, een tweetal brochures insloot, die hij ter lezing aanbeval. Het was wel een heel subtiele verpakking van een voor de patiënt teleurstellende boodschap! In die brochures werd isolering van de patiënten aangeraden! Ik heb toen brief en brochures ingesloten bij een door de resident ondertekende brief aan de gouverneur te Semarang met verzoek in deze zaak een beslissing te nemen, daar wij met dit contradictoire advies niet uit de voeten konden. Drie weken later kwam er een telegram uit Buitenzorg, dat zij met ingang van die dag op wachtgeld gesteld was. Een jaar later was de stakker dood. Ik heb toen de subtiliteit van Sitanala's advies beter begrepen. Aanvankelijk had ik mij er kwaad over gemaakt.

Intussen hadden wij ons te Banyumas ingericht. Voor weinig geld hadden wij er een veel te groot huis gehuurd en voor zover nodig uit de opbrengst van onze vendutie te Merauke gemeubileerd. Ook hadden we voor f 300,- een autootje gekocht, een Whippet, waarvan wij aanvankelijk veel plezier beleefd hebben. Wij konden ermee uit de voeten naar Poerwokerto waar de gereformeerde kring in de persoon van de Zwaans en van Ds. Rullman, de zendingspredikant, ons vriendschap bood tegelijk met een Christendom, dat zich niet te zeer door dogma's binden liet. Vrienden waren, naast degenen die in de volgende paragraaf ter sprake komen, ook de Schokkings, die op een gouvernements-rubberonderneming in de buurt zaten; aardige mensen, die wij tot onze spijt later nooit weer gezien hebben.

Met de residentsfamilie was de verhouding goed. Met Hanna viel wel te leven voor wie de gebruiksaanwijzing kende. Normaal was ze bepaald niet. Zij had een zeldzame gave om mensen tegen zich in het harnas te jagen. Op recepties heb ik er meermalen bij gestaan dat ze mensen, die ze niet mocht, een slap neerhangend handje gaf en tegelijk de andere kant op keek. De vormelijke beleefdheid, die ze van anderen eiste, gaf ze niet terug. Voor een Duitse was dat in die jaren van groeiende internationale spanning een kwade zaak. Zij vertegenwoordigde alles wat men zich bij het woord Pruisisch kan voorstellen aan neiging tot domineren en slechte manieren. Het nare was, dat ze inderdaad een Pruisische was. In de ontvangkamer hing een fraai geschilderd portret van

haar vader, de 'Oberforster' Heger. Hij zat erop met een boek in zijn hand. Op de kaft stond *Vorwärts*. Het klopte allemaal met het type.

Tot dat type behoorden ook haar deugden: een wat ruwe hartelijkheid tegenover hen die ze wel mocht, en grote bekwaamheid in het organiseren van voortreffelijke diners bij haar thuis, die vrijwel altijd begonnen met kaviaar op ijs. Dat zij daarbij van haar gasten avondkleding eiste, was in stijl. Het paste bij haar degelijk tafelzilver en kristal. We hebben heel wat van die diners meegemaakt en ik heb er vrijwel iedere keer een indigestie aan overgehouden, daar zij mij onder het motto 'du bist jung und gefräßig' altijd nog eens extra liet opscheppen. Zo hielden die diners in al hun pracht toch een zekere barbaarsheid. Het ergste was dat het geval bij het eerste kerstdiner, dat wij meemaakten. Zij woonden toen nog in het oude residentshuis te Banyumas. Na de eerste borrel werd het gehele gezelschap opgeklopt om op diverse plaatsen in het huis en met name achter bij de bediendekamers kerstversjes te zingen. Dat die bedienden Islamieten waren mocht de pret niet drukken. Toen we achter haar aan eindelijk in de ontvangzaal weerkeerden, plofte zij in een grote stoel met een luidkeels: 'godverdomme, nou heb ik toch trek in een borrel!'

Zij was gek op dat oude huis. Het spookte er en dat sterkte haar in haar bijgelovigheid. Zij heeft meermalen bij mij geïnformeerd of ik, wanneer ik een enkele keer na de middag doorwerkte in mijn kantoor, er nooit een schoen door de kamer had zien zweven, de schoen die had toebehoord aan de secretaris die zich daar in een ver verleden had opgehangen. Ik heb haar daarin diep teleurgesteld. Zij, van haar kant, mij niet. Op een avond dat wij daar huiselijk een drankje genoten, draaide zij zich midden onder het gesprek ineens om, wees naar achteren en zei: 'Daar gaat-ie. De witte hadji! Kijk! Daar! Zien jullie dat nu niet?!' De witte hadji was het huisspook. Wij zagen inderdaad niets: Jaap, de resident, ook niet. Maar wij kregen wel een extra borrel en zij zelf ook.

Wie uit mijn verhaal over de diners de indruk overgehouden mocht hebben, dat zij een dikke Duitse dame was, vergist zich deernlijk. Zij was en bleef ondanks het vele, voortreffelijke eten broodmager, evenals Jaap. Zij was een stuk ouder dan hij, wat niemand weten mocht en wat zij zo goed mogelijk trachtte te verbergen. Desondanks bleef zij er onappetitelijk uitzien, een beetje lijdend zelfs. Zij had ook – althans, dat beweerde ze – angina pectoris. In we-

zen was ze ijzersterk. Ze heeft Jaap, die eind 1941 overleed, zeker twintig jaar overleefd. We hebben haar na de oorlog in Nederland nog een paar keer weergezien, ofschoon ze juist in die oorlog het onweerlegbaar bewijs gegeven had, dat ze ergens niet deugde. Zij heeft namelijk kans gezien om buiten het kamp te blijven.

Dat Jaap het moeilijk had met deze vrouw spreekt vanzelf. Toch wist hij zich tegenover haar krachtig te handhaven. Ik heb het meermalen meegemaakt dat hij, wanneer ik bij hem was en zij binnendrong om iets te vragen of te zeggen, haar wegstuurde met de woorden: 'Hanna, je ziet dat ik bezig ben. Donder op'. En dan ging Hanna. Ook bij andere gelegenheden bleek, dat hij haar redelijk onder de duim had. Later, toen hij ziekelijk werd, veranderde dat, maar dat is nu nog niet aan de orde. Ik heb de eerste anderhalf jaar onder Ruys met plezier kunnen werken. Bovendien had ik goed personeel, waaraan ik veel kon overlaten. Ik heb dan ook heel spoedig de hoofdcommies opgeknapt met het beheer en onderhoud van de nalatenschap van Sanders, de collectie van circulaires en bijzondere voorschriften. Ik heb hem uitgelegd dat ik iedere keer, dat ik verlegen zat om een bepaling op grond waarvan iets niet kon of juist wel kon, bij hem en Tuanakotta zou aankloppen. Het enige wat mij direct interesseerde was de verzameling rondschrjvens van de Procureur-Generaal. Die hield ik bij me, omdat die betrekking hadden op het bestuursbeleid, d.w.z. op datgene wat het noodzakelijk had gemaakt juist een bestuursambtenaar met de taak van secretaris te belasten.

Dat wil uiteraard niet zeggen, dat ik de uitvoering van al die andere taken zonder meer aan het personeel overliet. Niet alleen alle inkomende maar ook alle uitgaande post ging door mijn handen, zodat ik volledig op de hoogte bleef. Maar ik kon mij, tenminste wat het brieven-schrijven betreft, beperken tot de meer principiële zaken.

Alleen op één punt was het kantoor niet in orde. Dat bleek toen in september een code-telegram binnenkwam. De code was nergens te vinden, zeker niet in de brandkast waar ze thuis hoorde. Ze kwam tenslotte te voorschijn uit een kast in mijn kamer, die vol lag met bundels stukken uit de jaren 1880 en 1890. Daar lag het boekwerk ergens achter. Wel een typisch bewijs hoezeer men in die tijd nog ingesteld was op vrede en de oorlog ver weg waande. Alles liep nog in het vertrouwde spoor.

Die geordende gang van zaken bood mij gelegenheid om in de

avonduren weer wat aan de wetenschap te doen. Ik was vrijwel direct na terugkeer op Java in correspondentie geraakt met Duyvendak, die kort tevoren hoogleraar volkenkunde geworden was te Batavia, waar de rechtshogeschool werd uitgebouwd tot een universiteit. Ik consulteerde hem over de mogelijkheid tot publicatie van mijn materiaal over de ethnografie en de bestuursgeschiedenis van Zuid-Nieuw-Guinea in het *Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap* (officieel: *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*). Hij animeerde mij zeer en spoorde mij aan ook zelf lid te worden van het genootschap. Daar heb ik geen spijt van gehad. Reeds in september 1939 publiceerde het Genootschap mijn '36 Jaren'. Er werden zelfs 100 overdrukken van het artikel als boekje met eigen paginering uitgegeven. In 1940 volgde mijn ethnografisch materiaal: 'Een reis naar het Gab-Gab-gebied' en 'Een en ander over de bevolking van het Boven-Bian-gebied' (*TBG* 71: 1-14 en 568-584). Het duurde natuurlijk even voor dit alles gereed was, maar lang voor het zo ver was werden te Batavia al plannen gesmeed om mij een opdracht tot ethnografisch onderzoek in Nieuw-Guinea te verlenen, hetzij in Frederik Hendrik eiland, hetzij aan de Mappi. Maar dat behoort in een volgende paragraaf thuis.

Intussen was het er eindelijk van gekomen eens echt met vakantie te gaan. In november logeerden wij veertien dagen in het berghotel Tjemoro Sèwoe (Duizend Dennen) op de westelijke helling van de G. Lawu, een eind boven Sarangan in het Solo'se. Het ligt op 2000 meter hoogte waar het tropische oerwoud plaats heeft gemaakt voor een ijlere boom-vegetatie, die hoofdzakelijk uit tjemara bestaat, een dennensoort die men ook aan de Balim en de Wisselmeren vindt. Het was echt het klimaat dat we nodig hadden, bovendien verrukkelijk eenzaam. De stilte werd er gevuld door het geruis van de dennen. We hebben er heerlijk gewandeld en vonden er al spoedig de energie voor een bezoek aan de krater van de Lawu, die nog altijd werkzaamheid vertoont. De avonduren besteedde ik aan de tekst van '36 Jaren'. We hebben voor en na eigenlijk nooit meer zo'n vakantie genoten.

De terugkeer naar het dagelijks werk leverde deze keer geen anti-climax op. De sfeer in Banyumas was prettig. Zelfs Hanna was aardig tegen ons. Met Sinterklaas kregen we een houten autootje met op de plaats van de cylinders drie flessen wijn en drie flessen limonade gazeuse 'omdat de motor van dit gezin voor de ene helft draait op alcohol, voor de andere op koolzuur'. Een maand later,

bij het uitbrengen van de conduite (die rondweg vleiend was) vertrouwde Jaap mij toe, dat hij mij aanvankelijk met groot wantrouwen bekeken had, omdat hij meende dat men in de Molukken tenminste drie jaar achtereen placht te blijven en derhalve vermoedde dat ik een presentkaasje was. Het was hem allemaal bar meegevallen.

Het waren toen bewogen tijden en dat niet vanwege de oorlog, maar vanwege de homoseksuelen-jacht, die in december was losgebarsten over allen die verdacht werden van ontuchtige handelingen met minderjarigen van hetzelfde geslacht. Centraal daarin stond al spoedig de resident van Batavia, Fievez de Malines van Ginkel, deze keer echter niet aan de kant van de jagers maar aan die van de gejaagden. Het ging er niet alleen om, dat hij niets had ondernomen tegen de in Batavia welig tierende homosexuele prostitutie, maar ook zelf duchtig aan homosexuele festiviteiten had deelgenomen. Hij werd later, nadat hij ontslagen was, in Makassar van boord gehaald, waar men in zijn koffers porno-films vond waar hij zelf opstond. Die hebben hem toen de gevangenis in geholpen. Het gonsde in die dagen van de geruchten, in de eerste plaats natuurlijk over Van Ginkel, die niet alleen gehuwd was, maar volgens zeggen ook nog twee maintenees in Bandung had; een sexuele alles-eter, ondanks de bult die zijn rug ontsierde. Maar daar bleef het niet bij. Al spoedig leek iedereen verdacht, vooral toen een landelijk onderzoek werd gelast, dat zich meest van al op de vrijgezellen richtte. Ook de resident van Banyumas kreeg van de zijde van het parket (in dit geval de officier van justitie te Semarang) de aanmaning het onderzoek met kracht ter hand te nemen, wat Jaap in de pen gaf, dat hij er weinig voor voelde in het wilde weg mensen van goede reputatie in opspraak te brengen. Althans woorden van die strekking; hij zal zich wel iets voorzichtiger hebben uitgedrukt dan in mijn herinnering is blijven hangen.

Het was allemaal hoogst ongewoon. Men keek er zelfs in Holland van op. Zo schreef mijn vader, die toch een felle partijganger van de zedelijkheid was: 'Is daar [in Batavia] een jachtpartij losgebroken op zedendelicten als een nieuw soort sport? Of is het voor de pers winterkommertijd, dat zij allerlei berichten lanceert om haar kolommen te vullen?' Het mocht dan waar zijn dat Van Ginkel het in Batavia wel wat erg bruin gebakken had (gelijk later Hartevelt mij verzekerde) maar dat verklaart de algemene razzia niet, die zelfs op Nieuw-Guinea minstens één Europeaan (een van zijn

vrouw gescheiden planter) in de gevangenis deed verdwijnen. Naar men zegt – maar niemand weet daar het ware van – lag de oorzaak bij de gouverneur-generaal persoonlijk. Hij zou informatie ingewonnen hebben naar een planter in West-Java, die een zijner dochters het hof maakte. Wat daarbij te voorschijn was gekomen had hem tot grote toorn verwekt. Hij was zelf een uiterst correct man, die zich duidelijk niet kon voorstellen, dat de Indonesische gemeenschap zich over dit soort zaken weinig opwond.

Hoe dit alles zij, het was een malle toestand. Ik had begin februari eens naar Batavia willen gaan om met Duyvendak (en op het departement) te praten over de plannen om mij ethnografisch onderzoek op Nieuw-Guinea te laten verrichten. Ik had echter weinig behoefte aan het toen gebruikelijk commentaar: 'Die is ook al naar Batavia', en heb het toen maar een maandje uitgesteld. De hele hetze daar was trouwens in onze kring hard aangekomen, want in Tjilatjap zat als assistent-resident de jongere broer van Van Ginkel, Lodewijk, onder ons meer bekend als Ome Lou. Hij was een alleraardigste man, die altijd erg tegen zijn knappe oudere broer had opgezien. Ome Lou, zelf een groot minnaar van vrouwelijk schoon, was er kapot van. Wij voelden met hem mee.

Binnen deze periode van zedentumult viel onze verhuizing naar Poerwokerto. Voor de resident was er een fraaie, moderne villa neergezet, zonder zuilen en – tot verdriet van Hanna – ook zonder spoken. Ernaast lag de verlaten school waar in de ene vleugel de commissaris van politie huisde, terwijl de andere was gereserveerd voor het secretariaat. Samen met de hoofdcommies verdeelde ik er de ruimte. Tevoren hadden wij een inventaris laten maken van alle kasten, tafels en bureaus met de maten van hun grondoppervlak. Ze hadden elk een nummer gekregen en het was een eenvoudige zaak in het nieuwe gebouw op de vloer het nummer en de maat van elke kast etc. af te tekenen. De middag voor de verhuizing werden van elke kast de planken genummerd, de papieren van elke plank op stapels samengebonden en eveneens genummerd en per kast verzameld. Ook de schrijfmachines en stoelen werden voorzien van een label, waardoor ieder kon weten waar ze thuis hoorden. De andere dag verliep alles gesmeerd. Zowel in Banyumas als in Poerwokerto stonden een kleine dertig gestraften gereed voor het laden en lossen. Eerst gingen de kasten en tafels, die bij aankomst van de vrachtauto in Poerwokerto direct op hun plaats gezet konden worden. Daarop volgden de papieren. De gestraften werden eenvoudig

op een rij gezet. De bundels gingen van hand tot hand naar de truck waar ze per kast door middel van matten gegroepeerd werden. Zo gingen ze in Poerwokerto er ook weer af. 's Middags om vier uur kon ik rapporteren, dat het kantoor weer bedrijfsklaar was, na nauwelijks een volle dag buiten bedrijf te zijn geweest.

Wij verhuisden eerst begin maart naar Poerwokerto, waar we aan de buitenkant van de stad op Karangandjing (lett.: hondenerf) een goed huis gevonden hadden aan de weg naar Batoeraden, het vakantieoord op 500 meter hoogte boven Poerwokerto. Daar, op de helling van de Slamet, hebben we meermalen gelogeed. Dag en uur van onze verhuizing hebben wij laten bepalen door Moenaris. Die had daartoe een dukun (medicijnman) geraadpleegd die hem had uitgelegd hoe laat en langs welke route wij moesten rijden om ongenoegen met de naga, de slang van de onderwereld, te voorkomen. Hij had ook aanwijzingen gegeven voor de selamatan, die bij de ingebruikneming van het huis moest worden gehouden. Wij hebben die nauwgezet gevolgd, zodat ook Moenaris de nieuwe woning met een gerust hart betrekken kon.

2. Poerwokerto in vrede

De verhuizing van de resident naar Poerwokerto zette het zegel op de centrum-functie van Poerwokerto (niet te verwarren met Poerwakarta in de residentie Batavia). De waterstaat en de welvaartsdiensten waren de resident al jaren voorgegaan. En terecht; Poerwokerto was een belangrijk station van de staatsspoorwegen op Java, de plaats van vestiging van tenminste twee inspecteurs van deze dienst. Hier zetelde ook de directeur van de Serajoedal Stoomtram Maatschappij. Wel had hij een super-directie boven zich in Semarang, maar zijn stoomtram vormde in ieder geval een belangrijke schakel in het verkeer met Maos, Poerbalingga, Bandjarnegara en Wonosobo. In Poerwokerto was ook de Electriciteits Maatschappij Banjoemas gevestigd, weliswaar sinds jaren een dochter van de ANIEM te Soerabaja, maar toch een zelfstandige onderneming met een belangrijk waterkrachtstation even boven Poerwokerto. Dat de directeur, die de uiterst toepasselijke naam Ligthelm droeg, voor elke wissel van Soerabaja afhankelijk was bij een salaris dat minstens een viervoud van het mijne bedroeg, deed aan zijn uiterlijk belang niet af. De bureaucratie is nu eenmaal nergens machtiger dan bij grote ondernemingen. Zij hebben veel minder vertrou-

wen in hun employés dan de staat; ik heb dat later ook wel gemerkt bij de Shell.

Een gunstige economische factor voor de stad was de onmiddellijke nabijheid van de enige nog werkende suikerfabriek in deze streek. Er was dank zij dit alles een vrij grote Europese gemeenschap, groot genoeg voor de instandhouding van een bloeiend melkveebedrijf bij Baturaden. Dat die gemeenschap nogal wat intellectuelen telde, bleek overtuigend uit de aanwezigheid van een boekhandel, een typische kleine stadsboekhandel die ook speelgoed van het betere soort verkocht. Van niet minder belang is, dat er ook een soort kunstkring was, die zichzelf de culturele vereniging of iets dergelijks noemde. Ik ben daar enkele jaren voorzitter van geweest. In die functie heb ik Wim Kan en Corry Vonk nog eens mogen toespreken. Dit alles overziend kan men concluderen, dat hier alle voorwaarden vervuld waren voor de vorming van een gezellig blank ghetto, welks bewoners slechts gedurende hun werk met de Indonesische elite in aanraking kwamen, zo iets dus als wij in Jember hadden meegemaakt. Toch viel dat mee. De omgang met Indonesiërs had wel niet die ongedwongen vorm welke eerst door de souvereiniteitsoverdacht mogelijk is geworden, maar sociale omgang buiten het werk was er wel degelijk en meermalen onderscheidde zij zich door een toon van hartelijkheid die de vormelijkheid verzachtte.

Dit alles wil intussen niet zeggen, dat Poerwokerto het meest bekende centrum was in de residentie Banyumas. Dat was Tjilatjap (tegenwoordig Cilacap gespeld) aan de zuidkust, de enige zeehaven aan de Indische Oceaan die Java rijk is en daarom een punt van strategische betekenis. Een buitenlandse vijand zal er niet licht toe overgaan te landen op de overal rotsige, door bergen afgegrensde zuidkust van Java, waar alleen de baai van Tjilatjap, beschermd tegen de oceaandeining door het voorliggende eiland Nusa Kambangan, een veilige rede biedt. Een vijand zal altijd de voorkeur geven aan de overal vlakke noordkust. In deze jaren van spanning groeide Tjilatjap dan ook van een haven waarvan men zo nu en dan eens gebruik maakt, tot reservehaven voor tijden van nood. Het militaire garnizoen van die plaats won daarmee aan belangrijkheid. Erg consequent was men overigens niet. Nusa Kambangan herbergde sinds jaren her de grootste strafgevangenis van Java en die bleef daar rustig gehandhaafd.

Tjilatjap was evenals Poerwokerto een groot regentschap, maar

de bodem was er, alles bijeengenomen, minder rijk. Men werkte er echter hard aan verbetering van de agrarische mogelijkheden, met name in de omgeving van Kroja, het station waar de trein van Soerabaja naar het westen zich splitst in een tak naar Bandung en één via Poerwokerto en Tjirebon naar Batavia. Het jaar tevoren had Nederland de eerste stap gezet op de weg naar wat tegenwoordig ontwikkelingshulp heet, door 25 miljoen gulden ter beschikking van Nederlands-Indië te stellen voor de uitvoering van welvaartswerken. Uit dat 25 miljoenfonds werden onder meer de Kroja-werken betaald die in dat arme district van Tjilatjap regelmatige bevoeiing mogelijk moesten maken, wat een grote verbetering betekende. Ze werden in maart 1939 door de gouverneur-generaal geopend. Toen echter waren alleen nog maar de stuwen en de primaire bevoeiingskanalen gereed. Aan de secundaire was men nog bezig, terwijl aan de tertiaire leidingen (die door de sawah-bezitters zelf gegraven moesten worden) in hoofdzaak nog begonnen moest worden. De uitvoerder van de werken, Ir. Eis Clason, bleef daarom nog geruime tijd aan voor de afwerking. Hij was een neef van de Kedirische Clason, over wie ik eerder geschreven heb. Eis woonde gedurende die jaren in Poerwokerto, waar hij tot onze goede vrienden behoorde. Na 1950 zag ik hem terug als de stichter van Nedeco, een belangrijk ingenieursbureau in Den Haag, dat gespecialiseerd is op de uitvoering van technische projecten in ontwikkelingslanden.

Het is intussen tijd om stil te staan bij de organisatie van het bestuur in Banyumas. Het was verdeeld in vier regentschappen, waarvan Poerwokerto en Tjilatjap de belangrijkste waren. Meer naar het oosten lagen nog Poerbalingga en Banjarnegara, het eerste een duidelijk overbevolkt gebied waar op gezette tijden in enkele districten voedselhulp moest worden geboden, omdat tegen het afkomen van een nieuwe oogst de bevolking op de grens van hongersnood verkeerde. Banjarnegara was voor een belangrijk deel berggebied en, als men naar de grond kijkt, veel armer dan Poerbalingga. Het was echter minder dicht bevolkt en had het geluk bestuurd te worden door een uiterst inventieve regent, Soemitro Kolopaking Poerbonegoro. Soem was een bijzonder man. Van een bezoek aan hem keerde je altijd rijker terug dan je gekomen was. Hij had iets te zeggen. Hij kon ook iets zeggen, want hij had een kleurrijk verleden. Toen hij van de HBS kwam wilde zijn vader, ook regent van Banjarnegara, hem de bestuurspraktijk in hebben, maar Soem wil-

de studeren in Leiden. Dat mocht niet van Pa, doch Soem monsterde als koksmaatje op een boot naar Nederland en kwam zo toch in Leiden. Geld kreeg hij niet en tussendoor verdiende hij de kost als havenarbeider in Rotterdam en in de vakanties als mijnwerker in Duitsland. Hij had goede herinneringen aan die havenarbeiders. Hij kwam er wel thuis en kreeg dan zijn brood toegeschoven met de woorden: 'Hier, blauwe, jij moet ook vreten'. In Leiden studeerde hij indologie, toen nog een driejarige studie, leidend tot het groot-ambtenaarsexamen. Dat examen heeft hij nooit gehaald. Merkwaaardig genoeg was het de oude Snouck Hurgronje die het tegenhield. Hij hield zich aan de opvatting van de Indische Regering, dat alleen Nederlanders in de Europese bestuursdienst konden komen en Soem deswege een andere studierichting diende te volgen. Hij liet hem drie keer zakken op Islam. Wat er achter deze houding van Snouck stak, die bepaald wel van andere opinies blijkt heeft gegeven, heb ik nooit kunnen achterhalen. Zeker is, dat na drie of vier jaar Soemitro zonder papieren in Indië terugkeerde. Daar echter werd hij goed ontvangen. Hij kreeg vrijwel terstond een baan bij de politie en was in korte tijd commissaris van politie te Bandung. Met die ervaring achter de rug kon hij later zonder problemen zijn vader opvolgen als regent van Banjarnegara.

Hij wist er de weg. Hij wist er ook een plek waar witte pijpjaarde gevonden wordt. Hij liet er monsters van trekken en stuurde die – men hoeft niet altijd zijn examens te halen om van de universiteit een tik mee te krijgen – naar het geëigende research-instituut in Bandung. De pijpjaarde was geschikt voor het vervaardigen van aardewerk. Dus zette hij in Banjarnegara een fabriekje op, waar goedkoop aardewerk gemaakt werd, zo goedkoop dat het met de Japanse import kon concurreren. Ik zei dat hij inventief was. Eens op een late namiddag viel hij bij ons binnen met een paar prachtig gevlamde donkerbruine kopjes en schoteltjes. 'Moet je nou eens zien. Ons nieuwste produkt', zei hij. 'Een week geleden kwam de mandoer handenwringend en ampun (vergiftiging) smekend bij me; hij had bij het verhitten van de glazuur er een batterij uit zijn zaklantaarn in laten vallen en nou was alles verkleurd. Is het niet prachtig? Ik heb opdracht gegeven overal oude batterijen op te kopen voor een cent of een halve cent het stuk'. Dan denk je, dat je voor een ouderwetse Javaanse aristocraat staat. In werkelijkheid is het een moderne, actieve ondernemer met een agressief verkoop-instinct. We hebben er onmiddellijk van besteld.

Hij was ook een voorlichter van het soort dat alleen maar geboren en niet gemaakt wordt. Ergens in Karangkoobar, het hoogst gelegen district van zijn regentschap, liet hij de chauffeur stoppen daar waar langs de weg een boer bezig was zijn schrale maisoogst binnen te halen. Hij keek er eens naar. 'Dat is niet zo best, hè', zei hij tegen de boer. 'Ach, neen heer', zei de boer, 'maar andere jaren is het niet beter'. Soem tastte eens in de zak en haalde er een handvol zaad van groenbemester uit. 'Zou je mij een genoeggen willen doen?' Nou, dat wilde de boer wel. 'Welnu, dan moet je dat goedje in deze hoek zaaien en wachten tot het gebloeid heeft en zaad schiet. Dan moet je het zaad oogsten en daarvan evenveel apart houden als ik je gegeven heb, want dat wil ik terughebben. Wat er meer is mag je houden. Alleen, de planten moet je onder de grond werken voor je hier opnieuw mais plant. Wanneer het weer oogsttijd is kom ik terug'. Een jaar later kwam hij ook terug. De boer was weer aan het oogsten en Soem vroeg hem hoe het ermee stond. 'Er is iets vreemds met dat zaad van U, heer', zei de boer. 'Waar dat gezaaid was heb ik dubbel zo veel geoogst als elders op het veld'. Hij haastte zich om het zaad, dat Soem teruggeëist had, weer te geven, maar Soem weerhield hem. 'Zou je voor volgend jaar niet je hele veld inzaaien en wat je over hebt aan je buurman geven?' Daar was de boer, die al lang in de gaten had met wie hij te maken had, ook wel voor. Zijn 'ingguh ndara', zeker, edele heer, was geen frase.

Soem kon ook prachtig vertellen. Op een late avond in de oude kabupaten (regentswoning) van Banjarnejava vertelde hij ons, hoe in zijn vaders tijd de oude wedono van Karangkoobar de criminaliteit in de hand hield. Die wedono hield een 'register bramattjara' bij, waarin naam en woonplaats van alle criminelen (bramatjara) in zijn district vermeld stonden. Als er ergens een diefstal gepleegd was, nam hij een passer en trok een cirkel met een straal van 5 km. rond de plaats van het misdrijf. Dan raadpleegde hij zijn register. Elke 'bramatjara' (boef) die binnen die cirkel woonde, werd opgeroepen en kreeg een pak rammel. Als zij elkaar ontmoetten en de een had een blauw oog en de ander een buil, wisten zij het al. De wedono was weer bezig geweest. Het waren niet de methoden die de gewezen commissaris van politie van Bandung bij voorkeur toepaste, maar het werkte wel. Een nieuwkomer in het boevenvak mocht erop rekenen gauw te worden aangegeven. Hoe jammer voor Java (en Indonesië) dat figuren als Soemitro door de revolutie

uitgerangeerd zijn. Zij hadden een wijsheid en humor waar een revolutie geen raad mee weet. Zij hadden er een succes van kunnen maken, waar ze nu faalde.

Een andere uitzonderlijke figuur, die eveneens verdwenen is, was de regent van Poerwokerto, Gandasoebrata. Hij was een telg uit het oude regentengeslacht van Banyumas, een rustig en zeer modern regent, die in elk opzicht voor zijn taak stond, ook voor die van het leiden van zijn regentschapsraad. Hij was een typische aristocraat, terughoudend maar nooit verlegen om op het juiste moment zijn oordeel te geven. Hij was, na het overlijden van zijn echtgenote, in tweede echt gehuwd met de dochter van een Indisch arts, die helemaal het type vertegenwoordigde van de moderne Indonesische vrouw uit de hogere kringen: geen moment bang om haar inzicht duidelijk te maken. Ik heb wel eens ruzie met haar gehad wanneer zij al te duidelijk haar mening over Hanna te kennen gaf, waarvoor ik mij niet altijd het aangewezen adres achtte. Maar zij had spirit en karakter; zij gaf gestalte aan het nieuwe Indonesië dat wij toen te weinig, al te weinig onderkenden.

Het was overigens in Poerwokerto wel vertegenwoordigd en ik denk daarbij aan dr. Boentaran Martoatmodjo, de residentiearts. Wij waren niet direct bevriend met elkaar, maar wij kwamen een enkele keer toch bij elkaar op bezoek voor een vriendschappelijk gesprek, waarbij controversiële punten vermeden werden. Eén keer hebben wij die barrière overschreden. Dat was geruime tijd nadat Nederland door Duitsland bezet was en voor de zoveelste keer oorlog met Japan in de lucht hing. We zaten op mijn kantoor en ik zei hem, dat hij er uiteraard heel anders tegenover stond dan ik, maar dat ik mij niet voorstellen kon dat de Indonesiërs werkelijk garen spinnen zouden bij een Japanse overwinning. Hij gaf mij dat toe en ik had sterk de indruk dat hij het meende, want hij stond voor een vrij Indonesië. Later heb ik vernomen, dat hij bij de communistische opstand tegen Soekarno in Madioen (in 1948) aan de communistische kant stond en is omgebracht. Dat is gelukkig een canard gebleken.

Een geheel andere figuur was onze commissaris van politie, Raden Asikin Natanegara, een door en door integer aanhanger van het Nederlands gezag dat hij, als hoofd ook van de politieke politie in de residentie, trouw gediend heeft. Hij en zijn vrouw waren vrienden bij wie we vaak kwamen. Aan het begin van de bersiap-tijd (bersiap: zich aangorden; de strijdkreet der nationalistes)

is hij vermoord. Begrijpelijk, maar een minstens even groot verlies voor Indonesië als dat van Boentaran. Beiden stelden iets voor, waren mensen met een ervaring die het jonge Indonesië node missen kon.

Zulk een figuur was ook Raden Abdulkadir Widjojoatmodjo, wedono van Djatilawang in het regentschap Poerwokerto, waar hij de tot regent van Brebes benoemde Raden Mas Csarwitz was opgevolgd. Zijn voorganger was vanwege zijn naam een figuur om even bij stil te staan. Hij dankte die naam aan het bezoek van de latere Tsaar Nicolaas II die als tsarowits (czarwitz : kroonprins) een bezoek had gebracht aan Indonesië en op de dag van zijn geboorte te gast was geweest bij diens vader, de toenmalige regent van Brebes. Maar Abdulkadir had een minder conventioneel verleden. Toen hij wedono werd kwam hij juist terug uit Mekka, waar hij vijf of zes jaar vice-consul van Nederland was geweest onder Dr. Kees Adriaanse, die toen consul was te Djeddah. Over die Arabische tijd wist hij kostelijk te vertellen. Hij was ook een goed bestuurder en een der eersten, die aangewezen werden om de universitaire studie aan de nieuw opgerichte bestuursacademie te Batavia te volgen. Hij was nog maar een goed half jaar weg toen er klachten begonnen te komen over de gang van zaken in het district Djatilawang. 'Ik heb de heren in Semarang nog zo gewaarschuwd', zuchtte Gandasoebrata, 'dat daar een bijzonder bekwame wedono moest komen, want Djatilawang is een heel moeilijk district. Daar heeft nooit iemand iets van gemerkt zolang na elkander Czarwitz en Abdulkadir daar zaten, maar nu komt het uit!' Bij het uitbreken van de oorlog met Japan werd Abdulkadir naar Amerika gezonden ter verzorging van de Maleise radiopropaganda. Later haalde Van Mook, als luitenant-gouverneur-generaal de terugkeer van het bewind voorbereidend, hem naar Australië als Nica-officier. Toen ik hem na de oorlog terugzag, was hij inmiddels generaal-majoor geworden. In 1948 moest Van Mook plaats maken voor de Hoge Commissaris Beel, en nu werd Abdulkadir diens privé-adviseur. Voor de Indonesiërs stond hij uiteraard aan de verkeerde kant, maar hij werd wel gerespecteerd. Na de soevereiniteitsoverdracht bleef hij te Jakarta wonen. Het nieuwe bewind wenste, wat begrijpelijk is, van zijn diensten geen gebruik te maken, maar ook toen dat bewind gaandeweg steeds linkser van signatuur werd, bleef men zijn persoon ontzien. Hij had zich uit de politiek teruggetrokken en besteedde als ambteloos burger zijn tijd aan Islamitische studiën.

Hij had het echter wel arm, want zijn pensioen werd hem uitbetaald in Indonesische roepiahs. Eerst jaren later, rond 1967, slaagden vrienden erin hem op onopvallende wijze naar Nederland te krijgen, waar sinds jaren her zijn enige zoon woonde. Hier kreeg hij zijn pensioen in Nederlandse guldens uitbetaald, zodat hij eindelijk van zijn ambtsrust ook werkelijk genieten kon. Het politiek toneel heeft hij zorgvuldig gemeden, maar niet de rustige sociale omgang met zijn oude Indische vrienden. Hoe velen dat er waren, bleek zonneklaar bij de selamatan die hij ons aanbood ter viering van zijn 80ste verjaardag in december 1984. Het was goed hem daar weer te zien: wel oud geworden, maar nog altijd alertheid combinerend met hoffelijke vriendelijkheid.

Ik ben met dit intermezzo weer eens helemaal afgedwaald van mijn onderwerp, het bestuur in de residentie Banyumas. Niet alle vier regenten waren van het kaliber van Soemitro en Gandasoebrota. De regent van Tjilatjap stelde prijs op de aanwezigheid van een assistent-resident, die hem in de afdoening van zijn taken bijstond. Dat wil in het geheel niet zeggen, dat hij een doetje was. Hij was niet ingespeeld op de eisen van een moderne administratie, maar had wel een helder inzicht in beleidszaken. Een duidelijk staaltje daarvan toonde hij in het overleg met de generaal, die voorzitter was van de Staatsmobilisatieraad, een sinds de bezetting van Nederland belangrijk lichaam op Java. Hij vertelde de generaal, dat er noodzakelijk een tweede weg van Tjilatjap naar het noorden komen moest, omdat de bestaande weg bij de eerste oorlogshandeling de beste door vluchtelingen volledig verstopt zou raken. 'U wilt toch niet beweren dat er dan paniek uitbreekt?' zei de generaal. 'Dat wil ik wel degelijk', zei de regent. De generaal toonde zich verbaasd, want alle regenten van Java hadden hem verzekerd dat bij hen geen paniek zou ontstaan. 'Dan is het bij hen anders dan in Tjilatjap want hier ontstaat stellig paniek', antwoordde de regent. Hoezeer hij gelijk had, zou later blijken. Wat ook blijken zou was, dat hij Japanse militairen even vastberaden te woord wist te staan als een Nederlandse generaal. Hij was een man van karakter.

Van de vierde regent, die van Poerbalingga, valt alleen maar te zeggen dat hij een weinig opvallende figuur was, die hulp van een assistent-resident heel goed gebruiken kon en ook bereid was dat te doen. En daarmee zijn we terug bij de positie van de assistent-resident op Java, waarover ik al in § 2 van hoofdstuk II schreef. In Ba-

nyumas en Banjarnegara kon hij best gemist worden. De regenten daar waren alleszins capabel de hele winkel voor eigen rekening te nemen. Het gevolg was dan ook dat de meer capabele assistent-residenten bij voorkeur of te Tjilatjap, of te Poerbalingga geplaatst werden. In Tjilatjap was dat Van Ginkel, die na zijn vertrek werd opgevolgd door Hölscher, die eerst assistent-resident van Poerbalingga was geweest. Hölscher was in beide plaatsen volkomen thuis. Zijn beheersing van het Javaans was fabuleus, terwijl hij over al de menselijke eigenschappen beschikte om door de regent als een goed vriend geaccepteerd te worden. Daar waren dus geen moeilijkheden en die kwamen er ook niet toen hij te Poerbalingga door een wat zwakkere figuur werd opgevolgd. Moeilijkheden waren er trouwens ook niet te Poerwokerto en te Banjarnegara waar regenten zaten, die veel te volwassen waren om die te maken. Trouwens, de assistent-resident van Poerwokerto, die haakte naar het residentsambt waarvoor hij de capaciteiten niet bezat, had er het grootste belang bij zijn regent te plezieren, terwijl de eerste assistent-resident die ik te Banjarnegara meemaakte zo lui was, dat de regent hem zo nu en dan op vaderlijke wijze vermaande.

Dit laatste demonstreert beter dan wat ook, dat het dubbele bestuur op Java zichzelf overleefd had. Van de vier regenten waren er twee die volwaardige, moderne bestuurders waren, die door een assistent-resident alleen in de weg gelopen konden worden, terwijl voor de andere twee zulk een functionaris nog wel gemakkelijk was. Voor die laatsten was de toestand van voor de bestuurshervorming, waarin de assistent-resident fungeerde als oudere broeder van de regent, nog ten dele acceptabel; voor de eersten al lang niet meer. Erger was dat van de vier assistent-residenten er doorgaans maar twee werkelijk goed waren. *Ik* sprak er een keer over met Ruys. 'Nu de werkelijke geschiktheid zowel bij de regenten als bij de assistent-residenten allebei fifty-fifty is, heeft het dubbele bestuur zijn grond verloren', zei ik. Jaap leunde achterover: 'Je hebt natuurlijk volkomen gelijk, maar zeg dit alsjeblieft nooit buiten deze kamer'. Ik was niet verbaasd over dit antwoord. Hij placht de geschiedenis van het Europees bestuurscorps op Java samen te vatten in de woorden: Keurcorps, Kleurcorps, Treurcorps. Maar die dingen mochten – nog geheel afgezien van deze provocerend racistische formulering – niet gezegd worden. Dit waren politieke uitspraken en de traditie wilde dat het B.B. zich van zulke uitspraken onthield. Alleen B.B.-ers van het niveau van Van Mook (die ook als contro-

leur begonnen was) of Hartevelt mochten dat. Wij niet, en in de subtiële verhoudingen waartussen de B.B.-er te opereren had, was dat wel goed ook. Zou een Europees bestuursambtenaar zich afficheren als aanhanger van de conservatieve Vaderlandse Club, toen de politieke partij van een groot deel der Europeanen in Nederlands-Indië, dan stond hij er in zijn contacten met meer nationalistisch denkende Indonesiërs gekleurd op. De Vaderlandse Club (V.C.) was dan ook niet populair bij het B.B. Ruys sprak onveranderlijk van de Vee-Club. Onze sympathieën lagen meer in de richting van de Stuw-groep, maar wanneer men dat te sterk naar buiten uitdroeg, deed dat weer afbreuk aan de reputatie van onpartijdigheid, die in deze plurale samenleving een bestuurder nodig had om soepel als executief orgaan van de landsregering te kunnen functioneren. Een ruime mate van afstandelijkheid was daartoe noodzakelijk, beide voor het Europees en voor het Inlands B.B.

Dat wil geenszins zeggen, dat wij ons voor de politiek niet interesseerden. Politieke waakzaamheid was in deze koloniale samenleving juist een van onze belangrijkste taken. Ofschoon wij als Europeanen allermint het gevoel hadden op een vulkaan te leven, waren wij ons wel bewust van de aanwezigheid ener belangrijke sectie in de inheemse samenleving, die ons weg wilde hebben. Die hield zich in die jaren vrij rustig, maar dat was meer een zaak van tactiek dan van overtuiging en kon dus elk ogenblik veranderen. In dat meest fundamentele politieke geschilpunt was het Europees B.B. wel degelijk partij. Stuw en V.C. mochten heel verschillend denken over het aandeel dat de Indonesiërs in de landsregering toekwam, maar niet over de noodzakelijkheid van de voortgezette *présence* van Nederland in Indonesië. In de grond der zaak waren beide overtuigd dat het zonder ons niet ging. Daarom eiste de V.C. een vastberaden gezagspolitiek, de Stuw en haar sympathisanten een politiek van integratie van Indonesische en Nederlandse elites. Ergens tussenin zat de groep der Indo-Europeanen, die zich gaandeweg van de arbeidsmarkt voor lagere ambtenaren verdrongen zag en zekerheden zocht voor de toekomst van eigen tussen-positie. Het was geen grote groep maar zij was wel roerig. Toch kostte het wel eens moeite haar serieus te nemen. Zo las ik een keer in het orgaan van het Indo-Europees Verbond een betoog over de rechten van de Indo-Europeaan. De Inlanders, zo werd gesteld, hadden een natuurlijk recht op Indië, terwijl de Nederlanders een historisch recht op Indië hadden. De logische conclusie, in humorloze ernst getrokken,

luidde: de Indo-Europeaan heeft een natuurlijk-historisch recht op Indië!

De politieke tegenstellingen vereisten wel waakzaamheid, maar zij waren niet van dien aard, dat men zich bedreigd behoefde te gevoelen. Dat deden wij dan ook niet. Bovendien, het werk boeide mij. Ik kon wel niet op tournee, maar alle brieven en verslagen passeerden mijn handen, zodat ik een goed overzicht had van wat er op bestuurlijk gebied binnen de residentie gebeurde. Het meeste ervan betrof routinezaken, maar ook routine kan interessante inzichten leveren. Dat was onder andere het geval met personeelsaangelegenheden. Ik stuitte al spoedig op het feit, dat het schrijverspersoneel diep in de schuld stak. Dat bleek de schuld van het gouvernement zelf. Er was met hun salaris nog iets meer gebeurd dan de toepassing van een korting van 40%, waaraan tijdens de crisis alle zgn. inlandse salarissen onderworpen werden. Dat was wel een heel ingrijpende korting, maar gezien de algemene prijsval tijdens de crisisjaren geen onverantwoorde ingreep in het geldinkomen. Voor een derde der schrijvers echter was het daarbij niet gebleven. Een slimmerd van de thesaurie had ontdekt, dat het schrijverscorps van het departement B.B. een averechtse opbouw vertoonde. Ongeveer twee derde van het totale aantal had de rang van schrijver eerste klas. Dat diende naar ambtelijke logica één derde te zijn. Prompt daarop werd de helft van de schrijvers eerste klas teruggesteld tot schrijver. Die schrijvers eerste klas hadden een salaris van *f* 70,- per maand en dat werd nu teruggebracht tot *f* 28,50, zijnde het maximum salaris dat een schrijver bereiken kan in die rang. Wanneer men bedenkt, dat de gemiddelde ambtenaar in Indië het normaal vond schulden aan te gaan tot een bedrag van twee maal het maandsalaris (voor zo'n schrijver eerste klas dus *f* 140,-) dan valt het niet moeilijk in de zien, dat zij na deze operatie hun schulden niet meer af konden lossen. Het is mij altijd een raadsel gebleven, waarom daarover in de Volksraad geen protest is gerezen.

Er was wel meer in de salarisregeling voor het lager personeel, dat exploitatie genoemd mag worden. Om aangesteld te worden tot schrijver diende men in het bezit te zijn van het einddiploma HIS, de Hollands-Inlandse lagere school. Geen hoge eis, maar toch al fors hoger dan weleer. Het beginsalaris was *f* 13,- per maand. Ik heb echter in de jaren dat ik secretaris was, vrijwel nooit een jongen met einddiploma HIS aangesteld. Er was een ruim aanbod van

MULO-abituriënten, die ook voor dit bedrag werken wilden. Die kregen dan een extra-verhoging en begonnen op *f* 15,-, maar het was zowel wat hun opleiding als wat hun capaciteiten betreft ver beneden het redelijke. Onder die jongelui zaten heel wat begaafde werkkrachten, die het niet ontgaan kon dat zij onderbetaald werden.

Een meer genoegdoening gevende taak was het schrijven van het driemaandelijks economisch verslag, waartoe ik van her en der uitgebreide statistische opgaven ontving: het verslag van de landbouwdienst met opgave van de uitgestrektheid der te velde staande gewassen, de oogstverwachtingen en de geschatte omvang van de oogst van elk gewas in het afgelopen kwartaal. Ook een overzicht van de marktprijzen behoorde erbij. Soortgelijke inlichtingen – maar uiteraard van beperkter omvang – zond de opperhoutvester. De inspecteurs van financiën en de landrentedienst legden de cijfers over van de stand der belastingbetaling. De volkscredietbank en de handelsbanken te Poerwokerto en Tjilatjap meldten de omvang van de credietverlening en van de terugbetaling van credieten. De Staatsspoorwegen en de Serajoedal Stoomtram legden hun cijfers over van vervoerde vracht en passagiers, de douane van de omslag in de haven van Tjilatjap. Ook hoorden in dit pakket de opgaven van de opium- en zoutregie over hun omzetten en van de pandhuisdienst over de belening en aflossing van pand-goederen. Gezondheidsdienst, waterstaat en veeartsenijkundige dienst leverden eveneens hun bijdragen. Ik zal hier nog wel enkele instanties vergeten hebben, maar ook zo is het genoegzaam duidelijk, dat deze rapportage een indringend inzicht verschafte in de economische toestand van dat ogenblik. Voor de economische geschiedenis van het platteland van Indonesië zijn deze rapporten van groot belang. Zij schijnen vandaag onvindbaar te zijn. Bij herhaling heb ik onderzoekers van de rurale economische geschiedenis van Java op deze rapporten gewezen, maar ik heb nooit gehoord dat zij er een aangetroffen hebben, terwijl zij toch in twintig- of dertigvoud de deur uitgingen.

Een interessant karweitje was het toezicht op de vonnissen der districtsgerechten. Deze worden op Java en Madura voorgezeten door het districtshoofd (wedono) en nemen kennis van alle burgerlijke vorderingen tegen eigenlijk gezegde inlanders tot geen hoger bedrag dan *f* 20,- en van alle strafzaken, waarvoor geen hoger straf kan worden opgelegd dan een geldboete van *f* 3,-. Ruys had uit het Inlands Reglement de sinds overlang vergeten bepaling opgediept,

dat afschriften van de registers van deze vonnissen, welke naar de regent moeten worden opgezonden, door deze moeten worden voorgelegd aan de resident (I.R. art. 90). Dus vroeg hij ze op. Of het verstandig was deze in onbruik geraakte vorm van toezicht tot nieuw leven te roepen, laat ik in het midden. Ik werd er in ieder geval mee opgeknapt en kon na een half jaar een overzicht van mijn bevindingen samenstellen. Die waren, over het geheel genomen, gunstig. Wel noteerde ik een aantal herhaaldelijk voorkomende vormfouten, maar inhoudelijk gaven de districtsrechters blijk van wijsheid en billijkheid. Op één uitzondering na. Als woekeraars bekend staande geldschietters kwamen er meestal bekaaid af. Zij zagen zich bij herhaling hun eis op de meest aanvechtbare gronden ontzegd. Ik meen mij te herinneren, dat ik naar aanleiding van deze constatering erop gewezen heb, dat men op die manier de te hoge rentevoet nooit omlaag krijgt, daar men het risico van de geldschietter erdoor verhoogt.

Tot zover over enkele van de werkzaamheden, die wat levendigheid gaven aan mijn kantoorbestaan. Het was geen vervelend bestaan. Het had de aantrekkelijkheid van een normaal leven, dat zijn ups and downs kent. Die zelfde aantrekkelijkheid had ons persoonlijk leven. Wij hadden een gezellige vriendenkring, die van ons geen extravagaties vroeg. Dat kon ook niet, want we hadden er inmiddels de financiële zorg voor Moeder König bij gekregen. Al te drukkend was die niet, daar we een delegatieregeling getroffen hadden waardoor maandelijks een vast bedrag van mijn salaris werd ingehouden, dat haar in Den Haag werd uitbetaald. Na een tijdje merk je daarvan alleen, dat je maar een bescheiden salaris hebt, waarop je je leven instelt. We zijn er achteraf zeer dankbaar voor geweest, want die delegatie is haar gedurende de oorlogsjaren doorbetaald. En zelf konden we ons in 1939 toch geen kostbare grappen zoals reizen over Java veroorloven. De eerste baby had zich aangemeld, die in september 1939 verwacht werd. Daar keken we naar uit.

Dat vooruitzicht gaf intussen wel complicaties met betrekking tot de plannen voor ethnografisch onderzoek in Nieuw-Guinea. Wij spraken af het daarop aan te sturen, dat wij ons huishouden zouden opbreken in november 1939. Dan zou ik naar Nieuw-Guinea gaan nadat ik moeder en baby op de boot had gezet naar Nederland. Wij hadden immers per 1 augustus 1940 recht op verlof en tegen die tijd moest mijn veldonderzoek daar al een eind gevorderd zijn. Alleen,

alles hing af van de ontwikkeling van de politieke toestand in Europa. Als het daar mis liep, zou een gezinsscheiding wel heel ongewenst zijn. Het was nodig dit alles eens rustig te bespreken in Batavia. Daar ben ik toen eind maart 1939 heen geweest. Het was gezellig, want ik logeerde bij de Hartevelts. Het was ook nuttig, want ik had er een vruchtbaar contact zowel met Duyvendak als met het departement, waar men mij mijn recalcitrante houding inzake Madura kennelijk al vergeven had. Ik had een goede memorie geschreven en ik was inzetbaar voor taken, waar men verder niemand voor had. Het ging voornamelijk over de vraag of het Frederik Hendrik eiland moest worden of ook het Mappi-gebied mocht zijn. Dat maakte voor mij weinig uit. Mijn gezin kon toch niet mee en het ene was even interessant als het andere. Wat de toestand in Europa betreft: daarover kon uiteraard niemand iets zeggen en onder die omstandigheden was ieder het erover eens, dat alleen vrijblijvende afspraken gemaakt konden worden. Ik kon in ieder geval aan het werk om op even vrijblijvende wijze informatie in te winnen bij Van Ravenswaay Claasen op de Mappi-post en bij zijn baas te Tanah Merah. Wat ik ook gedaan heb.

Maar de toestand in Europa werd alleen maar dreigender. Hitler ging op Polen aan; de Polakken, zei Hanna dan tactvol! Op een van de laatste dagen van augustus (of was het 1 september?) relayeerde de Nirom, de Indische omroep, Hitlers rede in de Rijksdag ter gelegenheid van de inval in Polen. Het was huiveringwekkend; demonisch. Op 3 september verklaarden Engeland en Frankrijk aan Duitsland de oorlog. Diezelfde dag bleek, dat in Indië zich één man ten oorlog had voorbereid. Dat was Van Mook, de directeur van economische zaken. Een stroom van telegrammen brak los met decreten over prijs- en voorraadbewaking. Ik zat ochtend, middag en avond aan de telefoon om maatregelen door te geven of de uitvoering te bespreken. Op 5 september luwde het wat af. Wij tweeën brachten die avond een bezoek aan de regent, maar braken vroeg op omdat ik eens goed wilde slapen. Om een uur of één 's nachts stootte mijn vrouw mij aan en zei, zorgzaam als altijd: 'draai je nog maar eens even om. Maar 't is zo ver'.

Dat omdraaien heb ik toen maar niet gedaan. In plaats daarvan belde ik Harm Oosterveen uit zijn bed. Oosterveen was de vervanger van Zwaan, die met verlof in Nederland zat. Hij was een alleszins capabel arts en bovendien een goedgehartig mens. Een paar maanden later heb ik hem met veel plezier als ambtenaar van de

burgerlijke stand in de echt verbonden met Mej. Wielinga. Hoe weinig vermoedden wij toen, dat ook hij de oorlog niet overleven zou. Maar die nacht dachten wij niet aan oorlog of dood. Ik reed mijn vrouw met koffertje en al wat verder in gereedheid gehouden was naar het ziekenhuis, waar Oosterveen haar onderzocht en tevreden knikte. Om half zeven was de baby er, een jongen die wij Jannis noemden. Alles was goed. Goed was ook, dat ik er van begin tot eind bij heb kunnen zijn. Die ochtend heb ik mijzelf het genoegen gegund onze zoon eigenhandig in het register van de burgerlijke stand in te schrijven, zij het dat de akte, gelijk dat behoort, door Leféber als buitengewoon ambtenaar werd ondertekend. Men kan nu eenmaal een kind niet bij zichzelf aangeven.

De geboorte van Jan gaf grote vreugde, niet alleen aan ons maar ook aan zijn grootouders. Vader van Baal, verheugd over deze eerste stamhouder, schreef lyrische brieven. Ook haastte hij zich een spaarbankboekje voor deze telg uit zijn geslacht in te richten. Diens geboorte juist in deze dagen veranderde intussen niet alleen onze levenswijze, maar ook onze plannen. Nederland handhaafde wel met al de weinige kracht die het op kon brengen zijn neutraliteit, maar wij hadden er bitter weinig fiducia in, dat daar iets van terecht kon komen. Ik liet dus in Batavia weten, dat ik onder deze omstandigheden een gezinsscheiding onverantwoord achtte. Daarmee was Nieuw-Guinea van de baan, maar niet het idee mij ethnografisch onderzoek te laten doen. Er waren plaatsen genoeg waar daaraan behoefte bestond en waarheen ik wel vrouw en kind kon meenemen. Eerst zou het Timor worden, later West-Sumba. Beide waren aantrekkelijk, maar niemand had er haast mee. Ik eigenlijk ook niet. Was dit een tijd om, terwijl elk ogenblik de oorlog calamiteuze vormen kon aannemen, ergens rustig onderzoek te doen naar huwelijksregels of dodenrituelen! Alleen een directe bestuurlijke behoefte aan betere informatie kon onder deze omstandigheden zulk abstract bezig zijn rechtvaardigen. Zulk een behoefte openbaarde zich eerst toen een jaar later een hongersnood Zuid-Lombok teisterde. Toen was er ook ineens haast mee.

Intussen leefden wij in een wereld, die met al haar dreiging steeds onwezenlijker werd. De voor ons meest directe bedreiging vormde Japan, maar dat gevaar was niet acuut zolang de geallieerde macht ter zee ongeschokt was. Bovendien viel te rekenen op Amerika. Het ging dus om Europa en daar was te land een oorlog gaande, die niet gevoerd werd. Beide partijen lagen bij wijze van

spreeken voor anker, de Duitsers in de Westwall, de geallieerden in de Maginot-linie. Ook nadat de Duitsers (met Russische hulp) met Polen hadden afgerekend, bleef dat zo. Er veranderde niets en al spoedig ging overal alles weer gewoon door. Er waren natuurlijk beperkingen, vooral ter zee. Maar er voeren nog Nederlandse schepen op Indië. Ook de luchtpost met Nederland bleef gehandhaafd. Het ging wel wat trager omdat de mail, nu eens in Calcutta, dan weer in Napels door de censuur van boord werd gelicht en nagezien (ik heb nog zo'n enveloppe met een censuurstempel erop) maar er was toch geen sprake van ernstige verstoring der verbindingen. Verlofgangers kwamen terug, en er waren ook verlofgangers die gingen. Ieder deed zo gewoon mogelijk. Zo was er rond het einde van maart 1940 op Baturaden een gemoedelijke conferentie van oud-leden van NCSV. Een van de sprekers was Jan Held, die met Bouwien, zijn vrouw, bij ons logeerde. Het waren hoogst gezellige dagen waarop heel wat Nieuw-Guinea ervaring werd uitgewisseld. Ook op de conferentie sprak Held over die ervaring en choqueeerde zijn gehoor door te verklaren, dat de Papoea zich tot het Christendom bekeert omdat hij verwacht er beter van te worden. Daar zit natuurlijk iets in, maar er is nog wel iets meer aan de hand dan dat alleen, en dat meer kwam bij deze gelegenheid minder duidelijk uit de verf dan Jans eigen bijdrage aan het conflict tussen hem en de zending aldaar.

Zo rolde het leven ondanks de oorlog met een zekere genoeglijkheid voort. Zoon Jan maakte het best. Behalve een wat langdurig abces aan zijn bol herinner ik me van hem geen andere kwalen dan, toen hij al door de box heen en weer kon rollen, een beet van Kees, onze hond. Deze trouwe wachter, die altijd tegen de box aan lag, had hij met zijn vingertjes wat al te veel haren tegelijk uit de vacht geplukt, wat de kleine man op een winkelhaak in de wang kwam te staan. Van andere kinderziekten had hij weinig last en wij konden hem overal mee naar toe nemen, naar Baturaden, waar we een weekje vakantie genoten, en ook uit logeren bij de Oranjes in Banjarnegara.

D.J.P. Oranje was daar in de tweede helft van 1939 assistent-resident geworden, zulks tot groot genoegen van Soemitro, die in hem een rustig en capabel medebestuurder vond. Het was prettig logeren bij 'Doe Je Plicht Oranje', zoals hij door de collega's genoemd werd om hem te onderscheiden van Jaap Oranje, de grote Oranje, die toen resident was van Palembang. Die zouden we jaren

later ontmoeten in Medan. D.J.P. echter, die mij een groot stuk van Banjarnegara heeft laten zien, hebben we, nadat hij naar Yogyakarta was overgeplaatst, nog één keer op doorreis gezien en daarna niet meer. Heel jammer, want de conversatie met hem en zijn vrouw was altijd de moeite waard.

Gedurende deze maanden, waarin alles weer een beetje gewoon leek te gaan, kwam ook de gedachte aan Europees verlof weer bij ons op. Bleef in het komende voorjaar in Europa de toestand ongewijzigd en zou het voor 1 augustus niet tot echt vechten gekomen zijn, dan was er een goede kans dat de bui eerst in het voorjaar van 1941 zou losbarsten. Rond 1 augustus kon ik op buitenlands verlof aanspraak maken; en zouden we op die tijd vertrekken, dan konden we net voor het voorjaar van 1941 weer terug zijn. Het zou zonde zijn die kans te missen en dus vroeg ik toch maar buitenlands verlof aan. Ik deed het zonder veel hoop, naar de wijze waarop men een lot in een loterij koopt.

Maar het ging wel mis. In april vielen de Duitsers Noorwegen binnen en spoedig daarop trof de Indische Regering maatregelen, die gebaseerd waren op de verwachting van oorlog met Duitsland. Ondanks de openlijk beleden neutraliteit kregen wij geheime orders om lijsten te maken van in geval van oorlog te arresteren Duitsers en NSB-ers. In het diepste geheim werd een codewoord doorgegeven: Berlijn.

3 Nederland bezet

Op 10 mei 1940 lagen de lijsten op mijn tafel gereed. Eén moeilijkheid moest ik nog oplossen. Op de rede van Tjilatjap lag al vele maanden een Duits schip, dat hier zijn toevlucht gezocht had tegen de Engelsen. De inbezitneming van dat schip kon moeilijkheden opleveren. Voorkomen moest worden dat de bemanning, die aan boord was gebleven, het tot zinken bracht. Militaire hulp was nodig. Tegen half twaalf was ik even weg van mijn kamer toen de oppas mij terug riep. Er was telefoon uit Batavia. 'U spreekt met de majoor. . . van de staf van de eerste divisie. Het codewoord Berlijn is door. Weet u wat u doen moet?'

'De lijsten van te arresteren personen liggen naast mij op tafel. Ik zit alleen met het Duitse schip te Tjilatjap'.

'De PMC (plaatselijk militair commandant) van Tjilatjap is op de hoogte. Bel hem'.

Ik stond op en liep naar de resident. Die was ziek geweest en ik trof hem op het moment, dat hij op de rand van zijn bed zijn sokken zat aan te trekken. 'Het codewoord Berlijn is door', zei ik. Hij keek me wat glazig aan. 'Dan moet je maar direct Hölscher opbellen'. Ik keerde terug en belde naar Hölscher, de assistent-resident van Tjilatjap. Die bleek net weggeroepen te zijn. De PMC van Tjilatjap idem. Ik vroeg Asikin, de commissaris van politie, te komen en belde Krijgsman op, de assistent-resident van Poerwokerto. Zo ging het door, de een na de ander. Tussendoor overlegde ik met Asikin en liet ik een radio-toestel op mijn kamer organiseren. Eerst om half twee zag ik kans mijn vrouw te waarschuwen, dat zij voor het eten maar niet op mij rekenen moest. Inmiddels was er ook bericht van Hölscher. De inbezitneming van het schip was geslaagd, maar het was kantie boord geweest. De havenmeester was met de inspecteur van politie aan boord gegaan voor een zgn. routinecontrole of allen wel aanwezig waren. Hij vroeg de kapitein de bemanning te laten aantreden voor de rol. Terwijl dat gebeurde voer langs de andere kant een motorboot met soldaten langszij. Een paar mannen doken rechtstreeks het ruim in, waar ze de nodige voorzieningen aantroffen om het schip subiet tot zinken te brengen. Inmiddels hadden de anderen de bemanning omsingeld en gevangen genomen. Onder hen was een SS-officier. Ze hadden hem nog horen zeggen: 'We hadden het kunnen weten; de havenmeester had vergeten zijn pet op te zetten!'

Alles liep als een trein. Om acht uur 's avonds waren de meeste arrestaties verricht. Ik zat thuis. Tussen de telefoontjes door luisterden we naar de radio, die ramp op ramp aankondigde. In de volgende dagen werd het alleen maar erger. Het enige lichtpunt was dat Prinses Juliana naar Canada, de Koningin met onze immer weifelende regering naar Londen was ontkomen. Wat in Nederland als een klap op het hart ontvangen werd, betekende in Indië een verademing. Wij bestonden nog, zij het als Nederland in ballingschap. Verder herinner ik mij van die dagen niet veel. Zij vormden één kluwen van ellende. Wat ik onthouden heb is, dat de eerste dag de talrijke arrestaties bij sommigen kritiek wekten. Was dat allemaal nodig? Maar die kritiek verstomde al gauw toen de berichten los kwamen over het bombardement op Rotterdam en het verraad van de NSB. Van alle overige zaken herinner ik mij alleen nog, dat ik een arme sukkel van een NSB-er uit gevangenneming gepraat heb, een klerk van de Serajoedal Stoomtram Maatschappij. Hij was

een week of zes tevoren bij mij geweest om de geboorte van een zoontje aan te geven. Ik stelde hem de gebruikelijke vraag: aan welke zijn gegeven de namen van? 'Adolf, Benito, Anton', was het onverwachte antwoord. Ik keek de vastberaden vader eens aan; een Indische jongen, werkelijk zwart als mijn laars. 'Zou je dat echt wel doen?' vroeg ik hem. 'Maar het zijn toch grrote mannen, me-neerr'. Ik schudde mijn hoofd: 'grote mannen? Ze spugen op je'. Maar hij hield vol en ik wist wel waarom. Zijn directeur was een NSB-er en had hem kennelijk het hoofd op hol gebracht. Een ambtenaar van de burgerlijke stand is passief en ik was mijn boekje al ver te buiten gegaan. Ik schreef Adolf Benito Anton in. Maar om die arme zot van een vader nu gevangen te zetten was mij toch iets te gortig. Zijn baas was wat anders.

Wanneer ik het zo achteraf bekijk, waren we in die dagen wel wat erg royaal met arrestaties. Er werd niet gewogen of gevraagd; er werd alleen op formele gronden gehandeld en opgesloten. Het gaat daarbij niet alleen om het geval van Walter Spiesz op Bali, die natuurlijk nooit geïnterneerd had mogen worden. Het gaat ook om de NSB-ers in Indië van wie de meesten, juist op grond van hun racisme, geen gevaar opleverden in een oorlog waarvan ieder voorzien kon, dat die niet met Duitsland maar met Japan gevoerd zou worden. Maar in die dagen waren wij allen – ook ik – te opgewonden voor een rustig oordeel. Het is ook wat als je wereld ineenstort. Het was een aardbeving en die aardbeving verwekte een vloedgolf van patriotisme. Dat voerde tot extremen, maar het hield ons ook op de been. En dat was hard nodig. Niet alleen Nederland en België waren binnen een week van de kaart geveegd, ook Frankrijk stortte ineen. De actie rond Duinkerken begon. Wij hielden de adem in, zoals wij de adem inhielden toen pal daarop de 'battle of Britain' begon.

Het is mij onmogelijk nog op een rijtje te zetten wat wij in Indië deden. Ik weet niet meer wanneer het lied van 'Neerland zal Herrijzen' het eerst door de radio klonk. Ik weet ook niet meer wanneer de actie begon om Engeland in staat te stellen meer Spitfires te bouwen, het type jager waarmee het de slag om Engeland won. Evenmin weet ik wanneer wij, bewust van de acuut geworden dreiging van het Japanse gevaar, besloten tot de vorming van stadswachten en vrijwillige oefencorpsen (afgekort: V.O.C.: de gebruikelijke afkorting voor Vereenigde Oostindische Compagnie). Ik weet alleen

dat het elkander razend snel opvolgde, zoals alles in die dagen razend snel ging.

Ik denk (maar zeker weten doe ik het niet) dat de eerste actie die was om aluminium en geld in te zamelen om Engeland in staat te stellen meer Spitfires te bouwen. Het was een beetje een zotte actie. Wij leverden onze aluminium potten en pannen in ter versmelting en kochten nieuwe dito potten en pannen in de winkel, terwijl de verzending van ons versmolten aluminium hokte vanwege de onveiligheid ter zee. Toen Spit, de vice-voorzitter van de Raad van Indië, daar een nuchtere opmerking over maakte, werd het boosaardige mopje verspreid dat uit Engeland een telegram ontvangen was luidende. 'Send Spitfires but fire Spit'. Ik heb in die dagen als voorzitter van de culturele vereniging te Poerwokerto een gloedvolle toespraak gehouden ter aanbeveling van deze en andere acties. We waren helemaal in, vastberaden het vaderland, de democratie, en Indië tot het uiterste te verdedigen.

Zo werd ik ook lid van het VOC, het vrijwillig oefencorps dat in Poerwokerto aangevoerd werd door de opperhoutvester Ir. Pieter Meys, een der weinige reserve-kapiteins die (net als mijn vriend Kroeskamp) werkelijk gevochten hebben toen het zo ver was. Pieter vond dit militaire gedoe verrukkelijk. Twee keer per week oefenden wij een middag onder zijn straffe leiding, exerceerden, oefenden de militaire commando's en het gebruik van het geweer, leerden van hem hoe je, zoals dat heet, een kampong moest 'belabberen' en bekwaamden ons in alle dingen, die in het instructieboekje stonden dat geschreven was voor een ouderwets koloniaal politieleger. De waarde van al die zaken in een moderne oorlog, zoals de Jappen die in de Oost zouden introduceren, is uiteraard problematisch, maar ik leerde er in ieder geval het militair jargon kennen en klom op in mijn militaire classificatie van onge oefend soldaat-ziekendrager naar onge oefend soldaat. Ik denk aan Pieter terug met grote waardering. Tijdens de oefening was hij de barse kapitein die zich als zodanig liet aanspreken, maar zodra de geweren in het rek waren geplaatst was hij weer Piet, die zich gaarne een biertje liet inschenken op de club.

Ons VOC in Poerwokerto was minstens even goed als de eerste de beste stadswacht, waar de burgerij zich op soortgelijke wijze inspande. Een verhaal over de stadswacht van Batavia mag ik hier wel kwijt. Die werd op zekere dag geïnspecteerd door generaal Schilling, de chef van de eerste divisie. De hele hap stond aangetre-

den en de generaal, stakke onder de arm gekneld, schreed stram voorbij. Hij maakte halt voor een welgedaan stadswachter: 'Soldaat, waar heb ik jou eerder gezien?' De soldaat, in zijn vrije tijd bankier in Batavia, verstrakte: 'Bij Austerlitz, Sire'. De generaal liep door.

Ik moet eraan toevoegen, dat niet alle generaals zo waren. Ter compensatie het volgende over de legercommandant, generaal Ter Poorten. Die kwam op een namiddag, in de tijd dat de landing der Japanners aanstaande was, bij zijn departement in Bandung. Daar stond een stadswachter op wacht. Hij trachtte, vergeefs, ter ere van de generaal de ingewikkelde handeling te verrichten die 'over geweer' heet. Ter Poorten ging op hem af, glimlachend: 'Zet u dat geweer maar weer neer, meneer'. Ter Poorten kende zijn leger. Een leger van mensen van goeden wille, maar grotendeels mannen van middelbare leeftijd, beter getraind in voorzichtigheid dan in de roekeloosheid die de held maakt. Hij wist wat het waard was en dat heeft zijn houding bepaald bij de capitulatie, een houding die hem zeer kwalijk is genomen. Eerst in 1982 heeft hij een billijker beoordeling gevonden (H.L. Zwitzer in G. Teitler (ed.), *De val van Nederlands-Indië*).

Belangrijker was, dat van de wetenschap dat men voortaan op eigen benen had te staan een sterke geestelijke stimulans uitging. Het gevoel van verbondenheid met Indonesië verdiepte zich en de duidelijk sympathiserende houding van de Indonesiërs zelf bevorderde een snel groeiend saamhorigheidsbewustzijn. Wel veranderde er niets in de politieke structuur, maar de toezegging van Koningin Wilhelmina dat die na de oorlog grondig herzien zou worden, vond brede instemming. Men sloeg de handen ineen voor de geestelijke weerbaarmaking van Indonesië. De universiteit van Batavia kreeg vorm, een militaire academie te Bandung werd geopend. Bovenal, er verschenen nieuwe tijdschriften. Deze keer liep het B.B. voorop. Het door de vereniging van B.B.-ambtenaren uitgegeven *Koloniaal Tijdschrift* was altijd in Holland gedrukt, omdat daar de eindredactie zetelde. Het mei-nummer was nog net ontvangen. De Batavia'se (tussen)redactie sloeg onmiddellijk de handen ineen en op 1 juli verscheen het volgende nummer, in Batavia uitgegeven en gedrukt. De kwaliteit bleef gehandhaafd ook in de latere nummers. Op 1 november verscheen het eerste nummer van *De Fakkel*, een maandblad ter vervanging van *De Gids*. Voluit luidde de titel: 'De Fakkel in handen van allen die deel hebben aan het Nederlandsche

Cultuur- en Geestesleven'. Het heeft die pretentie waar gemaakt. Op 1 januari volgde *Het Natuurwetenschappelijk Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, dat niet alleen een voortzetting was van het al bestaande *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, maar ook beoogde plaatsruimte te bieden voor artikelen, die in normale tijden in Nederlandse vaktijdschriften werden gepubliceerd. Spoedig daarop verscheen ook een Indische uitgave van het *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*. Ze werden alle in brede kring gelezen.

De voortzetting van het *Koloniaal Tijdschrift* heeft mij geïnspireerd tot het schrijven van een geleerd stuk over 'Solidariteit', dat in het januari-nummer van 1941 (p. 14-34) verscheen. Ik citeer hier het slot:

Wij zullen [solidariteit in een naar ras verdeelde samenleving] slechts kunnen bereiken, indien wij politieke idealen weten te formuleeren, die voor Europeanen en Indonesiërs gelijkelijk spreken en aanvaardbaar zijn, idealen, gedragen door partijen, waarin alle rassen vertegenwoordigd zijn, maar tevens idealen, die reëel zijn, die rekening houden met de bijzondere plaats welke de arbeid der Europeesche groep in Indië inneemt, met den aristocratischen opbouw der Inheemsche maatschappij, met het feit, dat moderne democratie een hogere volks- en maatschappelijke ontwikkeling veronderstelt dan hier gegeven is en dat een parlement van eenige eeuwen terug waarschijnlijk beter voorbeeld is voor staatsrechtelijken opbouw dan een ultra-modern éénkamer-stelsel en Thorbecke's organieke wetten. Want hoe snel Indië zich ontwikkelen moge, de geschiedenis geeft geen harer fasen cadeau.

Het stuk vond veel instemming in Europese kring. Zelfs de Suikerbond was er vol lof over in zijn orgaan (*De Suikerbond* 35 no. 5)! Maar hoe schrikkelijk naïef klinkt dat alles vandaag; hoe pseudo-wetenschappelijk ook met die fasen der geschiedenis. Die fasen doen niets en geven niets! Het is puur pathos. Erger is, dat ik het had kunnen weten als ik toen de moed had gehad tot doordenken. Het geviel namelijk in die dagen, dat ik 's avonds een telefoontje kreeg van Eradus, de administrateur van het gouverneurskantoor. Waarover het gesprek ging weet ik niet meer, maar wel dat het als volgt eindigde: 'Wat er aan de hand is kan ik je over de telefoon niet zeggen, Van Baal, maar het is heel, heel ernstig'. Daarmee wist ik genoeg. Er stond voor de zoveelste keer oorlog met Japan

op stapel. Toen ik de andere ochtend mijn auto wegzette voor mijn kantoor, klonken de woorden van Eradus nog na in mijn hoofd. Uitstappend keek ik eens rond. Ik had er een goed zicht op de stad, een stad, die wij Nederlanders gebouwd hadden. En ineens wist ik met helle zekerheid: dit alles ging van ons afgenomen worden; ons Indië en al het werk onzer handen. Maar wat doe je met zo'n bewustzijnsflits? Je gaat aan je werk en verdringt de boodschap die erin steekt. Die boodschap was, dat wij door onze zelf-identificatie met Indië, dat wij beleefden als *ons* Indië, de Indonesiër depossedeerden. Want het was natuurlijk wel degelijk *hun* land en om het werkelijk te bezitten stond hun maar één weg open: na de Jappen ook ons eruit te jagen. De verbroedering die wij zochten, was door die zelf-identificatie wezenlijk onmogelijk. De herinnering aan de bewustzijnsflits is levend gebleven, maar er zouden nog jaren voorbijgaan voor ik de boodschap begreep.

Er waren trouwens directere zorgen dan die over de binnenlandse politiek. Voorop stond de bezorgdheid over een mogelijke oorlog met Japan. Ik was niet de enige die de toekomst nu en dan met angst in het hart tegemoet zag. Ik herinner mij hoe, na een bijeenkomst met de voorzitter van de staatsmobilisatieraad, generaal Bakker, Hölscher mijn kamer binnenliep, het brede kale hoofd heftig van neen schuddend: 'Meneer van Baal, daar komt niets van terecht, daar komt helemaal niets van terecht!' Hij zou als assistent-resident van Tjilatjap later zijn somberste verwachtingen waarheid zien worden.

Intussen was het sociale klimaat in Poerwokerto lelijk verpest door de hetze die was losgebroken tegen Ruys en zijn Hanna. Ruys was in deze tijd herhaaldelijk ziek en had niet meer de kracht haar in toom te houden. Het ging er niet om, dat zij nazi-sympathieën zou hebben, want Hitler, 'die schildersknecht', kon ze wel villen. Het ging om het feit dat zij Duitse was en dat door haar afschuwelijk accent al te duidelijk hoorbaar maakte; het ging bovendien daarom dat zij op haar natuurlijke onbeleefdheid de domste uitspraken stapelde, die grote verontwaardiging wekten. Zo liet ze zich in een gesprek over de vernietiging van de kathedraal van Reims (of het in deze of de vorige oorlog was kan als irrelevant buiten beschouwing blijven) ontvallen, dat de Fransen dan maar niet zo dwaas hadden moeten zijn die stad te verdedigen. Ze deed dat in gezelschap en men was - terecht - furieus. Ik achtte het mijn plicht Ruys te

waarschuwen, dat zijn vrouw beter deed zich uit het sociale leven terug te trekken. Maar Jaap werd kwaad en zei me, dat ik me daarmee niet te bemoeien had. Drie dagen later wandelde hij mijn kamer binnen en maakte zijn excuses. 'Ik had naar je moeten luisteren', zei hij. Maar het kwaad was al gebeurd. De avond te voren had in *Het Noorden*, het krantje dat in Tegal werd uitgegeven, een lelijk stuk gestaan over hem en zijn vrouw. Er zouden er nog andere volgen.

Later ben ik erachter gekomen, wie die stukken schreef. Dat was Krijgsman, de assistent-resident van Poerwokerto, die hoogst verbolgen was dat Ruys hem ongeschikt had verklaard voor resident. Hij werd in het schrijven bijgestaan door zijn controleur Luyks, die ook streken had. Die liep op een dag mijn kantoor binnen met de woorden: 'Collega, ik moet je waarschuwen. Je kantoor is lek'. Ik ging eens verzitten en zei: 'Dat is best mogelijk, maar wat lekt er dan?' Het bleken geruchten te zijn dat Ruys ontslagen was. Ik kon met de hand op het hart verklaren dat ik van niets wist en in de loop van het daarop volgend gesprek bleek alras, dat hij erop uitgestuurd was om eens te verkennen welke gevolgen de campagne tegen Ruys gehad had voor diens ambtelijke positie. Ik houd niet van dit soort verkenningstechnieken en ben toen zelf eens op informatie uitgegaan, waarbij mij al spoedig bleek dat hij als tussenpersoon had gefungeerd voor de plaatsing van die stukken in *Het Noorden*.

Overigens, de campagne had natuurlijk wel degelijk gevolgen voor Ruys. Hij moest voortijdig met pensioen. Zakelijk gezien was het, ook afgezien van alle door Hanna opgewekte wrevel, wel terecht want hij was fysiek niet langer tegen zijn taak opgewassen. Een half jaar na zijn pensionering is hij overleden. Wat hem precies gemankeerd heeft, is niet bekend, maar hij was wel opgeteerd. Het was in de grond der zaak allemaal in-triest.

Voor ons was die periode bijzonder onplezierig. Waar je ook kwam, ieder wilde altijd over het geval praten en wij hadden niet de minste behoefte daar uitspraken over te doen. Je kunt niet mee gaan roddelen over een man met wie je van dag tot dag moet samenwerken. Wij kregen dan ook al spoedig het gevoel dat wij in de verkeerde hoek zaten. Later heb ik begrepen, dat ik dat in niet geringe mate aan Krijgsman te danken had. De nieuwe resident, Boots, bekeek mij met grote argwaan. Een maand later vroeg hij mij, hoe ik aan de reputatie van onbetrouwbaarheid kwam die hem bij zijn ambtsaanvaarding was ingefluisterd. Dat kon ik hem naar

genoegen uitleggen, want ik wist wie zijn informant was geweest.

Merkwaardig is overigens, dat ik mij van deze periode zo weinig details herinner. Wel weet ik dat ik keurig op tijd controleur 1e klasse geworden ben, waardoor mijn maandsalaris op *f* 500,- kwam, maar de data van alle overige gebeurtenissen ben ik kwijt. Mijn vrouw ook. Dat komt waarschijnlijk omdat wij één keer, toen al dit gedoe ons recht hoog zat, eens echt van ons hart hebben kunnen praten. Dat was toen mijn collega's Stuurman en Zwager, destijds belast met werk voor de transmigratie van Javanen naar Zuid-Sumatra, op hun jaarlijkse rondreis een nacht overbleven in Poerwokerto. Die avond aten zij bij ons. Na het eten hebben we een kleurrijk tafereel opgehangen van al wat zich aan intrigue had afgespeeld. Dan voltrekt zich het wonder, dat je er ineens om lachen kunt. We hebben gegierd van het lachen en daarna al die ergernis vergeten.

Er waren trouwens, zelfs in die tijd, ook goede dingen in Poerwokerto. Ik denk hier aan onze onverstoorde vriendschap met de Zwaans (de zendingsdokter) en de Verkuyls (de zendingspredikant). Omdat ik Jo Verkuyl, nu emeritus hoogleraar in zendingswetenschap van de Vrije Universiteit, in later jaren scherp heb aangevallen over zijn visie op de Nieuw-Guinea politiek, stel ik er prijs op hier duidelijk te maken, dat wij op andere punten elkander wél lagen. Hij vertegenwoordigde een gereformeerdendom dat mij toen aansprak, omdat het het doen belangrijker achtte dan de leer. Hij was het ook, die mij de breuk met de wijsbegeerte der wetsidee van de goede Dooyeweerd en met de dogmatische kring van diens volgelingen in de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte mogelijk heeft gemaakt (vgl. boven: 23, 260). Ik blijf hem er dankbaar voor, dat hij mij geholpen heeft mij uit dit keurslijf te bevrijden.

Toch hadden wij, ofschoon begin 1941 het leven in Poerwokerto weer in meer gemoedelijke banen gekomen was, geen moeite ja te zeggen, toen mij gevraagd werd mij te belasten met een onderzoek naar de structuur van de desa in Lombok, waar de hongersnood in het zuiden van het eiland ernstige bestuurlijke problemen aan het licht had gebracht. Extra aantrekkelijk was, dat men voor dit onderzoek twee jaar wilde uittrekken. De enige moeilijkheid was, dat wij de hond kwijt moesten. Lombok was vrij van hondsdolheid en er mochten geen honden worden ingevoerd. Gelukkig wilde Mr. Piet Johan, toen adspirant-controleur te Poerbalingga, hem graag hebben. Wij gaven hem Kees met een opgeruimd gemoed mee.

Helaas, twee dagen later stond Kees weer voor de deur. Hij was uit Poerbalingga weggelopen. Het was ons een raadsel hoe hij de weg naar huis heeft teruggevonden, want de afstand bedraagt zeker een 20 à 25 km langs de weg. We hebben ons gedwongen gezien hem af te laten maken. Het was allerakeligst, maar tegelijk allerbarmhartigst. Ik ben er mee naar de politie gegaan. Daar wandelde ik met Kees aan de lijn langs een hoofdagent, die met een geweer gereed stond. Kees toonde geen zenuwachtigheid, vond alles kenmerkend gewoon. Een schot, en Kees lag dood aan mijn voeten. Het was hem recht door de kop gegaan. Maar het was toch ellendig. Voor mijn vrouw kwam er nog meer bij. Ik moest ter oriëntatie eerst enkele dagen naar Bali, zodat wederom de last van verhuizing op haar viel en zij met Jan de reis alleen moest maken met een boot, die een week later ging dan de mijne.

4. Lombok

Lombok is een prachtig eiland. Het noordelijk deel wordt ingenomen door het machtige Rindjani complex (hoogste top 3775 meter) dat naar het zuiden toe afdaald in de golvende vlakten van het zeer vruchtbare middengedeelte van het eiland. Nog verder naar het zuiden komen de leemgronden die van de Indische Oceaan afgegrensd zijn door een laag kalksteengebergte. Die leemgronden gaven problemen. Er was (en is) onvoldoende water om ze te bevoelen. Alleen in de regentijd laat de grond zich bewerken tot van regen afhankelijke sawahs. In de droge tijd wordt de leem steenhard en vertoont diepe plaatscheuren. Als de regen op tijd komt en lang genoeg doorzet, is er geen nood. Maar dat gebeurt nu eenmaal niet altijd.

Lombok is bovendien een dichtbevolkt eiland. In 1941 woonden er zo'n 900 000 mensen, voor veruit het grootste deel Sasaks. De belangrijkste minderheid werd er gevormd door, alweer in 1941, een kleine 35 000 Baliërs, die zich in West-Lombok gevestigd hadden onder het gezag van de Balische vorsten van Karangasem, die in de 18e eeuw het eiland veroverden. In 1894 had het Nederlands-Indische bewind, gehoor gevend aan de smeebeden der Sasakse hoofden, het eiland van Balische overheersing bevrijd. Dat was nogal een wapenfeit geweest, want de Baliërs hadden aanvankelijk kans gezien de binnenge trokken Nederlandse troepenmacht duchtig af te straffen. Dat was bij de overval op Tjakranegara en

Mataram, waar het invasieleger zich na de landing genesteld had. Het gebeuren (waarbij zelfs een generaal sneuvelde) is vereeuwigd in een prachtige schoolplaat (van Isings?) die ik als kind zeer bewonderd heb. De bloeddorst droop eruit. Gelukkig hadden de Nederlanders het uiteindelijk toch gewonnen. Zij hadden de Balische vorst verbannen, maar de daar gevestigde Baliërs ongemoeid gelaten. In 1941 vormden dezen nog altijd een welvarende bevolkingsgroep, die door het Nederlands bewind onder het gezag van een eigen punggawa (districtshoofd) gesteld was.

Het Sasakse gebied was sinds 1895 in districten verdeeld, elk district onder een van de eigen, Sasakse hoofden. Dit ging betrekkelijk eenvoudig, omdat men door het gehele gebied lokale adelshuizen had aangetroffen. Ook vrij veel desahoofden konden uit die adelshuizen gerecruteerd worden. Leden van de meer vooraanstaande adelshuizen werden in hun dominante positie binnen een wijder gebied bevestigd door hen aan te stellen tot districtshoofd. Formeel waren zij ambtenaren, maar inhoudelijk een soort verkapte zelfbestuurders. Bij vaceren van het ambt werd ook later zorgvuldig rekening gehouden met de afstamming van de kandidaat en het aanzien, dat zijn familie binnen het betrokken gebied genoot.

Desa's waren er van allerlei soort. Sommige kon men beschouwen als een soort ouderwetse baronieën waarin de ridderschap het voor het zeggen had. Wel waren ook vele als herendienstplichtig (pengayah) aangeduide boeren grondbezitters, maar de term geeft toch een zekere onderhorigheid aan. Dat gold ook van de boeren, die woonden in desa's waar geen adelshuis gevestigd was en waar van dominantie door een elders gevestigde adelsfamilie maar tot op zekere, zelden duidelijk te bepalen hoogte gesproken kon worden. Ook die boeren waren pengayah. Dit behoefde op zichzelf geen probleem te geven ware het niet, dat de gezagsstructuur binnen dorp en district in hoge mate gebaseerd was op relaties niet van zakelijke, maar van persoonlijke aard. Dat was bij die hongersnood in het zuiden naar voren gekomen.

Het meest duidelijke geval was dat van de desa Pujut, die niet minder dan 35 000 zielen telde binnen haar uitgestrekt grondgebied, dat in het zuiden tot de zee reikte. Binnen dit territoir was de bevolking geconcentreerd in een groot aantal gehuchten, terwijl anderen verspreid in het heuvelland woonden bij hun daar ontgonnen ladangs. Deze territoriale onderverdeling van het dorp was echter geen onderverdeling in bestuurlijke zin; zij correspondeerde slechts

ten dele met de indeling van het dorp in meer dan 100 kliangschappen. Ofschoon men de term klang doorgaans het best vertaalt met 'hoofd van een gehucht', kan men dat hier althans beter niet doen. De verwarrende omstandigheid doet zich voor, dat een klang wel vaak als hoofd van een bepaald gehucht beschouwd kan worden, ook als hoofd van dat gehucht bekend staat, maar daarom nog niet per se het hoofd is van alle bewoners van dat gehucht en soms ook lieden buiten het gehucht tot zijn onderhorigen mag rekenen. Het duidelijkst blijkt dat, wanneer iemand uit een der in de vlakte gelegen gehuchten zich voor langere tijd vestigen wil in het door struikgewas en secundair bos bedekte zuidelijke heuvelland om daar een ladang te ontginnen. Tot het verkrijgen van permissie daardoe wendt hij zich niet tot één of andere klang in dat heuvelland (als die al aan te wijzen valt), maar tot zijn 'eigen' klang in de vlakte, die ook zijn klang blijft wanneer de tijdelijke vestiging in de heuvels op een permanente vestiging uitloopt. Het gevolg is, dat hij voor die klang praktisch onbereikbaar is, wat bestuurlijk allerlei moeilijkheden met zich brengt. De gezagsrelatie tussen de klang en 'zijn' mensen is dus niet zakelijk bepaald door hun woonplaats, maar door een in het verleden gefundeerde persoonlijke relatie. De klang is meer de aanvoerder van 'zijn' mensen dan hoofd van een territoriale eenheid en de band die hen bindt lijkt het meest van al op een clientèle-relatie. Die band verschilt maar weinig van die tussen de meer dan 100 kliangs en het desahoofd, die tevens hoofd is van de ter plaatse gevestigde adelsfamilie. De band tussen hen en het desahoofd is eveneens een persoonlijke; elk hunner staat rechtstreeks onder het desahoofd. Er zijn geen tussenschakels, die in dat 100 man sterke legertje enige structuur brengen.

De vervanging van het desahoofd door een ambtenaar (onderdistrictshoofd) had deze moeilijkheden niet opgelost. Het was duidelijk dat hier niet andere personen komen moesten, maar een andere structuur, die een einde maakte aan deze cliëntschap-verhoudingen. In die tijd lag dat echter niet zo gemakkelijk. De adat was het troetelkind van de Indische politiek. 'Echt koloniaal' zal men zeggen. In dit geval ten onrechte. Het probleem van dit soort patronage-verhoudingen ligt niet bij de patroons maar bij de cliënten. Zij zijn het, die deze persoonlijke relaties willen en indien men die gezagsstructuur in een meer zakelijke richting wil sturen, zal men met de gevoelens der betrokken bevolking geducht rekening moeten houden. Dat kan alleen bij grondige kennis van haar rechtsop-

vattingen. Daartoe zal men zich, behalve in de bestaande adat, ook in het verleden moeten verdiepen.

Ofschoon ik van Lombok niets af wist, begreep ik wel dat ik mij op dat verleden zou moeten oriënteren en daarom begaf ik mij naar Bali, niet alleen om mijn opwachting bij de resident te maken, maar ook om contact op te nemen met de *Kirtya Lieftrinck van der Tuuk*, een door de overheid gesubsidieerde stichting genoemd naar de twee grondleggers van de Bali-studies, welke stichting zich behalve met de studie van de cultuur der Baliërs ook bezig hield met die der Sasaks. Zij had onder andere het *Sasaks-Nederlandsch Woordenboek* van Goris uitgegeven. Ik zou haar hulp nodig hebben.

Het bezoek aan de resident Moll was een teleurstelling. Hij liet mij merken in het geheel niet in dit onderzoek geïnteresseerd te zijn. Hij had alleen belangstelling voor mijn verleden als secretaris, wat hem gelegenheid bood mij nog eens uiteen te zetten hoe belangrijk het is bij de behandeling van stukken elke een zaak betreffende bundel van achter naar voren door te lezen. Later bevestigde mij Jan Prins, de secretaris, dat de resident deze regel zelf nauwgezet in acht nam met als gevolg, dat stapels stukken bij hem liggen bleven. Een enkele keer, wanneer Moll op tournee was, drongen hij en Rapp, de assistent-resident ter beschikking, het residentshuis binnen om met armen vol bundels terug te keren die ze van overal in het huis, tot van onder zijn bed toe, hadden weggeplukt.

Prins, intussen, was een hulp. Hij was geïnteresseerd in het adat-recht, waarin hij later hoogleraar is geweest te Utrecht. Ik kende hem nog uit mijn eerste jaar in Leiden, waar hij lid was van hetzelfde dispuut van SSR als ik. Van hem kreeg ik steun en hij was het, die mij introduceerde bij Christiaan Hooykaas, de directeur van de *Kirtya Lieftrinck van der Tuuk*. Hooykaas had een ware hartstocht voor documentatie, waarvan hij mij in ruime mate voorzag. Hij wist veel en liet mij ook een en ander van Bali zien, waar wij onder andere het huis van de inmiddels geïnterneerde Walter Spiesz bezochten. Met Hooykaas kwam ik ineens in een andere sfeer terecht, die van de pure wetenschapsbeoefening. Hij heeft er zijn hele leven aan gewijd, na de oorlog als hoogleraar te Batavia en vervolgens aan de London School of Oriental Studies. Hij publiceerde veel over Bali en was na zijn definitieve terugkeer in Nederland, waar hij enkele jaren geleden overleed, een actief bestuurder en begunstiger van het Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde te Leiden.

Tenslotte maakte ik op Bali ook nog kennis met de residen-

tie-arts, Malthe Freiherr von Kühlewein, een Mecklenburger medicus die in de eerste wereldoorlog gedetacheerd was geweest bij het Turkse leger. De Turkse divisie waarbij hij was ingedeeld, was ingesneeuwd in een dal in de bergen en van alle bevoorrading afgesneden door opstandige Armeniërs. Zij lieten hem en de overige Duitse instructeurs ontkomen, maar de Turken hebben het moeten ontgelden. Zijn verhaal daarover wierp een ietwat gevarieerder licht op de wraakacties van de Turken tegen de Armeniërs dan men gemeenlijk in de geschiedboeken leest. De oude dokter was een merkwaardige man. Hij sprak een afschuwelijk Nederlands. Op 10 mei 1940 was hij toevallig op Lombok. Over zijn nationaliteit ondervraagd door de controleur Lapré antwoordde hij: 'Maar mijn goede Herr Lapré, gij weten doch dat ik schon längst Nederländer bin'. Daar heeft toen verder niemand aan getwijfeld en terecht. Hij is zijn nieuwe nationaliteit trouw gebleven. Hij was ook een man met brede belangstelling. Hij had zelfs mijn dissertatie gelezen: 'Maar Herr Doktor, hoe kunnen gij toch zo'n boek schraiven over zulke schmierige Papuas', was zijn commentaar. Maar hij wist ook zijn beperkingen. Toen hij in augustus 1941, vlak voor zijn pensionering, nog één maal Lombok bezocht, bracht hij mijn vrouw de op zijn last uitgevoerde registratie van de Baliërs op Lombok, een telling waarbij het vooral ging om de vruchtbaarheid van de Balische vrouwen. Hij had een mathematicus nodig om zijn zeer sombere conclusies te verifiëren. Mijn vrouw kwam tot een heel wat gunstiger conclusie dan hij. Het rapport met haar analyse is door de oorlog heen bewaard gebleven. Ik stelde het jaren later Wertheim ter hand en ik neem aan, dat het nu berust in het archief van de Vakgroep Zuid- en Zuidoost Azië in het Antropologisch-Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam.

De ontvangst in Lombok was hartelijk. Het voorstel tot onderzoek was uitgegaan van de assistent-resident H.K. Jacobs, en hij en zijn vrouw Guusje hielpen ons waar zij konden. Wij kregen een goed huis aan de weg van Mataram naar Ampenan en waren daar al spoedig geheel ingericht. Ook de medewerking van de collega's was groot. Dat waren Lapré in West-Lombok, Riel in Midden- en Lindner in Oost-Lombok. Verder zat er nog een controleur voor de rechtspraak, die ik vanwege zijn soms vrijmoedige omgang met het adatrecht hier Tee zal noemen. Zij allen zullen nog herhaaldelijk ter sprake komen, zodat ik hier van verdere persoonsbeschrijving afzie.

De eerste maanden besteedde ik, behalve aan bezoeken aan collega's en districtshoofden rechts en links over het eiland, aan de bestudering van de op het kantoor van de assistent-resident aanwezige literatuur en documentatie, welke vrij volledig was. Ook begon ik met het leren van Sasaks. Lapré hielp mij aan een goede tolk. Dat was Mami Singgih van Gerung, een gewezen *sedahan* (opziener van de waterverdeling over de sawahs en inner van de landrente) die een jaar tevoren wegens malversaties ontslagen was. Aan M. Singgih heb ik veel plezier beleefd. Hoewel een streng-orthodox Mohammedaan, was hij serieus geïnteresseerd in de adat en de prae-islamitische volksgebruiken; daarenboven een redelijk goed kenner van de in laat Middel-Javaans geschreven literatuur, waaruit hier bepaalde stukken worden voorgelezen tijdens feestvieringen. Zijn orthodoxie was er trouwens meer een van de leer dan van de praktijk. Nadat hij door mij een vaste aanstelling had gekregen, verontschuldigde hij zich op zekere dag omdat hij op een oud, prae-islamitisch heiligdom een gelofte moest inlossen. Hij had namelijk na zijn ontslag als *sedahan* beloofd daar een geit te offeren, zodra het hem gelukken zou weer een overheidsbetrekking te verkrijgen. Hij deed dat overigens wel in het geheim, want het paste niet in het schema der *Waktu Lima*, zoals hier de orthodoxie zich noemt.

Bij M. Singgih heb ik ook nog eens een dag of vijf gelogeed; dat gaf mij een goede gelegenheid het dagelijks leven van wat naderbij te leren kennen. Bovendien kon ik, hier verblijvende, eens wat langer praten met het districtshoofd ter plaatse, Lalu Darwisah. Darwisah was een vroom Islamitisch edelman van de oude stempel, zeer gehecht aan het Nederlands gezag dat de Sasaks van de Baliërs bevrijd had. Hij was ook een goedhartig mens, want hoewel hij M. Singgih in het geheel niet mocht, had hij hem toch voor deze betrekking bij Lapré aanbevolen. Darwisah had meer onverwachte dingen. Binnen het district van deze ouderwetse man waren wel twee keer zoveel dorpsscholen als elders in Lombok. Ik vroeg hem hoe hij dat voor elkaar gekregen had. Zijn hangsnor begon even te trillen en lachend wees hij met de duim over zijn schouder. Daar achter hem hing aan de muur een ouderwetse zweep. Wanneer naar zijn oordeel te weinig kinderen van een desa de dorpsschool bezochten, riep hij de inwoners op tegen een uur of negen in de ochtend, liet ze wachten tot een eind in de middag en sprak hen dan toe. Zo ging dat daar.

Darwisah was, ondanks zijn orthodoxie, verdraagzaam jegens de *Waktu telu*, de heterodoxen die veel van het oude volksgeloof bewaard hadden. Zij interesseerden mij, omdat ik hoopte langs die lijn meer inzicht te krijgen in de oude gezagsstructuur. Het meest verwachtte ik op dit punt van de Sasaks die zich niet *Waktu telu* maar *Boda* noemden en zich dus openlijk als prae-islamitisch (Buda, Buddhist) afficheerden. Men vond ze toen nog in het zuiden van West-Lombok, in Blongas en Pengantap aan de Zuidkust, en in Sau meer naar binnen toe. Dat Pengantap behoort tot het uiterste westen van Midden-Lombok is hier van geen belang. Ik bezocht het vanuit Blongas, waarheen Darwisah mij de weg opende. Mijn twee bezoeken aan die dorpen in juni en juli 1941 werden een teleurstelling. Het totaal aantal Boda's in die dorpen bleek niet meer dan 170 te bedragen en van een eigen cultureel leven van enige betekenis was geen sprake meer. Ik heb jaren later een kort resumé van mijn bevindingen gegeven in *Kula, Uitgave van de interacademiale federatie van studenten in de culturele anthropologie en de sociologie der niet-westerse volken*, Hoogleraren-nummer, jaargang I no. 2, II no. 1, december 1960, pp. 31-35. Het 57 pagina's tellende verslag van mijn veldwerk in die streek dient t.z.t. te worden gedeponneerd in het archief van het KITLV te Leiden.

Een veel interessanter ingang bleek de studie der Waktu Telu in Noord Lombok, waar zij hechte gemeenschappen vormen in de districten Tanjung (later beschreven door Albert Polak in zijn dissertatie *Traditie en tweespalt in een Sasakse boerengemeenschap*, Utrecht 1978) en Bayan. Dank zij de hulp van Lapré kon ik in Bayan goed terecht. Mijn bevindingen in Bayan heb ik vastgelegd in 'Het Alip-Fees te Bajan', dat verscheen in het in 1941 (feitelijk januari 1942) uitgegeven Lombok-nummer van de *Mededeelingen van de Kirtya Liefmick van der Tuuk* (afl. 16) en van het tijdschrift *Djawa*. Het 42 dubbele pagina's tellende opstel bevat, buiten de aantekeningen over Blongas, alles wat van mijn veldmateriaal over is. Verdwenen zijn mijn aantekeningen over de viering van het Mulud-feest te Bayan, evenals die over mijn vijfdaags verblijf te Sesait, een onder het gezag van de heren van West-Bayan vallend dorp, waar ik de spontane reacties op een totale zonsverduistering meemaakte. Er is natuurlijk nog veel meer verdwenen. Ik denk hierbij aan mijn verspreide notities over Pujut en mijn verslag van het jaarlijks offerfeest te Gangsa, een heiligdom boven Tanjung. Er is geen reden daarover te treuren, want het is feitelijk een wonder dat er nog zo

veel bewaard is gebleven. Zonder dat speciale Lombok-nummer van 1941 zou alles weggeweest zijn, zoals er zo veel verdwenen is. Maar nu is het er nog. Wat meer is, nu is er ook nog de enige rechtstreekse bijdrage die mijn echtgenote ooit aan de publiciteit heeft geleverd, haar 'Overzicht van de gegevens uit Staats- en Bijbladen met betrekking tot Lombok', dat is toegevoegd aan de 'Aanvullende Bibliographie aangaande de Sasaks van Lombok' door Dr. C. Hooykaas (pp. 150-54) in ditzelfde nummer.

Het zou alles nooit voor elkaar gekomen zijn, ware het niet, dat in september 1941 Hooykaas samen met Dr. Th. Pigeaud, Javanicus, auteur van een woordenboek, van *Javaansche Volksvertooningen* en nog veel meer, een bezoek aan Lombok had gebracht. Het was een uiterst nuttig bezoek. Ik kon Pigeaud raadplegen over de Javaanse teksten die deel uitmaakten van het obligate programma van talrijke Sasakse feesten, van welke hij de taal kon identificeren als 18de eeuws middel-Javaans van Oost-Java. Dat maakte ze niet begrijpelijker (het bleef moeilijk ze te vertalen) maar gaf in ieder geval enig houvast. Ik had ook gelegenheid hun samen de memorie van overgaven van de controleur Riel voor te leggen, die de laatste anderhalf jaar van zijn verblijf in Praya (Midden-Lombok) had besteed aan een poging tot het achterhalen van de etymologie van alle plaatsnamen in zijn ressort. Mij leek het een nutteloze bezigheid en het stelde mij gerust dit inzicht bevestigd te vinden. Intussen maakten zij van de gelegenheid gebruik mij te overtuigen, dat ik mijn Bayan-materiaal in dat door hen ontworpen Lombok-nummer publiceren moest. Ik had er geen zin in, want het was verre van afgerond. Allerlei aanvullend onderzoek te Obel-Obel en Sembalun was nog nodig. Het is vandaag nog nodig. Ik hoop nog altijd dat iemand het ooit onderneemt voor het definitief te laat is.

Intussen had Riels opvolger, de latere gouverneur Dr. P.J. Platteel, ons uitgenodigd tot bijwoning van een adatplechtigheid te Marong in het oosten van zuid Midden-Lombok. Men had daar, als elders in het zuiden, zeer te lijden gehad van de droogte en hoopte een beter seizoen te bewerken door een ceremonie die *perang kelepon* heette. *Perang* betekent oorlog en *kelepon* zijn koekjes van kleefrijst die met stroop zijn gevuld. Wat ermee gebeuren ging was ons niet aangezegd, maar Hadji Hasjim, het districtshoofd, liet ons keurig voorgaan toen wij na een flinke wandeling de kleine, op ruime afstand van de weg gelegen desa betraden. Piet Platteel die er een fraai pak voor had aangetrokken, leidde de stoet. Hij hield van

fraaie pakken. Pigeaud volgde. Daarachter kwamen wij met H. Hasjim. Het was direct raak. De *kelepon* vlogen ons om de oren. Het pak van Piet Platteel zat in de kortste keren onder de stroopvlekken en Pigeaud viste twee kelepons uit zijn baard. Wij kregen ook het een en ander te verduren, maar waren minder kwetsbaar. Nog voor we iets konden doen, werden we kletsnat gegooid met water. We stonden wel even beduusd, maar op hetzelfde moment veranderde de scène. We werden gedienschtig afgedroogd, de knieën omhelsd en zelfs de voeten gekust en tenslotte op een feestmaal vergast. Ik ga hier geen poging wagen deze kennelijk als vruchtbaarheidsceremonie bedoelde vertoning te verklaren, want daarvoor weet ik van de achtergronden te weinig af. Mijn veldwerk in deze streek had me tot nu toe alleen duidelijk gemaakt, dat men ook hier belangrijke Waktu telu-invloeden kende, maar dat de oude adat-hoofden daar niet meer aan meededen, zodat van een hecht georganiseerde Waktu telu-samenleving, gelijk in Bayan, geen sprake meer was. Reden om hier van het geval melding te maken ligt in hoofdzaak in de omstandigheid, dat ik een goed half jaar later in deze zelfde kampong nog eens onder heel andere omstandigheden heb moeten optreden. Maar daarover in het volgende hoofdstuk.

Het bezoek van Hooykaas en Pigeaud was heel nuttig geweest op het terrein van de intra-Indonesische cultuurvergelijking, maar niet op dat van de bestuursproblemen. Daar had ik mijn collega-controleurs voor nodig. Jacobs verschafte me nog een andere ingang door mij uit te nodigen een deel van de rechtspraak over te nemen van Tee. Achteraf heb ik begrepen dat hij er nog een andere bedoeling mee had. Hij had niet te veel vertrouwen in Tee als rechter. Daar was enige reden toe, maar zij werd mij eerst recht duidelijk toen ik van hem vernam, dat Tee de man was die als controleur van Inanwatan nalatige herendienstplichtigen de strafverzwaring zou hebben opgelegd van inhouding van de broek (boven: p. 124). Tee's belangstelling lag trouwens elders. Hij was in zijn studietijd geïnteresseerd geraakt in Japans en Japanse cultuur. Dat boeide hem en hoewel hij in krijgsgevangenschap aan het Japans meer verdriet dan plezier beleefd heeft (hij werd tolk en kreeg gelijk iedere tolk twee keer zoveel slaag als een gewoon mens) heeft hij die belangstelling toch dapper volgehouden. Vandaag is hij een van de voornaamste autoriteiten hier te lande op het gebied van de Japanse prentkunst. Ik heb daar respect voor. Het zou mooi zijn hiermee mijn herinneringen aan Tee te besluiten, ware het niet dat er ook nog een ontmoet-

ting geweest is tussen de kleine Tee en de kleine Van Baal. Mijn vrouw stond een keer te praten met mevrouw Tee. Beiden hadden hun zoontje bij zich. De kleine Tee, zowat een hoofd groter dan Jantje, bleek agressief. Onverwacht gaf hij hem een harde duw zodat hij achterover viel. Jantje zei niets, stond op en kletste met volle hand de kleine Tee in het gezicht. Die huilde. Mama was trots op haar zoon maar liet dat pas merken toen ze het mij vertelde.

Maar nu terug naar mijn onderzoek. Ik had me zo breed mogelijk georiënteerd en was vrij aardig thuis geraakt in Lombok, maar had nog steeds geen duidelijk inzicht op welke punten ik mijn onderzoek zou moeten concentreren en hoe dat moest worden ingericht. Toen ik mij daar echt zorgen over begon te maken, hoefde het ineens niet meer. Op 8 december 1941 zette ik 's ochtends om half zeven de radio aan. Ik hoorde de stem van de landvoogd: 'Medeburgers: . . .' Het was nu echt oorlog.

De zakelijkheid zegt mij, dat het goed is hier op te houden. De oorlog en al wat ons daarin geviel is immers thema van het volgende hoofdstuk. Maar ik kan niet nalaten nog even om te zien naar wat, naar wie wij na die oorlog niet weer zouden zien. Er liggen nog brieven voor mij, in de eerste plaats brieven van onze ouders, geschreven na 10 mei 1940. Er is er zelfs een bij van augustus 1941. Zij bereikte ons via de tante in Amerika (San Diego), die ook onze brieven naar Holland doorzond. Veel bijzonders stond er niet in die brieven, want wat schrijf je in brieven die door andermans handen gaan? Maar wij wisten er wel uit, dat in Oosterbeek bij mijn broer een zoon geboren was en dat mijn vader, die te hoge bloeddruk had, een lichte attaque had gehad. Bovenal getuigden zij van Vaders intens verlangen Jan, zijn oudste kleinzoon en naamgenoot, nog eens te mogen aanschouwen. Maar hij overleed op 17 september 1943.

Er is ook een brief bij van Karel Creutzberg uit Banjarmasin, waarheen hij als predikant was overgeplaatst. Hij was nog maar kort getrouwd en schrijft erover, dat het vele reizen, o.a. naar Balikpapan, hem te vaak van huis voert. Daar in Balikpapan zouden in 1942 de Japanners hem met de soldaten in zee drijven en dood schieten.

Er zijn ook drie brieven bij van mijn vrouws beste vriendin uit Leiden, Greet Neuteboom. Zij schrijft over haar twee dochtertjes en over het bezoek dat mijn schoonmoeder aan haar ouders in Arnhem gebracht heeft. Zij en haar man zitten op een schrikkelijk afge-

legen onderneming in Zuid-Sumatra, waar je alleen met een fabrieks-smalspoor komen kunt en in een brief van 14 november vertelt zij dat in april a.s., dat is 1942, zij een verlof van zes weken zullen krijgen. Zij spreekt van haar vreugde zes volle weken haar man met de twee kinderen voor zich alleen te zullen hebben. Greet heeft de kampen niet overleefd en in diezelfde tijd (zij was enig kind) zijn ook haar beide ouders overleden. Haar man, Fred Lopez Cardozo, is met de kinderen levend uit de oorlog gekomen, maar zij en haar familie zijn van de aarde gewist.

Zo dadelijk, wanneer ik dit hoofdstuk voltooid heb, gaan al die brieven in de grote doos met brieven die vernietigd moeten worden: onderdelen van een verleden dat niet ontglipt is maar uitgewist, afgedaan. Het komt op mij over als een hernieuwde gewelddaad tegen levens die eens geleefd en liefgehad hebben en daardoor ook voor ons een stuk van onszelf waren. Even komen de woorden van Sartre bij mij boven: *l'Homme est une passion inutile et nous nous pardons en vain, car l'idée de Dieu est contradictoire...* Maar mijn Mohammedaanse vrienden weten beter: Al die afgesneden levens zijn 'pulang ke rachmat Ullah', teruggekeerd tot de barmhartigheid Gods. Terug tot het mysterie dat in en door ons zich onthult en ons, ook waar wij het niet beseffen, omvat en in zijn geheimenis geborgen houdt.

Hoofdstuk VIII

Oorlog

1. Volharden zonder hoop

Het gebeuren bij Pearl Harbour ontnam ons de grond aan elke hoop. Wij twijfelden er geen moment aan dat de Amerikanen zich zouden weten te herstellen, maar wij twijfelden evenmin aan de voor de hand liggende conclusie, dat wij lang voor de Amerikanen weer op het tapijt waren de rekening gepresenteerd zouden krijgen voor twintig jaar klaplopen op de militaire macht van Engeland en Amerika, twintig jaar verwaarlozing van eigen defensie. In het vaderland, waar men meewarig geglimlacht had om Hitlers voorkeur voor kanonnen boven boter, was men intussen de boter al kwijt. Het was nu onze beurt.

De gouverneur-generaal, die onmiddellijk namens de Nederlandse Regering Japan de oorlog verklaard had, sprak taal naar ons hart. Alle mannen, die niet in de noodformatie waren, riep hij naar hun mobilisatiebestemming en alle overigen maande hij, thans hun verbondenheid met Indië te tonen door samen met het Indonesische volk het komend leed te aanvaarden en te dragen en daarom ook niet vrouwen en kinderen naar elders te sturen, maar eenvoudig gezamenlijk in volledige eenheid het lot te aanvaarden, dat ons wachtte. Dit is geen letterlijk citaat; het is simpel de conclusie die tot ons overkwam en door ons met diepe instemming begroet werd. Wij voelden ons immers verbonden met Indonesië!

Of het daarom zo'n verstandige maatregel was die vrouwen en kinderen in Indië te laten en aan onnoemelijk leed, voor tallozen ook de dood, bloot te stellen? Ik heb die vraag later eens voorgelegd aan Van der Plas, maar die had op dit punt geen twijfels. Dat had ik kunnen voorzien; Van der Plas was in Indië geboren, was ook Euraziatisch van afstamming. Voor hem was identificatie met Indonesië een natuurlijke, vanzelfsprekende zaak. Maar was het dat ook voor ons, nieuwkomers? Of was het – en ik kom hier terug op wat ik schreef op p. 353 – een akt van deposedering van de Indone-

siër door te stellen dat dit Indonesië ook het onze was? Ik zie geen enkele reden om, met Van der Plas, te spreken van een gunstig effect van dit offer op de positie der Nederlanders in Indonesië. Mijn vrouw en kinderen behoren met vele anderen tot de talloze non-combattanten, die bij de zogeheten bevrijding tegen de Indonesiërs beschermd moesten worden door uitgerekend de Japanners. En aan die bescherming het leven te danken hebben. Men kan dit niet afdoen door te zeggen, dat het in hun geval ging om de plunderzucht en moordlust van puur onverantwoordelijke bendes. Een jaar lang zijn kampen van vrouwen en non-combattanten van Nederlandse origine door het Sukarno-regime gebruikt als gijzelaars. In dat geval ging het niet om daden van onverantwoordelijke lieden; ook al moet men achteraf toegeven, dat de zaken gecompliceerder lagen dan ik ze hier stel.

Wij allen hebben Tjarda van Starckenborgh zeer bewonderd. Maar wanneer ik het vandaag en achteraf alles tegen elkander afweeg, dan dringt zich aan mij op het beeld van een regent die in starre rechtschapenheid gevangen zat. Het is het beeld van de man die de homoseksuelenjacht op gang bracht en hield, ook het beeld van de man die bij de overgave tegenover Ter Poorten dezelfde onmogelijke positie innam als hem Gerbrandy, een man van vergelijkbare starheid, had voorgeschreven. Het lijkt heel dapper een algehele overgave te weigeren om lokale troepen in staat te stellen legaal door te vechten zo zij daar de kans toe zien, maar zo iets is alleen verantwoord, wanneer achter het verzet van kleine groepen overgebleven soldaten een volk staat, dat dat verzet steunt. En dat was allerminst het geval. Wie uitgaat van de fictie van zulk een verbondenheid van de Indonesiërs met de Nederlanders gaat uit van de denkfout, dat Indië werkelijk ons Indië was. Wij deden wel alsof, maar het was daarom niet zo! Het pathos van die verbondenheid was bestemd ons bitter op te breken op het moment, dat wij de verlossing gekomen waanden: in augustus 1945.

Dit alles ter inleiding. Het feit van de oorlog en de algehele mobilisatie betekende in eerste instantie, dat ik als soldaat onder de wapenen moest komen. Ik maakte mijn koffertje dan ook gereed om, zodra de boot langs kwam, mijn mobilisatiebestemming te volgen. Er was echter van het begin af aan een factor van onzekerheid. Met de mogelijkheid van oorlog met Japan en daarop volgende algemene mobilisatie was uiteraard reeds lang rekening gehouden en Jacobs had bedacht, dat in zulk een geval het zowel voor de bestuurs-

dienst op Lombok als voor de verdediging van Indië beter was, dat de ongeoeffend soldaat Van Baal terugkeerde tot de bestuursdienst en de reserve eerste luitenant Platteel, die in woord en gesprek zich een militant man had getoond, zich bij het leger voegde. Hij had daar al brieven over geschreven, maar een beslissing was nog niet gekomen. Die kwam telegrafisch op het moment, dat de KPM-er waarmee ik had moeten vertrekken, ter rede van Ampenan voor anker kwam. In mijn plaats pakte Platteel nu zijn koffertje. 's Middags om twee uur was ik bij hem op zijn kantoor. De stukken voor overgave en overname lagen gereed. Ook het geld uit de kas. Ik begon met de papieren te tekenen. Toen wees Piet op het geld. 'Nou ga ik nog even rustig bij Greet zitten. Je telt het wel na en je amuseert je maar', zei hij. Zo namen wij afscheid.

Greet was Pieters vrouw. Zij bleef de eerste maand achter in het controleurshuis, waar ik, zolang mijn vrouw er nog niet was, mijn intrek nam in het paviljoen. Greet hield zich dapper. Zij adoreerde haar Pieter. Piet hield van stoer en duur en zij vond dat prachtig. Ik moet erbij zeggen, dat Piet een helder hoofd had. Wat ik tegen hem had was, dat hij te gaarne de gezagsfiguur speelde, te overtuigd was ook van het gelijk van het Nederlands gezag. In later jaren wist hij dat achter een afgemeten ambtelijke reserve te verbergen, maar in de tijd waarover ik hier schrijf was een neiging tot bravoure hem niet vreemd, een neiging die hem wel eens parten speelde. Daar kom ik later nog een keer op terug. Hier behoef ik slechts te melden dat Greet en haar twee toen nog heel jonge kinderen aangename huisgenoten waren. Na een maand kwam Piet, die op Bali bij het corps Prayoda was ingedeeld, haar halen. Zij is later van Bali doorgereisd naar Java, om aan het einde van de rit in hetzelfde kamp terecht te komen als mijn vrouw. Maar dat was jaren later. Hier kan ik ermee volstaan, dat Piets laatste bezoek een plezierig bezoek was en ons het gevoel gaf, dat het met de verdediging van Bali wel in orde was. Hij sprak daarover met overtuiging op dezelfde wijze als overal militairen met volle overtuiging spraken van de voortreffelijkheid hunner defensie en van hun vastberadenheid de vijand het moeilijk te maken.

Inmiddels draaide ons leven ongestoord voort. Ik was weer terug in de bestuursroutine met al wat daaraan vastzit. Er is weinig bij dat vermeldenswaard is. Op één punt slechts moet ik een uitzondering maken. Dat betreft de rechtspraak. Een van de meest voorkomende delicten was veediefstal. Ik wist dat al uit mijn praktijk als

rechter. Ik wist ook, dat maar zelden een dief gevangen werd en dat het alles eer erger dan beter werd. Niet dat men er niets aan deed. Administratief deed men er alles aan. Elke diefstal werd in korte briefjes aan de districtshoofden in wijde omtrek gemeld met een kort signalement van het gestolen beest erbij en altijd met verzoek om opsporing. De districtshoofden werden overstromd met die briefjes en het hielp dus niets. Wat ook niet hielp was de gebruikelijke gevangenisstraf voor een dief, die zich per ongeluk had laten grijpen. Dat was toen één, hooguit anderhalf jaar. Ik heb toen met een beroep op de oorlogsomstandigheden de Raad Sasak (zo heette de inheemse rechtbank hier) kunnen overtuigen dat het tijd werd de maximum straf van vijf jaar op te leggen. Dat kostte wat moeite, maar het effect was overtuigend. Het aantal veediefstallen daalde enorm. Ik heb ervan geleerd dat de leer, welke de zin van de straf zoekt in de generale preventie, niet zonder grond is, ook al ben ik het met de leer als zodanig niet eens.

Ik had nog een andere, meer onnozele ervaring met de rechtspraak in Praya. Dat was tijdens een zitting gewijd aan kleine zaken, meestal bekeuringen, waarvan er op een ochtend vaak ver over de honderd werden afgedaan. Achter elkaar kwamen er drie dokar-koetsiers voor, die allen toegaven op dezelfde dag teveel rechts gereden te hebben op de weg die van Praya naar Mantang leidt. Ze kregen een rijksdaalder boete. Ik vroeg de jaksa (openbaar aanklager) of hij nog meer van zulke zaken had. Ja, er waren er nog vijftig en alle op dezelfde weg en dag, allemaal voorgebracht door de veldpolitie. Er ging mij een licht op. De weg in kwestie was een verharde weg, die niet geasfalteerd was. Zulke wegen hebben altijd een tonrond dwars-profiel om te zorgen, dat er geen water op blijft staan. Koetsiers rijden daarom bij voorkeur midden op de weg. Komt er een tegenligger, dan gaan ze wel opzij. Waarom al die bekeuringen op één dag? Ik liet Teekens komen, de jonge inspecteur van politie te Praya. Ja, hij had inderdaad op die dag daar een razzia laten houden; een goede oefening voor zijn mensen. Aan dat laatste twijfelde ik niet, maar ik heb toch die hele handel subiet geseponeerd en hem uitgelegd, dat razzia's niet zonder mijn voorken- nis gehouden mochten worden, daar ze het beleid der politie en dus mijn verantwoordelijkheid raakten.

Zo leefden wij nog even het oude controleursbestaan. We hadden een heerlijk huis en een ruime tuin, waar Jantje vrij in kon rond- dartelen. Hij begon al te praten. Een enkele keer liep hij me achter-

na naar het naast het controleurserf gelegen kantoor. Dan bracht hij me mijn tabak: 'Pappie, bak', zei hij dan. Het duurde echter niet lang. Alles liep mis in die oorlog. De Amerikanen werden uit de Philippijnen geveegd. Nog in januari landden de Japanners op Borneo en bezetten Balikpapan en Samarinda. Ook maakten zij zich op om Singapore te veroveren. Zij zagen kans de Prince of Wales en de Repulse, de enige grote slagschepen in deze wateren, door luchtaanvallen tot zinken te brengen. Het was het einde van de geallieerde slagkracht in deze wateren. Het mangelde aan bescherming door vliegtuigen. Nederlands-Indië zond zijn jachtvliegtuigen ter bescherming van Singapore. Zij werden als vogels uit de lucht geschoten door de Japanners. Tegen hun klein model Messerschmidts waren alleen Spitfires opgewassen. En die waren hier niet beschikbaar. Singapore, altijd voor onneembaar gehouden, viel. Hoe door en door kwetsbaar het was wisten alleen insiders en die hadden het zorgvuldig verborgen gehouden.

Intussen gonsde het van de geruchten over door de Japanners bedreven wreedheden, waarbij vrouwen en kinderen niet gespaard bleven. Velen verwachtten verkrachting en moord op grote schaal. Van overal uit de Buitengewesten trokken vrouwen en kinderen naar Java, dat betrekkelijke veiligheid bood. Dat immers zou met man en macht verdedigd worden en bood redelijke garanties. Men was er bovendien met velen. Ook van Lombok begonnen de vrouwen weg te trekken. Nadat bijzonderheden over de *massacre* op Borneo bekend geworden waren, zweeg ook de regering te Batavia niet langer en drong met klem aan op vertrek naar Java van alle Nederlandse vrouwen en kinderen. Alleen daar kon redelijke veiligheid gevonden worden. Dat was in de eerste week van februari. Al die tijd was mijn vrouw, die juist de laatste maand van haar zwangerschap ingegaan was, rustig in Praya gebleven. Zij was gezond en we hadden er in dokter Liem een goede Chinese arts. Maar de drang om te vertrekken (het was haast een bevel) werd nu wel heel sterk en zo besloot ze toch gebruik te maken van de haar door de familie Loggers te Jember aangeboden gastvrijheid. Ook mij leek dit veruit de beste oplossing. Wij wisten, dat ze daar ook bij de familie Maas welkom was en op alle medische hulp kon rekenen.

Overtocht per KPM was toen al onmogelijk en zo werd op Lombok besloten voor de laatst overgebleven vrouwen gebruik te maken van het motorjachtje van Wolfe, de agent van de Nederlandsch-Indische Handelsbank aldaar. Het was wel een klein geval van niet

meer dan vier meter lengte, maar het was zeewaardig en bij redelijk weer liep het tijdens de oversteek naar Bali geen gevaar. Eenmaal daar kon gerekend worden op de hulp van de collega's voor overland transport naar het veer van Banyuwangi, dat nog intact was. Als eersten om van dit transport gebruik te maken werden aangevoerd mijn vrouw met Jantje en Rie Lindner (de vrouw van de controleur van Oost-Lombok) met haar Elsje, die misschien een jaar ouder was dan Jan. Het bootje kon desnoods nog wel wat meer passagiers vervoeren, maar dat was nu niet nodig. Het heeft na hen, meen ik, nog maar één keer de tocht behoeven te maken. Toen waren de vrouwen op.

Het was 9 of 10 februari 1942, dat we 's ochtends om even zes uur bij het steigertje van Lembar stonden aan de zuidkant van de Labuhan Tering baai. Daar lag de notedop. Max Lindner en ik brachten onze vrouwen en de beide kinderen aan boord. Daar namen we afscheid. Met een traan, een glimlach, en een bemoedigend woord. We hielden het kort. Even later stonden Max en ik aan de wal te zwaaien. Het was een prachtige, heldere ochtend. De blauwe, door lage bergen omgeven baai was spiegelglad. Nog even klonken door de stilte van de ochtend twee ijle kinderstemmen: 'Dag Pappie, dag pappie'. Toen was er niets meer dan de stilte en het wegvarende bootje, dat we naogden tot het een twintig minuten later om de hoek naar de buitenbaai verdween. Zwijgend.

Toen het bootje weg was keken Max en ik elkaar aan. We zeiden hetzelfde: godverdomme. Daarna kregen we de spraak weer. We besloten samen naar Lapré te rijden en die te choqueren door 's ochtends voor achten op zijn voorgalerij een glas bier te willen drinken. Dat hebben we ook gedaan. Daarna zijn we achter elkaar weggereden, even stoppend in Mantang waar ik rechtsaf moest naar Praya, om elkaar goeden dag te wensen. Daarop reed ieder van ons naar een stil huis. En naar zijn werk.

Het was voor mij een hele geruststelling, dat mijn vrouw samen met Rie Lindner reisde. Wij hadden de Lindners goed leren kennen in de voorgaande maanden, hadden er ook wel gelogeed. Zo hadden we Rie leren waarderen als praktisch, wars van sentimentaliteit of dikdoenerij en tegelijk hartelijk bezorgd voor het welzijn van haar medemensen. Op Rie kon je bouwen. De reis is dan ook goed verlopen. Ook de collega's op Bali hebben het hunne ertoe bijgedragen dat het viertal behouden in Banyuwangi aankwam, waar Loggers, inmiddels gemilitariseerd en plaatselijk militair comman-

dant van Banyuwangi, zorgde voor verder transport. Zo zijn moeder en kind behouden bij Ini, mevrouw Loggers, aangeland. Veiliger adres was niet denkbaar.

Intussen was Jantje – hoe gek het ook klinkt – nog een beetje in Praya. Toen ik de eerste ochtend na het vertrek na het ontbijt achter mijn bureau in onze woonkamer zat, zag ik de baboe de slaapkamer binnengaan en even later terugkomen met een potje, het potje van Jantje. Als elke vorige dag was ze het gaan halen om het te legen. Ik zei niets, maar het sneed me wel even door het hart. De volgende ochtend herhaalde zich die scène, maar tot mijn grote opluchting kwam ze even later terug en zei: ‘Meneer, zo gaat het niet langer. Ik moet naar die kamer om voor de sinjo te zorgen maar de sinjo is er niet. We moeten een selamatan (heilmaaltijd) houden.’ Het was het verlossende woord. Diezelfde dag nog is de selamatan gehouden. Toen was het over; aanvaard. De macht van het praten met het geheim dat achter deze wereld ligt. Het zou ons goed doen, als we vaker een selamatan hielden.

Overwegingen van deze aard zouden er overigens bij mijn vriend Max niet ingegaan zijn. Max was niet geïnteresseerd in de filosofie en ook niet in de wetenschap. Hij was geen ‘highbrow’, maar simpel een goedaardig mens. Dat laatste viel overigens niet op, want hij hield van een ‘practical joke’, waar velen wel eens moeite mee gehad hebben. Het bezorgde hem de naam van Max de Leugenaar terwijl er, wanneer het erop aankwam, geen trouwer vriend denkbaar was. Maar het moest er dan ook wel op aankomen. In feite was zijn naam Max al een misleiding. Voor de Burgerlijke Stand heette hij Klaas, maar al heel vroeg in zijn studententijd was hij omgedoopt in Max naar de toen populaire Duitse filmster Max Lindner. Zo is hij voor ons allen Max gebleven tot wij op zijn zeventigste jaar afscheid van hem moesten nemen; tot het laatste toe dezelfde mild spottende vriend.

Veel tijd tot piekeren werd er na het vertrek der vrouwen ons niet gelaten. Ze waren eigenlijk nog maar net op tijd weg, want reeds op 18 februari landden de Jappen op Bali bij Sanur, vanwaar ze doorstootten naar het vliegveld bij Kuta dat onbeschadigd (en onverdiedigd!) in hun handen viel. En in de nacht van 19 op 20 februari had de zeeslag in Straat Badung plaats, waarbij de torpedobootjager Piet Hein in de grond werd geschoten en de kruiser Tromp zo zwaar beschadigd, dat hij voor reparatie naar Australië moest. Koud een week later volgde de slag in de Java-Zee en in de nacht

van 28 februari op 1 maart begon de landing op Java. Het waren allemaal gebeurtenissen die consequenties hadden voor ons, want wij hadden duidelijke instructies om op de nadering van de Jappen allerlei vernielingen aan te richten, zoals het vernielen van benzinevoorraden, van steigers en landingsmiddelen, van alcoholische dranken en van rijstvoorraden. Die orders hebben wij ook uitgevoerd. Ik herinner mij daar wel enkele details van, maar niet de datum. Ik neem aan, dat daarmee begonnen is een paar dagen voor de val van Bali. Veel later kan het niet geweest zijn.

Die val van Bali was voor ons een onthutsende en beschamende gebeurtenis. Hoe beschamend, hebben wij eerst later vernomen van de collega's van Bali toen wij hen in gevangenschap te Makassar ontmoetten. De verdediging was toevertrouwd aan de Prayoda, vier compagnieën Balische soldaten geleid door Nederlandse officieren en onderofficieren. Eigenlijk hadden zij het vliegveld moeten vernietigen, maar daartoe ontbraken de technische middelen. Dat zij hun vergeven, want vernietigen is veel moeilijker dan men gemeenlijk denkt. Daar kom ik nog op. Zij zouden het dus verdedigen. Zij waren er ook klaar voor. Maar terwijl de landing der Jappen bij Sanur nog gaande was, kwam 's avonds uit Oost-Java van de divisie-commandant de order om terug te trekken op Java. Daar zijn zij diezelfde nacht toe overgegaan, een operatie die uitliep op de grootste verwarring. De Balische prayoda, dik in paniek, trokken voor een groot deel de voorvaderlijke kain weer aan en verdwenen in het duister. Ook had men in de haast van het terugtrekken vergeten twee onderofficieren te waarschuwen, die elk in een putje met een machinegeweer en een paar man zaten te wachten. Die zaten er nog toen de Jappen arriveerden en deden hun plicht. Rrrrrrrrr ging het machinegeweer. Een mortiergranaat maakte een einde aan hun leven en aan het verzet op Bali.

Voor zover wij het nog niet via de radio wisten dat Bali gevallen was – dat bericht zal niet onmiddellijk vrijgegeven zijn – konden wij de volgende nacht waarnemen, dat er iets aan de hand was. Toen werd in West-Lombok vrijwel ieder wakker geschud door kanonvuur van de oorlogsschepen in Straat Badung. Ook in Praya was het duidelijk hoorbaar. Mij echter is het ontgaan. Ik sliep die nacht. Maar toen ik 's ochtends tegen half zeven op het platje voor het huis mijn koffie zat te genieten, viel het mij op, dat er veel meer karretjes langs trokken dan anders en vrijwel alle afgeladen met mensen en goederen. Ik vroeg de oppas wat er aan de hand was.

De mensen waren in paniek aan het vluchten. Na telefonisch overleg met Jacobs, die weinig meer wist dan ik, ben ik toen maar rechts en links wat gaan praten, allereerst met Hadji Hasjim, het districtshoofd van Praya. Die was gelukkig de kalmte zelf. We maakten de ronde door het stadje. Alle winkels waren gesloten, de ramen met planken gebarricadeerd. We trachtten de mensen wat gerust te stellen, maar de stemming bleef zenuwachtig. 's Middags was het nog net zo. Alleen waren toen de deuren op een kier geopend, zodat het mogelijk was naar binnen te gaan voor een praatje. Ik had een troepje jongens achter mij aan, die nauwkeurig letten op alles wat ik deed. Ik kreeg, bij het aansteken van mijn sigaar, het gevoel dat de hele bende ijlings op de vlucht zou slaan zo mijn hand maar even beefde.

Wat ik verder die dag gedaan heb, weet ik niet meer. Ik vermoed, dat ik een kort bezoek heb gebracht aan elk der andere drie districtshoofden om mij van de toestand op de hoogte te stellen. Er zal ook wel een kleine bijeenkomst bij Jacobs geweest zijn. In die dagen beraadslaagde Jacobs zeer geregeld met zijn controleurs. Hij gaf leiding en daarmee rust. Intussen werden ook de voorgeschreven vernielingen uitgevoerd. Het eenvoudigst ging dat met de drankvoorraden bij de grotere winkels. De controle daarop kon, na goede voorlichting, aan de politie overgelaten worden. Die maatregel is in ieder geval met verstand uitgevoerd, want er bleef nog een stootvoorraadje over (en wel meer dan dat) waaruit wij in de komende maanden lavenis konden putten.

Ook de benzine gaf geen problemen. Putuhena, de waterstaatsingenieur te Mataram, liet eenvoudig de beide vlak aan zee gelegen tanks in het zandige strand leeglopen, daarbij zorg dragend voor het aanhouden van een redelijke hoeveelheid voor lokaal gebruik gedurende de eerstkomende maanden. Het ging allemaal heel eenvoudig. De Jappen, die waar ze kwamen juist op het punt van benzine uiterst kwaadaardig reageerden, zouden er niets van kunnen merken. Maar dat bleek een lelijke misrekening. Een kleine drie maanden later, toen wij al gevangen zaten, stond een Japans soldaat op wacht bij de steiger. Het was opkomend tij. Hij zag een man afdalen naar het strand, waar hij in het zand een kuiltje dabde. Daar hield hij het reservoirtje van zijn benzineaansteker in, paste alles weer in elkaar en probeerde toen de aansteker. Die gaf een prachtig vlammetje. Er had zich onder het zand een grote benzinebel ontwikkeld, die bij opkomend tij omhoog gedrukt werd. Wie

dat het eerst heeft uitgevonden, weet niemand, maar de Jappen hebben wel onmiddellijk Putuhena te grazen genomen. Hij had, daar hij Indonesiër was, gewoon door kunnen werken, maar nu werd hij gearresteerd. Wat er daarna precies is gebeurd, weten wij niet. Wel zagen wij op een kwade dag vanuit de sociëteit waar wij gevangen zaten, dat hij op het voetbalveld tegenover ons aan een paal werd vastgebonden en geblinddoekt. Vervolgens moesten zijn vrouw en kinderen toekijken hoe, onder allerlei tumult, de scherprechter toetrad en drie maal het zwaard vlak over zijn hoofd zwaaide. Daarna mocht hij gaan. Hij zal nog wel een paar schoppen toe gehad hebben.

Technische moeilijkheden leverde de steiger. Die was ingedekt met djatihout. De bedoeling was het te verbranden, maar dat lukt niet met djatihout. Ik wist toevallig uit mijn secretaris-tijd, dat proeven om de djati-voorraden in Tjilatjap te vernietigen volkomen mislukt waren. Je kunt er zoveel benzine over gieten als je wilt, maar het hout zelf blakert alleen maar wat. Ze hebben toen onder de steiger een paar staven dynamiet gegooid, waardoor enkele palen een tikje scheef kwamen te staan. Daarna zijn er nog wat planken afgesleurd en toen hebben ze het maar opgegeven. Vergelijkbare moeite had Max met de drie djatihouten laadboten, die op de rede van Labuhan Hadji aan Lomboks Oostkust voor anker lagen. Hij had gaten in de bodem geboord en de boten vervolgens naar buiten laten slepen om ze in Straat Alas (de zeestraat die Lombok scheidt van Sumbawa) te laten zinken. De andere dag echter lagen ze al weer op het strand. Max liet toen de prauwen met zand vullen en ze weer naar buiten slepen. Dat leek een succes, maar drie dagen later lagen ze toch alle drie weer op het strand. Hij stond er naar te kijken met het districtshoofd van Rarang Oost, de goede Lalu Mesir, die in zijn jonge jaren schoolopziener was geweest en een paar Sasakse leesboekjes voor de dorpsscholen geschreven had. Lalu Mesir schudde het hoofd over al dit getob. 'Meneer', zei hij tegen Max: 'Meneer, waarom geeft u die boten niet eenvoudig aan het volk?' Max stond perplex: zou het gewone volk kapot kunnen krijgen wat hij niet kon? Hij besloot echter het te proberen. Het sloopvermogen van dit gewone volk overtrof alle verwachtingen. Dezelfde avond nog was er van de drie hechte laadboten geen spoor meer over. Hij wist toen ook wat hij doen moest met de wrakken van twee Australische jachtvliegtuigen, die een paar weken tevoren ergens bij Pringgasela (? - in ieder geval in Oost-Lombok) wegens

benzinegebrek aan de grond waren gezet op hun vlucht van Timor naar Java. Alleen de beide motorblokken overleefden het volksgeweld.

Meer zorgen gaf de liquidatie van de voor export bestemde rijstvoorraden op Lombok. Verbranden ging niet aan op een eiland, waar periodiek hongersnood voorkomt. Er moest dus uitdeling van gehouden worden onder het volk. Zo iets kon tot onrust leiden, wat het ook inderdaad gedaan heeft. Of we dat beseften al voordat het bij de rijstuitdeling in Tjakranegara tot onlusten kwam, kan ik me met geen mogelijkheid meer herinneren. Wel weet ik heel zeker dat we in die tijd, in overleg met de districtshoofden, een corps hulppolitie in het leven hebben geroepen van met lansen bewapende ruiters, die elk een eigen paard bereden en voor hun diensten met f 2,50 per dag beloond werden. Wij hadden op het eiland in totaal een kleine honderd man veldpolitie, die in geval van gebeurlijkheden beschikbaar moesten zijn en daarom niet te veel voor patrouillediensten konden worden ingezet. Dat werd de taak van deze in groepen van een man of acht rondtrekkende ruiters, die door de districtshoofden binnen hun ressort konden worden uitgezonden. Hoeveel het er per district waren, is mij niet bekend. Voor de districtshoofden echter was het een hele geruststelling, want overal waren de mensen zenuwachtig. Zij konden hun ruiters zelf uitzoeken en aldus de rust binnen hun district handhaven wanneer moeilijkheden dreigden.

Er was reden voor ongerustheid, want in Tjakranegara was de voor de rijstuitdeling opgetrommelde menigte aan het muiten geslagen, zodat de politie zelfs van de vuurwapens gebruik had moeten maken. Ik meen, dat daarbij een of twee doden zijn gevallen, misschien ook alleen maar een paar gewonden. In ieder geval genoeg om tot voorzichtigheid te besluiten bij de rijstuitdeling, die te Praya op het programma stond en enige dagen later gehouden werd. Daar lag de rijstfabriek, die van haar voorraden ontdaan moest worden, even voorbij een brug. Alle gegadigden werden aan de overkant van die brug verzameld, waarna ze in groepen van dertig of veertig over de brug naar de fabriek mochten om per man een zak rijst in ontvangst te nemen. Het verliep alles heel ordelijk, maar het had wel consequenties. Een dag of zes later kwam Hadji Hasjim mij melden, dat zijn bereden hulppolitie juist was teruggekeerd met de boodschap dat de Chinees te Ganti twee avonden tevoren geplunderd was door de lieden van Marong. Daar in Marong waren

mannen van de rijstverdeling thuis gekomen met de boodschap, dat alle Chinezen nu geplunderd mochten worden. Daar waren ze toen maar aan begonnen.

Ik nam H. Hasjim en drie man veldpolitie mee in de auto. Meer transport was op dat moment niet beschikbaar. We lieten de auto met één agent achter waar het voetpad naar Marong begint. Ik heb die situatie eerder beschreven (p. 363). Bij aankomst ter plaatse werd onmiddellijk de bevolking bijeengeroepen. Ik was kwaad. Op de voorste rij zat een vent een strootje te roken waarvan hij de rook uitdagend in mijn richting blies. Met het eind van mijn wandelstok sloeg ik het hem uit de vingers en begon een donderspeech: 'Jullie hebt geroofd in Ganti. Jullie denkt blijkbaar dat, nu de Japanners op Bali zitten, je je van het gouvernement niets meer hoeft aan te trekken. Maar dat heb je mis! Ik sta nog hier en zolang ik hier sta als jullie *datu* (vorst; de Sasakse aanspreekterm voor de controleur), zolang zul je doen wat ik zeg. Heb jullie dat begrepen?' Een onderdanig *meran* (de beleefde term voor zeker, inderdaad) klom op uit de vergadering. Daarmee kon het onderzoek naar de daders beginnen. Zij meldden zich echter niet en niemand bleek van zins hen aan te geven. Ik maakte het niet lang. 'Ik ga dit niet verder uit staan zoeken. Ik zal je een kans geven. Je zorgt dat de Chinees zijn spullen terugkrijgt en intussen maak je het voetpad naar de weg in orde. Ik heb nu een half uur moeten lopen om hier te komen. Dat kan niet, want jullie moet ik geregeld in de gaten kunnen houden. Ik geef je veertien dagen de tijd om de weg voor auto's berijdbaar te maken. Jullie hebt allemaal, niemand uitgezonderd, veertien dagen extra herendienst. Nu. Je gaat niet naar de sawah. Als de rijst dan weer mislukt is het je eigen schuld.' Intussen wreef H. Hasjim het hen nog eens extra in, waarop we terugkeerden. Toen had ik eindelijk tijd erover na te denken, hoe weerloos mensen gemeenlijk zijn tegenover iemand die oprecht boos is. Ze hebben inderdaad als zoete, brave knullen de weg in orde gemaakt. Die was in tien dagen klaar. Toen ik er na veertien dagen weerkeerde, heb ik maar niet te veel meer gezegd over het feit, dat de Chinees slechts een heel klein beetje van zijn spullen had teruggekregen omdat de rest onvindbaar bleek. Je moet niet het onderste uit de kan willen hebben.

Intussen had Jacobs van de schipper van een prauw, die via Nusa Penida uit Bali naar Ampenan gevaren was, bericht ontvangen dat op een strandje op Nusa Penida een aantal drenkelingen zat, afkomstig van de in de grond geschoten torpedobootjager Piet

Hein. Jacobs, die tal van jaren als controleur op Bali gediend had, kende er de weg. Hij stuurde er een gecharterde boot heen om hen op te halen. De schipper kreeg een brief mee voor de punggawa (districtshoofd) van Nusa Penida. Het gelukte. Op 2 of 3 maart kwamen ze aan: de Ltz. I, Ir. J.C. Smit, die hoofd van de machinekamer was geweest; de Ltz. II, G.F. Zegers Veeckens, vier onderofficieren waaronder de majoor Slot, en een zestal matrozen. Ze waren uitgeput; ze hadden tien dagen geleefd op mosselen en op water dat uit de rotswand sijpelde. Die rotswand moet een honderd of tweehonderd meter hoog geweest zijn. Bij een poging naar boven te klimmen, was een der kameraden verongelukt. Wel hadden zij boven aan de rotswand mensen zien staan, maar die hadden elke hulp geweigerd. Hoe uiteindelijk hun bevrijding gerealiseerd is, weet ik mij niet met zekerheid te herinneren. Ik denk dat de punggawa, op de brief van Jacobs reagerend, hen geholpen heeft; het kan ook zijn, dat ze door de prauw rechtstreeks van het strand gehaald zijn. Ik ken de situatie daar onvoldoende om te weten of dat laatste mogelijk is. In ieder geval, op een avond kwamen ze aan en om tien uur kreeg ik een telefoontje van Jacobs of ik de fles jenever, die hij bij mij in de kast wist staan, maar brengen wilde voor de drenkelingen.

De Jappen waren toen al op Java geland en rukten op. Op zes maart ontvingen wij het laatste telegram uit Java, nu niet uit Batavia, maar van de gouverneur van Oost-Java. Het was gericht aan de assistent-resident te Mataram en luidde: 'verzoeken vanbaal mededelen hem op 4 maart geboren dochter anna margretha jacobica stop moeder en dochter beiden wel stop hartevelt'.

Deze gelegenheid tot feestviering mocht niet worden gemist. Ik had nog wat champagne in huis en die moest op. Ik nodigde Jacobs, Lapré en Lindner met de beide officieren van de Piet Hein. Twee dagen tevoren had ik al twee onderofficieren te logeren gekregen en die deden ook mee. 's Avonds om acht uur zetten we de radio aan. Het militair bulletin begon met de woorden: 'De toestand is ernstig maar niet hopeloos'. We begrepen eruit dat de toestand hopeloos was, maar dat het voor het moment beter was dit niet ernstig te nemen. Maar een echt feest wilde het niet worden.

Op zondagochtend, 8 maart, belde Jacobs mij op. Het zal een uur of elf geweest zijn. De overgave was bekend geworden. 'Kom maar hierheen. Ik heb voor ons alle vier te eten', zei Jacobs. Drie

kwartier later wandelde ik de stoep van de assistent-residentwoning op. Jacobs stond op het bordes en gaf me een hand. 'Nu gaan we maar wachten op de bevrijding', zei hij eenvoudig. Even later kwam Lindner. Lapré was er al. Veel woorden waren niet nodig. We wisten wat ons te doen stond. Gewoon doorgaan met besturen en wachten tot de Jap kwam. We hadden natuurlijk kunnen proberen met een prauw naar Australië te ontkomen, maar die weg was afgesneden door de instructie te blijven. Het was een van die instructies, die je eenvoudig hebt op te volgen.

We wisselden het laatste locale nieuws uit en zetten ons aan tafel. Het was een voortreffelijke rijsttafel. We waren nog niet klaar met eten toen Lapré aan de telefoon geroepen werd. Even later kwam hij terug. Een bende had op klaarlichte dag een roofoverval gepleegd in een desa ergens in het zuiden van het district Ampean-Oost. De politie was al op weg en hij ging er direct heen. Of wij zin hadden om mee te gaan. Daar viel bezwaarlijk neen op te zeggen. In de buurt van de plaats waar het gebeurd zou zijn, stapten wij uit. Lapré, blakend van strijd lust, ging voorop met Jacobs vlak achter zich aan, die ook al krijgshaftige taal uitsloeg. Ik kwam helemaal achteraan; ik had duidelijk te veel gegeten voor hun tempo. Een eindje verder, toen ik Lapré en Jacobs al uit het oog had verloren, sprong om een hoek een agent te voorschijn: dansend met de karabijn in de aanslag kwam hij op me af. Ik stak de handen omhoog, hem vertellend dat hij de verkeerde voor had. Dat bracht hem gelukkig tot bedaren. Ik pikte ergens Max op en samen arriveerden we op de plek waar we schieten hadden gehoord. Dat was op een heuvelrand. Een paar agenten stonden, volmaakt trigger-happy, te schieten op een vent die beneden door een sawah wegvluchtte. Of het een van de rovers was kon niemand vertellen. Het leek mij een gewone dorpeling, die het op de zenuwen gekregen had. Maar het schieten ging door. Rechts en links rond de man zag ik de modder uit de sawah omhoog slaan. Het was een akelig gezicht. Even later viel de man neer, naar later bleek niet door een kogel maar door een hartverlamming. En inderdaad een gewone dorpeling. De rovers waren onvindbaar. Max en ik hadden ons bij deze demonstratie van strijd lust op de achtergrond gehouden. We waren gast. Later echter, toen we vanuit Mataram terugkeerden naar eigen huis, hebben wij waar de weg naar Praya zich afsplitst van die naar Selong, de auto's even stilgezet om wat na te praten. De opwinding, waarvan wij getuigen geweest waren, was ons in het

verkeerde keelgat geschoten. 'Jan, dat doen wij zo toch maar niet', zei Max.

We gingen dus gewoon door met besturen, dat wil zeggen, we deden de dagelijkse routine-zaken af en praatten veel met hoofden en ambtenaren, die om beurten met hun zorgen en angsten op kantoor verschenen. Die moest ik dan weer moed inspreken op grond van verwachtingen die misschien op lange termijn gerechtvaardigd waren, maar bepaald niet, gelijk wij onszelf en hen trachtten wijs te maken, binnen de periode van hooguit een jaar. Het was de enige manier om op de been te blijven. Het is wel gebeurd dat ik na zo'n gesprek naar huis ging om rustig een spelletje patience te leggen, alleen om het mijzelf mogelijk te maken de volgende 'patiënt' weer met een glimlach en de nodige rust tegemoet te treden. Zij dienden niet te weten hoe bang ik zelf was. Dat kon de toestand alleen maar erger maken. Vertrouwend was ook de door de hoofden getoonde aanhankelijkheid aan het Nederlands gezag. Daarbij denk ik niet alleen aan H. Hasjim, die een grote steun was, maar vooral ook aan het districtshoofd van Kopang en aan mijn gezellige vriend Lalu Miradja, het districtshoofd van Batukliang te Mantang.

Al die tijd viel van de Japanners niets te bespeuren. Wel vernamen we via de radio allerlei bijzonderheden over hun heldendaden elders, maar van enige poging tot consolidering van hun gezag over de Kleine Soenda eilanden buiten Bali en Timor viel vooralsnog niets te merken. Tegen het eind van maart echter doken andere zorgen op. In Oost-Lombok gingen geruchten, dat Sumbawa in opstand was tegen het daar evenals op Lombok nog aanwezige Nederlandse gezag. Jacobs verzocht Lindner eens voorzichtig poolshoogte te gaan nemen. Die kwam 3 april terug. Hij had er gesproken met Waitz, de gezaghebber van Sumbawa Besar. Die was nogal over zijn toeren. De assistent-resident Haak, die in Bima zetelde, had hem aan zichzelf overgelaten nadat hij (Haak) na de capitulatie allerlei orders had uitgevaardigd, die velen in de waan gebracht hadden, dat het Nederlandse gezag geen gezag meer had. Er woeien dan ook overal witte vlaggen. Verder had Waitz verteld, dat de sultan van Sumbawa Besar hem niet meer ontvangen wilde. Die had kennelijk bij voorbaat al de zijde van de Japanners gekozen. Intussen had Max ter plaatse wat rondgeneusd en hij vond het er nogal rustig. Hij liet de Nederlandse vlag hijsen, wat geen repercussies gaf. Daarna was hij teruggekeerd om Jacobs in te lichten.

Jacobs liet daarop Haak weten, dat hij hem op 7 april te Sumbawa Besar ontmoeten wilde. Haak kwam van Bima samen met zijn vrouw. Bij zijn aankomst in Sumbawa Besar kwam er bericht uit Bima, dat daar na zijn vertrek het garnizoen en de politie aan het muiten geslagen waren. In hoeverre dat serieus genomen moest worden, was niet helemaal duidelijk, want Haak was door de gebeurtenissen al even hard aangeslagen als Waitz. Jacobs stelde daarop Haak gerust door hem gewapende bijstand vanuit Lombok te beloven. Per saldo was het weinig aantrekkelijk Lombok te laten insluiten tussen een door de Japanners bezet Bali en een opstandig Sumbawa. Ook door de afzijdigheid van de Sultan liet Jacobs zich niet uit het veld slaan. Hij vroeg er belet, maar kreeg op beleefde wijze te horen, dat Zijne Hoogheid ziek was. Daarop keerde Jacobs terug naar Lombok, de dames Haak en Waitz medenemend, die hij in Suranadi (een passanggrahan 20 km van Mataram) onderdak bracht. Daarop werd te Mataram krijgsraad gehouden.

Besloten werd een hulpexpeditie te zenden bestaande uit dertien op Lombok gestrande militairen (in hoofdzaak de schipbreukelingen van de Piet Hein), de hoofdagent Gerritse van Ampenan en 32 man veldpolitie, waarvan elk der drie onderafdelingen er een tiental leverde. Het bevel werd opgedragen aan de ltz. Zegers Veecens, die als marine-officier geacht werd wel eens met een landingsdivisie te hebben geoefend. Voor het verder verloop van de expeditie kon hij, zo meenden wij, rekenen op de ondersteuning en lokale kennis van Haak en Waitz. Voor het transport over Straat Alas werd onder meer het bootje van Wolfe (waarmee mijn vrouw naar Bali was overgestoken) ingezet.

Op 11 april stak men over naar Sumbawa. In vrachtauto's rukte de expeditie op naar Bima. De heren Haak en Waitz echter lieten verstek gaan. Op 12 april kreeg de expeditie, die inmiddels tot halverwege was gevorderd, vuurcontact met de muiters. Zij zagen geen kans door te breken. Verstoken van alle lokale kennis en voorlichting, werd besloten terug te keren. Onderweg ontmoetten zij Haak, die achteraf dapper was geworden en nu alsnog voorwaarts wilde. Dat was onmogelijk, daar de veldpolitie, die de spits had afgebeten, langzamerhand oververmoeid was. Die maakte een overnachting onder leiding van Gerritse, terwijl het Europese deel van de troep terug reed naar Sumbawa Besar. Daar raakte Haak opnieuw in paniek en overreedde de hele troep er vandoor te gaan in het bootje van Wolfe, dat later naar Soembawa werd teruggestuurd

om de politie over te varen. Maar daar liet de Sultan, ijlings van zijn ziekte hersteld, beslag op het bootje leggen en de politie gevangen nemen. Eerst maanden later werd zij door de Japanners bevrijd en teruggebracht. Gerritse vonden wij later terug in het gevangenkamp te Paré-Paré.

Intussen zaten wij daar met Haak en Waitz. Jacobs bedwong zijn woede en stuurde hen naar hun vrouwen te Suranadi. Daar had Haak nog babbels tegen Lapré, dat er geen bewaking was van de pasanggrahan. Erger was dat wij een paar dagen later, toen bleek dat de politie niet weerkeerde, aan hun vrouwen en kinderen moesten mededelen dat hun mannen daar gebleven waren. Een keurige brief van Jacobs aan de Sultan (hem langs duistere kanalen toegezonden) bleef onbeantwoord. Het was duidelijk dat de Sultan zich bij de Japanners aangenaam wenste te maken. Ook later zou hij zich een vaardig politicus tonen. Toen werd hij voorzitter van het parlement van de deelstaat Oost-Indonesië.

Mijn verhaal over deze affaire heb ik beknopt gehouden. In de bundel stukken over Lombok, die bestemd is voor het Algemeen Rijksarchief, ligt nog een klein dossiertje dat meer details bevat, die voor Haak in menig opzicht bezwarend zijn. Ik heb Haak, nadat hij door de Japanners was afgevoerd van Lombok, nooit meer ontmoet. Wel kreeg ik eind 1946, terwijl ik met recuperatie-verlof in Doorn zat, een telefoontje van Hölcher, die toen bij de Binnenlandse Veiligheids Dienst in Den Haag werkte. Hij wilde namens de BVD van mij weten, hoe Haak zich in de oorlog gedragen had. Nu had kort tevoren in de krant gestaan dat de oud-premier De Geer wegens zijn desertie uit Londen slechts veroordeeld was tot voorwaardelijke straf. Ik zei dus: 'Hoor eens Hölcher, wanneer een grote man wegens lafheid er zo uitspringt, kun je van mij geen medewerking verwachten om een kleine lafaard bij de lurven te grijpen'. 'Dat kan ik met je meevoelen', zei Hölcher, 'maar je weet niet alles. Weet jij dat Haak gesolliciteerd heeft naar de betrekking van rechter bij de bijzondere rechtbanken voor oorlogsmisdadigers?' Toen ben ik door de knieën gegaan en heb de BVD geholpen aan het materiaal om hem daaruit weg te houden.

De débâcle van de Sumbawa-expeditie, waar we een derde van onze politiemacht bij hadden ingeleverd, had op Lombok geen merkbaar effect. Alles bleef rustig en onder Jacobs' onovertroffen leiding gingen we rustig door te doen alsof we het voor het zeggen hadden. We wisten echter maar al te goed, wat ons boven het hoofd

hing en bereidden daar ook de districtshoofden op voor. Voor zover wij het niet via de radio wisten, meldden prauwvaarders ons, dat overal de Europeanen, ook de B.B.-ambtenaren, door de Japanners gevangen genomen waren. Wij prepareerden ons daarop door in de gevangenis te Mataram wat beddegoed op te slaan: elk een paar lakens, een deken, een klamboe en een matrasje. Ik had uit Merauke nog een heerlijk dun, oprolbaar matrasje, dat mij veel goede diensten bewezen heeft.

Het moeilijkst te verdragen was de eenzaamheid van de avonden. Het was nodig altijd bereikbaar te zijn en je kon niet zo maar even eruit lopen om bij een ander te gaan zitten praten. Op een van die avonden ordende ik wat papieren uit mijn bureaula. Ik kreeg de polis van mijn levensverzekering in handen. Belachelijke gedachte, dat je je leven verzekeren kunt. Mijn wereld bood geen enkele zekerheid meer. De enige zekerheid, die blijft, is God. God is de enige met wie je praten kunt over de angst, die je de keel dichtknijpt terwijl je tegenover anderen de optimist uithangt die ervan overtuigd is, dat het wel los zal lopen. In die eenzaamheid is God het enig houvast, de enige communicatiemogelijkheid. Maar waarop is de idee van God gebaseerd? Hoe komen wij aan de idee van God? Ik besloot de uren van niets-doen, die me als gevangene waarschijnlijk te wachten stonden, te besteden aan meer systematisch nadenken over de vraag naar de menselijke basis van het godsdienstig geloof. Dat zou aan dat gevangen-zijn althans nog enige zin kunnen geven.

Gelukkig waren er niet te veel echt eenzame avonden. Vrij geregeld had ik een of twee marine-mensen te logeren en zowel de beide officieren als de onderofficieren boden uitstekend gezelschap. Ik heb in die dagen voor het ontwikkelingsniveau van de onderofficieren van de technische diensten der marine groot respect gekregen. Met de officieren ontstond alras een vriendschapsverhouding, in het bijzonder met Smit, die een interessant man was. Markant was zijn omgang met zijn minderen, wier vertrouwensman hij was. Hij kon luisteren en verstond de kunst ieder eigen zelfstandigheid en verantwoordelijkheid te laten. Helaas is het met allen wier namen ik mij herinner, slecht afgelopen. Na de oorlog ontmoette ik Smit op het balkon van de trein van Den Haag naar Utrecht. Hij vertelde mij, dat hij inmiddels technisch directeur was geworden van de Nederlandse Maatschappij (of hoe dit heten moge) voor Walvisvaart. Zegers Veeckens was omgekomen in de golf van Siam; de

majoor Slot in het binnenland van Burma. En van Nic. Smit las ik later dat hij, terugkerend uit Zuid-Amerika of daaromtrent, was omgekomen in een vliegtuigongeluk dicht bij het vliegveld van Frankfurt.

Het duurde intussen benauwend lang voor de Jappen kwamen. Eindelijk, op 7 of 8 mei, kwam er een afgezant van de Jap met bericht aan Jacobs, dat hij zich voor overgave gereed diende te houden. Op 9 mei berichtte deze mij dat het zo ver was. De Japanners lagen op de rede en hij ging naar de steiger. Ik moest me maar gereed houden. Om een uur of twaalf kwam het laatste telefoontje van Jacobs. Ik moest mijn koffertje pakken en mij melden bij het assistents-residentshuis, dat nu in Japanse handen was. Veel werk kostte dat niet. Ik had een niet al te grote maar wel stevige leren koffer uitgezocht, de koffer waarmee Vader König in zijn jonge jaren naar Londen was gereisd om daar het kleermakersvak te leren. Ik zou er nog veel plezier aan beleven. Ik stopte er wat kleren in, een extra paar schoenen en al die kleinigheden die je ook op tournee meeneemt. Een bijbel ging ook mee. Mijn lectuur voor de siësta, het boek van Rosenberg, *Mythus des XXen Jahrhunderts*, bleef op bed liggen. Ik stak nog wat geld in de zak, nam afscheid op kantoor en van de bedienden en tenslotte van Hadji Hasjim. Hem overhandigde ik mijn sleutels van huis en kantoor. Toen stapte ik in de auto. Weg.

2 *Gevangen*

Er is een enorme hoop volk op de been wanneer ik aankom bij het huis van Jacobs. Ik meld mij bij een Jap achter een tafeltje onderaan de trap. Daar word ik geregistreerd en vervolgens met een grauw (het kan ook een trap geweest zijn) verwezen naar het gras rechts voor het huis, waar Jacobs en Lapré al op de grond zitten, omgeven door het merendeel van de Nederlanders die in Lombok nog overgebleven zijn. Even later arriveert Max, dan Smit en Zegers Veeckens. Voor het erf staat een geweldige schare van Indonesiërs. Ze zwaaien allen met Japanse vlaggetjes. Ik heb onderweg ook al honderden van die vlaggetjes gezien. Waar die in de gauwigheid vandaan gekomen zijn? Het is me een raadsel. Er moet subversief toch wel het een en ander vooraf zijn gegaan aan deze intocht van Nippon. Later heb ik gehoord dat het overal zo was. Velen interpreteren het als een signaal hoe zat de Indonesiërs de kolo-

niale onderdrukking waren. Dat is in ieder geval de interpretatie van de Jap, die op een gegeven ogenblik een op het erf geïmproviseerd podium beklimt en de verzamelde menigte verkondigt dat ze nu bevrijd zijn, een mededeling die met gejuich ontvangen wordt. Ik heb later geleerd dit soort interpretaties met wat scepsis te bezien. Toen vier jaar later de Nederlanders met de wapenen in de hand terugkeerden, waren er plotseling weer even veel Nederlandse vlaggetjes en juichte men ook over de bevrijding. Maar voor het moment is het allemaal heel onprettig en enerverend. De menigte dringt op, zo lijkt het. Wat gaat er gebeuren? Maar voorlopig gebeurt er niets. Zo nu en dan valt er een klap of een schop, maar daar blijft het bij. Ik kijk Jacobs eens aan, die zijn schouders ophaalt. Hij heeft al lang begrepen, dat we nu aan de voet van de ladder zitten waar we gisteren nog bovenop stonden. Die lui met die Japanse vlaggetjes buiten zijn waarschijnlijk net zo zenuwachtig als wij binnen het erf.

Tegen het einde van de middag, als alles compleet is, worden we afgevoerd naar de sociëteit, waar we worden geïnterneerd. We zien nog net een paar Jappen met de laatste flessen wijn verdwijnen. Daar zitten we dan met ons koffertje, zonder matras, zonder klamboe, maar wel met een Japanse wacht voor de deur. We krijgen eten en dan is het voor vandaag afgelopen. Ieder zoekt zich een zo zacht mogelijk plekje op de vloer. Als ik midden in de nacht wakker word zie ik Nic. Smit achterover op de bar liggen, slapend. Overal over de vloer en op het toneel liggen mensen te slapen. Een enkele slaat naar een muskiet die om zijn oren zoemt. Een trieste scène bij een triest waaklampje.

Als 's ochtends eten en koffie gebracht worden, komt er wat meer orde in de janboel. De marinemensen, gewend met velen in een kleine ruimte te zitten, maken zich meester van het huishouden en verdelen de rollen. Het is Zondag vandaag, als ik me wel herinner Eerste Pinksterdag. Er is ook een geestelijke in ons midden, pater Hendrik de Beer van de Congregatie van het Goddelijk Woord. Henk de Beer is maar een eenvoudige pastoor en hij preekt. Hij preekt niet over Pinksteren. Hij slaat het Johannes-evangelie op, hoofdstuk 14 vers 27: 'Vrede laat ik u, mijn vrede geef ik u; niet gelijk de wereld dien geeft geef ik hem u. Uw hart worde niet ontroerd of versaagd.' En daarmee zet hij ons ineens in een andere wereld die er ook is. Een vertroostend woord.

Wij hadden het wel nodig ook, want van de Jap kregen wij het

niet. 's Middags kwam de Japanse commandant op bezoek, die speciaal het B.B. wou zien. Hij informeerde waar onze gezinnen waren. Toen wij zeiden: op Java, begon hij vuilaardig te grinniken terwijl hij de smalle kant van zijn hand langs zijn keel bewoog: 'He, he, die zijn al gekeeld'. We keken hem wat glazig aan en zeiden niets. Hij begon over wat anders.

Veel erger was wat een dag of wat later gebeurde. Op een ochtend werd ik met Teekens, de politie-inspecteur, weggehaald naar Praya. Daar werden wij afgeleverd in de gevangenis en opgesloten in een cel; niet bij ongeluk de cel, die ik een paar weken tevoren samen met de cipier had uitgezocht als een goede cel voor mij wanneer het daar eens van komen mocht. Een half uur later werden we naar de pendopo voor mijn kantoor gebracht, de plaats waar alle rechtszittingen gehouden werden. Een duizendkoppige menigte van toeschouwers vulde het erf en de straat. Wij werden beschuldigd op 8 december de enige in Praya wonende Japanner bij zijn arrestatie ruw behandeld te hebben. Ook zouden wij Japanse grammofoonplaten kapot geslagen hebben. De Indonesische huisvrouwster van de gevangen en inmiddels afgevoerde Jap trad als getuige op. De feiten waren, zo hoorde ik later van Teekens, wel juist. Hij had samen met Platteel de arrestatie verricht. Ik was er ook niet verbaasd over, want Platteel had mij eens een verhaal verteld over zijn ervaringen als luitenant van de wacht te Bandung op 10 mei 1940. Het garnizoen was ingeschakeld bij de arrestatie van NSB-ers en Duitsers. Een van de soldaten bracht een man binnen wiens arm er slap bij hing, gebroken. 'Hoe komt dat?' had hij gevraagd. 'Eigen onvoorzichtigheid, luit', was het antwoord geweest en ik begreep uit de smaak waarmee hij dit vertelde, dat hij het als een afdoende verklaring had aanvaard.

Ik antwoordde mijn aanklager dat ik in deze zaak noch partij noch getuige was, daar ik op 8 december in Mataram zat en eerst een week later controleur van Praya geworden was. Dat echter werd irrelevant geacht. Ik was Platteels opvolger en daarmee verantwoordelijk voor zijn daden. Wij moesten vergiffenis vragen door op de grond te knielen en drie keer het hoofd letterlijk ter aarde te buigen. We stonden tussen een haag van soldaten. Er was geen ontkomen aan. Ik heb me van mijn leven nooit zo diep vernederd gevoeld als toen wij daar knielen moesten. En nog was het einde niet, want terwijl wij nog lagen vielen de soldaten als wilden op ons aan, ons beukend en schoppend waar ze ons raken konden. Naast me

schreeuwde Teekens als een mager varken. Ik was te kwaad om een kikk te geven. Het duurde echter maar kort; toen ging er uit de menigte een luid boe-geroep op, dat als protest bedoeld en door de Jap ook als protest begrepen werd. Wij werden met een ruk overeind gezet en in de looppas naar een met goederen geladen vrachtauto gejaagd, waar wij tussen een paar soldaten plaats moesten nemen bovenop de lading. De auto vertrok onmiddellijk. De soldaten begonnen te eten en gaven elk van ons heel goedig een hard gekookt ei. Teekens boudeerde en wou weigeren. Ik was nog kwaad over zijn schreeuwen en siste: 'Vreten. Je moet barbaren nooit weigeren hun maaltijd te delen.' Ik deed het ook niet met graagte.

Ik was overigens behoorlijk aangeslagen. Toen we aankwamen werden we afgezet op het voetbalveld, op enige afstand van de sociëteit. Op die plek stond een paaltje, daar door de Jappen neergezet, naar ik later begreep ter herinnering aan hun landing op Lombok. Maar mij sloeg de schrik om het hart. Ik vreesde er dadelijk aan vastgebonden te worden ter verdere executie. Na tien ellendige minuten kregen we echter order naar ons verblijf terug te keren. Maar de vernedering stak mij nog te diep om ons wedervaren anders dan in enkele woorden te verhalen. Wel heb ik toen in mijn hart besloten Platteel op zijn gezicht te timmeren de eerste keer de beste, dat ik hem ooit weer ontmoeten zou. Waarom daar niet van gekomen is, vertel ik in het volgende hoofdstuk (IX.1.).

Ongeveer een week later werden alle Europeanen van Lombok afgevoerd naar Java. Alleen het B.B. en de pastoor moesten blijven; d.w.z. de pastoor mocht naar huis en wij bleven, verstoken van onze matrassen en klamboe's, in die ellendige sociëteit. Wel hadden we inmiddels een matje georganiseerd om op te slapen, maar daar bleef het bij. Onze enige afleiding was nu en dan een gesprek met de Jap die ons bewaken moest. We hadden hem het diefje gedoopt vanwege zijn verhalen over wat hij doen ging in Amerika, dat straks door Nippon veroverd zou worden. 'Culi, culi banyak' (veel stelen) zei hij in zijn ellendig Maleis. Een enkele keer werden wij ook vereerd door een bezoek van Takashi (of Takahashi?), de luitenant, die het commando voerde en die ons zo vriendelijk verteld had dat onze vrouwen en kinderen de hals was afgesneden. Dat verhaal zal wel deel uitgemaakt hebben van een algemene instructie om nieuwe gevangenen zo effectief mogelijk te intimideren, want hij bleek achteraf een werkelijk aardige en bovendien verstandige man. 'Er is natuurlijk geen sprake van Amerika veroveren', zei hij.

‘Wat wij willen bereiken is een zo voordelig mogelijke onderhandelingspositie.’

Intussen beleefden wij nog een akelig moment van crisis. Een dag of tien nadat wij met zijn vieren in de soos waren achtergebleven, werd Lapré weggehaald. Hij had zijn jachtgeweer ergens laten begraven en dat was ontdekt. Toen hij weg was zei Max: ‘Verdomme, daar heb je het al met die verrekte geweertjes. Het kan ons allemaal de nek kosten.’ Uit wat ik sedert heb meegemaakt, kan ik alleen maar zeggen, dat het er dik inzat. Maar zie, om twaalf uur kwam Lapré terug, tranen in zijn ogen, niet van verdriet maar van aandoening. Hij had Takashi uitgelegd, dat dat het geweer was, dat hij als zestienjarige jongen van zijn vader gekregen had, een geweer dat hij daarom wel bewaren moest als het meest waardevolle geschenk hem ooit door zijn vader gegeven. Dat was taal, die een Japanner begrijpen kon. Ze waren elkander bijna wenend in de armen gevallen.

Kort daarop een nieuwe crisis. Wij kregen bericht, dat we weg moesten uit de soos en overgebracht zouden worden naar de gevangenis. Al onze bezittingen dienden wij achter te laten; zelfs onze zakken moesten wij legen. Wat wij behouden mochten, zou ons wel nagestuurd worden. Welnu, dat deden wij dan. Een uur later stonden wij in de voor ons ontruimde en schoongemaakte vrouwenafdeling van de gevangenis te Mataram, met niets erin dan de bekende, op een stenen onderbouw bevestigde houten slaaptafels. Het gebouwtje had een open voorgalerij en stond op een van de rest van de gevangenis afgescheiden erfje, dat even kaal was als het zaaltje binnen. Wij keken elkaar eens aan. Niemand had iets buiten hetgeen hij aan het lijf had. Maar Max dook nog eens in zijn broekzak en diepte een dobbelsteen op. Ik vond in mijn linker broekzak zowaar een krijtje. We besloten in vredesnaam maar te gaan dobbelen. Ik was klaar met het tekenen van een in hokjes verdeelde rechthoek op een van de slaaptafels en was net begonnen de hokjes van cijfers te voorzien, toen Takashi, de commandant, binnenkwam. Hij vroeg wat we daar aan het doen waren. We legden hem uit, dat dit het enige was wat wij hadden kunnen verzinnen om iets überhaupt te doen. Hij knikte begrijpend en vroeg wat wij hebben wilden. Nu, dat was gauw verteld: onze bedden en klamboes die bij de cipier opgeslagen lagen, boeken om te lezen (er stonden drie kisten met goede boeken bij Lapré thuis), een paar stoelen om op te zitten en als het mogelijk was een tafel en ook een of twee lampen

en wat papier. 'Hm', zei hij. Nog voor de avond viel hadden wij niet alleen alle spullen terug die wij in de soos hadden achtergelaten, maar wij hadden ook de bedden en klamboes, drie forse kisten met boeken, elk een eigen leunstoel en een eigen schemerlamp. Zelfs een tafel, papier en wat bordkarton hadden wij gekregen.

We hebben in gevangenschap nooit beter tijd gekend dan de zes weken, die we in de gevangenis te Mataram hebben doorgebracht. Drie maal daags kregen we keurig een maaltijd voorgezet. Voor het ontbijt bestond die uit drie sneetjes wit brood voor elk, een met lever, een met kaas en een met ei. Ook koffie en thee kregen we op tijd. Wat dat aangaat werden we echt als heren behandeld. Alleen van post en van nieuws bleven we verstoken. Wat het laatste betreft waren we aangewezen op wat onze cipier daarover een enkele keer wilde mededelen. En dat was niet veel, want de man was doodsbenauwd iets te doen wat de Jappen mishagde. Alleen Jacobs lukte het hem een enkele keer aan de praat te brengen of diensten te laten bewijzen, waarop een gevangene anders maar moeilijk aanspraak kan maken.

Onze enige plicht was, eens per dag ons erfje schoon te vegen en het zaaltje netjes te houden. Daar werden we bepaald niet moe van. Na een week werd ons zelfs het wassen van eigen kleren ontnomen. Toen Takashi ons eens op de vervulling van deze huiselijke plicht betraptte, kreeg de cipier onmiddellijk orders dit door de vrouwelijke gevangenen te laten doen. Aangemoedigd door zo veel gunstbetoon vroegen we Takashi of het niet mogelijk was ons toe te staan nu en dan buiten de gevangenis een wandeling te maken, daar wij duidelijk gebrek aan lichaamsbeweging hadden. Dit werd zonder meer afgewezen, maar de daarvoor aangevoerde reden was merkwaardig: de heren hadden veel te veel vrienden buiten en dat kon hem en ons alleen maar in moeilijkheden brengen.

Wij brachten dus de dag door met lezen, spelletjes en praten. Op het gebied van spelletjes ontwikkelde Max grote inventiviteit: hij ontwierp, daarin naarstig bijgestaan door Lapré, een monopoly-spel gebaseerd op Lombokse straten, wijken en bedrijven. Het telde 1½ maal zo veel velden en bedrijven als een gewoon monopoly-spel, zodat één partijtje vele uren duurde. We zijn wel eens bezig geweest van 's ochtends negen tot 's middags vijf. De fabricage van de kaartjes en het voor de operaties nodige geld was op zichzelf al een belangrijk stuk vrije tijdsbesteding. Het schemeruur was de tijd voor gezelligheid. Dan brandden de verhalen los, waaraan Jacobs

vele bijdragen leverde uit zijn tijd als assistent-resident van Manokwari en uit zijn onuitputtelijke voorraad 'Molliana', zijn schermutselingen met de resident Moll. De bureaucraat Moli was hem een bron van ergernis geweest, maar hij kon er met rijke humor over vertellen.

Toen we er een week of zes zaten, hebben we een feestje gebouwd. De aanleiding was, als ik mij wel herinner, de verjaardag van Guusje, mevrouw Jacobs. Jacobs had kans gezien een gebraden speenvarken en een paar flessen port te organiseren. Het werd een verrukkelijk maal, waarvan de resten naar onze medegevangenen aan de andere zijde van ons verblijf gingen. Van de port was nog over, toen wij tevreden naar bed gingen. We lagen er echter nauwlijks in toen het licht aanging. Het was Takashi, die ons vertellen kwam, dat wij moesten zorgen de andere ochtend om zes uur met onze bagage gereed te staan. Wij zouden worden overgebracht maar Makassar om daar geïnterneerd te worden. Toen hij weg was hebben we elk nog een glas port gedronken. De rest werd, uit voorzorg, door de goot gespoeld. Toen het licht weer uit was, heb ik nog een tijd in mijn eentje buiten gezeten. Van slapen was geen sprake. Ik voelde me beroofd van het laatste restje van een dierbaar verleden. De tranen van zelf-medelijden liepen me over het gezicht.

Toen we de andere ochtend met ons hebben en houden op de vrachtauto klommen, die ons naar Lembar brengen zou, troffen we een medepassagier aan, pater De Beer. Hij had een zelfde aanzegging gekregen als wij. Hij was zeer somber. Hij had in zijn huis gelegenheid gehad naar de radio te luisteren en wist ons te vertellen dat Rommel oprukte naar Alexandrië, terwijl de Duitsers voor Stalingrad stonden. De Jappen bedreigden India vanuit Burma en konden elk ogenblik pogen op Ceylon te landen. De oorlog had zijn diepste punt bereikt, maar op dat moment wist niemand dit. Er was een enorme tangbeweging gaande die Rommel via Egypte en Syrië naar de Zwarte Zee moest voeren om vanuit het zuiden contact te maken met de troepen, die nu Stalingrad al bereikt hadden.

Een landingsvaartuigje van de Japanse marine bracht ons van de Labuhan Tering baai naar Benoa, de haven van Den Pasar. De Z.O. passaat stond stevig door en het scheepje slingerde hevig, zodat we pas tegen vijven aan de wal kwamen. We werden subiet naar de gevangenis gebracht, waar we het vertrek toegewezen kregen, dat onze collega's van Zuid-Bali tot verblijfplaats had gediend. Ze hadden op de gewitte wand hun merk achtergelaten, een pracht

van een grafiek, die het verloop weergaf van elks lichaamsgewicht gedurende de maanden maart tot en met juni. Erboven stond in vette letters: VETLIJST. Het staatje toonde geen opwekkend beeld; ze waren allemaal stevig afgeslankt. Een hunner, Bob van Romondt, was kennelijk kort na zijn gevangenneming overleden.

Het speet ons dan ook niet, dat we de volgende dag al weer afgevoerd werden naar Singaraja. Veel vreugde gaf ons de rit echter niet, want de chauffeur reed als een duivel. Hij hield zijn tempo vol ook over de bergweg tussen Bedugul en Singaraja, een weg waar je om iedere hoek kans hebt op een hoop naar beneden gekomen stenen te stuiten. En inderdaad, op een gegeven ogenblik daverden wij over een steenhoop, die me wel een meter omhoog wierp en recht op mijn stuitje weer op de vloer van de truck deed belanden. Daar moet toen wel iets aan gebroken zijn, want twintig jaar later had ik er nog last van.

We werden afgeleverd aan boord van een kleine coaster, een niet militair geval. Die zou ons met nog een klein aantal andere dekpassagiers naar Makassar brengen, een reis waar we een dag of vijf over hebben gedaan, doordat we onderweg ook nog een dag in de baai van Bima hebben gelegen. De Japanse bemanning, niet meer dan een man of vijf, zes, was vriendelijk en scheen van ons geen enkel gevaar te duchten. Wij hebben het er onderweg over gehad dat, waren wij flinke zeelui geweest, het niet moeilijk geweest zou zijn om bij nacht de bemanning te overmeesteren om dan te trachten met het schip naar Australië te ontkomen. Het laatste echter zou heel wat moeilijker geweest zijn dan het eerste. Piraten hebben weinig kans in een tijd van radio en vliegtuigen. We hebben het maar niet geprobeerd.

3. Makassar

Wij werden opgeborgen in het burger-interneringskamp voor mannen te Makassar. Voor dat doel was de politiekazerne ontruimd. Alle mannelijke, niet in militaire dienst opgeroepen Nederlanders uit Celebes (minus de Minahasa) waren hier samengebracht met de bestuursambtenaren, zendelingen en missionarissen uit Bali, Lombok en Sumba. De verzorging in het kamp was redelijk. Er waren natuurlijk wel klachten over mishandeling, maar als men die stelt naast onze latere belevenissen in het krijgsgevangenkamp te Makassar, dan ging het bij de burgers recht tam toe.

Met dit laatste kamp zouden wij spoedig kennis maken. Om redenen die wij eerst later hebben doorzien, wantrouwen de Japaners de in het burgerkamp opgesloten bestuursambtenaren en de tot deze kring gerekende hogere ambtenaren van de centrale diensten van het gouvernement Grote Oost. Veertien dagen na onze komst werd deze gehele groep overgebracht naar de aan de buitenzijde van de stad gelegen vroegere militaire kazerne. Die besloeg een vierkant terrein, dat ruimte bood aan een grote verscheidenheid van gebouwen, een exercitie-terrein en een voetbalveld. Een grote poort in het frontgebouw verleende toegang tot het zorgvuldig omheinde kamp. Op een middag om een uur of twee werden we er met onze bagage binnengeloodst en in rijen opgesteld voor een inspectie, die ons al dadelijk een duidelijke indruk gaf van het ruw en cholerisch karakter van de man die binnen het kamp het dagelijks toezicht uitoefende: de sergeant (of korporaal?) der zee-soldaten Yoshida. We zouden die indruk ten volle bevestigd vinden. Yoshida was zonder meer een rotzak. Dat zou te overkomen geweest zijn, ware het niet dat hij ook nog slim en ijverig was. Zijn boosaardigheid, die de bewoners van het kamp eeuwig in spanning hield, is wel de voornaamste oorzaak van de vrij hoge sterfte die hier geconstateerd werd bij het opmaken van de eindbalans. Zijn executie door middel van de kogel moet velen gespeten hebben, die zich onder zijn tyrannie vertroost hadden met fantasieën over de manier waarop hun leed het best aan hem gewroken had kunnen worden. Het meest praktische plan was daartoe een rickshaw uit Singapore te bestellen en die met Yoshida ervoor te verhuren à *f* 10,- per kwartier. De passagier zou een zweep krijgen. Teneinde Yoshida zo lang mogelijk in werkbare staat te houden, overwoog men een tarief vast te stellen voor de op zijn blote bovenlijf aan te brengen verwondingen: *f* 10,- voor de eerste scheur, *f* 25,- voor elke volgende; een omgekeerde analogie van de regels geldend voor het laken van een biljart.

Yoshida gaf nog die zelfde middag een staaltje weg van zijn kunnen. Een groep van dertig krijgsgevangenen, die terugkeerde van werk buiten het kamp, werd om onduidelijke redenen ontvangen met slagen in het gezicht en daarna in de looppas gezet, het gehele kamp rond. Dat hebben ze zo'n 2½ uur moeten volhouden. Wij wisten meteen waar we aan toe waren. We zouden zulke vertoningen nog vele malen bijwonen en er ook zelf het slachtoffer van zijn. We ontdekten al spoedig hoe je elkaar op zo'n martelgang helpen

kunt. Een heel eind van de poort stond het gebouw met de mandi-bakken en privaten. Daar stonden dan wat mensen gereed om uitvallers voor een of meer ronden te vervangen. De individuele deelnemers kon de Jap toch niet zo gauw onderscheiden. Bovendien, het was wel looppas, maar het ging nooit hard.

Veel erger eraan toe was de stakker, die individueel tot zo'n loop-pas veroordeeld werd. Dat is de assistent-resident Coomans de Ruyter eens overkomen. Vijf-en-een-half uur heeft hij rondgeploeterd. Toen hij mocht ophouden stond hem het bloed in de schoenen. Ook als men er rekening mee houdt dat hij, zodra hij goed en wel uit het zicht van de wacht was, het wat kalmpjes aan kon doen omdat er genoeg vrienden op de been waren om hem te waarschuwen wanneer er een Jap op de fiets aankwam, blijft het een buitensporige zaak.

Dit laatste echter gebeurde eerst veel later, lang nadat wij ons hadden ingericht in de ons toegewezen gebouwen. Het eerste uit de rij, ingedeeld in een kamer en een lange zaal, stond vlak bij de poort. In de zaal kwam ik met het grootste deel van de Bali-Lombok groep terecht, samen met nog een aantal collega's van Celebes. In de kamer (aan de poortzijde van het gebouw) zat het Hof van Justitie samen met de oude Bülow. De overige leden van de burger-groep (bij elkaar een 60 man) zaten in gebouwen verderop langs dezelfde 'straat'. Ruimtelijk, maar ook sociaal, vormden wij een afzonderlijke categorie. Omgang met de militairen was ons verboden. Wij mochten niet bij hen binnenkomen, al werd wel toegelaten dat wij elkander op straat ontmoetten. Het bleef echter altijd oppassen geblazen. Qua status waren wij aan officieren geassimileerd. Dat werd ons bij binnenkomst medegedeeld. Wij kregen dan ook per vier man een 'zeuntje' toebedeeld, de residenten zelfs elk één. Dat leek heel aardig, maar het heeft niet langer dan een maand of twee geduurd. Na nog weer een maand was het al zo ver, dat wij buiten de straat moesten vegen. Intussen bewaar ik aan die zeuntjes de beste herinnering. De onze was een jeugdig marinier. Hij heette Jan en was trots op zijn vak: 'Geef mij tien mariniers en ik trek een bloedspoor door Europa' was een van de uitspraken, waarmee hij zich populair maakte.

De regeling van de inwendige dienst in het kamp berustte bij de overste Gortmans, meer bekend onder de naam Jan Oorlog. Hij was een oud Atjeh-man die daar vele jaren gediend had bij de marcheaussee en daar ook gaarne over sprak. Hij had Atjeh destijds

verlaten met een diepe grief tegen het B.B. Jacobs wist natuurlijk weer precies wat er aan de hand was geweest, maar dat ben ik inmiddels vergeten. Het betekende echter wel, dat van Jan Oorlog geen speciale welwillendheid tegenover onze groep verwacht kon worden. Hij kwam in de eerste plaats op voor zijn soldaten. Ik vermoed, dat we daaraan ook het baantje van straatvegers te danken hebben gehad. Dat hij zijn eigen mensen zoveel mogelijk zocht te sparen, is trouwens geen ondeugd. Achteraf heb ik dat straatvegen best kunnen waarderen. Bovendien had Gortmans zich als commandant van de stelling Enrekang goed gedragen. Door blufpoker had hij de Jappen er veertien dagen van weerhouden hem aan te vallen. Zij hadden hem tenslotte toegestaan zich op redelijke voorwaarden over te geven. Hij had het zo geraffineerd gedaan, dat zelfs de Jappen enig respect voor hem hadden.

Tegenover officieren en manschappen was Gortmans een heel wat aanvaardbaarder figuur als commandant dan zijn chef, de kolonel Vooren. De laatste verweet men niet alleen de snelle val van de stelling Tjamba, waar zich de hoofdmacht had samengetrokken, naar ook het droevig lot van een hem begeleidend patrouille, die na zijn overgave door de Jappen was afgemaakt. Daarvan maakte o.m. mijn collega Dr. A. Jansen deel uit en ik dacht ook de taalambtenaar E.J. Van den Berg. Of die verwijten gegrond waren kan ik op geen enkele wijze beoordelen, maar zij leefden wel. Ik was dan ook niet weinig verbaasd, dat hem na de oorlog de Militaire Willems Orde werd toegekend. Volgens een van zijn toenmalige kapiteins had hij die, nadat hij eind 1942 door de Jappen van Makassar naar Java was afgevoerd, bij elkaar gepraat door in de kampen lezingen te houden over zijn krijgsbeleid, welke lezingen niet mochten worden bijgewoond door uit Celebes afkomstige officieren. Alweer een roddel, maar zij tekent de stemming onder de subalterne officieren.

Een schertsfiguur was 's mans chef-staf, een majoor die binnen het kamp bekend stond als Koning Hermelijn, hoofdpersoon in een toen populair stripverhaal. Hij had zich verdienste verworven als redenaar bij de instructie van de stadswachters, die hij had aangespoord tot verzet tot het uiterste: 'En als je geen geweer meer hebt, dan neem je een mes. En als je geen mes meer hebt, dan bijt je ze eenvoudig de strot af.' Voor Koning Hermelijn sloeg het uur der waarheid toen hij, een dag na de landing der Jappen, per auto uitreed om poolshoogte van hun bewegingen te nemen. Ineens zat

de auto midden tussen de Japanners, die al veel verder waren opgerukt dan in zijn denkraam was voorzien. Hij werd subiet gevangen genomen. Achterin de auto lagen alle kaarten van de vesting Tjamba, die daarmee even verloren was als Koning Hermelijn.

Het bestuur over Celebes had al evenmin stof tot roemen gegeven. De gouverneur De Haze Winkelman, een nogal pompeus patriciër, die in zijn jonge jaren had getoond moed te hebben, was afgeknaapt nog voor de Jappen zich in de buurt hadden vertoond. Volop een 'nervous breakdown'. 'Nee, Jan', zei later Kees de Moor tegen me, die van huis uit de pest had aan al wat patriciër was, 'nee Jan, het was alleen maar zielig. Hij was op. Hij moest weg; hij kon niet meer.' Zo was De Haze Winkelman naar Java gevlucht. Moed is een raar artikel. Soms heb je het en soms is het weg. Moed had in ieder geval zijn dochter, die met mijn collega Roel Hoogeveen was getrouwd. In het vrouwenkamp greep ze met blote handen een duidelijk doller hond en hield hem vast tot hij afgeemaakt kon worden. Kort daarop stierf ze aan hondsdoelheid.

Van de resident van Celebes, die De Haze Winkelman had moeten vervangen, ging ook geen kracht uit. In het kamp bemoeide hij zich met vrijwel niemand. Men zag hem nu en dan door het kamp wandelen, pinda's pellend. Hij dankte er de naam Katjang Jim aan. De enige, die in de kring van het Celebes-B.B. enig werkelijk gezag genoot, was de toen nog jonge assistent-resident van Kendari, Jurrien-Jan Mendelaar. Drie keer hadden de Jappen hem ter dood veroordeeld en zijn eigen graf laten graven. Drie keer had hij er geblinddoekt voor gestaan tegenover een vuurpeleton. Drie keer hadden ze over zijn hoofd heengeschoten.

Een heel wat hechtere club was die van de bestuursambtenaren van Bali en Lombok. Zij aten altijd samen aan dezelfde tafel, die steevast door de opvolger van Moll, Carel Boterhoven de Haan, gepresideerd werd. Hij deed dat niet uit heerszucht maar uit trouw aan zijn mensen. Een groot bestuurder was Karel'tje niet. Daar was hij veel te spontaan en te onvoorzichtig voor. In de dagen dat hij nog veilig in Bali zat, hadden Rapp en Prins wel eens moeite gehad hem op het rechte bestuurs-spoor te houden. Maar hij was fideel en door en door betrouwbaar. Hij hechtte aan een goede sfeer en kon daarbij rekenen op de steun van zijn oudere assistent-residenten, Jacobs en Van Beuge, even goed als op die van Rapp.

Rapp, vrijgezel, was een merkwaardig solitair. Hij bracht zijn tijd door met het maken van tekeningen. Hij heeft er de kunst niet

mec verrijkt, maar het gaf hem bezigheid. Hij had ook vaste gewoonten. Elke keer dat hij ter W.C. ging nam hij een emmer en een fles mee. Op de vraag of dat nu heus altijd nodig was, placht hij met zijn wat eigenaardig neusgeluid te antwoorden: 'Neen. Maar je kunt nooit weten'. Hij was onverstoorbaar. Ik heb hem eens aldus gewapend tijdens een luchtalarm van de W.C. zien terugkeren zonder enig uiterlijk vertoon van haast of emotie. Ook de Jap die hem weg wilde sleuren stond hij kalm te woord, zo kalm dat die vergat te slaan en hem rustig gaan liet.

Het door Van Beuge aangevoerde team van Zuid-Bali was een bonte groep. Hij zelf had een goedmoedige autoriteit over zich, die hem al spoedig de naam van Baas van Beuge had bezorgd. Hij had met zijn 'jongens' in de gevangenis van Den Pasar wel het nodige te stellen gehad. Op een gegeven moment waren ze daar de spiritistische toer opgegaan. Wie daarmee begonnen is, heb ik nooit kunnen achterhalen. Wel, dat ze gebruik maakten van een letterbord en zich al spoedig bediend zagen door een gide-spirit die de naam droeg van Tante Eulalia. Zij verschaftte veel nietszeggende informatie over het krijgsgebeuren, zodat de jongelui het over een andere boeg gooiden en haar meer intieme vragen begonnen te stellen. Het antwoord dat toen via het bord tot hen kwam, leverde het eerste en enige argument voor de veriditeit van het verschijnsel. 'Meneer, ik ben al beu van u' kwam er, en daarna bleef ze weg. Joop Burger, controleur van Den Pasar, had gegrinnikt. Hij had een oom, die vele jaren aan spiritisme had gedaan, maar er ineens mee gebroken had. Tegen Joop had hij gezegd: 'Jongen, je kunt beter vijf minuten praten met een boereful dan 25 jaar met de geesten; dan weet je meer.'

Dolf Ellerbeck was mededeelzamer over het experiment. Hij had het, als goed katholiek, maar griezelig gevonden en verlangde niet naar herhaling. Dolfje was een praktisch en goed mens. Als er voor de Jap gewerkt moest worden, placht hij vrijwel al zijn tijd te besteden aan overbodige reparaties aan zijn patjol. Maar toen in een later kamp tweederde van de bewoners ziek lag aan bacillaire dysenterie, was Dolfje een van de meest toegewijde verplegers, wiens kwinkslagen een medicijn op zichzelf waren. Een week lang is hij in Makassar mijn slaapje geweest. Toen moest ik de wijk nemen, want zijn matrasje stooft zo hevig dat ik er een asthmaal aanval van kreeg. Dat matrasje had hij in Singaraja uit een bordeel gesleept en heette deswege de *horrekas* (hoerekast), met *dommò* (verdomme) een

van Yoshida's meest gebruikte scheldwoorden.

Minder aangeslagen van hun spiritistische séances waren de twee jongeren, Henk Smith en Jaap Nuhaan. Zij waren het ook, die Tante Eulalia het diepst gegriefd hadden. De lange Henk Smith was een altijd behulpzame goeierd, door ieder zeer gewaardeerd. Jaap Nuhaan daarentegen was van der jeugd aan meer een problemenkind. Hij zag kans zijn huidige problemen te ontvluchten door veel slapen. Hij onderscheidde daarin een hoofd-, een voor-, een na- en een bijslaap, welke laatste overigens niets te maken had met wat men zich daar gewoonlijk bij voorstelt. Maar niemand kon kwaad worden op Jaap, want hij was een geestig verteller en had altijd wel een bon mot. Onvergetelijk is zijn verhaal over het kunstgebit van de radja van Karangasem. Die had Jaap (zijn controleur) verteld, dat hij een paar dagen weg moest naar Soerabaja voor een nieuw kunstgebit. 'Maar hoe is dat mogelijk?' had Jaap gezegd. 'U hebt dit gebit net een jaar.' Maar de radja had verzekerd, dat het al op was. 'Op?' vroeg Jaap verbaasd. Eerst toen bleek de oorzaak: Zijne Hoogheid had het gebit niet scherp genoeg gevonden en het iedere donderdagavond met een vijl bij laten slijpen totdat alleen de 'gums' over waren!

Een afzonderlijke plaats in ons gezelschap werd ingenomen door Luuring, de controleur van Noord-Lombok. Max had als adspirant onder hem gediend en mocht hem niet vanwege zijn heerszucht. Hij moest iets te commanderen hebben. Dat was zelfs het geval in gevangenschap. Wij plachten in die tijd, waarin nog van alles te krijgen was, zelf pindakaas te maken door in een open wadjan ('oostpan') olienoten fijn te wrijven, vermengd met lombok. Op een of andere wijze had Luuring zich meester gemaakt van dit produkt van onze huisvlijt. Bij elke broodmaaltijd stond hij ons één boterham met pindakaas toe. Wij waren het daar eigenlijk wel mee eens, maar het geregeld begon ons toch te vervelen en samen met Dolfje Ellerbeck heb ik dat op een kwade dag (overigens na zorgvuldig lobbyen) doorbroken. Ik wilde een tweede boterham met pindakaas. 'Dat kan niet', zei Luuring. 'Waarom niet?' vroeg Dolf. 'Dat is tegen de afspraak', zei Luuring. 'En als we nu eens anders afspreken?' zei ik. Dolf en ik richtten ons tot het forum, althans tot dat deel dat we bewerkt hadden. Daar kwam natuurlijk bijval vandaan en Luuring ging overstag. Hij was een ervaren bestuurder, die er niet over dacht een verloren positie te verdedigen. Ik heb ook in later jaren zijn kwaliteiten als bestuurder meer dan eens leren

waarderen. Maar het was een leuk spelletje hem voor de voeten te lopen, als het er niet op aankwam.

Tenslotte behoorde tot onze tafel ook de oude Bülow, gepensioneerd assistent-resident titulair. Hij was een achterneef van de Vorst von Bülow, eens rijkskanselier onder Wilhelm II. Zijn vader was kolonel geweest in Duitsland, maar zijn moeder was een Nederlandse, volgens zeggen de dochter van een voormalig resident van Batavia. Als jongeman had Bülow de officiersopleiding gevolgd aan het gerenommeerde instituut Grosz Lichterfelde, officieel de 'Kadettenanstalt Berlin-Lichterfelde'. Zo was hij luitenant geworden bij de Uhlanen. Dat was zijn ongeluk geworden; zelf niet gefortuneerd, had hij in dit dure gezelschap speelschulden opgelopen waardoor hij uit de dienst ontslagen was. De relaties van zijn moeder openden hem de weg naar het gezaghebberschap in Nederlands-Indië, een voor hem succesrijke weg, want hij had het gebracht tot assistent-resident titulair. Zijn laatste standplaats was Jembrana geweest. Daar lag zijn echtgenote begraven, een freule Storm van 's Gravesande. Er waren geen kinderen en daar hij in Duitsland geen nauwe banden meer had, was hij na zijn pensionering in Bali gebleven, waar hij een huis in Singaradja betrok. Een Ambonese huishoudster zorgde er voor hem.

Toen de Japanners kwamen meldde hij zich, want hij was genaturaliseerd Nederlander. Zij boden hem de gelegenheid vrij te blijven daar hij van Duitse afkomst was. Maar Bülow weigerde: 'Ik heb de goede jaren met de Nederlanders meegemaakt, ik zal ook de slechte met hen delen'. Hij deed nog meer. Vlak voor de Japanse bezetting liet hij zich in de echt verbinden met de huishoudster, die al die jaren voor hem gezorgd had. Het tekent de man. Trouw, 'Deutsche Treue', stond bovenaan in zijn erecode. Daar leefde hij naar.

Wij hadden Bülow aangesteld tot blokoudste van ons verblijf, voornamelijk omdat hij zo prachtig commanderen kon. Dat was tegenover de Japanners belangrijk, want elke ochtend en avond moest bloksgewijs aangetreden worden en dan waren Bülow's schallende bevelen een balsem voor het Japanse hart. De eerste keer overviel het Yoshida; hij schrok van die knallende stem, die over het hele kamp hoorbaar was. 'Een bevel moet altijd duidelijk zijn', zei Bülow; dat had hij zo geleerd. Maar het baantje bracht hem wel in moeilijkheden. Als er iets was wat de Jap niet beviel in de hem gepresenteerde troep, dan was de blokoudste de eerste die

een paar klappen in het gezicht kreeg. Dan trok Bülow wit weg; door zo'n 'Schweinhund' van een Jap in het gezicht geslagen te worden was de meest snerpemde vernedering, die men deze Pruisische edelman aan kon doen. Maar hij beklagde zich niet en sprak met grimmige spot over zijn kamergenoot, de president van het gerechtshof, die een keer was flauw gevallen, toen aan de poort weer eens een ranselpartij plaats vond onder de troep soldaten die juist van het werk buiten waren teruggekeerd. Beenderemans (zo noemde hij de president vanwege diens magerte) had reden voor schrik, want zijn jongste zoon maakte deel uit van die troep. Maar Bülow werd kwaad om wat Beenderemans zei toen hij bijkwam. In Bülow's soldatentaal: 'Toen ging hij godverdomme rechtop zitten en zei: we can take it.'

Bülow was ook bepaald niet van geest ontbloot. Toen destijds (een twintig jaar tevoren) het besluit afkwam van zijn naturalisatie tot Nederlander, feliciteerde de toenmalige gewestelijk secretaris hem grijnzend met zijn gelijkstelling met Europeanen. Bülow recipereerde de grap toen de secretaris te zijnen huize een borrel wegaf aan de collega's. In zijn binnengalerij hing een prachtige collectie etsen van apen. Bülow ging er vol bewondering voorstaan en galmde verrukt: 'alle machtig, kerel, is dat nu jouw Ahnengalerie!'

Dat echter was de jonge Bülow; de oude haalde maar zelden dit niveau meer. Hoewel hij tot het laatst schoon bleef wat zijn kleren betreft, was hij in ander opzicht niet opgewassen tegen de ontberingen van dit bestaan. Jan Prins en Luuring hebben herhaaldelijk zijn veldbedje onder handen moeten nemen om het van wandluizen te zuiveren. Daar zag hij zelf geen kans toe. Zij klaagden ook, dat de verhalen die hij uit dankbaarheid voor zulke weldaden ten beste gaf, op den duur wel erg triviaal waren. Bülow heeft het einde van de oorlog niet beleefd. Wij hebben hem eind 1944 in Bodjo begraven onder de grote mangga-boom, waar we zo velen van onze vrienden hebben neergelegd.

Alvorens iets te vertellen van de wijze waarop wij onze dagen in Makassar doorbrachten, moet ik noodzakelijk stilstaan bij de algemene levensvoorwaarden. Het meest centrale punt daarin was, dat wij geacht werden met niemand buiten het kamp ook maar het geringste contact te hebben. Post en kranten (om van een radio niet te spreken) waren ons ontzegd. Het enige dat was toegestaan was periodiek (op zijn hoogst eens per half jaar) een briefkaartje aan ons

gezin te sturen met de mededeling dat we het goed maakten. Ook mochten wij soortgelijke briefkaarten van de familie ontvangen. Ik heb er nog een stuk of wat van mijn vrouw uit Malang. Die meldden onder andere dat Anneke al begon te lopen. Maar van een briefkaart, die blijkbaar meer informatie bevat had, was de helft met een of ander chemicalie uitgewist. Het enige wat je op die wijze van elkaar wist was, dat de schrijver in leven was; soms meldden ze ook de (voor)namen van enkele kampgenoten. Latere briefkaarten uit Java waren nog armer van inhoud. Een briefkaart, door mijn vrouw geschreven toen ze al uit Malang weg was, behelsde noch plaats noch datum van afzending, maar uitsluitend:

Dear Jan

Jantje, Anneke and I very well. Our health excellent. Two-monthly I received postcard from you. Greetings Hilda.

Die briefkaart ontving ik in een later kamp. Ze was in blokletters geschreven. Een levensteken, dat over kwaliteit en plaats van dat leven alleen maar vragen opriep. De mededeling 'health excellent' was immers *conditio sine qua non* voor de verzending!

De Lombok-groep als zodanig echter heeft in Makassar één keer bezoek van buiten ontvangen en wel van Takashi. Hij kwam Lapré het reçu brengen van de postwissel die hij op diens verzoek aan mevrouw Lapré gezonden had! Bij ons vertrek uit Lombok had Lapré hem daarvoor geld ter hand gesteld. De goeierd was teruggeplaatst bij de vloot en op weg naar de Solomon Islands. Hij maakte een wat neerslachtige indruk. Hoewel wij hem persoonlijk alle goeds wensten, was dat laatste toch opbeurend. Het gaf steun aan de geruchten en de analyses van enkele spaarzame krantenberichten, dat het niet meer zo goed ging met de Jappen. Spoedig daarna zouden ze bevestigd worden door de invoering van verduisteringsmaatregelen, die later weer gevolgd werden door het eerste luchtalarm. Aan het begin van het tweede semester van 1943 volgde de opdracht tot het graven van open schuilloopgraven, waar wij bij luchtalarm in moesten plaats nemen. Tot echte bombardementen is het toen echter niet gekomen. Eens heeft een geallieerd vliegtuig op een avond een bom laten vallen aan de rand van het kamp. Enkele matte scherven kwamen terecht in een der schuilloopgraven, waar ze een krijgsgevangen soldaat verwondden. Daarna kwam er order de loopgraven af te dekken met platen van gevlochten bamboe (*gedèk*). Op zichzelf een nuttige maatregel, maar het maakte het schuilen wel tot een bijzonder vervelende zaak, daar het nu onmogelijk werd

je ook maar even uit te rekken. De lange duur van zo'n alarm had nog andere bezwaren. Jaap Nuhaan had daar een oplossing voor. Hij had zich een bamboe koker aangeschaft voor zijn plasje. Veel plezier heeft hij er niet aan beleefd, want Bülow vroeg hem te leen. Hij gaf hem terug met de woorden: 'Seer bedankt collega', en tegelijk bruijste het vocht erover heen.

Een blijde gebeurtenis was, in die dagen, het neerstorten van een Japans jachtvliegtuig. Het had tijdens een oefening met een vleugeltip even de zee geraakt, pikte nog een boom binnen ons kamp en plofte toen dicht bij de badkamers op de grond. De goede Maurenbrecher (toen controleur in Celebes), sportief als altijd, deed nog een poging de piloot eruit te trekken, maar het toestel sprong letterlijk in brand. Er bleef niets van over. Ook niet van onze vreugde over het gebeuren. De middelgrote boom die door de botsing met het toestel was afgeknapt, moest met de blote handen weggehaald en op het exercitie-terrein neergelegd worden. Daar werden de burgers voor opgecommandeerd. Het leek volslagen onmogelijk, maar toen Yoshida met harde hand begon onze blote ruggen te bewerken met een *sapu ludi* (bezem van palmbldstelen) lukte het ineens wonderwel.

Intussen gonsde het kamp van de geruchten. Dagelijks kwamen de militairen thuis met berichten, die zij in de stad vernomen hadden. Zo hebben wij een maand lang meegeleefd met een opmars der geallieerden, die ergens bij Le Havre waren geland en langzaam oprukten tot in Lotharingen toe. Toen was het ineens uit met die opmars en hoorde niemand er meer van. Veel later vernam ik, dat die geruchten uit de koker kwamen van Jan Oorlog, die ze door een paar vertrouwde sergeants in de stad vertellen liet, iedere keer dat ze als leiders van een werkploeg gelegenheid hadden tot contact. Na een tijdje kwamen die berichten dan via de manschappen weer terug. De enige die daar iets van wist, was Mendelaar. Hij was na zijn nogal onthutsende ervaringen in Kendari ziek geworden en opgenomen aan boord van het hospitaalschip Op ten Noort, dat toen nog in de haven van Makassar lag en mede voor zieke gevangenen gebruikt werd. Een paar Ambonese verpleegsters hadden hem ingelicht. Dit verspreiden van geruchten is dus al heel vroeg begonnen. Voor de Jappen was het een raadsel waar ze vandaan kwamen. Een van hun eerste maatregelen om de bron te localiseren, was onze overbrenging naar het krijgsgevangenkamp. Zij zijn er pas heel laat achter gekomen, kennelijk kort voor het tijdstip waar-

op wij naar burgerinternering werden teruggestuurd. Heel spoedig daarna is Jan Oorlog onthoofd.

Een andere bron van geruchten binnen het kamp was mijn oude baas Van Zwol. Hij deed altijd heel geheimzinnig over zijn bron. Later heb ik begrepen, dat hij op zijn manier aan spiritisme deed en door de geesten werd ingelicht. De enige reële bron van informatie was de Maleise krant, die helaas erg onregelmatig binnenkwam. Er was echter wel voor gezorgd dat die kranten bij voorkeur terecht kwamen bij lieden die goed Maleis kenden, dus bij B.B.-ers. Meestentijds waren het Jan Prins en Henk Koerts (een der Celebes-controleurs) die het blad uitspelden. Zij kwamen er al spoedig achter, dat het na juichende mededelingen over een nieuwe Japanse overwinning ter zee altijd dienstig was elders in de krant naar kleiner nieuws te zoeken. Daar vonden ze dan meestal een berichtje, dat de Amerikanen weer op een nieuw eiland geland waren! De berichtgeving over Europa, waar het rond Stalingrad tot een impasse gekomen was, was overzichtelijker. 'Ons lijfblad is gematigd pro-geallieerd', placht Jan Prins te zeggen.

Die krantenberichten kwamen echter te incidenteel om er een overtuigend beeld van de oorlogssituatie aan te ontlenen. Zodoende bleef er volop ruimte voor meer troostrijke geruchten, die een spoedige afloop van de oorlog voorspelden. De enige, die daar niet aan meedeed, was de kapitein Appelman, in zijn vrije tijd opperhouthvester en na de oorlog directeur van Blijdorp in Rotterdam. Hij hield stijf en strak vol, dat deze oorlog vijf jaar duren ging. Dat vond men te pessimistisch en de meesten onzer hielden zich aan de regel door Sam van Oosten te Inanwatan geformuleerd: 'Als je hier jezelf niet een paar jaartjes belazert is het helemaal niet om uit te houden'.

Het binnensmokkelen van kranten was een even moeizame en gevaarlijke zaak als dat van voedsel of vruchten. De enige smokkel-methode die bij mijn weten foolproof is gebleken, was die via het apparaat dat minstens eenmaal per week het kamp bezocht om er de beerputten leeg te zuigen. Dat was altijd voorzien van een dikke reserveslang, die was volgestopt met pakjes *tengteng* (pinda-koekjes). Smokkelen door terugkerende werkploegen was riskant. Vrij regelmatig werden er bij het binnenkomen een paar mannen gefouilleerd. De beste manier om daarbij vrij te zwaaien was door de smokkelwaar in de veldfles te bergen. Een krant in een lege veldfles werd niet licht gevonden. Voor ander spul was het moeilijker.

Wat ook wel eens lukken wilde was iemand, die van niets wist, stiekum een krant in de achterzak van de broek te moffelen. Zo'n man kijkt blijmoedig als er gefouilleerd wordt en wordt dan overgeslagen. De stadswachter Juta (in het burgerleven jong houtvester) is dat een keer overkomen. Toen hem, nadat de troep in veiligheid in de eigen barak was aangeland, gevraagd werd nu maar de krant uit zijn zak te halen, is hij echter in zulke ruwe taal uitgebarsten, dat men het bij hem althans maar nooit meer geprobeerd heeft.

De meest toegepaste straf voor het bezit of vervoer van contrabande was die van tien stokslagen. Die werden met grote deskundigheid uitgedeeld: negen precies op de billen, de tiende een tikje hoger, zodat het slachtoffer een dag of wat kreupel liep. Het was de straf op alle soorten niet te grote zonden, zodat je in de badkamer altijd wel een paar mensen aantrof met billen die er uitzagen als spekkoeke, *kué lapis* (laagjes-kock) in het Maleis.

Het liep niet altijd zo simpel af. Er werden ook wel eens twintig en meer stokslagen uitgedeeld, terwijl daarboven nog allerlei additionele pesterijen mogelijk waren, zoals looppas of uren lang in de zon in de houding staan. Het gevaarlijkst waren huiszoekingen. Zo werd op een keer in de kamer van een oudere Ltz. I een fles jenever aangetroffen. Die had hij onder een boom in het kamp gevonden, verklaarde hij. Het was natuurlijk een te lam verzinsel om geloof te vinden en hij werd naar de poort gesleept om verhoord te worden. Daar moest dan de tolk bijkomen, de 2de luitenant David Ketel. Ik kende David uit SSR in Leiden, waar hij sinologie studeerde. Hij was de meest gesjochten man uit het kamp, want bij elke straoefening werd hij erbij ghaald en hij kreeg onveranderlijk een stevige lik mee uit de pan. Niemand is zo vaak tegen de grond geslagen als hij. Hij kwam ook altijd weer onbewogen overeind. Ik heb een grote bewondering voor Davids onverschrokkenheid. Ook in het geval van de borrelende Ltz. I. Na een dracht stokslagen en de nodige meppen in zijn gezicht stond deze op het punt de waarheid te vertellen. 'Ben je gek. Daar komen dooien van. Houd je bek en laat het aan mij over', zei David en keerde zich naar de Jap: 'Hij houdt vol dat hij de fles echt binnen het kamp onder een boom gevonden heeft.' Na een paar forse meppen lag ook David op de grond. De eerste-klasser kreeg nog een portie extra en daarmee was het afgelopen. De smokkelaars van de fles waren gered.

In het begin werden huiszoekingen (inspecties) nog aangekondigd. Je kon dan de nodige voorzorgen nemen, maar ik heb al spoe-

dig geleerd dat je met die voorzorgen niet te ver moet gaan. Ik heb eens voor zulk een gelegenheid het laatste briefje van tien, dat ik nog bezat, in veiligheid gesteld door het weg te werken tussen de plank en een van de vier houten poten van een bankje, dat ik hier mijn eigendom mocht noemen. Het bankje zette ik heel onopvallend op de voorgalerij. Evenwel, juist die nacht was een soldaat overleden. Voor de uitvaart moest iedereen aantreden. Onder trompetgeschal werd de kist naar de vrachtauto gedragen, die binnen bij de poort gereed stond. De kist werd op de vloer van de auto gezet, maar dat was helemaal fout volgens Yoshida, die meer respect voor de doden had dan voor de levenden. Een bank werd onder de kist geschoven. Toen speurde hij rond naar een tweede stut en zag op de voorgalerij mijn bankje. Binnen de kortste keren stond het ook onder de kist. Opnieuw trompetgeschal en weg reed de auto. 'Wat kijk jij bedroefd!' zei mijn buurman in het gelid. 'Dat haalt je de koekoek; mijn spaarpot is mee uit begraven', antwoordde ik. Maar het liep goed af. 's Avonds kwam het bankje terug. Ik heb er toen het tientje gauw uitgehaald en in mijn zak gestoken.

Tegen huiszoeking vallen niet zo heel veel voorzorgen te nemen. Wel was het een vaste regel reeds bestudeerde kranten weg te werken door ze in een emmer met water te zetten. Als men die een uur laat staan en dan met een stok even omroert, lijkt het net een vuil sopje. Maar zulke dingen als klappernoten en andere eetbare waar werk je niet zomaar weg. Dat ondervonden we op de keer, dat we met zijn allen uren lang in de zon moesten staan wegens het zonderlinge feit, dat Japanners leeftijden anders tellen dan wij. Zij gaan uit van 1 januari van het jaar van de geboorte. Op een dag kwam er een Japans officier van *administratie* om de opgaven van de burgers te controleren aan de hand van een opgave, die wij meer dan een jaar geleden hadden gedaan. De meesten waren krachtens de nieuwe opgave een jaar ouder geworden, maar er waren er ook, die inmiddels twee jaar ouder geworden waren. 'Leugenaars, smerige leugenaars', brulde de Jap en toen iedereen verklaarde dat het geen leugenaars waren, werden we met zijn allen in de houding gezet voor onze barakken. Tegelijk werd huiszoeking verricht en al spoedig vloog een stel klappers ons om de oren. De eigenaars moesten, de klapper boven het hoofd houdend, bij de poort gaan staan, iets wat niemand lang volhoudt en dus tot de nodige stokslagen aanleiding geeft.

Je wist met die Jappen nooit waar je aan toe was. Dat ondervond

ook de officier, die voor een of ander bakje aan de poort moest komen en door Yoshida werd teruggestuurd met de boodschap dat hij morgen maar terug moest komen. Hij vroeg beleefd om hoe laat. Nu zijn er in het Maleis twee standaard uitdrukkingen om dat te vragen. De ene is *jam berapa*, uur hoeveel, de andere *pukul berapa*, klokslagen hoeveel. Hij koos de laatste en dat was verkeerd, want *pukul* betekent ook slag, slagen, en dat was het enige wat de grote Yoshida wist. 'Hoeveel slagen?' brieste hij. 'twintig'. Tegelijk schopte hij het blad van een in de buurt staande patjol en deelde hem op de plaats twintig stokslagen uit.

Toch heb ik hen onze mensen nooit zo zien mishandelen als zij het Indonesiërs deden. Eens werd een Makassaarse jongen binnen gesleurd, die iets aan een Nederlander verkocht had. Hij werd bewerkt met een stevige ijzeren ketting. We telden meer dan honderd slagen terwijl hij over de grond rondwentelde. Toen werd hij in het cachot gegooid. De andere ochtend kwam hij er tot onze verbazing levend uit en werd nog eens mishandeld. Daarna kon hij gaan. Het is ons altijd een raadsel gebleven, dat hij inderdaad nog lopen kon!

Dat wil geenszins zeggen, dat de Japanse straoefeningen ongevaarlijk waren. De ergste trammelant hebben wij beleefd toen ontdekt werd, dat er drie soldaten ontsnapt waren. Een van hen was de jonge Entrop (boven, p. 256). Onmiddellijk werden twintig personen in gijzeling genomen, waaronder de resident Burger van Celebes. Wanneer de soldaten niet gevonden werden, zouden zij onthoofd worden. Er bestaat geen enkele aanleiding om dit als een loos dreigement te beschouwen, ook al zijn de drie inderdaad gevonden. Zij hadden als blanken geen schijn van kans om onopgemerkt te blijven. Zij werden onthoofd en dat werd ons hoogst officieel medegedeeld door een Japanse officier, die met groot gevolg ons kamp bezocht, waar alles en iedereen op het exercitieterrein aangetreden stond. De gijzelaars voorop. Daar kregen wij te horen, dat het de Tenno Heika in zijn almachtige goedheid behaagd had de gijzelaars voor deze keer van executie te ontslaan, ofschoon zij naar de regel 'één fout, allen fout' evenzeer de dood verdiend hadden als de reeds onthoofde soldaten, omdat zij niet voorkomen hadden, dat zulk een schanddaad als ontvluchten aan Nippons macht kon worden be-raamd en uitgevoerd. Althans woorden van die strekking, die wij met veel strijkages en buigingen als onverdiende barmhartigheid hadden te begroeten.

Het was in dit kamp een miserabel leven, dat door de trompet

geregeerd werd. Voor dat doel had Nippon de trompetters van het bataljon, dat zich had overgegeven, uit de troep gelicht en in het poortgebouw geïnstalleerd, waar ze ter onmiddellijke beschikking stonden van de Japanse wacht. Ze waren feitelijk in Japanse dienst. Alle vier waren het Indische jongens van de zelfkant der Nederlandse samenleving in Indië. Daar aan de poort zaten zij opnieuw tussen twee werelden, opnieuw behorend tot beide en geen van beide. De wijze waarop zij deze schakelfunctie vervulden, was onovertroffen. Het gebeurde dat van elders uit de Grote Oost, bijv. uit Timor, nieuwe gevangenen werden aangevoerd, wier uiteindelijke bestemming het burger-interneringskamp was. Zij bleven de nacht over in het poortgebouw en niemand mocht ervan weten. Maar de volgende ochtend wisten wij met naam en toenaam wie hier langs gekomen waren, waarbij het aan aanvullende informatie niet ontbrak. Die trompetters waren ook geen domme jongens. Zij hadden al spoedig zoveel praktische kennis van het Japans verworven, dat zij uitkomst wisten waar en wanneer het contact tussen Japanners en Nederlanders de mist inging. Een typisch geval was dat van Hayapusi, die bij ons in het kamp moest zitten. Niemand kende Hayapusi of wist wie daarmee bedoeld kon zijn. Maar de trompetters kwamen er feilloos achter. Het moest de gezaghebber Hips zijn. Wanneer je elke letter van zijn naam vocaliseert (zoals in het Japanse schrift gebruikelijk is) kom je op Hayapusi.

Intussen zorgden deze zelfde trompetters ambtshalve voor onze dagelijkse portie onrust. Het begon om zes uur 's ochtends, wanneer de réveille geblazen werd, en dat ging voort tot om tien uur 's avonds het bevel van lichten uit weerklonk. Er werd geblazen als er een officier kwam, als er voor hem aangetreden moest worden (wat steevast gevolgd werd door het signaal looppas, want alles moest vlug als er een officier in de buurt was), geblazen ook als hij vertrok (het bekende: gelukkig de klootzak is weg). Verder waren er signalen voor het doktersspreekuur en voor het eten:

<i>Nippon ada kasihan</i>	Nippon heeft deernis
<i>Nippon kasih makanan</i>	Nippon geeft te eten
<i>Kalau kasih makanan</i>	Als hij te eten geeft
<i>Deugt 'r geen sodemieter van</i>	idem.

Was het eten inderdaad zo slecht? In het begin viel het nogal mee. Het was karig, maar wij die geen zware arbeid hadden te verrichten, konden er redelijk van in leven blijven. Vlees ontbrak niet geheel en we kregen aanvankelijk ook eierstruif, aangekondigd door

een van de zeuntjes als eier-struis, en meer algemeen bekend onder de naam hondekots. Zolang als je er zo over spreken kunt, gaat het nog wel. Of het genoeg was voor de jongelui die buiten moesten werken, is een andere vraag. Ik herinner me een gesprek op het toilet tussen twee soldaten van wie er één een klinkende wind liet. 'Dat jij op dat voer nog zo'n scheet kunt draaien!' zei de ander bewonderend.

Overigens ging ook onder ons de gezondheidstoestand langzaam achteruit, kenbaar in eerste instantie aan een geleidelijk verlies aan lichaamsgewicht. Ouderen uitten tegenover de arts hun vrees voor impotentie. De eerste symptomen van avitaminosen werden gaandeweg zichtbaar. Zelf had ik een gevoelloze plek boven op mijn voet. Kees de Moor, de arts die ik daarover consulteerde, liet mij de keus tussen een ordinaire neuritis, een beginnende beri-beri en een beginnende lepra. Ik weet nu heel zeker, dat het een beginnende beri-beri was, maar ik was toen met die uitspraak niet erg gelukkig. Ik had in het verleden net iets te veel contacten met leprozen gehad om die mogelijkheid uit te sluiten.

Wat ontbrak in het kamp was een winkeltje, waar je iets van fruit en rokerij kopen kon. Er waren wel verstrekkingen van fruit en tabak, maar dat werd gaandeweg minder. In hoeverre daarvoor betaald moest worden, weet ik mij ook niet meer te herinneren. Ik neem aan dat er handeltjes waren, waar ook de Jap nog een grijpstuiver aan verdiende. Hoe kwam Jan Oorlog anders aan zijn jenever, de resident Burger aan zijn pinda? Maar ik weet er weinig meer van. Wel dat er het nodige gesmokkeld moest worden en ook, dat de kwaliteit van de al dan niet tegen betaling geleverde verstrekkingen van de Jappen steeds minder werd. Een goed voorbeeld is dat van de tabak. Op een gegeven ogenblik kwam Nippon te voorschijn met een uit een schipbreuk of iets dergelijks geredde voorraad in lèmpèng (plakken) geprepareerde Ampenan tabak. Het was echte tabak, maar lood- en loodzwaar. Bovendien was het spul op een of andere manier gezouten. Noch voor de pijp, noch voor sigaretten was het te genieten. Toen kwam de brave Van Zwol eraan te pas. Zijn vader was sigarenfabrikant geweest en hij wist wel een middel om die tabak door wassen palatabel te maken. Hij kreeg de vrije hand en de tabak. Het werd een heel bedrijf, waarin een aantal jongere bestuursambtenaren werk vond voor enige uren per dag. Ik ook. Het eindprodukt was een tabak, die te roken viel zonder dat je onmiddellijk flauw viel gelijk bij het origineel. Het was

echter wel smakeloos. De namen, waaronder het produkt werd uitgegeven, liegen er niet om: Zwolse Zweet en Zwolse Vaginas.

Terwijl de algemene voorzieningen langzaam slechter werden en de pesterijen geleidelijk toenamen, bleef de medische zorg redelijk op peil. Het kamp telde een vrij groot aantal officieren van gezondheid en die ondervonden van de Japanners weinig tegenwerking. Zij hadden onze dokters zelf nu en dan nodig voor hun venerische ziekten, die ze liever niet aan hun eigen medische dienst toonden. Zij stonden onder strenge tucht en ik neem aan, dat bezoek aan andere dan de marine-bordelen hun niet was toegestaan. De ziekenboeg functioneerde zodoende behoorlijk. Pesterijen waren hier beperkt tot het commando in bed in de houding te gaan liggen en het hoofd rechts of links te keren bij een inspectie. Hier in de ziekenboeg was zelfs een tandarts beschikbaar sinds het technisch vernuft van een scheepswerktuigkundige hem in staat had gesteld weer gaatjes te boren. Die had een trapnaaimachine omgebouwd tot een tandarts-boor. Het was een hele knappe technicus, hoorde ik later. Maar wel een beetje gek, want hij was naar de chirurg gewandeld om hem voor te stellen een dergelijk machien te bouwen om schedeltrepanaties te verrichten bij lui die wat gestoord waren. Dan kon dokter immers zien wat er binnenin omging!

Wij burgers maakten maar een beperkt gebruik van de militaire geneeskundige dienst, omdat wij in Kees de Moor een eigen medicus hadden. Hij was wel geen medicus practicus, maar dat uitte zich alleen in een volstrekt gebrek aan bedside-manners. Voor het praktisch kunnen van deze bacterioloog, die zijn sporen had verdiend door de ontdekking van de El-tor cholera-variant in Zuid-Celebes, kreeg ik steeds meer respect. Hij heeft mij ook nog eens van een voet-eczeem afgeholpen, dat via behandeling door de militaire huidspecialist op een lelijke ontsteking was uitgelopen. Soms echter wekte zijn optreden weerstanden. Eén keer moest men hem drie keer roepen voor hij eindelijk besloot de arme patiënt (die vlak bij lag) te bezoeken. Toen hij daar kwam schudde hij zijn hoofd en zei tot de lijder: 'Jij, jij hebt helemaal geen dokter nodig. Jij hebt een psychiater nodig'. En daarop slofte hij weer weg. Kees had gelijk, maar het is hem wel ingewreven. Drie dagen later kregen de burgers opdracht het gras op het voetbalveld te snijden. Dat moest gebeuren met repen bamboe. Dat gaat op zichzelf zeer wel, want een losgetrokken reep bamboe heeft zeer scherpe kanten. Maar het is een langdurig karwei. Ook Kees behoorde tot de grassnijders. Hij

had zichzelf juist een vers strootje gedraaid waar hij met welbehagen aan trok, toen achter hem Yoshida opdoemde, het strootje uit zijn vingers rukte, met het brandende eind in zijn mond duwde en hem vervolgens met een schop in de looppas zette. Toen Kees zijn eerste ronde volbracht had en het voetbalveld voor zijn tweede ronde passeerde, stond er een man of tien langs de kant, hem toeroepend: 'Kees, Kees, moet je naar een patiënt toe?' Jaren later, samen met hem een borrel drinkend op het platje van de zeilvereniging te Makassar, heb ik hem daar nog eens aan herinnerd, maar toen wist hij daar niets meer van. Een mooi voorbeeld van selectief vergeten. Gelukkig had hij Freud goed genoeg gelezen om het daarmee eens te zijn.

Hoe vulden wij in dit naargeestig milieu onze dagen? Er waren natuurlijk de gewone corvees van huis en erf schoonhouden, eten halen en sprietten trekken waar gras groeide op daartoe niet bestemde plaatsen. Daarnaast hield ieder zich regelmatig bezig met de jacht op de (onuitroeibare) wandluizen. Een paar ouderen vonden dagelijks wat bezigheid in een tuintje ergens achterin het complex. Een enkele keer moest het gras van het voetbalveld gesneden worden. Ook moest dagelijks, zo tegen het midden van de dag, een half uur besteed worden aan gymnastiek op het exercitieterrein, een van de gelegenheden waarbij burgers zich vrijuit mengen mochten met officieren. Al die zaken maakten natuurlijk geen dagwerk. Dat was ook niet het geval met de corvees waarvoor speciale ploegen waren aangewezen, die voor straatvegen en houthakken.

Houthakken gebeurde bij de keuken. Daar hadden de Jappen een grote menigte wortelstronken van ergens buiten het kamp gerooide bomen gedumpt, die de brandstof voor de keuken leveren moesten. Ook weer een typisch pesterijtje natuurlijk, want er is geen miserabeler werk dan met de bijl zulke stronken uit elkaar slaan. Meestal kwamen er moker en koevoet aan te pas om de boel los te werken. Een groot liefhebber van dit werk was Derk Hoen, controleur ergens uit Sumba. Hij zwaaide de bijl met zoveel macht, dat wij liever een eindje uit zijn buurt bleven. Je weet nooit wanneer het blad van de steel schiet bij zulk wild gebruik. We hebben Derk er meermalen over aangepest, maar het hielp niet veel. Rationaliteit was niet zijn sterke kant. Tot mijn grote verrassing is hij na terugkeer in Nederland bij het Nationaal Planbureau terecht gekomen. Maar och, ook daar kan een botte bijl nuttig zijn.

Meer vreugde verschafte mij het straatvegen, om de twee of drie dagen een uur. Met zijn tieners maakten wij front bij de poort, de sapu lidi martiaal over de schouder, en trokken dan op het bevel 'links om' de poort uit, bij de poort de wacht groetend op het bevel 'hoofd links'. Al die bevelen moesten in het Japans gegeven worden en dat leverde wel eens moeilijkheden. Wat wisten wij van Japans? Zo geviel het op een ochtend, dat mijn Leidse jaargenoot Jan van Blom niet linksom maar rechtsom commandeerde. Aangezien wij allemaal precies wisten waar wij heen moesten, draaiden wij zonder de minste aarzeling linksom, maar ik zag wel dat Yoshida, die toekeek, op dat moment de bek openviel van verbazing. Toen we terugkeerden was het natuurlijk mis. De goede Jan van Blom kreeg onmiddellijk van katoen. Omdat Jan nogal lang was en Yoshida niet goed bij zijn gezicht kon, moest hij een uur lang met de handen omhoog staan. Het was eigenlijk walgelijk. Jan, de zoon van de Leidse hoogleraar in economie, die rector was toen ik in 1934 promoveerde, was een goede vriend van me. Ik heb hem in geen jaren meer gezien - zo gaat dat - maar langs de trap thuis hangt nog altijd een tekening van zijn hand, voorstellend het lossen van een Japans schip door Nederlandse geïnterneerden in Paré-Paré.

Veel eer was er overigens aan die straatvegerij niet te behalen. Het kwam er in hoofdzaak op neer, dat we iedere dag een nieuwe vierkante meter van het gazon langs de weg kaal veegden. We hebben ons toen over het milieu geen zorgen gemaakt. Dat hoefde ook niet in een tijd waarin onkruid en Jappen welig tierden. Het idee, dat ik onder de laatsten nog eens vrienden zou maken, was toen verre van mij. De enige werkelijke aardigheid aan dat straatvegen was, dat je eens buiten kwam. Zo hebben wij het later ook verwelkomd, dat wij eens ergens achter Makassar bakstenen moesten halen voor een nu door mij vergeten doel. We zijn er een paar middagen voor uit geweest en dat was, onbedoeld, een weldaad.

Al dit soort bezigheden bezorgde ons, zoals ik al opmerkte, geen dagvulling. Voor velen moest die komen van kaarten, maar dat leverde na enige tijd nieuwe trammelant. Kaarten overdag was een gruwel in het oog van Yoshida en al spoedig brak de dag aan, waarop dit de kaartspelers, die zich op de voorgalerij aan hun dagelijks tijdverdrijf overgaven, door 'bekkenslag' bekend werd gemaakt. Dat moest dus voortaan binnen geschieden, wanneer het persé overdag gebeuren moest. Ik heb daar persoonlijk weinig pijn aan gehad want het nakaarten, waarmee bridgers een op zichzelf boeiend spel

degraderen tot een soort toegepaste boekhoudkunde, had me al eerder van dit soort tijdpassering afkerig gemaakt. Het kamp had een redelijk wel voorziene bibliotheek en ik heb daar gebruik van gemaakt om mezelf bij te lezen op het gebied van toenmaals moderne romans. Ik had daarbij een goede gids in Kees de Moor, die mij ook enige boeken over psychologie wist te bezorgen. Een der zaken, die ons beiden interesseerden, was in die dagen parapsychologie. Wij hebben nog eens twee dagen besteed aan het herhalen van de proeven van Heymans met het raden van kaarten. Heymans had opgemerkt dat bepaalde personen, gesteld voor de opgave de kleur te raden van goed geschudde, hun blind gepresenteerde kaarten, significant vaker de juiste kleur van de hun voorgehouden kaart raden dan in de waarschijnlijkheidsrekening is voorzien. Sommigen raden ook vaker het correcte getal van de kaart dan op grond van de probabiteit verwacht mag worden. Onze herhaling van die proeven had een heel ander resultaat. Wij lagen beiden significant beneden het waarschijnlijke aantal van juiste uitspraken. Nu was er een storende factor. Wij werden bij herhaling opgeschrikt door het habitueel gedonderjaag aan de poort, waarvan men nooit wist of het zich naar de naastbijzijnde barakken zou uitbreiden. Na aftrek van die factor zijn wij echter toch tot de conclusie gekomen, dat wij paranormaal onderbegaafd waren. Ik geloof nog altijd dat die conclusie juist was. Wij waren net iets te alert.

Naast lezen had ik ook andere bezigheden. Er was nog altijd het probleem waarmee ik de gevangenschap was ingegaan, dat van de menselijke basis van religie überhaupt. Dat liet zich goed combineren met twee andere vragen waarvoor ik gesteld werd. De ene was anderen iets te leren van mijn eigen vak, de ethnologie; de andere een bijdrage te leveren aan de geestelijke verzorging die hier geheel ontbrak. In het hele kamp was noch aalmoezenier noch legerpredikant en Jan Oorlog, onze kampcommandant, was niet de man om dit als een gemis bij de Jap aan te kaarten. Op zondagen moesten wij zelf in kerkdiensten voorzien. Daartoe werd een beroep gedaan op allen die zowel geïnteresseerd als enigszins ter tale waren. Daartoe behoorden, behalve een paar officieren, de sergeant Mr. Pieter Okma, de soldaat Dr. S.J. Esser en ook de burger Jan van Baal.

De kerkdiensten werden getolereerd, ofschoon Yoshida er helemaal tegen was. 'Jullie bidden alleen maar dat Nippon verliezen zal', zei hij gemelijk en niemand deed zijn best om dat tegen te spreken. Maar het was wel eens een benauwde affaire, vooral als

er vanwege de verduistering geen licht was en de voorganger uit het hoofd moest spreken. Dan zat je daar als een benauwde groep, de Almachtige aanroepend om erbarming. Daar was waarachtig ook wel reden voor. Wij waren benauwd en wie in de wereld zou ons gedenken als er geen God was? Het is goed, als men dan definitieve voorstellingen heeft omtrent God. Bij de meesten der elkaar afwisselende voorgangers was dat ook wel het geval. Sam Esser had er echter wel problemen mee. Hij zocht naar een formulering van de eigenlijke inhoud van het geloof en kwam daar niet uit. Wij hebben daar herhaaldelijk over gepraat in de tijd dat hij, dank zij een bijzondere opdracht, ongehinderd bij ons over de vloer mocht komen. Hij zat minder vast aan het traditionele kerkgeloof dan ik, die er ondanks twijfels maar moeilijk afstand van nemen kon. Van de kerkdiensten die er gehouden werden en van de preken zelf, de mijne inbegrepen, weet ik niets meer. Ik weet alleen, dat het ook aan manschappen was toegestaan deze diensten te volgen.

De tweede taak mij toebedeeld, was aan een kleine club van collega's college te geven over ethnologie. Dat was op zichzelf niets uitzonderlijks, want ook anderen deelden uit van hun specialisme. Zo gaf Coomans de Ruyter (Pietekoo!) regelmatig college over ornithologie, een liefhebberij die deze assistent-resident door de jaren heen tot een wetenschap ontwikkeld had. Mij gaven mijn colleges gelegenheid uit het geheugen meer systematische aandacht te geven aan allerlei theorie over religie, die was blijven hangen. Ik pende het alles neer in schriften, die ik zorgvuldig bewaarde. Die lessen gingen uiteraard niet alleen over theorie der religie, maar ook over zulke zaken als sociale organisatie en verwantschap. Aan literatuur had ik alleen het boek van Linton, *The Study of Man*, dat ik had kunnen lenen van Chabot, die als dienstplichtig soldaat ook in ons kamp zat. Verder kon ik een enkele keer een beetje mijn licht opsteken bij Dr. F.A.E. van Wouden, de schrijver van een nog altijd belangrijk boek over sociale structuren in de Grote Oost. Zulke contacten moesten natuurlijk stiekum gelegd worden, omdat omgang met soldaten ons nu eenmaal niet toegestaan was.

Frans van Wouden had een heel wonderlijk avontuur achter de rug voor hij bij ons in het kamp terecht was gekomen. Hij was bij het uitbreken van de oorlog te Menado, waar hij toen onderzoek deed, onder de wapenen geroepen. Toen de Japanners Menado bezetten, had hij zich niet overgegeven, maar had samen met een ingenieur en een onderwijzer de wijk genomen, het binnenland in.

Daar hadden zij zich geruime tijd kunnen handhaven, levend van uit de tuinen gestolen knollen en van de jacht op buidelratten. Die kwamen er in groten getale voor en leverden voortreffelijk voedsel. Ze waren alleen erg vet en op een gegeven ogenblik kon de onderwijzer ze niet langer door de keel krijgen. 'Dat was natuurlijk zijn zaak', zei Frans, 'maar hij wilde ze ook niet meer snierken als het zijn beurt was, en daar hebben we moeilijkheden over gekregen. Toen zijn we maar uit het bos gekomen en hebben wij ons aangegeven bij de Jap.' Die had hen na een indrukwekkend pak rammel in Makassar geïnterneerd.

Een nieuwe gelegenheid om wat literatuur in handen te krijgen bood een bijzondere opdracht, die plotseling uit de lucht kwam vallen. Op een ochtend werd het B.B. aan de poort ontboden, waar een gebrild officiertje ons opwachtte. Hij keek ons wat nieuwsgierig aan, klopte toen op zijn borstje en sprak: 'Ich bin ein Forscher'. We kregen het gevoel een pas ontdekte diersoort te zijn, maar er kwam heel wat anders uit. Hij wilde van elk van ons een in het Duits gestelde beschrijving van het gebied, waar we gewerkt hadden. Wij hadden geen reden dat te weigeren, maar hebben hem wel duidelijk gemaakt, dat we daartoe een aantal boeken nodig hadden, ook woordenboeken, en hulp bij de vertaling in het Duits. Op die manier kregen wij gedaan, dat Sam Esser en Henk Chabot zich dagelijks bij ons voegen mochten aan de grote tafel, die op onze voorgalerij voor dit geleerd bedrijf werd neergezet. Van Wouden zou hier ook bij gepast hebben, maar die voelde er niet voor. Bovendien kon hij niet overweg met Esser, die hem kwalijk nam dat hij zijn onderzoekstijd in Menado voor een deel gebruikt had om IJslands te studeren en om dronken te zijn. Esser was een uiterst serieus linguïst, die zeer afkerig was van zulke frivoliteiten. Hij had niets van een 'Lebemann'. In het dagelijks verkeer was hij zelfs schutterig, zo schutterig dat hij opviel en er door Yoshida altijd weer uitgezocht werd om gepest en geslagen te worden. Dat Sam in dit krijgsgevangenkamp gestorven is, is Yoshida's schuld. Hij heeft deze schuwe man het laatste restje levenslust ontnomen. De enige tijd dat voor Sam het kampleven dragelijk was, was toen hij helpen moest onze bijdragen in het Duits te vertalen.

Aan dat vertalen heeft hij intussen wel het nodige werk gehad. Een van zijn meest tijdrovende klussen (die tijdroof kwam hem overigens alleen maar ten goede) was de vertaling van mijn verhaal over Lombok. Ik had er op mijn manier erg mijn best op gedaan.

Er stond geen zin in, die korter was dan een halve bladzijde. Het was geen onzin, maar wel schrikkelijk ingewikkeld. Ik moest Sam, die van duidelijkheid hield, overreden mijn gecompliceerde stijlform te respecteren, een kunstgreep waartoe het Duits zich wel leent. Ik heb er het resultaat mee bereikt, dat ik ervan verwacht had. Onze 'Forscher' heeft mij over dit stuk nooit vragen gesteld, wat anderen wel is overkomen. Ik kon mij dus weer wijden aan de ethnologie.

Het dictaat, dat ik voor de cursus had samengesteld, was dank zij Lintons boek tot een vrij systematisch geheel uitgegroeid. Enkele collega's (o.a. Welleman) maakten er voor zichzelf copieën van. Een volledige copie, gedeeltelijk in mijn hand, gedeeltelijk in die van anderen, heeft de oorlog overleefd. Zij telt 387 vrij klein geschreven bladzijden en moet, blijkens het inschrift voorin, gedeponeerd geweest zijn in de bibliotheek van het krijgsgevangenkamp. Hoe ik het teruggekregen heb, weet ik niet meer en doet er ook weinig toe. Interessanter is, dat het de duidelijke sporen bevat van mijn preoccupatie met het probleem van de religie waarbij voor mij toen al de samenhang tussen mythe en ritus centraal stond. Een grote handicap was het ontbreken van relevante literatuur. Zo diende ik voor beter begrip van dieptepsychologie en Freud mij tevreden te stellen met een boek van Künkel. Werken van Freud of Jung waren niet voorradig. Ik moest voor een belangrijk deel terugvallen op eigen ethnografische kennis, die ik daar alleen kon uitbreiden door bestudering van wat toevallige lectuur, waaronder R. Kerns lijvige weergave van de *I La Galigo*-cyclus, het Buginese epos, wel de voornaamste was. Niettemin vindt men in dit dictaat de eerste stap al gezet in de richting van de theorie, zoals ik die later ontwikkelen zou. Het is niet het bewuste, pragmatische doel van de ritus en de magische handeling die de uiteindelijke grond vormen voor hun vorm en uitvoering, maar de noodzaak om vanuit de menselijke cenzaamheid zichzelf op mystieke wijze te ervaren als opgenomen in het Al dat het menselijk bestaan omsluit en zijn geheimen in de mythe gestalte geeft. Daar althans komt het ongeveer op neer. Dat klopt ook met de nadruk, die ik daar legde op de noodzaak van verdere dieptepsychologische analyse van mythe en ritus naast voortgaande uitbreiding van ethnografisch veldwerk.

Ik heb er geen behoefte aan gevoeld dit lijvig jeugdwerk, dat onder zo ongunstige omstandigheden tot stand kwam, aan de vergeetelheid te ontrukken door het nog langer te bewaren. Het heeft zijn

dienst gedaan en dat niet alleen als voorbereiding tot later werk, maar bovenal als middel om, in een zinloos bestaan dat steeds duidelijker trekken van onwezenlijkheid aannam, aan eigen leven toch een inhoud te geven. Er is één vrijheid, schreef ik enkele jaren later, die men zelfs de gevangene niet ontnemen kan, nl. die tot overdenking, de vrijheid om zijn 'gedachten te richten op hetgeen hij meebracht aan belangstelling en problemen' (*Over Wegen en Drijfveren der Religie*, p. 9).

In december 1943 (of het voor of na Kerstmis was kan ik niet zeggen) werd ons medegedeeld dat wij werden teruggestuurd naar het burger-interneringskamp, dat inmiddels verplaatst was naar Paré-Paré, een 150 km benoorden Makassar. Ik nam afscheid van een bedrukte Esser. Mijn dictaat verborg ik in de dubbele wand van Vader Königs koffer. Geen overbodige voorzorg, want de inhoud werd terdege geïnspecteerd voor wij de vrachtauto beklommen. Wij vertrokken zonder weemoed. Alleen onze wandluizen vergezelden ons.

4 Paré-Paré

De mannelijke burger-geïnterneerden waren ondergebracht in de oude kazerne van Paré-Paré, die even buiten het stadje stond. Een groot, door prikkeldraad afgerasterd terrein, bood hier woongegenheid in een vrij grote verscheidenheid van gebouwen en gebouwtjes, en meer dan voldoende ruimte voor een uitgebreide groententuin en een varkensstal. Zelfs een zaaltje voor kerk en toneel had er op over kunnen schieten. Het enige dat ontbrak was, evenals in Makassar, een rode-kruis-merk op de daken.

Over dit kamp is een boek verschenen, dat in 1977 om mij duistere redenen een tweede druk haalde: Rik Valkenburg, *Het Appel is Afgelopen*. De mij onbekende auteur heeft zelf geen kamptijd meegemaakt en is vermoedelijk nooit in Indonesië geweest. Hij heeft de beschikking gekregen over de kamp-notities van Ds. Bikker, onze kampcommandant, van nog enige dominees, en van een collega van me, die onbekend wenst te blijven omdat hij niet zelf die aantekeningen aan de schrijver verstrekt heeft en ze ook nooit heeft teruggezien, waardoor controle onmogelijk is. Deze collega noemde, terecht, het boek slecht. De auteur is meer geïnteresseerd in stichtelijkheden dan in zakelijkheid, met het gevolg dat men hem bij herhaling op slordigheden en duidelijke misinterpretaties be-

trapt. Ik heb er maar een enkele keer iets aan gehad en geen reden gevonden mijn eigen herinneringsbeeld, hoe incompleet dat ook zijn moge, aan de hand van dit monument van bevindelijke vroomheid substantieel te corrigeren. Eigenlijk is het boek alleen cultuurhistorisch interessant, dank zij het feit, dat het zich primair richt op de beschrijving van het lijden der zendelingen en op de documentatie van hun reacties daarop in preken en gebeden. Daardoor hoort het, als een protestantse variant, thuis in de devote heiligenlevensliteratuur der R.K. kerk. Zelfs het vroom bedrog ontbreekt niet. Men vergelijkte het vrome commentaar op Belksma's dood op p. 135 e.v. van Valkenburgs boek met het mijne (beneden, p. 445v.).

Toen wij eind 1943 in Paré-Paré aankwamen werd het hoogste gezag in het kamp uitgeoefend door twee burger-Jappen van wie de hoogste in rang, Lange Jan, een fatsoenlijk mens was, die alleen naar de stok greep wanneer misdragingen der kampbewoners hemzelf in moeilijkheden brengen konden. De meest frequente aanleiding daartoe was clandestiene correspondentie met het vrouwenkamp in Kampili. Zulke correspondentie was evenals elders verboden, maar het verbod werd hier met vrij grote regelmaat overtreden. Lange Jans assistent, om mij onduidelijke redenen Mietje geheten, was gevaarlijker, doch vergeleken bij Yoshida een zacht ei. De interne leiding van het kamp berustte bij een christelijk-gereformeerde zending, ds. Bikker, een moedig en vastberaden man, die zich zeer onafhankelijk opstelde. Hij hield ook van duidelijkheid. Direct bij onze aankomst wist hij ons zonder onbeleeft te worden mede te delen, dat de terugkeer van het B.B. naar het geïnterneerdenkamp geen aanleiding zou geven tot wijzigingen in de kampleiding. Het schokte ons niet. Wij kenden onze reputatie en hadden daar een standaard-commentaar op: 'God hoort ze brommen'.

Wij werden gehuisvest in een grote, vierkante loods, waarin tegen de wanden boven elkaar twee rijen houten britsen waren aangebracht, waarop ieder zijn matrasje of matje kon uitrollen en gelegenheid had een klamboe uit te hangen. In het midden van de zaal stonden een paar lange tafels met banken. We troffen er een aantal collega's uit Ambon, Flores en Timor. Zij waren later dan wij overgebracht naar Makassar en waren zodoende de dans van het krijgsgevangenkamp ontsprongen. Dat wil niet zeggen, dat ze het zo veel beter hadden gehad dan wij. Die van de Molukken hadden in Ambon een bombardement meegemaakt waarbij een naast het kamp gelegen munitie-depot was ontploft, waardoor onder de gevange-

nen (ook vrouwen en kinderen) tal van doden waren gevallen.

Na onze komst telde het kamp ruim 650 mannen, waarvan 200 paters, broeders, zendelingen en met de zending geassocieerde personen. Dan waren er ruim tweehonderd ambtenaren, grotendeels academisch gevormd. De rest vormde een zeer gemengd conglomeraat. Daartoe behoorden lieden uit de handel en het kleinbedrijf, maar ook een aantal Engelsen afkomstig van Christmas Island, een groepje Armeniërs (het zullen wel Libanezen geweest zijn, want ze hadden permanent ruzie onder elkander), vrij wat kleine Indo's en een groep jongens, die bij het begin van de oorlog te jong voor militaire dienst waren en te oud om in de vrouwenkampen bij hun moeders te blijven. Er was ook nog een oude-mannenhuis, waarin zes of zeven ouden van dagen waren ondergebracht. Het geheel vormde een vrij goed geordende samenleving, waarin ieder zo zijn taak had. Er was een keukenploeg, een buitenploeg voor de bevoorrading, een paar ploegen voor de tuin, speciale waterdragers die water aanvoerden voor de tuin, een andere die voor brandhout zorgde. Er was ook een timmermanswinkel waar onder leiding van de missie-broeders onder meer houten sandalen gemaakt werden. Ook was er een ziekenboeg, waarvan de leiding berustte bij de arts van Makassar en een aantal zendingsartsen. Zodoende had, in de ochtenduren althans, ieder zijn werk. In de middaguren konden de meesten eigen liefhebberijen volgen. Er was een uitgebreide hoeveelheid boeken in het kamp, waaronder vrij wat in particulier bezit, andere in een kampbibliotheek. Op theologisch en ethnografisch gebied waren we niet slecht voorzien. In de namiddag en avond werden er cursussen gegeven: in Latijn, in thomistische filosofie en logica (pater Moolenaar), in kerkgeschiedenis (pater Raats) en nog andere zaken meer. Ik gaf er weer ethnologie. De fysicus Dr. Klamer (later hoofd weerdienst van het KNMI te De Bilt) en enkele anderen gaven les aan de jongens van de middelbare school, en Hofker en Bonnet schilderden en tekenden naar hartelust, een bezigheid ook door een aantal mindere goden beoefend, zoals Rapp, Jan van Blom en ds. Wybe van Dijk, terwijl pater Buys van Bali zich wierp op het boetseren van foielelijke beelden. Schulte Northolt studeerde hier ijverig Hebreeuws en de zendingsarts Goslinga Plato.

Het was al met al niet zo'n kwaad kamp, ook al werden we in onze liefhebberijen soms gestoord door de Jap, die vond dat er harder gewerkt moest worden. Het was meestal Mietje van wie dat uit-

ging. Hij was het ook die bij ons op de zaal bij het avondappel een keer aan het meppen sloeg. Hij meende, dat er bij de begroeting niet diep genoeg gebogen werd en vorderde herhaling terwijl hij de rij langs liep. Luuring deed het weer niet diep genoeg, maar keek hem onderwijl zo bars aan (Luuring kon ontzettend bars kijken) dat hij hem oversloeg en zijn buurman in de rij, de brave Theo Hemsing pikte, uit de rij sleurde, stevig in het gezicht sloeg en vervolgens eiste dat wij allen Theo een klap in het gezicht zouden geven. Onder Japanners schijnt zo iets niet ongewoon te zijn (ik heb het na militaire exercities op het voetbalveld in Lombok soldaten elkaar ook wel zien doen) maar die overweging maakte het niet aantrekkelijker. De assistent-resident Israel, als blok-oudste opgecommandeerd om als eerste daarmee te beginnen, aaide Theo langs het gezicht en kreeg dus zelf een flair. Nummer twee ging het evenzo, waarop Mietje een stok nam. Even daarna was het de beurt aan Kees de Moor, die zijn bril op de tafel legde en voor Mietje ging staan met de woorden: 'Ik kan dat niet'. Ook een slag. Kees, die na deze weigering veel meer verwacht had, bleef even staan, maar het bleek al de beurt van de volgende, die hetzelfde deed als Kees. We hebben allemaal een tik met de stok gehad, maar het eind was in feite een afgang voor Mietje. Yoshida zou dat anders aangepakt hebben!

De materiële voorziening was redelijk. De porties eten waren betrekkelijk klein, maar voldoende om van in leven te blijven. We hadden nog al wat groenten die we zelf verbouwden en minstens eens in de week werd er een karbouw binnen gebracht voor de slacht. Dat lijkt echter meer dan het was, want ik heb zelden een karbouw gezien, die bij zijn entree niet wankelend binnenkwam omdat hij op sterven na dood was. Het was meestal zaak hem subiet te slachten, voor hij uit zichzelf overleed. Voor de oorlog zou zo'n karbouw waarschijnlijk afgekeurd zijn voor consumptie, maar daar is onze kampgenoot Piet Hoekstra (later hoogleraar tropische vee- teelt te Utrecht) nooit toe overgegaan. We hebben er ook nooit schadelijke gevolgen van ondervonden. Toch was het voedsel ook hier op den duur niet voldoende. Er waren teveel symptomen van avitaminose A en B om op dit punt optimistisch te zijn. Zo moest op den duur besloten worden van het varkensvoer, dat voor een deel bestond uit afval (*ampas*) van het slaolie-fabriekje in Paré-Paré, juist die *ampas* te bestemmen voor menselijke consumptie, omdat het zo rijk was aan vitaminen B. Het heeft de varkens geen goed

gedaan. Toen die bij ons vertrek naar het bergland afgeslacht moesten worden, bleken ze alle een gestreepte lever te hebben.

Ernstiger waren de gevolgen van avitaminose-A. Ze leidden tot achteruitgang van het gezichtsvermogen (zgn. kampogen), in één geval (dat van de oud-testamenticus Dr. van Egmont ofm) tot bijna-blindheid. Het was opnieuw De Moor, die er het eerst achter kwam. De middelen om in voldoende carotinen te voorzien ontbraken echter. De behoefte daaraan werd te laat opgemerkt om er nog veel aan te kunnen doen. Althans, dat veronderstel ik, want ik heb nooit iets te maken gehad met het centrale aankoopbeleid van kamp of keuken en ook niet met het beheer van de kampkas. Dat waren zaken van de kampleiding en Bikker was er de man niet naar om op dit stuk mededelingen te doen naar buiten. Dat was maar goed ook, want er is reden te over om aan te nemen, dat dat niet allemaal verlicp in overeenstemming met de Japanse voorschriften. Hoe minder mensen van zulke details op de hoogte zijn, hoe beter. Dan kan ook niemand doorslaan wanneer hij onder druk wordt gezet.

Zo weet ik ook niet precies hoe de krant binnenkwam, al gaat het verhaal dat het vaak Bikker zelf was, die die uit de Japanse prullemand viste. Wel weet ik dat de combinatie Prins-Koerts zich in het burgerkamp associeerde met de daar aanwezige kranten-lezers, onder wie de belangrijkste medewerker de hier eveneens opgesloten Chinese vice-consul te Makassar was. Die kon zonder moeite ook de Japanse krant lezen. Aangezien dit Japanse blad zonder veel moeite of gevaar vrij frequent te versieren viel, was de commissie al spoedig in staat regelmatig een nieuwsbulletin samen te stellen, dat vervolgens door Carel Boterhoven de Haan, onze resident, in alle barakken werd voorgelezen. Vanaf mei 1944 werd het nieuws gaandeweg bemoedigend nieuws. Dat had wel tot neveneffect, dat de verduisteringsvoorschriften strenger werden toegepast, wat het lezen bij avond aanzienlijk moeilijker maakte, maar dat ongemak hadden wij gaarne over voor het feit, dat niet alleen de Duitsers maar nu ook de Japanners lik op stuk begonnen te krijgen. We hadden ook geen enkel bezwaar om, toen de Jap dit voorschreef, schuilloopgraven te graven. Er zat kennelijk beweging in de oorlog.

Intussen verdeelde ik mijn ochtenden tussen wieden in de tuin en eenvoudige handenarbeid in de timmermanswinkel. Die bestond aanvankelijk uit het met een kapmes bewerken van een afgezaagd blokje boomstam, dat vooraf met de bijl in tweeën was gespleten. Het moest een plankje worden van ongeveer 3 cm dik, geschikt om

het verder te bewerken tot een sandaal. Later mocht ik zo'n plankje verder afhakken tot het de vorm van een voet had. Die werd er vooraf op afgetekend door de missie-broeder, die de leiding had van deze industrie. Verder heb ik het nooit gebracht. De rest was vakwerk. Met de beitel werd eerst een hak uitgesneden en vervolgens werd in de bovenkant op subtiële wijze een vlakke holte voor zool en hiel uitgestulpt en glad gemaakt. Een rubber band, gesneden uit een oude autoband, completeerde de sandaal. Ze werden alle op maat gemaakt en zaten voortreffelijk. Ze konden veel in die timmermanswinkel. Ik heb er zelfs een mondstuk van karbouwenhoorn voor mijn pijp kunnen krijgen. Het was er bovendien een goede plaats voor aangenaam discours. Zo heb ik daar de broeder Ieren kennen van wie Bobbie Maas mij in Jember verteld had, dat hij hem de kunst van kiezentrekken had geleerd toen hij als marinearts de Zuidooster Eilanden bezocht met een opnemingsvaartuig. Het meest aantrekkelijke van de winkel was voor mij het feit, dat ik daar karweitjes verrichtte, waarbij ik mijn gedachten de vrije loop kon laten gaan over de problemen, die mij bezig hielden en die de aandacht afleidden van het gepicker over het lot van vrouw en kinderen.

Ik heb me ook wel eens van het werk gedrukt. Het aangewezen middel daartoe was het bezit van wat wij een lees-teen noemden, een teen aangestoot door een tropische zweer. Die was gemakkelijk te krijgen. Het enig nodige was een wondje aan een teen en dat had ieder, dank zij het dragen van sandalen, vaak genoeg. Om er een lees-teen van te maken, ging je dan naar de abstracte zonderling, die Maltz von Kühlewein als residentie-arts van Bali was opgevolgd. Hem was de poliklinische behandeling van wonden toevertrouwd. Hij begon elke dag met het gereed maken van een pot met mercurochroom (redelijk verdund) waarin hij een aan een *lidi* (houtige bladnerf) geregen watje stak. Dat watje werd zelden ververst en ging van wond tot wond. Het werkte voortreffelijk. Meestal was één behandeling voldoende voor veertien dagen lees-teen. Het was overigens wel zaak de uiteindelijke behandeling in eigen hand te houden, want anders kwam je er natuurlijk nooit af. Groter gevaar voor de volksgezondheid dan deze kwastzalver ben ik van mijn leven niet meer tegen gekomen. Hij was ook niet geïnteresseerd in zijn vak en is later rechten gaan studeren.

Die lees-teen had ik toen nodig, omdat ik een paar dikke boeken moest doorwerken, die ik niet al te lang mocht houden. Of het nu

de *Confessiones* van Augustinus en die van Jean-Jacques Rousseau waren (die ik achter elkaar las) of de vier delen van Kruyt's *West-Toradjas*, die toen op mijn bedje lagen, kan ik niet meer zeggen. Het is in ieder geval wel zo iets geweest. Ons kamp was een intellectueel kamp en er werd veel gelezen, geluisterd en besproken. Zelf ben ik er een tijdje bezig geweest met Latijn, terwijl ik met vrucht kerkgeschiedenis liep bij Raats. Moolenaars colleges over logica (en thomisme) heb ik echter maar kort gevolgd. De dorre wijze waarop hier vanuit de stelling *est esse* via syllogismen van alles bewezen werd, stond mij tegen. Ik sprak daarover met Onvlee, mijn latere collega proximus aan de V.U. Die deed een merkwaardige uitspraak, waarvoor ik hem mijn leven lang dankbaar gebleven ben. 'Esse, zijn', zei hij, 'bestaat alleen in relatie. Er is geen zijn *in se*.' Daarmee reikte hij mij de sleutel tot wat de grondslag is geworden van mijn filosofie van religie en ethiek: alle zijn is deel-zijn, zelfs het zijn van het subject dat zich van het deel-zijn distantieert. Niets staat op zichzelf.

Ons kamp was echter niet alleen een intellectueel kamp, het was ook een vroom kamp waar zaken van religie en eredienst niet licht genomen werden. Elke zondag was er op minstens drie plaatsen kerk: de mis werd gelezen, er was een protestantse en er was een Engelse kerkdienst. Bij de Engelse dienst ben ik nooit geweest. Wij kenden haar aan het zingen van 'Holy, holy, holy . . .'; 'Olie, olie, olie', zei Jaap Nuhaan dan: 'dat zingen ze ook als Colijn de kerk binnenkomt'. Jaap was geen kerkganger, maar beperkte zijn grapjes tot de Engelse dienst. Zelf placht ik naar de protestantse kerkdienst te gaan, waar ik alle zendelingen van de Grote Oost beluisterd heb: hervormde, gereformeerde en christelijk-gereformeerde. De beste van allen was zonder twijfel de gereformeerde dominee Wybe van Dijk, bij wie zelfs mijn atheïstische vriend Kees de Moor ter kerk ging. Wybe had een wat lijzige stem en een slechte voordracht, maar Kees hield vol dat hij welsprekend was om de eenvoudige redenen, dat hij iets te zeggen had.

Dat had Wybe ook. Hij had niet alleen iets te zeggen, hij deed naar wat hij zei. Zo in het dagelijks leven viel dat natuurlijk niet direct op, was hij doodgegewoon een behulpzaam mens, die anderen gaarne ter wille was. Zo ben ik, nadat ik mijn baard moest laten staan omdat mijn scheermesjes op waren, naar hem toe gegaan om hem te vragen of hij mijn baard in beheer en onderhoud wilde nemen. Hij trad namelijk wel meer op als barbier. Ik vertelde hem

dat ik wel een onrechtzinnig innerlijk had, maar prijs stelde op een rechtzinnig uiterlijk en dat bij hem veilig achtte. Wybe hield naar gewoonte zijn hoofd wat scheef en zei: 'Och jongen, als jij je aan mij toevertrouwt komt het met dat innerlijk ook nog wel in orde'. Zo ging dat tussen ons. Het ging ook zo toen hij me eens staande hield om zijn afkeer uit te spreken van alle kleine dieverijen en bedrog, waarmee wij ten koste van de Jap ons levensonderhoud trachtten op peil te houden. Ik keek hem wat verwonderd aan. Na hem te hebben voorgehouden, dat onze eerste plicht tegenover de Jap was zelf in leven te blijven, voegde ik hem toe: 'Wybe, ik dacht dat jij wist, dat deze wereld 'alleen boos' is; zo boos dat men er niet te kiezen heeft tussen kwaad en goed (dat er niet werkelijk is) maar alleen tussen het meerdere en het mindere kwaad'. Die keer had ik hem te pakken, maar hij versloeg mij definitief in ons laatste kamp, in de tijd dat de honger groot was. Hij had toen een of twee keer een hartaanval gehad en ik kwam hem tegen op het moment, dat hij voor een ander een nogal inspannend karweitje aan het verrichten was. Ik schudde mijn hoofd: 'Wybe, waarom moet jij met je wrakke body nu weer trachten jezelf verdienste te verwerven door je voor een ander uit te sloven?' Met zijn grote, blauwe ogen keek hij me door zijn brilleglazen verbaasd aan. 'Verdienste verwerven? Uitsloven? Man, ik doe dit voor mijn plezier!' De toon van verbazing in zijn stem liet geen twijfel aan zijn oprechtheid. Die man deed goed voor zijn plezier. Dat kan alleen wie werkelijk een kind Gods is, wie het navolgen van Jezus vlees en bloed geworden is. Een veranderd mens.

Onder de theologen in ons kamp vond ik meerdere gesprekspartners van betekenis. Ik noemde al Onvlee, die theologie had gestudeerd voor hij overzwaaide naar de Indonesianistiek om taalgeleerde te worden op Sumba, waar zijn werk hem bond op de noodzaak zich ook in de anthropologie te verdiepen. Een ander geleerde van betekenis was de eveneens op Sumba werkzame gereformeerde zendeling Henny Bergema, wiens dissertatie over *De Levensboom* een verrassend rijke bron van materiaal is over dit onderwerp, te meer verrassend omdat ze gedragen wordt door een biblicistische theorie, die de uitspraken der Asser synode tot uitgangspunt heeft. Zijn theorie deelde ik niet, maar op zijn uitgebreide kennis deed men zelden tevergeefs een beroep. Zijn later professoraat in zendingswetenschap aan de Kamper Theologische Hogeschool lag hem toen reeds op het lijf geschreven. Weer geheel andere vrienden waren de

paters Raats en Stiphout van de Congregatie van het Goddelijk Woord (SVD) van wie ik veel leerde op het gebied van de R.K. theologie.

Een zeer bijzondere plaats werd ingenomen door Pater Mommersteeg, ook van de SVD. Hij was diep geïnteresseerd in de cultuur der Ngad'a van Flores en leidde mij in in de bijzonderheden van hun offerrituelen en mythologie. Over dit laatste onderwerp had hij zelfs een rijke documentatie mee in het kamp genomen. Ik heb daar uitgebreid van geprofiteerd toen mij duidelijk werd, dat ik mijn eigen theoretische opvattingen diende te ontwikkelen aan de hand van drie uiteenlopende typen van religie. Voor twee typen had ik houvast aan eigen kennis (Protestants Christendom en de Marind). De Ngad'a verschaften mij het materiaal voor het derde type (vgl. hoofdstuk IV van *Over Wegen en Drijfveren*). Het overnemen van dat materiaal heeft mij tot en met ons laatste kamp druk bezig gehouden.

Daarnaast had ik uiteraard ook meer frivole contacten. Tussendoor schaakte ik veel met (onder anderen) Roel Hoogeveen, die een kien schaker was. Allerlei herinneringen komen hier op, sommige aan mensen met wie ik later veel te maken heb gehad zoals Kamma (zendeling te Sorong), Ted van der Wolk, Sjirk van der Goot en Berthold Gramberg, andere aan lieden die ik van mijn leven niet of nauwelijks terug zou zien zoals Jan Burger (niet te verwarren met Joop), de goede Jelle Berg die zedingsarts was op Sumba, en pater Karel Bedaux msc. die mij aan de hand van St. Thomas trachtte te bewijzen dat de dieren voor de mens geschapen zijn en niet de mens voor de dieren. Dat laatste gebeurde naar aanleiding van het feit dat ik hem onderweg naar het ontbijt (wanneer ik wel vaker kort aangebonden ben) had berispt voor het trappen van een kat. Maar wat zal ik daar breeduit op ingaan? Van Karel Bedaux, die een onverbeterlijke wijsneus was, herinner ik mij liever iets anders. Hij was een goed musicus en één dergenen, die een zangavond organiseerden, die ik van mijn leven niet vergeten zal. Onder de magere begeleiding van een viool, een hobo en een stel blokfluiten zongen zij uit de Messe in H-moll van Bach het *Dona nobis pacem, Domine. Dona nobis pacem!*

Een dag of wat later gebeurde het. Op 19 oktober, 's ochtends om een uur of elf, kwam er luchtalarm. Wij doken in de schuilloopgraven. Tussen het geloei van de sirenes door drong zich het geronk van vliegtuigen aan ons op. Zij kwamen van zee, 18 stuks in statige

formatie. Zij kwamen recht op ons af, een prachtig stuk techniek. Ik dook weg. Boven mij juichten nog een paar collega's: de luiken gaan open. Toen de eerste bommen insloegen zat ik al met het hoofd op de grond, pal tegenover het gezicht van mijn collega Haan. 'Dit is fout', lispelden wij. Het was ook fout, helemaal fout. Het sloeg overal in, vlak bij ons, toen over ons. In een minuut, die uren duurde van angst, was het gebeurd. In de hoek van onze loopgraaf kreunde Hips, die een dik stuk aarde op zijn rug had gekregen. Maurenbrecher naast hem was ook gewond. Na een minuut of wat staken rechts en links de koppen weer boven de grond, vale witte koppen. Pas langzaam kwamen de tongen weer los. We overtuigden ons, dat het met Hips en Maurenbrecher niet al te erg was, maar bleven wel in de loopgraaf. Er was nog geen all-clear. Dat zou ook nog wel even duren. Maar ineens zegt er één: 'Bennink Bolt houdt zijn bek'. Bennink Bolt, rechter te Makassar, was anders een onvermoeibaar prater. Hij moest een shock hebben, dat was duidelijk. Ik bood mijzelf aan om hem naar de kliniek te brengen. Niet uit moed, want de schrik zat me in de benen, maar omdat ik het niet meer uithield in die miserabele loopgraaf. Gelukkig maakte niemand bezwaar en ik ging met Bennink Bolt aan het handje richting kliniek.

Ik kwam langs de volgende loopgraaf. Daar zat Rapp, zijn gezicht onder het bloed. 'Wat is er met U gebeurd, meneer Rapp?' zeg ik. Hij zat rechtop met zijn vinger tegen zijn wenkbrauw. Hij ging nog rechter zitten en nam even zijn vinger weg. Het bloed spoot eruit: tsj, tsj. 'Dat zijn nou je vrienden', kraakte Rapp; 'moet je niet vragen hoe je vijanden zijn'. Rapp mocht een scherp tegen zijn hoofd gekregen hebben, shock had hij niet. Hij was onverstoortbaar zichzelf. Ik sjokte door met mijn zwijgende Bennink Bolt.

In de kliniek was het een drukte van belang. Op de grond, tegen de muur, lagen er vier op een rijtje. Allen dood. Allen bewoners van het oude mannenhuis. Een near-misser had hun loopgraaf dichtgeslagen. Onder de vier was ook mijn jongere collega Buffart, die verpleger was in het oude mannenhuis. Ik herinnerde mij, dat hij mij een week tevoren de palm van zijn hand had laten zien en gewezen had op het feit, dat die hand een korte levenslijn vertoonde. Zijn mama deed aan handlijnkunde en had hem dat geleerd. Maar mijn overdenkingen werden afgebroken door iemand die zei: 'Waar is Gerrit de Knikker?' Gerrit de Knikker was de ongelukkigste van onze seniores; hij kon zijn hoofd niet stilhouden. Terwijl

een paar jongelui met een schop uitgestuurd werden, leverde ik Bennink Bolt af aan Kees de Moor. Onderwijl inspecteerde Goedbloed een paar andere gevallen, die op een bed waren neergelegd. 'Hé, die-en-die ligt in coma', constateerde hij. 'Allicht', antwoordde Kees, 'ik heb hem net een shot morfine gegeven'. Maar Goedbloed had wel gelijk, want de andere dag was 'die-en-die' dood. Dood was ook Gerrit de Krikker, die even later werd binnengedragen. .

Intussen kwam het all-clear. We inspecteerden de materiële schade, die nogal meeviel. De schade aan ons moreel was aanzienlijk groter. We waren allen behoorlijk aangeslagen. Het is kwaad gebombardeerd te worden; het is zin-ontkennend wanneer het door je eigen mensen gebeurt. De andere ochtend begroeven wij de slachtoffers. Pal daarop was er weer luchtalarm. Een toestel kwam over, heel hoog, ver buiten bereik van de ijverig paffende luchtafweer der Japanners. Een verkenningsvliegtuig? Wie zou het toen zeggen? Het alarm duurde gelukkig niet lang en wij keerden terug tot de dagelijkse routine.

De daarop volgende ochtend begaf ik mij maar weer naar de timmermanswinkel om te zien, of er wat te doen was. Dat was er wel; er moesten weer een paar sandalen gemaakt worden. Maar de broeders hadden groter werk onder handen. Het leek hun raadzaam een paar doodkisten in voorraad te hebben. Ze hadden het de vorige dagen wat te druk gehad met die plotselinge bestelling van zes kisten in twee dagen. Ze waren overigens niet bedrukt. Er kwamen prachtige verhalen los over doodkisten maken bij hen thuis in Limburg, zoals over die voor de burgemeester die zo dik was, dat de verenigde doodkistmakers met drie man op het deksel moesten plaats nemen om de burgemeester eronder te krijgen. Op dat moment klonk de sirene oppicuw. Wij vluchtten naar de schuilloopgraven.

Er waren meer vliegtuigen dan de vorige keer en ik zag ze opnieuw in formatie op ons afkomen. Een werkelijk prachtig gezicht. Een ontstellend schuldgevoel maakte zich meester van me. Het kon niet meer schelen tegen wie dit gericht was: het feit dat deze technische perfectie gericht werd op de vernietiging van wie ook vertelde mij dat wij allen, onverschillig van welke denkbare kant, samen deze oorlog gemaakt hadden, samen deze duivelerij hadden georganiseerd en gewild. Ik dook weg. Onmiddellijk daarna brak het pandemonium los. Wat die jongens boven met die bommen gedaan had-

den weet ik niet – ik heb later gehoord dat het een bekend grapje is een blikje aan een bom te binnen om het schrikwekkend effect te verhogen – maar er was er één bij die gillend en ratelend rechtstreeks op mij afkwam. Ik ging eraan. Toen hij over mijn hoofd heen even verder insloeg, veegde ik over mijn rug. Die zat er nog aan. Ik dook op. Overal vale koppen en witte tanden. ‘Hoeveel doden?’ riepen wij naar de volgende loopgraaf. ‘Geen’, was het antwoord. ‘Bij ons ook niet.’ Op dat moment dook bij de gebouwen Van Zwol op, met zijn linkerhand zijn rechter vasthoudend. Hij rende weg. Hij had zich een eigen putje gegraven, wat dicht bij de gebouwen, want omdat hij reserve-majoor was wist hij het beter dan anderen. Later bleek dat rondom zijn putje drie bommen waren ingeslagen. Zij hadden alleen het uiterste kootje van zijn rechter wijsvinger meegenomen. Vandaar dat hij zijn rechterhand vasthield.

Het duurde uren voor het all-clear kwam en wij de loopgraven verlaten konden. De ravage in het kamp bevestigde de indruk dat, al waren er deze keer alles samen maar twee doden gevallen, de aanval veel heviger geweest was dan de vorige. Verschillende gebouwen waren zwaar beschadigd. Bij onze loods stond de badkamer nog wel overeind, maar was een kwart slag gedraaid. Overal lagen stukken puin. Wij hadden in onze loods nog een dak boven het hoofd. In andere barakken was het slechter gesteld. Het was duidelijk dat de Amerikanen ons kamp voor een Japanse kazerne aanzagen en vast van plan waren het geheel te vernietigen. Er was schrik overal. Het ergst was die bij de heet-water-pastoor, de forse, zwaargebouwde missionaris die in de keuken zorgde voor de permanente beschikbaarheid van gekookt water. Hij kon in zijn eentje een drum met een kleine 200 liter water verzetten. Maar op bommen had hij het niet begrepen. Evenals Van Zwol had hij zich een eigen putje gegraven, maar hij had daar een betere plaats voor uitgezocht, nl. ergens helemaal achterin de tuin. Bij het all-clear was hij niet te bewegen zijn schuilplaats te verlaten. Ze hebben hem er met acht man uit moeten trekken.

5 Bodjo

Tot onze grote opluchting kwam diezelfde avond nog het verlossende woord. Wij zouden vertrekken naar Bodjo, een dal dat ongeveer 10 km ten zuiden van Paré-Paré uitkomt op de weg naar Makassar.

Daar waren juist nieuwe stallen gebouwd voor karbouwen en varkens, die in ieder geval bescherming bieden konden tegen regen en zon. Nog diezelfde nacht vertrokken een paar ploegen kwartiermakers, die per handkar het meest nodige keukengerei met zich voerden. Zij (en anderen) zouden nog vele malen op en neer trekken om de rest van onze voorraden en bezittingen op te halen. Wij vertrokken in de loop van de ochtend, al wat lopen kon te voet met zijn bezittingen in de hand of op de rug. Het was een ongeordende, lang uiteengerekte stoet. Van bewaking viel weinig te merken. Het werd aan ons overgelaten om, achter anderen aansjokkend, uit te vinden waar wij uiteindelijk zijn moesten. Dat gebrek aan orde bleek achteraf maar gelukkig, want twee keer moesten we op de nadering van een vliegtuig wegduiken in de droge sloot langs de weg. Hadden wij in een militaire formatie gelopen, dan hadden onze vrienden boven het niet gelaten bij de paar korte mitrailleurs waarvan de kogels dicht over onze hoofden floten.

Het heeft meer dan drie uur geduurd voor we op de plek van ons nieuwe kamp aangeland waren. Het was een vriendelijke, met gras begroeide vallei, die ingesloten lag tussen twee 100 tot 150 meter hoge heuvelrijen waarvan de hellingen bedekt waren met een meer dan manshoge vegetatie van *lantana*, waar hier en daar nog wat bomen doorheen staken. In het midden van de vallei stroomde een riviertje, dat prachtig helder water hield. Verder naar binnen toe werd de vallei nauwer. Daar werden de heuvels hoger en stond nog volop bos. Daar in het bos zouden wij later barakken bouwen voor zieken en invaliden. Voorshands bepaalden wij ons tot het wat wijdere benedengedeelte van het dal. Daar had men, op een paar honderd meter afstand van de weg, aan de noordzijde van het riviertje een aantal ruime, open loodsen gebouwd, die bestemd waren voor de stalling van karbouwen. Iets verder naar het noorden, aan de voet van de heuvelrij, waren de wat smallere loodsen gebouwd, die ruimte moesten bieden aan varkenshokken. Zij lagen op één rij tussen de het dichtst bij de weg gelegen woning geoccupeerd door onze bewakers, en de door de kwartiermakers tot keuken uitgeroepen loods achterin het voor ons bestemde gedeelte van de vallei. Alles was gloednieuw en nog ongebruikt. In de karbouwenstallen lag vers hooi op de grond en in een daarvan liet ik mij naast mijn bagage op de grond vallen. Het was wat iedereen deed. We moesten eerst even uitrusten. Het was nu volop middag en wij allen baadden in het zweet. Toen merkten we, dat we dorst hadden.

Er was echter geen gekookt water. De keuken was nog maar half compleet en het zou nog uren duren voor er weer gekookt water beschikbaar was. Vlakbij ruiste lokkend het riviertje. 'Ik ga uit het riviertje drinken', zei ik tegen Kündig, de inspecteur volksgezondheid van de Grote Oost. 'Dan moet je er wel op rekenen dat je dysenterie krijgt', antwoordde hij. 'Dat komt dan later, maar zoals het nu gaat heb ik vanavond een niersteen of wat ergers', meende ik en liep naar de rivier. Ik knielde in het water en dronk. Het was heerlijk koel. Toen ik even ophield hoorde ik achter me iemand water slurpen. Ik keek om; het was Kündig, die kennelijk ook het presente leed ernstiger achtte dan het meer verwijderde gevaar. En wel terecht. Onze dorst (en iedereen leed eraan) was onlesbaar, eerste symptoom van een dreigende zonnesteek. Ze ging eerst over nadat 's avonds Kees de Moor aan allen een lepel zout had uitgedeeld. Dit simpele middel was toen aan nog maar weinigen bekend. Alleen een onverzadigbaar lezer gelijk Kees wist het.

Intussen moest er nog van alles uit het oude kamp gesloopt worden om het nieuwe op te bouwen. Britsen, tafels, banken en wanden langs de lange zijden van de loodsen, waren onmisbaar. *Regelmatig ging er een ploeg met een handkar naar Paré-Paré om uit het oude kamp al het houtwerk te slopen, dat nog bruikbaar was.* Voor die tochten waren altijd meer dan voldoende vrijwilligers te vinden, ofschoon ze niet zonder risico waren. Reeds op een van de eerste tochten moest de groep ver van de weg vluchten. Van een heuvel zagen zij hoe de Amerikanen opnieuw boven ons kamp bezig waren. Zij lieten het niet bij een nieuwe bommenregen, maar keerden terug voor een aantal duikvluchten. Het was maar goed, dat we weg waren.

Ik heb mij nooit gemeld om met enige bevoorradingstocht naar Paré-Paré mee te gaan. Ik was bang, echt bang. Dat heb ik natuurlijk aan niemand verteld en uit wat ik later gehoord heb leid ik af, dat niemand het bemerkt heeft, maar ik was inderdaad bang, bang voor de dood. Tijdens en na de bombardementen was het mij opgevallen, dat Christenen geen haar minder bang waren voor de dood dan ongelovigen. Mij was als kind geleerd dat een Christen de dood niet vreest. Hij heeft de eeuwige heerlijkheid voor zich. Ik heb van deze in vreedzamer dagen hoog geroemde troost weinig gemerkt. Dat ik het aan mijzelf niet merkte lag voor de hand. Ik mocht dan de vrees voor de hel aan de kant geschoven hebben, maar dat betekende nog geen verwachting van eeuwig leven. *Daarenboven, dat*

moest dan zijn weggelegd voor lieden, die God en de deugd met groter ijver hadden gediend dan ik, lieden die alles opgeofferd hadden aan de dienst van God. Ik dacht aan de heet-water-pastoor. Veertien dagen nadat zijn vrienden hem met geweld uit zijn putje getrokken hadden, stierf hij. Hij was de eerste die dysenterie kreeg, de eerste ook die eraan stierf. Ik heb mij altijd verzekerd gehouden, dat deze grote, sterke vent nooit gestorven zou zijn als hij niet zo verschrikkelijk geschrokken was. Was, wat doodsangst heet, misschien angst voor het leven?

Een feit is, dat ik sommige ongelovige vriendjes zich met grote opgewektheid in de gevarezone van de stad zag storten. Zo'n man was de enige communist die wij in het kamp hadden; een zeeman met een hart van goud. Een ander was Jan van Blom. Een derde (en de meest opvallende) was Jan Stutterheim. Hij was, zei men, wenende weggegaan van de Wisselmeren omdat hij het in die eenzaamheid niet harden kon, maar hier zat hij juichend op de voorste rij als er naar bombarderen te kijken viel. Hij zou mij later nog meer verrassen. Hier in Bodjo kreeg hij Brunner te pakken; of het nu *Der Mittler* was of *Das Gebot und die Ordnungen* moet ik in het midden laten. Maar hij werd er zo door gegrepen, dat hij na de oorlog theologie ging studeren en als dominee naar Zuid-Afrika vertrok. Angst blijft een raar artikel. Ik zou al spoedig nog andere redenen krijgen om aan het nauw verband tussen dood en angst te gaan twijfelen. Het leven is vaak harder dan de dood.

Ons kamp was nog maar net helemaal op orde zodat iedereen van een redelijke slaappleafts voorzien was, toen de bacillaire dysenterie toesloeg. Binnen veertien dagen lag twee derde van de kampbewoners geveld. De medische leiding ging geruisloos over naar Kees de Moor, die als epidemioloog de aangewezen man was om de bestrijding in handen te nemen. Hoe hij zichzelf op de been gehouden heeft, weet ik niet. Wel dat hij er zelf evenmin helemaal vrij van is gebleven als anderen. En ook, dat hij genoot van de macht, de macht om te handelen het meest, daarnaast in geen geringe mate ook van de macht over mensen. Hij was daar vermakelijk openhartig over. Hij begon met de onmiddellijke bouw te verordineren van een aantal loodsen op een zeshonderd meter afstand van het kamp naar binnen toe, daar waar nog geen lantana het bos verdrongen had. Elke loods kreeg een twintigtal britsen en een plee voor vier personen op een rij. Spreekuur hield hij in het kamp, geassisteerd door broeder Krijger, de verpleegkundige van de gereformeerde

zending op Sumba, een voortreffelijk verpleger en een goed mens. Geneesmiddelen waren er niet. Alleen Engels zout. Ook was er een po beschikbaar voor wie met buikklachten op het spreekuur kwam.

Hoe Kees dit alles in een paar dagen voor elkaar gekregen heeft, weet ik niet. Hij moet Lange Jan wel hevig onder druk gezet hebben om al het benodigde hout voor die bouwerij bijeen te krijgen. Maar hij kreeg het en aan medewerking van de zijde der kampbewoners mankeerde het niet. Al wat nog op de been was werkte mee om de zaak gaande te houden. Kees, tevoren vaak met een scheel oog aangezien, had door zijn resoluut optreden plotseling het vertrouwen, al was zijn ruwe taal sommige zendelingen wel eens te machtig. De zaak draaide al perfect op de dag dat ik met de po in de hand, waarheen Krijger mij bij aankomst ter kliniek verwezen had, bij Kees aantrad. Eén blik op mijn prakje was voldoende. 'Opname; verste barak. Neem je bedje mee en ga gauw.' Voor ik ging kreeg ik van Krijger een groot glas met Engels zout te drinken. 'Ik zal er voor jou maar een dubbele portie in doen', zei hij. Ik denk achteraf, dat hij dat tegen iedereen zei, maar het klonk echt vertroostend. Ik haalde mijn bedje met toebehoren en slofte naar de verste barak, de barak der meest ernstige patiënten. Ik kwam er naast de zending Kamma te liggen. Het duurde maar even, toen zat ik al op de plee. Daar zaten naast elkaar de bisschop van Timor, de burgemeester van Makassar, Bülow en ik. Het was een va-et-vient daar. Ik ben er die dag zeker 24 keer geweest, maar in de avond bedaarde het. Toen vond ik gelegenheid mij opgewekt met Kamma bezig te houden.

Wat mij bij staat, was het bezoek van Kees de andere ochtend. Hij ging van bed tot bed en overal zag je de ogen op hem gericht, ogen die gelovig op een oordeel wachtten. Hij stond bij het bed van Lagas, de inspecteur van de veeartsenijkundige dienst. 'Het is nu toch wat rustiger met je', zei hij. Maar Lagas schudde het hoofd: 'Nee, Kees, nee; die koorts houdt aan, die koorts wil niet weg'. Hij stond bij het bed van de houtvester, die al meer dan tien dagen lijdende was. Hij kon al lang geen slijmvlies in zijn darmen meer over hebben en zuchtte: 'dat hart, dokter, dat hart geeft het maar niet op'. Hij stond voor mijn bed en schudde het hoofd: 'In jou heb ik me vergist. Pak je zaakje maar op en weg naar de volgende barak'. Dat was de barak voor de minder ernstige patiënten.

Ik heb er maar een dag of vijf gelegen. Toen stond Kees weer voor mijn bed: 'Ik moet hier plaats hebben en jij kunt wel terug.

Je kunt net zo goed in het kamp op je nest liggen en daar rijstepap eten.' Zo ging ik terug. Ik sleepte me voort naar het kamp, feitelijk nog te zwak om op mijn benen te staan. Daar ben ik op mijn bed gaan liggen. Ik moest mezelf telkens weer voorhouden dat ik behoorde beter te willen worden, anders was ik niet eens op het etensuur naar de keuken gegaan om mijn portie slappe rijst te halen. Ik had geen fut meer en had er al lang geen bezwaar meer tegen rustig dood te gaan. Maar op de derde dag – ik was net terug met mijn ellendig bordje rijstepap – streek tegenover mij mijn overbuurman neer, Stutje (Stutterheim). Hij keek misprijzend naar mijn bordje. 'Eet jij die drab?' vroeg hij en toonde zijn eigen bord. Er zat vlees in zijn rijst, maar ook een stevige portie groenten en een dikke lik sambal met aardnoten. 'Op die pap kom je van je leven niet bij', verzekerde Stutje me. Ik kreeg opeens trek, wandelde terug naar de keuken, deponeerde mijn pap in de bak voor de varkens en ging opnieuw in de rij staan. Sjirk van der Goot en Ted van der Wolk schepten mij een stevig bord op met alles erin, ook een stevige portie sambal, waarvan ze zeggen dat het zo slecht is voor zieke ingewanden. Ik liet het me goed smaken. Het gevolg was verrassend. Ik had tot dat ogenblik nog altijd dunne ontlasting gehad. De andere ochtend had ik een paal!

Het klinkt allemaal wat ongegeneerd, maar het was in die dagen de vaste gewoonte om met het gezicht stroomafwaarts te gaan zitten, wanneer je in het riviertje (onze publieke latrine) neerhurkte om je behoeften te doen. Het was een zaak van levensbelang om te zien, wat er tussen je benen door stroomafwaarts dreef. Ik wist nu hoe ik beter moest worden; de dingen eten waaraan het lichaam de meeste behoefte heeft. Binnen enkele dagen was ik over mijn slapte heen.

Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat iedereen zo gelukkig was. Velen kregen recidive. Onder hen was Kamma, wiens overleven feitelijk een wonder is. Hij staat vandaag nog op dieet, maar is ook nog altijd aan het werk, diep geïnteresseerd in de wetenschap. Anderen echter hebben het niet gehaald. Ik noemde al Lagas en Bülow, de houtvester en de heet-water-pastoor. Bij elkaar ligt er een man of twintig onder de grote mangga-boom die daar achter in de vallei staat, waar het dal smaller begint te worden. Uit wat ik van hun sterven heb gehoord of op een afstand meegemaakt weet ik, dat zij allen leden onder de grote vermoeidheid, waarvan ik aan het begin van mijn herstelperiode iets ervaren had. De dood houdt dan op

een probleem te zijn. De mens wordt voor zijn dood klaar gemaakt. Ook de pastoor die een paar weken tevoren er zo schrikkelijk bang voor was. Toen de dood kwam, was hij welkom. Het leven was al weggeëbd.

Dat wegebben van de levensdrift kondigt zich vaak al aan lang voor de dood nabij is. Men hoeft er niet ziek voor te zijn. Ik herinner me een avond, waarop we met een paar mensen in een kringetje bijeen zaten en klaagden, dat we ons wel honderd jaar voelden. Eén trok het vel van de rug van zijn hand wat omhoog. Het was niet elastisch meer en bleef even staan. Wij hadden dat allemaal, dat gekrakeerde vel van een oude man. We hadden ook het gevoel van een oude man. Het was overigens geen overheersend levensgevoel, want toen de epidemie eenmaal over was, begonnen we ons kamp wat comfortabeler in te richten. Een extra aanzet daartoe gaf een *nieuwe natuurramp die over ons kwam. De regentijd had ingezet* en de bergen achter de heuvels waren permanent in de wolken gehuld. Nadat het ook beneden al enige dagen geregend had, begon ons riviertje te bandjirren en zette de hele vallei onder water, uit de barakken van alles meesleurend naar zee toe. Het meeste daarvan werd later op het strand teruggevonden.

Ik behoorde niet tot de door de ramp getroffenenen. Kort tevoren was ik uitgeweken naar de varkensstallen. Daar aan de voet van de heuvel was het terrein icts hoger en net bandjir-vrij. Deze loodsen waren ingedceld in hokken van drie bij vijf meter. Er gingen vijf man in een hok, waar aan één kant drie, aan een andere twee stapelbedden boven elkander gebouwd konden worden. Zo trok ik in bij Jacobs, Max, Welleman en Bertus de Graaff, die een hok bezet hadden dicht bij het huis van Lange Jan en Mietje, onze bewakers. Welleman en Bertus waren ervaren doe-het-zelvers, die in de kortste keren ook voor mij lig- en zitplaats geconstrueerd hadden. Een tafel en een paar banken maakten het geheel tot een alleszins redelijk verblijf. We begonnen hier een nieuw leven.

Bertus, evenals Welleman afkomstig uit het Celebes-B.B., was bepaald een kleurrijke figuur. Hij was, voor hij in Zuid-Celebes geplaatst werd, gezaghebber op de Sangir- en Talaud cilanden en wist opwindend te verhalen over de tijd, dat hij er waarnemend radja was geweest. Zijn belevenissen na te vertellen is ondoenlijk; ze hebben bij mij alleen de vraag achtergelaten wat het verschil is tussen een radja en een gezaghebber. Ik heb die vraag echter niet al te dringend aan Bertus gesteld, want hij had als kameraad te veel

kwaliteit om hem over zijn wat bedenkelijke bestuurlijke manipulaties lastig te vallen. Hij was niet alleen een uitnemende kok maar ook een uiterst vindingrijke dief, die altijd wat te versieren wist. Zelfs de eenden van de Jap waren niet veilig voor hem. Ik zie hem nog staan met zo'n eend, die hij met een bliksemsnelle beweging bij de strot had gegrepen. De moeilijkheid was dat hij hem niet meer los kon laten. De eend moest vooral niet gaan kwaken; de Jappen zaten maar tien meter verder. Er zat dus niet anders op dan het stomme dier in de wurggreep te houden tot het na eindeloos in het ronde slingeren de geest gaf en geplukt en gesnierkt kon worden.

Jacobs mocht er ook zijn. In dit nergens door prikkeldraad afgesloten kamp, dat bovendien een aantal jeugdige Indo-Europeanen van overwegend Makassaarse afkomst onder zijn bewoners telde, tierde de smokkelhandel levendig en Jacobs had op de een of andere manier een lijn op de import van mais. Hij kwam op het idee, dat wij mais zouden koken en uitventen om op die manier een grijpstuiver te verdienen ter betaling van andere contrabande. Hellemaal praktisch was het voorstel niet, want als mais maar een beetje oud is (en dat was de onze altijd), duurt het uren voor ze gaar gekookt is. Maar daar tilden we niet al te zwaar aan zolang er genoeg brandhout uit de heuvels te slepen viel. Veel slimmer was, dat zelfs in deze benarde tijden maar weinig mensen de voedingswaarde van mais door milde beloning van de koks wensten te honoreren. Op dit punt zijn wij meer teleurgesteld dan in Jacobs' gaven als roverhoofdman. Hij was altijd een van de eersten, die zich aanmeldde wanneer er in Paré-Paré gefourageerd moest worden. Hij nam dan een dun, aangepunt stuk bamboe mee, dat hij gebruikte als steekhevel. Hij verborg de bamboe in een van zijn zeer diepe broekzakken. Zodra hij in het pakhuis was, waar etenswaar gehaald moest worden, leunde hij achteloos tegen een stapel zakken, bij voorkeur suikerzakken, stak ongemerkt de bamboe met de punt in een suikerzak en liet de inhoud in zijn broekzak leeglopen. Jacobs was werkelijk een veelzijdig assistent-resident.

Hij was ook van de partij toen op een middag de Jap om honderd vrijwilligers vroeg voor het lossen van een schip dat in de haven van Paré-Paré lag. Het lossen moest bij avond gebeuren. Over twaalfen kwamen de mannen terug. Ze waren in de beste stemming. Tot de lading had een heel stel zakken met schoenen behoord en daar had ieder voor zichzelf één schoen uit gegapt. Twee zou te veel op-

gevallen zijn; één kon net ongemerkt meegenomen worden. De andere ochtend zouden ze wel uitzoeken welke schoenen bij elkaar hoorden. Dat gebeurde ook. 's Ochtends om een uur of zeven stonden de schoenen al op een rijtje. Iedereen zat immers om schoenen verlegen. Toen bleek dat er acht-en-negentig linker schoenen waren en twee rechter!

Aan deze kleine dieverijen zat betrekkelijk weinig risico vast. Met smokkelen lag dat wat anders. Bovendien namen de jongelui, die dit op wat grotere schaal deden, niet altijd de nodige voorzichtigheid in acht. Het is in ieder geval zo, dat de Jap de lucht kreeg van hun contacten met de bevolking en op een kwade dag contra-appel liet houden. Er ontbraken er drie, die na terugkeer op het matje moesten komen. Wat er toen allemaal gebeurd is, weet ik me niet te herinneren. Ze zullen ongetwijfeld een stevig pak rammel gehad hebben, maar tot excessen is het daarbij kennelijk niet gekomen. Het is ook best mogelijk, dat ze een niet al te onaannemelijk verhaal hebben weten te verzinnen over hout of rotan halen wat verder op in het bos en aldus Lange Jan tot een zekere matiging hebben kunnen bewegen.

Voor de kampeiding was dat smokkelen een onaangename zaak. Het diende uiteindelijk alleen maar de belangen van een paar geprivilegieerde individuen. Het kon nooit bijdragen tot die meer massale voorziening, die nodig was om 620 mannen van deugdelijk voedsel te voorzien. Wat er boven het door de Japanners verstrekte voedsel nodig was voor een beter gebalanceerd menu, diende centraal, d.i. via de Japanse toezichhouders ingekocht te worden. Door het wegvallen van onze groentetuin behoorden daar nu ook vruchten en groenten bij. Daar was geld voor nodig en dat begon te ontbreken. Alleen door verkoop van beschikbaar gestelde gouden sieraden viel daaraan te komen. Een welkome bijdrage boden ook de gouden kronen van de kiezen en tanden der tijdens de dysenterie-epidemie overleden kampgenoten. Die werden hun na overlijden zonder verwijl uitgetrokken. Dat goud was hard nodig voor de overlevenden.

Wat er bij de inruil van goud aan de Japanse strijkstok is blijven hangen, is mij niet bekend. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk dat ze er ook wel iets aan verdiend zullen hebben. Zeker is, dat wij in die tijd ons bezit aan gouden ringen plachten te taxeren op het aantal eieren, dat men ervoor zou kunnen kopen. Zo werd mijn trouwring op 800 eieren geschat. Tot mijn grote schrik ben ik die op een

avond tijdens het kleren wassen in de rivier kwijt geraakt. Hij vloog ineens van mijn vinger en was weg. De duisternis viel en ik keerde bedroefd huiswaarts. Bedroefd ook om mijn magerte, want in normale tijden was die ring niet dan met de grootste moeite over de knobbel van het gewricht van mijn ringvinger heen te trekken. De andere ochtend stond ik bij zonsopgang weer aan de rivier. De eerste zonnestralen troffen juist mijn ring. Ik kon hem zo oppikken. Ik heb hem toen maar aan mijn middelvinger geschoven, waar hij veiliger zat.

De lezer zal zich intussen afvragen, waarom de Japanners het kampterrein niet omrasterden. Daar zijn verscheidene redenen voor aan te voeren. Zij waren toen al te ver in het defensief gedrongen om prikkeldraad voor niet-militaire doeleinden te gebruiken. Ook zouden ze bij afrastering van het kamp gedwongen zijn loopgraven te laten aanleggen, die vanuit de lucht de menselijke bewoning van het kamp konden verraden. Veel eenvoudiger was het, de dichtbegroeide heuvelhellingen te benutten als vluchtgelegenheid en dat is dan ook op grote schaal geschied. Het was nog helemaal niet over met bezoeken van Amerikaanse vliegtuigen. Wel bleven grote bombardementen zoals wij in Paré-Paré hadden meegemaakt uit, maar het ontbrak niet aan passerende, langs de kust patrouillerende jachtvliegtuigen (Lightnings), die de gewoonte hadden te schieten op al wat bewoog. Dan was het wegwezen geblazen. Heel wat keren ben ik de heuvel opgerend om ergens met kloppend hart onder een lantana-struik liggend af te wachten wat er gebeuren ging. Meer dan eens ook hoorde ik het pst! pst! van vlak over mij heen vliegende kogels uit een mitrailleur. Allemaal heel onplezierig.

Met toestemming van de Jap hadden wij een waarschuwingspost ingericht op de top van de heuvel boven ons. Vrijwilligers (waaronder Welleman) waakten er bij toerbeurt en sloegen alarm op een stuk ijzer, zodra ze Amerikaanse vliegtuigen meenden te ontwaren. Meestal echter was het dan al rijkelijk laat. Men bleef daarom ook beneden alert om vooral niet te laat te zijn met vluchten. Dat ging, wat ons betreft, nogal eens aldus: Wij hadden in ons varkenskot de gewoonte aangenomen elke ochtend om een uur of elf een potje harten-jagen te spelen. De verliezer moest de andere ochtend voor ons vijven de ochtendkoffie in de keuken gaan halen. Dat kaartuurteje was ook een uitgelezen uur voor patrouillerende vliegtuigen. Eén hoorde in de verte wat brommen. Een enkel 'st' was vol-

doende om alle vijf gespannen te laten luisteren. Meestal was het even later: 'een vrachtauto', en het spel ging door. Maar het gebeurde ook, dat alle vijf tegelijk de kaarten neerlegden en weg waren, de heuvel op, terwijl men boven nog maar net begon te luiden.

Met dit alles is ook duidelijk waarom de Japanners, en zeker een wat humanitair denkende man als Lange Jan, het goed vonden dat de ziekenbarakken een eind weegs naar binnen toe in het bos gebouwd werden, waar ze vanuit de lucht niet konden worden opgemerkt. Toen de gezondheidstoestand weer min of meer normaal werd, vonden zij ook goed dat daar de oudere en minder valide kampbewoners in één van de vrij gekomen ziekenbarakken gehuisvest werden.

Dat wil overigens niet zeggen, dat de gezondheidstoestand in ons kamp optimaal was. Recidiven van dysenterie bleven nog geruime tijd voorkomen. Ook werden gevallen van typhus geconstateerd, maar tot veler geruststelling bleek al spoedig dat die zich alleen voordeden bij personen, die betrokken waren bij de verzorging van de varkens. Een specifieke typhoïde dus, die geen algemeen gevaar opleverde. Overigens moet opgemerkt, dat nooit iets met zekerheid geconstateerd kon worden daar een microscoop ontbrak. Die zal er aanvankelijk wel geweest zijn, maar was op een of andere manier onklaar geraakt. Alle diagnoses moesten dus op puur klinische gronden vastgesteld worden. Dat gold ook voor malaria, waar vrij wat mensen mee worstelden. Ik had al sinds Paré-Paré een telkens terugkerende tertiana, waar ik op den duur mijn horloge op gelijk kon zetten. Om de drie weken kreeg ik donderdags om twee uur een aanval. De koortsen werden gaandeweg lager, maar dat belette mijn kot-genoten niet om de dokter te rapporteren dat ik koorts had met rillingen. Die rillingen maakten deel uit van het klinisch spectrum op grond waarvan kinine kon worden uitgerikt. Dat werkte voortreffelijk. Het bleef zo, toen de aanvallen nog lichter werden maar wel om de veertien dagen kwamen. Heel ongemerkt zijn ze tenslotte weggebleven.

Intussen was in het kamp het intellectueel verkeer weer helemaal op gang gekomen. Het beperkte zich niet langer tot allerlei abstracte zaken. Het einde van de oorlog kwam in zicht en daarmee leefde de belangstelling op voor de toekomstige politieke structuur van Indonesië. Onder leiding van Mendelaar vormde zich een politieke kring die verschillende avonden bijeen kwam. Onze gedachten gingen in de richting van grote politieke zelfstandigheid, welke voor la-

tere onafhankelijkheid de basis moest leggen. Het beleid moest daarop bewust aansturen. In die ontwikkeling zouden wij zelf een rol hebben te spelen. Niet echter een figuur als Sukarno, wiens ver-gaande collaboratie met de Japanners en ongenueanceerde af-keer van de Nederlanders ons uit de krant maar al te duidelijk be-kend was. Ook andere kringen floreerden, sommige regelmatig bij-eenkomend, andere gewijd aan voordrachten ad hoc. Zo herinner ik mij een boeiende uiteenzetting van Klamer over atoomphysica, waarbij hij erop wees dat, indien het mogelijk ware de atoomkrach-ten door splitsing los te maken, een stukje materie ter grootte van een luciferdoos voldoende zou zijn om een stad als New York te vernietigen.

Zulke kringen kwamen bij voorkeur bijeen op maanavonden. Dan was er licht en leven in het kamp. Wij hebben daar geleerd met de maan te leven. Wanneer ik 's nachts wakker werd, kon ik aan de stand van de maan op een kwartier nauwkeurig schatten hoe laat het was. Gaandeweg leerde ik het ook aan de sterren. Bij donkere maan vroegen we onze zeeman met ons achterover op het veld te komen liggen en ons de sterrenbeelden uit te duiden. We leerden er al spoedig de weg in.

's Avonds lezen was onmogelijk, daar alle verlichtingsmiddelen buiten ons ziekenhuisje ontbraken vanwege de verduistering. Een elektrische lantaarn had alleen de Jap en – misschien – de dokter en Bikker voor noodgevallen. Vuur was er alleen in de keuken. Voor de rokers hadden we lonten: bij elke barak hing een lang touw van kokosvezel, dat heel langzaam doorsmeulde. Daar kon ieder zijn pijp of sigaret aansteken. We hadden goede tabak in die tijd, op Makassaarse (of Buginese) wijze toebeleid door verse tabaksbladeren, gedeeltelijk gekerfd, stijf op rollen te draaien die dan in schijven gesneden werden om vervolgens in een bamboe boven een zacht vuurtje te worden gefermenteerd. Ze waren wat kostbaar, maar het spul was goed. Goed was ook het substituut voor sigarettenpapier: het vlies dat jonge banane-scheuten omhult.

Aangezien er in ons kamp door het ontbreken van een tuin wei-nig corvees te verrichten vielen, had ik overdag veel tijd om te lezen. Een niet onbelangrijk deel van mijn tijd besteedde ik aan het overnemen van Mommersteegs mythencollectie van de Ngad'a. Toen mijn inkt op was, kreeg ik uit de kliniek een flesje bedorven medicijn, die een bruikbare bruine inkt opleverde. Uit zuinigheid begon ik steeds kleiner te schrijven. Daarnaast hield ik mij bezig

met de voorbereiding van mijn colleges ethnologie en met mais koken voor ons noodlijdend winkeltje. Ook heb ik mij in die tijd voor vijf gulden (hoe ik daaraan kwam weet ik niet) laten uittekenen door Bonnet. De tekening hangt nog altijd thuis. In deze betrekkelijke euforie paste, dat wij betrekkingen aanknoopten met Meijer, een Makassar die enige varkenshokken verder woonde. Hij verstond de kunst van *ballok* maken, de Buginese variant van de Balische en Sasakse rijstwijn (*berem*), naar de smaak een vrij koppige, zoete sherry. Wij leverden hem de daarvoor nodige kleefrijst en hij deed de rest. Daar was vrij veel tijd voor nodig, maar de eerste twee flessen kwamen gereed op 30 april zodat wij voor het eerst sinds jaren de verjaardag van de kroonprinses weer feestelijk vieren konden.

Dat kwam mooi uit, want in diezelfde tijd leek het Japans regime milder te zijn geworden. Kort tevoren was Lange Jan vervangen door een nieuwe commandant, Toda geheten, en die had ons laten weten, dat wij de 30ste april feestelijk vieren mochten. Dat hield uiteraard geen vergunning in voor het drinken van ballok, maar het was toch iets heel bijzonders, een erkenning van ons nederlandschap waarvan we tevoren nooit iets gemerkt hadden. Onze verrassing over dit feit bleef overigens gemengd met wantrouwen, want bij Toda's aantreden was ook Mietje teruggekeerd, die enige maanden tevoren naar elders was vertrokken.

Er waren ook nog andere redenen voor ernstige bezorgdheid. In de voorgaande maand was onze euforie een paar keer lelijk verstoord door de Amerikanen die, naar later bleek, bezig waren Balikpapan terug te veroveren. Op Goede Vrijdag, tijdens het ontbijt, was er ineens luchtalarm. We waren nog bezig te vluchten toen er al een paar jagers uit de wolken doken en begonnen te schieten. Gelukkig zonder te raken, maar het was toch meer dan wij gewend waren. Het zou zich die dag en de volgende dagen nog ettelijke malen herhalen. Op dinsdag na Pasen kwam ik Jaap Nuhaan tegen. Hij vroeg mij of het die dag soms weer een christelijke feestdag was. Ik zei: 'Nee; hoe dat zo?' 'Nou, dan blijven die verrekte Amerikanen misschien eens een keer thuis.' We raakten in gesprek en ik vroeg hem naar Van Zwol, die ik de laatste dagen gemist had. 'Ja, dat klopt', zei Jaap, 'die zit in het oude mannenhuis'. Ik keek hem wat verbaasd aan, maar Jaap wist het feilloos te verklaren. 'Kijk', zei hij, 'op Goede Vrijdagochtend was hij net aan het weglopen toen die Amerikanen begonnen te schieten. Op dat moment sloe-

gen ineens al die jonge kerels achter hem in de galop en vlogen hem voorbij. “Darrrrr” ging dat op de grond. Daar is hij ontzettend van geschrokken. Hij had die Amerikanen al één vinger gegeven, en nou was-ie bang dat ze de hele hand zouden nemen’ (vgl. boven p. 427).

Met zulke galgehumor is het leven wel weer een tijdje uit te houden. Wij vroegen ons echter wel af wat er gebeuren zou, als de Amerikanen zich in het hoofd haalden na Balikpapan ook Makassar te nemen. We hebben er ons niet te diep mee bezig gehouden, want daar viel toch geen antwoord op te geven. De Japanners echter hadden zich intussen hetzelfde afgevraagd en half mei kwam er order, dat wij inpakken en verhuizen moesten. Toda, de nieuwe Japanse commandant, liet ons aantreden voor het beluisteren van een toespraak. Hij was een wat pompeus manneke, dat onder het spreken voortdurend aan zijn manchetten friemelde. Maar hij deed niet kwaadaardig; toen niet en later ook niet. Hij hield alleen veel van toespraken en dat liep altijd goed. Wij hadden namelijk bij een eerdere toespraak ontdekt dat Klaas Galis, die bij toeval in de voorste rij stond, bij zo’n gelegenheid zijn hoofd niet stil kon houden. Hij knikte automatisch van ja, even automatisch als een paard dat doet bij de muziek. Het moet voor de Jap een troostvol gezicht geweest zijn, die grote Klaas met zijn prachtige grijze baard, mild ja knikkend op al wat hij zei. We hebben Klaas later altijd vooraan gezet bij Toda’s toespraken. Weinig vermocdde ik toen, dat anderen dit-zelfde zouden doen bij mijn eerste openbaar gehoor in Hollandia, waarbij Klaas ook tegenwoordig was. Ik heb toen schielijk een andere kant op moeten kijken om mijn lachen te kunnen houden.

Dit laatste echter terzijde. Ons werd duidelijk gemaakt dat niet allen tegelijk vertrekken zouden. De zieken zouden het laatst gaan, de overigen naar gelang er transport beschikbaar was. Wij begonnen de varkens af te slachten. Die konden niet mec en we hadden er de resterende dagen goede maaltijden aan. Er bleken namelijk heel wat dagen nodig voor de verhuizing, want er waren niet meer dan twee of drie vrachtauto’s beschikbaar. Nippon zat kennelijk niet meer zo dik in zijn transportmiddelen. Wij behoorden tot een van de middengroepen. Wanneer we precies gegaan zijn, weet ik niet, maar volgens de tabel in Dora van Veldens dissertatie over de interneringskampen voor burgers, moet het kamp op 30 mei geliquideerd zijn en dat klopt wel ongeveer met mijn herinnering. Opnieuw stopte ik mijn papieren weg in de dubbele wand van Vader

Königs koffer en beklom met mijn vrienden de truck, die ons ver weg naar het centrale bergland brengen zou.

6 *De laatste loodjes*

De rit duurde eindeloos. We gingen noordwaarts langs Enrekang en verder door bergterrein naar Makalé om van daar af steeds hoger de bergen in te rijden tot de weg plotseling stopte. Het was vier uur in de middag. Negen uur lang hadden we gereden. Met verstijfde benen klommen we uit de vrachtwagen. Het was er koud. Het moet zo'n 1500 meter hoog geweest zijn en daar kan het guur zijn. Ons werd een soort geitepad gewezen waarlangs we verder moesten. Met koffertjes en matrasjes ging het in de ganzepas achter de gids. Na een klein uur waren we op de plaats van onze bestemming. Daar stond een huisje voor de Japanse wacht. Hier moesten we aantreden met de rug naar het huisje toe. Voor ons gaapte een ravijn, waar op dat moment een tiental Toradja's uit naar boven klommen, die de laatste hand hadden gelegd aan de barakken, die langs de wanden van diverse kloven voor ons waren neergezet. Zwijgend passeerden zij ons. Ik rook hen. Het was dezelfde geur als die van mijn Papoea dragers in beter tijden. 'Nieuw-Guinea', fluisterde ik tegen Jacobs die naast mij stond en zorgelijk van ja knikte.

We werden naar beneden gestuurd en betrokken de ons toegewezen barak. Die bestond uit twee parallelle britsen ingedekt met repen boomschors, met daartussen een wat lager gelegen gangpad van stammetjes. Achter de britsen was een omwandring van gevlochten bamboe aangebracht en het geheel was ingedekt met een breed dak van gevlochten palmbiad. Op de britsen koos ieder zich een plaats voor zijn matrasje. Het was een uiterst gemêleerd gezelschap dat hier neerstreck. Rechts van mij lag Adriani, een neef van de grote Adriani maar volkomen verindischt. Hij was gezaghebber geweest en getrouwd met een, ik meen, Buginese vrouw. Links lag Roel Hoogeveen, even verder Jacobs. Ook Forster lag hier, gewezen Duits officier en eigenaar van een klapperonderneming op Wakdé voor de kust van Sarmi in wat nu Irian heet. Max en Joop Welleman lagen hier ook ergens. Het was alles op zichzelf niet zo heel slecht, maar bij het vallen van de nacht (en die kwam vroeg in het ravijn) wel luguber. Op dat moment kwam de wacht langs. Wij stonden aangetreden voor de britsen, maar daardoor kon de

Jap er niet meer door. Een compromis was spoedig gevonden. Ieder ging in de houding op zijn bed liggen en volgde de inspecterende Jap met het hoofd. Dat zou drie maanden lang elke avond zo gaan. Misschien ook elke ochtend, maar dat weet ik niet meer.

Of wij die eerste avond nog te eten gekregen hebben, herinner ik mij niet. Het zal echter wel, want de keuken was dichtbij en de echte honger nog niet aangebroken. We hadden in ieder geval een rustige nacht, want de stilte was diep en ondoorgrondelijk in dit afgelegen bergoord. Eerst 's ochtends hadden wij gelegenheid onze situatie wat nader in ogenschouw te nemen. Rechts en links strekten ravijnen zich uit waar overal uit de wanden het water droop. Wat voor gesteente het was, weet ik niet. Ook later heb ik nooit getracht daarachter te komen. Het leek meest op een soort versteenende, witte leem, een soort keileem, maar het zal wel iets anders geweest zijn. Onze eerste zorg was hier een plaats in te richten, waar we onze behoeften konden doen zonder eigen omgeving te verpesten. Hoe we dat voor de faecaliën hebben opgelost, kan ik me met geen mogelijkheid herinneren. Waarschijnlijk is, dat we er een plaats voor hebben gevonden waar die tientallen meters diep in de afgrond vallen konden. Het zou ons trouwens al gauw duidelijk worden, dat we ons daar niet al te veel zorg over behoeften te maken, daar er door gebrek aan eten maar weinig te poepen viel. Het lag anders met de urine. Er viel heel wat te plassen in deze natte kou. We meenden daarvoor een oplossing gevonden te hebben door het graven (het is juister te zeggen: het uithakken) van een meer dan een meter lange, veertig centimeter brede en bijna een meter diepe trog. Het bleek een fiasco. Alle water bleef erin staan, zelfs toen we die al voor veertig centimeter vol geplast hadden. Er steeg een akelige ammonia-lucht uit op. Aangezien de nachten lang waren in het ravijn hadden we langs het paadje van de barak naar de waterplaats lichtgevende stukken rottend hout neergelegd, een vinding van Adriani, die in de ecologie van dit terrein goed thuis bleek. Ze gaven maar een matte glans, maar in het aardedonker van een maanloze nacht of bewolkte hemel was het meer dan genoeg om er de weg heen te vinden. Desondanks heeft een van onze barakgenoten kans gezien op een nacht in de trog te vallen. Dat was een heel magere Indische jongen, zo mager dat het ons opviel, wat geen geringe zaak is. Toen hij rillende terugkeerde klonken de hevigste protesten op vanwege de stank die hij meebracht.

In het voorbijgaan merkte ik al op, dat het met het eten hier

slecht gesteld was. Daar kom ik aanstonds op terug. Eerst dien ik stil te staan bij de gebeurtenissen van de eerste dagen. Daartoe behoorde de aankomst van de ouden van dagen, de invaliden en de zieken. Die moesten gehaald en langs het voetpad naar ons woonoord geholpen worden. Onder de zieken was een oudere man, die ernstige moeilijkheden 'aan zijn water' had. In Bodjo hadden de gezamenlijke artsen kans gezien zijn blaas buiten zijn lichaam te monteren, een kunststuk waarop zij met reden trots waren. Die man moest per brancard getransporteerd worden en dat diende met de grootste zorg te geschieden, want hij mocht vooral niet vallen. Ik was een van de vier ziekendragers. Toen het ziekentransport aankwam op het punt waar de weg ophoudt en het geitenpad begint, was het al donker. Het was een hels karwei de man over dat smalle voetpad, waar maar voor één man ruimte was, te transporteren. Eén keer gleed ik uit en kon maar net de brancard hoog houden. Het bezorgde mij een beschadigde spier in mijn lende, maar het gelukte in ieder geval hem heelhuids in het ziekenbarakje gedeponeerd te krijgen. Hij is daar later natuurlijk toch overleden, maar ik was voorlopig voor alle werk uitgeschakeld.

Het transport van de min of meer invaliden veroorzaakte nog andere moeilijkheden. Een van hen was de notaris, die aan de hand van een zendeling kreunend en krakend aan de rand van het ravijn arriveerde op het moment, dat daar om een of andere reden in het donker niemand te vinden was. Beneden zagen zij een lichtje schijnen, dat van het waaklampje van de invaliden-barak moest zijn. Er was echter geen weg te bekenen en de zendeling ging op onderzoek uit. Hij vond een boomstam, die naar de andere kant leidde. Hij nam de notaris opnieuw bij de hand en samen schuifelden ze er welgemoed overheen. Ze kwamen veilig aan de overkant, maar toen de zendeling de andere ochtend eens ging kijken werd hij wit om de neus. De boom lag over een ravijn van negen meter diep.

Toen iedereen binnen was, bleek dat het eten vrijwel op was en dat we voor de toekomst hoogstens op wat rijst mochten rekenen. Die rijst kwam maar heel onregelmatig binnen, daar Nippon inderdaad ernstige transportmoeilijkheden had. Het rijstrantsoen bedroeg door de bank genomen de helft van het normale, dat zelf al aan de karige kant was. Een enkele keer kregen wij in de plaats van rijst wat zoete aardappelen, vermoedelijk afkomstig van de locale bevolking. Groente was er in het geheel niet. Wel konden van een verlaten onderneming in de buurt vruchten worden aangevoerd,

zgn. *tèrung belanda*, een gele, van binnen dieprode steenvrucht ter grootte van een pruim. Zij kwamen in redelijke hoeveelheid, meermalen voldoende voor twee stuks de man. Ze waren er natuurlijk ook wel eens helemaal niet. Voor ons vormden ze de enige vitamine-bron samen met de met de rijst aangevoerde *tjabé rawit* (een groene maar kleine Spaanse peper) waarvan ieder er meestal wel twee stuks bij de rijst verstrekt kreeg. In normale tijden vinden Europeanen die meestal te heet om rauw te eten, maar toen aten we ze als lekkernij. Vis kregen we in het geheel niet, vlees vrij zelden. Volgens mijn herinnering zouden we slechts twee of ten hoogste drie keer in Bolong een magere karkas aangevoerd gekregen hebben, maar dat wordt radicaal weersproken door het ter plaatse aangehouden en dus heel wat betrouwbaarder dagboek van Welleman, dat het drievoudige vermeldt. Dat zelfde dagboek vermeldt echter ook, dat de schrijver na twee maanden Bolong een gewichtsverlies noteerde van elf kilogram. Die snelle vermagering van een toch al mager man geeft substantie aan het verhaal, dat onder ons de ronde deed. Op een goede dag had Kees de Moor kans gezien Toda echt malu, beschaamd, te maken. Hij was naar hem toegestapt met de rauwe vraag of iedereen dood moest. Toda, altijd wat geïmponeerd door een dokter, had hem gevraagd of hij obat (medicijn) hebben moest. Maar Kees schudde van neen: 'Hier helpt geen obat, maar alleen eten en dat is er niet.' Daarop is toen hernieuwde aanvoer van karkassen gevolgd en ik herinner me, dat we over de eerste een dag of vier, vijf gedaan hebben. Ook de huid werd, na in kleine blokjes gesneden te zijn, gekookt en in de eigen bouillon verstrekt. Die bouillon was natuurlijk voor meer dan 99% water en de paar erin drijvende blokjes huid waren niet te kauwen noch te verteren, maar je kon ze een hele tijd door je mond heen en weer bewegen, ze half inslikken en dan weer ophikken om het nog eens te proberen. Dat laatste deden we trouwens met de rijst ook. Als er iets van een korrel in je keel kwam moest die terug om die zorgvuldig nog eens te vermalen.

Dit dan wat de leveranties van de Jap betreft die, om voor de toekomst enige verbetering te bereiken, ons opdroeg een tuin aan te leggen op een vrij vlak stuk grond boven het ravijn. Daar groeide wat dunne hei (of wat daarop leek) op een humuslaagje van 1 ½ cm dik. De ondergrond was een witte, volkomen steriele leem. We begonnen dus met dat bovenlaagje zorgvuldig wat los te maken en met de patjol heel oppervlakkig om te spitten. Dat ging goed tot er

een Jap kwam, die dit geen manier van omspitten vond. Spitten behoort een voet diep te gebeuren, leraarde hij. Wij waren alleen maar lui! Hij kreeg zijn zin. Een stukje woestijn, waar in geen honderd jaar iets op groeien zal, was het resultaat.

Intussen waren door de kampleiding verstandiger wegen ingeslagen. De hellingen waren bedekt met een dichte vegetatie van varens, waartussen op vele plaatsen kleine paddestoelen gevonden werden. De omgekrulde toppen van het jonge varenblad leverden een goed eetbare groente en elke ochtend trokken er vele tientallen op uit, om jong varenblad te oogsten, dat vervolgens bij de keuken werd afgeleverd. Met de paddestoelen, die door weer anderen verzameld werden, moest met wat meer omzichtigheid omgesprongen worden, want niemand (Adriani misschien uitgezonderd) kende de hier groeiende soorten. Ze werden daarom na het koken eerst voorgetroefd door enkele vrijwilligers. Ik was er één van. Elke vrijwilliger kreeg eerst één paddestoel te eten en als er na twee uur nog niemand pijn in zijn buik had, kreeg hij er nog eens drie. Als dat goed afliep – en het liep altijd goed af – werd de gehele voorraad een paar uur later bij het hapje rijst van die dag uitgedeeld.

Al deze pogingen tot menuverbetering konden natuurlijk niet voorkomen dat de honger groot bleef. Er waren er die er zelf op uittrokken om wat eetbaars te vinden. Adriani kwam nogal eens thuis met een portie slakken, die hij zorgvuldig in een klein potje kookte. Toen hij zag dat ik er met jaloerse blikken naar keek, heeft hij me er één keer een halve gegeven. Erg lekker vond ik het niet. Anderen weer verzamelden engerlingen. Ik heb er eens twee op een bordje aangeboden gekregen. Het waren dikke, witte engerlingen, die wat lagen rond te kronkelen. Op dat moment herinnerde ik mij, dat we die avond elk drie zoete aardappelen krijgen zouden. Toen heb ik er maar van afgezien. Ik heb er achteraf wel spijt van gehad, maar gedane zaken nemen geen keer.

In één geval liep dat zelf voedsel zoeken slecht af. Dat was dat van de zendeling Belksma, waar Rik Valkenburg op p. 135 van zijn boek een kwezelig maar hoogst onvolledig verhaal aan wijdde. Belksma vond een knol en at die in zijn eentje op, wat zijn goed recht was. Maar acht uur later was hij dood; blauwzuurvergiftiging. Velen waren geschokt, temeer omdat Belksma, die zelf op Celebes geboren was als zoon van een zendeling, niet onbekend geweest kon zijn met het feit dat wilde knollen vaak giftig zijn. Maar de grootste schok kwam later, toen zijn koffer bij de kampleiding

werd ingeleverd. Bij het open maken trof men er, behalve een kistje goede sigaren, drie of vier nog helemaal gave blikken met erwtensoep in, die hij bewaard had voor de dag dat er honger kwam. Ik dacht aan het verhaal in Lucas 12, dat van de man die vele goederen had opgetast (vs. 16 vv.).

De honger leidde ook tot jalousie. Men benijdde de keukenploeg, en er gingen stemmen op om het werk in de keuken te laten rouleren. Toen ik een keer Bikker tegen het lijf liep bleek mij, dat hij dat ernstig overwoog. Ik bezwoer hem aan die aandrang niet toe te geven: 'We hebben nu twintig man in de keuken die redelijk gevoed zijn. Je kunt een kok niet beletten zelf te eten. Je weet ook bij benadering wie de vriendjes zijn aan wie ze wel eens een hap afschuiven. Zet je nu twintig anderen in de keuken, dan moeten die zich in een maand tijd zo vol eten, dat ze er weer een tijdje tegen kunnen wanneer ze aan het eind van die maand hun plaats aan anderen moeten afstaan. Zij brengen ook hun nieuwe vriendjes mee die delen moeten in hun veine. Het resultaat is, dat de rest nog minder krijgt dan nu al het geval is.' Ik weet niet of dit veel indruk gemaakt heeft op Bikker (dat wist je nooit) maar hij heeft er wel naar gehandeld. De keukenploeg bleef. Mijn vreugde daarover was overigens niet geheel gespeend van eigenbelang. Een enkele keer zette Ted van der Wolk ook voor mij wel eens een bescheiden kommetje rijst opzij.

De toestand was trouwens wel ernstig. Ik had mij eind juni bij de dokter laten wegen. Ik was sinds we in Bolong zaten 2½ kilo afgevallen. Vier weken later liet ik het opnieuw doen. Er was weer 2½ kilo af. Ik keek Kees de Moor, die de weegschaal bediende, eens aan. 'Dat kan nog één keer zo, maar over een week of zes is het, als het zo doorgaat, wel een bekeken zaak', meende ik. Kees nam niet de moeite dit tegen te spreken. Op de terugweg naar mijn barak kwam ik Oom Piet tegen, een der oudere zendelingen. Hij keek me aan met zijn grote, blauwe ogen: 'Verschrikkelijk, hé', zuchtte hij. Op dat moment schoot mij de duvel in het hart. Ik knikte instemmend: 'Verschrikkelijk, ja. Maar het is onze eigen schuld, Oom Piet.' Hij keek me vragend aan, kennelijk een theologisch tractaat verwachtend. In plaats daarvan vertelde ik hem, dat het gebrek aan rijst nog wel te verdragen was, maar dat we genekt werden door het gebrek aan dierlijke eiwitten. Ik vertelde hem van mijn gewichtsverlies. 'Zo gaat het jou ook, Piet. Van de zeshonderd man in dit kamp is over zes weken alleen de keukenploeg nog in leven; de 580 anderen zijn dan dood. Als we van nu af aan elke dag

één vent opeten, zijn er buiten die twintig over zes weken nog 538 in leven. Moeten we met de Jap collaboreren door ons zelf uit te roeien?' Oom Piet keek me dodelijk verschrikt aan: 'Meen je dat, Van Baal?' Ik was er al pratende helemaal in geraakt en besloot er nog een schepje bovenop te leggen: 'Natuurlijk meen ik dat. Laat ik erbij zeggen, het is een ernstige zaak en je mag er geen feest van vieren. Als de helft op is, kunnen we best met één man twee dagen toe.' Piet liep haastig door, geschokt. Ik was het hele geval al bijna vergeten, toen ik hem drie dagen later weer tegenkwam. Dat wil zeggen, ik zag hem over het paadje langs de rand van het ravijn in mijn richting komen. Er was geen ontwijken aan. Maar toen ik vlak bij de plaats was, waar ik hem gezien had, was hij ineens weg. Helemaal weg. Ik heb hem voor het eerst weergezien op het perron in Driebergen, maar dat was zeker 15 jaar later.

Galgehumor was niet langer in trek in die dagen. 's Avonds, wanneer we na de avondinspectie op ons bedje lagen, werden er lange verhalen gehouden over lekker eten en waar je dat in Amsterdam, Parijs en Berlijn krijgen kon. Forster vertelde met gloed over een diner bij de Prins von Schwartzenberg, die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog bij zijn detachering in Turkije had laten vergezellen door een uitgebreide hofhouding van in livrei gestoken lakeien en kans had gezien met een munitietrein ganzen en varkens te laten aanvoeren. Zo had ieder wat anders, hopende die nacht van lekker eten te dromen, wat velen wonderwel lukte. Overdag waren de mannen bezig recepten van elkander over te schrijven. De anders zo nuchtere Max Lindner had al twee schriften vol. Die schreef hij voor Rie, verzekerde hij mij goedge. Ik lachte hem uit. 'Ze slaat je ermee om de oren als je daarmee aankomt', verzekerde ik hem. Max ontkende dat vurig. Een jaar of drie later, toen ik hem opzocht in Singaradja, waar hij toen controleur was, kon ik niet nalaten hem eens te vragen hoe Rie op dat cadeautje gereageerd had. Hij lachte wat witjes. Ze had hem er niet mee om de oren geslagen, maar de beide schriften wel zonder meer in de prullemand gedeponeerd.

Ik ben van die receptenrage en eetverhalen gered doordat ik meer en meer bevlogen raakte van de ontdekking, dat de mens in zijn religie vóór alle andere dingen gemeenschap zoekt. De discussies voor het slapen gaan in de barak duurden meestal niet lang en de stilte van de eindeloos lange nacht bood een onovertroffen gelegenheid tot ongestoord nadenken over de vraag waarop dat ge-

meenschap-zoeken berust. Hier werd ik mij bewust van de simpele waarheid, dat de mens subject is en deel, en dat daarin de bron ligt van de dialectiek van zijn bestaan, formuleringen, die ik de andere ochtend haastig opschreef in mijn schriftje. Het is wonderlijk hoe eenvoudig de dingen van een verwarde en verwarrende wereld worden, wanneer je uit haar uittreedt en je overgeeft aan de ongebroken stilte en duisternis van een lange nacht. Je bent dan alleen met het mysterie van een bestaan dat, zelf fragiel geworden, plotseling afstand scheidt van al wat het door de jaren heen aan conventie en traditie met zich heeft meegesleept. Wat rest is een simpel zelf, geconfronteerd aan een niet doorziene wereld die tegelijk eigen wereld is. Eén nacht is het gebeurd dat het mysterie over mij kwam op niet in woorden weer te geven wijze als puur macht die buiten mij, over mij en in mij was, op geen enkele wijze appellerend aan welke traditie ook, maar wel mij doordringend van de zekerheid dat hier dat was, dat men God noemt en dat in geen enkel woord valt uit te drukken. Een hallucinatie tengevolge van de honger? Ik heb mij dat onmiddellijk afgevraagd toen de ervaring van mij week. Ik wist tegelijk dat hier van hallucinatie geen sprake was, wel van bewustwording van een werkelijkheid die men slechts ontmoet in een stilte waar de duisternis alle externe beïnvloeding heeft afgesneden. *Het was een geschenk dat door zijn poly-interpretabiliteit mij door de jaren heen heeft bezig gehouden als enig fundamenteel gegeven in de raadselachtigheid van de menselijke existentie. Het geschenk dat ik uit deze jaren heb overgehouden.*

Het is een ervaring waarover je niet spreken kunt, ook niet te spreken hoeft in een gemeenschap van mensen die, zonder zich dat openlijk toe te geven, allen bewust zijn van de nabijheid van de dood zonder zich daarover op te winden. De dood schuifelde om de andere dag wat rond, zich aankondigend in mensen die plotseling hartbezwaren kregen. De dokter gaf hun dan een paar lepels suiker en zo knapten ze weer wat op. De dood was weer even geweken. Maar hij dreigde wel. Wat ging er gebeuren, wanneer de geallieerden op Celebes landden? Niemand maakte zich er echt druk over. De Jappen konden de mitrailleur op ons zetten, ze konden ons ook gewoon laten zitten zonder verder voedsel. Veel meer dan een kilometer of tien konden de meesten al niet meer uit de voeten, niet genoeg om zich in veiligheid te brengen. Er was nog een andere mogelijkheid. De Jap had bevolen gangen te boren in de zachte rots-

wand, zogenaamd om daar te schuilen bij bombardementen. Niemand geloofde in dat excuus. Zulke gangen boden een maar al te goede gelegenheid om ons samen te drijven en met een paar handgranaten af te maken. Overigens, het werk daaraan vorderde niet en Toda insisterde niet. Niemand wist het rechte. Van niets wisten wij het rechte, ook niet van de oorlogssituatie. Natuurlijk, wij wisten dat Nederland vrij was; wij wisten ook, dat Japan klop kreeg. Wij wisten zelfs dat Wakde, het klappereiland van Forster, in een vliegveld veranderd was. Maar wij hadden geen idee waar de volgende klap vallen ging en ook geen moed om iets te doen of te verzinnen, waardoor wij eventuele kwade gevolgen van een klap in de buurt zouden kunnen afwenden. De grote moeheid had zich van ons meester gemaakt.

Het was inmiddels augustus 1945 geworden. In de middag van de twintigste (??) zat ik op de rand van mijn brits mijn sok te stoppen. Het is technisch juist te zeggen, dat ik die aan het naaien was, want wat eens een sok geweest was, was gaandeweg uitgegroeid tot een soort kous-schoen bestaande uit allerlei lappen. Ik was juist aan de slag toen boven de stem van de Jap klonk: 'Keuken, keuken! Mandoer! Mandoer! Rijst, rijst! Halen! Honderd kilo!' Terwijl leden van de keukenploeg langs renden naar boven toe, keken wij elkander aan: 'Something rotten in the state of Denmark?' vroeg er één. Wij knikten. Ik werkte door aan mijn kous. De rijst was nog niet beneden of er klonk nieuw geroep. De mandoers van alle barakken (blokoudsten zou men hier zeggen) moesten boven komen. Niet alleen mandoers, ook vele nieuwsgierigen klommen naar boven. Ik kon moeilijk op één blote voet gaan en naaide door aan mijn kous. Na een minuut of tien kwam één van de luisteraars naar beneden. Hij vertelde dat de Jap had medegedeeld, dat wij allen naar de kust terug zouden keren en voor die gelegenheid onze beste kleren aan moesten trekken! Dat laatste vooral maakte duidelijk, dat er iets heel bijzonders aan de hand moest zijn. Even later bracht een volgende bode de bevestiging: 'Nu staat de Jap te huilen'.

Hij had niet verteld dat de oorlog afgelopen was, maar wij wisten genoeg. Goddank, het einde! Maar tegelijk: rustig blijven! Het huilen van de Jap zou ook in een woede-aanval kunnen omslaan. Rechts en links werden de jongeren gewaarschuwd zich gedcisd te houden. Nu nog te sneuvelen door een amok-makende Jap zou al

te onnozel zijn. Eerst zien hier levend weg te komen. Dan is het nog tijd genoeg voor juichen.

Intussen had Adriani een van de Indische jongens uitgestuurd naar de naastbijzijnde kampong. Die keerde terug in het holst van de nacht met de mededeling dat de oorlog inderdaad afgelopen was. De middag daarop kwam er een krant. Die bracht het nieuws van de atoombom. Hiroshima: 60 000 mensen in één klap. Ik herinnerde mij het verhaal van Klamer in Bodjo (p. 438). Een wee gevoel maakte zich van mij meester. Mijn God, was dat nu nodig? Moest ik God nog danken omdat mijn leven gered was door een massamoord?

Mijn vreugde was bedorven. Ik dacht aan de slotregels van Byron's *Prisoner of Chillon*:

And even I
Regained my freedom with a sigh.

Bevrijding zonder vrede

1 De weg terug Australië

Het duurde wel even voor wij vertrekken konden uit Bolong. Evenals op de weg erheen ging het ook nu groepsgewijs, met dit verschil dat deze keer de patiënten voorrang kregen. Wat mij in die dagen opviel is, dat het weer zo veel beter was. De zon, die ik in de drie maanden van ons verblijf hier nauwelijks had opgemerkt, liet zich nu plotseling zien. Ik heb er de overtuiging uit overgehouden, dat in beschrijvingen van een klimaat de gemoedsgesteldheid van de beschrijver een geduchte rol speelt. Hoe dit zij, toen het eindelijk zo ver was en ik mij opmaakte om te vertrekken, kon ik al de bagage die ik nog had, mijn matrasje en klamboe uitgezonderd, in één hand houden. De koffer van Vader König, die mij al die jaren zo goede diensten bewezen had, was niet meer nodig, ook niet meer nodig voor het bundeltje papieren dat ik nu vrij in de hand kon tonen. Wat zou ik verder sjouwen met een koffer van 5 kilo dood gewicht? Ik stond gereed hem in het ravijn te mikken, toen Adriani mij op mijn arm tikte: 'Ik geef een ei voor die koffer', zei hij. Wij ruilden onmiddellijk en ik at het ei op. Tien minuten later gingen wij weg.

Nippon zorgde nu goed voor ons. Voor ieder stond een emmertje klaar met een kilo gekookte rijst. Waar al die emmertjes vandaan kwamen, heb ik mij niet afgevraagd. Het was een heerlijk ding op de truck te zitten, bovenop mijn opgerolde matrasje, met tussen de benen een emmertje goed gekookte rijst. Wij beseften zeer wel, dat het onverstandig was het zo maar leeg te eten. Maar het was wel heerlijk een hap rijst te eten en die naar binnen te werken zonder elke hap twee- of drie keer terug te hikken om nog wat na te kauwen. Zo telkens een hapje kon niet te veel kwaad. Het kon ook geen kwaad om, toen wij onderweg een koopman met een lading klappersuiker tegenkwamen, de truck te laten stoppen om ieder wat klappersuiker te kopen en die door de rijst te mengen. Toen wij na

negen of tien uur rijden eindelijk in Paré-Paré aankwamen, waren alle emmertjes leeg. Maar toen ik me van de truck liet glijden zag ik, dat mijn onderbenen helemaal opgezet waren. Ik was met twee magere latten aan boord gegaan en had mij in één dag een oedeem geeten.

We vonden onderdak in het oude burgerkamp. We hadden een kwade nacht. De rijst met suiker begon te werken en voor we het wisten zaten we allen op een rij in de naastbijzijnde goot. De latrine kon zoveel klandizie niet verwerken. De andere ochtend stonden we in een rijtje voor de dokter – opnieuw Kees – die ons allen voorzag van een wit goedje, dat hij *bonus alba* noemde. Het stopte de diarree, maar de dikke benen waren niet een, twee, drie over. Daar in Paré-Paré zijn we een weekje gebleven, misschien wel langer. Ik maakte van de gelegenheid, dat ik weer scheermesjes kopen kon, gebruik om mijn baard af te laten scheren. Wybe van Dijk, die er zo goed voor gezorgd had, vond het jammer, maar ik legde hem uit dat ik niet in zo'n lijst bij mijn vrouw komen kon. We waren toen nog vol verwachting, dat alles vlot verlopen zou.

Het enige wat ik mij verder herinner is, dat Jacobs opnieuw de leiding nam om extra eten te fourageren: soep met kip in aanzienlijke hoeveelheden. Waar het geld vandaan kwam, weet ik niet meer. Dat zullen de Japanners ons wel verstrekt hebben. Niemand maakte zich zorgen op dit punt. Het was een wat onwezenlijke toestand daar in Paré-Paré. De Celbes-mensen, wier gezinnen in Kampili of daaromtrent geïnterneerd zaten, verdwenen met spoed zuidwaarts. Voorop gingen de resident en enkele hoge ambtenaren uit Makassar, verlangend om te zien of er al iets te besturen viel. Veel kan het niet geweest zijn maar toen wij, na een week of langer in Paré-Paré te hebben rondgehangen, in Makassar arriveerden, troffen wij toch allerlei lieden aan die al ergens mee bezig waren, al was het niet altijd duidelijk waarmee.

Op dat moment waren de Japanners nog belast met de uitvoering van de lopende zaken, daar de feitelijke overgave ter plaatse nog geschieden moest. Dat wachtte op de komst van de Australische bezettingstroepen. Er werd intussen wel voor ons gezorgd. Wij werden nu ondergebracht in een hotel. Het was alleen hinderlijk dat alle meubilair cruid verdwenen was, zodat we wat dat betreft weer voor ons zelf zorgen moesten. Hoe ons dat gelukt is, herinner ik mij niet meer. Wel, dat in afwachting van de komst der Australiërs alvast voedsel gedropt werd. Dat gebeurde op de aloon-

aloon te Makassar. Daar ben ik er nog getuige van geweest hoe twee Makassaren, al te ijverig in het binnenhalen van het hemels manna, getroffen werden elk door een zak suiker. Ze waren op slag dood, maar daar werd opvallend weinig aandacht aan besteed.

Het herinneringsbeeld dat ik van die tijd behouden heb, is vaag en wat er aan brieven van familie rest, biedt weinig houvast voor detaillering. Zo vond ik een brief van mijn broer, waarin hij verwijst naar een brief die ik op 19 september in Makassar geschreven had. Die brief was via het Rode Kruis te Melbourne in Nederland gekomen. Dat geeft dus ongeveer de tijd aan waarop de Australiërs te Makassar landden. Het kan echter ook zijn, dat een Rode Kruis party al enige dagen voor de komst van de troepen was gearriveerd. Veel doet het er overigens niet toe, want enkele dagen later waren we weg. Het illustreert alleen de belangrijke functie van het Rode Kruis in die dagen als 'clearing house' voor de uitwisseling van gegevens over de verblijfplaats van familieleden. Zo werden door het Rode Kruis in Nederland regelmatig lijsten gepubliceerd van personen die levend in Nederlands-Indië waren aangetroffen, later ook van personen van wie men vernomen had dat zij overleden waren. Dat ik in leven was, heeft de familie voor het eerst uit zo'n lijst vernomen. Daarop werd dan weer via het Rode Kruis – in dit geval dat te Melbourne – door hen gereageerd.

De Bali-Lombok groep van bestuursambtenaren bleef intussen bijeen. Wij hadden in Makassar geen zaken. Wij hadden maar twee wensen: onze vrouwen en kinderen terugvinden en terugkeren naar Bali en Lombok, waarbij het van de omstandigheden moest afhangen wat het eerst gebeuren zou: naar Java om de gezinnen te vinden of naar Bali en Lombok om voor hen kwartier te maken. Zo althans werd het in het begin gesteld. Het werd echter al spoedig duidelijk, dat het zo eenvoudig niet lag. Op Java hadden Soekarno en Moh. Hatta op 17 augustus de Republiek Indonesia uitgeroepen, en het bleek dat met name Soekarno door de met de herbezetting van Nederlands-Indië belaste geallieerde aanvoerders bloed-serieus genomen werd. Al spoedig volgden ook berichten over onlusten op Java en over Britse aarzeling om in te grijpen. Dat maakte het des te onaangename, dat over de verblijfplaats van onze gezinnen op Java zelfs via het Rode Kruis geen inlichtingen te verkrijgen waren, zelfs niet over de vraag of zij al dan niet nog in leven waren. Slechts op één punt bestond volledige duidelijkheid en dat was, dat wij in Makassar verkeerd zaten. Celebes was toegewezen aan het Austra-

lisch opperbevel, Java met Bali en Lombok aan het Britse. Het eerste had zijn hoofdkwartier in Australië, waar ook Van Mook zijn hoofdkwartier had (dat hij weldra in zou wisselen voor Batavia), het tweede had zijn voornaamste zetel in India met een tussenstation te Singapore. Wilden wij naar Bali en Lombok komen dan wel op Java onze gezinnen weer opsporen, dan was er maar één weg, nl. die over Brisbane, waarheen blijkens de berichten een groot deel van het te Melbourne gevestigde Nederlandse hoofdkwartier verplaatst was.

Voor één keer zat het ons mee. Toen rond 20 september de Australiërs in Makassar hun intrede deden, bevond zich bij de staf ook een majoor van de Netherlands Indies Civil Administration, de NICA. Die majoor was Jan Wegner, een collega met wie ik op de HBS in dezelfde vierde klas had gezeten en die een jaar later dan ik als indoloog te Leiden was aangekomen, waar hij lid van SSR was geworden. Ik werd dus afgevaardigd als de aangewezen persoon om hem binnen de kortste keren een bezoek te brengen. Dat lukte wonderwel. Jan Wegner was bij het uitbreken van de Pacific-oorlog controleur van Boven-Digoel en had daar en in Merauke het grootste deel van de oorlogsjaren doorgebracht. Reeds uit dien hoofde was er aan stof tot praten geen gebrek. Alleen, de goede Jan had noch de middelen noch de bevoegdheid om ons hetzij naar Batavia, hetzij naar Bali of Lombok te dirigeren. Ik legde hem uit, dat het natuurlijk een kwalijke zaak was, dat hij een resident en zijn staf op deze wijze belette hun taak weer op te vatten. We hebben daar uiterst amicaal over gepraat, maar het laatste zat hem toch wel moeilijk. Hij besloot dat daarover zijn baas, de NICA-kolonel De Rooij op Morotai, dan maar beslissen moest. Dat was redelijk en Jan bleek goed voor zijn woord. Reeds de andere dag (de 23ste?) zat de hele club in een bommenwerper, een B25, op weg naar Morotai. Enkele anderen, die niets in Celebes te maken hadden, gingen ook mee.

De Rooij ontving ons uiterst hartelijk. 'Ik kan maar één ding voor jullie doen', zei hij: 'jullie aankleden. Verder kan ik je alleen maar doorsturen naar Camp Columbia bij Brisbane waar bijna de hele Nederlandse macht geconcentreerd zit, de plaats ook waar beslissingen genomen kunnen worden over hoe en wanneer jullie weer aan je werk en naar je gezinnen kunt. Morgen gaat er toch weer een B25 naar Brisbane. Daar kun je best met mee'. Het was een fantastische dag. Tegen de avond zaten we allen keurig in goed

passend khaki, met nieuwe sokken en schoenen aan en in het bezit van een plunjezak met reserve-goed, ondergoed en zakdoeken. Het was een heerlijk gevoel eindelijk weer eens behoorlijk gekleed te zijn. Bovendien kreeg ik van een officier, die vergeefs geprobeerd had aan een pijp te wennen, een pijp cadeau die hij maar weinig gebruikt had. Het is niet gewoon uit andermans pijp te roken, maar ik was er bar gelukkig mee. Een maand tevoren, in Bolong, rookte ik uit een half vergane pijp nog gedroogd mos dat ik van de bomen bij de keuken schrapte; nu had ik niet alleen echte tabak, maar ook weer een echte pijp.

Het reizen per bommenwerper is weinig comfortabel, maar dat deerde ons allerminst. Hoogst tevreden kropen we de andere dag weer in de machine en voort ging het, via Biak en Merauke naar Cooktown. Voor mij een boeiende reis, want ik zag nu voor het eerst de sneeuwtoppen van het centrale bergland. Even nieuw voor mij was het vliegveld te Merauke, waar ik zowaar onze oude postchef ontmoette.

Na een overnachting in Cooktown ging het door naar Brisbane, waar we wegens een zware bui een uur in de omgeving bleven rondhangen. Het werd ijzig koud in het vliegtuig. Toen we eindelijk aan de grond stonden zagen we, dat er hagel gevallen was. Ook in de bus, die ons naar Camp Columbia bracht, was het koud. Maar het kamp zelf was voortreffelijk.

Het was avond toen wij aankwamen. Bij het betrekken van de mij toegewezen kamer zag ik op de deur, dat ik als kamergenoot een arts had van wie mij uit verhalen (ik had er gedurende drie jaren gevangenschap de nodige gehoord) bekend was, dat hij zijn carrière begonnen was als circusartiest. Toen ik binnen kwam was hij er niet en toen ik eenmaal in bed lag, viel ik vrijwel terstond in slaap. Ik werd pas wakker toen het al licht was. Het eerste wat ik zag was een vent, die op de handen door de kamer liep; kennelijk mijn kamergenoot. Hij had er een hoogrode kleur bij opgelopen en ik informeerde voorzichtig wat hij deed. 'Op mijn handen lopen', zei hij. Ik antwoordde: 'Dat zie ik, maar kom asjeblieft beneden want je kop barst zowat'. Daarna hadden we een gezellig gesprek, waarbij hij me uitlegde dat je op je handen de wereld zo anders ziet. Ik kende dat verhaal al uit Chesterton, maar vond het niet nodig hem dat in te wrijven. Terecht, want ik zou spoedig genoeg begrip krijgen voor de drang om, als je de wereld niet om kunt draaien, haar dan in vredesnaam maar omgedraaid te zien.

Politiek was de toestand ellendig. In Indië zaten tienduizenden mensen nog gevangen, was er allerlei nood en moest van alles ondernomen worden om die totaal verarmde en in de war geraakte wereld weer op de been te helpen. Maar de Engelsen onder generaal Christison, doodsbenauwd door Soekarno in nieuwe moeilijkheden te worden gebracht, hielden van alles tegen. Alleen met hun toestemming kon men erin komen. De Australiërs, van hun kant, waren wel geneigd geweest meer te doen, maar hier hadden de unions, opgemand door Soekarno, besloten dat aan alle kolonialisme een eind moest komen en daarom alle belading van schepen met bestemming Indonesië besmet verklaard. Er lag in Australië van alles gereed ter leniging van de nood in Nederlands-Indië, maar geen schip kon vertrekken. Binnen een week na aankomst in Brisbane stonden wij aan de kade om een voor Indonesië bestemd schip te laden. Ach, wij hadden dat ook wel voor de Jap gedaan, waarom zouden wij het niet voor ons zelf doen? Het was toevallig een schip, dat zilver- en kopergeld moest meenemen, nodig om de economie weer op gang te brengen. Het zat alles in nogal hanteerbare kistjes, maar ze waren wel zwaar. Het was ook niet helemaal wat wij ons voorgesteld hadden van even bijkomen van meer dan drie jaar gevangenschap.

Het was maar één van de vele teleurstellingen, ontgoochelingen zelfs, die nog volgen zouden. Men heeft het verschijnsel kamp-syndroom, dat tientallen jaren na het einde van de Japanse oorlog onder tal van ex-gevangenen de kop opstak, wel in verband gebracht met het feit, dat zij nimmer de kans gekregen hebben hun bevrijding emotioneel als bevrijding te beleven. Zij werden bij die bevrijding prompt geconfronteerd met nieuwe strijd en nieuwe ellende, die bestemd was uit te lopen op hernieuwde ex-patriëring. Ik heb mij wel eens afgevraagd hoe het komt dat ik, die die ellende in al haar bitterheid heb meebeleefd, aan dat trauma van een emotionele terugkeer van de doorleefde angst ontkomen ben. Kan het zijn omdat ik door al die jaren heen geleefd heb in twee werelden, waarvan er één die was, waarop zich mijn *Quest for Partnership* gericht heeft?

Zeker is, dat ik in die dagen in Camp Columbia het voorrecht genoten heb van een bevrijdende droom. Ik droomde op een nacht dat ik in Kediri stond tegenover het witte gebouw van de Javasche Bank aldaar. Plotseling was er luchtalarm. Ik rende het gebouw binnen en hurkte onder een houten schrijfbureau. Daar kwamen de bommen. Ik hoorde ze inslaan. Met de regelmaat van een klok

kwamen ze naderbij. Nu vielen ze vlak achter mij, de volgende net een eindje over mij heen. . . Toen werd ik wakker met een gevoel van opluchting en herkenning. Ja, zo was het gegaan daar in Paré-Paré. Wat ik ervaren had als een schrikkelijk oordeel, als een ongeordend brok ellende, lag plotseling voor mij als een logisch, geordend geheel waarvan ik in alle gemoedsrust zeggen kon: zo is het gegaan. Het traumatisch gebeuren van toen had zijn emotionele macht over mij verloren. Ik lag alleen nog wat na te soezen over de verschuiving in de localisering van het gebeuren: naar Kediri, mijn eerste plaats in Indië, de plaats waar ik echt heimwee gekend had. En de bank een gebouw waar ik nooit binnen was geweest, dat ik alleen van buiten kende. Het meest opvallende echter was het gevoel bevrijd te zijn van een brok niet verwerkte ervaring, die in mijn onderbewuste als een potentiële angstbron had voortgesudderd en nu haar macht verloren had.

Wij waren inmiddels allen gemilitariseerd. Onder de staat van beleg had ieder die wat voorstelde een militaire rang. Alle controleurs waren kapitein geworden, Jacobs overste en de resident kolonel. Allen met v.s.d. – voor speciale diensten – achter hun rang. We waren ook allen door de keuringsmolen gedraaid en genoegzaam gezond bevonden om dienst te doen. We moesten echter wel wachten, want we konden niet op stel en sprong naar Java. Van Mook was er nog maar net heen. Toen wij arriveerden was hij zelfs nog in Camp Columbia. Het was dus eerst wachten geblazen. Aanvankelijk was dat niet erg, want wij waren meest van al geïnteresseerd in de vraag wat er van onze vrouwen en kinderen geworden was en waar of hoe we die konden bereiken. Daar schakelden we de Rode Kruis organisatie voor in, maar de antwoorden kwamen niet al te vlot binnen. Er bestond kennelijk nog geen voldoende contact met de vrouwenkampen op Java. Daarnaast waren uiteraard ook privé-initiatieven mogelijk. Ik zond op 26 september een telegram naar Scheveningen aan het adres van mijn vader waarop op 4 oktober het volgende misselijke antwoord kwam:

with reference to your cable lodged GPO Brisbane on 26th september and addressed Jan van Bool C|Jolsti Scheveningen Holland I am advised that the message is undelivered as the addressee has left that address and has not left a forwarding address. . .

Cable Clerk.

Tot op de huidige dag neem ik het de lummel in Scheveningen kwa-

lijk, die voor dit antwoord gezorgd heeft. Het gaat mij niet om de mis-spellingen, maar om zijn luiheid. Als hij maar even van zijn tafel was opgestaan om informatie te vragen, dan had hij waarachtig wel uitgevonden wie of wat Jan van Boel (baal) was en gezorgd dat het telegram terecht kwam. Nu kreeg ik pas op 20 oktober, via mijn zwager W.J. Boogaart van mijn moeder bericht, dat mijn vader overleden was. Het was een ellendig bericht. Toen ik een elf jaar eerder wegging uit Holland, had ik een beetje genoeg van de oude heer. Nu was ik rijp genoeg om ernaar te verlangen nog één keer van zijn levenswijsheid te profiteren, te verlangen ook om hem te danken voor wat hij mij meegegeven had. En nu was het te laat. Op 17 september 1943 was hij al overleden. De enige die het wist, was mijn vrouw, die het mij niet had kunnen doorgeven. Zij had het in Malang doorgekregen via het Rode Kruis van de Japanners, die op het adres mijn naam hadden doorgeschrapt en er de hare voor in de plaats gezet, aldus bij haar de gedachte wekkend dat ik intussen ook dood was. Maar zij had mij niet kunnen bereiken en omtrent haar had inmiddels het Rode Kruis te Brisbane nog altijd geen bericht. Dat kreeg ik langs andere weg.

Een der eerste kennissen die ik in Brisbane tegen het lijf liep, evenals ik in een keurig kapiteinsuniform, was Piet Platteel. Ik dacht onmiddellijk aan mijn voornemen hem stevig op het gezicht te timmeren vanwege het leed mij in Praya aangedaan (boven: p. 388). Ik was echter door drie jaar Japanse behandeling voldoende afgekoeld om hem eerst minzaam naar zijn welstand en belevingen te vragen. De laatste logen er niet om. Hij was ingedeeld bij een groep krijgsgevangenen, die vanuit Java naar Ambon gezonden was voor het aanleggen van een vliegveld aldaar. Het ruim van het schip, waarin ze vervoerd werden, bood alleen maar gelegenheid tot zitten. Dat was echter het ergste niet. Ze kregen typhus (?) aan boord en elke ochtend werden er over de hoofden op de armen zeven of acht doden doorgegeven, die aan de lopende band naar boven gingen en overboord de zee in. Het was een heel zakelijk verhaal. Wanneer iemand zou zeggen, dat Piet dus kennelijk geen gevoel had, moet ik hem tegenspreken. Dit soort geschiedenissen kun je alleen zakelijk vertellen; wie het niet doet gaat gillen. Het was door die zakelijkheid indringend genoeg. Ik dacht bij mezelf: 'Jij hebt je portie intussen wel gehad' en heb hem over die affaire in Praya niet gesproken, toen niet en later ook niet. Soms wordt de deugd beloond: twee of drie dagen later kwam Piet bij me. Hij had

een brief van Greet gehad, waarin stond dat in hetzelfde kamp (Lamparsari) ook mijn vrouw zat met de kinderen. Mijn vrouw was ziek, had naar het schijnt tbc, maar de kinderen waren gezond. Het eerste levensteken en adres; voorshands ook het laatste.

Ook bij anderen uit onze groep druppelde informatie binnen en ook niet altijd goede. Een der eerste slachtoffers was een collega die, toen de oorlog begon, zijn vrouw met de vrouwen van de NNGPM uit Nieuw-Guinea had laten uitwijken naar Australië. Hij was met ons partijtje uit Makassar meegekomen en kreeg bericht, dat hij niet naar Melbourne behoefde te komen want zij ging trouwen met de generaal (toen nog kolonel) Spoor.

Slecht nieuws was er ook voor Jacobs. Van zijn twee zoons was de jongste omgekomen in Birma, de oudste gewond geraakt bij actie in het verzet in Nederland. De klap kwam harder aan dan hij merken liet. Bij de herbezetting van Bali in maart 1946 werd hij wegens zijn gebleken leiderscapaciteiten aangewezen als resident. Hij kon het echter niet meer aan. Binnen het half jaar moest hij naar Nederland. De onverschrokken Jacobs, die ons de jaren door tot steun en voorbeeld was geweest, had plaats gemaakt voor de zachtmoedige Jacobs, die in het kamp vrede had gevonden met God. Toen zijn oudste zoon, die helemaal hersteld leek, tien jaar na zijn arts-examen plotseling psychisch instortte, wijdde hij zich geheel aan diens verpleging. Daar kwam ook bij die van Guusje, zijn vrouw, die in 1964 overleed. De zoon stierf eerst enkele jaren geleden. Jacobs zelf is inmiddels 90; een vriendelijke oude heer die een rustige oude dag beleeft in een verzorgingsflat in Den Haag, waar hij alleen uit komt om naar de kerk te gaan of om zich even in de omgeving te vertreden. Een vroom mens die dankbaar is voor wat God hem gegeven heeft. Dat hij voor zijn onmiskenbare verdiensten nimmer officiële erkenning heeft gevonden, deert hem niet. Mij echter wel, ook al zou het onjuist zijn daar nu officieel nog iets aan te doen. Ik wil echter wel gezegd hebben dat, in de hoogste morele nood, hij het was die zijn mensen op de been hield.

Intussen was Boterhoven de Haan ijverig aan het lobbyen voor onze terugkeer naar Indonesië. Hij kreeg te verstaan dat dat begin november worden zou. Op welke wijze dat gebeuren moest, kon niemand hem zeggen. Wij echter waren, ongeacht de verwarde toestand in wat eens Nederlands-Indië heette, optimistisch. Nog op 26 oktober schreef ik mijn vrouw, dat wij verwachtten spoedig naar

Lombok te gaan. We hielden er overigens wel rekening mee, dat de reis over Batavia lopen zou en wij gelegenheid krijgen zouden eerst vrouwen en kinderen te ontmoeten, hetgeen op zijn minst billijk was. Ter voorbereiding op die ontmoeting sloegen wij ijverig aan het shoppen: kleren voor de vrouwen en kinderen en voor de laatsten ook wat speelgoed. In Camp Columbia waren er genoeg vriendelijke dames om ons daarin bij te staan.

Carel Boterhoven ontwikkelde nog een ander initiatief. 'Jij moet dadelijk weer de wetenschap beoefenen', zei hij tegen mij: 'Ga eens praten in Sydney. Daar hebben ze een universiteit. Wie weet vind je er iemand die jou vak beoefent en je ergens mee helpen kan'. Het was een pracht van een voorstel. Ik zat toch niets te doen. Mijn brieven hadden tot nu toe niets opgeleverd en er zaten in Sydney inderdaad vakgenoten met wie het de moeite waard was kennis te maken. Een paar dagen later zat ik al in een DC3, die me naar Sydney bracht, waar ik me meldde op ons consulaat-generaal. Daar waren ze bijzonder hulpvaardig. Ik kreeg een keurige flat dicht in de buurt, en ze introduceerden mij bij Elkin en Capell, waar ik als een aan de laatste bekend vakgenoot welkom was. Het was een bijzondere ervaring terug te zijn in een niet door oorlog geschonden wereld en daarin rond te lopen in een buitenmodel kapiteins-uniform waarmee je je in elk gezelschap vertonen kon. Ik heb er heerlijke dagen doorgebracht, zowel aan de universiteit als in de stad. De tweede dag al werd ook de flat gezellig. Mijn deur ging plotseling open. Een mij onbekende kapitein Visser stak zijn neus om de hoek met de vraag of hij hier woonde. Ik meende dat dat althans geregeld kon worden en we waren al spoedig de beste vrienden. Hij bleek ingenieur van zijn vak en had iets te maken met een ijzergieterij ergens in Brabant. Ik heb hem nooit teruggezien.

In mijn herinnering leven die vier of vijf dagen verblijf in Sydney voort als een grandioze vakantie op rijkskosten. Onlangs echter bleek mij, dat ik mijn dagen daar nuttig besteed heb. Dat was, toen uit een collectie papieren van later datum een concept-nota te voorschijn kwam, handelend over ethnografisch en taalkundig onderzoek, die de datum draagt van 'Batavia, 6 nov. 1945', de datum van onze behouden terugkeer te Batavia. Dit twaalf bladzijden lange, handgeschreven stuk is een curieus document. Er blijkt namelijk uit dat wij, bij alle ongefundeerd optimisme over de mogelijkheid van spoedig herstel van orde en rust, ons degelijk bewust waren van het feit, dat Indonesië bliksemsnel aan het veranderen was

en dat alles op alles diende te worden gezet om Indonesiërs academisch op te leiden en in het bestuursbeleid in te schakelen. In de inleiding tot dit voorstel tot instelling van afzonderlijke diensten voor ethnografisch en taalkundig onderzoek wordt nl. betoogd, dat de aanpassing der traditionele maatschappij aan moderne eisen dermate is versneld, dat over 25 jaar de oorspronkelijke, rijk gevarieerde cultuurpatronen niet meer te achterhalen zullen zijn, terwijl ook te verwachten valt dat door het toenemend gebruik van het Maleis meerdere 'kleine' talen verdwenen zullen zijn, een proces, dat zich voor de oorlog al liet waarnemen in Ambon en de Minahasa. Het is daarom zaak het onderzoek van die culturen en talen krachtig aan te pakken, waarbij in het bijzonder het ethnografisch onderzoek de aandacht vraagt, omdat op dit terrein toch al een grote achterstand bestaat. Het plan mikt erop, dat over 25 jaar 74 monografieën van locale culturen beschikbaar zullen zijn, 60 over Indonesisch cultuurgebied, 14 over Papoea-culturen, alle samengesteld door Indonesiërs.

Het eerst nodige is de opleiding van vakbekwame ethnografen, te selecteren uit Indonesische jongelieden, die in het bezit zijn van een candidaats-examen in een of andere te Batavia aan de universiteit gedoceerde wetenschap. Zij zullen een driejarige studie moeten volgen met ethnologie als hoofdvak, linguïstiek als eerste en archaeologie of physische anthropologie als tweede bijvak. Men dient met tenminste 12 man te beginnen, zodat drie jaar later voor elk der volgende regio's twee onderzoekers beschikbaar zijn: Sumatra, Borneo, Celebes, Kleine Soenda-eilanden, Molukken, en Nieuw-Guinea. In al die regio's zal men te zijner tijd ook moeten komen tot regionale kantoren, die op het gebied van cultuur en cultuurverandering de autoriteiten ter plaatse kunnen adviseren. In de opsomming van regio's ontbreekt Java, wat samenhangt met het feit, dat voorgesteld werd het Kantoor voor Inlandse Zaken om te vormen tot een Kantoor voor Islamitische en Javaanse Zaken, e.e.a. met gelijktijdige oprichting van een Ethnografisch en een Taalkundig Bureau, beide met aan het hoofd een Adviseur wiens positie gelijkwaardig zal zijn aan die van de bestaande Adviseur voor Inlandse Zaken. De nota werkt dit alles uitvoerig uit. Zelfs een begroting over de eerste vijf jaren ontbreekt niet. Het alles nog eens doorlezende, kom ik tot de conclusie dat het een aardig plan was, al zou al spoedig blijken, dat het geen schijn van kans had. Toch heb ik nog gelegenheid gekregen het op het Departement van Bin-

nenlands Bestuur te laten tikken en in te dienen, waar het geregistreerd is op 20 dec. 1945 onder no. 578/45//719.1. Helemaal dwaas? Toch ook weer niet. Het in 1951 te Hollandia gestichte Kantoor voor Bevolkingszaken gaat uit van precies dezelfde gedachten.

Maar terug naar Brisbane, waar ik opgewekt terugkeerde. Er was nog geen bericht van mijn vrouw, wel een of meer brieven uit Vlaardingen, die mij enigszins informeerden over de dood van mijn vader en de toestand van de overigens gespaard gebleven familie. De meeste brieven van thuis, onder andere die van mijn broer, zou ik eerst veel later ontvangen. Zij waren gezonden via het Rode Kruis in Melbourne, waar men wel erg zijn best deed maar kennelijk moeite had het adressenbestand bij te houden van zo veel aan verplaatsing onderhevige geadresseerden. Ik wist nu in ieder geval, dat mijn moeder in Vlaardingen bij mijn zuster en zwager woonde en dat moeder König in Doorn zat. Dit althans was ongeveer de stand van mijn kennis, toen we op zondag 4 november plaats namen op de 'dicky seats' (zitplaatsen op langs de zijwanden aangebrachte metalen banken) van de militaire DC3, die ons naar Batavia brengen zou. We vertrokken vrij laat en kwamen die dag niet verder dan Cloncurry, eens een befaamd gouddelvers-centrum, nu een miezerig centrum midden in de 'sheep country' van westelijk Queensland. Een klein hotel bood ons onderdak. Het kostte weinig moeite de waard te overreden de op zondag gesloten bar te openen. Het werd al spoedig een gezellige avond.

Onze volgende nachtstop was in Balikpapan. Na een tussenlanding ergens ten westen van Port Darwin vlogen we dwars over Flores (waar we vanuit de lucht de gekleurde meren bewonderen konden) in de richting van Makassar, waar we vanwege zware regen niet landen konden. Tegen de avond landden we in Balikpapan. Een busje bracht ons naar een soort pasanggrahan. Onderweg kregen we de eerste flitsen te zien van hetgeen hier de oorlog had aangericht: allemaal op ongeveer anderhalve meter hoogte door dek-kend kanonvuur afgeschoten palmbomen. Letterlijk alles was hier vernietigd bij de landing der Amerikanen. Een troosteloos gezicht en een even troosteloze pasanggrahan.

2 *Batavia*

Op 6 november landden we in Batavia, waar we onderdak vonden

in het Tanah Abang flatgebouw, waar we met drie of vier man op een kamer sliepen. Lombok zat weer verenigd; in de belendende kamers zat Bali. Elk had een veldbed, een klamboe en een soldatendeken. Voor het overige was de kamer redelijk wel gemeubileerd. Bovendien hadden we een balkonnetje. Het was al met al niet slecht, al moesten we voor de maaltijden beneden in de rij staan. Dat had zijn voordelen, want zo leerden we de medebewoners van het flatgebouw kennen. Er waren nogal wat oud-gedienden onder, die zich hadden gemeld om Indië, nu het weer vrij was, te redden. Tot hen behoorden onder meer Gerke, vóór 1940 algemeen secretaris, Jonker, eens procureur-generaal en nu hoogleraar in Leiden, en de oude man van het volkscredietwezen Fruin. Gerke en Jonker liepen in een generaalsuniform.

Een andere bijzonderheid was, dat ieder in het bezit was gesteld van een jungle-karabijn, een handzaam wapen dat in het Batavia van die dagen geen luxe was. Er zaten wel eens snipers in de bomen en overvallen waren niet ongewoon. Wel zaten wij vrij veilig in Tanah Abang flat, daar naast de deur een Britse wachtpost gevestigd was, bemand door Seaforth Highlanders. Toch werd 's nachts bij ons beneden ook door ons zelf wacht gehouden, waaraan bij toerbeurt door ieder werd deelgenomen, altijd drie tegelijk. Ik heb echter maar één keer een alarm meegemaakt. Op een nacht werden wij gewekt door een schot. Het was aardig te zien hoe overal op de balkons kerels verschenen met het geweer in de aanslag. Toen kwam er een stem van beneden: 'Ga maar naar bed. De generaals hebben de wacht!' Dat was voldoende om ieder duidelijk te maken wat er aan de hand was. De generaals en de kolonel Boterhoven de Haan waren oorspronkelijk niet in het wachtrooster ingedeeld. Zij vonden dat echter onsportief en dus namen zij er nu ook aan deel. Eén van hen (het zal Carel wel geweest zijn, maar zij hebben elkaar niet verklapt) had zijn geweer van tussen zijn knieën laten vallen, waarop het was afgegaan.

Het was in die dagen nog een barre janboel in Batavia, waar Van Mook en de zijnen probeerden gaandeweg macht en zeggenschap van de Britten los te peuteren, die vooralsnog alle inmiddels aangevoerde Nederlandse troepen in Singapore vasthielden. Zij hadden nl. ook het beheer over de geallieerde scheepvaartpool, waarin de Nederlandse schepen waren ondergebracht. Het was staat van beleg en de feitelijke macht berustte bij de Britse generaal Christison, die elk conflict met de Republiek Indonesia wenste te voorkomen

en het KNIL, dat in en rond Batavia vrij wat militairen gelegerd had, in bedwang hield. Sukarno zetelde dan ook nog altijd met een deel van zijn regering in Batavia, waar overal huizen en pleinen waren volgekalkt met nationalistische en anti-Nederlandse leuzen. Het enig duidelijke blijk van de erkenning van het Nederlands gezag door de Britten bood het feit, dat Van Mook met zijn staf het paleis van de gouverneur-generaal aan het Koningsplein betrokken had. Het zou nog geruime tijd duren voor dat gezag door de aflossing der Britse troepen door Nederlandse meer inhoud kreeg.

De dag na aankomst begaven wij ons naar het departement van Binnenlands Bestuur, dat op dat ogenblik gastvrijheid genoot in het kantoor van de BPM. In het eigen gebouw waren toen nog Sikhs gelegerd. Na te hebben vastgesteld dat daar op dit moment geen werk voor ons was, bezochten wij de RAPWI, Recovery of Allied Prisoners of War and Internees. Daar bleek men met de registratie flink gevorderd te zijn. Men kon ons de verblijfplaatsen van onze gezinnen vertellen (dat van mijn vrouw inclusief) en was ook bereid ons te helpen hen – wanneer zij in veilig bereikbare plaatsen vertoefden – te bezoeken. Voor huisvesting van die gezinnen in Batavia kon RAPWI weinig doen. Die was alleen beschikbaar voor mensen, die hier min of meer permanent hun werk hadden.

In de namiddag kregen wij onverwacht bezoek van Van Mooks rechterhand in Australië, de oud-gouverneur en oud lid van de Raad van Indië Ch.O. van der Plas. Wij hadden het niet erg op Van der Plas, die wij de dood van Theo Nieuwenhuyzen verweten. Dr. Th. Nieuwenhuyzen was controleur van Saparua toen de Japen kwamen. Zij verzuimden hem te arresteren en hij week per prauw uit naar Australië. Daar werd hem verweten, dat hij zich niet aan de order om op zijn standplaats te blijven gehouden had. Hij werd daarop met een verkenningsgroep naar de Kei-eilanden gestuurd, waar hij gevangen genomen werd en herkend. Na verschrikkelijke beproevingen is hij in Ambon in het openbaar doodgeranseld. Hij had natuurlijk nooit op deze wijze teruggestuurd mogen worden. Maar het verwijt dat Van der Plas dat had gedaan vanuit eigen veiligheid, was wel ietwat voorbarig. Bij het weggaan zagen wij, dat zijn auto aan de voorkant ingedeukt was en zijn lampen kapot waren. Ja, zei hij, dat was de vorige avond gebeurd. Hij was op bezoek geweest bij zijn oude vriend Prof. Hoessein Djajadiningrat en bij het weggaan bemerkte hij, dat de Indonesiërs (die het huis van Hoessein ontzien hadden) de straat aan beide zijden ge-

barricadeerd hadden. 'Toen heb ik maar gas gegeven en ben dwars door de barricade gereden.' Aan persoonlijke moed ontbrak het hem bepaald niet. Hij heeft er later nog ettelijke bewijzen van geleverd.

Het verzoende ons een beetje met Van der Plas en dit te meer, omdat hij bij zijn bezoek verstandige taal gesproken had. Eén van zijn uitspraken: 'De heren zullen eraan moeten wennen, dat het Javaanse volk verkozen heeft niet langer het zachtmoedigste volk ter aarde te zijn'; een verwijzing naar '*de vloek van Sentot*', die de toestand treffend weergaf. Over Sukarno zei hij het volgende: 'Het beste zou zijn hem gewoon op het paard te zetten; dan valt hij er aan de andere kant vanzelf wel weer af'. Men mag de gegrondheid van deze verwachting betwijfelen, maar zij gaf in ieder geval blijk van nadenken en van voldoende lenigheid van geest om van een dwangsituatie nog iets te maken. En aan het slot had hij voor mij nog een speciaal woord: 'Van Baal, voor jou heb ik werk en ik zag je graag morgenochtend om een uur of elf bij mij op kantoor'.

Het gesprek van de andere ochtend was een merkwaardig gesprek. Hij begon met mij voor te houden, dat de opstand op Java ten spoedigste naar het oosten toe afgegrensd diende te worden en dat daartoe Bali bezet moest worden. Gedurende de oorlog had hij geruime tijd in Merauke gezeten en daar onder meer mijn memorie van overgave gelezen. 'Ik heb jou uitgezocht om de leiding te nemen van een kleine expeditie van 150 KNIL-soldaten en drie flinke aspirant-controleurs die in Holland in het verzet hebben gezeten. Jongens die iets kunnen'. Ik zat even doodstil, nadenkend. Het argument was gezond genoeg, maar het plan?

Ik zei hem dat ik twee moeilijkheden had. De eerste gold de 150 man. 'Meneer van der Plas, U kent Bali beter dan ik en ik behoef U niet te vertellen, dat elke Balise desa met haar lemen muren een vesting is. Ik hoef U ook niet te vertellen, dat ik, als alles goed gaat en ik veilig aan wal kom, van die 150 soldaten er de eerste dag al 75 kwijt ben aan bewakingsdiensten: het kampement, de elektrische centrale, de telefoon en zo nog een paar punten. Dan blijven er nog 75 over om eventueel verzet neer te slaan'. Het antwoord was ontwapenend: 'Je hebt groot gelijk. Je hebt er duizend nodig, maar ik heb ze niet en het is urgent thans te handelen. Nu lukt het misschien nog net. Als we een maand wachten is alles er verziekt.' Ik dacht even aan De Ruyters uitspraak: 'Als de heren Staten hun vlag betrouwen, zal De Ruyter zijn leven wel wagen'. Ik zei: 'Waar

niet is verliest de keizer zijn recht. Maar er is nog een tweede punt. Ik ben getrouwd en heb een vrouw en twee kinderen. Het enige bericht dat ik heb omtrent hen is, dat ze alle drie leven, maar dat mijn vrouw tbc heeft. Als dat waar is, is mijn plaats niet hier en niet in Bali, maar bij die vrouw en die kinderen en nergens anders'.

'Je zult eens zien hoe dat meevalt. Waar zit ze?'

'In Semarang, ergens in Nieuw Tjandi'.

'Ik zorg dat ze over drie dagen hier is. Dan kunnen we verder zien en de nodige afspraken maken.'

Het was een uiterst waardevolle toezegging. Zij hield in, dat vrouw en kinderen naar Batavia zouden komen en hier blijven tot duidelijk was wat met hen geschieden moest: hier het expeditie-resultaat afwachten of ter recuperatie naar Australië of Nederland. Het liefst zou ik onmiddellijk naar Semarang gegaan zijn om haar te halen, maar vooraf diende kwartier gemaakt te worden om met haar en de kinderen te Batavia te verblijven. Wel maakte een door Van der Plas afgegeven verklaring dat gemakkelijk, maar het duurde toch even voor ik zekerheid had, dat ik met de familie in Hotel De Nederlanden onderdak kon. Intussen had Lapré, die ook zijn gezin in Semarang had en daar de volgende dag heen ging, aangeboden voor haar te zorgen en alvast een pak met kleren en wat speelgoed mee te nemen voor haar en voor de kinderen. Ik heb daar dankbaar gebruik van gemaakt. Dezelfde dag keerde Boterhoven uit Semarang terug. Hij was als eerste daarheen gegaan, had er mijn vrouw bezocht en een brief – de eerste die ik ontving – mee teruggebracht. Dat alles gebeurde op vrijdag de negende. Zondag de elfde verhuisde ik naar de ons toegewezen kamer in Hotel De Nederlanden en bracht de rest van de dag op het vliegveld door. Vergeefs. Het werd de andere ochtend twaalf uur voor het drietal arriveerde. Na drie jaar en tien maanden voor het eerst weer samen.

Mijn vrouw had een kwade tijd achter de rug. In het begin was alles redelijk wel gegaan. In Jember had men haar meesterlijk ontvangen. Na de geboorte van Anneke was zij al spoedig aan het lesgeven geslagen, waardoor zij een waardevolle tegenprestatie leverde voor de hulp die zij ontvangen had. Dat lesgeven ging door, toen de Jemberse vrouwen in Malang werden geconcentreerd in een gedeelte van de Europese wijk aldaar. Dat kon allemaal doordat de dochters Loggers meehielpen op de kinderen te letten. Vooral Jet Loggers (nu mevrouw Bouvy) is voor haar een grote hulp geweest,

naast uiteraard mevrouw Loggers, die ook in gevangenschap een echte 'moeder in Israël' was.

Intussen was het Japanse regime gaandeweg harder geworden. De planters uit de oosthoek van Java hebben er zwaar onder geleden. Ik heb al eerder geschreven (p. 85) dat van de zeven mannen van de Birnie-familie er maar één de oorlog overleefd heeft. Of en wanneer de vervolgingen van de mannen in de vrouwenkampen bekend zijn geworden, is niet duidelijk. Wel duidelijk is, dat ook in Malang de toestand langzaam aan slechter werd. In sociaal opzicht waren de Jappen er trouwens van het begin af aan pesterig. Het was er verboden aan de kinderen onderwijs te geven. Voor een Jap die een kerkdienst verbiedt, omdat ze er toch maar bidden dat Nippon de oorlog verliezen zal, kan ik meer begrip opbrengen dan voor dit nodeloos treiteren van vrouwen en kinderen. Reeds in januari 1943 werd mijn vrouw naar de Kempetai (de Japanse geheime dienst) gehaald en tot een etmaal opsluiting in het cachot veroordeeld wegens les geven. Ze kreeg er bovendien een gemene klap op het hoofd. Het les geven is daarna natuurlijk wel doorgegaan, maar het feit dat het in het geheim gebeuren moest, maakte het niet gemakkelijker. Daarbij kwam dan de zorg voor twee kinderen van wie de oudste in september 1943 vier jaar werd en dus toezicht behoefde, terwijl ze de jongste heel lang zelf is blijven voeden. Dat het allemaal kon is gelukkig (ze heeft zelf lang kunnen profiteren van zgn. soja-melk) maar het was toch zo dat, toen het kamp te Malang ontruimd werd, ze zich al wat overwerkt voelde. Zelf althans weet ze haar latere ziekte vooral aan overwerkt zijn.

Toch heeft ze nog geboft dat ze zo lang in Malang heeft kunnen blijven. Door ziekte onder de kinderen in het huis waar zij woonde (difterie) heeft ze tot begin augustus 1944 in Malang gezeten. Eerst toen werd ze overgebracht naar Lamparsari, waar het meteen mis was. Terwijl de voeding in Malang nog vrij redelijk was, kwam ze hier op een rantsoen van tapioca-pap te staan met praktisch niets erbij. Nu en dan werd zelfs geen brandhout verstrekt, zodat de moeders op dorre bladeren moesten proberen hun potje te koken. In de loop van 1945 werden de toestanden hier verschrikkelijk. Het gebeurde dat jonge kinderen, die aan de hand van hun moeder liepen, dood neervielen. Halverwege dat jaar kon mijn vrouw door uitputting niet meer uit de voeten en moest Jantje voor haar eten halen. Kort nadat de Japanse capitulatie bekend geworden was, is ze ziek geworden (typhus?) en in het kamp-hospitaaltje opgeno-

men; de kinderen kwamen in een door nonnen gedreven opvangcentrum.

Hoe het alles precies verlopen is, valt vandaag moeilijk meer te zeggen. Ze heeft nooit behoefte gevoeld hierover te praten. Zeker is alleen, dat toen zij het hospitaal in moest de kinderen niet bij de familie Loggers onderdak konden, daar die bezig was te vertrekken naar de oosthoek. Zeker is ook, dat ze het in dat opvangcentrum niet best gehad hebben. Als remedie tegen bedwateren werd daar afspoelen met (zeg maar onderdompelen in) koud water toegepast, wat de toen drie-en-een-half jaar oude en onderkomen Anneke lelijk op de zenuwen geslagen is. Toen mijn vrouw ± 10 oktober uit het hospitaal kwam, woog ze nog (of weer!) 42 kg. Ook liep ze nog op krukken. Ze is toen met de kinderen overgebracht naar Nieuw-Tjandi, een villa-wijk boven Semarang, die was ingericht voor herstellende patiënten. Hier werd behoorlijk eten verstrekt, waar ze met grote appetijt op aangevallen is, want op 4 november schreef ze, dat ze nu al 46 ½ kg woog, een gewichtstoename van 3 pond per week. Een gezonde toename was dat echter niet; ze had zich duidelijk een oedeem gegeten, zich demonstrerend in dikke buik en benen. Hoewel die gewichtstoename in hoofdzaak uit water bestond, ging het toch al spoedig beter met het lopen. Eén kruk kon ze afstaan aan de oude mevrouw De Hartog, de moeder van de schrijver Jan de Hartog.

Er zijn nog twee dingen, waarover zij schreef in die brief van 4 november. Het ene is, dat de kinderen haar moeilijkheden gaven. Die waren in het kindertehuis wat recalcitrant geworden, wat bepaald geen wonder was. Het andere, dat zij op 24 oktober eindelijk een brief van mij ontvangen had en daaruit tot haar vreugde bemerkte, dat niet alleen ik maar ook haar moeder nog in leven was. Zij had zich daar grote zorgen over gemaakt. Waar zij niet over schreef maar alleen zijdelings een opmerking over maakte, is het veiligheidsaspect. 'Het is hier, in Nieuw-Tjandi, ook veiliger', noteerde zij.

Dat veiligheidsaspect was intussen een hachelijke zaak geweest. Nadat de Japanners zich overgegeven hadden, braken her en der rellen uit op Java. Roversbenden bedreigden de Nederlandse kampen en nationalistische troepen namen in het binnenland de macht over. In Semarang sloten zij de Nederlandse burgers, die zij in de stad aangetroffen hadden, op in de gevangenis. De Engelsen hadden onvoldoende troepen om de Nederlanders te beschermen en in

Semarang (hetzelfde is ook in Bandung geschied) zagen zij geen ander middel tot herstel van de orde dan de Japanse soldaten weer vrij te laten en hun de bescherming van de Nederlanders op te dragen. Hoe dat in Semarang toeging heb ik later gehoord van onze oude vriend, Ds. Rullman. Hij was in Semarang door de Indonesiërs opgepakt en met enige anderen in een cel in de gevangenis gesloten. Het was een cel van het gebruikelijke type: een soort berenkooi met een open voorwand van zware tralies. Op de open galerij die langs de cellen liep, voor de scheidingswand tussen zijn cel en de volgende, stond een open vat benzine met een brandend olielampje eraan. Op een middag om een uur of twee weerklonk er ineens een hels geschreeuw, het soort geschreeuw dat alleen Japanners kunnen voortbrengen. Schreeuwen behoort er tot de opleiding van de soldaat. Rechts en links zagen zij onge vapende Japanners over de muren klimmen, die zich zonder de minste aarzeling op de Indonesische bewakers stortten, die in allerijl hun wapens wegwierpen en er vandoor gingen. De Nederlanders waren weer vrij. Van nu aan betrokken Japanse soldaten de wacht bij de kampen. Ze waren beschermers geworden.

Vreemde verhalen doen over die Japanse bescherming de ronde. Zo zou het in Bandung voorgekomen zijn, dat een Japans soldaat een Indonesiër tegenkwam die een rood-wit speldje op zijn overhemd droeg. De Jap pakte het af, stak de speld in de punt van de neus van de Indonesiër en gaf hem een schop om weg te wezen. Zulke verhalen deden het wel in die tijd. Niets heeft zo'n verbittering gewekt als het optreden van Sukarno's vrijheidsbendes tegen pas vrij gekomen Nederlandse gevangenen, waaronder veel vrouwen en kinderen. Overal in het binnenland, waar nergens Britse troepen ingezet konden worden en Nederlandse niet aanwezig waren, hadden zij de Nederlanders gevangen genomen die, vrij gekomen, zich naar hun oude woonsteden hadden gespoed. Dat geschiedde in plaatsen als Malang, Poerwokerto, Jember en ook wel elders. In Soerabaja was geplunderd; een transport met vrouwen en kinderen was er op straat vermoord. Er wordt tegenwoordig nooit meer over gesproken, maar het zijn vooral deze feiten geweest, die onder Nederlanders groot verzet hebben gewekt om met de Indonesiërs rond de tafel te gaan zitten.

Het weerzien was geweldig. Lapré had goed voor alles gezorgd en nu waren we weer een gezin. Eindelijk konden we weer samen pra-

ten, samen ook met de kinderen bezig zijn. Achttien dagen hebben we doorgebracht in Hotel De Nederlanden, op dat moment een van de veiligste plaatsen van Batavia doordat het naast het paleis van de gouverneur-generaal lag en dus deelde in het voorrecht van perfecte bewaking. Dat wil niet zeggen, dat er in die buurt nooit geschoten werd (dat gebeurde wel degelijk) maar wel dat er voldoende militaire macht lag om ernstige ongelukken te voorkomen. Het enige angstige ogenblik dat we er doorgemaakt hebben, was toen het Jan behaagd had via een boom op het dak van de belendende bijgebouwen van het paleis te klimmen. Een wat haastige bewaker had hem eraf kunnen schieten! Maar al te velen waren trigger-happy in die dagen.

Het eerst nodige was nu een controle van mijn vrouws gezondheid. Doorlichting toonde aan, dat er met de longen wel iets geweest was (dat zou dertig jaar later nog eens bevestigd worden) maar van tbc althans op dat moment geen sprake was. Ik aanvaardde dus de opdracht om Bali te gaan bezetten, waardoor de vraag rees waar vrouw en kinderen blijven moesten wanneer het uur voor actie geslagen had. Er viel niet op te rekenen, dat zij spoedig naar Bali zouden kunnen volgen, aangezien een consolidatie van onze positie daar wel enige voeten in de aarde zou hebben. Daar ik zelf fit was, viel ook niet te verwachten, dat ik na volbrachte taak aanstonds aanspraak zou kunnen maken op verlof naar Nederland. Wij opteerden dus voor Australië, een mogelijkheid die men mijn vrouw ook in Semarang al voorgehouden had. Australië was aantrekkelijk, omdat zij dan, zodra de toestand dat toeliet, naar Bali of Lombok zou kunnen komen. Edoch, het schoot met de uitvoering van het Bali-plan niet op en toen op de zestiende dag van ons verblijf dokter Van Hasselt, de arts in het hotel, ons kwam waarschuwen dat de evacuatie naar Australië hokte, terwijl de mogelijkheden voor vertrek naar Nederland nu gunstig lagen, besloten wij tot het laatste. Gelukkig maar, want juist in die dagen (of spoedig daarna; dat weet ik niet meer) kwam het bericht dat de Britse generaal Mallergh in Soerabaja uitvoering van het Bali-plan verboden had. Hij eiste een expeditionaire macht van tenminste 1 000 man (het zijn er uiteindelijk 2 500 geworden!). Dat betekende een uitstel van maanden. Een zolang voortgezet verblijf in het hotel stuitte op moeilijkheden en was ook voor het gezin weinig aantrekkelijk. Wel was mijn vrouw in die paar weken aardig opgeknapt, maar het was om deze tijd van het jaar bloedheet. Van definitief opknappen kon

in het klimaat van Batavia geen sprake zijn. Het was dus kiezen tussen Australië en Nederland, en Nederland bood de eerste de beste mogelijkheid. In Australië zou zij weer alleen staan, terwijl in Nederland de familie zich gereed hield om haar op te vangen.

Vrijdagavond de 30ste pakten we de koffers en zaterdagmiddag bracht ik haar en de kinderen naar de Staffordshire, een troepen-transportschip waarmee zij naar Singapore reizen zouden om zich daar in te schepen op de Nieuw-Amsterdam. Smeriger schip heb ik van mijn leven niet gezien. De passagiers (ruim 1700) werden in de ruimen geborgen waar hangmatten (drie boven elkaar) hun ligplaats boden. Ik ben de andere ochtend, voor het vertrek, nog even afscheid wezen nemen. Het was er een troep. Het afscheid was moeilijk; ik voorzag een ellendige reis.

Dat is het ook wel geworden. Het duurde een dag of drie, vier voor de Staffordshire in Singapore was. Mijnegevaar noodzaakte tot voorzichtig varen. De ijzeren trappen van het schip waren fnuikend voor een moeder die slecht ter been was en toch telkens naar boven moest om wat frisse lucht te happen, daar het beneden ondraaglijk heet was. Wat accomodatie betreft, was de Nieuw-Amsterdam stukken beter. Mijn vrouw kreeg met de kinderen plaats in wat eens een luxe hut was geweest. Die bood nu ligging aan vijf volwassenen en zeven kinderen. Het was er daardoor wel erg vol, maar de aanwezigheid van eigen gemakken vergoedde veel. Het zou ook niet zo'n kwade reis geweest zijn, als het overvolle schip niet bezocht was door ziekte. Uit de potloodbrieven die ik kreeg (ballpoints moesten toen nog uitgevonden worden) valt af te leiden, dat men de zaak aan boord aardig georganiseerd had. In de ruimen waren 3000 Britse militairen gelegerd die terugkeerden uit Birma. Zij deden dienst in de eetzaal, waar ieder zeer behoort te eten kreeg. De mannen onder de burger-passagiers schrobden het dek en tal van vrouwen waren ingeschakeld voor administratieve diensten, zoals de registratie der evacuees, hun bestemming in Holland en zelfs hun lichaamsmaten voor de klerenverstrekking in Suez. Mijn vrouw was van corvees vrijgesteld omdat ze twee kleine kinderen had. Ze had alleen nu en dan in de rij te staan voor registraties en om geld te ontvangen. Helaas kreeg ze griep. Met rond 39° koorts moest ze naar de eetzaal om zelf te eten en voor het eten van de kinderen te zorgen. Het was verboden eten in de hutten te brengen. Het duurde maar enkele dagen, maar het waren wel heel zware dagen. Toen werd Anneke ziek; mazelen. Later ook Jantje.

Veel steun van hun hutgenoten hebben ze niet gehad. Dat lag ook wel een beetje aan het systeem. Bij deze haastig georganiseerde transporten kon bij de indeling der passagiers moeilijk rekening gehouden worden met individuele voorkeuren. Mijn vrouw had genoeg kennissen aan boord (o.a. mevrouw Lapré met haar twee al wat grotere zoons). Die kennissen echter waren op grond van gezinssamenstelling weer elders ingedeeld. Op dit grote schip contacten te leggen of te onderhouden, was niet eenvoudig. Het had 5 000 mensen aan boord!

Een andere tegenvaller was, dat ze onderweg nergens post ontving, in Colombo niet en ook in Suez of Port Said niet. Toch waren haar brieven genoeg gestuurd naar deze bestemmingen; ze ontving er later in Vlaardingen zeven op één dag. Het was echter hoogst vervelend, want ze wist zodoende niets van hetgeen voor haar in gereedheid was gebracht. Bovendien viel de klerenverstrekking tegen; ze was onvoldoende voor de vrieskou die bij haar aankomst in Europa heerste. Men had er in Holland in de pers hoog van opgegeven, zo hoog dat daar het publiek er schande van sprak dat de eigen bevolking er armoede door leed. Brieven van de familie aan mij leggen een duidelijk getuigenis af van het optimistische vertrouwen in de daar georganiseerde armoe-distributie.

Ook Southampton bracht het einde van het lijden nog niet. De Britse leiding van de geallieerde scheepvaartpool wenste de Nieuw-Amsterdam na aankomst aldaar weer voor eigen doeleinden te gebruiken. De Nederlanders moesten maar met een andere boot door naar Amsterdam. Bij 5° vorst moest iedereen op een onverwarmde boot overstappen. Daar werd Jan, die toen volop mazelen had, in de ziekenboeg gelegd. Honderden kinderen hadden mazelen. Ze werden bij aankomst over ettelijke ziekenhuizen verdeeld. Het aantal kinderen dat op of na de Nieuw-Amsterdam aan mazelen is overleden, beliep volgens mijn herinnering (maar mijn vrouw zegt dat dat overdreven is) een kleine 250. Het hadden er in ieder geval heel wat minder kunnen zijn. Het is ook niet de eerste keer dat militaire botheid meer slachtoffers maakte dan wapengeweld.

Uit de brief, die mijn vrouw mij op 6 januari schreef, valt op te maken dat men van Nederlandse zijde getracht heeft deze Britse militaire miskleun wat te compenseren door goede verzorging van het emotionele aspect. Daartoe wil ik niet rekenen, dat het transportschip (waar in de ruimen de kinderen op hun hangmatten helemaal aangekleed onder vier dekens lagen te bibberen van de kou)

voorafgegaan werd door twee Nederlandse mijnnevigers. Dat was in die dagen geen overbodige voorzorg. Wel echter dat de *Almansora* (zo heette te boot) bij Zandvoort tegemoet gevaren werd door een gepavoiseerde torpedobootjager met dames aan boord; 'die voer zo dicht langs dat je elkaar kon beroepen. IJmuiden was ontroerend zwart van de menschen; het *Wilhelmus* werd ons allen wel wat machtig' schreef mijn vrouw. Na IJmuiden moest zij echter naar beneden, want ze had beloofd mee te helpen bij de verpleging van de zieke kinderen. Zij miste daardoor de aankomst in Amsterdam, waar het schip 's avonds om zeven uur afmeerde.

Veel kan ze er niet aan gemist hebben, want op de kade werden afhalers niet toegelaten, althans niet op dat uur. Er heerste nogal wat verwarring, omdat het onderbrengen van al die zieke kinderen om voorrang vroeg en transport in dat eerste jaar na de oorlog maar mondjesmaat beschikbaar was. Wat mijn vrouw betreft is de puzzle op effectieve wijze opgelost door mijn zwager. Daarover deed mijn broer Ies mij verslag in zijn brief van 8 januari 1946, waaruit ik het volgende citeer:

Donderdag 3 januari heb ik 's avonds laat nog met Vlaardingen gebeld, evenals daags tevoren en vernam toen dat zwager Willem 's middags per auto naar A'dam was vertrokken, alwaar de '*Almansora*' met de 1e ploeg van de repatrieerenden om kwart voor 7 aankwam. Om ruimte in de auto te sparen had hij mij niet meegevraagd, daar hij het ook overigens wel alleen zou afkunnen. Met groote opoffering heeft hij urenlang bij de werf van de K.N.S.M. rondgescharreld, waarbij het hem tenslotte gelukte om toch op het terrein te komen, wat eigenlijk voor bezoekers verboden was. Daar het schip zoo laat aankwam was het plan alleen de zieken en degenen die te Amsterdam bleven, van boord te laten. Daar Willem echter zelf met een auto gekomen was (ongeacht moeite en kosten, want je weest niet hoe schaars hier personen-auto's nog zijn!) mocht hij Hilda meteen meenemen en zoo zijn ze 's nachts om een uur of één nog in Vlaardingen aangekomen. Hilda met Anteke; de kleine Jan was wegens zijn mazelen afzonderlijk naar het Ziekenhuis op den Zuidwal in Den Haag gebracht, met nog 3 patiëntjes. Een dringende aanbieding van Willem aan je schoonmoeder om hem naar A'dam te vergezellen, heeft ze in koppige eigenzinnigheid afgeslagen; ze is Vrijdagmiddag om een uur of zes in Vlaardingen pas aangekomen.

Tevoren had ze Donderdagmiddags in A'dam zelf een poging gedaan, maar is onverrichterzake teruggekeerd, voornamelijk omdat het schip nog niet gearriveerd was. . .

(Volgt een passage over de eigengereidheid van ons beider schoonmoeders.)

'Vrijdagmorgen zijn Miek en ik vroeg op stap gegaan en waren tegen 1 uur (vlugger kan het niet tegenwoordig) in Vlaardingen. We vonden daar Hilda en Anteke en waren zeer verheugd met het weerzien. Hilda viel ons erg mee. Van abnormale dikte was geen spoor meer (behalve misschien iets in het gezicht, maar dat kan ook wel normale groei wezen), ze kan goed lopen behalve een geringe stijfheid in één been. Anteke had nog wat sporen van de mazelen op het gezichtje, maar was verder goed. Ze kan nog heel wat Forscher en dikker worden. . .

De brief gaat dan verder met een verslag van het bezoek dat mijn broer en schoonzuster 's middags aan het ziekenhuis aan de Zuidwal in Den Haag brachten, waar men blij was met hun komst omdat men van de binnengebrachte patiëntjes al te weinig afwist, wat wel voor de hand lag. Jantje maakte geen erg zieke indruk meer hoewel hij nog 38° koorts had. De dokter hoopte hem binnen enkele dagen naar huis te kunnen sturen. De brief besloot met uitgebreid optimistisch commentaar op de ongeschokte geestelijke conditie van mijn vrouw en de goede kwaliteit van de haar in Suez verstrekte winterkleren.

Op enkele punten van deze brief past enig kritisch commentaar, maar ik kan dat niet geven zonder vooraf te gewagen van onze dankbaarheid voor de aandoenlijke zorg van de familie voor ons gezin, in het bijzonder de zorg aan hen besteed door mijn zwager Wim en mijn zuster Truus. Het is natuurlijk waar dat zij van onze familie de enigen waren, die tijdelijk onderdak konden bieden. Het huis van mijn broer in Oosterbeek was in de oorlogsdagen nogal beschadigd en bovendien voor de helft geplunderd. Zij konden onmogelijk onderdak bieden, hadden bovendien haar moeder al in huis. Oma König had ook niets te bieden; woonde zelf als evacuée op een miserabel kamertje op een zolderverdieping aan de Amersfoortse weg in Doorn. Maar Moeder Van Baal woonde ook al bij mijn zwager, die er zich best op had kunnen beroepen, dat zij al een evacuée in hujs hadden. Er was immers een mogelijkheid om evacuées in hotels onder te brengen, al betekende dat bij het heersend gebrek

aan hotelruimte onderbrenging bij particulieren. Maar ze hebben zonder aarzelen mijn vrouw en de kinderen in huis genomen, waarbij zij naar vermogen vermeden haar daarbij in een scheve positie te brengen tegenover haar eigen moeder, door ook die bij herhaling te laten logeren.

Hoe gevoelig dat lag blijkt uit het commentaar van mijn broer op de weigering van mijn schoonmoeder om mee te gaan naar Amsterdam voor het afhalen. Voor Moeder König was, nadat zij weduwe geworden was, haar dochter al wat zij in de wereld had, zeker nadat zij door de Duitsers uit Den Haag was gezet en zij daarmee ook haar sociale thuis verloren had. Haar weigering om met mijn zwager mee te gaan was natuurlijk onverstandig, maar bepaald niet onbegrijpelijk. Zij wenste iets van zichzelf terug te winnen, wilde op zijn minst de eerste zijn om haar dochter te begroeten, ook al kon ze die geen onderdak bieden of dicht in de buurt accommodatie verschaffen. Haar reis naar Vlaardingen op 4 januari was een gang naar Canossa. Zij is er door mijn zuster en zwager liefderijk opgenomen en heeft er zeker een week gelogeed, maar het moet haar wel hard gevallen zijn. En daarmee is tegelijk de moeilijke positie van mijn vrouw getekend, die tegenover haar moeder waar had te maken, dat zij bij háár hoorde. Ik ben nog altijd blij, dat ik in mijn brieven uit Batavia in december 1945 de familie gevraagd heb haar niet in een scheve positie tegenover haar moeder te brengen. Daar is door mijn zuster en zwager degelijk rekening mee gehouden.

Diezelfde brieven uit Batavia zijn ook oorzaak van de wat al te optimistische berichten die mijn broer mij zond. Ik had in die dagen geen reden om over wat ook optimistisch te zijn. Vandaar zijn vertroostend commentaar over de winterkleden-verstrekking in Suez. Ik had daar mijn wantrouwen over uitgesproken en wat ik daar sedert over gehoord heb, wettigt dat wantrouwen ten volle. Mijn vrouw zou zich verbaasd hebben over die brief van mijn broer.

Maar Ies had andere zorgen, die over een broer die zich in zijn brieven uiterst pessimistisch uitliet over de gang van zaken in de wereld in het algemeen en in Holland in het bijzonder, een broer die hij bovendien al enige malen teleur had moeten stellen. Zo had ik hem gevraagd of hij geen kans zag om, gewapend met winterkleden, mijn 'panden' in Genua van boord te halen of, als dat onmogelijk was, in Engeland. Op beide had hij een ontwijfelbaar neen moeten laten horen. Het internationale treinverkeer was een even grote puinhoop als het nationale in Nederland, waar alleen de trein

tussen Amsterdam en Rotterdam met enige regelmaat reed. En het verkeer met Engeland was aan de meest frustrerende deviezenbepalingen gebonden. Hij achtte het zijn plicht mij gerust te stellen, ook wat de ziekte van Jan betreft, die nog ruim zes weken lang ziek of half ziek gelegen heeft in Vlaardingen. Vandaar ook, dat zijn brief geen melding maakt van het dankbaar commentaar van Jantje toen zich in het ziekenhuis een heer en een dame aan zijn bed meldden als Oom Ies en Tante Miek. 'Nooit van gehoord', zei onze boef en draaide zich naar de wand! (brief van mijn vrouw van 8 januari).

Hiermee ben ik terug bij mijzelf in Batavia, waar niets van de grond kwam en niets goed ging. Batavia was een belegerde stad, aan alle kanten afgesneden van de rest van Java, zodat ook de aanvoer van levensmiddelen haperde. De Republiek Indonesia streed hardnekkig – en hardvochtig – voor haar eigen bestaan. Niet, dat alle persoonlijke verhoudingen tussen Nederlanders en Indonesiërs verpest waren. Ik kwam in december een keer Putuhena tegen, onze waterstaats-ingenieur uit Lombok, maar op dat moment minister in Sukarno's eerste kabinet. Ons gesprek was persoonlijk en hartelijk, een gesprek tussen oude vrienden. Maar intussen ging de strijd door, waarin wij tal van Nederlanders de gevangenen wisten van de TNI, het nationalistische Indonesische leger.

Met de herbezetting van Bali en Lombok ging het vooralsnog miserabel. Dat de generaal Mallergh het plan van Van der Plas getorpedeerd had, heeft me nooit een moment gespeten. Ik had mij van het begin af aan gerealiseerd, dat de uitvoering een wilde sprong in het duister was. Na wat ik sindsdien geleerd heb over de wankelende staat van mijn ogenschijnlijk goede gezondheid, ben ik ervan overtuigd dat, ware het doorgedaan, men van Van Baal alleen nog zou weten dat hij op Bali ergens onder de groene zoden lag vanwege een dolzinnig avontuur om met onvoldoende macht uit te oefenen. Maar het alternatief was wel ontmoedigend. De verovering van Bali en Lombok zou nu langs meer conventionele wegen plaats vinden, wat inhield dat de planning van de invasie een zuiver militaire aangelegenheid werd, waarbij de Nefis, de militaire inlichtingendienst, een grotere rol toeviel in de voorbereiding dan het ter plaatse georiënteerde B.B. Dat was ook geen wonder, want wie was dat B.B.?

Men zou zeggen, dat dat de ambtenaren waren die daar voor de oorlog gewerkt hadden en zich op terugkeer hadden voorbereid. In

diezelfde dagen echter was er een grootscheepse herschikking van posities aan de gang. Aan de top was men tot het inzicht gekomen, dat het voorkeur verdiende de oudere bestuursambtenaren als te zeer belast met een koloniaal verleden, te zeer verzwakt bovendien door lange jaren van gevangenschap, aan de dijk te zetten. Dus werd Boterhoven de Haan al spoedig uitgerangeerd. Over de bestemming van anderen bestond onzekerheid. Zo wenste men op het onder Hoven weer tot leven komende departement van Binnenlands Bestuur mij als assistent-resident te Merauke te plaatsen. Dat werd echter Boldingh, omdat Van der Plas mij een plaats had toegedacht op Bali of Lombok. Het ene ogenblik was dat Zuid-Bali, het andere Lombok. De laatste bestemming won het; eind december was ik bezig met een schets van de toekomstige bestuurlijke en politieke structuur van Lombok. Ik heb daar de stukken nog van (ze zitten in een bundel bestemd voor het Algemeen Rijksarchief) met de daarbij gestelde aantekeningen van Van der Plas. Als ik die stukken nu bekijk, was het alles redelijk voorzichtig gedacht, maar dat is een zaak waar ik in het tweede deel van deze memoires op terug moet komen. Hier is alleen van belang, dat vooralsnog een duidelijk perspectief ontbrak en ik aan dit soort voorbereiding bepaald geen dagwerk had.

Ik ben toen een tijd lang op het departement B.B. gaan werken. Dat had zijn oude behuizing teruggekregen. De Sikhs, die daar ingekwartierd gelegen hadden, waren vertrokken onder achterlating van een grote ravage. Zo herinner ik mij een stapel paperassen, uitgeschud op de binnengalerij, van twee meter breed, tien meter lang en iets van twee meter hoog. Er zat van alles tussen: papieren van de geheime politie, stukken van de kolonisatieraad, stukken van het departement van onderwijs, alles tesamen een onontwarbare klunwen waar met geen twintig of dertig man orde in te krijgen viel, zelfs al zouden ze er een jaar aan bezig zijn. Ik heb er enige malen samen met Van Diffelen, die juist tot directeur van onderwijs en eredienst was benoemd, naar staan kijken. Toen heeft Van Diffelen de knoop doorgesneden en de stadsreiniging laten komen om de hele ruïne per vrachtauto in de rivier te laten dumpen. Het was onder die omstandigheden een verstandig besluit.

Daar tussendoor heb ik mij onledig gehouden met de indicering van mijn op p. 460 vermelde nota over ethnografisch onderzoek en met de ordening van de bibliotheek van het departement, maar ook dat gaf geen blijvende taak; en zo ben ik maar weer teruggekeerd

tot mijn boek, zulks in afwachting van het uur X waarop wij werkelijk zouden moeten aantreden. Een helder beeld van wat ik in de maanden december en januari in Batavia heb gedaan, ontbreekt mij geheel. Ik weet alleen, dat ik na het vertrek van mijn gezin teruggekeerd ben op Tanah Abang flat, in dezelfde kamer waaruit ik vertrokken was. Max Lindner zat er nog en ik denk ook Lapré. Of Jacobs er toen nog was, weet ik niet meer. Wel dat Van Beuge met een paar leden van zijn groep naast ons huisde. Sommige leden van het team echter waren verdwenen. Waar Rapp, Luuring en Prins gebleven waren, kan ik mij niet herinneren. Prins is in ieder geval vrij spoedig naar Holland teruggekeerd, waar ik hem in Leiden ontmoette. Luuring zat later in Sumatra's Oostkust. Hoe het Rapp vergaan is weet ik niet; hij is naar ik meen vrij spoedig gepensioneerd, hoewel ik niet begrijp waarom.

Een deel van de tijd ging heen met kennismaking met de jongere bestuursambtenaren, die provisoir bij het Bali-Lombok team waren ingedeeld: Hettinga, Dronkers, Van Ganswijk, Lijftogt en Stefels. Ook kwam ik in contact met Chris van Nieuwenhuijze, een der eersten die zich met zijn vrouw in Batavia had kunnen vestigen als junior staf lid van het Kantoor voor Inlandse Zaken. Daarnaast kwam ik in die tijd ook weer te spreken met Verkuyl, terwijl ik op een zondag in de kerk Jan Held tegen het lijf liep. Maar het zijn allemaal onsamenhangende herinneringen aan een tijd, die door afwachten gekenmerkt werd. De enige mijlpalen daarin zijn enkele dwaze voorvallen, zoals de levensgevaarlijke viering van Oud-en-Nieuw door het afgeven van geweervuur.

Ineens kwam er een eind aan. Begin februari werd ik ziek: hartkloppingen, objectloze angst en een hevige drang tot plassen. Toen dit zich herhaalde ging ik, dank zij de goede zorgen van Max die een arts organiseerde, het ziekenhuis in, het Tjikini-hospitaal. Het onderzoek leverde niets op. Ik had verlaagde bloeddruk, maar mijn hart was normaal. Na een dag of tien rondtobben werd geconcludeerd, dat ik een hartneurose had en deswege met ziekteverlof naar Holland moest. Ik werd onder een milde dosis luminal gezet en mocht weer gaan. De mogelijkheid, dat ik zo iets als beri-beri hebben kon, is bij de mij behandelende internist, kersvers uit Holland geïmporteerd, niet opgekomen. Ik kan me ook niet herinneren, dat hij me ooit gevraagd heeft of ik nog andere klachten of pijnen had. Dan zou ik hem iets verteld kunnen hebben over de pijnen die ik nu en dan in knieën en voetgewrichten had. Het is echter heel goed

mogelijk, dat hij dat voor even onbelangrijk gehouden zou hebben als ik. Wat wist men in die tijd van slepende voedingsdeficiënties af? Wel verbaas ik mij tot op de dag van heden, dat de diagnose neurose gesteld werd zonder dat er een neuroloog aan te pas was gekomen. Maar ja, ik kon gaan en kreeg de raad mee in Holland vooral veel te zwemmen.

Ik heb niet tegengestribbeld. Integendeel, ik was blij dat er een eind kwam aan mijn nu bijna twaalfjarig verblijf in Indië. Ik verlangde naar vrouw en kinderen, naar een huuselijk leven dat ik al te lang gemist had. Uit brieven naar huis lees ik, dat ik het zwerfleven meer dan moe was. Het gehannes met onze Bali-Lombok expeditie had de deur dicht gedaan. Toen ik, uit het ziekenhuis terugkerende, bemerkte dat het nu echt menens worden ging en men zich opmaakte om de eerste of uiterlijk de tweede week van maart met een sufficiënte militaire macht naar Bali te vertrekken, deed het mij geen leed meer dat ik er niet bij zou zijn. In die maanden van afwachten had ik me weer bezig gehouden met het boek dat ik schrijven wilde over wegen en drijfveren van religie, en de hulp van mijn echtgenote ingeroepen om alvast wat boeken te bestellen, die ik in ieder geval uitgebreid raadplegen wilde. Verlof leek mij een goede kans te bieden daar eindelijk eens serieus mee aan het werk te gaan. Toen bleek dat terugkeer per vliegtuig voor mij nog niet was weggelegd, scheepste ik mij getroost in aan boord van het m/s Japara. Dat was op 27 februari 1946. Eind maart zou ik in Nederland zijn.

3 Thuis in Doorn

Het was goed terug te keren. Het was niet alleen voor mij goed; wij beiden verlangden naar terugkeer tot een normaal gezinsleven en samenzijn. Het was al met al vier jaar sinds wij uit elkaar gegaan waren. Daarenboven waren wij op een leeftijd dat het vorm geven aan eigen leven een even onbetwistbaar recht als een dwingende innerlijke noodzaak is. Mijn vrouw had het natuurlijk goed in Vlaardingen, zo goed zelfs dat ze moeite had daar een billijke financiële vergoeding kwijt te raken voor de materiële zorg die zij er genoot. Maar te moeten debatteren over de noodzaak twee kinderen, die na volbrachte kamptijd waarachtig wel recht hadden op wat zenuwachtigheid, een lichtje te geven in de slaapkamer, verdroot haar. Het verdroot haar ook, dat Oma van Baal de wijsheid niet opbracht

om te zwijgen over haar misprijzen van het feit, dat wij er niet de minste moeite mee hadden dat de één hervormd en de ander gereformeerd was. Het waren voor mijn moeder gewichtige vraagstukken, maar voor ons niet. Mijn vrouw moest daar in haar eentje tegenop, zoals ze ook in haar eentje allerlei dingen doen moest die haar nog in Batavia rondhangende man haar gevraagd had; uitzien naar boeken, die hij meende nodig te hebben, en het brengen van bezoeken aan oude relaties zoals mijn leermeester De Josselin de Jong. Zij deed dat met de grootste toewijding, maar het werd intussen wel de hoogste tijd, dat er aan dit alles een einde kwam door hernieuwd samenzijn en de vestiging van een eigen gezin. De brieven, die ik onderweg ontving lieten daarover geen twijfel bestaan. Die brieven waren mij zeer welkom. Ik wilde niet anders.

Ik had het intussen op de Japara belangrijk beter dan zij het onderweg gehad had. Wel sliep ook ik in een ruim, maar het was geen ruim met hangmatten maar met behoorlijke kooien en niet drie maar twee boven elkaar. Ik vond er bovendien goed gezelschap: MacGillavry, later hoogleraar palaeontologie te Amsterdam en mijn mede-bestuurslid in de Treub Maatschappij; Mr. Th. de Graaf, die ik in 1952 weer ontmoeten zou als lid van de Tweede Kamer en die later burgemeester van Nijmegen werd; en de baron Van der Feltz, die directeur zou worden van Lissone-Lindeman. Met zijn vieren hebben we op reis de grondslagen gelegd voor de NIBEG, de Nederlands-Indische bond van ex-geïnterneerden, die de eerste organisatie was die de Nederlandse Regering wees op haar verplichtingen jegens hen die in de koloniën de lasten van het Koninkrijk hadden gedragen. Ik moet eraan toevoegen, dat ik aan de NIBEG verder geen deel heb gehad – het is in hoofdzaak De Graaf geweest, die die taak heeft opgeknapt – maar ik ben er nog altijd trots op iets aan het prille begin van deze sedert verdwenen organisatie te hebben bijgedragen.

Wij passeerden ook het plaatsje bij Suez (dat de naam Attaka droeg) waar wij winterkleden kregen. Ik had mij voorgenomen op dit stuk hard te zijn. In het begin lukte dat. Na enige malen hardvochtig een niet passend colbert geweigerd te hebben, kreeg ik waarachtig een costuum, dat mij goed zat. Pas later merkte ik, dat ik toch nog gefopt was. Het was een echt armoed-pak, want er zat geen portemonnaie-zak in, een kleinigheid die mij later op een haar na f 70,- gekost heeft. Dat was toen ik vier weken later in het stations-restaurant te Utrecht een kop koffie genoten had. Op weg

naar het perron merkte ik dat ik mijn portemonnaie, die ik in mijn (ondiepe) broekzak gestoken had, verloren had. Ik terug naar de restauratie, waar een stevige dame plaats had genomen op de stoel die ik even tevoren gebruikt had. Omstandig zoeken rond haar stoel hielp niet. Na enig overleg met de chef van het restaurant heb ik haar toen dringend verzocht even op te staan. 'Hoe is het mogelijk!' zei ze toen zij en ik gelijktijdig mijn portemonnaie aanschouwden. Toen bleek dat de zeventig gulden er nog in zat, heb ik dat maar beaamd en mij voortgespoed naar de trein naar Driebergen.

Maar terug naar Suez. Aan het ondergoed viel niets te passen, wel aan de schoenen. Die zaten niet goed. Zegt de vent, die ze mij aanpaste: 'U zult eens zien hoe dat meevalt'. Daar ben ik ingetuind en met een paar onbruikbare schoenen vertrokken. Eerst toen ik terug was aan boord, herinnerde ik mij, dat ik die uitdrukking meer gehoord had en er toen ook in getuind was. Dat was toen Van der Plas het over de tbc van mijn vrouw had (boven, p. 466). Sommige suggesties zijn blijkbaar onweerstaanbaar. Dit echter terzijde, want in het ruim heerste op dat moment grote vrolijkheid. Ieder hopste er rond in een lange witte onderbroek en een dito borstrok met lange mouwen. Het leek wel of al die door de zon getaande kerels in het meel gevallen waren. Toch hebben we van dat ondergoed in de volgende winter wel plezier gehad!

Intussen voeren wij verder. Het was koud in de Middellandse Zee, het was ook koud na Gibraltar. Het deerde ons niet. Wij kwamen thuis en voeren door het Noordzee Kanaal. Wij kwamen bij Amsterdam. Aan de kade stond een politic-harmonie aangetreden. Ze hadden zwarte uniformen aan, wat mij aan de Duitsers herinnerde. Ik dacht twee dingen tegelijk. Het ene was: als die zwarte rovers nu maar niet spelen 'Wij leven vrij, wij leven blij'. Het andere was het oude Schotse lied van Robin Adair: 'Tears in thy eyelids stand, To greet thy birthdayland'. Beide kwam uit. Maar die ontroering duurde niet lang. Aan de kade stonden mijn vrouw en mijn zwager Wim. Eindelijk thuis.

Een weerzien beschrijven is onmogelijk. Ik moet mij beperken tot het zakelijke vervolg. De eerste veertien dagen bleven wij bij mijn zwager. Van hieruit ondernam ik de meest noodzakelijke uitstapjes; eerst naar Den Haag om op het ministerie (dat toen nog ministerie van koloniën heette) mijn positie te regelen. Ik kreeg er een jaar buitenlands verlof en werd verwezen naar het bureau in de

Van Speykstraat waar tot mijn verrassing de goede Van Zwol de geldkast beheerde waaruit ik een voorschot kreeg tot wederinrichting van ons huishouden. Kort daarop werd ik ontslagen als kapitein v.s.d. en opnieuw ingedeeld als ongeoeffend soldaat met buitengewoon verlof of iets dergelijks. Inmiddels was ik ook naar de dokter geweest, die mij naar een hartspecialist zond. Die liet mij trapjes op en af lopen en bevestigde mij, dat er aan mijn hart niets mankeerde. Ook hij had geen moeite met het oordeel, dat het een neurose moest zijn en onderstreepte nog eens het nut van zwemmen. Luminal bleef mijn medicijn; een prachtig middel voor zenuwlijders!

Wij brachten intussen een bezoek aan Moeder König in Doorn en maakten van de gelegenheid gebruik eens rond te kijken. Mijn vrouw had al eerder van de dokter te horen gekregen dat een bosrijke omgeving goed zou zijn voor Jantje, in die dagen het zwakke kind van de familie. Die bosrijke omgeving lokte ook ons. Omdat Moeder König toch geen kans had op vervulling van haar wens naar Den Haag terug te keren, gingen wij eens praten op het gemeentehuis. Daar hoorden wij dat, zouden wij het leegstaande pand Sitiopark no. 6 van de eigenaar kunnen huren en ermee accoord gaan dat behalve Moeder König ook de jonggehuwden Koen en Wil van Setten daar kwamen wonen, de gemeente geen bezwaar had ons een vestigingsvergunning te verlenen. Wij gingen kijken waar dat was. Het leek de vervulling van een droom: tegenover het huis niet, zoals nu, andere huizen, maar hoog opgaand oud beukenbos, hier en daar gemengd met wat eiken en kastanjes, allemaal bos dat behoorde tot het landgoed Schoonoord, dat in de praktijk vrij toegankelijk was.

Vanaf dat moment liep alles als een trein. In de eerste week van mei konden wij, samen met mijn schoonmoeder, het huis al betrekken. De Van Settens bleken voortreffelijke medebewoners met wie wij door de jaren heen vrienden zijn gebleven. Het feit dat hij mede-eigenaar van de slijterij en kruidenierszaak van zijn moeder en broer was, maakte de relatie dubbel waardevol, want allerlei zaken waren in die tijd nog maar mondjesmaat voorhanden. Meubilering was geen probleem, want Moeder Königs inboedel stond nog grotendeels opgeslagen in Den Haag. Wij hebben bij die vestiging in Doorn veel vriendelijkheid ondervonden, zowel van het personeel van de secretarie als van de burgemeester, die de wens te kennen had gegeven mij te zien. Ik heb er lang zitten praten, want Van Na-

gell was een beminnelijk mens en een gezellig causeur, bovendien bij ieder geacht vanwege zijn houding in de oorlogsjaren, toen hij het met een gewezen keizer als buurman ver van gemakkelijk had. Dan was er buiten het gemeentehuis ook nog een vereniging 'Nederland helpt Indië' die op dat ogenblik nog zat uit te zien naar slachtoffers en blij was in ons een object voor hulp te vinden. We voelden ons dan ook spoedig door en door thuis.

Dat wil echter niet zeggen, dat we opgingen in het Doornse sociale leven. Daarvoor waren we er te grondig aan gewend geraakt alle dingen met wat afstand te bekijken. Maar we genoten van de natuur voor ons huis: het rechtopgaande hout dat sprak van onveranderlijkheid en duur; de stilte over het land waar alleen het loeien van koeien de rust verbrak. Zij graasden in de weiden maar men sedert de wijk Wijngaard op gebouwd heeft. Wij genoten van die landelijkheid en de kinderen ook. Het bos met zijn eekhoortjes, zijn konijnen, een enkele keer ook een egel, bood hun een heerlijke speelplaats. De enige stoornis was voor Anneke de kleine witte keeshond uit het huisje, dat toen halverwege de laan naar Schoonoord stond. Ze durfde er niet langs. Ze had uit het kinderkuis der nonnen angsten overgehouden, waarvan zij soms 's nachts wakker lag. Die voor honden viel het meest op. Wij hebben ons toen een jong hondje aangeschaft, Bello. Het was zo maar een hondje, pup van een ordinaire moeder en een onbekende vader. Maar het was een lief, jong dier. Een dag of drie later zag haar moeder tot haar verrassing, dat Anneke een grote herdershond over de kop stond te aaien. De eerste angst was overwonnen. Geleidelijk begon zij vreugde te scheppen in de dingen der natuur en daarmee groeide haar zelfvertrouwen.

Wij genoten van een normaal leven, Jan ging naar school, de School met den Bijbel van Van Helden op de Kampweg, Anneke al spoedig ook naar de kleuterschool. We wandelden vaak met de kinderen en als het echt zomerweer was, gingen we met hen naar Woestduin. Zij werden gaandeweg beter en sterker al moest Jan begin januari 1947 voor enige dagen naar het ziekenhuis om zich de amandelen te laten knippen. Het enige wat zorg gaf, was de schaarste waardoor allerlei echte levensbehoeften maar mondjesmaat te krijgen waren. Gelukkig konden wij, toen het met de extra-bonkaarten voor gerepatrieerden afgelopen was, een of twee keer per week wat extra melk krijgen bij boer Veenendaal op de Achterweg. Dat was voor de kinderen hard nodig. In de winter

kwamen we ook in nood met de brandstof, maar toen hebben we, dank zij de werkster, Cor van Garderen, hout kunnen kopen om de kachel gaande te houden. De mensen in Doorn hadden een hart en wij zijn daar dankbaar voor geweest. Meest van al in die winter.

Het was een barre winter dat jaar. Hij volgde op een vrij koude zomer en we waren er maar slecht op ingeschoten. Een bof was, dat ik van een bezoek aan mijn moeder in Vlaardingen terugkeerde met een ouderwetse, dikke gewatteerde deken. De vorst had net ingezet toen ik hem meekreeg. Het was juist op tijd, want de temperatuur daalde al spoedig naar zo iets van min twintig. Op onze onverwarmde slaapkamer (waar ook de kinderen lagen) was het gruwelijk koud. Toen de vorst in de tweede helft van januari weerkeerde en tot maart aanhield heb ik er zelfs een tijdlang 's nachts met een pet op in bed gelegen. Die winter was ellendig en tegelijk verbijsterend mooi: het besneeuwde bos tegenover ons was één grote pracht, speciaal op maanavonden. Bovendien kon je, omdat er toen nog zo weinig sneeuw geruimd werd, met de kinderen overdag erop uit met de slee. Dat vergoedde veel van de trammelant met de kachel. In de huiskamer hadden we een prachtige haardkachel van Moeder König, speciaal gebouwd voor het stoken van anthraciet, die inmiddels al lang op was. Het apparaat had een listig systeem om de trek te regelen, maar toen wij op hout overgingen roette het dicht. Op een ochtend heb ik de kachel nog brandend in de tuin gezet en van zolder een zgn. duveltje gehaald, een oorlogskacheltje dat Moeder daar had staan. Het was met zijn ruime afvoer beter berekend op het verbranden van hout. Wel moest er om het kwartier een vers blok hout in, maar dat was geen bezwaar voor mensen die zo dicht bij de kachel zaten als wij toen.

Echt heerlijk werd het wonen op Sitiopark 6 in de zomer die volgde. Het was een onvoorstelbaar mooie zomer. Hij begon opeens. Het was zoiets van 5 mei toen wij van een bezoek aan Vlaardingen terugkeerden. De andere ochtend, bij het opstaan, zagen wij dat de beuken overnacht in fris, jong blad geschoten waren. Niet lang daarna konden we op zijn Indisch met open deuren leven en herhaaldelijk ook in de tuin eten. Alleen voor mijn vrouw was het wel eens wat veel, want zij verwachtte toen Frits en dan is die warmte niet altijd een pret. Maar alles was gelukkig goed. Zij had haar gezondheid herwonnen, een herstel dat bevestiging vond in de voor spoedige geboorte van Frits op 13 juni 1947. De vreugde daarover hebben wij ons niet laten verstoren door het feit, dat ik een maand

later terug moest naar Indonesië.

Toen het zo ver was, was mijn vrouw weer geheel de oude. Zij zou nog zeker acht maanden achterblijven. Dat was in Doorn geen straf. Wij besloten het erop aan te leggen dat, hoe ook de nog altijd onzekere toekomst verlopen mocht, wij weer zouden terugkeren naar Doorn, waar niet alleen wij, maar ook de kinderen zich hadden thuis gevoeld. Wij hadden, na al ons voorgaand zwerven, er behoefte aan ergens een vast punt te hebben en als zodanig had Doorn ons bijzonder goed voldaan. Vanuit de levensomstandigheden van vandaag lijkt het wat vreemd, dat wij zo veel meer behoefte hadden aan een plaats van vestiging dan aan de verstrooiing van reizen. Maar reizen was vlak na de oorlog geen plezier. Het was niet ongewoon in de trein in plaats van een normale wagon niet anders te vinden dan een goederenwagon met louter staanplaatsen. Het trammetje van Doorn naar Driebergen en Zeist was evenmin een comfortabel vervoermiddel. Op reis gaan was niet zo aantrekkelijk als het nu is. We zaten er ook financieel te krap voor.

Wij hebben dat echter niet als een frustratie gevoeld. Wilden wij eens weg, dan konden wij altijd bij de familie terecht, vooral nadat het huis van mijn broer eindelijk zo ver van oorlogsschade hersteld was, dat zij weer logees konden herbergen. En in Doorn zelf was het ook goed. Daar kon van alles. Zo konden wij er in november 1946 de familie uitnodigen tot viering van onze koperen bruiloft. Wij vonden een voortreffelijke gelegenheid daartoe bij onze burens, de familie Visser, die een pension dreef in het huis waar nu de eier-centrale gevestigd is. Het waren alleraardigste mensen. Zij waren in 1940 slachtoffers geworden van het bombardement van Rotterdam waar hij levend, maar bijna blind uit te voorschijn gekomen was. Het pension kwam daardoor in hoofdzaak op haar neer, maar zij volbracht die taak met grote opgewektheid.

4. Schaduwen van morgen Verstrooiing en frustratie in het leven van een verlofganger

Het familieleven was dus hersteld. Tussendoor echter speelde de zorg voor de toekomst. Het koloniaal perspectief was weinig bemoeiend. Er mocht in Indië nog altijd veel interessants te beleven zijn, maar het was toch raadzaam aan andere mogelijkheden te denken. Aan boord, op de terugreis naar Nederland, waren mijn gedachten al uitgegaan naar een baantje in de wetenschap. Een ex-

tra aanleiding daartoe vormde de wens mijn boek af te schrijven. Ik begon dus al heel spoedig na aankomst met de vernieuwing van mijn contacten met de vaderlandse wetenschappelijke wereld. Mijn eerste gang was uiteraard naar mijn oude leermeester De Josselin de Jong, waar ik een hartelijk welkom vond. Hij was het, die mijn aandacht vestigde op Ruth Benedict's *Patterns of Culture*, waarin de schrijfster dezelfde weg was ingeslagen als mij voor ogen stond, die van een vergelijking van drie uiteenlopende vormen van cultuur. Ik bezocht ook Rassers, die mij de verstandige raad gaf vooral niet te veel te lezen, maar mij tot enkele zorgvuldig uitgekozen werken te beperken. Daarnaast kwam ik in contact met Joh. Bavinck, de hoogleraar zendingswetenschap aan de V.U., die belangstelling had voor de theologische aspecten van het werk waar ik mee bezig was. Steun vond ik ook bij Fischer, die mij toegang verschaftte tot wat er in Utrecht aan relevante ethnografische lectuur voorhanden was en zich ook in andere opzichten een beter vriend toonde dan ik aan hem verdiend had. Alleen, aan een baantje kon niemand mij helpen. Ook pogingen om aan het Koloniaal Instituut (het latere Instituut voor de Tropen) iets te vinden, liepen op niets uit.

Ik ging dus maar aan het werk. Een schets van de eerste vier hoofdstukken van mijn boek had ik in Indië nog gereed gekregen; het ging nu vooral om de wijsgerige ondersteuning van de theorie die ik in het hoofd had. Ik wist dat ik daarvoor zijn moest bij het existentialisme. Ik wierp mij op Jaspers, Heidegger en Sartre. Ook Brunner's *Mensch im Widerspruch* hoorde tot mijn lectuur. Eén ding echter hinderde mij: mijn gezondheid. Ik moest elke dag zwemmen en dat deed ik in Woestduin. Het was helaas een koude zomer en zwemmen was maar zelden een genoegen. Het hielp ook niet. Ik hield last aan mijn voeten en knieën, terwijl nu en dan 's nachts hantkloppingen mij weer dwongen naar de luminal te grijpen. Telkens had ik het gevoel elk ogenblik te kunnen doodblijven. Wij hadden in Doorn een goede huisdokter gevonden in Matzinger, die hier als waarnemer zat van Jungerius. Matzinger was alleszins geneigd naar mijn klachten te luisteren. Maar ook hij zag niets beters dan toch maar zwemmen. Toen geviel het dat, in september, Jacobs in Holland terugkeerde. Ik ging hem opzoeken en ontmoette daar onze oude tandarts uit Jember. Ik ben niet zeker meer van zijn naam, maar ik meen dat hij Hans Snell heette. Wij praatten er honderduit. Samen gingen wij weg. Toen wij buiten stonden zei hij tegen mij: 'Die neurose van jou, daar geloof ik niets van.'

Ik: 'Eigenlijk geloof ik het ook niet. Ik heb mijzelf heimelijk op complexen onderzocht en ik kan niets vinden.'

Hij: 'Wat heb jij eigenlijk?'

Ik lichtte hem in over het feit dat de heffer van mijn voet mij pijn deed en over de hypergevoeligheid van mijn knieën. Hij schoot in de lach:

'Jij bent belazerd, joh. Jij hebt beri-beri.'

Op dat moment voelde ik opnieuw mijn hart. Het zei drrr. Ik ging naar de trein en naar huis. 's Avonds om acht uur belde ik Matzinger op en vertelde hem wat ik van zo maar een tandarts gehoord had. Matzinger was een fijne vent. Hij reageerde met: 'Verdomd, die kon wel eens gelijk hebben ook. Kom morgenochtend hier, dan krijg je een shot B-vitamine.' Dat heb ik gedaan. Na twee shots B-vitamine met lever voelde ik mij een ander mens, een helemaal ander mens. Het drukkende gevoel van elk ogenblik dood te kunnen blijven was geweken. Ik heb daarna natuurlijk nog tal van shots moeten hebben (tot eind 1948) maar ik wist nu zeker waar de oorzaak van mijn kwalen lag. Ik had er bovendien iets deemoedigends bijgeleerd, namelijk dat 'der Mensch ist was er iszt'. Het lesje is niet aan mij voorbij gegaan. Van dat doelloze zwemmen was ik af. Het was in september ook geen doen meer. Ik was ook af van de luminal.

Niet lang daarna, toen ik mij er al min of meer mee verzoend had straks naar Indië terug te keren, opende zich plotseling een nieuw perspectief op een baan in Nederland. Tevoren had Fischer mij al eens gevraagd zijn colleges over het adatrecht van Nederlands-Indië over te nemen. Hij had mij zelfs een overzicht verstrekt van hetgeen er in dat verband gedoceerd diende te worden. Ik had dat bekeken, maar het trok mij niet aan. Bovendien zou voldoen aan zijn verzoek de voltooiing van mijn boek in de weg staan. Formeel moest ik in april 1947 terug en het was dus kort dag. Ik had dus neen gezegd. Kort daarop echter (het zal begin december 1946 geweest zijn) kwam het plan mij te benoemen tot bijzonder hoogleeraar in het adatrecht te Utrecht en het bleek mij al spoedig, dat dit plan serieus bedoeld was. Bezoeken aan het curatorium van deze zgn. Indische leerstoelen (o.a. aan Kernkamp) bevestigden dat. Alleen, er was een salaris aan verbonden waar men zelfs in die tijd niet van bestaan kon. Iets van f 260,- in de maand. Het ambt moest dus noodzakelijk gecombineerd worden met iets anders en men dacht in dit verband aan een functie op het Koloniaal Insti-

tuut. Daar was op dat moment weer een reële mogelijkheid en daar ben ik over wezen praten, overigens zonder er veel wijzer te worden. Eerste vereiste was in ieder geval, dat ik in vrede mijn dienstverband met Nederlands-Indië zou kunnen opzeggen. Daarvoor moest ik in Den Haag zijn bij de gecommiteerde voor Indische Zaken. Eerste gecommiteerde was toen Jan Bannier die de internationale zaken deed, tweede was Bertsch, gouverneur van Midden-Java in de tijd dat ik in Banyumas residentie-secretaris was. Ik kwam dus bij Bertsch. Het zal februari 1947 geweest zijn toen ik hem de vraag voorlegde op welke wijze ik de Indische dienst zou kunnen verlaten zonder mijzelf en mijn gezin door een onderbetaald professoraat in moeilijkheden te brengen. Maar Bertsch toonde zich weinig geïnteresseerd. Hij hield mij voor, dat Indië in zijn huidige financieel en bestuurlijk deplorabele toestand zich niet veroorloven kon mensen te laten gaan, die het nodig had. Verbreking van mijn dienstverband zou mij onherroepelijk komen te staan op het verlies van alle pensioenrechten, ook die op uitgesteld pensioen. Toen vroeg hij plotseling, hoe oud ik was.

‘Zeven-en-dertig. Maar wat doet dat ertoe, mijnheer Bertsch?’

‘Alles, want dan ben je nog dienstplichtig en kun je als gewoon soldaat teruggestuurd worden naar Indië.’

Op mijn antwoord, dat dit toch wel een heel uitzonderlijk alternatief was voor een professoraat, reageerde hij nauwelijks. Hij maakte mij duidelijk, dat de keus aan mij was en niet aan hem. Onder de mededeling, dat ik met zijn inlichtingen ernstig rekening zou houden bij het nemen van mijn beslissing, ben ik toen opgestapt. De boodschap van Bertsch was duidelijk: de Indische ambtenaar was rechteloos en hij behoefde niet op de steun van de Nederlandse overheid te rekenen waar het de erkenning van zijn rechten betrof. Ik had daar al eerder het nodige van gemerkt.

Toen wij uit Indië terugkeerden, kregen wij wel een voorschot om in de eerste noden te voorzien, maar dat was geen voorschot op de betaling van de 3½ jaar salaris, die wij gedurende onze gevangenschap gederfd hadden. Het recht op dat salaris was uiteraard duidelijk. Alle marinepersoneel, dat in Indië gevangen had gezeten, had het wel gekregen, want de marine was in dienst van het Rijk in Nederland. Zo heeft ook de Shell haar personeel dat verschuldigd achterstallig salaris betaald. De Nederlands-Indische overheid echter, zich beroepend op de wanhopige toestand van haar financiën en het inflatoir effect dat van een dergelijke uitbeta-

ling het gevolg zou zijn, weigerde pertinent haar ambtenaren en de militairen van het KNIL die jaren salaris uit te betalen. Het viel niet moeilijk te erkennen, dat er goede gronden waren voor uitstel. Maar niet voor botte negatie van de uiteindelijke plicht tot betaling. Al deze lieden waren gevangen geraakt, omdat zij conform de hun gegeven opdracht op hun post gebleven waren of als soldaat eenvoudig hun plicht hadden gedaan. Maar reeds in 1946 werd duidelijk, dat men voornemens was zich daar niets van aan te trekken en eenvoudig te doen alsof zulk een verplichting niet bestond.

Het bleek mij al, toen ik nog maar enkele maanden in Nederland was. Toen kreeg ik een briefje van het ministerie van koloniën, dat men gedurende de oorlogsjaren mijn delegatie aan mijn schoonmoeder had doorbetaald. Daaraan was het verzoek verbonden dat door de Nederlandse schatkist voorgeschoten bedrag nu maar terug te betalen. Ik vond dat in mijn berooide toestand nogal onbehoorlijk en heb daarop een lauw briefje teruggeschreven met het verzoek dit bedrag te zijner tijd te verrekenen met het salaris over de maanden en jaren van mijn gevangenschap, dat mij nog niet was uitbetaald. Daar heb ik toen en later niets meer op gehoord, wat op zichzelf tekenend is voor de zwakte van deze rechtsnegatie. Helaas was niet ieder zo verstandig. De resident ter beschikking van de gouverneur van Borneo was het in ieder geval niet. Hij had vier kinderen in Nederland toen de oorlog begon. Hij was een der weinigen, die levend uit Borneo terugkeerden. Hij kreeg ook zo'n briefje. Het was een fors bedrag. Hij raakte zo in paniek, dat hij de gasslang aan de mond zette. Ontkomen aan het bloedbad der Japanners in Borneo sneuvelde hij door het onfatsoen der Nederlandse administratie. En hij sneuvelde met moeite, want hij was gereformeerd en gereformeerden vinden suïcide heel erg.

Het is nuttig hier nog even op door te borduren. Achter de weigering van Nederlands-Indië zijn schulden tegenover zijn personeel te erkennen, stond Nederland. Bij de soevereiniteitsoverdracht heeft Nederland wel de pensioenrechten gegarandeerd van de terugkerende Nederlandse koloniale ambtenaren, maar hun recht op uitbetaling van achterstallig salaris hardnekkig genegeerd. Opvolgende Nederlandse regeringen hebben zich daarbij gedragen geweten door het gepassioneerd anti-kolonialisme van het Nederlandse volk, dat wel bereid was tot billijkheid tegenover gastarbeiders, maar niet tegenover volksgenoten, die zich schuldig hadden gemaakt aan zo iets kwalijks als koloniale dienst. Het heeft tot 1983

geduurd voor men in Nederland zo ver heen was over zijn verachting voor eigen koloniaal verleden, dat men enig benul kon opbrengen voor het leed der koloniale Nederlanders en het gepast oordeelde dat af te kopen met een eenmalige, belastingvrije uitkering van f 7500,-. Dat was na meer dan dertig jaren ook niet meer zo duur voor de Nederlandse staat, want het merendeel dier ontrechten was inmiddels wel overleden. Wat ons persoonlijk betreft, wij zaten toen al lang niet meer verlegen om dat geld en hebben het voor het grootste deel gebruikt voor een liefdadig doel, de hulp aan Indonesisch staatsburger geworden Indische Nederlanders, die in Indië tussen wal en schip terecht gekomen waren.

Het is intussen hoog tijd terug te keren naar mijn ontmoeting met Bertsch. Wat mij stak was de botte lomphheid van zijn dreigement met militaire dienst, de negatie van mijn recht en mijn vrijheid; niet het feit van een terugkeer als zodanig. Persoonlijk had ik daar minder moeite mee dan mijn vrouw, die erg tegen het klimaat op zag. Er waren ginds allerlei interessante ontwikkelingen gaande, die mij belangwekkender leken dan het adatrecht. Ook had ik het van het begin af aan wel een beetje moeilijk gevonden daar de boel maar de boel te laten en anderen te laten opdraaien voor de taak weer wat orde en samenhang te scheppen in de verwarring na het Japanse bewind ontstaan. Maar haast om daarmee te beginnen had ik na het onderhoud met Bertsch niet meer. Integendeel, ik achtte mij ten volle gerechtigd nu eerst op te komen voor de afronding van de taak, die ik mijzelf had opgelegd. Het boek moest af en bij de uitgever zijn voor ik vertrok en daartoe was half april wel een heel korte termijn, ook al was ik er reeds zo ongeveer klaar mee. Ik heb dan ook vrijwel onmiddellijk keuring aangevraagd en kreeg op mijn wel voorgedragen en medisch behoorlijk onderbouwde klachten verlofsverlenging tot op of omstreeks 15 juli. Het uitstel zou bij terugkeer in Indië vrijwel aanstonds onvoldoende blijken voor een definitief herstel van mijn gezondheid, maar dat is een andere zaak. Het bood mij volop gelegenheid om zonder overhaasting mijn boek persklaar te maken en bij de uitgever in te leveren, die ermee accoord ging mij de drukproeven per luchtpost toe te sturen naar Indië. Het gaf mij zelfs voldoende tijd voor redelijke voorbereiding op mijn terugkeer naar Indië.

Wat dit laatste betreft, reeds kort na mijn onderhoud met Bertsch deed ik de verrassende ervaring op, dat het ministerie nog een ander gezicht had dan dat van zijn dreigementen. Mij werd gevraagd,

of ik eventueel bereid was een positie te aanvaarden bij het persoonlijk kabinet van de president van Oost-Indonesië, terwijl mij tevens verzekerd werd dat, mocht dit niet doorgaan, ik in ieder geval mocht rekenen op plaatsing binnen de residentie Bali en Lombok. Dat was een aanlokkelijk vooruitzicht want voor mijn vrouw was het klimaat daar aanvaardbaar en mij bood het, wat ook de uitkomst mocht zijn, volop gelegenheid tot direct contact met de levende werkelijkheid van een veranderend Indonesië. De lectuur, welke ik voor het schrijven van mijn boek had moeten doorwerken, had mijn belangstelling daarvoor opnieuw gaande gemaakt. Wel had ik mij voor de oorlog al bezig gehouden met processen van cultuurverandering (de neerslag daarvan vindt men in mijn '36 Jaren'), maar mijn visie daarop miste een theoretisch fundament. Dat werd mij aangereikt door Ruth Benedict's *Patterns of Culture*. Wanneer het waar is, dat cultuur de uitdrukking is van een 'cultural personality', moet cultuurverandering het gevolg zijn van een verandering in die 'personality', nauwer gedefinieerd: van een verandering in de centrale visie, die die cultuur biedt op de wereld waarin men leeft. Hierop terugziende kan men er de invloed in ontwaren, die het existentialisme op mijn denken inmiddels had uitgeoefend. Maar de eigenlijke aanleiding tot dit soort overwegingen lag toch elders, nl. in de opmerking van Van der Plas, dat het Javaanse volk plotseling verkozen had niet langer het zachtmoedigste volk ter aarde te zijn. Hoe kwam dat?

Ik vond dat een heel wat interessanter vraagstuk dan de problemen, die op dat moment de studie van het adatrecht bood welke verbonden waren aan de inmiddels door mij opgegeven leerstoel. Het adatrecht hield in de toenmalige fase van zijn ontwikkeling de blik gekeerd naar het verleden, de studie van verandering daarentegen op heden en toekomst. Men kon daar alleen iets van te weten komen door direct contact met die 'changing personality' en terugkeer naar Oost-Indonesië bood daartoe een mij lokkende mogelijkheid. Dat het hier niet om een opwellende gedachte ging, blijkt uit het feit, dat ik reeds in februari 1948, binnen acht maanden na mijn terugkeer naar Indonesië, daar een voordracht over hield voor het Bataviaasch Genootschap, die in uitgewerkte vorm kort daarop is gepubliceerd in het tijdschrift *Indonesie II* (1948/49; 102-139) onder de titel 'De westerse beschaving als constante factor in het acculturatie-proces'.

Het was dus niet zo erg terug te keren naar Indië. Daarenboven,

kennis van de moderne veranderingen in Indonesië kon mij alleen maar helpen om na enkele jaren toch emploti te vinden binnen de kring van de Nederlandse wetenschap. Ik had daar waardering en hulp gevonden. Toen de uitgever van mijn tot 430 bladzijden uitgegroeide boek *Over Wegen en Drijfveren der Religie*, de Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, de voorwaarde stelde van een garantie tot een bedrag van (ik meen) f 500, bleek het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen daartoe binnen zeer korte tijd bereid, een hulp waartoe Fischer en Bavinck mij de weg geopend hadden. Het zag er dus alles per saldo nog niet zo heel ongunstig uit, temeer, omdat de staat Oost-Indonesië op dat moment wel een toekomst leek te hebben.

Het boek *Over Wegen en Drijfveren* had intussen ook effecten gehad op mijzelf. Het gaat hierbij niet om allerlei details in het boek, waaronder er verschillende zijn, waar ik sedert distantie van genomen heb, maar om de implicaties van het uitgangspunt, de combinatie van deel-zijn en subject-zijn voor de betekenis van het geweten, een fenomeen waarvoor juist Heidegger en Kierkegaard met zoveel nadruk aandacht gevraagd hadden. Voor ik aan mijn boek begon, had ik het geweten en wat daarvan gezegd wordt voor een wijsgerige of theologische mythe gehouden. In mijn boek, dat uitsluitend aan de religie gewijd was, besteedde ik er dan ook geen aandacht aan. Onder het schrijven echter werd het mij gaandeweg duidelijk dat het geweten, wel verre van een mythe, een onontkoombare consequentie is van het menselijk deel-zijn. Er was toen geen tijd om het uit te werken, maar het bepaalde uiteindelijk wel mijn positiekeuze in de Nederlandse politiek.

Lange tijd ben ik in dubio geweest. De starre houding van de antirevolutionairen in het conflict met de Republiek Indonesia beviel mij allerminst. Niet, dat ik enige fiducia had in Sukarno (daar heeft het mij altijd aan ontbroken) maar er waren ook anderen zoals Hatta en Shahrir. De Hoge Veluwe-conferentie had nooit mogen mislukken en aan die mislukking hadden de antirevolutionairen niet weinig bijgedragen. Ik dacht er dus over mij aan te sluiten bij de Partij van de Arbeid, temeer omdat onder hen die met de doorbraak meegegaan waren, zich velen bevonden met wier theologisch standpunt (dat van wat men vandaag de midden-orthodoxie noemt) ik toen sympathiseerde. Om mij te oriënteren, abonneerde ik mij op *Vrij Nederland*. Het was een gelukkige greep. Voortgezette lectuur van het blad maakte mij al spoedig duidelijk, dat ik mij in

dit politiek klimaat nooit thuis zou voelen. De nadruk lag er net iets te veel op de vrijheid van het individu en zijn recht op allerlei zaken, en net iets te weinig op de plichten van dat individu jegens anderen. Ik had toen over de grondslagen van ethiek nog te weinig nagedacht om mijn bezwaren helder samen te vatten. Vandaag valt mij dat gemakkelijker. Wanneer men mij nu de vraag stelt wat de essentie is van het politiek bedrijf, is mijn antwoord, dat dat niet ligt in de zorg voor de vrijheid tot het zoeken van individueel geluk en welzijn, maar in de zorg voor de vrijheid tot het creëren van vormen van waarachtig partnerschap in de maatschappij, waarin men verkeert. Mijn reactie op de algemene trend in de socialistische idealen beperkte zich toen tot een meer intuïtief dan geconceptualiseerd verzet.

Op één punt echter had ik zeer concrete bezwaren. Dat betrof de koloniale politiek van de PvdA, die in *Vrij Nederland* werd toegelicht door de columnist H. van Randwijk. Hij placht tranen met tuiten te plengen van berouw over het koloniaal verleden van Nederland, daarbij de schuld voor al wat er mis was schuivend op hen, die aan dat koloniale stelsel hadden meegewerkt, en de oplossing der problemen zoekend in een absolute abandonering van Indonesië ten behoeve van de door Sukarno aangevoerde nationalistten. Het was een al te gemakkelijke, in wezen egoïstische oplossing. Er waren miljoenen Indonesiërs, die in Sukarno en zijn republiek even weinig vertrouwen hadden als ik. Moest men al die mensen overleveren aan een larmoyante republiek, die tot nu toe onmachtig was gebleken binnen eigen grenzen orde en rust te handhaven? Dienden er geen garanties te komen tegen een Javaanse suprematie over de Buitengewesten? Het was bovendien pertinent onwaar, dat het voormalig koloniaal bewind alleen maar eigenbaat gezocht had. Het had er een staat opgebouwd, die de allure had van een rechtsstaat, die bruikbare grondslagen bood voor voortgaande economische ontwikkeling en welzijnszorg. Moest Nederland, dat beschikte over de expertise, die men daar dringend nodig had, die ganze bevolking overlaten aan een republiek, die zich tot nu toe alleen van haar tumultueuze kant had laten kennen? En dat alles vanwege een ongefundeerd berouw over ons koloniaal verleden?

Ik had en heb geen vertrouwen in een berouw, dat het zichzelf gemakkelijk maakt door alle verantwoordelijkheid van zich af te schuiven. Zo heb ik tenslotte gekozen voor het lidmaatschap van de antirevolutionaire partij, die de verantwoordelijkheid van de over-

heid tegenover haar onderdanen centraal stelde, daarbij inbegrepen haar verantwoordelijkheid tegenover de bevolking van de 'koloniën'. De partij mocht dan door haar intransigentie een redelijke oplossing van het conflict in de war gestuurd hebben, maar zij aanvaardde tenminste het feit van de verantwoordelijkheid. Zo ben ik – zuchtend overigens over de manier waarop zij meende die verantwoordelijkheid in de praktijk te moeten brengen – toch maar lid geworden van de antirevolutionaire partij.

Zuchtend ook om nog een andere reden. De ARP had haar wortels in het gereformeerde leven en daar voelde ik mij een randfiguur. In hoofdstuk II van *Over Wegen en Drijfveren* besprak ik de theologie der ethische richting in de Nederlands Hervormde Kerk, een theologie die in niet onbelangrijke mate mijn eigen opvattingen in die dagen weerspiegelt. Die waren sterk beïnvloed door Ph. Kohnstamm, wiens nadruk op God als persoon in de jaren van mijn gevangenschap grote indruk op mij had gemaakt. Zij bood een hechte grondslag voor de praktijk van het gebed, waarvan ik de waarde diep had leren beseffen. Wijsgerig bood zijn driedelig werk *Schepper en Schepping* mij de gewenste tegenhanger tegen Dooyeweerd's filosofie. Eerbied en verwondering treden er in de plaats van het biblicistisch weten en interpreteren, dat mij in die calvinistische wijsbegeerte zo gehinderd had. Vasthoudend aan de mogelijkheid van openbaring, vermijdt Kohnstamm de fout aan die openbaring een wetenschap over God te ontleen van de soort waarvoor het beroemde tractaat *Cur Deus Homo* van Anselmus model staat. Ik las het in het kamp. Het is een uiterst scherpzinnig geval, waarin de auteur precies aantoonde waarom God mens moest worden, een redenering die later de Heidelbergse Catechismus met huid en haar heeft overgenomen. De lectuur vervreemde mij verder van de gereformeerde leer dan de studie der godsdienstwetenschap had gedaan. Aan zulk een leer ontbreekt de eerbied. Dat het niet tot een radicale breuk kwam, ligt in hoofdzaak aan eigen godsdienstige ervaring, die aansluiting vond in geschriften zoals die van Kohnstamm en Iz. van Dijk, christenen die zonder biblicistisch te zijn toch geloven konden en van dat geloof getuigden. Het bracht mij tot de overtuiging, dat de vorm van geloven niet gave is, maar opgave.

Terug in Nederland, voelde ik mij in de oude gereformeerde kring dan ook maar matig thuis. Een negatieve factor was, dat de gereformeerde kerken aan het einde van de oorlog geteisterd waren

door dogmatische twisten, die tot een splitsing hadden geleid op discussiepunten, die mij niet aanspraken. Mijn oude vrienden hadden daar andere gedachten over. Die hadden over deze en andere zaken allerlei heldere ideeën. Ik ben nog eens naar een klein reünistencongres van SSR geweest, waar uitvoerig gediscussieerd werd. Men wist er precies hoe alles met Jezus Christus zat en wat Hij allemaal van ons wilde, maar de liefde waarover men sprak werd er alleen maar gehanteerd als wapen in de discussie. Ik had mij misschien nog een beetje op mijn gemak gevoeld, als die mannen zich tussendoor de tijd hadden gegund om eens rustig met elkaar een borrel te drinken. Zij dronken echter alleen maar koffie en thee, wat hen goed wakker hield. Die stoere burgerlijkheid, waar zelfs geen glas wijn op kan overschieten, is ook heden ten dage nog kenmerkend voor bijeenkomsten van deze reünisten. Zij mogen vandaag veel gematigder zijn en ook relativerend kunnen spreken, maar het blijft toch een wij-groep waarmee ik mij niet meer kan identificeren.

Hoe komt het, dat ik dat niet veel eerder ontdekt heb en mij niet tijdens dit verlof al losgemaakt heb uit de gereformeerde kerk? Daar zijn onderscheidene redenen voor. Niet alle gereformeerden waren dogmatische scherp-slijpers. In de kring van mensen als Johan Bavinck, de kring vooral van zendingsmensen die in Indië wat ruimte gewonnen hadden, kon ik mij met mijn opvattingen van die dagen redelijk thuis voelen. Mijn opvattingen over openbaring waren nog lang niet zo geradicaliseerd als ze later geworden zijn. Ik had daarom geen dringende reden om met de gereformeerde kerk te breken en zonder zulk een dringende reden wilde ik mijn moeder, voor wie de gereformeerde kerk de enige ware kerk was, het verdriet niet aandoen, mij daarvan los te maken. Toen eenmaal vaststond, dat ik zou teruggaan naar Indië, had ik er helemaal geen reden meer voor, want daar was in en buiten de kerk meer dan voldoende ruimte. Wat zou ik mij hier nog druk maken over zaken, die ginds geen betekenis hadden?

Van de ongekend mooie zomer van 1947 heb ik nog ruimschoots kunnen genieten. Het boek was de deur uit en de weinige drukproeven, die ik in Nederland nog te corrigeren kreeg (de rest zou nagezonden worden naar Bali) belemmerden mij niet in mijn vrijheid. Deze keer was het mijn vrouw die zich in haar vrijheid beknot zag. Omstreeks half juni werd Frits geboren. Maar alles ging goed

en wij durfden de toekomst weer met enig vertrouwen tegemoet zien. Beiden hadden wij onze terugkeer naar Indonesië aanvaard, aanvaard ook, dat ik vooruit zou gaan en vrouw en kinderen een goed half jaar later volgen zouden. Dat was in die nog altijd benarde tijden, waarin de huisvesting in Indonesië allerlei moeilijkheden opleverde, de regel. Maar wij vonden het wel hard en dat was het ook. De toestand in Indonesië was nog steeds onzeker en gespannen. Men leefde er toe naar de eerste politionele actie, die op de dag van mijn aankomst daar beginnen zou. Dat wisten wij uiteraard niet. Wij wisten alleen van spanning, onrust en verdeeldheid.

In de namiddag van de 15de juli nam ik afscheid van Oma König en van Jan en Anneke, die thuis bleven. Mijn vrouw en ik gingen met Frits naar Amsterdam, waar wij overnachtten in een hotel dicht bij de KLM-terminal, om de andere ochtend vroeg op Schiphol te kunnen zijn. Op het vliegveld namen wij afscheid. Het was moeilijk. Het was dan ook een heel ander afscheid dan dat van onze ouders dertien jaar tevoren. Toen hadden wij elkaar en gingen een redelijk blijde toekomst tegemoet, bevrijd van allerlei banden uit het verleden. Nu, gebonden aan eigen verleden, moesten wij afscheid nemen van elkaar terwille van een dreigende toekomst. Wij maakten het kort.

Zo neem ik ook afscheid van dit boek, het onvoltooid verslag van een leven, dat begon als een door nieuwsgierigheid gedreven verkenning. Men kan echter niet verkennen zonder geïnvolveerd te raken in het leven van de mensen, die men ontmoet. Indonesië was deel geworden van ons leven en wij waren gebonden mensen geworden. Niet alleen maar door van buiten opgelegde verplichtingen, al hadden wij die in nogal uitdagende vorm ervaren, maar ook door een innerlijke betrokkenheid op wat zich daar afspeelde. Ondanks alle moeite en verdriet, hoorden we er toch bij. Terugziende op dat verleden vervult ons ook heden nog een gevoel van dankbaarheid het leven ervaren te hebben zoals het over ons gekomen is: niet als toeschouwers, maar als betrokkenen, deelgenoten.

Alfabetisch trefwoordenregister

- aanslag (kleine):** de kleine aanslag in de inkomstenbelasting werd opgelegd naar uiterlijke kentekenen van welstand tot een minimum van *f* 2.- en een maximum van *f* 25.- (?) per jaar. Oplegging geschiedde door een ambtenaar van het binnenslands bestuur.
- Adolf Benito Anton:** de voornamen van resp. Hitler, Mussolini en Mussert.
- adspirant:** adspirant-controleur, de aanvangsrank in het Europees B.B. In een wat vroegere periode werd deze vooraf gegaan door die van administratief ambtenaar, maar dat behoorde in 1934 al tot het verleden.
- afdeling:** op Java een residentie, in de Buitengewesten een gedeelte van een residentie.
- anem, anim:** respectievelijk enkelvoud en meervoud van het Marindinese woord voor mens. Veel gebruikt in stamnamen, zoals Marind-Anim.
- A.R. (ass.-resident):** assistent-resident; op Java de rang van de hoogste Europese bestuursambtenaar binnen een regentschap, in de Buitengewesten die van de bestuurder van een der afdelingen, waarin een residentie is verdeeld.
- atap:** Indonesisch voor dak; dakbedekking van palmblad.
- B.A.:** bestuursassistent; in de Molukken de rang van een districtshoofd.
- Baba:** de in de Molukken gebruikelijke aanspreekterm voor een wat oudere Chinees.

- bakshish:** aalmoes.
Bamboe Pemali: naam van een Pu-anim kampong vlak bij Merauke. De naam (taboe bamboebos) dankt zijn ontstaan aan het feit, dat hier eertijds een Marind-anim heiligdom gevestigd was, dat van Brawa, de navel-*dema* van het *mayo*-ritueel (cf. *Dema*: 215).
Barisan: van baris, gelid (Indon.).
B.B. (soms: BB): Binnenlands Bestuur, onderscheiden in Inlands en Europees B.B.
beri-beri: een avitaminose-B, gekenmerkt door pijnlijke gewrichten (knie en enkel), verslapping van de reflexen en in ernstige gevallen door hartvergroting en verslapping der slagaders.
bestuurspolitie: een ongeorganiseerd politiecorps, bestaande uit ongediplomeerde politiedienaren toegevoegd aan een regent, controleur of districtshoofd (zelden meer dan twee of drie per geval) voor het verrichten van bewakings- en handlangersdiensten. Voor het echte politiewerk was er de veldpolitie.
Bijblad: het Bijblad op het Staatsblad van Nederlands-Indië; een verzameling van circulaire, reglementen en uitvoeringsvoorschriften op in het Staatsblad gepubliceerde ordonnaties en wetten.
bijdrage (vrijwillige): een soort hoofdgeld; zie hierover p. 121
Bijdragen: Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde.
BKI: = Bijdragen.
Boadzi: een groep van stammen aan weerszijden van de midden-Fly rivier. Hun taal is verwant aan die der Marind-anim. Zie verder p. 286, 293.
boeboek (bubuk): kleine torretjes van allerlei soort.
boot (witte): stoomboot van de gouvernements (burgerlijke) marine.
bukit: Indonesisch voor heuvel.
Buti: kustdorp der Marind dicht bij Merauke.

- controleur B.B.:** subaltern bestuursambtenaar, die een academische opleiding genoten heeft. In de Buitengewesten was hij belast met het bestuur van een onderafdeling, welke functie (waarover meer in IV.1.) ook kan worden uitgeoefend door een gezaghebber, in enkele gevallen ook wel door een officier. Als onderafdelingschef staan zij onder het directe toezicht van de betrokken assistent-resident-afdelingschef. Op Java had de controleur sinds 1929/30 geen zelfstandige taak. Hier was hij toegevoegd aan de assistent-resident.
- dema:** Marindinese term voor goddelijke voorouder. Ook adjectivisch gebruikt ter aanduiding van iets bovennatuurlijks (bijv. een dema-steen).
- dema-wir:** dema-vertoning, waarbij de dema's worden uitgebeeld door prachtig versierde mannen, die dan veelal scènes uit de mythologie opvoeren.
- district:** Op Java gedeelte van een regentschap, in de Buitengewesten van een onderafdeling. Het districtshoofd is altijd een (al dan niet) gediplomeerd lid van het Inlands B.B.
- djaksa:** zie jaksa.
- djati:** teakhout.
- doesoen (dusun):** areaal (vaak vertaald met tuin) met vruchtbomen, bijv. klapper-dusun, sago-dusun.
- dokar:** tweewielig rijtuigje voor maximaal vier personen, getrokken door één paard.
- dorpsschool:** Binnen Nederlands-Indië een school met driejarig onderwijs in rekenen, lezen en schrijven. De duur van dit onderwijs was net iets te kort om het geleerde te laten beklippen, zodat we na de oorlog in Nieuw-Guinea begonnen zijn om dit onderwijs waar mogelijk vierjarig te maken.
- Exploratie (Militaire):** een groot deel van Nederlands Nieuw-Guinea is tussen 1907 en 1915 in kaart gebracht door militaire exploratie-detachementen.

- gaba-gaba:** de hoofdnerven van het meters lange blad van de sago-palm. Zij zijn bol aan de buiten-, hol aan de binnenzijde, waardoor ze, na op maat gekapt te zijn, prachtig ineen geschoven kunnen worden tot een zacht-houten wand. Papoea-woningen hadden zulke wanden. Ons buitenhuis op Skyline (Hollandia) had ook gaba-gaba-'muren'. Het is een prachtig materiaal, want deze bladnerven zijn aan de buitenzijde bedekt door een glanzend, waterafstotend laagje als van lak.
- gad-zi:** de niet-ceremoniële vermaaksdans der Marind, begeleid door een grote verscheidenheid van prachtige melodieën. Zie p. 170.
- GAIB:** Gediplomeerd Ambtenaar bij de Inlandse Bestuursdienst, de aanvangsrang voor hen, die een opleiding genoten hadden aan een MOS-VIA, een (hogere) Middelbare school voor de opleiding van Inlandse bestuurs-ambtenaren.
- Gecommitteerde voor Indische Zaken:** een hoog ambtenaar, die in Den Haag opdrachten uitvoerde van en voor de Nederlands-Indische regering. Hij had zijn bureau op het Ministerie van Koloniën.
- gelijkstelling (met Europeanen):** Inlanders en Vreemde Oosterlingen (Chinezen, Arabieren en Indiërs) konden zich vrijwillig onderwerpen aan het voor Europeanen geldend recht. Men sprak dan van gelijkstelling met Europeanen.
- gezaghebber:** een term, die nog uit de Compagniestijd dateert. Toen had men een gezaghebber ter Java's Noordoostkust in Soerabaja. In later tijd was de gezaghebber een niet-universitair gevormd ambtenaar van het Europees B.B. De jongeren onder hen hadden na de middelbare school (HBS of gymnasium) een opleiding van een jaar gevolgd aan de Bestuurschool te Batavia. Zij werden gediplomeerd gezaghebber genoemd. De gezaghebber oefende dezelfde functies uit als de controleur B.B. Zie over hen p. 58, waar ook gewezen wordt op het feit, dat

	de titel gezaghebber mede gevoerd werd door gezagvoerders bij de gouvernement's marine.
goeroe (guru):	onderwijzer; soms ook leermeester.
granuloom (veneerisch):	een geslachtsziekte die grote, open wonden veroorzaakt. Zie hierover pp. 99 en 112.
herendiensten:	verplichte diensten; zie p. 128v
hoofdposthuis-commandant:	opperwachtmeester bij de veldpolitie; de hoogste rang bereikbaar voor een agent van de veldpolitie.
HPB:	Hoofd van Plaatselijk Bestuur. Zie p. 151.
hulpbestuurder:	een mij alleen uit de eerste decennia van het Nederlands bestuur over Nieuw-Guinea bekende rang, die men zou kunnen omschrijven als die van een districtshoofd van Europese landaard.
jaksa:	inheems openbaar aanklager bij de landraad en bij sommige 'inheemse' rechtbanken. In rang min of meer gelijk aan een districtshoofd.
Kaja-Kaja:	populaire term ter aanduiding van de Papoea's van zuidelijk Nieuw-Guinea.
kakoës (kakus):	latrine (van Nederl.: kakhuis).
kali:	rivier (Indon.).
kamitua:	Javaanse term voor hoofd van een dorpswijk.
kampung:	dorp, gehucht (Indon.).
Kampung Timur:	een Pu-anim nederzetting halverwege tussen Merauke en Sepadim.
Kantoor voor Inlandse Zaken:	de adviesinstantie van de Nederlands-Indische regering voor voornamelijk Islamitische aangelegenheden.
Kanum-anim:	verzamelnaam voor een aantal kleine, elk eigen taal sprekende stammen oost van Merauke. Linguïstisch en cultureel zijn ze nauw verwant aan de door F.E. Williams beschreven Trans-Fly Papuans van de Western Division of Papua.
karang:	koraalsteen.

katjang (kacang):	erwten, bonen (Indones.) van allerlei soort, zoals k. tanah (aardnoten), k. idjoe (iju), (groene bonen rijk aan vitaminen B), etc.
kepala:	hoofd (Indon.). kepala kampung: dorps hoofd; kepala perang: aanvoerder in de oorlog. In Zuid-Nieuw-Guinea kende men ook nog kepala kampung voor de Pu-anim, onderscheiden in een kepala kampung Serani (voor de Christenen) en een kepala kampung Islam (voor de Islamieten). Zie p. 107.
KITLV:	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde. Sinds zijn oprichting in 1853 heeft het een grote rol gespeeld in de beoefening der Indonesianistiek in Nederland.
klamboe:	musketennet (Indon.).
kliang:	Sasakse term voor hoofd van een gehucht of leider van een groep.
kodi:	twintigtal (Indon.).
kota:	stad (Indon.).
KPM:	Koninklijke Paketvaart Maatschappij. Zij was contractueel belast met het interinsulair verkeer binnen Nederlands-Indië.
Kurkari:	een Kanum-anim stam dicht bij de grens van Papua.
ladang:	akker (onbevloeid).
landraad:	soort arrondissementsrechtbank voor alle zaken waarin 'inlanders' gedaagde of beklaagde zijn. Fungeert buiten Java alleen in streken waar geen zgn. inheemse rechtbanken deze taak toevertrouwd is.
landrechter:	equivalent van kantonrechter in Nederland.
landrente:	een belasting op het bezit van sawahs, permanente akkers en tuinen.
langganan:	vaste leverancier (vooral van levensmiddelen).
langgar:	wijk-bedehuis, ook gebruikt voor onderwijs in koran-reciet.
lantana:	heestergeslacht der Verbenaceën, waarvan sommige soorten (zoals die in Bodjo) hoog opgroeien en een gevreesd onkruid vormen.

- lèmpèng: plak, schijf (Indon.); zie p. 129.
- mandi(-bak): mandi = baden (Indon.). Een mandibak is een veelal gecementeerde stenen bak van waaruit men met een steelpannetje (*gayung*) water schept om zich dat over het lichaam uit te gieten.
- mandoer (*mandur*): werkbaas, opziener, soms ook beheerder (Indon.). In Zuid-Nieuw-Guinea ook: assistent-dorpshoofd.
- Mangkoenegara: Een van de twee vorsten van het Yogya'se rijk. De andere, hoger in rang, is de Sultan.
- mantri: Indonesische term voor de laagste rang van middelbare ambtenaren. Niet te verwarren met *menteri*, minister.
- mantri-politie: de laagste rang in het Inlands B.B., toegekend aan hen, die niet de MOSVIA bezochten en op grond van andere kwalificaties geacht werden zich in de praktijk de geschiktheid voor districtshoofd (bestuurs-assistent) eigen te kunnen maken. Zie p. 136.
- mantri-verpleger: gediplomeerd verpleger.
- Marind-anim: Veruit de grootste Papoea-stam van Zuid-Nieuw-Guinea, gevestigd langs bijna de gehele lengte van de kust, het stroomgebied van de Bian- en Kumbe-rivier en in het achterland van Okaba. Hun aantal rond de eeuwwisseling wordt geschat op 9000, misschien nog iets meer. Zij waren verdeeld in 40 of meer onderling onafhankelijke territoriale groepen, die over het algemeen goede relaties met elkander onderhielden. Zij behoorden tot verschillende cultus-groepen, de *mayo* langs het grootste gedeelte van de kust, de *imo* in het binnenland en het middengedeelte van de kust, en die van de boven-Bian, die het *Ezam*-ritueel vierden. Daarnevens waren er ook dialect-verschillen.

mayo-ritueel:	het vele maanden durend grote initiatie-ritueel der (meeste) kust-Marind, dat zijn mythologisch centrum had in het oosten. In dat ritueel werden ook vrouwen geïnitieerd.
MOSVIA:	hogere Middelbare Opleidingsschool voor Inlandse Ambtenaren (speciaal bestuursambtenaren).
Munni:	op zijn Nederlands uit te spreken. In <i>Dema</i> (p. 13) spelde ik de naam als Mani.
NCSV:	Nederlandse Christen Studenten Vereniging.
NNGPM:	Nederlandsche Nieuw-Guinee Petroleum Maatschappij, N.V.; een dochter van Shell.
nyai:	huishoudster, bijzit (Indon.).
onderafdeling:	door een controleur of gezaghebber bestuurd gedeelte van een afdeling in de buitengewesten.
onderafdelingskas:	zie p. 119v.
Oosterlingen (Vreemde):	in de Nederlands-Indische wetgeving de verzamelterm voor voornamelijk Chinezen (meestal apart vermeld), Arabieren, en Indiërs.
oppas:	bode; soms ook bestuurspolitie-agent.
paia:	bijenkorf-vormige biezen hut op Frederik Hendrik eiland; zie p. 134v.
pangéran:	Javaanse vorstelijke titel.
pasanggrahan:	eenvoudig logeergebouw, meestal van overheidswegen onderhouden. De meubilering kende alle gradaties tussen ontbrekend en compleet.
pasar:	markt (Indon.).
pasar malam:	lett.: avondmarkt: een altijd wat feestelijke aangelegenheid, die in omvang kon variëren van een eenvoudige bazar tot een ook overdag geopende jaarmarkt met kermisachtige allure.
patjol:	hak.
patih:	onder-regent (Java)
patur:	jongetje (Marind).
pendopo:	overdekte, aan minstens drie zijden open ontvangsthal voor kantoor of huis.

pengayah:	herendienstplichtige (Lombok).
petromax:	petroleumlamp onder druk. Het petroleum-reservoir is voorzien van een kleine luchtpomp en wordt met een ventiel afgesloten. De brander is omgeven door een wit kousje. Aan de voet van de brander bevindt zich een klein bakje, waarin spiritus gegoten wordt. Na het reservoir te hebben opgepompt bij gesloten ventiel, steekt men de spiritus aan, waardoor brander en kousje worden voorverhit. Dan opent men het ventiel, waardoor petroleum in de brander gespoten wordt, waar ze vergast en buiten de brander komend onmiddellijk vlam vat, waardoor het omgevende kousje helder wit oplicht. De daarbij optredende warmte is ruim voldoende om het proces gaande te houden. Wel moet iedere drie kwartier het reservoir opnieuw worden opgepompt.
politie (gewapende):	een eerdere aanzet tot vorming van een geoevend politiecorps. Zij werd later omgezet in veldpolitie.
posthuiscommandant:	wachtmeester bij de veldpolitie.
potlatch:	ceremoniële geschenkenruil waarbij partijen trachten elkander in vrijgevigheid te overtreffen.
primus:	petroleum-comfoor onder druk. Het werkt op dezelfde wijze als een petromax (zie boven) maar door het ontbreken van een kousje ontstaat nu een hete, blauwe gasvlam.
Pu-anim:	lett.: schietmensen (enkelvoud: Pu-anem). De <i>Marindinese term</i> voor de hun land binnengekomen vreemdelingen, vooral gebruikt voor Indonesiërs en Chinezen. De Europeanen werden al spoedig op zijn Maleis Blanda genoemd.
punggawa:	districtshoofd (Balisch).
raden ayu:	echtgenote van een Javaans edelman (raden).

randjau:	voetangels van verschillende soort, bijv. in de vorm van een rechtop onderin een gecamoufleerde kuil staande bamboe spies.
residènan:	residentswoning.
sagoweer:	de Molukse term voor <i>tuak</i> , palmwijn. Zij wordt verkregen door de bloeistengel van een kokos- of arèn-palm af te snijden en daaronder een bamboekoker te hangen waarin het uit het snijvlak druppende vocht wordt opgevangen. Dat gaat al spoedig gisten. Laat men het te lang staan, dan verzuurt de palmwijn. Men kan er dan alleen nog palmsuiker uit bereiden. Over het verbod sagoweer te tappen zonder vergunning zie p. 213.
salversan:	voor de oorlog het standaard geneesmiddel tegen syphilis en framboesia. Het werd intraveneus ingespoten.
sapu lidi:	bezem (sapu) van de harde zijnerven (lidi) van een palmbiad.
sawu:	de sawu heeft een vlezige, vrij saprijke vrucht ter grootte van een pruim.
scherven (matte):	de neervallende scherven van een op enige afstand op de grond ontplofte granaat.
selamatan:	godsdienstige heilmaaltijd. Zie p. 75.
Sentot:	een Javaanse eigennaam. De vloekzang van Sentot over de Nederlanders, een gedicht van S.E.W.Roorda van Eysinga, is het best bekend geworden uit Multatuli's Aantekeningen bij de tweede en volgende drukken van zijn <i>Max Havelaar</i> .
Sepadim:	een Marind-anim kampong aan de kust ten oosten van Buti, maar ook een Pu-anim nederzetting meer naar binnen toe, niet ver van Mopa. De bevolking bestond voornamelijk uit Timorezen.
serani:	christen, christelijk (Indon.).
sinjo:	jongeheer.
soa:	Molukse term voor afstammingsgroepen van verschillende soort.

- Sosom: bij de Marind de *dema* (goddelijke voorouder) van het in het oosten van hun gebied jaarlijks gevierde homoseksuele (initiatie-)ritueel. Hij ontleent zijn naam aan het daarbij gezwaaide bromhout (*sosom*).
- SSR: Societas Studiosorum Reformatorum, vereniging van gereformeerde studenten aan openbare universiteiten.
- stormking: draagbare petroleumlamp, die door een wijd glas tegen uitwaaien beschermd is.
- TBG: Tijdschrift van het (Koninklijk) Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. De officiële naam is *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, maar het wordt gemeenlijk TBG genoemd naar de instantie die het uitgeeft.
- tjika: kar, meestal een ossenkar, maar ook wel een door een paard getrokken kar.
- toko: winkel (Indon.).
- tuak: palmwijn; zie sagoweer.
- Urumb: kustkampong der Marind, dicht bij Merauke, maar aan de overzijde van de Merauke-rivier.
- vaccinateur: beambte van de gezondheidsdienst, binnen een bepaald ressort belast met de regelmatige (re)vaccinatie van de bevolking tegen pokken.
- VCSB: Vrijzinnig Christelijke Studenten Beweging.
- veldpolitie. het goed geoefende politiecorps dat, in detachementen verdeeld, de voornaamste politiemacht vormde in Nederlands-Indië. De leiding van een detachement berustte bij een doorgaans Europese inspecteur of hoofdinspecteur van politie. Alle onder hem dienend personeel, met inbegrip van de (hoofd)posthuiscommandanten, was met hun gezinnen gehuisvest in een kazerne en dus altijd bij de hand. In de steden had men stadspolitie, die op gelijke leest geschoeid was.

- vervolgsschool: een school met tweejarige cursus bestemd voor abiturienten van de dorpsschool. Zie p. 279.
- volksschool: hetzelfde als dorpsschool.
- wati: de Marind-anim term voor de een narcoticum leverende heesterachtige plant, die in Melanesië kava genoemd wordt. Zie p. 192v.
- wedono: districtshoofd (Java); ook: wedana.
- wedono kota: hoofd van het district waarbinnen de regentschapshoofdplaats gelegen is.
- weiko-zi: een der grote, ceremoniële dansen der Marind-anim. Zie p. 175.
- Wendu: Marind kustdorp ten noordwesten van Merauke.
- wijkmeester: het instituut van wijkmeesters dateert uit de tijd, dat Chinezen en andere vreemde Oosterlingen zich – uitzonderingen daargelaten – vestigen moesten in hun speciaal toegewezen wijken. De wijkmeester was ook de autoriteit aan wie ze hun belasting moesten afdragen, indien die viel onder de kleine aanslag. De kamponghoofden voor christenen en Islamieten in Zuid-Nieuw-Guinea zijn eigenlijk een soort wijkmeesters voor daar gevestigde Pu-anim. Zie V.3.
- Yanggandur: een Kanum-anim dorp; het telde 262 zielen in 1937.
- Yéi-nan: Papoea stam aan de midden- en boven-Merauke rivier. Ook wel Jee-anim genoemd.

Beknopte literatuurlijst

Betreft uitsluitend tot de vakliteratuur behorende werken waarvan de titels in de tekst niet overal voldoende gespecificeerd zijn.

Baal, J. van

- 1934 *Godsdienst en Samenleving in Nederlandsch-Zuid-Nieuw-Guinea*. Amsterdam, Noord-Hollandsche; (Leidse diss.).
- 1939 'De Bevolking van Zuid-Nieuw-Guinea onder Nederlandsch Bestuur: 36 Jaren'; *TBG* 79:309-414. Geciteerd als: '36 Jaren'.
- 1947 *Over Wegen en Drijfveren der Religie (Een godsdienstpsychologische studie)*. Amsterdam, Noord-Hollandsche.
- 1966 *Dema Description and Analysis of Marind-anim Culture*. With the collaboration of Father J. Verschuieren msc. The Hague, Nijhoff. KITLV, Translation Series 9.
- 1975 *Reciprocity and the Position of Women (anthropological papers)*. Assen, Van Gorcum.
- 1976 'Tussen kolonie en nationale staat: de koloniale staat'; H.J.M. Claessen, J. Kaayk en R.J.A. Lambregts (eds), *Dekolonisatie en vrijheid*: 92-108. Assen, Van Gorcum.
- 1977 'Voltooid Verleden'; S.L. van der Wal (ed.), *Besturen Overzee*: 110-129. Franeker, Wever.
- 1981 *Man's Quest for Partnership (the anthropological foundations of ethics and religion)*. Assen, Van Gorcum.
- 1984 'The Dialectics of Sex in Marind-anim Culture'; G.H. Herdt (ed.), *Ritualized Homosexuality in Melanesia*: 128-166. Berkeley, Univ. of California Press.
- 1985 *Boodschap uit de stilte*. Baarn, Ten Have.
- Balandier, G.
- 1955 *Sociologie actuelle de l'Afrique noire*. Paris, Presse Univ. de France.

- Benedict, Ruth
 1935 *Patterns of Culture*. London, Routledge.
- Boldingh, L.G.
 1951/52 'Bevolkingscijfers van Zuid-Nieuw-Guinea'; *Indonesië V*: 41-72, 167-185.
- Heldring, O.G.
 1913 'Bijdrage tot de ethnografische kennis der Mariende-Anim'; *TBG* 55:429-468.
- Pigeaud, Th.G.Th.
 1938 *Javaansche Volksvertooningen* Batavia, Volkslectuur.
- Resink, J.G.
 1968 *Indonesia's History between the Myths (Essays in legal History and historical Theory)*. The Hague, Van Hoeve.
- Rivers, W.H.R. (ed.)
 1922 *Essays on the Depopulation of Melanesia*. Cambridge.
- Salim, I.F.M.
 1973 *Vijftien jaar Boven-Digoel (Concentratiekamp in Nieuw-Guinea)*. Amsterdam, Uitg. Contact.
- Westenenk, L.C.
 1927 *Waar mens en Tijger Buren zijn*. 's-Gravenhage.
- Wichmann, A.
 1909/12 *Entdeckungsgeschichte von Neu Guinea. Nova Guinea I, II*. Leiden, Brill.
- Williams, F.E.
 1936 *Papuans of the Trans-Fly*. Oxford, Clarendon Press.
- Zwitzer, H.L.
 1982 'Verwikkelingen rondom de capitulatie van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger in maart 1942'; G. Teitler (ed.), *De val van Nederlands-Indië*. Dieren, Bataafse Leeuw.

Weinigen zullen kunnen bogen op zo'n lange en veelzijdige carrière als bestuursambtenaar in het voormalig Nederlands-Indië als J. van Baal. Zelden zal dan ook iemand in zo sterke mate vrijwel alles wat 'Indië' te bieden heeft gehad en betekend heeft aan den lijve hebben ondervonden.

Ontglipt verleden is echter meer dan een verzameling herinneringen, omdat het geschreven is door iemand die zich ook naam heeft gemaakt als eminent antropoloog. Die blikrichting komt al meteen tot uiting bij de beschrijving van het Scheveningen van zijn jeugd en van de gereformeerde wereld waarin hij groot werd. Maar ook in de herinneringen aan de periode als bestuursambtenaar, die zijn hoogtepunt vond in het gouverneurschap van Nieuw-Guinea, treft de mengeling van betrokkenheid en objectiviteit. Het scherpe onderscheidingsvermogen van de wetenschapsman Van Baal maakt dit boek (dat in een zeer toegankelijke stijl geschreven is) tot een essentiële bijdrage aan de geschiedschrijving van het voormalig Nederlands-Indië.